

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ
БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҚЫЗЫЛОРДА «БОЛАШАҚ» УНИВЕРСИТЕТІ**

**ҚР ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ АКАДЕМИГІ,
ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ,
ПРОФЕССОР БАҚБЕРГЕН СӘРСЕНҰЛЫ
ДОСМАНБЕТОВТІҢ 80 ЖАСҚА ТОЛҒАН МЕРЕЙТОЙЫ
МЕН ҚЫЗЫЛОРДА «БОЛАШАҚ» УНИВЕРСИТЕТІНІҢ 30
ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«ЦИФРЛЫ БОЛАШАҚҚА ҚАДАМ: БІЛІМ МЕН
ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ДАМУЫ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ**

15 қыркүйек, 2025ж.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ
БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҚЫЗЫЛОРДА «БОЛАШАҚ» УНИВЕРСИТЕТІ

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
КЫЗЫЛОРДИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ «БОЛАШАК»

MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
KYZYLORDA «BOLASHAK» UNIVERSITY

**ҚР ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ АКАДЕМИГІ,
ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР
БАҚБЕРГЕН СӘРСЕНҰЛЫ ДОСМАНБЕТОВТІҢ 80 ЖАСҚА
ТОЛҒАН МЕРЕЙТОЙЫ МЕН ҚЫЗЫЛОРДА «БОЛАШАҚ»
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ 30 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«ЦИФРЛЫ БОЛАШАҚҚА ҚАДАМ: БІЛІМ МЕН
ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ДАМУЫ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ**

15 қыркүйек, 2025ж.

Қызылорда «Болашақ» университеті
Кызылординский университет «Болашақ»
Kyzylorda«Bolashak» university

**ҚР ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ АКАДЕМИГІ,
ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР
БАҚБЕРГЕН СӘРСЕНҰЛЫ ДОСМАНБЕТОВТІҢ 80 ЖАСҚА
ТОЛҒАН МЕРЕЙТОЙЫ МЕН ҚЫЗЫЛОРДА «БОЛАШАҚ»
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ 30 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«ЦИФРЛЫ БОЛАШАҚҚА ҚАДАМ: БІЛІМ МЕН
ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ДАМУЫ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ**

15 қыркүйек, 2025ж.

**МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ НА ТЕМУ «ШАГИ В ЦИФРОВОЕ БУДУЩЕЕ:
РАЗВИТИЕ ЗНАНИЙ И ТЕХНОЛОГИЙ»
ПОСВЯЩЕННОЙ 80-ЛЕТИЮ АКАДЕМИКА НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК РК, ДОКТОРА ЭКОНОМИЧЕСКИХ НАУК,
ПРОФЕССОРА БАКБЕРГЕНА САРСЕНОВИЧА ДОСМАНБЕТОВА
И 30-ЛЕТИЮ КЫЗЫЛОРДИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
«БОЛАШАК».**

15 сентября 2025г.

**MATERIALS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND
PRACTICAL CONFERENCE "STEPS IN TO THE DIGITAL
FUTURE: DEVELOPMENT TO KNOWLEDGE AND
TECHNOLOGY" DEDICATED TO THE 80TH ANNIVERSARY OF
ACADEMICIAN OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF
THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN, DOCTOR OF ECONOMIC
SCIENCES, PROFESSOR BAKBERGEN SARSENOVICH
DOSMANBETOV AND THE 30TH ANNIVERSARY OF KYZYLORDA
"BOLASHAK" UNIVERSITY**

September 15, 2025

Kyzylorda, 2025

ISBN 978-601-273-246-7

УДК 004

ББК 32.973

Ц42

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ/РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Бас редактор – Досманбетов Б.С., ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, экономика ғылымдарының докторы, профессор; бас редактордың орынбасары – Снасапова Г.Ж., филология ғылымдарының кандидаты; жауапты редактор – Сегизбаева Д.У., экономика ғылымдарының магистрі.

Редакция алқасы: Ембергенов М.А., техника ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор; Ким И.Л., экономика ғылымдарының докторы, профессор; Умбетов У.У., техника ғылымдарының докторы, профессор; Муханов Н.Б., ауылшаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент; Тулепбергенова А.У., педагогика ғылымдарының магистрі; Жанзақов М.М., ауылшаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент; Жомартқызы М., заң ғылымдарының кандидаты; Сейсекеев А.О., экономика ғылымдарының кандидаты; Шумейко Н.Е., филология ғылымдарының кандидаты, доцент; Нұрсұлтанқызы Ж., филология ғылымдарының кандидаты, доцент; Байдаулетова А.Ө., филология ғылымдарының кандидаты; Өлібекова Ғ.Б., ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент; Мырзанова А.Қ., педагогика ғылымдарының магистрі, Серкебаев Д.Ж., заң ғылымдарының магистрі; Есенова Р.Қ., педагогика ғылымдарының магистрі; Қасымбекова М.Д., әлеуметтік ғылымдар магистрі; Мұханова Ж.Ә., жаратылыстану ғылымдарының магистрі

Техникалық редактор: Алтынбеков Ш.Ғ.

Жауапты шығарушы: Алтынбеков Ш.Ғ.

«Цифрлы болашаққа қадам: білім мен технологияның дамуы»: 2025 жылдың 15 қыркүйегіндегі халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары.

–Қызылорда: Қызылорда «Болашақ» университеті, 2025.– 784 б.

«Шаги в цифровое будущее: развитие знаний и технологий»: Материалы международной научно-практической конференции, 15 сентября 2025 года. – Кызылорда: Кызылординский университет «Болашақ», 2025.– 784 с.

Жинаққа оқытушылар, магистранттар, студенттер, колледж және орта мектеп мұғалімдерінің жаратылыстану-техникалық, әлеуметтік-гуманитарлық және педагогикалық ғылымдар бағытындағы өзекті мәселелер бойынша баяндамалары енгізілген.

©Қызылорда «Болашақ» университеті, 2025

АЛҒЫ СӨЗ

ҚҰРМЕТТІ КОНФЕРЕНЦИЯ ҚОНАҚТАРЫ, ӘРІПТЕСТЕР!

Сіздерді «Болашақ» университетінің 30 жылдығына орай өткізіліп отырған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ашылуымен шын жүректен құттықтаймын!

Мұндай конференциялардың біздің университет қабырғасында жиі өткізіліп тұруы – қазіргі заман талабы. Өйткені, 21-ғасырдың алғашқы ширегі ғылым мен техника дамуының ерекше қарқын алған кезімен сәйкес келіп отыр. Қазір әлем елдерінде цифрландыру мен жасанды интеллект мәселелері мықтап қолға алынуда. Біз де осы толқыннан қалып қоймауымыз қажет. Сондықтан бүгінгі өтіп жатқан «Цифрлы болашаққа қадам: білім мен технологияның дамуы» тақырыбындағы ғылыми конференцияның орны бөлек деп айтуға болады.

Кеше ғана еліміздің президенті Қ-Ж.Тоқаев өз Жолдауында ғылым мен білім мәселесіне кеңірек тоқталып, оның ішінде әсіресе, жасанды интеллектке байланысты үлкен міндеттер қойды. Президент қойған меже – Қазақстан алдағы 3 жылда жасанды интеллект мәселесін еңсерген елге айналуы қажет. Осы міндетті орындауға әсіресе еліміздегі ЖОО оқытушылары мен ғалымдары ерекше ат салысуы қажет екендігін ерекше атап өтті.

Осыған орай, тақырыбы өте өзекті осы ғылыми конференция қатысушыларына зор денсаулық, шығармашылық табыс, конференция жұмысына сәттілік тілеймін!

Ізгі тілекпен,

**ҚР ҰҒА академигі, экономика
ғылымдарының докторы, профессор**

Б.С. Досманбетов

МАЗМУНЫ

«ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР» СЕКЦИЯСЫ

1.Особенности социального самочувствия студентов Кыргызстана 2010-х годов	
Чолпонкулова Н.Т., Байтикова Т.А., Иссык-Кульский государственный университет им. К.Тыныстанова, г. Каракол, Кыргызстан.....	18
2.Привлечение детей с особыми потребностями в общеобразовательные учреждения	
Умарова С.М., старший преподаватель Кокандского ГУ.....	22
3.Педагогическая рефлексия как модель формирования критического мышления при обучении физике	
Мусурмонова Ш.Д., Шахрисабзский государственный педагогический институт, Узбекистан.....	26
4.Бастауыш сыныптарда ойын технологиясын қолданудың тиімділігі	
Арунова Ж.А. п.ғ.м., аға оқытушы, Қарағанды «Bolashaq» академиясы, Қарағанды қ.....	30
5.«Жасанды интеллект пен робототехниканың өндірістегі рөлі»	
Туктыбаева Л.У., арнаулы пән оқытушысы, Қазалы көлік-техникалық жоғары колледжі, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті.....	34
6.Спорт және салауатты өмір салтын қалыптастырудағы заманауи цифрлық әлеуметтік желілердің рөлі	
Қожамкулов Р.А., оқытушы, Тохтыев А.Ш., аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ.....	38
7.Оқытудың белсенді әдісі ретінде цифрлық технологияларды қолдану	
Есен Н.О., Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент қ.....	42
8.Интеллектуалды кемістігі бар балалардың сындарлы іс-әрекеттің даму ерекшелігі	
Максүтова С.Н., Қызылорда облысы білім басқармасының «Асыл Мирас» аутизмі (аутистік спектр бұзылыстары) бар балаларды қолдау орталығы (autism-орталығы) КММ, Қызылорда қ.....	45
9.Аутистік спектр бұзылысы бар балаларды ерте диагностикалаудың маңызы және анықтаудың әдіс-тәсілдері	
Ақынбабаева А., Қызылорда облысы білім басқармасының «Асыл Мирас» аутизмі (аутистік спектр бұзылыстары) бар балаларды қолдау орталығы (autism-орталығы) коммуналдық мемлекеттік мекемесі	50
10.Педагогтің курстан кейінгі қызметінің әдістемелік қамтамасы кезеңдері мен құралдары	
Мәрсәлі Р.Ө., аға оқытушы, педагогика магистрі, «Өрлеу» БАҰО» АҚ филиалы Қызылорда облысы бойынша Кәсіби даму институты, Қызылорда қ.....	53
11. Особенности профильного обучения современного специалиста	
Гельманова З.С., профессор, Fayez W.A.W, магистр, Карагандинский индустриальный университет, г.Темиртау.....	58
12.Развитие моторных и сенсорных навыков у детей с РАС посредством казахской игры асық ату	
Зикенов А., преподаватель, «Университет Шакарима» г.Семей.....	62
13.Процессы формирования педагогической ответственности будущих дефектологов	
Мирбабаева Н., докторант Кокандского ГУ.....	67

14.Ерекше білімді қажет ететін балалармен педагогикалық-психологиялық қолдау жұмыстары	
Серікбай Б.Е., Қызылорда облысы білім басқармасының «Асыл Мирас» аутизмі (аутистік спектр бұзылыстары) бар балаларды қолдау орталығы (autism-орталығы) КММ, Қызылорда қ.....	72
15.Зияты зақымдалған балалардың өмірлік дағдылары мен біліктіліктерін қалыптастыру	
Нурболатова Ж.А., Қызылорда облысы білім басқармасының «Асыл Мирас» аутизмі (аутистік спектр бұзылыстары) бар балаларды қолдау орталығы (autism-орталығы) КММ, Қызылорда қ.....	77
16.Жасанды интеллект платформалары арқылы математикалық тапсырмаларды автоматы түрде бағалау	
Ахатай А., п.ғ.м., оқытушы, Қызылорда Болашақ университеті, Сақтапбергеннова Б., п.ғ.м., математика пәні мұғалімі, М.Шоқай атындағы №187 ІТ мектеп-лицей.....	81
17.Инклюзивті білім беру жүйесіндегі педагогтың кәсіби құзыреттілігі	
Балмаханова С.З., п.ғ.м., аға оқытушы, Қожданбек Н.Е., 2 курс студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	85
18.Экологиялық педагогиканың әлеуметтік мәселелерге бағытталуы және экологиялық әділеттілік	
Боранбаев Ә.С., аға оқытушы, п.ғ.к., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	90
19. «Smart-білім: цифрлық қоғамға бейімделу жолдары»	
Есбатыр Б.Ә., оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті, Усайнова Н.М., математика пәні мұғалімі, №176 мектебі директорының оқу тәрбие ісі жөніндегі орынбасары.....	94
20.Бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жолдары	
Есенова Р.К., бастауыш сынып мұғалімі, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Қ.Күлетов атындағы № 92 орта мектеп.....	98
21. Жоғарғы сынып оқушыларының дағдарыстық күйлері	
Әбілхайр Ә.Ә., оқытушы, Оңталапқызы А., 2 курс студенті, Қызылорда Болашақ университеті.....	101
22.Студенттердің стресс деңгейін төмендетудегі психологиялық әдістер	
Әріпқожаева А.Қ., оқытушы, Сейтжанова К., 4 курс студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	105
23. Мультимодальды оқыту стратегиялары	
Есенова Р.К., п.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті; Кожахмет А., Жаңа ұрпақ (NJS) мектебі, Алматы қ.....	109
24.Орта білімде цифрлық технологиялар негізінде ғылыми зерттеулерді ұйымдастырудың педагогикалық мүмкіндіктері	
Жайсанбаева Л.О., №46 А.С.Пушкин атындағы мектеп-лицейінің бейінді оқыту жөніндегі орынбасары, Қызылорда облысы, Шиелі ауданы.....	113
25. Білім алушылар арасындағы гендерлік теңсіздік мәселесі	
Жәрімбет А.О., оқытушы, Оспанова Ә.Қ., ПП-24-1 оқу тобының білім алушысы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	117
26.Мектеп оқушыларының дүниетанымын қалыптастырудағы интеграцияның рөлі	
Жүнісова Ұ.Ж., п.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	121
27. Физика сабағында цифрлық технологияны қолданудың маңызы	
Абдикаримов Б.Ж., ф.-м.ғ.д., Дильмаханова М.М., докторант, Қызылорда ашық университеті.....	124
28. Цифрлық технологиялардың оқыту сапасын арттырудағы рөлі	
Әбдіқалық А.Ә., аға оқытушы, Жүрсінбай.А.Е., аға оқытушы, Қызылорда ашық университеті.....	128

29.Цифрлы болашақта сөйлеу мәдениетін дамыту: жоғары сынып оқушыларының сөйлеу сазын жетілдірудегі технологиялық мүмкіндіктер Күнібекқызы Ж., 2-курс магистранты, Ғылыми жетекшісі: Масалиева Ж.А., Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ.....	132
30.Аутизм пайда болу себептері, оның белгілері және диагностикалау түрлері Қанат А.Қ., Қызылорда облысы білім басқармасының «Асыл Мирас» аутизмі (аутистік спектр бұзылыстары) бар балаларды қолдау орталығы КММ, Қызылорда қ.....	135
31.Ерекше қажеттілігі бар балаларды дамыту жұмысында тұрмыстық жаттығуларды қолдану ерекшеліктері Қирабаева Ш.А., п.ғ.к., аға оқытушы, Қадырберген Ә.Б., 2 курс студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	139
32.Музыка сабақтарында білім беру ортасын жобалаудың заманауи технологиялары Косбармакова Д.Б., п.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	144
33.Әдебиеттік оқыту пәні негізінде бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу тілін дамыту Құттықбай Н.Қ., п.ғ.м., оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	148
34.Тайм менеджмент әдістерін қолдану арқылы баланың бос уақытын тиімді жоспарлай білуге ынталандыру Керімқұл А.Н., оқытушы, п.ғ.м., Оспанова Ә.Қ., Педагогика және психология білім беру бағдарламасының 2 курс білім алушысы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	151
35.Монтессори әдістемесін қолдану арқылы ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың тілін дамыту Күнділда А.Ж., оқытушы, Мұрат М.Р., Лг-23-1 студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	155
36.Ерекше білім беруді қажет ететін балалардағы психикалық дамудың тежелуі Абсадық А.Қ., оқытушы, Қабақбай І., АП-24-1 студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	159
37.Жоғары білім беру ортасының бастапқы курс білім алушыларының бейімделуі мен психологиялық жайлылықты қалыптастырудағы рөлі Уразалиева Р.М., п.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда ашық университеті.....	163
38.Ринолалия: Сөйлеу бұзылысының ерекшеліктері мен түзету жолдары Ибраев С.А., м.ғ.к., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	167
39. А.Байтұрсынұлы «Әліппесіндегі» білім мен тәрбие бірлігі Садуахасова Г.Ж., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	171
40.Тұлғанын этнопсихологиялық және әлеуметтік қалыптасуының педагогикалық - психологиялық негіздері Табулова А.Б., п.ғ.к., доцент, Амангельдиева А.Ж., 2 курс студенті, Қызылорда Болашақ университеті.....	176
41.Білім беру үдерісіне AI (жасанды интеллект) технологияларын енгізу Токтасынов К.Т., «№2 жалпы білім беретін мектеп» орыс тілі пәні мұғалімі, Жетісу ауданы, Алматы қ, Баубекова Ж.Б., «Қ.А.Яссауи атындағы номері 123 мектеп-гимназия», Бастауыш сынып мұғалімі, Әуезов ауданы, Алматы қ.....	180
42.Жаһандану жағдайында мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың өзекті мәселелері Түнғатова Н.Ә., п.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	185
43.Цифрлы дәуірдегі математика пәнін оқыту әдістері мен тәжірибелері Усайнова Г.М., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, «Физика және математика» кафедрасының докторанты, Усайнова Н.М., математика пәні мұғалімі, №176 мектебі	

директорының оқу тәрбие ісі жөніндегі орынбасары.....	189
44.Физикадан зерттеушілік дағдыларды қалыптастыруда сараланған тапсырмаларды пайдалану	
Шамшиденов М.К., физика мұғалімі, ТОО Phys Tech Almaty School.....	193
45.Рефлексиялық технологиялар арқылы педагогикалық тәжірибені жетілдіру жолдары	
Абдигапбарова У.М., п.ғ.д, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық Университеті, Алматы қ., 8D01303 – «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 2 курс докторанты	
Түнғатова Н.Ә., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті.....	195
46.Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім алушыларды психологиялықсүйемелдеудің рөлі	
Касымбекова М.Д., 2 курс докторант, Мандыкаева А.Р., п.ғ.к. доцент, «Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті», Астана қаласы.....	199
47.Университеттердің оқу үдерісіне жасанды интеллектті интеграциялау	
Есмагамбетова Г.К., аға оқытушы, Адамбаева А.С., з.ғ.м., аға оқытушы, Ябинова А.Р., з.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда ашық университеті.....	202
48. Көркем еңбек пәндерінде заманауи цифрлық технологияларды қолдану	
Киикбаева Ә.М., п.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	204
49.Аутизм спектр бұзылысы бар балалармен жүргізілетін түзету жұмыстарының ерекшеліктері мен маңызы	
Кулетова Г.М.,Қызылорда облысы білім басқармасының «Асыл Мирас» аутизмі (аутистік спектр бұзылыстары) бар балаларды қолдау орталығы (autism-орталығы) КММ басшысының міндетін атқарушы.....	208
50.Бастауыш сыныптың қазақ тілі сабақтарында оқу ынтымақтастығын ұйымдастыру	
Жайлауова М.К., п.ғ.к., доцент, Кеңесова А.М., 2 курс магистранты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті.....	213
51.Бастауыш сынып оқушыларының экологиялық мәдениетін қалыптастыруда ойын технологияларын пайдалану	
Жайлауова М.К., п.ғ.к., доцент, Құрақбай Б.Қ., 2 курс магистранты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті.....	217
52.Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің этномәдени құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері	
Жайлауова М.К., п.ғ.к., доцент, Қаблан А.Ғ., 2 курс магистранты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті.....	221
53.Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру негіздері	
Тулепбергенова А.У., докторант, Амантай М., студент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы.....	226
54.Оқу үдерісінде геймификацияны қолдану арқылы білім алушылардың қызығушылығы мен белсенділігін жетілдіру	
Мырзанова А.К., докторант, Қабылды Д.Б., студент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы.....	230
55.Цифрлық білім беру ресурстары мен олардың оқушылардың эмоциялық дамуына әсері	
Шайменова М.Е., п.ғ.м., Қызылорда қаласы.....	234
56. Артпедагогика эстетикалық тәрбиенің негізі	
Нұрхашова А.Б., п.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	237
57.Проблемалы оқытуды оқу үрдісіне енгізудің кейбір мәселелері	
Алибекова С.А., І.Қабдолов атындағы №12 ІТ мектеп-лицей мұғалімі.....	239
58.Бастауыш білім беруде жасанды интеллект негізіндегі жекелендірілген оқыту әдістерінің тиімділігі	
Сұлтанбек Г.С., 7M01303 – Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Қызылорда «Болашақ»	244

университеті.....	
59.Бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби рефлексиясын қалыптастыруда цифрлық технологиялардың рөлі	
Утембаева Ж.М., 7М01303 – Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	248
60.Болашақ бастауыш мұғалімдердің құзыреттіліктерін қалыптастыру жолдары	
Шыныбек Л.У., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	252
61.Дуальды оқыту негізінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру	
Тоқболат Н.Е., 2 курс магистранты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті.....	255

«БИЗНЕС, ТЕХНИКА, БАСҚАРУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ» СЕКЦИЯСЫ

1.Технологиялық трансфер заманында smart білім беруге көшудің маңызы	
Умбетов У., т.ғ.д., профессор, Қызылорда «Болашақ» университеті, Ху Вен-Цен, т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қаласы, Джумадуллаева А.Н., т.ғ.к., А. Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Қапбарова Г.М., докторант, А. Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті	260
2.Механизмы обеспечения безопасности банка в процессах цифровой трансформации	
Артиков Х.Б., научный сотрудник, Уринов А.А., доцент кафедры «Экономика и туризм» Ферганского Государственного Университета, кандидат экономических наук, г.Фергана.....	266
3.Разработка и моделирование электрической схемы виртуальной лабораторной работы «закон Ома для замкнутой (полной) цепи» на компьютерной программе лабораторного оборудования lucas-nuellelabsoft	
Лейла Н.Г., Азербайджанский Технологический Университет, г.Гянджа, Джамиля И.М., Азербайджанский Государственный Аграрный Университет.....	270
4.Перспективы использования искусственного интеллекта в системе управления строительных компаний Узбекистана	
Курбанова М.Л., PhD, доцент, Ташкентского университета информационных технологий, Узбекистан, г.Ташкент.....	275
5.«Цифровая трансформация банковской системы: инновационные подходы к развитию финансовых знаний и технологий в условиях глобальных изменений»	
Омонов А., директор Андижанского филиала Университета Турон, профессор кафедры Банковское дело Ташкентского государственного экономического университета Республика Узбекистан, д.э.н., профессор, г.Ташкент.....	279
6.Туризм как фактор социально-экономического роста: международные и национальные аспекты	
Тешабаева О.Н., старший преподаватель, д.э.н., (PhD), Ферганский государственный университет, Фергана, Узбекистан.....	
7.Цифровая трансформация в образовании.	
Гозиев М.Ш., преподаватель кафедры «Экономика и туризм» Ферганский государственный университет, Республика Узбекистан.....	285
8. Анализ затрат и выгод рыбопромыслового предприятия	
Зияев Д.С., докторант Ферганского государственного технического университета.....	293
9.Мұнай өндіру мен ұңғыманы пайдалануда туындайтын шөгіндімен	298

күресу

Досжанов М.Ж., т.ғ.д., профессор, Қызылорда «Болашақ» университеті, Тасболат Ғ.Ж, аға оқытушы, Қ.Құлажанов атындағы Қазақ технология және бизнес университеті, Астана қ., Төлегенова А.М, аға оқытушы, Бисенбайқызы Л., аға оқытушы, Қызылорда Болашақ университеті.....

10.Мұнай кен орнындағы су айдау кезіндегі қабат қысымын ұстап тұру жүйесін жетілдіру

Таңжарықов П.А., т.ғ.к., профессор, Әбілдаев Н.Ә., т.ғ.к., аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті..... **302**

11.Использование зарубежного опыта в развитии инвестиционной деятельности коммерческих банков

Жумакулов З.И., к.э.н., доцент, Ферганский государственный университет, Турсуналиева К., студентка, г.Фергана..... **306**

12.Қызылорда кен орнының саздарының негізгі қасиеттерін керамикалық материалдарды өндірісінде қолдану үшін анықтау

Ембергенов М.Ә., т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қалуов М., С-22-1 тобы студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті..... **310**

13.The concept of small business and entrepreneurship and their role in economic development

Teshabayeva O.N., seniyor lector, doctor of economics, Fergana state university, Jamoliddinova Mohidil Davlatjonovna-student, accounting and auditing, International Institute of Food Technology and Engineering..... **314**

14.Развитие плодово-овощных кластеров в Узбекистане: проблемы и решения

Кундузова К.И., к.э.н., доцент, Ферганский государственный технический университет, Бахрамов Б., студент, г.Фергана..... **318**

15.Механизмдер мен машиналар теориясының ғылым ретінде қалыптасуы және машиналарды жобалау әдістемесінің негіздері

Қодар Е.Т., т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Сарышев Д.Қ., ОПД-24-1 оқу тобы, Қызылорда «Болашақ» университеті..... **322**

16.Развитие навыков для цифровой экономики

Гозиев М.Ш., Преподаватель кафедры «Экономика и туризм», Ферганский государственный университет, Республика Узбекистан..... **326**

17.Мұнай газ саласының болашағын айқындайтын жаңа технологиялар

Жабағиев А.М., т.ғ.к., аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті..... **330**

18.Управление рисками в нефтетранспортной отрасли: экологические и экономические аспекты

Ли Чжитао, докторант, Умирзаков С.Ы., д.э.н., профессор, НАО «Университет Нархоз», г. Алматы..... **334**

19.Астана қаласы әуежайының құрылымы және оны басқару мен дамытудың негізгі бағыттары

Бижан Қ., Астана қаласы халықаралық әуежайының қызметкері, Астана қаласы, Махмұтов Б., Қарағанды индустриялық университетінің доценті,..... **341**

20.Организационные конфликты в высшем образовании: причины, проявления

Холина Е, старший преподаватель, Костанайский инженерно-экономический университет имени М.Дулатова..... **346**

21.Жол-көлік үдерісінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету тұрғысынан көлік құралын басқару сенімділігін бағалау

Мұстаяп М.Б., аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Университеті..... **350**

22.Еліміздегі энергетика құрылымы және жаңартылатын энергия көздері

Тәжібайұлы Ә., т.ғ.к., доцент, Қызылорда «Болашақ» университеті..... **354**

23.Сызба геометрия бойынша есептер жинағы мен витагенді-бағдарланған тапсырмалардың болашақ мамандардың жеке компетенциясын

359

калыптастырудағы рөлі

Қарымсақов У.Т., ассоц.проф. Халықаралық білім беру корпорациясы, Алматы қ., Келмағамбетов Н.К., Қызылорда «Болашақ» университеті.....

24.Бастырылған күрішті қырманға тасу тиімділігін жоғарылату

Қамысбаева А.Т., аға оқытушы, т.ғ.м., Тәжібайұлы Ә., аға оқытушы, доцент, т.ғ.к., Жаппарбеков Н.М., аға оқытушы, т.ғ.м., Қызылорда «Болашақ» университеті..... 362

25.Магистральды мұнай айдау станцияларының басқару тиімділігі

Бисенбайқызы Л., аға оқытушы, Есенбаев А.С. НГ-22-1 оқу тобы, Қызылорда «Болашақ» университеті..... 367

26.Құқықтық мәдениет пен құқықтық сауаттылық – әділетті қоғам құру тірегі

Серкебаев Д., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті..... 371

27.Халықаралық дауды (жанжал) реттеу барысында медиатордың рөлі

Жомартқызы Мария, з.ғ.к., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті..... 375

28.Инновациялық технологиялар жұмысшы мамандықтарға қызығушылықты арттыруда

Ахметов Б.А., Шамекенова Р.Д., арнайы пәндер оқытушылары, «Теміртау жоғары политехникалық колледжі» КМҚК..... 379

29.Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті міндеттер және оларды цифрлық трансформация арқылы шешу.

Бодыкова А.Т., аға оқытушы, э.ғ.м., Сегізбаева Д.У., аға оқытушы, э.ғ.м., Қызылорда «Болашақ» университеті..... 383

30.Дауларды реттеуде татуластыру әдістерін қолданудың тарихи аспектілері

Пиржанова А.С., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті..... 387

31.Қазақстан экономикасын цифрландырудың ерекшеліктері

Елпанова М.А., э.ғ.к., доцент, Примжанова А.А., аға оқытушы, Қызылорда ашық университеті..... 391

32.Цифрландыру дәуіріндегі тұрғын үй-коммуналдық жүйесін жаңғырту ерекшеліктері

Бимурзаева А.А., э.ғ.м., Еримбетова Б.А., э.ғ.м., Ахметова Г.Я., аға оқытушы, Қызылорда ашық университеті..... 395

33.Тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы инновациялар

Адамбаева А.С., з.ғ.м., Тулеген Б.А., «Құқықтану» БББ, Ю-23-1 оқу тобының студенті, Қызылорда ашық университеті..... 398

34.«Жұмысшы мамандықтар жылы: экономикалық және әлеуметтік даму үшін маңызды қадам»

Кулымбетова Ж.К., п.ғ.м., аға оқытушы, «Өрлеу» БАҰО АҚ Қызылорда облысы бойынша Кәсіби даму институты..... 401

35.Әділетті Қазақстандағы заң мен тәртіптің үстемдігі

Пірәліұлы Н., Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент қаласы..... 406

36.Цифровая экономика: переход от традиционного к платформенному бизнесу

Нурахметова Г.С., старший преподаватель, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай..... 411

37.Еуразиялық экономикалық одақ және Қазақстан

Сейтмаханбет Ж., студент, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті..... 414

38.Геология и нефтегазоносность нижне-среднеюрских комплексов Арыскупского прогиба

Амангельдиева Г.Б., старший преподаватель, Кызылординский университет Болашақ, Демеуова А.Б., старший преподаватель, Кызылординский Ашық университет, Бисембайқызы Л., старший преподаватель, Кызылординский университет «Болашақ»..... 419

39.Қазақстан Республикасына шетел инвестициясын тартудың болашағы	
Муратбаева Г.А., аға оқытушы, э.ғ.к., Ақылбек Д.Т., Э-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	423
40.Агроөнеркәсіптік кешендегі кәсіпкерлікті дамыту	
Смайлов М.О., аға оқытушы, докторант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті.....	428
41.Методы управления персоналом в вузах Республики Казахстан: анализ текущих практик и направления развития	
Субботина Е., старший преподаватель, Костанайский инженерно-экономический университет имени М.Дулатова.....	431
42.The theory of plate vibrations, strictly substantiated by the formulation of various boundary value problems	
Seitmuratov A.Zh., Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor., Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Dyikanova A.T., Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Professor Kyrgyz National Agrarian University named after. K.I.Skryabina (KNAU).....	435
43.Ұңғымаларды тұз қышқылымен өңдеу технологиясы: реагенттік құрамы, тәсілдері және техникалық қамтамасыз етуі	
Төлегенова А.М., аға оқытушы, Уайсов Қ.Б., НГ-22-1 оқу тобы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	439
44.Разработка и управление корпоративной культурой на примере крестьянских (фермерских) хозяйств Казахстана	
Нуранова Ж.Б., Нижегородский государственный университет имени Н.И. Лобачевского, г.Костанай.....	443
45.«Құқықтық саладағы жасанды интеллект: цифрлық әділеттілік пен этикалық дилеммалар»	
Шамсудинова Г.М., ж.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	446
46. Ауыл шаруашылығы – ел экономикасын дамытатын негізгі сала	
Жұматаев Е.А., аға оқытушы, э.ғ.м., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	450
47.Инновациялық технологиялар және білім арқылы техникалық саланың цифрлануы	
Сарсенбаева А.М., т.ғ.м., аға оқытушы, Өтепберген Г.Ж., оқытушы, Қызылорда ашық университеті.....	455
48.Білім мен технология – құрылыс саласының цифрлы дамуының негізі	
Сарсенбаева А.М., т.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда ашық университеті.....	459
49.Обоснование количества ножей на новом малогабаритном роторно-ножевом зернодробильном устройстве	
Рзаева Р.А., и.о., доцент, Багиров Б.М., доктор технических наук, профессор, Азербайджанский технологический университет, Азербайджан.....	460
50.Государственная поддержка инвестиционных проектов в системе региональной инвестиционной политики	
Жаксылыков А., магистрант, Кызылординский университет имени Коркыт Ата.....	467
51.Құқықтық сана–идеологиялық-психологиялық элементтердің күрделі кешені ретінде	
Пиржанова А.С., аға оқытушы, Сатарханова Ә., «Құқықтану» БББ 2 курс білім алушысы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	472
52. Deepfake және жалған ақпарат: құқықтық реттеу жолдары	
Абдрахманова А.А., з.ғ.м., аға оқытушы, Даулетқалиқызы Ү., ITM-23-1, Әбілқас Сағынов атындағы ҚарТУ, Қарағанды қ.....	475
53.Оптимизация затрат и логистических процессов: лучшие практики международных компаний в Казахстане	
Guo Jinling, докторант DBA, Университет Нархоз, г.Алматы.....	479

54. Управление проектами цифровизации в образовании Черткова Е.А., д.т.н., профессор, НИУ Высшая школа экономика, г.Москва, Исхакова К.У., ст. преподаватель, Кызылординский университет «Болашақ».....	483
55.Қазақстан Республикасының конституциясы – әділеттілік пен теңдіктің іргетасы Кипшақбаев К.З., аға оқытушы, т.ғ.м., Кеулимжаева С.М., оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	486
56. Демографиялық саясат: бағдар мен болжам Муратбаева Г.А., э.ғ.к., аға оқытушы, Тенелбай Б., Э-24М-1 оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	490
57.Изменение деформации сжатия мякиша при хранении хлеба Байрамов Э.Э., Набиев А.А., Азербайджанский технологический университет, г.Гянджа.....	495
58.Цифрлық трансформация және мемлекеттік басқарудың тиімділігі: Қазақстан және әлем елдері тәжірибесін кешенді бағалау Спанова Л.Қ., э. ғ.м, аға оқытушы, БатырбекҮ.Б., Э-24/2 оқу тобының білім алушысы, Қызылорда "Болашақ" Университеті.....	499
59.Organizational culture, job satisfaction, and talent retention in Kazakhstan Ablashimova N.Ya., Master's degree student, Narxoz University, Almaty.....	503
60.Астықты контейнерлерде тасымалдаудың тұрақты сақтауды қамтамасыз етуге арналған логистикалық үдерістері Бекжанова С.Е., профессор, т.ғ.д., Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Камысбаева А.Т.,PhD докторант, т.ғ.м., Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қаласы.....	507
61.Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың өзектілігі және алдын алу жолдары Айтмаханқызы С., аға оқытушы, Оралбай Р.О., Құқықтану БББ Ю-23-1 оқу тобының студенті, Қызылорда ашық университеті.....	511

«ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР» СЕКЦИЯСЫ

1.Оценка текущей ситуации и проблем в инвестиционной деятельности предприятий в стране Олимова Н.Х., к.э.н., профессор, Ферганский государственный университет, Фергана, Узбекистан.....	514
2.Трансформация гуманитарного образования в контексте цифровых цивилизаций и проблема реагирования на них Саидахматова С.У., преподаватель кафедры общественных наук, Национальный педагогический университет Узбекистана имени Низами, г.Ташкент.....	518
3.«Память поколений: сохранение цифровой истории через устные воспоминания» Сабиров А.Т., Национальный педагогический университет Узбекистана им. Низами, г.Ташкент.....	523
4.Technological approach to the question of the relationship between knowledge and artificial intelligence Gulmira T., doctor of Philosophy, professor Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi, Uzbekistan.....	527
5.Перспективные направления инновационных подходов в развитии инвестиционной деятельности промышленных предприятий Олимова Н.Х., к.э.н., профессор, Ферганский государственный университет, Сотволдиев Н.Н., соискатель, Фергана, Узбекистан.....	531
6. Тұрақты тіркестердегі антонимдік мән	

Абдрахманов Р.Х., Исмаилова Р.Н., қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценттері, «Bolashaq» Академиясы, Қарағанды қаласы.....	535
7.Совершенствование инвестиционной деятельности предприятий на основе стратегии развития Нового Узбекистана	
Олимова Н.Х., к.э.н., профессор, Абдумуталов Ш.Б., студент, Ферганский государственный университет, Фергана, Узбекистан.....	539
8. Образное представление учебного материала	
Шумейко Н.Е., к.ф.н., старший преподаватель, Кызылординский университет «Болашак».....	542
9.«Қайым Мұхамедханұлы – Абайтанушы және Абай мұраларын зерттеу бағыты»	
Жаңбыршиева Ұ.Н., Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің профессоры, ф.ғ.к.....	548
10.The Impact of Cultural Adaptation Programs on the Effectiveness of Intercultural Interaction in International Companies	
Islyam A., Narxoz University, Almaty city.....	554
11.Тарих пәнін оқытуда заманауи әдістер мен технологиялардың тиімділігі	
Ақбенбетова Г.С., аға оқытушы, Кәсіби даму институты, Қызылорда қ., Кеніштайқызы Г., аға оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Кәсіби даму институты, Алматы қаласы.....	560
12.Тәуке хан тұсындағы «Жеті жарғының» мазмұны мен тарихи ролі	
Анарбекова Н.Э., тарих пәнінің мұғалімі, педагог модератор, КММ №149 ЖББ мектеп, Алматы қ.....	564
13.Прагматика негіздері: ойлау мен сөйлеу	
Нұрсұлтанқызы Ж., ф.ғ.к., доцент, Мамбетжанова А.А., КЯ-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашак» университеті.....	568
14. Образование в цифровую эпоху: новые горизонты знаний	
Абдукаликова А.Ж., к.ф.н., ст преподаватель, Кызылординский университет «Болашак».....	572
15.Киелі жануарлар: діни және мәдени маңызы	
Дармишева А.Ж., КЯ-24М оқу тобының магистранты.....	574
16.Қазақ және ағылшын тілдеріндегі сан компонентті фразеологизмдердің ұлттық-мәдени ерекшелігі	
Атажанова З.М., ф.ғ.к., аға оқытушы, Есбергенова А.Е., АҚ-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашак» университеті.....	579
17 Қазақ дүниетанымындағы тоғыз саны	
Нұрсұлтанқызы Ж, ф.ғ.к., доцент, Әбішев А.Б., КЯ-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашак» университеті.....	583
18.Қазақ және ағылшын мәдениеттеріндегі «7» санының мәні мен символикасы	
Казиева А.Н., АҚ-24М оқу тобының магистранты.....	587
19.Цифрлы болашаққа қадам: білім мен технологияның дамуы	
Канкожаева Ш.Ж., аға оқытушы, Қызылорда «Болашак» университеті.....	591
20.«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» – қазақ халқының трагедиясы	
Каражанова Ж.А., тарих пәнінің мұғалімі, педагог модератор, КММ №149 ЖББ мектеп, Алматы қ.....	595
21.Қазақ және ағылшын тілдеріндегі постпозициялар	
Раманова А.А., ф.ғ.к., Батыс Қазақстан инновациялық техникалық университеті, Кәрім Ә.Ф., АҚ-24 М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашак» университеті.....	598
22.Қызылорданың Астана ретіндегі тарихи ролі және ұлттық сананы қалыптастырудағы маңызы	
Кипшакбаев К.З., оқытушы, п.ғ.м., педагог-зерттеуші, Қызылорда «Болашак» университетінің жоғары колледжі, Сейсекеев А.О., э.ғ.к., аға оқытушы, Қызылорда «Болашак» университеті.....	602

23.«Үш», «төрт» сандарының қазақ және ағылшын мәдениетінде репрезентациясы	
Қайырбек Н.М., АК-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	608
24.«Бақыт» ұғымының когнитивтік құрылымы мен семантикалық өрісі	
Жүнісбекова К.Ш., ф.ғ.к., аға оқытушы, Қуаныш М.А., КЯ-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	611
25.Қазақ тіл біліміндегі мәдениаралық қатысым туралы зерттеулер	
Икромхонова Ф.И., Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогикалық университеті, ф.ғ.д., профессор, Майданқызы Г., АК-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	615
26.«Инновация», «дарындылық» феноменінің педагогикалық негіздері	
Ескараева А.Д., ф.ғ.к., Сапартаева Л.Е., п.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	619
27.Білім мен технологияның дамуы аясындағы кітапхана ісінің жаңа бағыты	
Абенова Ж.А., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	624
28.Қос сөздер арқылы жасалған адамды сипаттайтын синонимдер	
Мейрамқызы Г., АК-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	627
29.Қазіргі журналистиканың қоғам дамуындағы орны	
Нурмаханов Н., аға оқытушы, ф.ғ.к., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	631
30.Лингвистикалық когнитивизм және жүрек, жан концептілерінің танымдық бейнесі (қазақ-ағылшын тілдері бойынша)	
Оралбаева Г.С., магистр, аға оқытушы, Қуанышбай Н.Б., АК-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	635
31. Поэтикалық дискурс және оның негізгі категориялары	
Байдаулетова А.Ө., ф.ғ.к., аға оқытушы, Нуржанова Ж.Ж., АК-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	639
32.Саяси коммуникацияның зерттелу барысы мен қалыптасу жолдары	
Байдалиева О.Т., АК-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	643
33.«Әлеуметтік медиа және блог жүргізу арқылы ағылшын тілін оқытудың тиімділігі»	
Оралбаева Г.С., п.ғ.м., аға оқытушы, Өмірсерікова Н.Ү., АК-22 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	646
34. Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс: себептері, барысы, салдары	
Сартаева Р.Т., тарих пәнінің мұғалімі, педагог-зерттеуші, КММ №149 ЖББ мектеп, Алматы қаласы.....	650
35.Цифрлық бағалау платформалары арқылы оқу сауаттылығын арттыру: шетелдік тәжірибелер мен қазақстандық тәжірибелердің тоғысуы	
Нурмағамбетова Л.К., оқытушы, п.ғ.м., Оралбаева Г.С., аға оқытушы, п.ғ.м., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	654
36.Развитие знаний и технологий в условиях цифровой трансформации	
Султанова Ш.К., Кызылординский университет «Болашақ».....	658
37.Абыз ақсақал туралы толғау	
Қыпшақбаев Қ.З., п.ғ.м., Серкебаев Д.Ж., з.ғ.м., Қызылорда «Болашақ» университетінің жоғары колледжі.....	661
38.Руханилық негізіндегі достық/friendship ұғымы	
Нұрсұлтанқызы Ж., ф.ғ.к., доцент, Усенова Г.Ә., АК-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда Болашақ университеті.....	668
39.Қазіргі кезеңдегі цифрлық білім беру: қиындықтар мен перспективалары	
Бақтиярова Г.П., аға оқытушы, Орымбай Н.М., аға оқытушы, Қызылорда ашық университеті.....	672

40. Искусственный интеллект как инструмент формирования читательской грамотности на уроках русского языка и литературы Ыбышева А.С., старший преподаватель кафедры «Общественно - гуманитарного направления» ФАО «НЦПК «Өрлеу» по городу Алматы, Кадралиева А.А., педагог-мастер, учитель русского языка и литературы КГУ СШ с.Кыргауылды.....	678
41. Техно-оқыту: Студенттердің цифрлық дағдыларын дамытуда ағылшын пәнін қолдану Дәдікбай Т., аға оқытушы, Қызылорда Болашақ университеті.....	683
42. Ұлттық құндылықтардың тілдік трансформациясы Әмірханқызы Ж., КЯ-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	686
43. Салғастырмалы тіл білімінің негізгі ұғымдары Кемал М.С., АК-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	691
44. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер Кенжебаева А.Т., КЯ-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	694
45. Балаларға арналған телебағдарлама мәтіндері Майлыбаева И Қ., КЯ-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	697
46. Сандардың символдық мағынасы Наурызбаева Қ.С., КЯ-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	699
47. «Кеңестік билік пен террор: 1937–1938 жылдардағы Қазақстандағы саяси репрессиялар Еспенбетова А.Т., т.ғ.к., аға оқытушы, Бегимкулова Ш.А., т.ғ.к., доцент, Жаксыбеков Д.С., т.ғ.к., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	702
48. Ақын-қыздар поэзиясында «Дүние», «Жүрек» сөздерінің қолданысы Орынбасар Ж.Н., КЯ-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	706
49. Іскери және кәсіби қарым-қатынас Рахман Д.Б., КЯ-24М оқу тобының магистранты, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	710
50. Ұлы отан соғысы тұтқындарының тағдыры: саяси айыптаулар мен ақтаулар Алтынбек Е.Ж., магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	713

«ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ» СЕКЦИЯСЫ

1. Эффективность биопрепаратов для органического земледелия при некорневой подкормке сортов риса Белоусов И.Е., к.с.-х.н., Чижигов В.Н., к.с.-х.н., г.Краснодар, Россия, Воронин Ю.А, г.Новосибирск, Россия, Токтамысов А.М., доктор с.-х.н., г.Кызылорда, Баимбетова Г.З, магистр с.-х.н., г.Кызылорда.....	717
2. Промысловые рыбы малого аральского моря Плотников И.С., А.О. Смуров, Н.В. Аладин, Зоологический институт РАН (ЗИН РАН), Санкт-Петербург, Россия, З.Ермаханов, Ж. Ермаханова, Аральский филиал ТОО «Научно-исследовательский институт экологии и биоресурсов Арало-Сырдаринского бассейна», г.Кызылорда, Н.Б.Муханов, ТОО «Научно-исследовательский институт «Болашақ», г.Кызылорда.....	725

3. Противотурбулентная присадка для перекачки нефти	
Амантаева Д.Б., докторант, Надиров К.С., д.т.н., профессор, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, г.Шымкент, Кадыров Н.А., PhD, доцент, Ташкентский государственный технический университет им. И.Каримова, г.Ташкент	729
4.Цифрлы білім беру кеңістігінде математика мен жаратылыстану пәндерінің өзара байланысы	
Раушанбек А.А., оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің «Физика, математика және цифрлық технологиялар» кафедрасының магистрі.....	734
5. Қоршаған орта факторларының мал денсаулығы мен өнімділігіне әсері	
Мұханов Н.Б., «Болашақ» ҒЗИ директоры, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	738
6. Білім беру жүйесін цифрландырудағы геймификацияның рөлі	
Мұханова Ж.Ә., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	742
7.Арал аймағындағы қаламақ тұқымы ірі қарасының өсіп-жетілу ерекшеліктері	
Длиббетов М. К., а-ш.ғ.к., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	745
8. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардағы сирек және жойылу қауіпіндегі өсімдіктердің кадастрін жасаудағы кейбір мәселелері	
Сатаева Д.К-Ш, а-ш.ғ.к., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	749
9.Географияны оқытуда тұлғаға бағытталған және сараланған білім беру модельдерін қолдану	
Баширова Ж.Е., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті, Баширов Е.Е., п.ғ.м., «№230 орта мектебі» КММ, Арал ауданы.....	753
10.Мектеп оқушыларының еске сақтау қабілетін арттырудың тиімді тәсілдері (7 сынып, Биология пәні)	
Болатова А.Б., оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	757
11.Жаңа дәуірдің кодтары: жасанды интеллект пен цифрлық трансформация	
Мұхамметәлиева А., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	762
12.Физика ғылымы мен білім саласының интеграциясы арқылы цифрлы болашаққа жол ашу мәселелері	
Ошақбай Н.Ғ., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	766
13.Гидрофизическая характеристика, гидрохимический режим и кормовая база рыб озера Бутбасай Арало-Сырдарьинского бассейна Республики Казахстан.	
Ермаханов З., м.с-х., Жанзаков М.М., Сатаева Д.К-Ш., к.с-х.н., Кызылординский университет «Болашақ».....	770
14. Лимонды жасыл қаламшелеумен көбейту технологиясы	
Әлібекова Ғ.Б., а-ш.ғ.к., доцент, Жанзаков М.М., а-ш.ғ.к., доцент, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	775
15. Проектирование и исследование гидроцилиндра станка с ЧПУ	
Ахметова А.С., преподаватель спецдисциплин, КГКП «Темиртауский высший политехнический колледж» Управления образования акимата Карагандинской области.....	780

«ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР» СЕКЦИЯСЫ

УДК: 159.923.2

Особенности социального самочувствия студентов Кыргызстана 2010-х годов

Чолпонкулова Н. Т., Байтикова Т.А.,
Иссык-Кульский государственный
университет им. К.Тыныстанова
(г. Каракол, Кыргызстан)

Резюме

В статье рассматриваются результаты исследования особенностей социального самочувствия студентов, как важных факторов успешного социального функционирования и развития, в период социальной напряженности, спровоцированной оранжевой революцией 2010 года в Кыргызстане.

Abstract

The article discusses the results of a study of the characteristics of social well-being of students as important factors for successful social functioning and development during the period of social tension provoked by the 2010 Orange Revolution in Kyrgyzstan.

Проблема социального самочувствия является одной из самых важнейших проблем изучаемых науками о человеке (философия, психология, социология, педагогика и др.) Но необходимо отметить, что психологическое понимание социального самочувствия отличается от интерпретации социального самочувствия в рамках других наук.

В нашем исследовании мы исходим из понимания того, что социальное самочувствие — это интегральный показатель субъективного восприятия и оценки человеком своего положения и взаимодействия в обществе. Оно включает в себя эмоционально-оценочное отношение к текущей социальной ситуации, степень удовлетворенности различными аспектами общественной жизни (экономической, политической, культурной), а также чувство безопасности, стабильности и социальной защищенности [1]. Это понятие отражает не только личные переживания, но и то, насколько человек ощущает себя частью социума, его готовность к социальным действиям и участию в общественной жизни [2].

Таким образом «социальное самочувствие — это фактор и показатель адаптации и социокультурной интеграции личности в социум. Изменение одного влечёт за собой перемены в другом. Оно измеряется через достаточность/недостаточность объективных

условий для реализации собственных притязаний; восприятие индивидом благополучия собственной жизни, а также через удовлетворённость/неудовлётворенность жизненными достижениями, условиями существования» [3]. Поэтому изучение особенностей социального самочувствия студенческой молодежи является ключом к определению приоритетных направлений развития и прогнозирования социально-психологического климата общества. Исходя из сказанного, **целью** данного исследования является изучение особенностей социального самочувствия студенческой молодежи после периода социально-политической напряженности 2010 года в Кыргызстане.

Материалы и методы. Изучение особенностей социального самочувствия и настроений студентов осуществлялось при помощи специально разработанного нами анкетного опросника и метода фокусированного интервью. Исследование проводилось в 2010-2011 гг на базе шести региональных и одного столичного вузов страны. Всего при помощи анкетирования было опрошено 490 человек.

Результаты исследования. Результаты анализа настроений студенческой молодежи показывают, что, в целом, из всего спектра настроений у студентов доминирует пессимистическое настроение (см. табл.). Около трети участников исследования *«испытывают неуверенность и страх перед будущим»* (28%), *«недовольны происходящими изменениями и хотели бы изменить ситуацию любыми средствами»* (30.1%), и примерно 10% *«испытывают апатию и примирились с судьбой»*.

В ходе фокус-групп участники конкретизировали свои ответы на вопросы анкеты и подчеркнули, что не видят перспектив своего личностного развития, карьерного роста и отметили снижение качества жизни. Причиной усиления депрессивно-фрустрационных состояний студенческая молодежь назвала не столько пережитый острый социально-политический кризис в Кыргызстане, сколько несоответствие жизненных реалий ожидаемым преобразованиям и надеждам на успех этих преобразований. Поэтому молодые люди высказали мнение, что *«стабильность и позитивные изменения в стране должны произойти в ближайший период, а чтобы это осуществить они готовы действовать и даже пожертвовать собой»*.

Примечательно, что в начале 2000-х годов самопожертвование не ценилось вообще. Наше исследование констатировало повышение в сознании студентов тенденции к самопожертвованию. Возможно, это свидетельствует об усилении гражданской позиции молодых людей, но также это может указывать на отчаянье и попытку привлечь к себе внимание.

Таблица 1. Настроения студентов относительно своего настоящего и будущего (данные в %)

Настроения	ВУЗы							Всего
	БатГ У	ЖА ГУ	Ош ГУ	ИГУ	КГУ	НГУ	ТГУ	
Удовлетворенность происходящими положительными переменами	22.8	25.2	23.4	25	12	28.5	29.2	23.7
Апатия, примирение с судьбой	7.9	7.2	10.6	10.3	14.1	9.5	8.8	9.8
Страх перед будущим, неуверенность в завтрашнем дне	30.7	28	20.2	27.6	32.6	32.4	24	28
Недовольство происходящим, стремление изменить ситуацию любыми средствами	36.6	35.1	22.4	31.9	29.3	26.1	33.6	30.1
Не знаю	1	3.6	23.4	5.2	12	3.5	4.4	7.6
Другое	1	0.9	0	0	0	0	0	0.3

А. Печчеи в своей работе «Человеческие качества» пишет: «Все беспорядки и кризисы нашего времени есть одновременно и причина, и следствие неприспособленности человека к новой реальности нашего времени» [4, с.11]. Согласно данной точке зрения, отсутствие социальной адаптации к изменениям, происходящим в современном обществе, порождает у определенной части студенчества фрустрационные переживания, внутренний кризис и эмоциональную усталость от постоянной необходимости приспосабливаться к новым общественно-экономическим и политическим условиям. Следовательно, положительная адаптация к изменяющимся условиям жизнедеятельности соответственно должна способствовать успешной ориентации в новом социальном пространстве и освоению социально-психологических навыков выживания в ситуации перехода от предыдущих, старых общественных порядков к складывающимся, новым и благоприятно сказываться на социальном самочувствии студентов.

В то же время, почти у 24% студентов была выявлена удовлетворенность, происходящими положительными переменами. Возможно, осознание того, что возврата к «прежним порядкам» не будет, а также юношеский максимализм и установка на собственные личностные ресурсы, вселяли надежду на личное и общественное благополучие в будущем. Что же касается принципиальных различий

в настроениях студенческой молодежи (как пессимистических, так и оптимистических) в разрезе регионов, то они не были установлены.

Обсуждение и заключение. Подводя итоги исследования особенностей социального самочувствия студенческой молодежи после периода социальной напряженности 2010 года в Кыргызстане, необходимо обозначить, что социальное самочувствие студентов 2010-х годов характеризовалось следующими особенностями. В структуре настроений студентов доминировало пессимистическое настроение, в котором присутствовали оттенки социального самочувствия и настроение всего кыргызстанского общества с преобладанием чувства жизненной неопределенности, детерминированным неясностью социальной ситуации в обществе.

Таким образом, полученные результаты демонстрируют не только особенности социального самочувствия студенческой молодежи 2010-х годов Кыргызстана, но также указывают на глубинные изменения в социально-экономической, культурно-нравственной и политической структуре общества, т.к. динамика и характер самочувствия и настроения личности непосредственно определяются социальными трансформациями.

Литература

1. Журавлева Н.А. Социальное самочувствие населения России: динамика и факторы. Москва : Изд-во Ин-та психологии РАН, 2013.

2. Шубкин В.Н. Социальное самочувствие. Социологические исследования. 2004, № 8, с. 61–69.

3. Шакеева Ч.А. Ценностные ориентации и самочувствие молодежи в новых общественно-экономических условиях. – М.: Институт практической психологии, 1998. – 192 с.

4. Печчеи А. Человеческие качества [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://nichukanov.narod.ru/Aurelio_Pechchei.htm

**Привлечение детей с особыми потребностями
в общеобразовательные учреждения**

С.М. Умарова ,
старший преподаватель Кокандского ГУ

Резюме

В статье утверждается, что без принятия обществом ответственности за своих членов сложно решить основные проблемы детей с особыми потребностями и добиться социальной интеграции. Решение проблемы равенства в образовании детей с ограниченными возможностями здоровья является одной из актуальных задач современности, поскольку многие дети по разным причинам исключены из системы образования. Высказывается мнение о необходимости разработки организационных и научно-методических мер по вовлечению их в инклюзивное образование, то есть по разработке мер по подготовке специалистов и повышению их квалификации.

Abstract

The article states that without society taking responsibility for its members, it is difficult to solve the main problems of children with special needs and achieve social integration. Solving the problem of equality in education for children with disabilities is one of the pressing challenges of our time, since many children are excluded from the education system for various reasons. An opinion is expressed about the need to develop organizational and scientific-methodological measures to involve them in inclusive education, that is, to develop measures to train specialists and improve their qualifications.

У каждого человека есть такие потребности, как любовь, внимание, защита и стимулирование личной активности. Люди с ограниченными возможностями не являются исключением, но у них также есть свои индивидуальные потребности. Даже если их инвалидность схожа, исходя из их поведения, интересов, способностей и других аспектов, они отличаются друг от друга. Например: два ребенка с одинаковой инвалидностью могут жить в позитивной, стимулирующей среде, в то время как другой может жить в негативной, обескураживающей среде. Поэтому, даже если они оба инвалиды, это не означает, что им должна предоставляться одинаковая помощь. Их потребности должны удовлетворяться индивидуально. Важность этого вопроса признана на практике [1].

Каждый ребенок — полноценная личность, и каждому ребенку нужна помощь для адаптации к жизни и развития. Некоторым детям требуется больше помощи, чем другим. Другим нужна особая помощь

в определённый период жизни или на протяжении всей жизни [2]. Например, во время учёбы в школе. Такая особая дополнительная помощь «возвращается к специальному образованию». Мы часто слышали от представителей общеобразовательной школьной системы: «Это не наши дети. Им место в специальном образовании». Подобные вопросы теперь лежат в основе изменения понятия «дети с особыми потребностями» и «дети с ограниченными возможностями здоровья», которое классифицируется по группам инвалидности. Если в общеобразовательных школах создать условия в соответствии с видом инвалидности, потребности большинства детей с особыми потребностями могут быть удовлетворены в обычных школах с использованием специальных программ, учебников и вспомогательных технологий.

Существует два основных фактора привлечения детей с особыми потребностями в общеобразовательные учреждения.

Во-первых, дети с особыми потребностями также могут взаимодействовать со здоровыми детьми. При целенаправленной организации инклюзивного образования дети с особыми потребностями будут социально защищены, а здоровые дети почувствуют величие признания социальной справедливости и равенства, будут относиться к детям с ограниченными возможностями здоровья более доброжелательно и внимательно.

Во-вторых, практика показывает, что дети с ограниченными возможностями здоровья также имеют право учиться и воспитываться вместе со своими здоровыми сверстниками.

Успешность этих усилий должна быть отражена в законодательстве каждой страны, поскольку законы гарантируют реализацию их обеспечения необходимыми материальными и моральными ресурсами. В обеспечении образования учащихся с ограниченными возможностями здоровья необходимо и обязательно сотрудничество родителей, общества, педагогов и специалистов. Существует два основных фактора привлечения детей с особыми потребностями в общеобразовательные учреждения.

Дети с особыми потребностями также могут работать, получать образование, осваивать профессию и развивать свои способности вместе со своими здоровыми сверстниками. Если инклюзивное образование организовано целенаправленно, дети с особыми потребностями будут социально защищены, будут чувствовать себя равноправными в общественной жизни и смогут учиться наравне со своими сверстниками. Хотя существующие недостатки детей в сегрегированных - специальных, закрытых учреждениях, созданных для детей с особыми потребностями, исправлены в гораздо большей степени, в результате попадания детей в узкий круг, ограниченный только школьным коллективом, они столкнутся с большими трудностями в адаптации к обществу и функционировании наравне со

здоровыми детьми в будущем. Кроме того, это также не соответствует демократической точке зрения, что дети с особыми потребностями живут полностью изолированно от остального общества. Потому что дети с особыми потребностями также имеют все те же права. Вопрос инклюзивного образования находится в центре внимания всех административных органов с 1990-х годов. Были изучены итоговые рабочие документы, основанные на комплексных образовательных программах в Южной Африке и Юго-Восточной Азии. В результате инклюзивные методы работы были рекомендованы министерствам образования всех стран в качестве альтернативы отдельным подразделениям при специальных школах.

Необходимость инклюзивного образования обусловлена следующими полезными аспектами для общества и детей с особыми потребностями:

инклюзивное образование позволяет детям с особыми потребностями всегда находиться в кругу семьи, соседей и родственников;

инклюзивное образование может служить катализатором повышения качества образования для всех; Размещение детей в интернатах вдали от дома лишает их возможности участвовать в жизни дома, семьи и общества;

-Ребенок, находящийся вдали от дома, семьи и родительской любви, вырастает более агрессивным, поскольку семья является главным центром воспитания.

-Прием детей с особыми потребностями в общеобразовательные учреждения стимулирует развитие новых, более активных и вовлекающих большее количество учащихся методов обучения. Это приносит пользу всем детям.

В обществе существуют предубеждения и предрассудки в отношении людей с ограниченными возможностями здоровья. Отсутствие информации о них и закрытость обучения и воспитания в специальных учреждениях с раннего возраста могут быть причиной этого. Устранить или ослабить такое отношение очень сложно. Однако опыт показывает, что дети, в отличие от взрослых, гораздо быстрее осознают различия и сходства. Если бы дети с особыми потребностями воспитывались вместе с нормально развивающимися детьми, это гарантировало бы, что все дети понимают, что они такие же дети, как и они сами, и не дискриминировали бы людей с ограниченными возможностями здоровья. Основные проблемы детей с особыми потребностями невозможно решить, предоставляя им образование в отрыве от их окружения и семьи. Социальная интеграция затруднена, если общество не берет на себя ответственность за своих членов и если не восстанавливаются ограниченные права и возможности.

Решение проблемы равенства в образовании детей с особыми

потребностями является одной из актуальных проблем современности [3]. Однако и сегодня многие дети по разным причинам исключены из образования. Необходимо продумать организационные, научно-методические меры по вовлечению их в инклюзивное образование, то есть разработать меры по подготовке специалистов и повышению их квалификации. Существует два основных фактора вовлечения детей с особыми потребностями в общеобразовательные учреждения:

Во-первых, дети с особыми потребностями могут взаимодействовать со здоровыми детьми. При правильной организации инклюзивного образования дети с особыми потребностями социально защищены, а здоровые дети чувствуют величие социальной справедливости и признания равенства, что побуждает их относиться к детям с ограниченными возможностями здоровья с большей добротой и вниманием. Во-вторых, дети с ограниченными возможностями имеют право учиться и получать образование вместе со своими здоровыми сверстниками.

Успех этих усилий должен быть отражен в законодательстве каждой страны. Поскольку законы гарантируют предоставление необходимых материальных и моральных ресурсов. В предоставлении образования детям с ограниченными возможностями необходимо и является обязательным условием совместная работа родителей, местного сообщества, педагогов и специалистов.

Литература

1. Р.Ш.Шомахмудова «Специальное и инклюзивное образование». Методическое пособие.

2. В.Рахмонова. Специальная педагогика: Введение в специализацию // Учебник, Г.Г.Улом, 2004 г.

3. Первая помощь при хирургических заболеваниях и ранах // Учебник, Ибн Сино, 2010 г.

4. Городская больница, Кельце, 2024 г. Импакт-фактор: 9,2 ISSN-L: 2544-980X Необходимость обучения в системе инклюзивного образования. С.М.Умарова, старший преподаватель КДПИ.

5. Городская больница, Кельце, 2024 г. Импакт-фактор: 9,2 ISSN-L: 2544-980X Дети с нарушениями анализаторной функции и речевыми нарушениями. С.М. Умарова, старший преподаватель КДПИ

6. Умарова Сабохон Минавваровна, дочь Мухторджоновой Ироды Юсуфджан. (2023). Категории детей, нуждающихся в особой помощи. Модели и методы в современной науке, 2(11), 48–52. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8416393>

7. Умарова Сабохон Минавваровна, дочь Машраббаевой Гуллизы Мухаммадали. (2023). Расстройства сенсорных функций. Академические исследования в современной науке, 2(22), 75–79. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8416359>

8.Умарова Сабоксон Миннаваровна. За публикацию статьи в томе 11, выпуске 10, октябрь 2023 г. «Структура и функции нервной системы человека».

9.Саидахматова Садокат Усмонжон кызы. (2023). Гносеология – философское учение о познании. Развитие и инновации в науке, 2(10), 13–16. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8416402>

УДК: 372.853:371.3

Педагогическая рефлексия как модель формирования критического мышления при обучении физике

Мусурмонова Ш.Д.,
Шахрисабзский государственный
педагогический институт, Узбекистан

Резюме

В статье рассматриваются теоретические основы формирования критического мышления будущих учителей физики на основе педагогической рефлексии. Представлена модель, направленная на развитие аналитических умений, оценку фактов и формирование самостоятельных суждений студентов. Показаны возможности применения модели в образовательном процессе по физике, что способствует повышению качества обучения и профессиональной подготовки будущих педагогов.

Abstract

The article examines the theoretical foundations of developing critical thinking of future physics teachers through pedagogical reflection. A model is presented that focuses on enhancing analytical skills, evaluating facts, and fostering students' independent judgments. The possibilities of applying this model in the educational process of physics are highlighted, contributing to improving the quality of learning and the professional training of future teachers.

В условиях модернизации системы образования одной из актуальных задач является развитие профессиональных компетенций будущих учителей, в частности формирование навыков критического мышления¹. Критическое мышление способствует не только глубокому усвоению научных знаний, но и помогает эффективно решать проблемные ситуации в педагогической деятельности. Физика как учебная дисциплина по своей природе требует наблюдения, эксперимента и анализа. Поэтому развитие критического мышления у будущих учителей физики имеет важное значение для научно

¹Halpern D.F. Critical Thinking Across the Curriculum. – New Jersey: Erlbaum, 2014

обоснованной организации учебного процесса и формирования у учащихся логического и самостоятельного мышления².

В современной педагогике для эффективной реализации данного процесса широко рекомендуются рефлексивный подход, интерактивные методы и использование проблемных ситуаций. Развитие критического мышления занимает особое место в современной педагогике и методике преподавания физики. Согласно исследованиям Дж.Дьюи, развитие мышления невозможно без постановки проблемных вопросов и поиска путей их решения. Критическое мышление формируется на основе анализа, сравнения, синтеза и оценки информации, что особенно важно в условиях глобализации и цифровизации образования. Для будущих учителей физики критическое мышление становится не только педагогической компетенцией, но и необходимым условием профессиональной готовности. Учитель, обладающий навыками критического анализа, способен более эффективно организовать учебный процесс, применять рефлексию и развивать у учащихся научный стиль мышления.³

В мировой педагогике накоплен значительный опыт в этой сфере: используются проектные методы, цифровые лаборатории, проблемные задания и исследовательские проекты. В Узбекистане этот процесс постепенно развивается в рамках реформ образования, однако требует дальнейшей систематизации и внедрения инновационных моделей. Одним из возможных направлений является применение модели критического обучения через педагогическую рефлексию (FRTO-модель), которая позволяет интегрировать традиционные и современные подходы в обучении физике.

Таблица 1. Сравнительный анализ подходов к развитию критического мышления

№	Зарубежный опыт	Опыт Узбекистана
1.	Проблемное обучение как основа учебного процесса	Постепенное внедрение проблемного обучения в отдельных школах
2.	Активное использование исследовательских и проектных заданий	Использование проектных работ ограничено, системный подход отсутствует
3.	Кейс-методы, дискуссии и ситуационные задачи для анализа	Используются фрагментарно, системный охват отсутствует
4.	Цифровые технологии и виртуальные лаборатории в учебном процессе	Постепенное внедрение цифровых ресурсов, но охват ограничен
5.	Формирование метапредметных компетенций как стратегическая цель	Формируется постепенно, научная база частично неизвестна
6.	Широкое применение рефлексивных методик	Неизвестно

² Paul R., Elder L. The Miniature Guide to Critical Thinking. – Foundation for Critical Thinking, 2006.

³ Facione P.A. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. – Insight Assessment, 2015.

Таким образом, анализ показывает, что зарубежный опыт отличается системностью и ориентацией на практико-ориентированные методы. В Узбекистане формирование критического мышления осуществляется постепенно и требует комплексной модели, обеспечивающей соединение традиционных и инновационных методов обучения.

FRTO-модель как инновационный подход в обучении физике

В методике преподавания физики всё больше внимания уделяется развитию критического мышления будущих учителей. Одним из перспективных направлений можно назвать FRTO-модель (Физическая Рефлексия через Танкидийное Обучение), которая направлена на интеграцию научной рефлексии и критического анализа в учебный процесс.

Сущность модели.

FRTO-модель представляет собой дидактическую систему, где ключевыми элементами являются:

- создание проблемной ситуации, требующей от студентов поиска самостоятельного решения;
- активизация рефлексивной деятельности, когда обучающиеся анализируют свои действия и способы мышления;
- формирование навыков критического анализа через обсуждения, дискуссии и коллективное рассуждение;
- использование экспериментальных и исследовательских методов, характерных для физики как науки;
- закрепление знаний через самооценку и взаимную оценку.

В последние годы система образования Узбекистана активно развивается в направлении интеграции инновационных технологий и современных педагогических подходов. В этой связи внедрение FRTO-модели в подготовку будущих учителей физики представляется перспективным направлением. Возможности применения модели: наличие государственной стратегии по развитию критического мышления и цифровизации образования, постепенное внедрение интерактивных и рефлексивных методов в вузах, наличие материальной базы (лаборатории, цифровые ресурсы), которая может быть использована в рамках FRTO-модели, высокая заинтересованность педагогических вузов в подготовке конкурентоспособных специалистов.

Основные трудности внедрения: недостаточная теоретическая разработанность критериальных основ для оценки критического мышления студентов, ограниченное использование исследовательских и проектных методов в реальной практике; нехватка подготовленных кадров, способных системно применять рефлексивные технологии, слабая интеграция цифровых лабораторий и современных технологий в учебный процесс.

Таким образом, применение FRTO-модели в системе образования Узбекистана требует комплексного подхода: подготовки педагогических кадров, расширения материально-технической базы и разработки методических рекомендаций. Только при выполнении этих условий модель сможет эффективно способствовать развитию критического мышления будущих учителей физики. Развитие критического мышления будущих учителей физики является одной из ключевых задач современной педагогики. Проведённый анализ показывает, что в зарубежной педагогической практике накоплен значительный опыт в данной области, основанный на проблемном обучении, проектных и исследовательских заданиях, использовании цифровых технологий и рефлексивных методов. В Узбекистане этот процесс осуществляется постепенно и требует дальнейшей систематизации. Таким образом, FRTO-модель открывает широкие возможности для совершенствования методики преподавания физики в Узбекистане и формирования у будущих педагогов высокого уровня критического мышления.

Литература

1. Dewey J. How We Think. – Boston: D.C. Heath & Co, 1910.
2. Halpern D.F. Critical Thinking Across the Curriculum. – New Jersey: Erlbaum, 2014.
3. Facione P.A. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. – Insight Assessment, 2015.
4. Brookfield S. Teaching for Critical Thinking. – Jossey-Bass, 2012.
5. Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Professional and Personal Life. – FT Press, 2002.
6. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Harvard University Press, 1978.
7. Эльконин Д.Б., Давыдов В.В. Развивающее обучение в начальной школе. – М.: Педагогика, 1996.

**Бастауыш сыныптарда ойын технологиясын қолданудың
тиімділігі**

Арунова Ж.А., п.ғ.м., аға оқытушы,
Қарағанды «Bolashaq» академиясы
(Қарағанды қаласы)

Резюме

Статья посвящена эффективности применения игровых технологий в начальных классах. Игра занимает особое место в жизни ребенка. Ребенок растет игрой. В настоящее время развитие детей через игровые технологии поставлено на первый план. Преобразование форм игры в начальных классах требует большого труда, поиска и подготовки учителя. Поэтому в начальных классах мы должны единогласно участвовать в образовании, воспитании общества, коллектива.

Abstract

The article is devoted to the effectiveness of the use of game technologies in primary classes. The game takes a special place in the child's life. The child grows up through the game. Currently, the development of children through game technologies is put at the forefront. The transformation of game forms in primary classes requires a lot of work, search, and teacher training. Therefore, in primary classes, we must unanimously participate in the education and upbringing of society and the collective.

Ойын технологиясын сабақ барысында қолдану бастауыш сыныптарын оқытуда тиімді әрі жеңіл. Жаңа ғасырдағы Қазақстан елінің үміт артар келешегі бүгінгі балалар десек, оларды жан-жақты уақыт талабына сай білімді, мәдениетті, шығармашылық қабілеті жоғары, интеллектуалды, белсенді азамат етіп шығарудағы ұстаздардың алдындағы зор міндеттер айтпаса да түсінікті.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу стандарттарында мектеп жасына дейінгі балаларды білім беруді оқу жоспарының «Коммуникация», «Таным», «Әлеуметтік орты», «Денсаулық», «Шығармашылық» білім беру салаларына кіріктірілген [1].

Мектептерде қазіргі таңда балаларын ойын технологиясы арқылы дамыту бірінші жолға қойылды. Мектепте ойын түрлерін түрлендіру мұғалімнің көп еңбек етіп, ізденіс пен дайындығын қажет етеді. Сондықтан мектепте білім беру, тәрбиелеу ісіне қоғам, ұжым болып бір ауыздан атсалысуымыз керек.

Ойын балалардың ақыл-ойы мен мінез-құлқының дамуында маңызды рөл атқарады. Балаларды ата-бабадан қалған салт-дәстүрге,

адамгершілікке баули отырып, жаңа технологияларды меңгерту біздің мақсатымыз. Біз ең алдымен осы мақсатымыз жүзеге асуы үшін қарым-қатынасты меңгеруіміз қажет. Бүгінгі таңда қарым-қатынастар туралы көп айтылады. Қарым-қатынасты меңгерген адам-мәдени, рухани жан азығы мол адам. Адамның ойы қарым-қатынастан көрінеді. Сондықтан мектепке дейінгі ұйымдарда түрлі ойын технологиясын қолданудың маңызы зор.

Баланың тілін дамытуда, сөйлеу мәдениеті мен ой-өрісін, дүниетанымын жетілдіруде дидактикалық ойындар тиімді нәтиже береді. Балалардың қиялын, ойлауын дамыту үшін түрлі ережелер мен ойнайтын ойындардың да үлкен дидактикалық мәні бар. Ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінде дидактикалық ойындарды ойнау барысында баланың іс әрекеті әлеуметтік сипат алады. Ойынның ережелері ойнаушылардың қисынды ой қабілетінің дамуы, бір-біріне деген сыйластық қажеттіліктерімен санасуы әр ойыншының жеке әрекеттерінен туындайды. Ойынның басты шарты жеңіске жету болса, әр ойыншы өзінің қарсыласының мүмкіндіктерімен, санасып, бір-біріне деген сенім арттырады. Дидактикалық ойынның тағы бір тиімділігі білімді жаңа жағдайда қолдана алу қабілетінің дамуына және де балалардың меңгерілген оқу материалдарын өзіндік бір тәжірибеден өткізуіне септігін тигізеді және балаларды қызықтарады.

Ойын әдісінің оқу мүмкіндігі бай. Балалар бұл жөнінде әрине ойланбайды. Олар үшін ойын сергіту тапсырмалары, демалу уақыты болып табылады. Ойын әрекеттері арқылы бала материалды еркін меңгеріп кетеді және бала бойында өзіне, өз ісіне ырза болу сезімі қалыптасады. Міне, осыдан келіп тақырыптың өзектілігі шығады. Мұғалімнің міндеті-ойын барысында балалар арасында адамгершілік қарым-қатынастарды талдап, зерттеу, оны тиімді әдістермен басқару, балалардың достығын қолдау.

Дидактикалық ойындардың тиімділігі, олардың ұйымдастырылған оқу іс-әрекет кезеңіндегі орны мен міндетін және мақсатын дәл анықтауға, оны қолданудың теориясы мен практикасының тәрбиешінің жетік игеруіне, шеберлік танытуына, ойынға қажетті материалдардың жинақтығын алдын-ала дайындалып алуға, ойын процесіне балаларды белсенді ұйымдастыруға байланысты [2].

Оқыту мақсатында қолданылатын ойындардың түрлері көп. Ойын-қанағат алу үшін жасалатын іс-әрекет. Оқушылар мен ересектер ойынды сабақтан және жұмыстан қолы бос кездерінде ойнайды. Бірақ оқуда да, еңбекте де ойын элементтерін қолдануға болады. Ойын туралы көптеген теориялар бар. Солардың бірін алғаш рет жасаған Ф.Врубель. Ол ойын арқылы бала өзін-өзі көрсеткісі келеді дейді. М.Лазарус жұмыстан кейін демалу теориясын, Г.Спенсер арқылы денедегі артық энергияны шығару, К.Крус тіршілік үшін күреске әзірлеу ойындарының, С.Л.Рубинштейн еңбекке дайындайтын

ойындарының теорияларын жасады. Ойын туралы қазіргі көзқарастар оның көптеген қызметін анықтап отыр. Ол баланың қажеттіліктерін, қызығушылықтарын қанағаттандырып, оның өмірге бейімделуін жеңілдетеді дейді Д.Б.Эльконин.

Баланың дүниеге келген сәтінен бастап тәрбиелейміз. Баланы дамытатын, өсіретін әрі тәрбиелейтін негізгі іс-әрекет – ойын. Ойын арқылы бала өзін қоршаған ортамен, табиғатпен, қоғамдық құбылыстармен, адамдардың еңбегімен, қарым-қатынастарымен танысады. Халқымыз ойындарды тек балаларды алдандыру, көңілін көтеру әдісі деп қарамай, жас ерекшеліктеріне сай олардың көзқарастарын, мінез – құлқын қалыптастыру құралы деп ерекше бағалаған. Ойын негізінен балаларға дене шынықтыру және эстетикалық тәрбие берудің маңызды құралы. Ойын балаларды ұйымшылдыққа үйретеді. Ойынның түрлері көп, соның ішінде маңыздысы – дидактикалық ойын. Бұл ойынның пайдасы – баланың ой-өрісінің қалыптасуын, дамуын мақсат етіп қояды. Сондай – ақ балалардың адамгершілік сезімін оятуға, адамдармен дұрыс қарым – қатынас жасау, еңбек адамдарына, басқа ұлт өкілдеріне, достық, туған жеріне сүйіспеншілік сезіміне тәрбиелеуге көңіл бөлінеді. Дидактикалық ойындар – балалар үшін өзіне тән жүру барысы, мақсаты, маңызы бар әрекет. Ойындарды бала тәрбиесіне енгізу үшін ұстаздар көптеген жұмыстарды атқарады.

Психологиялық, анатомиялық-физиологиялық, педагогикалық ойын балалардың негізгі іс-әрекеті ретінде маңызы зор қызметтер атқарады. Адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ете отырып, ойын баланың даму құралы, таным көзі, тәрбиелік дамытушылық мәнге ие болады. Ойынның тәрбиелік маңызын жоғары бағалай келіп: «Бала өмірінде ойынның маңызы зор, ересек адам үшін еңбектің, жұмыстың, қызметтің қандай маңызы болса, нақ сондай маңызы бар. Бала ойында қандай болса, өскен соң жұмыста да көп жағынан сондай болады», - деді А.С.Макаренко. Сондықтан келешек қайраткерді тәрбиелеу ең алдымен ойыннан басталады. Ойын – баланың қажетті әрекетінің бірі ойынды кіші жастағы балалардың табиғаты керек етеді. Балалардың еңбегі, оқуы ойыннан басталды. Ойын арқылы оқушы білім алуға, оқуға қызықтыра отырып, тұлғалы дамуын қалыптастыруға болады. Жалпы, шағын орталықта қолданылатын ойын түрлері оқушылардың математикалық ұғымдарын кеңейтіп, ойлау қабілеттерін арттырып, есептеу дағдыларын шыңдай түсетіні белгілі.

Сабақ мазмұнына қарай ойын түрлерін белгілі бір мақсатта таңдап алу керек. Мазмұнды ойындарды қайталай бермеу керек, ол үшін өтілетін сабақтың тақырыбына сәйкес келетін ойын түрлерін күні бұрын реттеп оны жүргізудің тиімді тәсілдерін ойластыру керек. Барлық сабақтарда дидактикалық ойындар қолданылады, оны сабақтың ортасында қолданған ыңғайлы. Дидактикалық ойындар

балаларды тәрбиешінің айтқанын дұрыс ұғып, оны тыңдай білуге, дыбыстарды ажыратып, ойды сақтап, сөз құрастыруға, олардың ой-өрісін дамытуға үйретеді.

Ойын түрлері: дидактикалық ойын, шығармашылық ойын, сюжеттік- рөлдік ойын, қимылды ойындар, құрылымдық ойындар, ұлттық ойындар, саусақ ойындары, сөздік ойындар, сұрақ-жауап ойындар, дамытушы ойындар, педагогикалық ойындар болып бөлінеді.

Ойынның технологиялық негізгі ерекшелігі- балалар үн-түнсіз ойнамайды. Тіпті жалғыз болғанның өзінде де сөйлесіп жүреді. Ойын барысында сөйлесу қарым-қатынасы үлкен рөл атқарады. Сөйлесіп жүріп, балалар пікірлесіп, әсер алысып, ойынның түпкі ниеті мен мазмұнын анықтайды. Ойынның негізгі құрылымдық элементтері мыналар: ойынның өзінен туатын және балалар жасайтын немесе мұғалім ұсынатын ойын ережесі.

Таңдалған ойынды өткізуге қойылатын талаптар төмендегідей:

- Ойынды тақырыпқа сәйкес алу;
- Ойынның мақсатын нақты қойып, керекті көрнекіліктерді балалардың қызығушылығына сәйкес дайындау;
- Ойнар алдында балаларға жүргізілу барысын әбден түсіндіру;
- Ойынға балалардың барлығын қатыстыру;
- Ойын барысында балалардың қатысуын қадағалау, білмеген жерлеріне көмек, жәрдем беру.

Тақырыптық «рөлдік-ойындар», «қимылды ойындар», «дидактикалық ойындар» жас өспірімдердің сөйлеу дағдысының қалыптасуын дамытады. Мұғалім балалармен ойынды (заттармен, үстел үсті және сөздік ойын) үш түрлі етіп өткізуіне болады. Мысалы: «Дәл осындайды тауып ал», «салыстыр да, атын ата», «Қай ағаштың жапырағы?», «Бірдей ойыншықты тап», «Қайсысы көп, қайсысы аз?», «Суретті құрастыр», «Қандай затқа ұқсайды?», «Қай сурет тығылды?», «Бір сөзбен ата», «Кім байқағыш?», «Қиылған суреттер», «ұқсасын тап», «Не артық?», «Есінде сақта», «Сөз ойла», «Сөз құра», «Жұмбақ ойла», «Жақсы-жаман», «Жалғастыр», «Үш сөз ата», «Дүкен», және т.б. Бұл аталған жаттығулар, тапсырмалар балалардың сөздік қорын дамыта отырып, бір-бірімен достығын арттырып, саусақ бұлшық етін дамытады. Ойынға қажетті құрал, заттарды даярлау – ойынды өткізу дайындығын көрсетеді.

Ойын туралы, оның қызметі туралы белгілі ағартушы-ғалымдар өз пікірлерін қалдырған. Мысалы: М.Жұмабаевтың «Ойын – бала үшін өмірлік тәжірибе», А.С.Макаренконың «бала өмірінде ойынның маңызы зор, ересек адам үшін еңбектің, жұмыстың қандай маңызы болса, ойынның да маңызы зор. Бала ойында қандай болса, өскенде жұмыста сондай болады. Ойынның негізгі қайнар көзі – адамдардың әлеуметтік орны, өмірі, баланың және жас отбасының тіршілік жағдайы», Г.С.Усованың «Балалар ойын ойнау барысында

үлкендердің белгілі бір қиындықтарын, ерекшеліктерін қылықтарын, ерекшеліктерін, қарым-қатынастарын бейнелейді», А.Құнанбаевтың «Ойын ойнап, ән салмай өсер бала балар ма?», С.Торайғыровтың «Балалардың қанына ойын қызық», В.А.Сухомлинскийдің «Ойынсыз ақыл-ойдың қалыпты дамуы жоқ және болуы да мүмкін емес» деген қанатты сөздері бүгінгі құндылығын жойған жоқ [3].

Яғни, бала ойын арқылы дамиды, жетіледі және қалыпты дамып жетілуіне септігі тиеді.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту стандарты.-Астана, 2010.
2. Әбішева А. «Ойын элементтерін пайдаланудың педагогикалық ерекшеліктері». Бастауыш мектеп 4-2003ж. 17 б.
3. Исакова Р.А. «Ойын арқылы бала тілін дамыту» 2004 ж.

ӘОЖ 004.8 : 004.896 : 007.52 : 658

«Жасанды интеллект пен робототехниканың өндірістегі рөлі»

Туктыбаева Л.У.,
арнаулы пән оқытушысы,
Қазалы көлік-техникалық жоғары колледжі,
(Қызылорда облысы, Қазалы ауданы,
Әйтеке би кенті)

Резюме

В статье рассматривается значение искусственного интеллекта и робототехники в современной промышленности.

Автоматизированные системы не только повышают производительность труда, но и обеспечивают безопасность рабочих процессов. Технологии на основе искусственного интеллекта помогают оптимизировать производственные процессы, снизить количество ошибок и способствуют принятию эффективных решений. Робототехника выполняет монотонные и опасные задачи, обеспечивая бесперебойную работу производств. В работе приведены примеры из опыта Казахстана и мировых стран, подчеркивающие перспективность развития данных технологий.

Abstract

This article explores the importance of artificial intelligence and robotics in modern manufacturing.

Automated systems not only increase labor productivity but also improve workplace safety and efficiency. AI-based technologies optimize production processes, reduce errors, and enhance decision-making. Robotics, in turn, takes on repetitive and hazardous tasks, ensuring the

continuous operation of industries. Examples from Kazakhstan and global practices are discussed, highlighting the promising future of these technologies in industrial development.

Қазіргі таңда әлемдік экономика жаңа сапалық деңгейге көтерілуде. Индустрия 4.0 дәуірі— автоматтандыру, цифрландыру, жасанды интеллект және робототехниканы өндірістік үдерістерге кеңінен енгізумен сипатталады [3]. Бұл үрдіс еңбек нарығына, экономикалық тиімділікке, қоғамның даму қарқынына тікелей ықпал етуде. Қазақстан үшін де индустрияландырудың жаңа кезеңіне өту, инновациялық технологияларды енгізу ұлттық бәсекеге қабілеттілікті арттырудың негізгі шарты болып табылады [1]. Сол себепті жасанды интеллект (ЖИ) пен робототехниканың өндірістегі рөлі – тек ғылыми зерттеудің ғана емес, стратегиялық дамудың өзекті тақырыбы.

Жасанды интеллекттің өндірістегі артықшылықтары: жасанды интеллект – машиналардың үлкен деректерді талдап, адамның ойлау қабілетіне ұқсас шешім қабылдау мүмкіндігіне ие жүйелер жиынтығы [2]. Өндірістік салада ЖИ келесі бағыттарда маңызды:

- Өнім сапасын бақылау: компьютерлік көру жүйелері өнімдегі ақауларды жылдам анықтап, шығынды азайтады;
- Қорларды басқару: ЖИ шикізаттың жеткізілуін болжайды, қоймадағы қорларды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді;
- Өндірістік қауіпсіздік: жұмыс орнындағы қауіпті жағдайларды алдын ала анықтап, апаттық тәуекелдерді азайтады;
- Жоспарлау және болжам: нарықтағы сұранысты болжай отырып, өндіріс көлемін нақты жоспарлауға ықпал етеді [4].

Робототехника – өндіріс процесінің автоматтандырылған, еңбекті жеңілдететін және қауіпсіздікті қамтамасыз ететін құралы. Робототехника – тек физикалық күшті алмастырушы құрал емес, күрделі операцияларды атқаратын интеллектуалды жүйе [3].

• Өндірістік роботтар: дәнекерлеу, жинақтау, бояу, орау жұмыстарына пайдаланылады.

• Қызметтік роботтар: қойма логистикасында, өнімді тасымалдауда қолданылады.

• Автономды роботтар: тау-кен, мұнай-газ саласында қашықтан басқарылады.

• Ко-роботтар (collaborative robots): адаммен бірге бір кеңістікте жұмыс істей алады.

Қазіргі таңда өндірісте қолданылатын ЖИ платформаларының негізгі түрлері:

• TensorFlow (Google): компьютерлік көру, сапа бақылау, бейнелерді тану [6].

• PyTorch (Meta): ғылыми зерттеу мен тәжірибелік-өндірістік жобаларға ыңғайлы.

- IBM Watson: табиғи тілді өңдеу, өндірістік деректерді талдау, қашықтықтан бақылау [5].
- Microsoft Azure AI: бұлттық ЖИ жүйелері, өндіріс логистикасын оңтайландыру.
- Amazon AWS AI: жабдықтардың жұмысын болжау, қойма жүйесін басқару.
- Google Cloud AI: өндіріс үдерістерін автоматты бақылау.
- Siemens MindSphere: өнеркәсіптік интернет платформасы, ЖИ мен IoT интеграциясы [7].
- GE Predix (General Electric): өндірістік жабдықтардың жағдайын болжауға арналған [8].

Қазақстандық кәсіпорындар да осы платформаларды кезең-кезеңімен енгізуде. Мысалы, тау-кен өндірісінде Predix жүйесі қолданылады, ал аграрлық секторда TensorFlow негізінде өнім сапасын талдау жобалары іске асуда [9].

Әлемдік тәжірибе. Жапония, Германия, Оңтүстік Корея, АҚШ сияқты елдер робототехника мен ЖИ-ды өндірістің барлық саласына енгізген. Мысалы:

- Жапония–автомобиль өндірісінде роботтарды кеңінен пайдаланады, роботтар автомобиль индустриясының негізгі қозғаушы күші. Toyota зауыттарында адам еңбегін роботтар 70%-ға алмастырған [3].

- Германия–«Индустрия 4.0» тұжырымдамасының көшбасшысы, өндірісті толық автоматтандыруда, «Индустрия 4.0» стратегиясын іске асырып, толық автоматтандырылған зауыттар салуда

- Қытай–әлемдегі ең ірі өндірістік роботтар нарығын қалыптастырды, өндірістік роботтар нарығының 40%-ын иеленген, робототехника экспортында көшбасшы.

- АҚШ–жасанды интеллектке негізделген логистикалық жүйелерді енгізуде, Amazon қоймаларында мыңдаған роботтар жұмыс істейді, IBM Watson өндіріс пен логистикада кеңінен қолданылады [5].

Қазақстанда ЖИ мен робототехниканы енгізу мына салаларда кеңінен таралып келеді:

- Тау-кен өндірісі: қашықтықтан басқарылатын экскаваторлар мен бұрғылау қондырғылары [1].

- Мұнай-газ саласы: дрондар мен автономды роботтар құбырларды бақылауда қолданылады.

- Ауыл шаруашылығы: ЖИ негізінде егін өнімділігін болжау, зиянкестерді анықтау.

- Қызмет көрсету саласы: банктерде чат-боттар, оқу орындарында автоматты бағалау жүйелері.

Қазақстанда да цифрландыру процесі белсенді жүріп жатыр. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясында өндірістік кәсіпорындарда:

- ақылды кен орындары,
- автоматтандырылған қойма жүйелері,
- ЖИ негізіндегі өндірістік талдау жүйелері енгізілуде.

Мәселен, тау-кен және мұнай-газ саласында қашықтан басқарылатын техника қолданылады. Бұл тек тиімділікті арттырып қана қоймай, жұмысшылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

ЖИ мен робототехниканы енгізуде бірнеше қиындықтар бар:

- қаржылық шығындардың көптігі;
- мамандардың жетіспеушілігі;
- құқықтық және этикалық мәселелер.

Алайда болашақта бұл бағыттар өндірістің барлық саласына таралып, еңбек өнімділігін арттырудың негізгі құралы болатыны сөзсіз.

Жасанды интеллект пен робототехника өндірістің барлық саласына еніп, оның тиімділігін арттыруға ықпал етуде. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, ЖИ платформалары мен автоматтандырылған жүйелер еңбек өнімділігін бірнеше есе арттырады, адам өміріне қауіпті жұмыстарды алмастырады және экономикалық өсімді қамтамасыз етеді [4]. Қазақстан үшін де бұл бағыт – индустриялық-инновациялық дамудың негізгі басымдығы. Алдағы жылдары елімізде ЖИ мен робототехниканың дамуы жаңа жұмыс орындарын ашып, ғылым мен өндірістің интеграциясын күшейтеді.

Әдебиет

1. Назарбаев Н.Ә. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2018.
2. Russell S., Norvig P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. – Pearson, 2021.
3. Schwab K. *The Fourth Industrial Revolution*. – World Economic Forum, 2017.
4. Robotics in Industry 4.0: Applications and Future Perspectives// Journal of Manufacturing Systems. – 2022.
5. IBM Watson AI Solutions. – IBM.com
6. TensorFlow Machine Learning Platform. – tensorflow.org
7. Siemens MindSphere Platform. – siemens.com/mindsphere
8. GE Predix Industrial IoT. – ge.com/digital/predix
9. Қазақстан Республикасы Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігінің ресми деректері. – 2024.

**Спорт және салауатты өмір салтын қалыптастырудағы_
заманауи цифрлық әлеуметтік желілердің рөлі.**

Қожамкулов Р.А., оқытушы,
Тохтыев А.Ш., аға оқытушы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз, Қазақстан

Резюме

Статья посвящена исследованию влияние цифровых медиа на мотивацию к занятиям спортом. Социальные медиа, такие как Instagram, YouTube и TikTok, играют значительную роль в формировании общественного мнения. Одной из актуальных тем является влияние цифровых медиа на мотивацию к занятиям спортом. В рамках анализа исследования рассматривается, как интернет и социальные сети могут способствовать развитию здоровых привычек, повышению интереса к физической активности и улучшению психоэмоционального состояния.

Abstract

The article is devoted to the study of the influence of digital media on motivation for sports. Social media such as Instagram, YouTube and TikTok play a significant role in shaping public opinion. One of the relevant topics is the influence of digital media on motivation for sports.

The study's analysis examines how the Internet and social media can help develop healthy habits, increase interest in physical activity, and improve psycho-emotional well-being.

Соңғы онжылдықтарда интернет пен әлеуметтік желі адамның күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Олар әлеуметтік және жеке өмірдің әртүрлі аспектілеріне, соның ішінде физикалық белсенділік пен денсаулыққа қатысты көзқарастарға әсер етеді. Қазіргі заманның маңызды проблемаларының бірі аз қозғалыс болып табылады, бұл халықтың денсаулығының нашарлауына әкеледі. Алайда, цифрлық технологиялар, соның ішінде интернет пен әлеуметтік желі, адамдардың мінез-құлқын өзгертуде шешуші рөл атқара алады, оларды спортпен шұғылдануға және салауатты әдеттерді қалыптастыруға итермелейді. Зерттеулер көрсеткендей, Instagram, YouTube және әртүрлі фитнес қосымшалары сияқты әлеуметтік медиа пайдаланушыларды ынталандыратын және шабыттандыратын мазмұнды ақпарат арқасында физикалық белсенділікке деген қызығушылықты арттыра алады. Атап айтқанда, фитнес-блогерлер мен спортшылардың, сондай-ақ онлайн-қауымдастықтардың танымалдығы пікірлестер арасында тәжірибе

алмасу және қолдау үшін тиімді платформа жасайды. Сонымен қатар, әлеуметтік медианы пайдалану жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін, сұлулық пен фитнесің шындыққа жанаспайтын стандарттарын қалыптастыруға ықпал етеді, бұл психологиялық қысымға және өзін-өзі бағалаудың төмендеуіне әкеледі.

Бұл талдаудың мақсаты интернет пен әлеуметтік желілердің спортқа деген ынтасына әсерін, сондай-ақ пайдаланушылардың салауатты өмір салтын қалыптастырудағы цифрлық медианың рөлін зерттеу болып табылады. "Жұмыс барысында әр түрлі цифрлық платформалар физикалық белсенділік туралы шешім қабылдауға қалай әсер ететіндігі және денсаулыққа ұзақ мерзімді оң нәтижелерге қол жеткізу үшін осы әсерді оңтайландыру үшін не қажет екендігі карастырылады" [1].

Зерттеу нысаны 18 бен 30 жас аралығындағы жастар, спортқа қызығушылық танытатын немесе спорттық белсенді өмір салтын ұстанатын әлеуметтік желілердің белсенді пайдаланушылары болды. Бұл жас тобын таңдау өмірдің осы кезеңінде ұзақ мерзімді әдеттердің, соның ішінде спорттық әдеттердің қалыптасуына байланысты.

Деректерді талдау үшін сауалнамалар мен сұхбаттарды өңдеудің статистикалық әдістері қолданылды. Екі топты салыстыру әлеуметтік медианың әсеріне дейін және одан кейін мотивация деңгейі мен спорт жиілігіндегі айырмашылықтарды анықтады. Сандық деректерді өңдеу үшін талдау әдістері қолданылды, ал сапалы деректер үшін тақырыптық талдау қолданылды. Зерттеу нәтижелері әлеуметтік медианы пайдалану спортқа деген мотивацияға қалай әсер ететінін және цифрлық медиа арқылы салауатты өмір салтын қалыптастыруға қандай факторлар ықпал ететінін бағалады.

Интернет пен әлеуметтік медиа әртүрлі фитнес ресурстарына, шабыттандыратын оқиғаларға және пайдалы кеңестерге қол жеткізуді ұсына отырып, спорттық мотивацияға айтарлықтай әсер етеді. Жаттығу және мотивациялық бейне таспалар, сондай-ақ жеке жетістіктері мен кеңестері бар жазбалар мен блогтар сияқты бейне мазмұны пайдаланушылар арасында танымал болып, оларды физикалық белсенділікке тиімді түрде ынталандырады. Әлеуметтік медиа бір-бірін қолдайтын және ынталандыратын пікірлес қауымдастық құру арқылы тұрақты салауатты өмір салтын қалыптастыруға көмектеседі. Алайда, жағымды аспектілермен қатар, шындыққа жанаспайтын сұлулық стандарттары мен дұрыс емес жаттығу әдістерін тарату сияқты қауіптер бар, бұл жаман әдеттерге немесе денеңізге кері әсерін әкелуі мүмкін.

Зерттеу көрсеткендей, әлеуметтік медиа мен интернет спортқа, әсіресе жастар арасында мотивацияға айтарлықтай әсер етеді. Экспериментке қатысушылардың спорттық аккаунттар мен платформаларда өткізген жалпы уақыты эксперименттік топта

айтарлықтай өсті. Бұл цифрлық медианың физикалық белсенділікке мотивацияны қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын көрсетеді.

Сандық медианың спортты қабылдауға әсері. "Әлеуметтік медиа спорттық жетістіктер мен жаңа трендтер туралы көптеген ақпаратқа қол жеткізеді, бұл оларды мотивацияның маңызды көзі етеді. Фитнес-әуесқой қауымдастықтар мен спорт блогерлері жаттығуларды қол жетімді және қызықты деп қабылдауды өзгертуде шешуші рөл атқарады. Instagram немесе TikTok сияқты кейбір платформалар пайдаланушыларға соңғы нәтижелерді ғана емес, нақты жаттығу процесін көруге мүмкіндік береді, бұл спортпен шұғылдануды қол жетімді етуге көмектеседі және жаңадан бастаушылар үшін онша қорқынышты емес. Мәселелер мен қиындықтар. Оң нәтижелерге қарамастан, барлық зерттеулер цифрлық медианың ерекше оң әсерін қолдамайды. Кейбір зерттеулер әлеуметтік медиаға шамадан тыс қатысу жеке физикалық жетістіктерді қайта бағалауға, өзіне деген сенімділіктің төмендеуіне және тіпті фитнес модельдерінің идеалдандырылған бейнелерімен салыстыру нәтижесінде депрессияның дамуына әкелуі мүмкін екенін көрсетеді. Бұл аспект назар аударуды қажет етеді, өйткені әлеуметтік медианың әсері контекст пен қабылдауға байланысты мотивациялық және деструктивті болуы мүмкін " [2].

"Спортты ынталандырудағы әлеуметтік медианың рөлін одан әрі түсінудің келесі қадамы пайдаланушылар арасындағы жеке айырмашылықтарды егжей-тегжейлі зерттеу болады. Мысалы, жас, жыныс, әлеуметтік жағдай және басқа демографиялық сипаттамалар фитнес пен спортқа қатысты мазмұнды қабылдауға қалай әсер ететінін зерттеген жөн. Сондай-ақ, әртүрлі мазмұн түрлері бейне сабақтар, мақалалар, мотивациялық сөздер пайдаланушылардың мотивациясы мен мінез-құлқына әсерін ескеру маңызды. Зерттеу көрсеткендей, цифрлық медиа салауатты әдеттерді қалыптастыруда және спортқа деген ынтаны арттыруда маңызды рөл атқарады. Instagram, TikTok және YouTube сияқты әлеуметтік медианы белсенді пайдалану пайдаланушылардың физикалық белсенділік пен салауатты өмір салтына оң көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, әлеуметтік желілердегі идеалдандырылған бейнелерге шамадан тыс құмарлықпен байланысты ықтимал тәуекелдерді ескеру қажет. Пайдаланушылардың цифрлық медианың олардың спортқа деген мотивациясына әсер етуінің жағымды және жағымсыз жақтарын білуі маңызды "[3].

Қорытындылай келе, интернет пен әлеуметтік медианың спортқа деген ынтасына әсерін зерттеу цифрлық медианың салауатты әдеттерді қалыптастырудағы және физикалық белсенділікті арттырудағы маңызды рөлін растайды. Әлеуметтік медиа спорттың әртүрлі түрлері туралы ақпарат беріп қана қоймай, сонымен қатар пайдаланушылар арасында жетістіктер мен тәжірибе алмасуға

негізделген мотивациялық атмосфераны құратын қуатты құралға айналуға. Фитнес-блогерлер мен қауымдастықтар спортты қабылдауды өзгертуде шешуші рөл атқарады, бұл оны кең аудиторияға қол жетімді және тартымды етеді.

Дегенмен, әлеуметтік медианың әсері әрқашан ерекше оң әсер етпейтінін ескеру маңызды. Мінсізделген бейнелер мен сыртқы стандарттарға ұмтылу кері әсер етуі мүмкін, бұл өзіне деген сенімділікті төмендетеді және кейбір қолданушылардың көңілін қалдырады. Сондықтан жеке айырмашылықтарды зерттеуге, сондай-ақ ықтимал жағымсыз салдарды азайту стратегияларын дамытуға бағытталған қосымша зерттеулер қажет. "Тұтастай алғанда, цифрлық медиа салауатты өмір салтына деген мотивацияны қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады, бірақ оған барлық ықтимал қауіптер туралы хабардар болу және физикалық белсенділік пен әлауқатты сақтау үшін технологияның жағымды жақтарын тиімді пайдалану маңызды" [4].

Әдебиет

1. Захаров В.А. (2020). Салауатты өмір салтын қалыптастырудағы және спортпен шұғылдануға ынталандырудағы әлеуметтік желілердің рөлі. Спорттық зерттеулер хабаршысы, 12 (4), 45-53

2. Кузнецова Л. М. (2021). Әлеуметтік медиа жастар арасындағы физикалық белсенділікті ынталандыру құралы ретінде. Дене шынықтыру және спорт, 7 (2), 109-115.

3. Федоров А.Н., & Николаева И. П. (2022). Сандық медиа және олардың жастардың спорт әдеттеріне әсері. Әлеуметтік медиа және қоғам, 15 (3), 215-224.

4. Рыбальченко Е.В. (2020). Жасөспірімдер арасында физикалық белсенділікті арттыру үшін әлеуметтік медианы пайдалану. Қазіргі психология және спорт журналы, 4 (1), 51-58.

Оқытудың белсенді әдісі ретінде цифрлық технологияларды қолдану

Есен Н.О.,
Академик Ә.Қуатбеков атындағы
Халықтар достығы университеті,
(Шымкент қаласы)

Резюме

Статья посвящена исследованию задач нынешнего образования по созданию эффективной системы обеспечения цифровой технологией управленческой и учебно-воспитательной деятельности общеобразовательных школ. Именно цифровые технологии предоставляют современному педагогу новые возможности, позволяют совместно с обучающимися получать удовольствие от процесса познания, значительно расширяют возможности обучающихся в его интеллектуальном и личностном развитии и этот факт нельзя не учитывать в учебно-воспитательном процессе.

Abstract

The article is devoted to the study of the current education tasks to create an effective system of providing digital technology for the management and educational activities of secondary schools. It is digital technologies that provide modern teachers with new opportunities, allowing them to enjoy the learning process together with students, and significantly expanding the opportunities for students in their intellectual and personal development, which cannot be ignored in the educational process.

Бүгінгі таңда жалпы білім беру ұйымдарында негізінен ақпараттық қоғамда өмір сүретін балалар оқуда. Сондықтан білім берудің басым міндеттерінің бірі мектептің басқару және оқу-тәрбие қызметін ақпараттық қамтамасыз етудің тиімді жүйесін құру болып табылады. Бұл тапсырманы жүзеге асыруға тек заманауи цифрлық технологиялармен телекоммуникацияларды қолдану арқылы қол жеткізуге болады. Олар қазіргі заманғы педагогқа жаңа мүмкіндіктер береді, білім алушылармен бірге таным процесін дамытады, оқушылардың интеллектуалды және жеке дамуындағы мүмкіндіктеріне дәуір кеңейтеді. Бұл мәселені білім беру процесінде міндетті түрде ескеру қажет. Мектептегі ұстаздың негізгі міндеттерінің бірі оқушылардың оқу мен ойлау мәдениетін, үйрену дағдыларын қалыптастыру және дамыту. Ол үшін оқытудың мазмұнды тұспалдарын егжей-тегжейлі пысықтап, білім алушыларды оқу бағдарламасының тұжырымдамалық құрауыштарын игеруге

жетелейтін, білім алушылардың танымдық қабілеттерін, олардың оқу іс-әрекетіндегі белсенділігін дамытуға мүмкіндік беретін, сондай-ақ білім алушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыруды және дамытуды қамтамасыз ететін әдістердің, нысандардың, технологиялардың алуан түрлілігінен іріктеп алу қажет. Кәсіптік қызметін жүзеге асыру кезінде педагогтің шығармашылық, эксперименттік қызметті жүзеге асыруға, педагогтік практикаға жаңа әдістемелер мен технологияларды енгізуге толық құқығы бар [1].

Қазіргі адамзат ақпараттандыру деп аталатын жалпы тарихи процеске қосылды. Бұл үдеріс кез келген азаматтың ақпарат көздеріне қолжетімділігін, ақпараттық технологиялардың ғылыми, өндірістік, қоғамдық салаларға енуін, ақпараттық қызмет көрсетудің жоғары деңгейін қамтиды. Қоғамды ақпараттандыруға байланысты болып жатқан процестер ғылыми-техникалық прогресті жеделдетуге, адам қызметінің барлық түрлерін интеллектуализациялауға ғана емес, сонымен бірге адамның шығармашылық әлеуетін дамытуды қамтамасыз ететін қоғамның сапалы жаңа ақпараттық ортасын құруға тікелей ықпал етеді. Қазіргі қоғамды ақпараттандыру процесінің басым бағыттарының бірі-ақпаратты жинау, өңдеу, сақтау, тарату және оны тұтынушылардың мүдделері үшін пайдалану мақсатында интеграцияланған әдістер, процестер мен бағдарламалық-техникалық құралдар жүйесі болып табылатын білім беруді ақпараттандыру.

Ақпараттандырудың мақсаты жаңа ақпараттық технологияларды, компьютерлік және телекоммуникациялық технологияларды қолдану арқылы зияткерлік қызметті жаһандық қарқындату болып табылады.

Ақпараттық цифрлық технологиялар мүмкіндік береді:

- оқу үдерісі барысында оқушылардың танымдық іс-әрекетін ұтымды ұйымдастыру;

- әр адамға өзінің оқу траекториясын қамтамасыз ететін ашық білім беру жүйесін құру;

- оқушының сенсорлық қабылдауының барлық түрлерін мультимедиялық контекстке тарту және интеллектті жаңа тұжырымдамалық құралдармен қаруландыру арқылы оқытуды тиімдірек ету;

- белсенді оқыту процесіне оқу қабілеті мен стилімен ерекшеленетін балалар санатын тарту;

- оқу процесін жекелендіруге және түбегейлі жаңа танымдық құралдарға жүгінуге мүмкіндік беретін цифрлық технологияның ерекше мүмкіндіктерін ұтымды пайдалану;

- оқу-тәрбие процесінің барлық деңгейлерін күшейту.

Цифрлық технологиялардың білім берудегі негізгі құндылығы мұғалімнің де, оқушының да иелігінде болатын шексіз дерлік әлеуетті мүмкіндіктері бар өлшеусіз жарқын мультисенсорлы интерактивті оқуортасын құруға мүмкіндік береді. Оқытудың әдеттегі техникалық

құралдарынан айырмашылығы цифрлық технологиялар білім алушыны көп біліммен қанықтырып қана қоймай, сонымен қатар оқушылардың интеллектуалды, шығармашылық қабілеттерін, жаңа білімді өз бетінше игеру, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеу қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Цифрлық технологияны педагог түрлі тұсау кесерлер әзірлеп өткізгенде қолдана алады. Дербес компьютерге қол жеткізе алатын кез-келген мұғалім оны жасай алады және тұсау кесер жасау құралдарын игеруге аз ғана уақыт кетеді. Бұл әдістемені қолдану мектеп оқушыларының шығармашылық белсенділігімен тұлғаның психологиялық өсуі үшін жағдайлар ауқымын кеңейтеді, пәнді игеруге деген қызығушылығын арттырады, тәуелсіздікті дамытады және өзін-өзі бағалауды жетілдіреді.

Цифрлық технологияның көмегімен сауалнамалармен тестілерді қамтитын білімді басқарудың бағдарламалық жүйелерін әзірлеуге болады. Олардың басты артықшылығы нәтижелерді жылдам және ыңғайлы, бейтарап және автоматтандырылған өңдеу мүмкіншілігінде [2,276.]. Сонымен қатар оқыту ойындарымен дамыту бағдарламалары арқылы ойын сценарийімен интерактивті бағдарламаларды құрастыру. Ойын барысында әртүрлі тапсырмаларды орындау арқылы балалар нәзік моториканы, кеңістіктік қиялды, есте сақтауды дамытады және пернетақтада жұмыс істеуді үйрену сияқты қосымша дағдыларды игереді. Цифрлық технологияларды қолдану сабақта жұмысты әртараптандырудың ең жақсы тәсілдерінің бірі. Ол өз кезегінде кез келген пәнді оқыту процесін қызықты етеді, оқу материалын игерудегі қиындықтарды жеңуді жеңілдетеді. Оқу сабақтарында цифрлық технологияны қолдану дәстүрлі оқыту формаларын әртараптандыруға ғана емес, сонымен қатар әртүрлі мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Ақпараттық қоғамға көшу негізінен оқушылардың өзіндік жұмысына бағытталған оқыту мазмұны мен оқыту әдістерін жаңғырту үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Ол біліммен дағдыларды жүйелеудің, дүниетанымды қалыптастырудың және оқушының интеллектісін дамытудың қуатты құралына айналады. Цифрлық технологияны жүйелі пайдалану кезінде негізгі ереже мұғалім оқушыны жандандыруға бағытталған оқу іс-әрекетінің әртүрлі түрлерін еркін меңгеруі керек. Жаңа буын оқушылары күнделікті өмірде заманауи ақпараттық технологияларды (дербес компьютер, ғаламтор мүмкіндіктері, электронды кітаптар және т.б.) белсенді қолданады, олар бала кезінен аудио-бейне өнімдерінде, әртүрлі компьютерлік ойындарда және компьютерлік мәдениеттің басқа құрауыштарында тәрбиеленеді. Сондықтан цифрлық білім беру ресурстарын, атап айтқанда мультимедиялық технологияларды заманауи сабақтың құрылымына енгізу басым бағыттардың бірі болып табылады.

Қорыта келгенде, цифрлық технологияларды қолдана отырып білім беру ресурстарын қолдану сабақты дәстүрлі емес, жарқын да

жаңашыл етеді. Бұл сабақтарда әр оқушы белсенді және ынталы жұмыс істейді, өзінің ойлау, қызығушылық және танымдық қызығушылықтарын дамытады. Сондықтан білім берудің басым міндеттерінің бірі басқару және оқу-тәрбие қызметін ақпараттық қамтамасыз етудің тиімді жүйесін құру болып табылады. Бұл міндетті тек заманауи цифрлық технологияларды белсенді қолдану арқылы ғана орындауға болады.

Әдебиет

1.«Педагог мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 27.12.2019 жылғы № 293-VI ҚРЗ. 7-бап.

2.Уваров А.Ю., Фрумин И.Д. Трудности и перспективы цифровой трансформации образования. Издательский дом Высшей школы экономики. Москва, 2019. – 27 с.

ӘОЖ.278.5.

Интеллектуалды кемістігі бар балалардың сындарлы іс-әрекеттің даму ерекшелігі

Максүтова С.Н.,
Қызылорда облысы білім басқармасының
«Асыл Мирас» аутизмі (аутистік спектр бұзылыстары)
бар балаларды қолдау орталығы (autism-орталығы) КММ

Резюме

В данной статье рассматриваются особенности развития конструктивной деятельности у детей с интеллектуальной недостаточностью. У таких детей наблюдаются трудности в планировании действий, постановке целей и выполнении заданий, что связано с ограниченными когнитивными способностями. Их поведение часто носит подражательный характер, и они склонны повторять действия без полного понимания их смысла. Автор подчеркивает важность применения специальных педагогических методов: наглядности, пошаговых инструкций и положительного подкрепления. Развитие конструктивной деятельности рассматривается как важный шаг к социальной адаптации и повышению самостоятельности детей.

Abstract

This article explores the development of constructive activities in children with intellectual disabilities. These children often face difficulties in planning, setting goals, and completing tasks due to their limited cognitive abilities. Their behavior is often imitative, and they tend to repeat actions without fully understanding their meaning. The author emphasizes the importance of using specific pedagogical

methods, such as visual aids, step-by-step instructions, and positive reinforcement. The development of constructive activities is seen as an essential step towards social adaptation and increased independence for these children.

Сындарлы іс-әрекет – функционалдық мақсатына сәйкес келетін нақты, алдын ала ойластырылған өнімді алуға бағытталған практикалық әрекет. Балалардың сындарлы іс-әрекеті ойынмен тығыз байланысты. Ол әрдайым балалардың қызығушылықтарын қанағаттандыруға бағытталады.

Сындарлы іс-әрекет балалардың ақыл-ойын дамытуға, тәрбиелеуге бағытталады. Сындарлы іс-әрекет арқылы бала заттың пішінін, түсін, көлемін ғана танып қоймайды, сонымен қатар танымдық және практикалық іс-әрекетін дамытады. Сындарлы іс-әрекет кезінде бала заттың сапалық белгілерін көріп қабылдап қана қоймай, оны ұсақ бөлшектерге бөліп қайта жинау арқылы талдау және жинақтау үрдістерін іске асырады.

«Сындарлы іс-әрекет» (латын тілінен - *construere*) әртүрлі бөлік және бөлшектерден құрастыру дегенді білдіреді. Балалардың сындарлы іс-әрекеті құрылыс заттарынан, қағаз бен ағаштан әртүрлі бұйымдар жасауға негізделген. Сипаты жағынан шығармашылық өнерге өте ұқсайды. Сындарлы іс-әрекет балаға қоршаған орта туралы түсінік беретін жетекші іс-әрекеті ойынмен тығыз байланысты. Сындарлы іс-әрекет пен құрастырулар нақты бір мағыналық сипаты бар, мақсатты болуы маңызды (шыршаны безендіру, анаға сыйлық, құрылыс ғимаратын құрастыру).

Сындарлы іс-әрекет - алдын ала жоспарланған, нақты қызметі бар затты алуға бағытталған тәжірибелік іс-әрекет.

Сындарлы іс-әрекет мектепке дейінгі ұйымда интеллектуалды кемістігі бар балаларда әртүрлі түзете-білім беру іс-әрекет түрлерін қалыптастыруда барлық жүйенің негізі болып табылады. Әртүрлі іс-әрекет түрлерінде мектепке дейінгі мекемелерде: ойын, бейнелеу өнері, құрастыру, қарапайым еңбекке баулу баланы «жандандыру» үрдісі жүреді. Дегенмен, баланы психикалық дамытуда баланың жасы өте маңызды. Мектепке дейінгі кезеңде жетекші іс-әрекет ойын болып табылады және ең алғашқы құрастыру дағдылары қалыптасады. Сондықтан, баланың сензитивті даму кезеңдерін ескеріп, мазмұны мен мүмкіндіктерін назарға алу маңызды. Интеллектуалды кемістігі бар балалардың кіші мектеп жасында ойынға үйрету олардың психикалық таным үрдістері мен жеке құндылықтарын дамыту үшін пайдасы орасан зор болар еді. Сындарлы іс-әрекет неге маңызды? Неге оған мектепке дейінгі білім беру және түзете-дамыту мекемелерінде көп уақыт бөледі?- деген сұрақтар жиі туындайды.

Жауабы: сындарлы іс-әрекет-жоспарлау іс-әрекетіне жататын жетекші іс-әрекет түрі. Ол қоршаған ортаны кеңістікте қабылдаудың ең сапалы әрі, жоспарлы түрі. Бұл сындарлы іс-әрекетті басқа іс-әрекет түрлерінен ерекшелейді. Сындарлы іс-әрекет түрі мектепке дейінгі жастағы балалардың психикалық даму үрдісінің жетілуі үшін маңызы орасан зор. Сындарлы іс-әрекет ең алдымен балалардың көрнекі-бейнелік ойлау және заттың жалпылама бейнесін елестету қабілетін дамытуда маңызды. Бала жоспарлы түрде бір затты құрастыру үшін көз алдына елестете отырып, қиялдау және көрнекі-бейнелік ойлауын дамытады. Құрастыру кезінде төмендегідей бірнеше міндеттерді шешуге тура келеді: қалай құрастыру керек, қатесін көру және жөндеу, реттілігін анықтау және т.б сынды.

Мұндай міндеттерді шеше отырып, интеллектуалды кемістігі бар балалардың кеңістік, оның ішінде: тура және көлденең, түстер, қарапайым математикалық түсініктер туралы алғашқы ұғымы қалыптасады. Бала заттар және заттардың бөлшектері арқылы қабылдап, құрастырып үйренеді. Интеллектуалды кемістігі бар балалардың сындарлы іс-әрекетінде міндеттерді орындау барысында заттардың көлемі мен пішіні туралы айырмашылықтарды игеру қажеттіліктері туындайды. Бұл өте маңызды, себебі интеллектуалды кемістігі бар балалардың кеңістікте бағдарлануыды үйренуі арнайы мектепте оқытылатын математика, география және т.б пәндерді игеруге септігін тигізеді. Бұл қиындықтар жұмыстың бастапқы кезеңіндегі интеллектуалды кемістіктер ғана емес, қозғалыс және кеңістікте бағдарлану сияқты дағдылардың дамымауымен түсіндіріледі. Сонымен қатар, бұл мәселеде қазақ тілінде нақты бағыт-бағдар көрсететін әдістемелік нұсқаулықтың жоқтың қасы.

Арнайы мекемелерде интеллектуалды кемістігі бар балаларды сындарлы іс-әрекетке оқыту және тәрбиелеу жалпы білім беру мекемелеріндегі құрастыру пәндеріне қарағанда мазмұны, бағдарламасы жағынан мүлде ерекшеленеді. Жалпы білім беру мекемелерінде сындарлы іс-әрекет түрлері көбіне қағаз бен табиғи материалдарды, ермексазбен жұмыс істеуді негізге алады. Ал, арнайы мекемелерде бұл шикізат көздерімен жұмыс істеу «қол еңбегі» бөліміне енгізілген. Сындарлы іс-әрекетке баулу негізінен құрылыс материалдарымен жұмыс істеуді негіздейді. Интеллектуалды кемістігі бар балаларды сындарлы іс-әрекетке баулу барысында адамның дене мүшелері және жануарлар туралы түсініктерін де дамытуға болады (ойыншықтардың бөлшектерімен танысу, бөлшекті суреттерді құрастыру). Интеллектуалды кемістігі бар балаларға шынайы заттар мен олардың бөлшектерінің кеңістікте орналасуы арасындағы ұқсастықты анықтап, құрастырып, өмірдегі нақты заттармен сәйкестендіріп, сөздік

нұсқаулар арқылы бөлме ішіндегі заттарға теңестіру қиындық тудыратыны анық. Сындарлы іс-әрекет барысында балалардың сенсорлы алғашқы түсініктері қалыптасады. Бұл іс-әрекет түріне оқыту мен тәрбиелеу барысында қарапайым математикалық түсініктерін қалыптастыратын пішін, түр, түс, көлем туралы арнайы ойындар, жаттығулар қолданылады. Іс-әрекет түрлері әрдайым қарапайымнан күрделіге, жеңілден ауырға принципі арқылы жүзеге асады. Ақыл-ой, сенсорлы даму, еңбекке баулу, сөйлеу тілін дамыту дағдыларын сындарлы іс-әрекет барысында дамыта аламыз. Сындарлы іс-әрекет математика, сөйлеу тілі, бейнелеу өнері, еңбекке баулу, ойын салаларымен тығыз байланысты [3,4, б. 18].

Сындарлы іс-әрекетті жүзеге асыру баланың психикалық дамуының әсіресе, мектепке дейінгі кезеңінде жүзеге асатын қабылдау деңгейінің, ойлаудың, сөйлеу тілінің дамуымен тығыз байланысты. Баланың жатыр ішіндегі жүйке жүйесінің ерте органикалық бұзылысы интеллектуалды бұзылысқа әкеледі. Ол баланың бүкіл психофизикалық дамуына әсер етеді. Баланың әлеуметтік бейімделуі дамуындағы спецификалық ерекшеліктеріне байланысты өзгеруі мүмкін. Бұл мектепке дейінгі жастағы интеллектуалды бұзылысы бар балаларды оқыту мен тәрбиелеуде әртүрлі әдістер мен тәсілдердің көптігін айқындайды. Баланың дұрыс психикалық дамуы тек отбасында ғана болмауы мүмкін, сонымен қатар мектепке дейінгі мекемелердің де рөлі маңызды. Себебі, балаларға сау қарым-қатынас, жасына сай оқыту мен тәрбиелеу дұрыс таңдалмаса психофизикалық дамуына жағдай жасалмауы мүмкін. Мұндай ортада интеллектуалды кемісті бар балалар ойынды да, суретті де, сындарлы іс-әрекетті де меңгермеуі мүмкін. Ойын тек мақсатсыз, өзара байланыссыз іс-әрекет түрінде қалуы мүмкін. Интеллектуалды бұзылысы бар балалар қарапайым ойынды меңгеруі үшін бірнеше рет қайталап ойнауды қажет етеді. Оқу дағдылары қалыптаспаған интеллектуалды кемістігі бар балалар үшін бірнеше деңгейден тұратын ойындар өте маңызды. Сындарлы іс-әрекетті жүзеге асыру үшін оны тек елестету жеткіліксіз, әр бөлшегінің маңызын түсіну керек. Себебі, әр бөлшектің қызметі, пішіні, көлемі жалпы затты жасап шығаруда өте маңызды. Мектепке дейінгі және мектеп жасындағы интеллектуалды кемістігі бар балаларда қоршаған орта туралы дұрыс қабылдау қабілетінің дұрыс дамымауы психикалық үрдістерінің дұрыс жетілмеуімен түсіндіріледі. Бізді қоршаған ортадағы заттар негізгі екі қасиетімен ерекшеленеді. Біріншісі, баланың санасындағы қабылдау «Бұл не?» және екіншісі, «Бұл затпен не істеуге болады?» санасындағы затты пайдалану туралы түсінігі. Екінші қасиеті интеллектуалды кемістігі бар балаларда өте нашар дамыған. Себебі, іс-тәжірибенің жеткіліксіздігі: зат пен

ойынды өзара байланыстыра алмау. Балаларды сындарлы іс-әрекетке баулу барысында әртүрлі ойындар ұйымдастыру маңызды [3,5, б. 28].

Сындарлы құрастыру іс-әрекетінде әртүрлі геометриялық пішіндерден тақырыптық конструкторлар: құрылысты талдау, сәулет өнерін меңгеру тәжірибесіне сүйене отырып, қызықты образдар, ғимараттар, құрылыстар жасау дағдыларын дамыту. Төзімді ғимараттарды құрудың кейбір ережелерін қолдану; берілген тақырып, шарттар, өзіндік дизайн, сызбалар, модельдер, фотосуреттер бойынша құрылымдарды жобалау. Қағаздан, табиғи және қалдық материалдардан құрастыру: қызықты ойыншықтарды, заттарды дизайн бойынша және қосу схемасы бойынша жасау; жасаудың әртүрлі тәсілдері мен тәсілдерін, бөлшектерді, әртүрлі құралдарды бекіту тәсілдерін өз бетінше қолдану; оригами техникасын қолдана отырып, қызықты бейнелер жасау. Жазық, көлемді және көлемді-кеңістікті безендіру тәсілдерін меңгеру және қолдану. Қарапайым заттарды модельдеу және макеттеу дағдылары. Пәнді құру үдерісін жоспарлау дағдыларын жетілдіру; шаблон бойынша белгілерді құру.

Сындарлы іс-әрекет барасындағы тақырып оқу жылында өтілетін тақырыптарға сәйкес келуі маңызды. Сындарлы іс-әрекет ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінде әрбір және кез келген сабақ құрылымындағы барлық әдіс-тәсіл, педагогтың іс-әрекеті, ұйымдастырылған оқыту, тәрбие, дамыту, психологиялық ортасы, нұсқамалары мен практикалық амалдары, сабақ басында көзделген мақсаттардың мазмұнына бағытталған. Педагог баланың құрастыру дағдыларын дамытуда сабақтың басында қойылған мақсаттың орындалу шамасы, дәлдігі, сапасы маңызды екендігін естен шығармағаны жөн. Сындарлы іс-әрекет ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінің құрылымы мектепке дейінгі білім беру типтік бағдарлама талаптарына сай жүйелі, бірізді және білімдік, дамытушылық, тәрбиелік бағытта жүргізілуі шарт.

Әдебиет

1. "Балалар мен жастарды тәрбиелеу, оқыту, сауықтыру және сауықтыру ұйымдарына қойылатын санитарлық-эпидемиологиялық талаптар"
2. "Балалық шақ" мектепке дейінгі білім берудің кешенді білім беру бағдарламасы Т.И. Бабаева, А.Г. Гогоберидзе, О.В. Солнцево өңдегені
3. Абаева Г.А., Коржова Г.М. Организация трудовой и профориентационной подготовки учащихся специальных школ. Учебное пособие. Алматы, 2004.

4. Антипов В.И. «Внеклассные занятия по труду во вспомогательной школе». Пособие для учителя. Москва: Просвещение, 1971.

ӘОЖ.376.1

**Аутистік спектр бұзылысы бар балаларды ерте
диагностикалаудың маңызы және анықтаудың әдіс-
тәсілдері**

Ақынбабаева А.,
Қызылорда облысы білім басқармасының «Асыл Мирас»
аутизмі (аутистік спектр бұзылыстары)
бар балаларды қолдау орталығы (autism-орталығы)
коммуналдық мемлекеттік мекемесі
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Раннее выявление расстройств аутистического спектра не только положительно влияет на развитие ребёнка, но и позволяет оказывать психосоциальную поддержку семье. В данной статье рассматривается важность ранней диагностики аутизма, а также научные методы и подходы, применяемые для его выявления.

Abstract

Early identification of autism spectrum disorders not only has a positive impact on a child's development, but also enables the provision of psychosocial support to the family. This article discusses the importance of early diagnosis of autism and examines the scientific methods and approaches used for its detection.

Аутистік спектр бұзылысы (АСБ) – баланың әлеуметтік қарым-қатынасында, сөйлеу және мінез-құлқында түрлі дәрежеде көрінетін нейро-даму бұзылыстарының жиынтығы. Бұл бұзылыстың көрінісі әр балада әртүрлі болады, сондықтан оны «спектр» деп атайды. АСБ диагнозы көбінесе 2–3 жаста қойылады, бірақ алғашқы белгілер бір жастан бастап байқалуы мүмкін.

АСБ-ны ерте анықтау — баланың дамуына оң әсер етіп қана қоймай, отбасына да психоәлеуметтік қолдау көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл мақалада аутизмді ерте диагностикалаудың маңызы мен оны анықтауда қолданылатын ғылыми әдіс-тәсілдер қарастырылады.

АСБ баланың ерекше білім беру қажеттіліктерін (ЕБҚ) нақты айқындауға мүмкіндік береді және оны инклюзивті білім беру ортасына тиімді бейімдеудің негізін қалайды. Бұл баланың танымдық, тілдік және әлеуметтік дамуындағы ерекшеліктерін ескеріп, арнайы педагогикалық қолдауды, жеке оқыту бағдарламаларын және бейімделген әдістемелерді қолдануға жол ашады. ЮНЕСКО

деректеріне сәйкес, инклюзивті білім беру тек ерекше қажеттіліктері бар балалардың дамуына оң әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар жалпы қоғамда толеранттылық пен әлеуметтік әділеттілік қағидаттарының орнығуына ықпал етеді. Мұндай білім беру моделі әрбір баланың әлеуетін толық жүзеге асыруына жағдай жасап, көптүрлілікке құрметпен қарауға негізделген қоғамдық сана қалыптастырады, ал бұл өз кезегінде білім беру сапасын арттыруға және әлеуметтік интеграцияны нығайтуға септігін тигізеді. АСБ ерте кезеңде анықталған жағдайда, ата-аналар қажетті психологиялық қолдауға қол жеткізіп, баламен тиімді қарым-қатынас орнату дағдыларын меңгере алады. Бұл өз кезегінде отбасындағы эмоционалдық күйзеліс деңгейін төмендетіп, ата-аналардың тәрбиелеу процесіндегі өзіндік тиімділігі мен сенімділігін арттырады [1]. Ерте диагностикалау мен араласу шараларының жүйелі түрде іске асырылуы ұзақ мерзімді перспективада медициналық, педагогикалық және әлеуметтік қызметтерге түсетін жүктемені азайтып, ресурстарды неғұрлым тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

АСБ-ны анықтау — көпдеңгейлі, кешенді диагностикалық үрдіс, себебі АСБ белгілері баланың жасына, даму деңгейіне және жеке ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі түрде көрінуі мүмкін. Сондықтан аутистік спектр бұзылыстарын анықтау барысында мамандар **бірнеше кезеңнен тұратын диагностикалық жүйені** қолданады, ол бастапқы скринингтен бастап, терең клиникалық бағалауға дейінгі аралықты қамтиды.

Скрининг — бұл баланың дамуындағы ауытқушылықтарды, соның ішінде аутистік спектріндегі бұзылыстарды, ерте кезеңде анықтауға арналған қысқа әрі стандартталған бағалау әдісі. Ерте жастағы балаларға жиі қолданылатын құралдардың бірі — **M-CHAT-R/F (Modified Checklist for Autism in Toddlers, Revised with Follow-Up)**. Бұл сауалнама 16–30 айлық балаларға арналып, ата-аналар арқылы толтырылады. Ол 20 сұрақтан тұрады және баланың әлеуметтік өзара әрекетімен коммуникативтік мінез-құлқындағы ауытқуларды анықтауға бағытталған. Тәуекел деңгейіне байланысты қосымша сұхбат жүргізіледі. M-CHAT-R/F — аутизм белгілерін ерте анықтауда тиімділігі жоғары, қолдануға ыңғайлы және халықаралық тәжірибеде кеңінен қолданылатын скринингтік құрал. **CHAT (Checklist for Autism in Toddlers)** — бұл 18 айлық жастағы балаларда аутизм спектріндегі бұзылыстардың бастапқы белгілерін анықтауға арналған скринингтік құрал. Ол баланың әлеуметтік өзара әрекеттесу, бірлескен назар, имитация және символикалық ойын сияқты негізгі дамулық дағдыларын бағалайды. CHAT ата-аналар сауалнамасымен медицина қызметкерінің тікелей бақылауына негізделіп, баланы тәуекел деңгейіне қарай жіктеуге мүмкіндік береді. Бұл құралдар арқылы қауіп тобына кіретін балалар анықталып, әрі қарай тереңірек тексеруге жіберіледі [2].

Диагностикалаудың келесі кезеңінде мультидисциплинарлық мамандар тобы — психолог, психиатр, логопед және дефектолог — аутизм спектріндегі бұзылысты дәл анықтау үшін арнайы стандартизацияланған құралдарды қолданады. Олардың ішіндегі ең кең таралғандары — **ADOS-2 (Autism Diagnostic Observation Schedule, екінші нұсқа)** және **ADI-R (Autism Diagnostic Interview-Revised)**. ADOS-2 баланың мінез-құлқын құрылымдалған бақылау негізінде бағалайды, яғни арнайы құрылымдалған тапсырмалар мен ойын жағдайлары арқылы әлеуметтік өзара әрекет, коммуникация және қайталанатын мінез-құлық белгілері зерттеледі. Бұл әдіс аутизмге тән мінез-құлық паттерндерін нақты әрі объективті анықтауға мүмкіндік береді. Ал ADI-R — ата-анамен жүргізілетін терең, құрылымдық сұхбат, ол баланың дамуының негізгі кезеңдерін, әлеуметтік, коммуникативтік және мінез-құлықтық ерекшеліктерін кешенді түрде бағалайды [3]. Осы екі құралдың үйлесімді қолданылуы диагностикалық дәлдікті арттырып, баланың даму ерекшеліктерін жан-жақты қарастыруға және халықаралық стандарттарға сәйкес нақты диагноз қоюға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда аутистік спектр бұзылыстарын ерте және дәл анықтауға бағытталған зерттеулер қарқынды жүргізілуде. Оларға мінез-құлықтық және нейробиологиялық маркерлерді анықтау, генетикалық және эпигенетикалық факторларды зерттеу, сондай-ақ жасанды интеллект пен машиналық оқыту әдістерін қолдану арқылы диагностика тиімділігін арттыру жатады. Сонымен қатар, функционалдық магниттік-резонансты томография (ФМРТ), электрофизиологиялық әдістер (EEG) және биомаркерлер негізінде жаңа диагностикалық протоколдар әзірленуде. Бұл зерттеулер аутизмнің патогенезін тереңірек түсінуге, диагностикадағы кешігулерді азайтуға және интервенциялық стратегияларды жекелендіруге мүмкіндік береді.

Аутистік спектр бұзылыстарын ерте анықтау негізінде баланың жеке даму ерекшеліктеріне сай түзету және қолдау бағдарламалары әзірленеді. Бұл психологтар, дефектологтар, логопедтер және әлеуметтік қызметкерлер — баланың танымдық, коммуникативтік және әлеуметтік дағдыларын дамытуға бағытталған кешенді интервенцияларды жүзеге асырады. Ерте араласу бағдарламалары баланың функционалдық қабілеттерін арттыруға, мінез-құлық мәселелерін төмендетуге және отбасына психоәлеуметтік қолдау көрсетуге бағытталған. Сонымен қатар, балалардың оқу ортасына бейімделуін қамтамасыз ету үшін инклюзивті білім беру жағдайлары құрылады. Диагноз қойылғаннан кейінгі кезеңде мониторинг және қайта бағалау жүйелі түрде жүргізіліп, араласу тиімділігі бақыланады және қажет болған жағдайда түзетулер енгізіледі. Бұл кешенді тәсіл баланың дамуына оң әсер етіп, оның өмір сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Питере Т. Аутизм. От теоретического понимания к педагогическому воздействию. – М.: Владос, 2002.
2. Vivanti, G., et al. (2023). Early identification and intervention in autism spectrum disorders: A systematic review. [PMC10491411](#)
3. Gabbay-Dizdar, N., et al. (2021). Early diagnosis improves long-term social outcomes in autism. [SAGE Journals](#)

ӘОЖ: 37.012

Педагогтің курстан кейінгі қызметінің әдістемелік қамтамасы кезендері мен құралдары

Мәрсәлі Р.Ө., аға оқытушы,
педагогика магистрі,
«Өрлеу» БАҰО» АҚ филиалы
Қызылорда облысы бойынша Кәсіби даму институты,
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье представлены этапы посткурсовой поддержки профессиональной деятельности педагога в условиях инноваций, она разработана на основе системно-деятельностного и компетентностного подходов.

Abstract

The article presents the stages of post-course support of a teacher's professional activity in the context of innovation. It is developed on the basis of system-activity and competence-based approaches.

Қазіргі білім беру жүйесіндегі реформалар мен өзгерістер педагогтерден үздіксіз кәсіби дамуды талап етеді. Курстар мен біліктілікті арттыру бағдарламалары педагогтерге жаңа білім мен дағдыларды беруде маңызды рөл атқарғанымен, осы білімді курстан кейінгі кезеңде іс жүзінде тиімді қолдану және оны әрі қарай дамыту аса маңызды. Әдістемелік қолдау осы процестің нәтижелі болуын қамтамасыз етеді.

Педагогқызметін курстан кейінгі сүйемелдеу–педагогтің курстан кейінгі қызметін үздіксіз мониторингтеу және әдістемелік, консультациялық көмек көрсету арқылы оның кәсіби құзыреттілігін дамытуды қамтамасыз ететін іс-шаралар жүйесі [1]. Ол нақты тәжірибеде педагогтердің кәсіби құзыреттілігін арттыруға бағытталған мониторинг, кеңес беру және әдістемелік көмекті қамтиды.

Курстан кейінгі әдістемелік сүйемелдеудің (ККҚ) мақсаты - педагогтердің курстарда алған теориялық білімдері мен практикалық дағдыларын өздерінің оқыту қызметінде тиімді қолдануын

камтамасыз ету, кәсіби өсуіне жағдай жасау және жаңашылдыққа ынталандыру болып табылады.

ККҚміндеттері педагогке:

- Курста үйренген жаңа идеяларды, әдіс-тәсілдерді және технологияларды күнделікті практикаға енгізуге қолдау көрсету, идеяларды іске асыруға көмектесуді;

- Жаңа әдістерді қолдану барысында туындаған проблемаларды анықтау және оларды шешу жолдарын табуға, кәсіби қиындықтарды шешуге жәрдемдесуді;

- Педагогтер арасында оң тәжірибемен бөлісуге және өзара оқуға мүмкіндік беретін тәжірибе алмасуды ұйымдастыруды;

- педагогтердің рефлексия жасауына, өз жұмысына сыни көзбен қарауына және үздіксіз ізденіс пен жетілуге деген қажеттілігін арттыру арқылы өзін-өзі дамытуға ынталандыруды;

- ынтымақтастық пен өзара қолдау ортасын құру үшін кәсіби қоғамдастықты қалыптастыруды қамтиды.

Қазіргі таңда педагогтің кәсіби қызметін курстан кейінгі қолдау көп қырлы және педагогтің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың үздіксіздігін қамтамасыз ету қажеттілігімен ерекшеленеді. Педагогтің кәсіби қызметін курстан кейінгі қолдаудың андрагогика тұрғысындағы басымдықтары С.Г.Вершловский, О.Б.Даутова, Е.Ю.Игнатьеваның еңбектерінде қарастырылған [2;3]. Авторлар педагогты курстан кейінгі қолдаудағы оның тәжірибесін трансформациялау бойынша жұмысты басымдық ретінде ажыратады. В.Я.Синенко және Я.А.Ильинская білім беру ұйымдарының өзара іс-қимылының желілік нысандарының ресурсын пайдалана отырып, педагогты өңірлік деңгейде курстан кейінгі қолдауды қарастырады [4; 5].

Бірқатар ғылыми еңбектерде білім беру нәтижелеріне қойылатын талаптардың өзгеруіне байланысты педагогтің кәсіби қызметін ақпараттық, тьюторлық, әдістемелік, консультациялық сүйемелдеу тәжірибесі ұсынылған. Негізінен ғалымдар педагогтің курстан кейінгі қолдауын ұйымдасқан оқыту, сүйемелдеу, өздігінен білім алу жүйесі ретінде қарастырады. Осылайша, ғылыми еңбектерде мұғалімнің курстан кейінгі қолдауының жекелеген аспектілері ұсынылған, бірақ мұғалімнің жаңа білім беру практикасын құру жағдайында бұл процесс жан-жақты ашылған зерттеулерді біз таппадық.

Біздің зерттеуіміздің түйінді сөзі «қолдау» болып табылады, оны біз педагогтің кәсіби қызметінде проблеманың болуы мен осы мәселенің негіздерін білмеу арасындағы қайшылықты шешуге бағытталған іс-әрекет сонымен қатар мұғалімнің оны өз бетінше шешудің тәсілдері мен құралдарының болмауы ретінде анықтадық. Педагогтің кәсіби қызметін қолдау құзыреттілік тәсілі негізінде құрылады, өйткені бұл тәсіл мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің

калыптасуын қамтамасыз етуге, оның кәсіби қызметінің мәселелерін шешуге мүмкіндік береді.

ККҚ өткізу процесінің айрықша ерекшелігі - ол әрдайым қолдауға жататын педагогтің қажеттіліктерінен, тәжірибесінің проблемаларынан құрылады және оларды жүзеге асыру үшін жеке білім беру бағдарламалары мен ресурстық карталарды құруды құрал ретінде қолдануды көздейді. Қолдаудың стратегиялық мақсаты - қолдауға жататын педагогтің кәсіби қызметін өз бетінше сапалы жүзеге асыруға мүмкіндік беретін кәсіби құзыреттіліктерді, қызметтің жаңа мағыналарын меңгеруі болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, біз педагогты курстан кейінгі қолдауды біліктілікті арттыру барысында игерілген жаңа мазмұнды, әдістерді, технологияларды оның нақты тәжірибесіне енгізу кезінде педагогке қолдау көрсетуге бағытталған өзара байланысты іс-қимылдардың, іс-шаралардың кешені ретінде анықтаймыз.

Педагогтің кәсіби қызметін курстан кейінгі қолдау циклдік сипатқа ие және бірнеше кезеңдерге бөлінеді. Олар: диагностикалық; жобалау; ресурстармен қамтамасыз ету; жеке білім беру бағдарламасын іске асыру; рефлексивті-талдамалық кезеңдер. Циклді педагогті білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру бойынша кәсіби қызметінде курстан кейінгі қолдау мысалында қарастырайық.

Педагогтің кәсіби қызметін курстан кейінгі қолдаудың **диагностикалық кезеңінің** мақсаты-білім алушылардың функционалдық жағдайын қалыптастыру және оның білім беру қажеттіліктерін өзектендіру бойынша педагогтің кәсіби қызметіндегі проблемаларды анықтау. Бұл мақсатты іске асыру құралы әдістемелік бақылау, оқу сабақтарын рефлексивті талдау, диагностикалық жұмыстардың нәтижелерін талдау болып табылады. Бұл кезеңде, бір жағынан, мұғалімнің кәсіби қызметін проблемалауды жүзеге асыру, оны өз тәжірибесінің мәселелерін түсінуге шығару, екінші жағынан, өзінің кәсіби құзыреттіліктерін және сәйкесінше өзінің кәсіби қызметін жетілдіруге деген мотивациясын қалыптастыру маңызды. Бұл жұмыс тікелей білім беру ұйымындағы мұғалімнің жұмыс орнында ұйымдастырылады және бұл ретте негізгі басшылық мектептің оқу ісі меңгерушісі немесе әдістемелік бірлестіктің жетекшісі тарапынан жасалады.

Келесі **-жобалау кезеңі**, анықталған проблемалар мен оның алдағы қызметі туралы идеялар негізінде мұғалімнің жеке білім беру бағдарламасын жасауға арналған. Бағдарламаны жобалау білім беру ұйымы деңгейінде жүзеге асырылады. Жеке білім беру бағдарламалары-бұл мұғалімнің білім берудің міндеттері мен мазмұны, оларды жүзеге асыру тәсілдері мен әрекеттері, игерілген мазмұнды тексеру немесе өзін-өзі тексеру процедуралары туралы

идеялары. Педагогтердің білім беру міндеттерін рәсімдеу білім беру ұйымы мен «Өрлеу» филиалының тренерлері деңгейіндегі әдістемелік өзара іс-қимылда жүреді. Мұндай өзара әрекеттесу рефлексияға негізделген. Қолдау негіздерін түсіну бойынша жұмыс педагогке өзінің білім беру қажеттіліктерін түсінуге және соның негізінде білім беру міндеттерін рәсімдеуге және оларды жүзеге асыру бойынша іс-әрекеттердің шамамен тізімін талқылауға мүмкіндік береді. Бұл ретте тренер топтық және жеке сұхбаттасулар, семинар-практикумдар, вебинарлар арқылы сараптамалық кеңес береді. Мұғалім мен тренердің өзара әрекеттесуінің бұл формалары қажет, бірақ әрдайым тұрақты бола бермейді, сондықтан қажет болған жағдайда тренингтермен, ми шабуылдарымен және басқа да нәтижелі жұмыс түрлерімен толықтырылады.

Білім беру міндеттерін іске асыру мүмкіндіктерін түсіну үшін мұғалімге ресурстық карта қажет, оның көмегімен ол міндеттерді іске асыру тәсілдерін, басқалармен білім беру міндеттерін іске асыру кезінде мүмкін болатын кооперацияларды шеше алады. Ресурстық картаны құрастыру-курстан кейінгі сүйемелдеудің келесі - ***ресурстармен қамтамасыз ету кезеңінің*** мәні. Жұмыстың бұл түрін көбінесе курс тренерлері жүзеге асырады, өйткені тек білім беру ұйымынан тыс әр мұғалімге білім беру мәселелерін шешуді ресурстық қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Курс жетекшілері педагогке өзінің білім беру міндеттерін шешу үшін қандай ресурстарды және қандай форматтарда пайдалану керектігін таңдауға, өзін-өзі анықтауға мүмкіндік беретін картаны жүзеге асырады.

Айта кетейік, ресурстық картаға:

- ақпараттық (оның ішінде цифрлық, кәсіби қоғамдастықтардың ресурстары);

- коммуникативтік (қандай да бір проблема бойынша коммуникация ұйымдастырылған форматтар);

- белсенді (сынамаларды жүзеге асыру форматтары, белгілі бір іс-әрекеттерді игеру);

- әлеуметтік-қоғамдық (ресми емес білім беру форматтары) ресурстар кіреді.

Қажет болған жағдайда көлденең оқытуды ұйымдастыруға болатындай етіп, ресурстық картаға мұғалімдердің өз ресурстары да енгізіледі. Педагогтың өз ресурстары диагностикалық кезеңде өзектендіріледі. Бұл кезеңде мұғалім ресурстық картаны қолдана отырып, өзі үшін білім беру міндеттерін жүзеге асырудың ең оңтайлы тәсілдерін таңдайды, осылайша тренердің консультациялық және ресурстық қолдауымен өзінің жеке білім беру бағдарламасын жасайды.

Келесі кезең-***жеке білім беру бағдарламасын іске асыру кезеңі***, педагог үшін білім беру кеңістігін құруға, өзара іс-қимыл жүзеге асырылатын әртүрлі типтегі алаңдарды ұйымдастыруға, мұғалімнің

әріптестерімен кәсіби қарым-қатынасын ұйымдастыруға, практикалық іс-қимылдар ұйымдастыруға бағытталған. Бұл кезең уақыт бойынша белгіленеді және жергілікті деңгейде жүзеге асырылады, өйткені мұғалімдердің жеке білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру үшін ресурстар, әдетте, білім беру ұйымы деңгейінде жеткіліксіз. Бұл кезеңде мұғалімдерге қандай білім мазмұны мен жұмыс тәсілдеріне байланысты проблемалық, шығармашылық, жобалық және т.б. топтардың әр түрлі типтері қалыптасуы мүмкін. Формалары бойынша бұlmәселелерді талқылау бойынша дөңгелек үстелдер, тағылымдамалар, коучинг сессиялары, тренингтер, фасилитациялық сессиялар, жеке және топтық консультациялар болуы мүмкін. Бұл ретте тренер білім беру міндеттерін өзектендіреді, оларды шешудің нұсқаларын ұсынады, педагогтардың өзара іс-қимылын ұйымдастырады.

Әр білім беру тапсырмасын орындағаннан кейін педагогтер оқу нәтижелерін қандай формада ұсынуды таңдайды. Бұл әріптестер үшін семинар өткізу, шеберлік сыныбы, ашық оқу сабағын әзірлеу және өткізу, рефлексивті есепті немесе әдістемелік өнімді ресімдеу болуы мүмкін. Білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру бойынша педагогтар әзірлеген тапсырмалар білім беру ұйымдарының әдістемелік өнімінің мысалы болып табылады. Шын мәнінде, бұл оқыту нәтижелерін қоғамдық-кәсіби бағалау, ал кәсіби құзыреттіліктің өзгеруінің көрінісін кәсіби қызметте игерілгендерді іске асыру кезінде бағалауға болады.

Рефлексивті-талдамалық кезең шеңберінде жеке білім беру бағдарламаларын іске асыру қорытындылары бойынша іс-шараларды ұйымдастыру және өткізу жүзеге асырылады. Іс-шараның форматтары әр түрлі болуы мүмкін: конференциялар, фасилитациялық сессиялар, конференциялар және т.б. Бұл кезеңнің мақсаты – әр қатысушының оның мазмұнын және оны игеру тәсілдерін рефлексиялауға жағдай жасау, нәтижелерді талдау, өзінің кәсіби құзыреттілігін жетілдіру бойынша одан әрі әрекеттерді түсіну болып табылады.

Педагогтің кәсіби қызметін курстан кейінгі қолдау оның жаңа білім беру практикасын құру кезіндегі кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруды қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады. Зерттеу нәтижелері ККҚ бір-бірін толықтыратын жүйелік-белсенді және құзыреттілік тәсілдер негізінде ұйымдастырылуы керек деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Курстан кейінгі қолдау сапасын қамтамасыз етудің шарттарының бірі- курс жетекшісі мен білім беру ұйымы деңгейіндегі іс-әрекеттердің үйлесімділігі, міндеттер бөлінісін ұйымдастыру жауапкершілігі.

Қорытындылай келе, педагогтердің курстан кейінгі үздіксіз кәсіби дамуын әдістемелік сүйемелдеу – бұл олардың білімін практикамен ұштастыруға, заманауи оқыту әдістерін тиімді меңгеруге және білім беру сапасын арттыруға негіз болатын маңызды механизм.

Бұл жұмыс педагогдердің жеке және кәсіби өсуіне ықпал ете отырып, оқушылардың оқу нәтижелеріне тікелей әсер етеді.

Әдебиет

1.«Педагогтердің біліктілігін арттыру курстарын ұйымдастыру және жүргізу, сондай-ақ педагогтің қызметін курстан кейінгі қолдау қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2016 жылғы 28 қаңтардағы № 95 бұйрығы.<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013420>

2.Вершловский С.Г. Взрослость как категория андрагогики / С. Г. Вершловский. // Вопросы образования. – 2013. – № 2. – С. 285–297.

3.Даутова О.Б. Процесс сопровождения молодого педагога как андрагогический процесс/О.Б.Даутова, Е.Ю. Игнатьева.// Непрерывное образование. – 2018. – № 4 (26). – С. 16–20.

4.Синенко В.Я. Модернизация системы дополнительного профессионального педагогического образования//Сибирский педагогический журнал.– 2012.– № 3.–С. 7380.

5.Ильинская Я.А. Опыт развития систем непрерывного образования в России и за рубежом//Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал) – 2015. – № 2(46). – С. 57–67.

УДК 378.014.5

Особенности профильного обучения современного специалиста

Гельманова З.С., профессор,
Карагандинский индустриальный университет,
Темиртау, Казахстан
Fayez wazani Abdul Walid,
Магистр,
Карагандинский индустриальный университет,
г.Темиртау, Казахстан

Резюме

Мақалада Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайында заманауи маманды бейіндік оқытудың ерекшеліктері қарастырылады. Білім беру жүйелерінің трансформациясына әсер ететін негізгі факторлар талданады: әлеуметтік және экономикалық өзгерістердің ықпалының артуы, дәстүрлі үлгілердің тиімділігінің жеткіліксіздігі, цифрлық технологиялар мен жасанды интеллекттің дамуы. Кәсіби құзыреттіліктің маңызы көрсетіледі, оған «қатал» дағдылармен қатар «икемді» құзыреттер— сыни ойлау, креативтілік, коммуникация және ынтымақтастық та кіреді. Әлемнің әртүрлі халықаралық құзыреттер үлгілері (Сингапур, Жаңа Зеландия, Аустралия, Индонезия) және ЦПУП-тың төрт өлшемді моделі ұсынылады. Ерекше назар

метатанымға — өзіндік білім алудың және бейімделудің құралы ретінде аударылады. Пән аралық білімді біріктірудің, ХХІ ғасыр дағдыларын дамытудың және өзін-өзі жүзеге асыра алатын, тұрақты дамуға қабілетті мамандарды даярлаудың қажеттілігі туралы қорытынды жасалған.

Abstract.

The article examines the specific features of specialized training of modern professionals in the context of the Fourth Industrial Revolution. The study highlights key factors driving the transformation of educational systems: the growing influence of social and economic change, the limited efficiency of traditional models, and the advancement of digital technologies and artificial intelligence. Professional competence is analyzed as a combination of “hard” skills and “soft” competencies such as critical thinking, creativity, communication, and collaboration. Various international competence frameworks (Singapore, New Zealand, Australia, Indonesia) and the Four-Dimensional Education model by the Harvard Center for Curriculum Redesign are presented. Special emphasis is placed on metacognition as a tool for self-learning and adaptation. The paper concludes with the need to integrate interdisciplinary knowledge, develop 21st-century skills, and prepare specialists capable of self-realization and sustainable development.

Современный специалист работает в условиях высокой изменчивости и неопределённости. Традиционные образовательные системы, ориентированные на индустриальное общество, всё меньше соответствуют требованиям ХХІ века. Это вызывает необходимость формирования новых подходов к профильному обучению, где ключевыми становятся гибкость, междисциплинарность и развитие softskills [1- 9].

Необходимость изменений обусловлена несколькими факторами: усиление влияния социальных и экономических процессов; ограниченность традиционных систем, которые слабо подготавливают специалистов к цифровой экономике; развитие технологий (ИИ, базы данных, автоматизация), открывающее новые горизонты для обучения.

Профессиональная компетентность объединяет hard и softskills. Модель У.Хауэлла описывает путь от бессознательной некомпетентности к бессознательной компетентности. Сегодня особенно важны креативность, критическое мышление, системное видение и информационная грамотность [1,4,5].

Разные страны разрабатывают собственные модели компетенций: Сингапур— социальные и мыслительные навыки;Новая Зеландия—самоорганизация и коммуникации; Австралия— креативность, коллаборация, цифровая грамотность; Индонезия— знания и саморегуляция. Гарвардский центр перепроектирования

учебных программ предложил четырёхмерную модель образования, включающую знания, навыки, характер и мета-познание(таблица 1).

Таблица 1. Сравнение международных моделей компетенций

Страна / Модель	Ключевые компетенции	Особенности подхода
Сингапур	Социальные навыки, мыслительные способности, информационная и творческая грамотность, коллаборация, самосовершенствование	Ориентация на социальные и мыслительные компетенции как основу для инновационного общества
Новая Зеландия	Лингвистические навыки, самоорганизованность, коммуникация, участие и вклад, критическое мышление	Акцент на личной ответственности и активном участии в жизни общества
Австралия	Квалифицированность, способность мыслить, креативность, навыки совместной работы, цифровая грамотность, интернациональное понимание	Сбалансированная модель, соединяющая профессиональные, социальные и креативные компетенции
Индонезия	Знания, интеллектуальные способности, личностные качества, навыки самообразования и саморегуляции	Подчёркивается связь между личностным развитием и способностью к самостоятельному обучению
Harvard CCR (Ч. Фейдл и др.)	Знания, навыки, характер, мета-познание	Четырёхмерная модель: сочетание традиционных элементов образования с личностными качествами и самоанализом

Мета-познание—это процесс осмысления и адаптации стратегий обучения. Оно помогает прогнозировать результаты и корректировать действия. Практика показывает, что развитие мета-познания повышает продуктивность и качество обучения [2,3].

Современные модели выделяют четыре группы навыков: критическое мышление, коммуникация, сотрудничество и креативность. Согласно исследованию IBM, именно креативность признана ключевым навыком руководителей. Harvard CCR также подчёркивает значение личностных качеств — нравственности,

лидерства, любознательности и жизнестойкости.

Профильное обучение должно готовить специалистов, способных адаптироваться к быстро меняющемуся миру. Для Казахстана актуально обновление образовательных программ с ориентацией на требования рынка труда и глобальные вызовы XXI века.

Литературы

1. Baltes P.B, Staudinger U.M. Wisdom: A Metaheuristic (Pragmatic) to Orchestrate Mind and Virtue Toward Excellence. AP. №55-1. 2000.

2. Лукша П., Афанасьев Д. Будущее образования: глобальная повестка. 2014.

3. Фейдл Ч., Бялик М., Триллин Б. Четырёхмерное образование. М.: Точка, 2018.

4. Wilson E. Consilience: The Unity of Knowledge. NY: Vintage, 1999.

5. Meyer J., Land R. Overcoming Barriers to Student Understanding. Routledge, 2006.

6. Гельманова З.С., Мажитова С.К., Касымова Г.Г. Формирование модели профессиональных компетенций современного специалиста // Вестник КазГаса №1(83) 2022 -С.199 -211.

7. Гельманова З.С., Габитов И.М., Каренова Г.С. Среда для развития профессионального образования // Экономика и управление №2, 2022 -С.143 -149

8. Гельманова З.С., Габитов И. М., Мажитова С.К. Современные подходы и практики к профессиональной ориентации // Экономика и управление №2, 2022- С.117 -125

9. Гельманова З.С., Мажитова С.К. Анализ состояния систем внутрифирменного обучения сотрудников казахстанских организаций // Вестник КарГУ. № (107)2022.-С.261 -270

**Развитие моторных и сенсорных навыков у детей с РАС
посредством казахской игры асық ату.**

Зикенов А., преподаватель,
«Университет Шакарима»
(город Семей)

Түйіндеме

Осы зерттеу педагогикалық түрлендірілген қазақ асық ату ойыны арқылы аутизм спектрі бұзылған балаларда моторлық және сенсорлық дағдыларды дамытуға бағытталған бейімдеу бағдарламасын теориялық-әдістемелік негіздеуге және практикалық іске асыруға бағытталған. Жұмыстың өзектілігі физикалық белсенділіктің мәдени маңызы, материалдық қолжетімді және ғылыми тексерілген түрлерінің жетіспеушілігінен туындайды, олар бір уақытта қол-көз үйлестіруді күшейтеді, сенсорлық бейімделуді арттырады және балалардың осы санатының Әлеуметтік қосылуына ықпал етеді. Жобаның эксперименттік бөлігі Семей қаласындағы "Logoland" арнайы және инклюзивті білім беру орталығының базасында іске асырылды және оған 4 пен 7 жас аралығындағы он төрт мектеп жасына дейінгі балалар кірді.

Abstract

The present study is aimed at the theoretical and methodological substantiation and practical implementation of an adaptive program focused on the development of motor and sensory skills in children with autism spectrum disorders (ASD) through the pedagogically modified Kazakh game assikata. The relevance of the work is due to the lack of culturally significant, financially accessible and scientifically verified forms of physical activity that simultaneously strengthen hand-eye coordination, enhance sensory adaptation and promote social inclusion of this category of children. The experimental part of the project was implemented on the basis of the Logoland Center for Special and Inclusive Education in Semey and included fourteen preschoolers aged 4 to 7 years.

Введение. В условиях трансформации современного образования акцент смещается с узко когнитивных показателей на целостное развитие личности ребёнка, что особенно важно применительно к детям, испытывающим трудности в сфере моторики и сенсорной регуляции. Расстройства аутистического спектра, включающие диспраксию и иные формы нарушений координации, сопровождаются дефицитом интеграции зрительной, проприоцептивной и тактильной информации, что тормозит формирование бытовых и учебных навыков, а также усложняет социальное взаимодействие [2,47стр.]. Одновременно культурная

среда оказывает существенное влияние на мотивацию ребёнка: занятия, основанные на знакомых традициях, вызывают больше доверия у семьи и создают устойчивый контекст для повторной практики [1,105 стр.]. Казахская игра *асық ату* — метательное соревнование, требующее прицеливания, контроля силы и оценки расстояния — отражает богатое историческое наследие региона и обладает очевидным сенсорно-моторным потенциалом, который до настоящего времени оставался на периферии научного внимания.

Опережающий рост выявляемости РАС в Казахстане формирует острый запрос на инклюзивные, культурно релевантные программы физического воспитания, способные одновременно решать задачи моторного и сенсорного развития. Существующие интервенции нередко опираются на дорогостоящее оборудование или отстранённые от местных традиций виды спорта, что снижает их мотивационный потенциал и тиражируемость. Казахская игра *асық ату* совмещает прицельные бросковые действия, требующие зрительно-моторной координации и кинестетической точности, с доступной материальной базой (мягкие асыки, напольная разметка), что делает её перспективным инструментом для адаптивной физической культуры. Связывая национальное культурное наследие с современными принципами сенсорной интеграции и позитивного поведенческого сопровождения, предлагаемая методика отвечает государственным приоритетам по расширению инклюзии, снижает барьеры участия и может быть масштабирована в сельские и городские школы без значительных финансовых затрат.

Цель: Разработать, педагогически адаптировать и экспериментально обосновать краткосрочную (двенадцати недельную) программу сенсомоторного развития на основе традиционной казахской игры *асық ату* для младших школьников с расстройствами аутистического спектра (РАС); определить её влияние на точность целевых движений, показатели крупной моторики (BOT-2, TGMD-3) и сенсорной регуляции (*Sensory Profile 2*), а также оценить выполнимость и безопасность внедрения в условиях массовой школы.

Методология внедрения и оценки.

Подготовительный этап включал диагностику базовых двигательных и сенсорных навыков по BOT-2, TGMD-3 и *Sensory Profile 2*, формирование экспериментальной и контрольной групп с равным распределением пола и возраста, а также 12-часовой тренинг педагогов по адаптации национальной игры [4, 32 стр.]. В течение 12-недельного формирующего этапа проводили по два занятия в неделю: на первых четырёх неделях дети отрабатывали статический бросок с места, на пятой-восьмой неделях добавляли шаг вперёд и уменьшали размер мишени, а на последних четырёх — переходили к командным эстафетам и вариативным целям [3,64стр.]. Контрольно-оценочный

этап повторял исходные тесты, дополнялся видеосъёмкой техники броска для угловой и траекторной аналитики и включал полуструктурированные интервью родителей и учителей о том, как навыки проявляются вне зала.

Программу считали эффективной, если точность броска и показатели раздела «координация верхних конечностей» BOT-2 увеличивались минимум на 15 %, а квадрант «Avoiding» *Sensory Profile 2* снижался не менее чем на пол-стандартного отклонения. Дополнительно требовалось сохранить индекс приверженности чек-листу не ниже 90 % и отсутствие событий, превышающих первый уровень адаптированной шкалы STCAE.[5,13стр.] Высокие показатели безопасности, методическая дисциплина и значимая динамика тестов подтвердили, что культурно ориентированная адаптация *асық ату* может служить эффективным инструментом сенсомоторного развития детей с РАС [6,29стр.].

Каждая 55–60-минутная сессия начиналась семи-восьмиминутной моторно-сенсорной разминкой, направленной на мягкую активацию крупных мышечных групп и вестибулярной системы без лишних сенсорных раздражителей. Основной блок *асық ату* занимал 25–30 минут: сначала инструктор демонстрировал цепочку «взять — прицелиться — бросить» с опорой на карточки-пиктограммы, затем ребёнок выполнял два пробных и три зачётных броска, постепенно увеличивая дистанцию от 1,5 до 3 м. Социальная практика реализовывалась через мини-эстафету, где партнёр выступал судьёй-счётчиком. Далее следовали десятиминутные упражнения сенсорной стабилизации: тянули канат сидя, прокатывали мягкий валик по спине, завершали дыхательным квадратом «4-4-4-4». Заключительные пять-семь минут посвящались рефлексии: ребёнок переносил жетоны «маленьких побед» на доску достижений, выбирал наклейку-награду и с помощью PECS-карточек отмечал своё состояние, после чего инструктор анонсировал цель следующего занятия [7].

Адаптация игры *асық ату* для учащихся с РАС

Материальная адаптация	Пошаговое обучение	Поведенческая поддержка	Социальная адаптация
Мягкие, яркие, текстурированные асыки Ø 7 см (≈ 70 г). Границы поля обозначены цветной лентой (красная — линия броска, жёлтая — зона сбора). На этапе освоения используются цельмишени Ø 15 см для	Игра разбита на три действия: «взять — прицелиться — бросить». Каждое действие демонстрируется на карточке-пиктограмме формата А5 и в коротком видеомодели от первого лица.	Доска «маленьких побед»: жетон за каждый точный бросок; 5 жетонов — выбор активности-награды (уголок с утяжелённым пледом, любимая мелодия). Сценарий похвалы ориентирован на усилие («спокойная	Мини-группы 2–4 человека для отработки очередности. Ротация ролей: игрок → наблюдатель → судья-счётчик. Карточки PECS «Мой ход», «Отличный

Материальная адаптация	Пошаговое обучение	Поведенческая поддержка	Социальная адаптация
усиления зрительного контраста.	Рутинный цикл: 2 тренировочных броска → 3 зачётных броска.	кисть»), а не на результат.	бросок» для поддержания коммуникации.

Этапность внедрения

Подготовительный этап	Формирующий этап (12 недель)	Контрольно-оценочный этап	Методические принципы
Диагностика стартового уровня по BOT-2, TGMD-3, Sensory Profile 2. Формирование ЭГ и КГ. 12-часовое обучение педагогов адаптации национальных игр.	2–3 занятия в неделю по 40–60 мин. Недели 1–4: статический бросок с места. Недели 5–8: бросок с шагом вперёд, усложнение дистанции. Недели 9–12: командные эстафеты с передачей асыка.	Повторная диагностика теми же инструментами. Сравнение динамики ЭГ и КГ. Анализ показателей моторики, сенсорной регуляции и поведения.	Структурированность (предсказуемый сценарий). Визуальная поддержка (карточки, расписание). Позитивное подкрепление каждого шага. Сенсорная безопасность (учёт профилей). Вариативность (индивидуальное дозирование сложности).

Перед запуском программы для *асық ату* был составлен подробный риск-реестр: каждая потенциальная опасность классифицировалась по вероятности возникновения и тяжести последствий. Ключевые риски включали падение ребёнка при замахе или шаге вперёд, случайный удар снарядом одноклассника и сенсорную перегрузку от ярких разметок или шумовой среды. Для нейтрализации угроз традиционные костяные асыки заменили мягкими полиуретановыми цилиндрами диаметром 7 см и массой около 70 г; линию броска ограничили нескользкой лентой, а перед мишенью уложили двухметровый гимнастический мат. На площадке одновременно находились не более двух активных игроков, остальные дети ожидали за жёлтой безопасной линией на расстоянии двух метров. При необходимости применялись шумопонижающие наушники и лёгкие перчатки. Соблюдение методики фиксировалось 18-пунктовым чек-листом — от наличия визуального расписания до длительности *calming*-фазы не менее пяти минут. Независимый наблюдатель случайным образом посещал четверть занятий; средняя приверженность протоколу составила 92%. Если показатель опускался ниже 85%, проводился экспресс-коучинг с последующей переоценкой.

Заключение. Исследование показало, что адаптивное физическое воспитание играет важную роль в социальном и психоэмоциональном развитии детей с нарушениями координации движений, в том числе у детей с расстройствами аутистического

спектра (РАС). Результаты показали положительные изменения в уровнях сенсорной интеграции, координации движений, а также улучшение баланса и моторной устойчивости, особенно в экспериментальной группе, где участники продемонстрировали значительные улучшения в координации движений, уверенности в себе и устойчивости к физическим нагрузкам.

Данные свидетельствуют о значимости индивидуализированных программ в адаптивной физической культуре для детей с особыми образовательными потребностями, способствующих их социальной интеграции и улучшению качества жизни. Проведенное исследование демонстрирует важность систематического и индивидуализированного подхода в адаптивном физическом воспитании для детей с нарушениями координации движений, что способствует их улучшенной физической и социальной адаптации. Результаты исследования подтверждают, что внедрение адаптивных программ способствует улучшению координации движений, развитию сенсорной интеграции и повышению уверенности в себе, особенно в экспериментальной группе.

Исследование показало значительные улучшения в сенсорной интеграции и координации движений у детей с нарушениями координации движений в результате участия в программе адаптивного физического воспитания. В контрольной группе до начала исследования уровень сенсорной интеграции составлял $9 \pm 0,5$, в то время как после исследования он увеличился до $15,1 \pm 6,2$. В экспериментальной группе начальный показатель был $9,4 \pm 0,6$, а по завершению исследования – $16,9 \pm 7,7$. Результаты тестирования по Т-критерию Вилкоксона ($p < 0,05$) подтвердили достоверные различия между группами. Экспериментальная группа показала более высокие результаты, что свидетельствует о повышении координации движений, улучшении сенсорной интеграции, уверенности в себе и устойчивости к физическим нагрузкам. Эти данные подтверждают эффективность внедрения адаптивной физической культуры для улучшения сенсорной интеграции и координации движений у детей с нарушениями координации и способствующих их социальной адаптации.

Литературы

1. Акимова Л.А. Педагогика здоровья: монография/Л.А. Акимова Е.М., Голикова Н.В., Сократов П.П. Тиссен. – Оренбург, Экспресс – печать, ОГПУ, 2013. – 428 с.
2. Акимова Л.А. Стратегия социального развития детей и молодежи с ограниченными возможностями здоровья средствами адаптивной двигательной рекреации / Л.А. Акимова, Е.М. Голикова //Физическая культура : воспитание, образование, тренировка. – 2013.
3. Голикова П.П., Тиссен Е.Е., Лутовина //Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – 2015. – № 1.

4. Социальные Истории. Инновационная методика для развития социальной компетентности у детей с аутизмом Кэрол Грей 2023

5. Адаптивная физкультура для детей с аутизмом: Методические основы и базовый комплекс упражнений для увеличения физической активности детей и подростков с РАС Дэвид С. Геслак 2023

6. Адаптивная физическая культура в комплексной реабилитации лиц с отклонениями в состоянии здоровья 2-е изд. Учебное пособие для вузов Тамара Бегидова 2021

7. Cheatham G.A. Family assets, postsecondary education, and students with disabilities: Building on progress and overcoming challenges/ G.A. Cheatham, S.J. Smith, W. Elliott, T. Friedline // Children and Services Review. – 2013. – № 35 (7). – P. 1078-1086. do :10. 1016. j. childyouth. 2013. 04. 019.

8. Felton A. Simulation: A shared learning experience for child and mental health pre-registration nursing students / A. Felton, L. Holliday, D. Ritchie, G. Langmack, A. Conquer // Nurse Education Practice. – 2013. - № 1.13 (6). – P. 536-540.do : 10.1016/j.nepr.2013.04.003.

УДК 376.37:013;378

Процессы формирования педагогической ответственности будущих дефектологов

Мирбабаева Н.,
Докторант Кокандского ГУ

Аннотация

В статье рассматриваются процессы формирования педагогической ответственности будущих дефектологов. Дефектологи – востребованные специалисты, поэтому их профессиональная подготовка остается актуальной. Профессиональный опыт дефектолога, конечно, не совпадает с содержанием его профессиональной подготовки – он значительно шире и глубже. Вся глубина и все аспекты педагогической культуры в сфере специального образования, заложенные в структуру личности при подготовке к избранной деятельности в соответствии с его потребностями и способностями, сохраняются на протяжении всей профессиональной жизни.

Abstract

The article examines the processes of formation of pedagogical responsibility of future defectologists. Defectologists are sought-after specialists, therefore their professional training remains relevant. The professional experience of a defectologist, of course, does not coincide with the content of his professional training - it is much broader and deeper. All the depth and all the aspects of pedagogical culture in the field of special education, embedded in the structure of the individual in

preparation for the chosen activity in accordance with his needs and abilities, are preserved throughout his professional life.

Сегодня проблема ответственности дефектологов связана со снижением числа абитуриентов, поступающих в эту сферу, несмотря на высокий спрос на дефектологов на рынке труда.

Наблюдаются две тенденции:

- неготовность выпускников к работе по специальности;
- отсутствие мотивации педагогов к самосовершенствованию.

Причины этого кроются в условиях труда, в которых специалисты осуществляют свою профессиональную деятельность. Уровень информированности населения об особенностях детей и взрослых с нарушениями интеллектуального развития и коррекционной работе дефектолога крайне низок или отсутствует.

Другая причина – низкая заработная плата в условиях рабочего графика и профессиональной занятости. Неопределенность результатов работы может быть обусловлена также отсутствием обратной связи с клиентами специалиста. Содержание профессиональной подготовки дефектолога и его профессиональный опыт не всегда совпадают. Опыт специалиста гораздо глубже и шире. К подготовке будущих дефектологов предъявляются определенные требования.

Согласно проекту профессионального стандарта дефектолога, он должен иметь квалификацию по следующим видам деятельности: [1]

- педагогическая деятельность по обучению по адаптированным основным общеобразовательным программам;
- воспитательная работа;
- коррекция нарушений развития;
- социальная адаптация обучающихся с нарушением интеллектуального развития.

Работа педагога-дефектолога требует постоянного профессионального роста, умения выполнять нестандартные трудовые действия, учитывая особенности развития детей с различными нарушениями, ответственности и самостоятельности в принятии решений. Дефектолог должен понимать суть выбранной им профессии, а также ее значимость для общества.

Личная ответственность будущего дефектолога определяет его профессиональный рост. По мнению Г.А.Стрюковой, основой профессионального развития является личностное развитие, а результатом профессионального развития является самореализация. Во многих случаях желаемый результат является главным фактором учебно-профессиональной деятельности студента. Личностная значимость профессии может придать смысл профессиональной деятельности и повысить ее эффективность. Специфика профессии

дефектолога имеет свои особенности, которые обуславливают отличие в мотивации по сравнению со студентами других специальностей [2].

Например, студенты, планирующие стать олигофренопедагогом, оценивают репутацию своей профессии как не слишком значимый фактор. Однако для них важны влияние профессиональной деятельности на здоровье, наличие знакомых в соответствующей области и необходимых контактов. Свой личный интерес к профессии студенты оценивают ниже, чем студенты других специальностей.

Для студентов, планирующих в будущем стать логопедом, важно соответствие личностных качеств и способностей требованиям профессии. Для будущих специалистов не менее важны перспективы трудоустройства по выбранной специальности, уровень заработной платы, возможности карьерного роста и личная практика. Перед высшими учебными заведениями стоит задача формирования у студентов позитивного отношения к будущей профессии учителя-дефектолога.

Важность подготовки специалистов должна быть обозначена уже на этапе выбора направления образования. Решить эту задачу позволяет участие студента в научной деятельности и взаимодействие студентов с научными коллективами. Проведение деловых и ролевых игр в учебном процессе, решение педагогических задач, работа с документами специализированных учреждений будут способствовать приобретению необходимых компетенций. Постоянный контакт с практикующими дефектологами положительно влияет на обучение, так как дает объективное представление о необходимых качествах специалиста на рынке труда [3].

Ознакомление с различными видами деятельности дефектолога в условиях работы специалиста, работающего с детьми с нарушениями интеллектуального развития в учреждении, позволяет студенту выбрать объект своей будущей профессиональной деятельности. Студентам следует обращать внимание на виды деятельности, выполняемые специалистом, планирование рабочего процесса, его профессиональные и личностные качества. Обсуждение впечатлений со студентами дает мотивацию к дальнейшему обучению. Таким образом, у них будет возможность систематизировать свои знания о детях с нарушениями развития и выявить специфические особенности детей с интеллектуальными нарушениями с точки зрения разных подходов [4].

Известно, что абитуриенты поступают в учебное заведение по разным причинам, у них различна академическая мотивация, они демонстрируют разный уровень удовлетворения основных психологических потребностей. Установлено, что на выбор специальности сильное влияние оказывает оценка интересов и способностей студента. Эффективность обучения и выбор

направления обучения связаны с уверенностью студента в себе, начальной подготовкой, а также жизненным опытом развития в данной области.

Самоопределение влияет на повышение мотивации студентов и работников психолого-педагогического направления, в том числе дефектологии. О.А.Корнилова отметила, что развитие профессионального мышления оказывает существенное влияние на профессиональное самоопределение студентов психолого-педагогического направления. Это связано с осмыслением студентом полученных в результате оценки знаний и ценностей, отражающих его трудности и достижения. Страх и неуверенность в себе могут привести к отсутствию интереса к деятельности.

Сопоставление собственных знаний и мировоззренческих установок с требованиями к профессиональной деятельности позволяет будущему специалисту определить свои представления о приобретаемой профессии и скорректировать путь саморазвития. Психологическая подготовка специалиста неразрывно связана с успешностью профессиональной самореализации. Саморефлексия помогает не только в определении карьерного пути, но и в выборе путей развития своих профессиональных компетенций, в прохождении курсов повышения квалификации, семинаров, тренингов.

В качестве дополнительного стимула личностного и профессионального развития студентов и квалифицированных специалистов может быть использовано участие в конкурсах профессионального мастерства. Комплексный подход к методической разработке концепций конкурсов для специалистов в области психолого-педагогического образования способствует укреплению профессионально важных качеств, необходимых для развития практических навыков будущих дефектологов.

Конкурсно-исследовательская деятельность стимулирует здоровую конкуренцию среди специалистов, создает благоприятные условия для обмена профессиональным опытом и изучения инноваций в своей области. Организация мастер-классов и творческих мастер-классов преподавателями и ведущими педагогами побуждает будущих дефектологов к повышению своего профессионального мастерства. Опытные дефектологи в таких условиях имеют возможность высказывать свои педагогические позиции и обмениваться мнениями с коллегами. Таким образом, мотивация в профессии дефектолога является актуальной задачей психолого-педагогического направления.

Изучение мотивации студентов, обучающихся по специальности «дефектология», показывает, что на внутреннюю и внешнюю мотивацию влияют различные факторы. Будущий специалист этой профессии должен понимать, что такое профессия дефектолога. Необходимо своевременно изучать условия труда и перспективы

развития в различных областях дефектологии, а также учитывать все трудности, присущие деятельности дефектолога. Развитие собственных способностей создает основу для дальнейшего роста и адекватного восприятия результатов труда. Профессиональная деятельность требует постоянного повышения квалификации специалиста, поэтому стремление к совершенствованию своих навыков является позитивной составляющей его труда [5].

Дефектологи – востребованные специалисты, поэтому их профессиональная подготовка остается актуальной. Профессиональный опыт дефектолога, конечно, не совпадает с содержанием его профессиональной подготовки – он значительно шире и глубже. Вся глубина и все аспекты педагогической культуры в сфере специального образования, заложенные в структуру личности при подготовке к избранной деятельности в соответствии с его потребностями и способностями, сохраняются на протяжении всей профессиональной жизни. Цель, к которой постоянно стремятся, – педагогическое мастерство – это гармония личностных и деловых качеств, имеющих профессиональное значение.

Литературы

1. Н.В.Шкляр. Формирование профессиональной компетентности студентов дефектологов в процессе воспитательной работы. Вектор науки Тольяттинского государственного ..., 2017, с 289.

2. Кто такой учитель-дефектолог Академия. “НАДПО, Национальная академия дополнительного профессионального образования.” Nadpo.ru, 26 Aug. 2024, nadpo.ru/academy/blog/kto-takoy-uchitel-defektolog/.

3. Н.В.Мормужева. Мотивация обучения студентов профессиональных учреждений/Текст: непосредственный// Педагогика: традиции и инновации материалы IV Междунар. науч. конф. 2013. С 160.

4. А.П.Зарин, В.З.Кантор, Учитель-дефектолог в современном обществе: миссия и проблемы подготовки. 2010, с 128.

5. Лавская Н.С. Особенности профессиональной деятельности педагога дефектолога. 2012, с 229. 541

**Ерекше білімді қажет ететін балалармен
педагогикалық-психологиялық қолдау жұмыстары**

Серікбай Б.Е.,
Қызылорда облысы білім басқармасының
«Асыл Мирас» аутизмі (аутистік спектр бұзылыстары)
бар балаларды қолдау орталығы (autism-орталығы) КММ

Резюме

В статье речь шла о вопросах психолого-педагогического сопровождения учащихся, нуждающихся в особых знаниях. Проблемы педагогико-психологического сопровождения детей, нуждающихся в особых знаниях, исследованы в трудах многих авторов и обобщены теоретические источники. Однако недостаточное количество исследовательской литературы и методических пособий на казахском языке выявляет актуальность проблемы и вызывает противоречия. В связи с тем, что проблема психолого-педагогического сопровождения представляет собой комплекс неотложно важных работ, в ходе статьи была проведена экспериментальная работа. Во время констатирующего эксперимента были проведены работы по выявлению затруднений в получении образования детьми с особыми образовательными потребностями, обучающимися в начальной школе. В первую очередь составлена анкета для родителей с целью выявления трудностей в вопросах воспитания. В анкете были приведены вопросы по формированию у ребенка основных навыков в области образования и воспитания. Также с помощью коммуникативного паспорта был определен уровень развития коммуникативных навыков ребенка.

Abstract

The article dealt with the issues of psychological and pedagogical support of students in need of special knowledge. The problems of pedagogical and psychological support of children in need of special knowledge have been studied in the works of many authors and theoretical sources have been generalized. However, the insufficient amount of research literature and methodological manuals in the Kazakh language reveals the relevance of the problem and causes contradictions. Due to the fact that the problem of psychological and pedagogical support is a complex of urgently important works, experimental work was carried out in the course of the article. During the ascertaining experiment, work was carried out to identify difficulties in obtaining education for children with special educational needs studying in primary school. First of all, a questionnaire was compiled for parents in order to identify difficulties in parenting. The questionnaire included questions on the formation of the child's basic skills in the field of education and upbringing. Also, with the

help of a communication passport, the level of development of the child's communication skills was determined.

Психологиялық-педагогикалық қолдаудың **мақсаты**— баланың қалыпты және сәтті дамуы, оқуы үшін психологиялық жағдай жасау.

Психологиялық-педагогикалық қолдаудың **міндеттері**:

- Ерекше білім алатын балаларға педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік көмек көрсету;
- Педагогикалық құрамда және балалар ұжымында эмоционалды қолайлы климат құру;
- Дамудағы бұзылуларды уақтылы диагностикалау және түзету;
- баланы оқыту мен тәрбиелеуге қатысты мәселелер бойынша ата-аналар мен мұғалімдердің психологиялық және педагогикалық құзыреттілігін арттыру;
- балалардың жеке ерекшеліктерін зерттеу [2].

Қазақстанда ерекше білімді қажет ететін балаларға денсаулығына байланысты білім алуда тұрақты немесе уақытша қиындықтарға тап болған және арнайы, жалпы білім беретін оқу бағдарламалары мен қосымша білім берудің білім беру бағдарламаларына мұқтаж адамдарды жатқызады.

ЭБДҰ елдерінде «ерекше білім беру қажеттіліктері» термині дене бітімі, психикалық ерекшеліктері, қабылдауы мен мінез-құлқы бұзылған балаларға, созылмалы аурулары бар балаларға, ауруханада немесе үйде ұзақ уақыт емделіп жүрген балаларға, эмоционалдық мәселелері бар балаларға, тұрмысы қолайсыз отбасылардан шыққан балаларға, жетім балаларға немесе ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға, зорлық-зомбылықтан аман қалған балаларға, әскери жанжалдар аймақтарынан шыққан балаларға, босқындар мен қоныс аударған адамдарға қолданылады. Бұл терминдерді дарынды балаларға бірдей қолдануға болады, өйткені бұл балалардың да ерекше қажеттілігі бар – талантты дамыту және жеке қасиеттерін ашу [3].

Білім беруді дамытудың қазіргі кезеңінде арнайы білім беру қажеттіліктерінің келесі анықтамасын қолдану ұсынылады – бұл оқушылардың психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік және басқа көмекке қажеттіліктері, онсыз сапалы білім алу мүмкін емес. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың келесі топтары бөлінеді:

ҚР жалпы білім беру педагогтері үшін ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушы бұл психофизикалық дамуы бұзылған оқушы ғана емес, оқуда қиындық көріп отырған кез келген білім алушы екенін түсіну маңызды. Психофизикалық дамуында ауытқулары жоқ екінші және үшінші топтағы оқушылар көбінесе психологиялық-педагогикалық кеңеспен жүгінбейді және анықталмайды.

Тиісінше, жалпы білім беретін мектеп оқушылардың осы

топтарын өз назарында ұстап, уақтылы анықтап, оларға көмек көрсетуі керек.

Жоғарыда айтылғандар баланы білім беру процесіне қосу үшін жеке тәсіл қажет, ал оқыту әр баланың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ұйымдастырылуы керек деп болжауға мүмкіндік береді.

Ю.А. Афонькина, И.И. Усанова, О.В. Филатова психологиялық-педагогикалық қолдаудың 5 кезеңін ажыратады: диагностикалық, кеңес берушілік, ізденушілік, әрекеттік кезең, рефлексия кезеңі. Сол себепті мәселенің ауқымы мен көлемі де ұлғайып отыр.

Бұл мәселені талдау ерекше білімді қажет ететін баланы білім беру процесіне толық енгізу үшін жеке тәсіл ретінде маңызды рөл атқарады, сондықтан әр баланың ерекше білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін оқытуды сауатты әрі кешенді ұйымдастыру қажет. Ерекше білімді қажет ететін балаларды психологиялық-педагогикалық қолдау бағдарламасын құру жақсы нәтижелерге қол жеткізуге көмектеседі. Өйткені, кез-келген баланың толыққанды дамуы қазіргі даму кезеңіндегі қоғамның маңызды міндеттерінің бірі болып табылады, ол осы мақсатқа жетудің тиімді жолдарын іздеуді талап етеді. Баланың жеке мүмкіндіктеріне сәйкес дамуқұқығын қорғау ата-аналар, медицина қызметкерлері, мұғалімдер мен психологтар тығыз қарым-қатынас жасайтын қызмет саласына айналады [4].

Бұл жағдайда психологиялық-педагогикалық қолдау субъектілері баланың сәтті қызметіне қызығушылық танытқан барлық адамдар әрекет етеді, бірақ жетекші рөл – қосымша білім беру мекемесі шеңберіндегі процесті ұйымдастырушы, әрине, баланың даму үшін таңдаған бағдарламасын тікелей жүзеге асыратын мұғалімнің мойнына түседі. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, психологиялық-педагогикалық қолдау технологиясы қосымша білім беру мұғалімінің алгоритмі болып табылады, оны жүзеге асыру мүмкіндігі шектеулі балаға таңдалған салада өз қабілеттерін дамытуға және көрсетуге жағдай жасайды, сонымен қатар оның балалардың білім беру бірлестігінде әлеуметтік бейімделуі мен қалпына келуіне ықпал етеді.

Психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің белгіленген жалпы мақсаттары мен міндеттерімен қатар, белгілі бір оқушыға арналған бағдарламаны әзірлеу кезінде баланың психофизиологиялық ерекшеліктеріне, оның мүмкіндіктеріне, қалауына, отбасының тәрбиелік әлеуетіне негізделген жеке мақсаттар мен міндеттерді анықтау қажет. Қосымша білім беруде баланы қолдау саласындағы ең маңыздылары ретінде мыналарды атап өткен жөн:

– оңалту және дамыту, бала мен оның таңдалған қызмет саласында маңызды қасиеттерді дамыту арқылы оны балалар ортасында оңалтуға бағытталған жұмысты ұйымдастыруды қамтиды, аталған қызмет түрі

арқылы компенсация үрдісі іске асады;

–бағдарламалық-болжамдық, тәртіпті қамтамасыз етуге арналған білім алушы өзі таңдаған қосымша білім беру бағдарламасын игеруде қол жеткізе алатын нәтижелерді жобалау және болжау негізінде сүйемелдеу бағдарламасын құру арқылы баланы оқыту, тәрбиелеу және дамыту шеңберінде білім беру процесі субъектілерінің іс-әрекеттері;

–түзету-пропедевтикалық, балаға байланысты мәселелердің туындауын уақтылы болжау және ықтимал қиындықтардың алдын алуға бағытталған шаралар жүйесін әзірлеу арқылы дамудың кемшіліктерін жеңуде уақтылы көмекті қамтамасыз етеді;

–диагностикалық-аналитикалық, қосымша білім беру бағдарламасын игеру аясында баланың жетістіктерін зерттеу, бағалау және талдау бойынша жүйелі іс-әрекеттің орындылығы мен қажеттілігін анықтайды, білім алушының жеке даму үдерісіне мониторинг жүргізу, болып жатқан өзгерістердің себептерін және оның жеке өсу перспективаларын анықтаумен айналысады;

–үйлестіру-интеграциялық,баланың білім беру бірлестігі жағдайында балалар үшін ең қолайлы даму траекториясын дамытуда мамандар мен отбасының күш-жігері мен мүмкіндіктерін біріктіру арқылы баламен жұмыс істеуге қатысатын адамдардың іс-әрекеттерін үйлестіру процесінің тиімділігін жүзеге асыруға және арттыруға бағытталған.

Қазіргі білім беру саясаты негізінде мемлекет пен қоғамда ерекше білімді қажет ететін баланың құқықтары мен мүмкіндіктерін ұсынуда өзгерістер болды. Бұл ерекше білімді қажет ететінбалаларды білім беру және тәрбиемен барынша қамтудың практикалық міндетін қоюға әкелді. Кез-келген баланың оның қажеттіліктеріне жауап беретін және жеке дамудың барлық мүмкіндіктерін пайдаланатын білім алу құқығын тану білім беру саясатында жаңа бағдарлар құруға әкелді. Нәтижесінде, педагогикалық және психологиялық қолдаудың жаңа мүмкіншіліктері ашылды [7].

Мемлекет ерекше білімді қажет ететін балалардың әлеуметтік және білім беру интеграциясының маңыздылығын және олар үшін жалпы және арнайы білім беретін мекемеде тиісті білім берупроцесін құру қажеттілігін мойындады.

Ерекше білімді қажетететін балалар өздерінің құрдастарына тән танымдық қызығушылықтармен және білім беру қажеттіліктерімен қатар оқытудың ерекше қажеттіліктеріне ие:

–баланы оқытуды бастау дамудың алғашқы бұзылуы анықталғаннан кейін бірден қажет;

–ерекше білімді қажет ететін баланы оқытуды қалыпты дамып келе жатқан бала үшін қажет болғаннан гөрі жекелендіру керек;

–баланың оқу мазмұнына кіріспе қалыпты дамып келе жатқан құрдастарының білім беру бағдарламаларында жоқ арнайы бөлімдер;

– оқытудың «айналып өту жолдарын» іске асыруды қамтамасыз ететін және оқу материалын меңгеруді жеңілдететін оқыту әдістерін, тәсілдері мен құралдарын пайдалану;

– білім беру ортасының ерекше кеңістіктік және уақытша ұйымдастырылуын қамтамасыз ету;

– білім беру кеңістігін білім беру мекемесінен тыс жерде барынша кеңейту [6].

Бұзушылықтардың сипатымен ауырлығына байланысты ерекше білімді қажеттететін балалардың әртүрлі санаттарының ерекше қажеттіліктерін ескере отырып, осы қажеттіліктерді барынша қанағаттандыруға бағдарлану, жалпы білім беру стандартын жүзеге асыру қажеттілігімен қатар, мүмкіндігі шектеулі студенттерді оқытудың тиімділігінің қажетті шарты болып табылады. Мұндай баланың ерекше білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру арқылы ғана оған жалпы білімге жол ашуға болады.

Әдебиет

1. Волкова Л.С., Шаховская С.Н., Логопедия: Учебник для студентов дефектологических факультетов педагогических высших заведений/Под ред. Л.С.Волковой, С.Н. Шаховской. – 3е изд., переработ. и доп. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2011.

2. Лубовский В.И. Психологические проблемы диагностики аномального развития детей. – М.: Педагогика, 2008.

3. Слостенін В.А., Исаев И.Ф., Шиняев Е.Н., Педагогика, 2014.

4. Гладкая И.В., Глубокова Е.Н., Писарева С.А., Пискунова Е.В., Тряпицына А.П., Основы современной системы общего образования/Учебно-методическое пособие/Санкт-Петербург, 2014.

5. Алышева Т.В., Васенков Г.В., Воронкова В.В. Олигофренопедагогика. /Учебное пособие для вузов. – М. : Дрофа, 2009.

6. Бгажнокова И.М. Школа для детей с нарушениями интеллекта. Тенденции, перспектива развития //Дефектология. 2004. № 3.

7. Меремьянина А.И. Из опыта сотрудничества педагогов специальной (коррекционной) школы VIII вида с родителями учащихся. // Дефектология. 2005. № 1.

8. Худенко Е.Д., Гавриличева Г.Ф., Селиванова Е. Ю., Титова В.В. Организация и планирование воспитательной работы в специальной (коррекционной) школе-интернате, детском доме. – М.: АРКТИ, 2010.

9. Ульяновская У.З. Шестилетние дети с ЗПР.–М., 2018

Зияты зақымдалған балалардың өмірлік дағдылары мен біліктіліктерін қалыптастыру

Нурболатова Ж.А.,
Қызылорда облысы білім басқармасының
«Асыл Мирас» аутизмі (аутистік спектр бұзылыстары)
бар балаларды қолдау орталығы (autism-орталығы) КММ

Резюме

Статья посвящена актуальной, практически значимой проблеме, формирования жизненных компетенций школьников с умственной отсталостью в условиях реализации ГОСО. Представляется краткий теоретический обзор литературы по проблеме исследования. Определены этапы мониторинга достижений школьников в области жизненных навыков учащихся с нарушением интеллекта.

Abstract

The article is devoted to the actual, practically significant problem of the formation of life competencies in schoolchildren with mental retardation in the conditions of the implementation of SES. A brief theoretical review of the literature on the research problem is presented. The stages of monitoring the achievements of schoolchildren in the field of life skills of students with intellectual disabilities are determined.

Тәуелсіз өмір сүру әр адамның дамуындағы маңызды кезең. Бұл тұжырымдамада көптеген аспектілер бар, мысалы: өзін-өзі күту дағдылары, өз іс-әрекеттері үшін жауапкершілік, басқа адамдармен жанжалсыз қарым-қатынас жасау, жұмыспен қамтуды барабар таңдау, қаржы жоспарлау, отбасын құру. Бұл кезең әдетте мектепті аяқтағаннан кейін басталады. Сондықтан оған дайындық мектеп барысында жүреді. Ішінара дайындық кіші және орта мектептерде жүзеге асырылады, қалған бөлігі жоғары сыныптарда өткізіледі.

Зияты зақымдалған балаларда дайындық ақыл-ойы сақталған балалармен жұмыс жасау кезінде қолданылатыннан өзгеше тәсілдермен жүзеге асырылады. Әдетте, дайындық кезеңдері уақытқа созылады, негізгі сәттерге көп көңіл бөлінеді, екінші сәттерді жіберіп алуға болады. Зияты зақымдалған жоғары сынып оқушыларында кәсіптік бағдар, еңбек тәртібін сақтау, басқа адамдармен қарым-қатынас жасау сияқты бағыттарға бағытталған сабақтар өткізіледі.

ХАК-10 сәйкес зияты зақымдалған балалардың төрт тобы бар: жеңіл, орташа, ауыр және терең. Жеңіл зияты зақымдалған балалардың барлығы дерлік және орташа зияты зақымдалған кейбір балалар тәуелсіз өмірге дайындала алады. Қалған санаттар тәуелсіз өмірге бейімделмеген, тек қол жетімді тұрмыстық дағдыларды игереді.

Арнайы мектептегі барлық оқу-тәрбие қызметі бірінші кезекте білім алушылардың өмірлік құзыретін қалыптастыруға, яғни бітірушілердің қоғамға табысты кірігуге дайындығына, өмірде жүзеге асыру қабілетіне бағытталуы тиіс.

Тәжірибе көрсеткендей, зияты зақымдалған көптеген түлектер тәуелсіз өмірде дәрменсіз. Себебі зияты зақымдалған түлектер:

- басқалармен тең дәрежеде қарым-қатынас жасауға дайын емес, адамдармен өнімді қарым-қатынас жасай алмайды және қарым-қатынастың нақты қажеттіліктеріне ие, эмоционалды және мінез-құлық ерекшеліктеріне байланысты жағдайды өз бетінше ойлай және талдай алмайды;

- оларға белгілі бір әрекеттердің, әрекеттердің қажеттілігін бірінші рет түсіну және дұрыс бағалау қиын;

- білім алушылардың алған білімдерін әртүрлі өмірлік жағдайларда қолдана алмауы;;

- шаруашылық-тұрмыстық қызметке ынталары мен мүдделердің қалыптаспауы;

- әлеуметтік әлемді құрылымсыз қабылдау

Сыртқы ортамен қарым-қатынас жасау үшін микро және макросоциум туралы идеялар, тиісті өзін-өзі тану, сонымен қатар қарым-қатынас дағдылары мен әлеуметтік-тұрмыстық бағдарлау қажет. Осыған байланысты зияты зақымдалған оқушылардың өмірлік құзыреттіліктерін қалыптастыру мен көрсетудің негізгі бағыттары:

- өздері туралы түсінік және жақын пәндік және табиғи әлемде жұмыс істеу;

- қарым-қатынас дағдылары;

- әлеуметтік-тұрмыстық бағдарлау дағдылары.

Әлеуметтік бейімделу және қол жетімді жұмысқа қатысуға дайындық зияты зақымдалған оқушыларды оқыту мен тәрбиелеудің негізгі мақсаттары болып табылады, ал практикалық бағыт-оқушылардың аталған санаты үшін білім беру процесін ұйымдастырудың міндетті талабы.

Қарастырылып отырған санаттағы балалардың мектептегі білімі шектелімсіз деңгейге ие, онда академиялық компонент зияты зақымдалған оқушыларға пайдалы және қол жетімді академиялық білімге дейін азаяды, бірақ сонымен бірге өмірлік дағдыларды дамыту саласы барынша кеңейеді. Бұл идея зияты зақымдалған оқушыларды оқытудың үлгілік оқу жоспарында көрініс тапқан, ол жалпы білім берушілерден басқа, "Қоршаған әлем", "Мінез-құлық мәдениеті", "Әлеуметтік-тұрмыстық бағдар", "Жалпы еңбек дайындығы", "Кәсіптік-еңбекке оқыту" сияқты пәндерді қамтиды. Аталған оқу курстарының мақсаты оқушыларға қоршаған орта, табиғи және әлеуметтік әлем туралы қол жетімді ақпарат беру, сондай-ақ өмірлік құзыреттерді қалыптастыру болып табылады [1].

Практикалық міндеттерді іске асыру арқылы оқушылардың

өмірлік құзыреттері жалпы білім беретін пәндерде (Ана тілі, математика, жаратылыстану, география және т.б.), сондай-ақ логопедпен, психологпен, дефектологпен түзету сабақтарында және тәрбиешінің басшылығымен оқудан тыс қызметте қалыптасады. Оқушылардың өмірлік дағдыларын қалыптастыру бойынша жұмысқа осындай үлкен назар аудара отырып, соңғысы ешқашан мұғалімдердің бағалау қызметінің объектісі болған емес. Бірақ өмірлік дағдылардың қалыптасу дәрежесі арнайы мектептің нақты міндетін іске асырудың тиімділігінің көрсеткіші болып табылады.

Зияты зақымдалған балалар өздері жасаған кез-келген іс-әрекетте өзіндік ерекшеліктері бар. Дульнев Г.М. [2], Мирский С.Л. [3], Пинский Б. и. [4] зерттеулері дамудың кемшіліктерін дұрыс түзету және педагогикалық процесте ішінара жеңуге болатындығын көрсетеді. Зияты зақымдалған оқушылардың дамуындағы кемшіліктер оқытудың барлық кезеңдерінде көрінеді. Орта мектепте көптеген кемшіліктер түзетілді, бірақ қалғандары әлі де әртүрлі іс-шараларда көрінеді. Мысалы, балалар кез-келген тақырыпты ұнатса да, оны үйренудің маңыздылығын түсінбейді. Сонымен қатар, еңбек сабақтарындағы мінез-құлық маңызды: егер олар тапсырманы ұнатса, олар қиын тапсырмаға қарамастан оны алады немесе қабылдамайды. Егер оқушылар тапсырманың жоғары күрделілігін тапса, олар тапсырманы орындау бойынша кеңес сұрамай-ақ, оны аяқтауды тоқтата алады.

Виноградов А.Д. [5], Коломенский Н.Л. [6], Намазбаева Ж.И. [7] өз зерттеулерінде зияты зақымдалаған балалардың ерікті саласының дамымағандығы туралы айтады. Мұндай балалар өздерінің ниеттерінде, мотивтерінде әлсіз, өтешабыттандырады, барлық ерікті процестер дамымаған. Зияты зақымдалаған балалар жұмыста оңай жолды таңдайды, бұл ерікті күш-жігерді қажет етпейді. Сондықтан олар белсенділікке еліктеуге және импульсивтілікке бейім. Егер талаптар күрделі болса, кейбір балалар жағымсыз эмоцияларды, қиырлықты көрсете алады.

Мирский С.Л. атап өткендей, зияты зақымдалаған оқушылардың моторикасы олардың ақыл-ой қызметінің бұзылуына байланысты дамымаған. Қозғалыс бағдарламасы – бұл әрекеттер тізбегі. Зияты зақымдалаған оқушылар іс-әрекеттерді орындау тәртібін шатастырып, дұрыс емес әрекеттерді орындай алады.

Зияты зақымдалаған оқушылардың жоғарыда аталған барлық ерекшеліктері олардағы тәуелсіздікті дамыту әдістері мен әдістерін анықтайды, арнайы сабақтар өткізіп, оларға тәуелсіз өмір туралы түсінік беруге болады.

Сондықтан оқушылардың академиялық жетістіктерін дәстүрлі мониторингке, сондай-ақ өмірлік дағдылар саласын қосу қарастырылып отырған балалар санаты үшін арнайы білім беру қызметтерінің сапасын барынша толық бақылауға және қамтамасыз

етуге мүмкіндік береді. Мониторингтің процедуралық әрекеттері оқушылардың өмірлік дағдылар саласындағы жетістіктерін бақылау бірнеше кезеңге бөлінген процедуралық әрекеттер тізбегін орындауды қамтиды:

- дайындық;
- конструктивтік;
- қызметтік;
- рефлексивтік.

Мониторингтік іс-әрекеттер процесінде оқушылардың жетістіктері туралы ақпаратты жинау, өңдеу, құжаттарда тіркеу жүзеге асырылады.

Дайындық кезеңінде оқытудың күтілетін нәтижелерін көрсететін маңызды бағдарлар анықталады. Осылайша, күтілетін нәтиже арқылы мақсат қою жүзеге асырылатын жақсы дамыған дайындық кезеңі мектеп ұжымы қызметінің мазмұнын нақты анықтайды және оқытудың формаларын, әдістері мен әдістерін таңдауды негіздейді. Бұл ретте мектеп оқушыларының педагогтарының өмірлік құзыреттер саласындағы бағалау қызметінің негізі барынша нақтыланды.

Мониторингтік қызметтің конструктивтік кезеңінде бағалау критерийлері, бағалау шәкілдері әзірленеді, бағалау қаражатының қоры құрылады, бағалау рәсімдерін жүргізу тәртібі айқындалады.

Бұл кезеңде оқушылардың өмірлік құзыреттілігіне мониторинг жүргізудің шарттары мен ереже-лері анықталады және мониторинг жүргізіледі. Алынған нәтижелер оқушының жетістіктерін оқытудың алдыңғы кезеңдерінде байқалған өз жетістіктерімен салыстыра отырып, жеке динамика аспектісінде қарастырылуы керек. Алынған ақпарат әкімшілік пен оқытушылар құрамы үшін, сондай-ақ оқушының ата-анасы үшін мектепте оқыту мен отбасылық тәрбиенің бірыңғай тәсілдерін жасау үшін бірдей маңызды.

Әдебиет

1. Организация мониторинга и оценка уровня функциональной грамотности школьников с нарушением интеллекта: методические рекомендации/ сост. Елисеева И.Г., Даурцева Г.Ю. – Алматы: ННПЦ КП, 2015. – С. 39.

2. Дульнев Г.М. Основы трудового обучения во вспомогательной школе Г.М. Дульнев. – Москва: Педагогика, 1969. – С.216.

3. Мирский С.Л. Формирование знаний учащихся вспомогательной школы на уроках труда: книга для учителя / С.Л. Мирский. – Москва: Просвещение, 1992. – 125 с.

4. Пинский Б.И. Формирование двигательных навыков учащихся вспомогательной школы / Б.И. Пинский. – Москва: Педагогика, 1977

5. Особенности умственного развития учащихся вспомогательной

школы/Ж.И.Шиф, В.И.Лубовский, И.М. Соловьев и др.; ред. Ж.И. Шиф. – Москва: Просвещение, 1965. – С. 344. Павлова, Н.П.

6. Коломинский Н.Л. Развитие личности учащихся вспомогательной школы Н.Л. Коломинский. – Киев: Радянська школа, 1978 . – С. 85.

7. Намазбаева Ж.И. Некоторые особенности личности учащихся вспомогательной школы: методическое пособие / Ж.И. Намазбаева. – Алма-Ата: КазПИ им. Абая, 1985. – С.70.

ӘОЖ: 372.851

Жасанды интеллект платформалары арқылы математикалық тапсырмаларды автоматы түрде бағалау

Ахатай А., п.ғ.м., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Сақтапбергенова Б., п.ғ.м., математика пәні мұғалімі,
М.Шоқай атындағы №187 ІТ мектеп-лицей
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В данной работе рассматриваются возможности автоматической оценки математических заданий с использованием платформ на базе искусственного интеллекта (ИИ). В исследовании описываются преимущества ИИ-систем, такие как высокая скорость, объективность и эффективность оценки. Также анализируются примеры из отечественной и международной практики, подчеркивается важность интеграции ИИ-технологий в образовательный процесс. Платформы ИИ способствуют облегчению работы учителей и обеспечивают точную и своевременную обратную связь для учащихся.

Abstract

This paper explores the potential of using artificial intelligence (AI) platforms for the automatic assessment of mathematical tasks. It highlights the advantages of AI-powered evaluation systems, including speed, objectivity, and efficiency. The study also analyzes both local and international practices, emphasizing the importance and future prospects of integrating AI technologies into the education system. AI platforms support teachers by reducing workload and enable accurate, timely feedback for students' academic performance.

Қазіргі заман талабына сай білім беру жүйесінде жаңа технологияларды қолдану – сапалы білімнің кепілі. Соның ішінде жасанды интеллект (ЖИ) – білім беру процесіне үлкен өзгерістер әкеліп жатқан маңызды құралдардың бірі. Математика сабағында тапсырмаларды тексеру көп уақыт пен мұғалім еңбегін талап ететін процесс. Осы орайда ЖИ платформаларын қолдану арқылы

математикалық тапсырмаларды автоматты түрде бағалау – білім беру үдерісін жеңілдететін, тиімді шешімдердің бірі.

Жасанды интеллект (ЖИ) ХХІ ғасырдың ең маңызды технологияларының бірі ретінде танылып, денсаулық сақтау, қаржы және басқа да салаларға әсер етумен қатар, білім беру саласында да терең өзгерістер енгізуде. Білім беру саласында ЖИ технологияларын енгізу оқыту үдерісін жетілдіру, әкімшілік міндеттерді оңтайландыру және дәстүрлі қиындықтарды шешуге арналған инновациялық шешімдерді ұсынады. Бұл жетістіктер білімді жеткізу, қолжетімділік және студенттердің әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру бағытында елеулі өзгерістерге алып келеді. Білім беру әрдайым қоғамдағы өзгерістер мен технологиялық жетістіктерге бейімделіп отыратын динамикалық сала болды. Білім беру жобаларына ЖИ-ді енгізу осы эволюцияның келесі қадамы болып табылады. Бұл әдіс сапалы білімге тең қолжетімділік, ескірген педагогикалық модельдер және бірегей оқыту әдістерінің шектеулері сияқты ұзақ мерзімді мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. ЖИ-дің көмегімен педагогтар мен мекемелер студенттердің қажеттіліктері, қызығушылықтары мен қабілеттеріне бейімделген дербестендірілген оқыту тәжірибелерін ұсына алады. ЖИ-дің білім берудегі ең маңызды қолдану салаларының бірі — бейімделгіш оқыту жүйелері. Мұндай жүйелер студенттердің прогресін талдап, оқу бағдарламасын сәйкесінше реттейді. Олар студенттерге оқу материалы тым жеңіл немесе тым қиын болмауын қамтамасыз етіп, оқу үдерісін оңтайландырады. Мысалы, Stepik және Coursera сияқты платформалар ЖИ алгоритмдерін пайдаланып, студенттердің үлгерімін қадағалайды және олардың жетілуі үшін жеке ұсыныстар береді. Мұндай жүйелер оқуды тиімдірек етіп қана қоймай, студенттердің қызығушылығын сақтауға көмектеседі. Тағы бір маңызды бағыт — әкімшілік міндеттерді автоматтандыру. Мұғалімдер мен әкімшілік қызметкерлер жиі бағалау, сабақ кестесін құру және қатысуды басқару сияқты міндеттерге уақыт жұмсайды [1]. ЖИ негізіндегі құралдар бұл міндеттерді автоматтандырып, педагогтардың уақытын тиімді пайдалануына мүмкіндік береді. Мысалы, ЖИ жүйелері үлкен деректер жиынтығын талдап, студенттердің нәтижелерін болжау және қауіп төндіретін студенттерді анықтау сияқты үдерістерді жүзеге асыра алады [2].

Компьютерлік математика жүйелерінің негізі математикалық және есептеу әдістері мен принциптеріне негізделген. Бұл жүйелердің тиімділігі көбінесе оларды шешетін есептердің математикалық модельдері мен алгоритмдеріне байланысты. Математикалық есептердің күрделілігі мен көптүрлілігі студенттерге оларды шешу үшін жоғары деңгейдегі теориялық білім мен нақты дағдыларды талап етеді [3].

Сандық әдістер компьютерлік математика жүйелерінің негізін құрайды. Олардың негізгі міндеті – математикалық есептерді шешу үшін дәлдік пен жылдамдықты қамтамасыз ететін әдістерді әзірлеу [4]. Сандық интегралдау, сандық дифференциация, сызба әдістері, және сандық шешімдерге арналған әдістер – бұл қазіргі математикалық зерттеулерде және практикалық есептерде кеңінен қолданылатын әдістер. Сандық интегралдау әдістері әр түрлі болып келеді: трапециялық әдіс, Симпсон әдісі және Рунге-Кутта әдістері [5]. Сандық әдістерді тиімді пайдалану үшін студенттерге математикалық анализ және алгоритмдер теориясы негіздеріне жетік болу қажет [6].

Компьютерлік математика жүйелердің негізі- алгоритмдер болып табылады. Алгоритмді дұрыс таңдау есептің шешімін табудың тиімділігі мен дәлдігіне тікелей әсер етеді. Қазіргі уақытта үлкен деректермен жұмыс істеу үшін күрделі алгоритмдер қолданылады. Мысалы, көпшілік жүйелерді шешу немесе параллельді есептеулер үшін жаңа алгоритмдер қолданылуда. Сонымен қатар, мәліметтерді оңтайландыру мен зерттеу мәселелерін автоматтандыру үшін алгоритмдер маңызды рөл атқарады. Әрбір алгоритмнің тиімділігін уақыт тұрғысынан да бағалау маңызды. Диаграммалар арқылы алгоритмдердің салыстырмалы уақытын көрсетіп, зерттеу нәтижелері туралы толық түсінік алуға болады. Мысалы, матрица қосу, іздеу алгоритмдері сияқты операциялардың уақытын диаграммамен көрсету өте тиімді.

Компьютерлік математика жүйелерінде жасанды интеллект (ЖИ) өте маңызды бағыт болып табылады. Жасанды интеллект әдістері автоматты түрде шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді, сондықтан олар зерттеу жұмыстары мен өндірістік процестерде қолданылады. Жасанды интеллект әдістері, мысалы, нейрондық желілер, машинамен оқыту және табиғи тілмен жұмыс істеу жүйелері математикалық модельдерді құруда, деректерді талдауда және статистикалық болжамдар жасауда өте тиімді болып табылады. Студенттер ЖИ жүйелерін қолдана отырып, нақты есептерді шешу жолдарын іздеуге үйренеді [7].

Компьютерлік математика жүйелерінің білім беру саласында қолданылуы. Компьютерлік математикалық жүйелер (КМЖ) қазіргі уақытта математика мен оның қолданбалы салаларында түрлі аналитикалық операцияларды орындау үшін кеңінен қолданылады. Олар адамның қолымен орындалатын күрделі есептерді жылдам әрі дәл шешуге мүмкіндік береді. Осы жүйелердің мүмкіндіктерін әрі қарай дамытқанда, олардың орындаған операцияларының бірнеше негізгі түрлерін қарастыруға болады [8].

Өрнекті ықшамдау — математикалық жүйелердің ең маңызды мүмкіндіктерінің бірі. Бұл операцияның мақсаты — күрделі өрнекті қарапайым әрі түсінікті формаға келтіру. Мұндай ықшамдау: –

Теңдеулерді оңайлату: Мысалы, көпмүшеліктерді біріктіру, ортақ мүшелерді біріктіру, бірдей айнымалыларды қосу және т.б.

Қазіргі заманғы жүйелер бұл үшін деректерді дәл көрсету мен талдау үшін сандық әдістер мен алгоритмдерді пайдаланады. Бұл жүйелерде тек визуализацияның сапасы ғана емес, сондай-ақ үлкен көлемдегі деректермен жұмыс істеу кезінде есептеу жылдамдығын да ескеру қажет [9].

MathCAD бағдарламасының мектеп математикасын оқытуды жеңілдетудегі рөлі. MathCAD бағдарламасы математиканы оқытуды жеңілдетуге және түсінуді тереңдетуге көмектеседі. Оның графикалық және есептеу мүмкіндіктері мектеп оқушыларына келесі тақырыптарды жақсы меңгеруге мүмкіндік береді: Геометрияны оқытуда MathCAD маңызды құрал болып табылады, себебі ол түрлі геометриялық фигураларды салу және оларды өлшеу мүмкіндіктерін ұсынады. Мысалы, егер берілген үшбұрыштың қабырғалары мен бұрыштары белгілі болса, MathCAD бағдарламасында үшбұрыштың графигін құрып, оның ауданын есептеу үшін қолдануға болады. Білім алушылар үшбұрышты сала отырып, оның ауданын нақты анықтай алады. Шеңбердің және оның бөліктерінің қасиеттерін зерттеу Шеңбердің диаметрін, радиусын, және доғасының ұзындығын салыстыру арқылы оқушылар шеңбердің қасиеттерін жақсы түсінеді. MathCAD бағдарламасында шеңберді салған соң, оның әрбір бөлігін өлшеу арқылы нақты білім алады.

Әдебиет

1. Четырбок П.В. Искусственный интеллект в дистанционном образовании//Современные парадигмы открытого образовательного пространства. 2021. УДК 550:338.05. – С. 91–97.
2. Алексеева И.В. (Математические задачи и использование компьютерных систем для их решения) – Алматы: Ғылым, 2013.
3. Баркова Т.С., Павлова М.В. (Применение компьютерных математических инструментов в образовательной системе) – Москва: Высшая школа, 2017.
4. Бейсенова Р.К. (Роль информационных технологий в решении математических задач) – Алматы: Қазақ университеті, 2019.
5. Гусев А.Л., Петров Ю.П. (Алгебра и геометрия: Методы решения и визуализации математических задач) – Астана: Білім, 2009.
6. Зиман Л.И. (Методика преподавания геометрии с использованием компьютерных математических систем)–Алматы: Экономика, 2011.
7. Кузнецова М.Н., Тимофеева Л.В. (Методы использования системы MathCAD при преподавании математики) – Алматы: Мектеп, 2018.
8. Петров Ю.П. (Использование компьютерных математических систем для решения сложных задач) – Москва: Математика, 2014.

9. Сайманова А.И. (Применение компьютерных систем и программ для решения математических задач) – Алматы: ҚазАқпарат, 2015.

ОӘЖ: 14.29.01

Инклюзивті білім беру жүйесіндегі педагогтың кәсіби құзыреттілігі

Балмаханова С.З., п.ғ.м., аға оқытушы,
Қожданбек Н.Е., 2 курс студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті,
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассмотрены профессиональные компетенции педагога в системе инклюзивного образования.

Abstract

The article discusses the professional competencies of a teacher in the inclusive education system.

Әрбір баланың мектеп жүйесінің талаптарына сәйкес болуы немесе сәйкес болмауына қарамастан, оқушыны сыйлау және оның жеке даралығын қабылдауды қамтамасыз ететін инклюзивті білім беру идеясының Қазақстан Республикасында таралуы педагогтардың құзыреттілігіне жаңа талаптарды туындататыны заңды. өздігінен, шығармашылық түрде және адекватты таңдау мен қолдану қабілеті.

Адамның кәсіпқойлығының қажетті құраушысы кәсіби құзыреттілік болып табылады. Кәсіби құзыреттілік зерттеушілермен маманды даярлау сапасының сипаттамасы және еңбек әрекетінің нәтижелілігінің әлеуеті ретінде қарастырылады. Ал педагогтың кәсіби құзыреттілігі пәндік салада, сонымен қатар педагогика және психология саласында ғылыми-теориялық білімдер жүйесі кіретін маман тұлғасының сапалық сипаттамасын көрсетеді.

Педагогтың кәсіби құзыреттілігі – бұл мұғалімнің теориялық білімдер жүйесі мен оларды белгілі педагогикалық жағдайларда қолдану, педагогтың құндылықтары, оның мәдениетінің интегративті көрсеткіштерінен (сөйлеуі, сөйлесу мәнері, өзіне және жұмысына қарым-қатынасы, т.б.) тұратын көпфакторлы құбылыс [1].

Кәсібилікті маманның жетілуінің әр түрлі аспектілерімен сәйкестендіре отырып Маркова А.К. кәсіби құзыреттіліктің төрт түрін көрсетеді [2]: арнайы, әлеуметтік, тұлғалық және жеке:

1. Арнайы, немесе әрекеттік кәсіби құзыреттілік әрекетті жоғарғы кәсіби деңгейде меңгеруді сипаттайды. Ол тек арнайы білім ғана емес, сонымен бірге оны тәжірибеде қолдана алуды білдіреді.

2.Әлеуметтік кәсіби құзыреттілік кәсіби қоғамдастықта қабылданған кәсіби қарым-қатынас тәсілдері мен бірігіп кәсіби өзара әрекеттестікті қолдану жолдарын меңгеруді сипаттайды.

3.Тұлғалық кәсіби құзыреттілік өзін өзі дамыту мен өз ойын білдіру әдістерін, кәсіби деформацияға қарсыласу құралдарын меңгеруді сипаттайды. Бұнда маманның өзі кәсіби әрекетін жоспарлау, өздігінен шешімдер қабылдау, проблеманы көре алу қабілеті де кіреді.

4.Жеке кәсіби құзыреттілік өзін өзі реттеу, кәсіби өсуге дайындық, кәсіби қартаюға қарсы тұру, тұрақты кәсіби уәждемесінің тәсілдерін меңгеруді сипаттайды. Маркова А.К. кәсіби құзыреттіліктің маңызды құраушыларының бірі ретінде өздігінен жаңа білім мен біліктерді игеру және тәжірибеде қолдану қабілетін атайды. Ресейлік зерттеуші Коточитова Е.В. әрбір блок келесі компоненттердің «өсу платформасы» болатын, алдыңғы блокқа сүйеніп құрылатын педагогикалық құзыреттіліктің иерархиялық моделін ұсынады [3]. Модельдің құраушылары педагогикалық құзыреттіліктің алты түрінен тұратын блоктар болып келеді:

- білімділік;
- әрекеттік;
- коммуникативті;
- эмоционалды;
- тұлғалық;
- шығармашылық.

Автор педагогты оқыту барысында қалыптасатын құзыреттілікке тікелей қатысты болатын бірізділік қағидасының ерекше маңыздылығын атап көрсетеді. Контекстен жұлып алынған жеке блок педагогтың қажетті кәсіби біліктілігін қамтамасыз етпейді.

Ресей зерттеушісі Дружилов С.А. педагогтың кәсіби біліктіліктің келесі компоненттерін бөледі: мотивациялық-еріктік, қызметтік, коммуникативті және рефлексивті. Мотивациялық-еріктік компонент құрамына түрткілер, мақсаттар, қажеттіліктер, құндылық ұстанымдарыкіреді, тұлғаның мамандықтағы шығармашылық көріністерін ынталандырады, кәсіби әрекетке қызығушылықты қарастырады. Қызметтік (лат. тілінен *functio* – орындау) компонент жалпы алғанда белгілі бір педагогикалық технологияны жобалау және жүзеге асыру үшін мұғалімге қажетті педагогикалық әрекет тәсілдері туралы білім ретінде көрінеді.

Коммуникативті (лат.тілінен *communico*—байланысамын, сөйлесемін) құзыреттілік компонентіне өз ойын анық, дәл жеткізу, сендіру, дәлелдеу, талдау, пайымдаулар жасау, рационалды және эмоционалды ақпарат беру, тұлға аралық байланыстар орнату, өз әрекеттерін әріптестердің әрекеттерімен келісіп жасау, әр түрлі іскерлік жағдайларда сөйлесудің тиімді мәнерін таңдау, диалогты ұйымдастыру және қолдау іскерліктері жатады.

Рефлексивті (кейінгі лат. тілінен reflexio – қайта айналу) компонентке өз әрекетінің нәтижелері мен өзінің даму деңгейін, жеке жетістіктерін саналы түрде бақылау іскерлігі; креативтілік, бастамашылдық, ынтымақтастыққа, шығармашылыққа бағыттылық, өзін өзі талдауға бейімділік сияқты қасиеттері мен қабілеттерінің қалыптасқандығы жатады.

Рефлексивті компонент тұлғалық жетістіктердің реттеушісі, адамдармен қарым-қатынаста, өзін өзі басқаруда жеке тұлғалық маңызын іздеу, сондай-ақ өзін өзі тануға, кәсіби өсуге, шеберлікті жетілдіруге, шығармашылық маңызды әрекетке және жұмыстың жеке стилін қалыптастыруға түрткі болып табылады [1, 6].

Сонымен қоса, зерттеуші аталған педагогтың кәсіби құзыреттілігінің сипаттамалары интегративті, тұтас және жалпы кәсіби даярлықтың өнімі болғандықтан, оны бөлек қарастыруға болмайтындығын айтады.

Дружилов С.А. [1, 9] педагогтың кәсіби құзыреттілігі маманды кәсіби даярлау кезінде қалыптасады деп сендіреді. Алайда, егер педагогикалық жоғары оқу орнындағы оқуды кәсіби құзыреттілік негіздерінің (алғышарттары) қалыптасу үрдісі ретінде қарастырсақ, онда, автордың ойынша, біліктілікті арттыру жүйесіндегі оқу – бұл кәсіби құзыреттіліктің, ең алдымен оның жоғарғы құраушыларының дамуы мен тереңдеу үрдісі болады.

Атақты неміс педагог-дефектолог П.Шуман айтқандай, баланың психикалық даму деңгейі төмен болған сайын, мұғалімнің білім деңгейі соғұрлым жоғары болуы керек. Инклюзивті білім беру жағдайында педагог өз әрекетінде білім мазмұнын бейімдеу, тұлға аралық қарым-қатынасты дамыту сияқты т.б. қосымша міндеттер мен қызметтерді атқару керек.

Бұған даму мүмкіндіктері шектелген балаларға кіріктірілген (инклюзивті) білім беруді ұйымдастыру бойынша Әдістемелік ұсынымдарда көрсетілген педгогтарға қойылатын талаптар дәлел:

– даму мүмкіндігі шектеулі балалар оқитын сыныпта қызмет ететін бастауыш сынып мұғалімдері мен пән мұғалімдері әрбір оқушының білім алу қажеттіліктеріне байланысты оқу бағдарламаларын бейімдеу қажет;

– сыныптағы мұғалім (сынып жетекші) даму мүмкіндігі шектеулі оқушыларға арнайы қолдауды келесі бағыттарда қамтамасыз етеді: оқу үдерісі аясында жұмысты ұйымдастыруда оқушыларға көмек беру; балалар ұжымын қалыптастыру және дамыту (жағымды қарым-қатынасты қалыптастыру); ата-аналармен [3, 25].

Гафари Э.А. жалпы білім беретін мектеп мұғалімінің даму мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытудағы рөлінің маңыздылығын айта отырып, инклюзивті білім беруді жүзеге асыру үшін жағымды ынталандырудың болуы қажет деп санайды. Автор мұғалімдердің сенімдері, олардың инклюзивті білім берудің философиясы мен саяси

бағытын мойындауы инклюзивті білім беруді іске асыруда барлық әрекеттердің нәтижелі болуының маңызды алғышарты екендігін ерекшелейді.

Ғалымның пікірі оң көзқарасты қалыптастырып, инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс істеуге мұғалімнің тұлғалық дайындығының қажеттілігін дәлелдейді. Автор педагогтың маңызды деп бөліп көрсеткен уәждеме мұғалімдердің психологиялық дайындығының маңызын растайды. Э.А. Гафариге қарағанда ресейлік ғалым Сабельникова С.И. инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс істеуге жалпы білім беретін мектеп мұғалімдерін кәсіби және тұлғалық даярлықты жүзеге асыруда келесілер қажет екендігін айтады:

–инклюзивті білім берудің не екендігін, оның дәстүрлі білім беру формасынан айырмашылығын түсіну;

–инклюзивті білім беру ортасы жағдайында балалардың дамуында тұлғалық жас ерекшеліктері мен заңдылықтарын білу;

–дамуы қалыпты және зақымдалған балаларды бірігіп оқыту үшін оқу үрдісін жобалаудың психологиялық және дидактикалық әдістерін білу;

–білім беру ортасының барлық субъектілері (жеке және топтағы оқушылармен, ата-аналармен, әріптес-мұғалімдермен, мамандармен, әкімшілікпен) [4].

Мовкебаева З.А. өз зерттеулерінде болашақ педагогтарда дамуы бұзылған әрбір баланың мүмкіндіктері мен спецификалық ерекшеліктеріне сәйкес мектеп пәндерінің бағдарламалық мазмұны мен мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарының талаптарын бейімдеу; жекеленген оқытуды ұйымдастыруда және бағалау критерийлерін таңдауда нақты әдістерді қолдану; дамуы қалыпты балалармен және басқалармен нәтижелі тұлға аралық қарымқатынасты орнату; даму мүмкіндігі шектеулі балаларды нәтижелі оқыту мен дамытуды қамтамасыз ететін дидактикалық материалдарды жасау бойынша кәсіби біліктілікті қалыптастыру қажеттілігін алға тартады [5].

Білім беру жүйесін инклюзивті білім беру үдерісіне дайындаудың ең алғашқы, әрі маңызды кезеңі мамандардың психологиялық және құндылықтық, кәсіби біліктілік деңгейлерінің өзгерісі болып табылады. Инклюзивті білім беруді дамытудың алғашқы кезеңдерінің өзінде жалпы білім беретін мектеп мұғалімдерінің даму мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмысқа дайын болмауы (кәсіби, психологиялық және әдістемелік), инклюзивті ортада жұмыс істеуге мұғалімнің кәсіби біліктілігінің жеткіліксіздігі, педагогтарда психологиялық тосқауылдар мен кәсіби таптаурындардың болуы мәселелері өзекті болып тұр.

Қазақстандық ғалым Мовкебаева З.А. Қазақстан Республикасында даму мүмкіндігі шектеулі балалардың сапалы

білімге құқығын (қалыпты балалармен бірге) қамтамасыз ету бойынша саясатының енгізілуі мен белсенді таратылуына қарамастан, инклюзивті білім беру жағдайында кәсіби әрекетін жүзеге асыратын педагогтарды даярлау дәстүрлі түрде жүргізіліп жатқандығын өкінішпен айтуда. Бұл өз кезегінде, жалпы білім беретін көптеген педагогтардың даму мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмысқа дайын болмауына септігін тигізеді. Ол келесілерден көрініс табады:

-даму мүмкіндігі шектеулі балаларға қатысты олар «түзетілмейді» деген педагогтардың психологиялық тосқауылдар, теріс әлеуметтік ұстанымдар мен таптаурындардың болуы;

-даму мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беретін мекемеге қабылдау үшін педагогтарға заңды түрде бекітілген ынталандыру жүйесінің (марапаттау) болмауы (қосымша еңбекақы, еңбек демалысының уақытын ұзарту, сыныптағы балалар санын азайту, т.б.). жағымды ынталандырудың болмауы, педагогтарда инклюзивті білім беру бұл даму мүмкіндігі шектеулі баланы бағумен байланысты көптеген қосымша міндеттерді қажет ететін олардың мойындарына артылған артық және ауыр салмақ деген пікірді қалыптастыруға әсер етеді;

-қазіргі мектептер негізінен барлық балаларға берілген нақты қарқында жұмыс істей алатын, орта мектеп жағдайында педагогикалық және психологиялық ықпал етудің типтік әдістері жеткілікті болатын балаларға бағытталған. Берілген әдістер абстрактілі, дене, эмоционалды және интеллектуалды «сау» балаға, яғни даму мүмкіндігі шектеулі балаларға сәйкес емес оқушыға бағдарланған;

- жалпы білім беретін мектеп мұғалімдері балаларға оқу білімін беруге бағытталған. Оған көбінесе оқушылардың белгілі бір білім, білік, дағдылар жиынтығын меңгеруін қарастыратын жалпы білім беру мекемелерінің Бағдарламалары мен білім беру стандарттары өз әсерін тигізуде. Бастауыш сынып мұғалімінің инклюзивті білім беру жағдайындағы жұмысының ең басты бағдары оқыту нәтижесі немесе жалпыға міндетті білім беру стандарттарының талаптарын орындау емес, құндылық ретінде оқушының өзіне бағытталуы керек. Сонда адамдар арасында қандай да болмасын критерийлер бойынша топтарға бөліну болмайды.

Әдебиет

1.Дружилов С.А. Профессиональная компетентность и профессионализм педагога: психологический подход. – Сибирь. Философия. Образование. – 2005. - №8. – С.26-44 4.

2.Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 312 с.

3.Методические рекомендации по организации интегрированного (инклюзивного) образования детей с

ограниченными возможностями в развитии. – Письмо МО и Н от 16 марта 2009 года № 4-02-4/450

4.Сабельникова С.И. Развитие инклюзивного образования // Справочник руководителя образовательного учреждения. – 2009. - №1. – С.42-54.

5.Мовкебаева З.А. Роль высших учебных заведений в модернизации процесса образования лиц ограниченными возможностями в развитии// Вестник КазНПУ имени Абая (Серия «Специальная педагогика». - № 1-2 (28-29). – 2012. – С. 34-38.

ӘОЖ 378.147.31

**Экологиялық педагогиканың әлеуметтік мәселелерге
бағытталуы және экологиялық әділеттілік**

Боранбаев Ә.С., аға оқытушы, п.ғ.к.,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы ориентации экологической педагогики на социальные проблемы и исследование педагогических аспектов понятия «экологической справедливости».

Abstract

This article discusses the problems of orienting environmental education towards social issues and the study of the pedagogical aspects of the concept of "environmental justice".

Танымал білім беру қозғалыстары ықпалынан пайда болған экопедагогика әлеуметтік конфликт пен адамдардың қоршаған ортаға зиянды әрекеттерінің арақатынасын түсінуге бағытталған сыни экологиялық педагогиканы құрайды. Негізінен осы байланыстар білім беруде саяси тұрғыдан жасырылады. Экопедагогикада плюралистік түсініктер басым болса да, әлеуметтік және экологиялық әділеттілікті арттыруға бағытталған сыни, түрлендіруші экологиялық педагогика ретінде анықталады. Экологиялық педагогиканың түпкілікті мақсаты – адам дамуы мен қоршаған ортаның әл-ауқаты туралы түрлі көзқарастардың қарама-қайшы мақсаттары арасындағы тұрақты тепе-теңдікті табу болып табылады. G.W. Misiaszek (2016) [1,587-607 б.] мақаласы екі салыстырмалы зерттеуге негізделген. Бірінші зерттеу Аргентина, Бразилия және Америка Құрама Штаттарының Аппалач аймағының 31 сарапшы-экопедагогтың қатысуымен экопедагогикалық үлгілерді сапалы зерттеумен байланысты. Олардан сәтті экопедагогиканы сабақ берген және зерттеу жүргізген контексте қалай анықтауға болатындығы сұралды. Екінші зерттеуде алты әлемдік құрлықтың 18 халықаралық азаматтық және экологиялық педагогика

сарапшыларының жаһандық азаматтық білім беруге негізделген экологиялық мәселелердің педагогикамен қиылысу жолдары талданады.

Бірінші зерттеудің нәтижелері тиімді экологиялық педагогикаға келесі екі қажеттілікті көрсетті: экологиялық білім беру мен зерттеулердегі экопедагогикалық парадигманың өзгерісі; экопедагогика азаматтық тәрбиенің маңызды элементі. Жаһанданудың қайшылықты процестері ұлттық мемлекеттің дәстүрлі азаматтығын орталықсыздандыру арқылы парадигманың ауысуына қол жеткізуге берілетін көмек пен кедергіні анықтауға септігін тигізеді. Екінші зерттеудің нәтижелері жергілікті, ұлттық, жаһандық азаматтық салаларындағы экопедагогикалық элемент үшін сыни оқытудың қаншалықты қажет екені дәйектеледі. M.E. Bellino және J.D. Adams (2017) [2,270-284 б.] мақаласы табиғатты зерттеуге және қоршаған ортаны қорғауға бағытталған мінез-құлыққа негізделген экологиялық білімнің дәстүрлі үлгілерінен бас тартып, мәселені басқаша қарастырады. Педагогикалық тәжірибе және сыни педагогика мен қатысу әдістемелерінің талаптарын пайдаланған авторлар сыни қалалық экологиялық педагогика арқылы (critical urban environmental pedagogy) қалалық ортадағы жастардың өзекті әлеуметтік-экологиялық мәселелерін зерттейді.

Сыни қалалық экологиялық педагогиканың мына құрамдас бөліктері маңызды: (1) сыни педагогика мен әлеуметтік теорияны енгізу; (2) жергілікті жерлерді зерттеу үшін ұжымдық әдістемелерді қолдану; (3) жергілікті жерлерде байқалатын қалалық әлеуметтік-экологиялық жағдайларды ұғыну үшін саяси экология мәселелерін түсіну. Тұрақты қалалық даму саласындағы жоғары білім берудің қазіргі тенденциясы қала шаруашылығын басқару және оның экологиялық педагогикамен бірге дамуымен байланысты. Көптеген экологиялық бағдарламаларда қалалар мен қала тұрғындарын тұрақты дамудың негізгі қозғаушы күші ретінде бағаланғанымен, педагогика саласында іргелі ғылыми жұмыстар жоқ. Ұлттық білім беру және қалалық, аймақтық стратегиялардың қолдауымен қалалар көптеген мүдделі тараптардың, оның ішінде азаматтар мен тұрақты даму білімінің қатысуымен тұрақты өмір салты мен инфрақұрылымды дамытады. Kallio et al. (2021) [3,9561 б.] мақаласында тұрақтылық саласындағы пәнаралық білім берудің мысалы негізінде Финляндиядағы Тампере университеті, скейтбординг орта мектебі және Хиеданранта қалалық округі арасындағы ынтымақтастықтың тұрақты қала құрылысын жасаудағы жұмыстары талданады. Жалпы жоғары оқу орындарымен әлеуметтік мәселелерге арналған кез келген ынтымақтастықтың педагогикалық аспектілері экологиялық педагогиканың әлеуметтік-физикалық қағидасын қалыптастырады. Қалалық ортаның экологиялық қатерлерден аман болуы түрлі субъектілер арасындағы өнімді ынтымақтастыққа байланысты.

Сондықтан көп мүдделі басқару мен пәнаралық оқытуды біріктіретін тәсілдің құндылығы оның тұрақты дамудың нысандарын ынталандыру қабілетінде жатыр деп ойлаймыз. Тұрақты дамуға арналған білім беру негізінен даму әрекеттерінің қоғамға және табиғатқа оң және теріс әсерін анықтау үшін экологиялық білім беру үлгілері арқылы дамыды (Misiaszek, 2020) [4,1080 б.]. Аталмыш сауалдың әлеуметтік-экологиялық мәселелері қоршаған ортаның тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Бұл тұста экологиялық педагогиканы сыни талдау арқылы жоғары мектепте даму мен тұрақтылық түсініктерін қатар қолдану қажеттілігі байқалып отыр. Сондықтан білім берудің сыни теориялары экологиялық педагогиканың жергілікті және жаһандық шарттарда әлеуметтік-экологиялық қатынастар саясаты негізінде түсіндіруін талап етеді. Жалпы шетелдік авторлар экологиялық педагогика ұғымын пайдаланғанда, экологиялық әділеттілік түсінігін қатар қолданатындығын байқау қиын емес. Мәселен, G.W. Misiaszek (2021) [5,1-12 б.] экопедагогикалық талдаулар мен тәсілдерді зерттеу барысында осы мәселеге мән берген.

Ғалымның пікірінше, жүргізіліп жатқан зерттеулердің басым бөлігінде экологиялық әділеттілік әлеуметтік-тарихи езгі тәсілдерін көрсетеді. Тәсіл экологиялық педагогикадағы әлеуметтік-экологиялық қайшылықтар арқылы қоршаған орта қатерлерін түзейді. Бұл өз кезегінде экологиялық әділеттілік туындататын тәжірибеге негізделеді. Өйткені, экологиялық тәуекелдер туындатып отырған аймақтар этникалық азшылықтар мен табысы аз адамдар тұратын аудандарда шоғырланған. Әлеуметтік теңдік пен қоршаған ортаны қорғау барысындағы осы қарама-қайшылықтар экологиялық әділеттілік мәселесін туындатады. Халық игілігін тең бөлу шеңберінде экологиялық әділетсіздікті жоюға болатындығы анық. Сондықтан туындайтын мәселелер себептерін анықтау арқылы құрылымдық әділетсіздікпен күресуге болады. J. Miguel Rutti Marín, Y. Anabel Chávez Juanito және E. Robert Tapia Manrique (2022) [6,577-590 б.] зерттеуінде экологиялық педагогика адам құқықтарының әділдігін тудыруы мүмкін әрекеттер жиынтығы ретінде талданады. Осы талдауларға сәйкес, адам құқықтарын қорғау экологиялық білім беруді қалыптастыру тәсілдерін қолдану арқылы жүзеге асады. Сондықтан азаматтардың құқықтық талаптарды мойындауы мәдениеттілік көрсеткіші болып табылады және ұжымдық құқықтарды қамтамасыз ететін ресурстар қоғамның экологиялық таза өміріне кепілдік береді.

Жергілікті және жаһандық экологиялық өзгерістердің жылдам дамуы қоғамның әлауқатына қауіп төндіреді. Экологиялық дағдарысқа ұтымды жауап берудің қажетті шарттарына нақты саяси іс-әрекет қажет және пәнаралық байланыстар бойынша гуманистік модельге негізделген білім берілуі керек. Өз кезегінде экологиялық

білім беру педагогикалық теория мен практиканың дербес саласы ретінде қалыптасқанын айта кеткіміз келеді. Зерттеуде айқындалып отырғандай, табиғатқа кері әсер ететін зиянды әрекеттер мен әлеуметтік құндылықтар арасындағы байланыс болғанымен, білім беру процесінде назар аударылмайды. Бұл мәселе орта білім беруде де, жоғары білім беру де бар. Экологиялық педагогиканың өзіміз ұсынған анықтамасына сәйкес, ұғым «қоршаған ортаның қатерлеріне сыни көзқарас, экологиялық тұрақтылықты сақтау мәселесі күрделілігінің сипаты және экологиялық әділеттілік арқылы жаңа өркениеттік ілгерілеуді қалыптастыруды көздейді», – деп түйіндейміз. Сонымен қатар, экологиялық педагогика қоршаған ортаны қорғау мәселелерінің саясатын сыни тұрғыдан оқыту арқылы әділеттілікті арттыруға бағытталған педагогика деп түсінеміз. Жаһандық азаматтық білім жергілікті экологиялық мәселелер ықпалын түсіндіру үшін экологиялық педагогиканың бөлігі болуы керек деп есептейміз. Экологиялық педагогика қоршаған ортаға зиянды әрекеттерден туындайтын әлеуметтік қақтығыстарды толық оқыту үшін де маңызды.

Әдебиет

1. Misiaszek G. W. Ecopedagogy as an element of citizenship education: The dialectic of global/local spheres of citizenship and critical environmental pedagogies // *International Review of Education*. – 2016. – Т. 62. – С. 587-607. <https://doi.org/10.1007/s11159-016-9587-0>
2. Bellino M. E., Adams J. D. A critical urban environmental pedagogy: Relevant urban environmental education for and by youth // *The Journal of Environmental Education*. – 2017. – Т. 48. – №. 4. – С. 270-284. <https://doi.org/10.1080/00958964.2017.1336976>
3. Kallio K. P. et al. Skatescape in the making: Developing sustainable urban pedagogies through transdisciplinary education // *Sustainability*. – 2021. – Т. 13. – №. 17. – С. 9561. <https://doi.org/10.3390/su13179561>
4. Misiaszek G. W. Ecopedagogy: teaching critical literacies of ‘development’, ‘sustainability’, and ‘sustainable development’ // *Teaching in Higher Education*. – 2019. <https://doi.org/10.1080/13562517.2019.1586668>
5. Misiaszek G. W. De-distancing ‘us’ from the rest of Earth: ecopedagogical analysis and approaches // *International Studies in Sociology of Education*. – 2021. – Т. 30. – №. 1-2. – С. 1-12. <https://doi.org/10.1080/09620214.2021.1880333>
6. Marín J. M. R., Juanito Y. A. C., Manrique E. R. T. Pedagogía ambiental como promoción de los derechos humanos // *Revista de filosofía*. – 2022. – Т. 39. – №. 1. – С. 577-590. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6463654>

Есбатыр Б.Ә., оқытушы,
Қызылорда Болашақ Университеті,
Усайнова Н.М., математика пәні мұғалімі,
№176 мектебі директорының оқу тәрбие
ісі жөніндегі орынбасары

Резюме

В данной статье подробно рассматривается сущность понятия Smart-образование в современной системе образования, его роль в адаптации к цифровому обществу, основные направления и пути эффективной реализации. В статье анализируются основные компоненты, преимущества и трудности Smart-образования, а также ход развития в Казахстане и пути его эффективного внедрения. С помощью Smart-образования развиваются цифровая грамотность, креативность и критическое мышление учащихся, предлагаются эффективные пути их адаптации к современному обществу. Вопросы, рассмотренные в статье, дают важную ориентацию всем участникам сферы образования – государству, школе, учителю, родителям и ученикам.

Abstract

This article examines in detail the essence of the concept of Smart education in the modern education system, its role in adapting to the digital society, the main directions and ways of effective implementation. The article analyzes the main components, advantages and difficulties of Smart education, as well as the course of development in Kazakhstan and ways of its effective implementation. With the help of Smart education, digital literacy, creativity and critical thinking of students are developing, effective ways of their adaptation to modern society are offered. The issues discussed in the article provide important guidance to all participants in the field of education – the state, the school, the teacher, parents and students.

Қазіргі заман – технология мен ақпарат ғасыры. Әлемдік қауымдастықтың даму қарқыны күн сайын артып келеді. Бұл өзгерістердің басты қозғаушы күші – цифрлық технологиялар. Әсіресе, білім беру саласында цифрландыру үрдісі ерекше маңызға ие. Бүгінгі білім алушы – ертеңгі цифрлық қоғам мүшесі. Сондықтан білім беру жүйесі де заман талабына сай жаңарып, жаңа бағыттарға бет бұруда. Осы тұрғыда «Smart-білім» ұғымы алдыңғы қатарға шықты. Бұл мақалада Smart-білімнің мәні, оның цифрлық қоғамға бейімделудегі рөлі, негізгі бағыттары мен тиімді жүзеге асыру жолдары қарастырылады.

Smart-білім ұғымы және оның ерекшеліктері

Smart-білім—бұл дәстүрлі білім беру жүйесін жаңа технологиялармен ұштастыра отырып, оқыту процесін барынша тиімді, икемді және қолжетімді етуге бағытталған инновациялық жүйе. Smart-білімнің басты ерекшелігі – білім алушы мен мұғалім арасындағы өзара байланыстың жаңа деңгейге көтерілуі, оқу материалдарының сандық форматта ұсынылуы және білім алудың жекелендірілген, бейімделген сипаты. Smart-білімнің негізгі компоненттері:

Цифрлық платформалар (онлайн курстар, білім беру порталдары, мобильді қосымшалар);

Жасанды интеллект (оқу процесін автоматтандыру, дербестендірілген ұсыныстар);

BigData (үлкен деректерді талдау арқылы білім алушылардың жетістіктерін бақылау);

Интерактивті құралдар (виртуалды зертханалар, симуляторлар, геймификация элементтері).

Бұл компоненттер білімалушыларға оқу материалдарын кез-келген уақытта, кез-келген жерде меңгеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, оқытушыларға білімалушылардың жетістіктерін нақты бақылап, оқу процесін жекелендіруге жол ашады [1].

Цифрлық қоғамға бейімделу қажеттілігі

Цифрлық қоғам – бұл ақпараттық технологиялар барлық салада кеңінен қолданылатын, адамдардың өмір сүру, жұмыс істеу және білім алу тәсілдері түбегейлі өзгерген орта. Мұндай қоғамда табысты болу үшін әр адамға жаңа дағдылар қажет:

Цифрлық сауаттылық – компьютер, смартфон, интернет, түрлі қосымшаларды еркін пайдалану;

Ақпараттық мәдениет – интернеттегі ақпаратты сараптау, жалған ақпараттан қорғану;

Креативтілік пен сыни ойлау – жаңа идеялар ұсыну, ақпаратты талдау және дұрыс шешім қабылдау;

Өзін-өзі дамытуға ұмтылу – үздіксіз білім алу, жаңа технологияларды меңгеру.

Smart-білім осы дағдыларды қалыптастыруға бағытталған. Ол білім алушыларды тек біліммен ғана емес, сонымен қатар, заманауи қоғамда өмір сүруге қажетті қабілеттермен қаруландырады.

Smart-білімді енгізудің негізгі бағыттары

Цифрлық сауаттылық – бүгінгі күннің басты талабы. Білім алушылар мен мұғалімдерге компьютерлік бағдарламаларды, интернет ресурстарын, онлайн платформаларды тиімді пайдалану үйретілуі тиіс. Бұл бағытт аарнайы курстар, тренингтер, шеберлік сабақтары ұйымдастырылуы қажет.

Онлайн білім беру ресурстарын пайдалану

Қазіргі таңда көптеген онлайн платформалар (Khan Academy, Coursera, BilimLand, Daryn.online және т.б.) білім алушыларға сапалы оқу материалдарын ұсынады. Бұл ресурстарды сабақта, үй тапсырмасында, өздігінен білім алуда кеңінен қолдану білім алушылардың білім деңгейін арттырады.

Гибридті оқыту моделін енгізу

Гибридті (аралас) оқыту – дәстүрлі және онлайн оқытудың тиімді үйлесімі. Бұл модель білім алушыларға оқу процесін икемді ұйымдастыруға, өзіне ыңғайлы уақытта білім алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұғалімдерге білім алушылардың жетістіктерін нақты бақылауға жол ашады.

Мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін арттыру

Smart-білімді тиімді енгізу үшін мұғалімдердің де цифрлық құзыреттілігі жоғары болуы шарт. Олар жаңа технологияларды меңгеріп, оқыту процесінде тиімді қолдана білуі тиіс. Бұл үшін үздіксіз кәсіби даму курстары, тәжірибе алмасу алаңдары ұйымдастырылуы қажет.

Интерактивті және бейімделген оқыту әдістерін қолдану

Интерактивті платформалар, виртуалды зертханалар, симуляторлар, геймификация элементтері білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Бейімделген оқыту жүйелері әр білім алушының жеке қабілетіне қарай оқу материалын ұсынады, бұл білім сапасын арттыруға септігін тигізеді [2].

Smart-білімнің артықшылықтары мен қиындықтары

Артықшылықтары:

Уақыт пен кеңістік шектеуінің болмауы. Білім алушылар кез келген уақытта, кез келген жерде білім ала алады.

Жекелендірілген оқыту. Әр білім алушының қабілетіне қарай оқу траекториясын құруға мүмкіндік береді.

Ақпараттың қолжетімділігі. Әлемдік білім қорына еркін қол жеткізу.

Оқу процесінің тиімділігі. Білім алушылардың жетістіктерін нақты бақылау, кері байланыс алу мүмкіндігі.

Қиындықтары:

Техникалық жабдықтың мәселесі. Барлық білім алушылар мен мұғалімдерде қажетті техника мен интернет бола бермейді.

Цифрлық қауіпсіздік. Интернеттегі қауіп-қатерлерден қорғану, жеке деректерді сақтау мәселесі.

Мотивацияның төмендеуі. Кейбір білім алушылар үшін онлайн оқытуда өзін-өзі бақылау қиын болуы мүмкін.

Инфрақұрылымды дамыту. Барлық білім беру ұйымдарын жоғары жылдамдықты интернетпен, заманауи техникамен қамтамасыз ету.

Мұғалімдерді оқыту. Цифрлық құзыреттілікті арттыруға бағытталған тұрақты курстар ұйымдастыру.

Білім алушылардың цифрлық сауаттылығын арттыру: Арнайы пәндер, элективті курстар енгізу.

Ата-аналармен жұмыс: Ата-аналарды да цифрлық қоғамталаптарымен таныстыру, балаларын қолдауға үйрету.

Қауіпсіздік шараларын күшейту: Интернеттегі қауіпсіздік, киберқауіпсіздік бойынша оқыту [3].

Қорытынды

Smart-білім – бұл тек технологияларды қолдану емес, ол педагогикалық процесті түбегейлі жаңғыртатын, оқытудың мазмұны мен форматына сапалы өзгеріс енгізетін инновациялық тәсіл. Бұл модель оқытудың икемділігін, даралығын, тиімділігін қамтамасыз ете отырып, білім алушы мен оқытушы арасындағы өзара іс-қимылдың жаңа формаларын қалыптастырады. Осылайша, Smart-білімге көшу – білім беру сапасын арттыруға, білім алушылардың цифрлық құзыреттіліктерін дамытуға және білім беру жүйесінің әлемдік талаптарға сай болуына мүмкіндік береді. Сондықтан білім беру мекемелері мен педагогтерге Smart-технологияларды тиімді пайдалануға бағытталған кешенді жұмыстар жүргізу – уақыт талабы әрі стратегиялық міндет болып табылады.

Әдебиет

1.Ахметова А.Б. Smart-білім берудің заманауи бағыттары // «Білім берудегі цифрлық трансформация» халықаралық конференция материалдары. – Астана, 2023. – Б. 45–50.

2.Мырзақұлова Д.Р. Цифрлық қоғамда білім беру жүйесінің дамуы // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2022. – №5(77). – Б. 112–116.

3.ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі. Білім беру саласын цифрландыру бойынша ұлттық есеп. – Астана, 2023.

Бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жолдары

Есенова Р.К., бастауыш сынып мұғалімі,
Қызылорда облысы, Қазалы ауданы,
Қ.Күлетов *атындағы* № 92 орта мектеп

Резюме

В данной статье рассматриваются пути развития функциональной грамотности младших школьников предлагаются методы.

Abstract

This article discusses ways and suggests methods for developing functional literacy in younger schoolchildren.

Білім беру жүйесінде мектеп оқушыларға білім берумен қатар мектеп қабырғасында функционалды сауатты тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді. Қазақстандық мектептердің оқушылары оқу сауаттылығы бойынша халықаралық мониторингтік зерттеуге қатысады.

Бастауыш мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда мынадай мәселелер қарастырылады:

-бастауыш мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын жүйе ретінде тану, онда ол жүйенің құраушы бөлшектерін анықтау;

-бастауыш мектепте оқылатын әрбір жеке пән бойынша еліміздегі және осы бағытта қарастырылған шетелдік тәжірибені талдап-тану;

-бастауыш мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығы қалыптасуының межелерін, белгілері мен шарттарын айқын анықтап алу [1].

PIRLS зерттеуі бастауыш сынып оқушыларының оқу-ақпараттық дағдыларын дамыту жөніндегі жұмыстың нысаналы тетіктерінің бірі болып табылады. Бұл зерттеу оқушылардың 4-сыныпты аяқтаған кезде жоғары деңгейде білімді табысты игеруіне ғана емес, сонымен қатар оқу сауаттылығын қалыптастыруына ықпал ететін болады. PIRLS зерттеуінің мақсаты-әлемнің әртүрлі елдеріндегі төртінші сынып оқушыларының мәтінді түсіну деңгейін салыстыру, сонымен қатар оқу сауаттылығын оқытудағы ұлттық білім беру жүйелерінің айырмашылықтарын, логикалық түсіну қабілетін анықтау [2].

Зерттеу жұмысы бастауыш сынып бітірушілерінің оқу жетістіктерін анықтайды, себебі оқытудың алғашқы төрт жылы нақты білімді және үйрену қабілеттерін шыңдаудың негізі. Мектеп

табалдырығын жаңа аттаған бүлдіршіннен шығармашылық іс-әрекетті талап етпес бұрын,оны соған үйрету керек.

TIMSSзерттеуінің мақсаты–әртүрлі елдердегі білім жүйесі мен орта мектеп оқушыларының жаратылыстану-математикалық дайындық деңгейін салыстырмалы бағалау және осы дайындық деңгейіне әсер ететін факторларды анықтау [2].

Оқу сауаттылығы дегеніміз-қарапайым тілмен айтқанда бала өзі оқып отырған ақпаратты толықтай қабылдай біліп, ішінен негізгісін ала білуі.Баланың дұрыс оқуы,әрі жылдам, әрі мазмұнды түсіне оқи білуі – үлкен еңбектің жемісі. Оқу сауаттылығының қалыптасуына, логикалық қорытынды жасауға барынша мүмкіндік туғызу үшін, мұғалімнен заманауи оқыту технологияларын және оқу үдерісін ұйымдастыру формаларын тиімді қолдану талап етіледі.

Шығармашыл тұлғаны қалыптастыру үшін мұғалім әр сабағын тек оқулық шеңберіндегі білімді үйретумен шектеліп қана қоймай, әр баланың талабына, даму деңгейіне, жас ерекшелігіне сай жұмыстарды саралап, жүйелі жүргізеді.

PIRLS, TIMSS халықаралық зерттеулеріне дайын болу мақсатында бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын қалыптастыратын тапсырмаларды құрастырып, әдебиеттік оқу, жаратылыстану, қазақ тілі, математика, дүниетану пәндеріне үйлестіруді жөн көрдік.

Сабағымның соңғы 10 минутында PIRLS, TIMSS халықаралық зерттеулері туралы түсіндіру жұмысын жүргізуден бастадық.

- «PIRLS» деген не?

- «TIMSS» деген не?

- Олар не үшін керек?

- PIRLS, TIMSS тапсырмаларын орындауға дайынсың ба?- деген сұрақтар арқылы оқушылардан кері байланыс жасалынды.

PIRLS тапсырмаларында 2 мәтін беріледі:

1.Әдеби мәтін.

2.Ақпараттық мәтін.

Дүниетану пәнінде «Жер және ғарыш» ортақ тақырыбы аясында жер сфераларын әр пәнге бөліп, сол арқылы тапсырмалар мен ойындарды кіріктіру жұмыстарын жүргіздік. Жер ғаламшары және ондағы тіршіліктің болуы жер сфераларына тікелей байланысты екенін,егер жер сфералары болмаған жағдайда біздің ғаламшарымызда да тіршілік болмайтынын түсіндірдік. Пәндерді «Жер және ғарыш» ортақ тақырыбы арқылы бір-бірімен байланыстыра отырып, гидросфераны әдебиеттік оқу, литосфераны-дүниетану, атмосфераны -математика, биосфераны-жаратылыстану пәндерімен байланыстыру арқылы, осы ортақ тақырыпқа қатысты тірек сөздер арқылы әдеби мәтін құрастыруға және сөз таптарын табуға тапсырма беру арқылы қазақ тілі пәнінде үйлестірдік.

«Жер және ғарыш» ортақ тақырып аясында гидросфера бойынша мұхиттар, өзендер, көлдер, бұлақтар туралы, табиғаттағы су айналымы, тұщы сулар, ғарыш туралы пікірталас жүргіздік. Сонымен қатар, оқытудың оң нәтиже беруіне, тапсырмалар мен тиімді әдіс-тәсілдер арқылы қол жеткізу үшін PIRLS тапсырмаларын негізге ала отырып, сабақ тақырыбына сәйкес әдеби және ақпараттық мәтінді құрастырдық. Сын тұрғысынан ойлау технологиясының стратегияларының бірі - Дөңгелек үстел әдісін топтық жұмыс түрінде жүргізіп, оқу үдерісіне үйлестірдік.

«Судың әсері» тақырыбындағы әдеби мәтін мен «Су тіршілік нәрі» тақырыбындағы ақпараттық мәтінді топтағы бала санына қарай бөліктерге бөліп, реттік сандар арқылы өз тобында баяндауға, талқылауға тапсырма бердік. Әдеби мәтін мен ақпараттық мәтінді екі топқа бөліктерге бөліп беру арқылы уақытты ұтымды пайдаланып, Дөңгелек үстел әдісі арқылы сыныптағы бар оқушыны қатыстырдық. Бірінші топ әдеби мәтінді реттік саны арқылы топта бір-біріне баяндаса, екінші топ та ақпараттық мәтінді дәл солай топта баяндады. Әр топтан бір оқушыдан шығып, «Аквариум әдісімен мәтінді толығымен баяндады. Екі мәтін де су туралы болғандықтан сұрақтары ортақ болды. Екі топтың да сұрақтарға жауаптары үйлесіп, бір-бірін толықтырды. Әдеби мәтінде кейіпкердің газдалған сусындарға құмарлығы, соңында ішкі құрылысы ауырып, есінен танғандығы айтылса, ақпараттық мәтінде газдалған сусындардың зияндылығы, құрамы туралы айтылады. Кейбір сұрақтарға мәтіннен алынатын жауап жоқ. Сондықтан оқушылар топта ойласып, қорытынды жасады және де бір-бірінен пайымдауды үйренді. Топтық жұмыс арқылы тапсырмаларын орындатып, оқушыны біртіндеп өз бетінше жұмыс жасауға бағыттадық.

Математика сабағында логикалық есептерді шешу арқылы «Атмосфера» ауа қабатындағы ауаның құрамы азот - 78%, оттегі - 21% көмірқышқыл газы мен инертті газдар - 1% екенін біледі.

Бастауыш сынып оқушыларының оқуға, білімге деген ынтасын оқу үдерісінде үздіксіз дамыту, сабақта алған білімдерін практикада қолдану дағдыларын қалыптастыру үшін ойын түрінде тапсырмаларды сабаққа қолданудың орны ерекше.

Дүниетану пәні бойынша литосфера жер қыртысы, топырақ, жерден алынатын азық, пайдалы қазбалар, топырақтың қасиеті туралы «Ертегілер әлемі» әдісі арқылы кейіпкердің алдынан әр түрлі өсімдікті, металдарды, жануарларды, құнарлы топырақты, жердің астындағы қазба байлықтарды жердің бетіне шығарып, ертегіні интерактивті тақта арқылы көрсетіп, литосфера туралы түсінік берілді.

Жоғарыда айтылған жұмыстардың нәтижесінде, тұлғаның сөздік қоры молаяды, ізденімпаздыққа үйренеді, сыни ойы шыңдалып, шығармашылық қабілеттері дамиды.

Әдебиет

1. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру (бастауыш сыныптар). Әдістемелік құрал. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 66 б.

2.Алимова А.Н., Бабаева Ш.М. Международное исследование PIRLS способствует развитию речи и навыка чтения у младших школьников.<https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnoe-issledovanie-pirls-sposobstvuet-razvitiyu-rechi-i-navyka-chteniya-u-mladshih-shkolnikov>

3.Международное исследование TIMSS. Методическое пособие. – Астана: НЦОСО, 2012, 75с

ӨОЖ159.9

Жоғарғы сынып оқушыларының дағдарыстық күйлері

Әбілхайр Ә.Ә., оқытушы,
Оңталапқызы А., 2 курс студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Кризисность выпускника в учебно-воспитательном процессе обусловлена не только его учебной деятельностью и взаимоотношениями с учителями, но и различными условиями жизни. Поэтому при определении причин возникновения кризиса следует учитывать различные неблагоприятные условия жизни.

Abstract

The crisis of a graduate in the educational process is caused not only by their academic activities and relationships with teachers, but also by various living conditions. Therefore, when determining the causes of a crisis, various adverse living conditions should be taken into account.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым және практика жетістіктері негізінде адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» деп атап айтылған.

Мектеп - мемлекет, қоғам мен тұлғаның білімдік мүддесін қанағаттандыруға бағытталған жүйе. Егеменді Қазақстан Республикасының алдында тұрған міндеттер жас буындардың интеллектуалды әлеуетіне, дене және психикалық денсаулығына, әдептілігі мен сыпайылығына ерекше қамқорлық ету жөнінде ойландырады. Бұл тұрғыда ұстаздың басты міндеті – оқушылардың денсаулығы мен жан саулығын сақтап, нығайтуға; табиғатына сай интеллектуалды дамытып, білім сапасын халықаралық дәрежеге

жеткізуге; адамгершілікке тәрбиелеуге; тәлім-тәрбие үдерісін ұлттық негізде құруға белсенді болу. Осының бәрін іске асыру - ұстаздық қызметтің ең ұлы жүктемесі, ең маңызды ісі, ең киелі парызы, талабы.

Бүгінгі жастар – халқымыздың болашағы, еліміздің ертеңі. Жастардың рухани-адамгершілік тәрбиесі, оларды өз бетінше өмір сүруге дайындау қоғамның, жалпы мемлекеттің дамуы үшін өте маңызды құрамдас элемент болып табылады. Қазақстан халқында, соның ішінде білім саласында, әсіресе мемлекеттік тілде білім беретін мекемелерде реформаның әлі күнге жалғасын тауып келетінін ескеріп, мемлекетіміздің еңбек нарығында көптеп жетіспей жатқан жақсы педагог мамандарды дайындауда, өскелең ұрпаққа көңілден шығарлық жетік білім беруге аз болса да өз үлесімді қосу үшін, осы зерттеу тақырыпты таңдадым.

Дағдарыс [кризис] - мәселенің аса асқынып, ушығып, басқа мәселелерді кері ысырып, алдыңғы орынға шығатындай деңгейге көтерілу дәрежесі. Ал оның жағымсыз (ұнамсыз) салдарының орнын толтыру оңайға түспейді.

"Дағдарыс" ұғымы қандай да болмасын құбылыстың деградацияға ұшырап өмір сүруі мен қызмет етуі мүмкін емес болатын ерекше күйін сипаттайды. Соңымен, "дағдарыс" ұғымы құбылыстың ішкі ерекшеліктерін бейнелейді: оның табиғи қызмет етуге және эволюцияға қабілетсіздігі, онда өзінің сапаларын, қасиеттерін сақтау мен өсіруге және өзінің негізгі мәнді сипаттамаларын сақтай отырып дамудың мейлінше жоғары сатысына көтерілу мүмкіндіктерінің болмауы. Әрине, дағдарыстың келтіріліп отырған түсіндірмесі тым жалпы бірақ шынайы өмірде кез келген құбылыс белгілі бір кезеңде өзінің қайта құрылуы мен қирауы, жоғалуына бастайтын дағдарыстық сатыға өтеді. Сондықтан дағдарыстан шығу жолы құбылыстың сапалы жаңаруында жатыр.

Дағдарыс дегенің мағынасы қиын жағдайға тап болған кезде одан қалай шығуды білмеуді білдіреді. А.Г. Ковалев дағдарыс кезі жеткіншектің жасына орай келмейді. Онымен үлкендер арасындағы қатынастың бұзылуынан пайда болады дейді [1]. Осылай деу дағдарыс кезі жеткіншекте тіпті кездеспей, ол сергелдеңге ұшырамауы мүмкін. Демек жеткіншектердің үлкендермен қарым-қатынасы жақсы болып келсе онда дағдарыс кезі кездеспейді. Осы пікірге түгелдей қосылу қиын. Біріншіден дағдарысқа ұшырайтын үлкендер емес, жеткіншектің өзі. Екіншіден дағдарыс үлкендердің қатынасына риза болмаудан кездессе де мұның өзі тек 11-16 жас арасында болып отыр. Егер Ковалевтың айтқаны дұрыс болса дағдарысқа ұшырау 7-10 немесе 16-18 жастарда кездесуі ықтимал болар еді. Бірақ осы жөнінде әдебиеттерде ешнәрсе айтылмайды. Біз осыны есепке алып жеткіншек пен ересектердің арасындағы қайшылыққа қайта оралайық. Жеткіншек үлкендердің өзінің есейгені мен өз беттілігімен санасуын әр сала бойынша талап етеді. Қыздар

киім киуде, не өзін күтуде, ұл бала тиісті міндеттерді өз еркімен орындағысы келеді. Осыған әуелі кезде туған-туысқандар қарсы шығады. Бұлардың қарсы шығатын себебі, басына сенім білдіргісі келмегеннен емес, оны бала деп бүлдіріп алады ғой дегеннен. Бірақ жеткіншек бұған түсінбей «Мені бала деп сенбей отыр»-дейді. Егер осындай қатынас көп созылса жеткіншек пен үлкен адамдар арасында түсінбеушілік туып, бала ызаланып ерегісуге немесе үлкендер не айтса соны орындамауға тырысады. Екі арадағы қайшылықты кім жеңеді дегенде жеткіншектің талабы жаңа болғандықтан сол жеңеді деуге болады. Себебі: диалектиканың заңы бойынша жаңа нәрсе көнені жеңеді. Ал осы іске қалай асады. Бұл әуелі жеткіншек үлкен адамдармен қарсыласып оның сөзін тыңдамайды.

Дағдарыс – кез келегін сыртқы әсерге тәннің жауап қайтаруы болып есептеледі. Яғни дағдарыс –тосын жағдайда қанға қажетті гармондарды жедел іске қосу, басқа да көптеген физиологиялық процестерді қайта құру арқылы тәнге сыртқы әсерге тойтарыс беруі үшін өзінің ішкі мүмкіндіктерін пайдалану [2].

Отандық психологтар балалардағы адекватсыз жоғары бағалау бұрыс тәрбие, бала сәттілігін үлкендердің асыра бағалауы, асыра мақтау, оның жетістіктерін асырып айту нәтижесінде қалыптасады деп санайды. Қоршағандардың жоғары бағасы және соған негізделген өзіндік баға балаға ұнайды. Қиындықтармен және жаңа талаптармен соқтығысу оның құралмағандығын аңғартады. Бірақ, бала бар күшімен өзінің жоғары өзіндік бағасын ақтап қалуға тырысады, өйткені ол оған өзін сыйлауды, өзіне жақсы қатынасын қамтамасыз етеді. Соған қарамастан, бұл балаға әрқашан сәтті бола бермейді. Оқудағы жоғары деңгейдегі жетістікке үміттеніп отырып, ол дегеніне жету үшін жеткілікті дағды, білімге ие болмауы мүмкін, мінездің кері сапалары және белгілері сыныптағы, құрбылар арасындағы керекті жағдайды алуына мүмкіндік бермейді. Осы арқылы жоғарғы талаптанулар және нақты мүмкіндіктер арасындағы қарама қарсылық ауыр эмоциялық күйге алып келуі мүмкін [3].

Жоғары сынып оқушыларының оқу істері көп болса да, олар оған қанағаттанбай, қоғамдық пайдалы еңбекке ұмтылады, оны практикалық пайдасына қоса, өзін орнықтырудың маңызды құралы деп біледі. Жаздағы ауыл шаруашылық жұмыстары, экспедициялар мен құрылыстарға мектеп оқушыларына қамқорлық жасау –осының бәрі жігіттер мен ғана. Жоғары класс оқушыларының қоғамдық белсенділігінің өз психологиялық ерекшеліктері бар. Жастық шаққа тән романтизм жастарды көбінесе үлкен істерді қолға алуға ұмтылдырады, үлкен істің ұсақ түйектен құралатынын олар сырттан көмек болмайынша әлі біле бермейді. Бірақ, үлкен қоғамдық бастамалардың нәтижесі көбінесе бірден емес, ұзақ уақыт өткеннен кейін барып көрінеді. Ал жастарға өз еңбегінің нәтижесін міндетті түрде өзі көріп, сезінуі керек. Егер ондай нәтижелер болмаса, оның

орнын немқұрайлылық басады. Кәсіптік бағдарлауға көмектесу Бұл көптен қолданып келе жатқан әдіс-тәсіл. Ол түрлі кездесулер, еңбек орындарына саяхат, еңбек адамдарымен кездесу, оқу комбинаттары, фирма, кішігірім кәсіпорындары арқылы шешіледі. Оны психологиялық, педагогикалық тұрғыдан ұйымдастыру-мұғалімдердің оқушыларға осы мәселе бойынша көмегі. Кәсіптік бағдар алу жолының өзі төрт кезеңнен тұрады:

Бірінші кезең-диагностикалық. Баланың жас күнінен бір мамандыққа бейімділігі болады. Мәселен, болашақ мұғалім болатын адам бала күнінен бала оқыту ойынын ойнайды. Оның кішкентай балаға деген икемі, мейірімі болады. Ондай балаға сезімталдық, жанашырлық т.с.с. мұғалімдерге тән жақсы қасиеттерге тән болады. Осыны сезген мұғалім баланың болашағына диагноз қойып, соған баулиды.

Екінші кезеңі-ұйымдастырушылық. Баланың болашақ мамандығына болжау жасап, диагноз қойғаннан кейін мұғалім сол мамандыққа лайықты іс-әрекетті ұйымдастырады. Мәселен, болашақ ұстазға кішкентай балаларға қамқорлық жасауды тапсырады, нашар оқитын оқушыларға кеңес беруді ұсынады т.б. Осындай ұйымдастырушылық жұмыс арқылы баланың болашағын айқындайды.

Үшінші кезең- ағартушылық. Болашақ мамандыққа байланысты түрлі жиын,кештер, әңгімелер өткізу- ағарту жұмысына жатады. Мәселен, болашақ мұғалімдерге ағартушылық жұмыс озық ұстаздармен, майталман ағартушылармен кездесу, олармен әңгімелесу болып табылады.

Төртінші кезең – мамандық алуға көмектесу. Жоғары сынып оқушылары оқу жылының соңында мамандық алуға бет бұрады. Мұғалім осы жерде ақыл-кеңес беріп көмектесуі керек. Мүмкіндік болған жағдайда емтихандық тест сұрақтарына жауап дайындауға көмектесуі қажет. Ал мұғалімдік мамандыққа келетін болсақ, онда болашақ пән мұғалімдігіне даярлап, оқуға түсуіне де көмектесуге болады.

Мектеп бітірушілерді зерттеуде өзін бағалауда өзінің құрдастарымен моральдық сапасын балдық қатармен көрсетеді. Сонымен сегізінші сынып оқушысының мақсатында бағалауы 10-ыншы сынып оқушысына қарағанда жоғары екенін көрсетті, бұл көрсеткіш оныншы сынып оқушысы адамгершілік қасиетті жоғары деңгейде талап етеді.

Жоғары сынып оқушысының өзін-өзі бағалауы өте сақтықпен өтеді. Олар өздерінің жетіспеушіліктерін қуана айтады,яғни жетістіктерінен көрі. Бұл жастағы ер балалар да,қыз балалар да өздерін «ашушаң, күйгелек, дөрекі, өзімшілміз» деп бағалайды. Конның көзқарасынша «Жеке тұлға өзін бағалауқасиетін қорғаныс механизмдерін психологиялық процестерге қосады» деп түсіндіреді.

Әдебиет

- 1.Ануфриев А.Ф. Костромина С.Н. Как преодолеть трудности в обучении детей. М., 2003
- 2.Алферов А.Д. Психология развития школьников. Р-на-Дону., “Фэникс”. 2003
- 3.Кле Мишель. Психология подростка. М., “Педагогика ”, 1991.

ӘОЖ159.922.7:378

Студенттердің стресс деңгейін төмендетудегі психологиялық әдістер

Әріпқожаева А.Қ., оқытушы,
Сейтжанова К., 4 курс студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В современную эпоху стремительного развития системы образования, глобализации, технологического прогресса и ускорения темпа жизни психологическое состояние молодежи подвергается прямому воздействию. Особенно уязвимой в этом плане является студенческая среда, поскольку студенты часто сталкиваются с академическим давлением, необходимостью социальной адаптации и тревогой по поводу будущего. Это – не только эмоциональная, но и важная психологическая проблема, которая приводит к физиологическим, социальным и когнитивным изменениям.

Abstract

In today's world, the rapid development of the education system, globalization, technological progress, and the increasing pace of life have a direct impact on the psychological well-being of young people. University students, in particular, are frequently exposed to various stressors such as academic pressure, social adaptation, and anxiety about the future. This is not only an emotional issue but also a significant psychological problem that leads to physiological, social, and cognitive changes.

Қазіргі қоғамда білім беру саласындағы өзгерістер, ақпарат көлемінің артуы және өмір ырғағының жылдамдауы жастардың психологиялық күйіне тікелей әсер етуде. Әсіресе студенттер қауымы күнделікті өмірде сан түрлі стрестік жағдайларға жиі тап болады. Академиялық жүктеменің артуы, емтихандар, қаржылық қиындықтар, әлеуметтік бейімделу, болашаққа деген алаңдаушылық сынды факторлар олардың эмоционалдық жағдайына кері әсерін тигізеді. Мұндай стрестік жағдайлар ұзақ уақытқа созылған жағдайда адамның психологиялық денсаулығына нұқсан келтіріп, оқу үлгерімінің

төмендеуіне, мотивацияның жоғалуына, тіпті түрлі психосоматикалық аурулардың пайда болуына әкелуі мүмкін.

Студенттік стресс – бұл тек уақытша психикалық күй емес, ол тұлғаның дамуына кедергі келтіретін, өмір сапасын төмендететін маңызды мәселе. Сондықтан студенттердің стресс деңгейін төмендету мақсатында арнайы психологиялық әдістерді меңгеру мен қолдану – қазіргі білім беру жүйесінің өзекті бағыттарының бірі. Бұл әдістер студенттерге өзін-өзі реттеуге, эмоцияларын басқаруға және қиын жағдайлардан шыға білуге мүмкіндік береді [1].

Күйзелісті басқарудың ең тиімді жолдарының бірі – релаксациялық әдістер. Қарапайым тыныс алу жаттығулары, медитация, бұлшық еттерді босаңсыту секілді тәсілдер адамның жүйке жүйесін тыныштандырып, стресс гормондарының деңгейін төмендетеді. Мысалы, күніне бірнеше минут тыныс алу жаттығуын орындау арқылы ішкі күйзелісті бәсеңдетуге болады. Сонымен қатар, медитация арқылы сана-сезімді тыныштандырып, зейінділік пен эмоциялық тепе-теңдікті арттыруға болады [2].

Стресске қарсы қолданылатын тағы бір тиімді әдіс – когнитивті мінез-құлықтық терапия. Бұл тәсіл адамның ішкі ойлау жүйесін өзгертуге бағытталған. Көп жағдайда студенттер өзін-өзі сынауға бейім болады, мысалы: «Мен бұдан өте алмаймын», «Мен бәрібір сәтсіздікке ұшыраймын» деген теріс ойлар күйзелісті күшейтеді. Ал когнитивті терапия осы теріс ойларды шынайы, позитивті ойлармен алмастыруға көмектеседі. Бұл әдіс арқылы студент өзін қолдауға, қиындықты дұрыс қабылдауға және ішкі диалогын жағымды бағытта жүргізуге дағдыланады [3].

Стресске қарсы қолданылатын тағы бір тиімді әдіс ретінде төменде кеңірек сипатталған тәсілді ұсынамын – ол «Майндфулнес» (саналы зейін/осознанность) практикасы.

Майндфулнес – стрессті төмендетудің заманауи әрі ғылыми негізделген әдісі

Майндфулнес – адамның қазіргі сәтке толықтай назар аударып, өткен немесе болашақ жайлы алаңдамай, дәл қазіргі болып жатқан жағдайды бағалау немесе сынаусыз қабылдау қабілеті. Бұл ұғым буддизм философиясынан бастау алғанымен, қазіргі таңда ол психология мен медицинада кеңінен қолданылады.

Зерттеулер көрсеткендей, майндфулнес әдістері адамның психологиялық әл-ауқатын жақсартып, күйзеліс, мазасыздық және депрессия белгілерін айтарлықтай төмендетеді. Бұл әдіс әсіресе студенттер арасында тиімді, себебі олар жиі «Мен үлгермеймін», «Емтиханнан өте алмай қалам», «Болашағым бұлыңғыр» деген секілді болашаққа бағытталған уайыммен өмір сүреді.

Майндфулнес техникасына келесі жаттығулар жатады:

1. Зейінді тыныс алу: 2-5 минут бойы тек өз тынысына назар аудару. Тыныс кіріп-шығуын байқау арқылы сана-сезімді жинақтап, ой ағынын бәсеңдетуге болады.

2. Сканерлеу техникасы: Денені жоғарыдан төменге дейін «зерделеу», яғни әрбір бөлігін сезіну, қысым, ауырлық, ыңғайсыздық бар ма – соны байқау. Бұл әдіс дене мен ой арасындағы байланысты нығайтады.

3. Саналы серуен: Серуендеп жүргенде әрбір қадамыңа, айналадағы дыбыстарға, иістерге, табиғат көріністеріне назар аудару. Бұл ойды тыныштандырып, эмоциялық тепе-теңдікке әкеледі.

4. Түйсікке сүйене отырып жеу (осознанное питание): Тамақ ішкенде дәм, иіс, құрылым, температура сияқты сезімдерге мән беру. Бұл жаттығу ас ішуді автоматты әрекеттен саналы тәжірибеге айналдырады [4].

Нәтижелері:

- Зейінділік артады;
- Стреске физиологиялық реакциялар төмендейді;
- Эмоцияларды басқару қабілеті күшейеді;
- Шаршау мен әлсіздік азаяды;
- Өзін-өзі қабылдау мен сенімділік дамиды.

Майндфулнес – бұл қарапайым, бірақ терең әдіс. Оны күнделікті өмірде қолдану үшін арнайы құрал-жабдық немесе кеңістік қажет емес. Тек 5–10 минут уақытыңызды бөліп, қазіргі сәтке назар аудару – күйзелісті басқаруға үлкен көмек береді.

Студенттердің уақытты дұрыс жоспарлай алмауы да стресске себеп болады. Тайм-менеджмент немесе уақытты тиімді басқару дағдылары студентке оқу мен демалыс арасындағы балансты сақтауға көмектеседі. Апта сайынғы жоспар құрып, маңызды тапсырмаларды бірінші кезекке қою, үзілістер жасап отыру, ұйқы режимін сақтау секілді қарапайым әдеттер стресті азайтып, оқу процесін жеңілдетеді.

Сондай-ақ, шығармашылықпен айналысу–стрессті жеңілдетудің табиғи тәсілі. Арт-терапия элементтері, мысалы сурет салу, музыка тыңдау, би, поэзия жазу – адамның ішкі эмоциясын сыртқа шығаруға көмектеседі. Бұл әдіс әсіресе интроверт студенттер үшін пайдалы. Шығармашылық жұмыс кезінде адам өз ішкі жан дүниесімен байланыс орнатып, терең сезімдермен жұмыс істей алады.

Университет қабырғасында жүргізілетін психологиялық тренингтер мен кеңес беру жұмыстары да ерекше маңызға ие. Психолог мамандар студенттерге топтық немесе жеке кеңес беріп, эмоциялық қолдау көрсету арқылы олардың ішкі мәселелерін шешуге көмектеседі. Мұндай тренингтер арқылы студент өзін жалғыз емес екенін сезінеді, топтық қолдау мен серіктестік сезімі қалыптасады. Сонымен қатар, түрлі жаттығулар мен ойындар арқылы стресске қарсы тұру дағдылары дамиды [5].

Көп жағдайда студенттер психологиялық көмекке жүгінуден қашады. Бұл қоғамдағы психологиялық мәдениеттің төмендігімен байланысты. Сондықтан жастар арасында психологиялық сауаттылықты арттыру – өте маңызды. Бұл бағытта жоғары оқу орындарында психологиялық клубтар ашу, мотивациялық семинарлар өткізу, өзін-өзі тану курстарын енгізу секілді жұмыстар жүргізілуі тиіс. Психологиялық қолдау жүйесінің тұрақты түрде жұмыс істеуі – студенттердің өзін қауіпсіз, сенімді әрі тұрақты сезінуіне мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, студенттік кезеңдегі стресс – қазіргі жастардың басты психологиялық мәселелерінің бірі. Бірақ оны басқаруға, жеңуге және алдын алуға болатын тиімді психологиялық әдістер жеткілікті. Ең бастысы – студенттің өзін-өзі тануға, өзін тыңдауға, әрі қажет болса, кәсіби көмекке жүгінуге дайын болуы. Стресті басқару дағдысы – бұл тек академиялық жетістікке ғана емес, тұлғаның өмір бойғы табысына әсер ететін маңызды қабілет. Сондықтан әр студент өзінің ішкі күйіне бей-жай қарамай, психологиялық денсаулығын күтуге, өз өмірін үйлесімді ете түсуге ұмтылуы қажет.

Әдебиет

1. Немов Р.С. «Психология». – М., 2020.
2. Аймауытов Ж. «Жан жүйесі және өнер таңдау». – Алматы, 1995.
3. Бек А.Т. «Когнитивная терапия и эмоциональные расстройства». – СПб., 2019.
4. Сейтқазин А. «Студенттердің психологиялық тұрақтылығын дамыту жолдары» // Қазақ психология журналы, 2021.
5. ҚР БҒМ. «ЖОО-да психологиялық қызмет көрсету нұсқаулығы», 2020.

Мультимодальды оқыту стратегиялары

Есенова Р.К., п.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
(Қызылорда қаласы)

Кожамбет А., Жаңа ұрпақ (NJS) мектебі. Алматы қаласы.

Резюме

В данной статье рассматриваются возможности и методы мультимодального обучения в современной образовательной среде. Проанализированы преимущества этих методов и их потенциал в образовательном процессе.

Abstract

This article discusses the possibilities and methods of multimodal learning in a modern educational environment. The advantages of these methods and their potential in the educational process are analyzed.

Қазіргі әлемде білім беру жүйесінің алдында білім алушылардың жеке ерекшеліктері мен қалауларын ескере отырып, олардың әртүрлі қажеттіліктеріне бейімделудің өткір міндеті тұр. Бұл тұрғыда мультимодальды оқыту білімді тиімді игеру үшін түрлі әдістер мен ресурстарды біріктіретін тәсіл ретінде ерекше орын алады. Мультимодальды оқыту адамдар ақпаратты түрлі арналар мен модальділіктер арқылы қабылдайды және өңдейді деген идеяға негізделген. Оқытудың бұл тәсілі тек мәтіндік материалдарды ғана емес, сонымен қатар аудио, бейне, графикалық кескіндерді, интерактивті элементтерді және материалды игерудің мүмкіндіктері мен тиімділігін қамтамасыз ету үшін басқа құралдарды қолдануды қамтиды.

Мультимодальды оқыту-мәтін, аудио, кескіндер немесе бейне сияқты модальділіктер деп аталатын деректердің бірнеше түрін біріктіретін және өңдейтін терең оқыту түрі. Мультимодальды оқыту дәстүрлі оқыту әдістеріне қарағанда бірқатар маңызды артықшылықтарға ие.

Біріншіден, бұл ақпаратты көп арналы беру арқылы материалды тереңірек түсінуге ықпал етеді, бұл әсіресе түрлі білім беру стильдері мен оқу қажеттіліктеріне ие білім алушылар үшін маңызды.

Екіншіден, мультимодальды оқыту әртүрлі және қызықты оқыту форматтарын қолдану арқылы оқушылардың ынтасы мен белсенділігін арттырады. Сонымен қатар, ол мультимедиялық сауаттылықты және заманауи технологиялармен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді және білім алушыларды заманауи ақпараттық қоғамға дайындаудың маңызды аспектісі болып табылады [1].

Ғалым А.А. Кибрик: «Мультимодальды оқыту - психологияда қабылданған модальділікті түсінуге негізделген, яғни нейрофизиология және информатика: адамның сезімдерінің бірі, ең алдымен көру және есту арқылы модальділік-сыртқы ынталандырудың бір түрі», - деп анықтама береді [2].

Мультимодальды оқыту теориясын түсіну үшін қолданылатын әдістерді қарастырайық. Бұл модальділіктер ақпаратты беру арналары болып табылады. Олар - сөйлеу, аудио, жазу және басып шығару және суреттер, бұлар мультимодальды оқыту стильдеріне кіреді және әдетте eLearning платформалары оларды білім беру тасымалдаушыларына жеткізу үшін барлық мүмкіндіктерді қамтиды. Мультимодальды оқыту әдістері басқа әдістерге қарағанда тиімдірек. Мәселен, адамдар визуалды мазмұн арқылы жақсы үйренеді. Адам миына жететін ақпараттың 80% визуалды бейнелерден (фотосуреттер, графиктер, инфографика, бейнелер және т.б.) тұратыны дәлелденді.

Мультимодальды оқытудың негізгі қағидасы-оқушылардың барлық сезімдерін ынталандыратын толыққанды педагогикалық орта құру. Бұған дәрістер мен презентациялар, интерактивті тапсырмалары бар бейне сабақтар немесе тіпті рөлдік ойындар сияқты әртүрлі әдістерді біріктіру арқылы қол жеткізіледі. Мультимодальды оқытудың маңызды аспектісі- оқушыларды оқу үдерісіне белсенді тарту. Мультимодальды оқыту білім алушылардың материалдарды өз бетінше зерттей алуы, эксперименттер жүргізе алуы немесе алған білімдері негізінде есептерді шеше алуы мүмкіндігін арттырады. Бұл теориялық материалды бекітуге ғана емес, сонымен қатар сыни ойлау мен шығармашылықты дамытуға көмектеседі.

Мультимодальды оқыту әдістері виртуалды шындық немесе кеңейтілген шындық сияқты технологияларды қолдануды қамтуы мүмкін. Олар оқушылар зерттелетін материалдың объектілерімен және құбылыстарымен өзара әрекеттесе алатын интерактивті орталарды құруға мүмкіндік береді. Бұл оқу үдерісін қызықты әрі есте қаларлық етеді.

Мультимодальды оқытудың тағы бір әдісі - әр түрлі материалдарды қолдану: мәтіндік, аудио және бейне материалдар, графиктер мен диаграммалар. Олардың әрқайсысы түрлі формада ақпарат береді, бұл білім алушылар үшін түсінікті және қол жетімді болуға көмектеседі.

Мультимодальды оқыту-бұл әртүрлі оқыту үлгілері мен коммуникация әдістерін біріктіретін білім беру саласындағы жаңа тренд. Ол көру, есту және жанасу сияқты бірнеше қабылдау арналарын пайдалануға негізделген. Бұл тәсіл білім алушыларға ақпаратты тиімді игеруге және бір уақытта түрлі дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді. Дегенмен, мультимодальды оқытуда кедергілер бар.

Біріншіден, мұндай тәсілді іске асыру үшін тиісті инфрақұрылым құру қажет. Бұл интерактивті тақталар, арнайы бағдарламалары бар компьютерлер және басқа құрылғылар сияқты заманауи техникалық құралдарға қол жеткізуді қамтиды.

Екіншіден, мультимодальды әдістер бойынша сабақ бере алатын білікті қызметкерлер қажет. Мұғалімдер оқытудың жаңа құралдары мен әдістерін қолдануға дайын болуы керек. Бұл қосымша кәсіби дайындықты және білімді жаңартуды қажет етуі мүмкін.

Сондай-ақ, әр білім алушының жеке ерекшеліктерін ескеру қажет. Мультимодальды оқыту қабылдаудың түрлі стильдері мен оқу жылдамдығына бейімделуді қажет етеді. Оқытушылар әр білім алушы үшін уақыт пен ресурстарды қажет ететін жеке бағдарламалар жасауы керек.

Мультимодальды оқыту стратегиялары оқытуды жекелендіруге және арттыруға бағытталған, сонымен қатар барлық білім алушылар үшін білім беру мазмұнының қолжетімділігін қамтамасыз етеді.

Ең танымал және кеңінен танымал әдістердің бірі-VARK framework. Бұл тәсілді Жаңа Зеландия оқытушысы Нил Флеминг ұсынды. Бұл жүйеге сәйкес оқытудың төрт негізгі әдісі бар.

1.V-Көрнекіліктер. Адамдар визуалды бейнелер арқылы жақсы үйренеді және есте сақтайды. Суреттер, инфографика және осыған ұқсас мазмұн формалары адам миына жақсы сіңіп, тиімділікті қамтамасыз етеді және есте сақтайды. Егер сізде eLearning платформасы болса, оның дизайны тартымды және білім алушылардың қызығушылығын оятып, белсенділігін арттыратынына көз жеткіземіз.

Визуальдық әдіс - ақпаратты көру арқылы қабылдауға негізделген оқыту әдісі. Бұл әдісті қолдану барысында кестелер, схемалар, кескіндер, инфографика және диаграммалар қолданылады.

2.K-кинестетикалық. Оқудың ең жақсы нұсқасы – тәжірибе. Тәжірибе әрдайым көптеген теориялық білімді меңгеру барысында игерілмеген біліктілікті қамтиды. Білім алушылар теориялық тұрғыдан меңгерген жаңа білімді оқу үдерісінде қолдана бастағанда, тиімділік деңгейі жоғарылайды және білім мазмұнын меңгеру ықтималдығы жоғары болады.

Кинестетикалық әдіс - ақпараттық қозғалыс, әрекеттер және білім алушының белсенділігін арттыратын оқыту әдісі. Бұл әдістің мақсаты - білім алушыларды ойындар, модельдеу, практикалық тапсырмалар беру арқылы білім алуға тарту.

3.A-аудио. Бұл - оқытудың есту нұсқасы. Адамдар аудиокітаптарды, подкасттарды және түрлі аудио жазбаларды тыңдағанды жөн көреді. Мысалы, көлікте, үзіліс кезінде, ұйықтар алдында және т. б. бұл жаңа нәрсені үйренуге, дағдыларды жақсартуға және т. б.

Аудио әдісі - есту арқылы ақпарат қабылданатын оқыту әдісі. Бұл әдіс дәрістер, әңгімелер, аудиожазбалар және подкасттар арқылы жүзеге асырылады.

4.R - Reading / Writing. Барлық заманауи тенденцияларға қарамастан, кейбір адамдар әлі де ескі тәсілдерге - оқу мен жазуға сенеді. Әдетте бұл тәсіл материалды оқуға және маңызды сәттерді жазуға бағытталған. Ақпаратты жазу оқушыларға материалды жақсы есте сақтауға және игеруге көмектеседі [3].

Сонымен қатар басқа да мультимодальді оқыту әдістері немесе бағыттарын қарастырайық.

Case-Based Learning. Білім алушылар нақты мысалдармен жұмыс істеген кезде оқыту қолжетімді болады. Жаңа материалды немесе тұжырымдамаларды ұсыну кезінде нақты дәлелдер келтіріп, оларды түсіндіру қажет. Сонымен қатар, мұндай мысалдар білім алушыларды ынталандырады. Өйткені олар күнделікті өмірде қажет және пайдалы екенін түсінеді.

Мультимедиялық зерттеу жобалары. Бұл тәсіл де өте кең таралған. Білім алушылар әртүрлі медиа көздерден қажетті материалдарды зерттеп, табуы керек. Бұл кітаптар, журналдар, журналдар, подкасттар мен аудиожазбалар, бейнеклиптер, жаңалықтар немесе сенімді дереккөз деп санайтын кез келген нәрсе болуы мүмкін. Білім алушылар SlideShare презентацияларын жасап, өз нәтижелерімен бөліссе, бұл аудиторияны қызықтыру үшін материалды мүмкіндігінше тартымды және қызықты етеді.

Білім беру ойындары. Ойындар оқу үдерісін қызықты етеді, оқушыларды қызықтырады және олардың мотивация деңгейін арттырады.

Think, Pair, Share. Бұл стратегия нарықта да кең таралған. Ол белсенді оқыту үдерісінде жеке ойлауды, ынтымақтастықты және презентацияны дамытуға арналған. Осы стратегия арқылы білім алушылар ойлау және ынтымақтастық дағдыларын жетілдіреді. Презентация кезеңінде сөйлеу немесе пікір алмасу дағдылары жақсарады [4].

Мультимодальді оқыту стратегияларын оқу үдерісінде қолданудың тиімділігі оқытудың жоғары нәтижелілігі ғана емес, сонымен қатар оқу үдерісін тиімді ұйымдастыру. Мұндай әдістер білім алушыларға ең қолайлы интербелсенді әдістер арқылы оқу нәтижелерін жақсартуға мүмкіндіктер береді. Сонымен қатар, мультимедиялық ресурстар мен мультимодальды оқыту әдістерін қолдану сапалы заманауи білім берудің кепілі болып табылады.

Әдебиет

1.Худяков Р.В. Мультимодальное обучение: возможности и перспектива <https://cyberleninka.ru/article/n/multimodalnoe-obuchenie-vozmozhnosti-i-perspektiva>

2.Кибрик А.А. Мультимодальная лингвистика/А.А.Кибрик// Когнитивные исследования – IV/под ред. Ю.И.Александрова, В.Д. Соловьёва. – М.: ИП РАН, 2010. – С. 134–152.

3.UNESCO I.B.E. IBE: Glossary of curriculum terminology //UNESCO International Buerau of Education. – 2013.

4.VeraMirzoyan. Что такое мультимодальное обучение: Определение, теория и многое другое. <https://uteach.io/ru/articles/what-is-multimodal-learning-definition-theory-and-more-ru>)

ӘОЖ 37.091.33

Орта білімде цифрлық технологиялар негізінде ғылыми зерттеулерді ұйымдастырудың педагогикалық мүмкіндіктері

Жайсанбаева Л.О.,
№46 А.С.Пушкин атындағы мектеп-лицейінің
бейінді оқыту жөніндегі орынбасары,
Қызылорда облысы, Шиелі ауданы

Резюме

В данной статье рассматриваются педагогические возможности применения цифровых технологий в развитии исследовательских навыков учащихся средней школы. В статье анализируется влияние информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) на формирование научной грамотности, критического мышления и творческих способностей. На основе примеров из школьной практики предложены пути организации исследовательской деятельности учащихся.

Abstract

This article examines the pedagogical possibilities of using digital technologies in developing the research skills of secondary school students. The article analyzes the impact of information and communication technologies (ICT) on the formation of scientific literacy, critical thinking and creative abilities. Based on examples from school practice, ways of organizing students' research activities are proposed.

Кіріспе. Қазіргі уақытта жалпы орта білім беру жүйесі қоғамның цифрлық трансформация үрдістерімен тікелей байланысты. Бүгінгі оқушы тек білім алушы ғана емес, сонымен бірге зерттеуші, ақпаратты талдаушы және оны шығармашылықпен қолданушы тұлға болуы тиіс. Бұл міндетті жүзеге асыру үшін мектеп қабырғасында ғылыми зерттеулерді ұйымдастырудың маңызы артып келеді. Әсіресе, ғылыми-зерттеу мәдениетін қалыптастыруда цифрлық технологияларды қолдану оқушылардың сыни ойлауын, ақпараттық сауаттылығын және ғылыми білімді өмірлік жағдайларда қолдану қабілетін дамытуға жол ашады.

Халықаралық тәжірибелер көрсеткендей, цифрлық құралдар тек жаратылыстану ғылымдарында ғана емес, сондай-ақ гуманитарлық және әлеуметтік пәндерде де оқушылардың зерттеу қабілеттерін дамытудың пәрменді құралы болып отыр. Мысалы, Putri және әріптестері виртуалды зертханаларды сұрау негізіндегі оқыту тәсілімен біріктіре отырып қолдану ғылыми сауаттылықтың артуына ықпал ететінін көрсетсе [1,3-6.], Voogt, Erstad, Dede және Mishra еңбектерінде цифрлық технологиялар ХХІ ғасырда барлық пәндерге ортақ жаңа құзыреттерді қалыптастыруға мүмкіндік беретінін айқындаған [2, 5-6].

Әдіснамалық негіздері. Мақсаты: орта білім беру жүйесінде цифрлық технологиялар негізінде ғылыми зерттеулерді ұйымдастырудың педагогикалық мүмкіндіктерін айқындау. Міндеттері:

- Цифрлық құралдардың зерттеу мәдениетін дамытудағы рөлін талдау.

- Халықаралық және қазақстандық тәжірибелерді салыстыру.

- Ақпараттық ресурстарға қол жеткізудің тиімділігін бағалау.

- Педагогикалық тұрғыдан ұсыныстар беру.

Мақаланы әзірлеу барысында контент-талдау және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Халықаралық деректер базасынан (Scopus, Web of Science, Sage, IEEE) алынған мақалалар қарастырылып, Қазақстан мен ТМД елдеріндегі зерттеулермен салыстырылды. Сонымен қатар, цифрлық кітапханалар мен білім беру репозиторийлеріне қол жетімділік мәселелері педагогикалық тұрғыдан талданды.

Әдебиеттік шолу. Цифрлық ортадағы зерттеу қызметінің мүмкіндіктерін Nyiramukama D.K. жан-жақты талдап, виртуалды зертханалар мен онлайн платформалардың артықшылықтарын атап өтеді. Ол білім алушыға дербес ізденіс жүргізуге, деректермен жұмыс жасауға және нәтижелерін ғылыми тұрғыдан рәсімдеуге жағдай жасайтынын көрсетеді [3,76]. Бұл идея жаратылыстану пәндері меншектелмей, тарих, әдебиет, тіл үйрету және қоғамтану сияқтыбағыттарда да қолданылатынын халықаралық тәжірибе дәлелдеп отыр.

Сонымен бірге, шетелдік зерттеулерде цифрлық құралдарды дәстүрлі әдістермен ұштастыра қолданудың тиімділігі көрсетілген. Ғалымдар мұндай әдіс оқу материалының игерілуін жеңілдетіп, оқушылардың зерттеушілік қызығушылығын арттыратынын атап өтеді [4,26]. Бұл тәсіл жаратылыстанумен қатар әлеуметтік-гуманитарлық пәндерде де өз тиімділігін көрсетуі мүмкін.

Жалпы орта білім берудің барлық салаларында ғылыми зерттеу жұмыстарын цифрлық технологиялар негізінде ұйымдастыру – оқушылардың ғылыми сауаттылығын, сыни тұрғыдан ойлауын,

шығармашылық әлеуетін және зерттеушілік дағдыларын дамытуға бағытталған өзекті педагогикалық бағыт болып табылады.

Қазақстан мен ТМД елдеріндегі тәжірибелер цифрлық технологияларды мектептегі ғылыми-зерттеу жұмыстарында қолданудың келесідей педагогикалық мүмкіндіктерін көрсетеді:

- Теңдессіз қолжетімділік және зерттеу мәдениетін дамыту: цифрлық құралдары арқасында оқушылар ресурс пен ақпаратқа жедел қол жеткізе алады.

- Сыни және зерттеушілік дағдыларды арттыру: арнайы тапсырмалар мен виртуалды орта зерттеуге деген ынтаны арттырады.

- Инфрақұрылым мен мұғалімдік дайындықтың маңызы: технологияны енгізуді қолдау — цифрлық бағдарламалардың табысты болуының негізі.

- Білім беру теңдігіне ықпал: цифрлық ресурстар ауыл мектептеріне де сапалы білім беруге мүмкіндік береді [5, 1-3 б].

Ақпараттық ресурстарға жедел қол жеткізу – қазіргі заманның өзекті мүмкіндіктерінің бірі болып табылады. Бұл, әсіресе, орта білім деңгейіндегі оқушылар мен зерттеушілер үшін маңызды: олар әлемдік ғылыми еңбектерге, дерекқорларға және білім беру репозиторийлеріне үздіксіз қол жеткізу арқылы зерттеу әдістерін жетілдіре алады.

Abrizah және Zainab жүргізген зерттеу көрсеткендей, мектеп мұғалімдері цифрлық кітапханалардың білім беру үдерісіне интеграциясын оң қабылдайды. Олар мұндай ресурстардың тарихи пәндер бойынша зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруда, оқушылардың тақырыпты терең түсінуіне ықпал ете алатын сәтті құрал екенін атап өткені маңызды [6, 10-б].

Сонымен қатар, Rodés-Paragarino және әріптестері сандық білім беру ресурстарының репозиторийлерін қолданудың қазіргі күйі туралы жан-жақты шолу жүргізді. Олар жоғары оқу орындарында сандық репозиторийлердің қабылдануы мен қолданылу қайталану деңгейі туралы нақты деректер келтірді. Зерттеу осы ресурстардың оқыту мен зерттеу практикасына енгізілуін де институционалдық, курикулдық және әлеуметтік факторлардың маңызды рөлін дәлелдеді [7, 2б].

Ғалымдардың нәтижелері соңғы екі бағыттағы түйінді тұжырымдарға назар аудартады: Ақпаратқа уақытылы қол жеткізу. Яғни, сандық кітапханалар мен репозиторийлер оқушыларға және мұғалімдерге міндетті және қосымша әдебиеттерге ауылдық немесе шалғай орындардан тыс тұрған жағдайларда да қолжетімділікті қамтамасыз етеді.

Оқу-тәрбие үдерісінің трансформациясы. Ақпараттық ресурстарға жедел қолжетімділік білім беру мазмұнын әмбебап, интерактивті және жекеше сипатта жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл оқушылар мен мұғалімдерге оқу мен зерттеуді өз деңгейден бастауға икемділік береді.

Талдау және талқылау. Жиналған әдебиеттер мен тәжірибелерді талдау негізінде бірнеше маңызды тұжырым жасалды:

➤ Теңдессіз қолжетімділік және зерттеу мәдениетін дамыту. Цифрлық құралдар арқасында оқушылар ресурстарға жедел қол жеткізеді.

➤ Сыни және зерттеушілік дағдыларды арттыру. Виртуалды зертханалар мен онлайн платформалар оқушылардың ізденіс белсенділігін күшейтеді.

➤ Инфрақұрылым мен мұғалімдік дайындықтың маңызы. Технологияны енгізу мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігі мен техникалық базаның дамуына тікелей тәуелді.

➤ Білім беру теңдігіне ықпал. Цифрлық ресурстар ауыл мектептеріне де сапалы білім беруге жағдай жасайды.

➤ Ақпараттық ресурстарға уақытылы қол жеткізу. Сандық кітапханалар мен репозиторийлер оқу-тәрбие үдерісін трансформациялап, білім алуды дербестендіруге мүмкіндік береді.

Қорытынды. Жалпы орта білім берудің барлық салаларында ғылыми зерттеу жұмыстарын цифрлық технологиялар негізінде ұйымдастыру – оқушылардың ғылыми сауаттылығын, сыни тұрғыдан ойлауын, шығармашылық әлеуетін және зерттеушілік дағдыларын дамытуға бағытталған өзекті педагогикалық бағыт болып табылады.

Әдебиет

1. Kashaka N.D. Virtual Laboratories in Science Education: Benefits and Challenges // Kiu Publication Extension. – 2024.

2. Voogt J., Erstad O., Dede C., Mishra P. Challenges to learning and schooling in the digital networked world of the 21st century // Journal of Computer Assisted Learning. – 2013. – Vol. 29, No 5. – P. 403–413.

3. Putri L.A., Permanasari A., Winarno N., Ahmad N.J. Enhancing Students' Scientific Literacy using Virtual Lab Activity with Inquiry-Based Learning // Journal of Science Learning. – 2021. – Vol. 4, No 2. – P. 173–184.

4. Effect of virtual laboratory combination with demonstration methods on lower-secondary school students' scientific literacy // International Journal of Science Education. – 2023.

5. Tanaguzova E., Konakbayev M. Implementation of digitalization in secondary education in Kazakhstan. – 2018. – Nazarbayev University Graduate School of Public Policy

6. Abrizah A., Zainab A.N. Digital libraries in the classroom: Secondary school teachers' conception // Journal of Information Science. – 2011.

7. Rodés-Paragarino V., Gewerc-Barujel A., Llamas-Nistal M. Use of repositories of digital educational resources: State-of-the-art review // IEEE-RITA Revistalberoamericana de TecnologíasdelAprendizaje. – 2016. – Vol. 11, № 2, pp. 73–78.

Білім алушылар арасындағы гендерлік теңсіздік мәселесі

Жәрімбет А.О., оқытушы,
Оспанова Ә.Қ., ПП-24-1 оқу тобының білім алушысы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются особенности проявления гендерного неравенства среди обучающихся и его влияние на выбор профессии, учебные достижения и социальное развитие. Отмечается необходимость формирования гендерного равенства в образовательной среде.

Abstract

The article examines the manifestations of gender inequality among students and its impact on career choice, academic performance, and social development. The necessity of promoting gender equality in the educational environment is emphasized.

Қазіргі қоғамда білім беру жүйесі демократиялық, тең құқықты, адамгершілік қағидаларына сүйене отырып дамып келе жатқанына карамастан, білім алушылар арасындағы гендерлік теңсіздік мәселесі әлі де өзекті болып отыр. Гендерлік теңсіздік – ерлер мен әйелдердің әлеуметтік рөлдеріне, мүмкіндіктеріне, құқықтарына байланысты туындайтын алшақтық, шектеу немесе әділетсіздік көріністері. Білім беру саласында бұл мәселе жасөспірімдер мен жастардың кәсіби бағдарлануында, оқу процесіндегі мүмкіндіктерінде, оқу жетістіктерін бағалауда және әлеуметтік ортада өзін-өзі танытуында байқалады.

Гендерлік теңсіздіктің түпкі себебі – дәстүрлі қалыптасқан көзқарастар мен стереотиптер. Қоғамда ерлерге тән және әйелдерге тән деп шартты түрде бөлінген рөлдер бар. Мысалы, техникалық мамандықтар көбіне ер балаларға лайық деп есептелсе, гуманитарлық және педагогикалық мамандықтар қыздарға тән деген пікірлер жиі кездеседі. Бұл жағдай білім алушылардың мамандық таңдауына, кәсіби болашағына әсер етеді. Көптеген қыз балалар математика, физика сияқты жаратылыстану ғылымдарын таңдаудан қорқып, өзін-өзі төмен бағалайды, ал ұл балалар гуманитарлық бағыттағы білім салаларына барудан тартынуы мүмкін. Мұндай стереотиптер жасөспірімдердің қабілеті мен қызығушылығын толық ашуына кедергі жасайды [1].

Сонымен қатар, гендерлік теңсіздік оқу процесінде де байқалады. Кей жағдайларда мұғалімдер ер балаларға батыл, көшбасшы ретінде қарап, көбірек мүмкіндік берсе, қыз балаларды ұяң, тәртіпті, бірақ белсенділігі төмен деп қабылдайды. Бұл көзқарас

бағалау жүйесінде әділетсіздіктің туындауына әкелуі мүмкін. Білім алушылардың өзіндік белсенділігі, пікір айту еркіндігі мұғалімнің гендерлік стереотипке негізделген қатынасынан зардап шегеді.

Гендерлік теңсіздіктің тағы бір қыры – білім алушылар арасындағы қарым-қатынаста көрініс табады. Жасөспірімдер кезеңінде ер балалардың қыздарға үстемдік көрсетуі, ал қыздардың өз пікірін ашық айтуға қымсынуы жиі байқалады. Бұл жағдай олардың тұлғалық дамуына, өзін-өзі бағалауына әсер етеді. Мәселен, қыз балалардың көпшілігі көшбасшылық қабілеттерін көрсетуден бас тартса, ер балалар эмоцияларын жасырын ұстап, психологиялық қысымға тап болады.

Заманауи зерттеулер көрсеткендей, гендерлік теңсіздік тек мектеп қабырғасында ғана емес, жоғары оқу орындарында да бар. Студенттер арасында да мамандық таңдаудағы шектеулер, оқытушылардың көзқарасы, академиялық қолдаудың жеткіліксіздігі байқалады. Қыз студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысу белсенділігі төмен болса, ұл студенттер әлеуметтік-педагогикалық жобаларға тартылуда артта қалып жатады. Мұндай айырмашылықтар еңбек нарығында да жалғасын тауып, мамандардың жалақысы мен мансаптық өсуінде гендерлік алшақтыққа себеп болады [2].

Гендерлік теңсіздікті болдырмау үшін білім беру жүйесінде кешенді шаралар қажет. Ең алдымен, мұғалімдер мен оқытушыларға гендерлік сезімталдықты арттыруға бағытталған арнайы тренингтер өткізу маңызды. Оқу бағдарламасында гендерлік мәдениет, тең құқықтылық қағидаларын насихаттайтын мазмұн енгізілуі керек. Білім алушыларды мамандық таңдауда еркіндікке, қабілетіне қарай жол көрсету – басты міндеттердің бірі. Сонымен бірге, қыз балалар мен ұл балаларды ғылыми-зерттеу жұмыстарына, көшбасшылық және шығармашылық жобаларға тең дәрежеде тарту қажет.

Қорытындылай келе, білім алушылар арасындағы гендерлік теңсіздік – тек оқу процесіне ғана емес, тұлғаның болашағына, қоғамдағы орнына әсер ететін күрделі әлеуметтік-психологиялық мәселе. Сондықтан білім беру жүйесі бұл мәселені шешуге ерекше көңіл бөліп, тең мүмкіндіктер мен әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. Әрбір білім алушы өзінің жынысына қарамастан қабілетін толық жүзеге асырып, қоғамға пайдасын тигізе алатын жағдайда болуы керек.

Гендерлік теңсіздікті еңсеру – тек білім беру мекемелерінің ғана емес, жалпы қоғамның міндеті болып табылады. Бұл бағытта отбасының, бұқаралық ақпарат құралдарының, қоғамдық ұйымдар мен мемлекеттік құрылымдардың рөлі ерекше. Отбасында қыз бала мен ұл балаға тең дәрежеде жағдай жасау, олардың қызығушылықтары мен қабілеттерін қолдау – болашақта әлеуметтік әділеттіліктің негізін қалайды. Ал бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілер жастардың санасында қалыптасқан қасаң

стереотиптерді бұзып, гендерлік мәдениетті насихаттауға үлес қосуы тиіс.

Білім беру жүйесінде гендерлік теңдікті қамтамасыз етудің тағы бір жолы – инклюзивті орта қалыптастыру. Инклюзивті білім беру әрбір оқушы мен студенттің жынысына, әлеуметтік жағдайына, этникалық ерекшелігіне немесе мүмкіндігіне қарамастан тең дәрежеде қатысуына мүмкіндік береді. Бұл жағдайда білім алушылар өзін қауіпсіз сезініп, өз ойы мен қабілетін еркін жүзеге асыра алады.

Сондай-ақ, педагогикалық кадрларды даярлау бағдарламаларына гендерлік педагогика негіздерін енгізу аса маңызды. Болашақ мұғалімдер мен психологтар тек білім беруші ғана емес, тұлғаның әлеуметтік-психологиялық дамуына ықпал ететін жетекші күш болғандықтан, олардың көзқарасында теңдік қағидаты қалыптасуы тиіс. Бұл әсіресе мектеп жасындағы балаларға үлгі болуда шешуші рөл атқарады.

Қазіргі таңда халықаралық деңгейде қабылданған көптеген құжаттар – БҰҰ-ның «Тұрақты даму мақсаттары», ЮНЕСКО-ның білім беру стратегиялары – гендерлік теңдікті қамтамасыз етуді басты бағыт ретінде қарастырады. Қазақстан да осы үдерістен қалыс қалмай, білім беру жүйесінде тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге бағытталған түрлі бағдарламаларды жүзеге асыруда. Алайда, нақты нәтижеге жету үшін бұл шаралар тек ресми құжат деңгейінде емес, білім беру ұйымдарының күнделікті тәжірибесіне енуі қажет [3].

Осылайша, білім алушылар арасындағы гендерлік теңсіздік мәселесін шешу – кешенді, ұзақ мерзімді міндет. Ол білім беру сапасын арттырумен, педагогтардың кәсіби құзыреттілігін дамытуымен, жастар арасында гендерлік мәдениетті қалыптастырумен, ата-аналардың көзқарасын өзгертуімен тікелей байланысты. Тек осындай жан-жақты қолдау арқылы әрбір жас тұлға өзінің жынысына қарамастан қабілетін толық ашып, қоғамның дамуына үлес қоса алады.

Сонымен қатар, гендерлік теңсіздікті төмендетудің маңызды бағыты – білім алушылардың өзін-өзі тануы мен тұлғалық дамуын қолдау. Арнайы психологиялық қызмет пен тәлімгерлік жүйе арқылы жасөспірімдерге өз қабілеттерін дұрыс бағалауға, кәсіби бағдарлануға көмектесу қажет. Бұл жағдайда гендерлік стереотиптердің ықпалы әлсіреп, әрбір білім алушы өзінің мүддесі мен мүмкіндігіне сай жолды еркін таңдай алады.

Жастар ортасында гендерлік мәдениетті қалыптастыру тек теориялық білім берумен шектелмей, түрлі әлеуметтік жобалар, пікірталастар, тренингтер, еріктілік қозғалыстары арқылы іске асуы мүмкін. Мұндай іс-шаралар қыздар мен ұлдардың бір-біріне серіктес ретінде қарауына, өзара құрмет пен қолдау қарым-қатынасын дамытуға ықпал етеді [4].

Қазіргі жаһандану жағдайында гендерлік теңсіздікті еңсеру елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына да тікелей әсер етеді. Зерттеулер көрсеткендей, қоғамда ерлер мен әйелдердің тең мүмкіндіктері қамтамасыз етілсе, адами капитал тиімдірек пайдаланылады, инновациялық ойлау дамиды және еңбек өнімділігі артады. Демек, білім беру саласындағы гендерлік әділеттілік – тек жеке тұлғалар үшін емес, бүкіл елдің болашағы үшін стратегиялық маңызға ие.

Сондықтан білім беру ұйымдары үшін басты міндеттердің бірі – гендерлік теңдікке негізделген оқу ортасын құру. Бұл ортада оқушылар мен студенттер өзін қауіпсіз сезініп, пікірін еркін білдіріп, қабілетін толық жүзеге асыра алуы қажет. Гендерлік әділеттілікке қол жеткізу – заманауи педагогика мен психология ғылымдарының басты құндылықтарының бірі болып қала бермек [5].

Қорытындылай келе, білім алушылар арасындағы гендерлік теңсіздік – тек оқу процесіне ғана емес, тұлғаның болашағына және қоғамдағы орнына әсер ететін әлеуметтік-психологиялық мәселе. Гендерлік теңдікке қол жеткізу үшін білім беру жүйесінде тең мүмкіндік пен әділеттілікті қамтамасыз ететін нақты шараларды жүзеге асыру қажет. Әрбір білім алушы өзінің жынысына қарамастан қабілетін толық жүзеге асырып, қоғамға үлес қосуға мүмкіндік алуы тиіс. Бұл білім берудің басты құндылығы әрі қоғам дамуының маңызды шарты болып табылады.

Әдебиет

1. Айтбаева А. Гендерлік теңдік және білім беру жүйесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2021.
2. Қалыбекова Г.Қ. Жоғары білім берудегі гендерлік мәдениетті қалыптастырудың теориялық негіздері // Педагогика және психология. – 2022. – №3. – Б. 45–52.
3. UNESCO. Global Education Monitoring Report: Gender Report 2022. – Paris: UNESCO, 2022.
4. Гендерное равенство в образовании: современные подходы и практика. – Нұр-Сұлтан: ҚР БҒМ, 2020.
5. UN Women. Gender Equality and Education. – New York: United Nations, 2021.

**Мектеп оқушыларының дүниетанымын қалыптастырудағы
интеграцияның рөлі**

Жүнісова Ұ.Ж., п.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда Болашақ Университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

Межпредметная интеграция создает комплекс обширных мероприятий, которого нужно постоянно применять в учебно-воспитательном процессе начальной школы как влиятельного учебного средства формирования мировоззрения учащихся начальных классов.

Abstract

Interdisciplinary integration creates a complex of extensive activities that must be constantly applied in the teaching and educational process of primary school as an influential educational means of shaping the worldview of primary school students.

Егеменді елімізде болып жатқан саяси-идеологиялық және мәдени қайта құруларға байланысты жас ұрпақты жан-жақты дамыту, олардың дүниетанымын қалыптастыру–мемлекеттің жаңа стратегиялық бағдарламасының маңызды бағыттарының бірі. Бұл зерттеу педагогиканың маңызды мәселелерінің бірі ретінде бейнелеу өнеріндегі пәнаралық интеграция арқылы бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастыруға арналған. Ғылыми-педагогикалық зерттеулерді талдау нәтижесінде бейнелеу өнерінде пәнаралық ықпалдастық арқылы бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастыру көрсеткіштері анықталып, тәжірибелік-эксперименттік жұмыстарда бұл көрсеткіштердің мазмұны дәлелденді.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік бастауыш білім беру стандартында бастауыш сынып балаларының оқу іс-әрекеті процесінде ғылыми дүниетанымын қалыптастыру, жан-жақты дамытудың негізгі бағыттары қарастырылған. Өйткені ғылыми дүниетаным – қоғамдық сананың ең жоғарғы формасы.

Қазақстан Республикасындағы күрделі өзгерістер мен әлеуметтік-экономикалық даму кезіндегі айқын және заманауи мәселе – адамның қоғамдық құрылыстың басты тұлғасы ретінде дамуы. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан–2050» стратегиясында заманауи білім беру жүйесін дамытудың және оқыту әдістемесін жаңарту арқылы кадрлар даярлаудың негізгі бағыттары нақты көрсетілген [1]. Атап айтқанда, «Мәдени мұра» арнайы бағдарламасында халық мәдениеті мен

дүниетанымын тереңдетіп оқытудың біртұтас жүйесін құру алға қойылды.

Тұлғаның дүниетанымын қалыптастыруға арналған ғылыми еңбектерді талдау бейнелеу өнерінде пәнаралық интеграция арқылы бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастыру мәселесі қазіргі заманғы ғылыми зерттеу нысаны болып табылатынын көрсетті.

Мұнда пәнаралық интеграция міндетті дамыту қызметін атқарады.

Білімнің бір пәннен екінші пәнге ауысуын қамтамасыз ететін оқыту әдістерінің логикалық құрылымын қайта құру жеке тұлғаның жалпы дамуына да әсер етеді.

Бұл мектеп оқушыларының дүниетанымын қалыптастыру құзыреттілігін қолдану жаңа жағдайда жүзеге асады деген сөз. Бұл жағдайда студенттер жалпы білімге деген қажеттілік мәселесімен байланыста болады, бұл әсіресе жаратылыстану, дүниетану, жаратылыстану тарихы пәндерінде айқын көрінеді.

М.Орынбеков: «Дүниетаным – жеке адамның қоғамдағы санасы мен орны туралы ұғымының жиынтығы, дүниенің тұтастығы концепциясының нәтижесі» дейді.

Бейнелеу өнерін оқытуда студенттерге пәнаралық интеграция бойынша танымдық тапсырмаларды қою арқылы оқу белсенділігін арттыруға жақсы серпін беріледі (көңіл-күйді, ойлау процесін, есте сақтауды, жаңғыртуды, қиял мен сөйлеуді дамыту, т.б.).

Күрделі есептерді шешудің жаңа жолдарын тауып, білімді жан-жақты пайдалана білуді дамыту да пәнаралық интеграция арқылы жүзеге асады.

Студенттердің оқуының тиімділігі көбінесе пәнаралық міндеттерді өз бетінше шешуге және әртүрлі оқу пәндерінде пәнаралық интеграцияны сапалы пайдалануға байланысты. Оқушылардың пәнаралық есептерді шешудегі танымдық дербестігінің көрсеткіші білім жүйесін ақыл-ой әрекетінде пайдалану жолдарын меңгеру болып табылады. Интеграция – педагогикалық тұтастық пен жүйелі білімді қалыптастыруда әртүрлі ғылымдардың бірігуі [2].
А.А.Бейсенбаева:

-Мектеп оқушыларының танымдық қызығушылығын дамытудың ең маңызды құралы ретінде пәнаралық интеграцияның негізгі белгілері – интегративтілік, таңдамалылық, вариативтілік;

-Пәнаралық интеграция элементтердің ұйымдастырылуы мен өзара әрекеттесуінің салыстырмалы түрде тұрақты педагогикалық құбылысы, нәтижесінде жаңа сапалар пайда болады, жаңа тұтастық туады, атап айтқанда, танымдық қызығушылық сияқты тұлғалық сапа;

Мектеп оқушыларының ғылыми білімді дамыту әдісі ретінде пәнаралық интеграция негізінде жүйелі ойлау қабілетін дамытудың маңызы зор. Мектеп оқушыларының арасында жалпы пәнаралық

түсініктерді қалыптастыру пәнаралық интеграция құрылымының соңғы кезеңін қамтиды.

Пәнаралық ықпалдастық арқылы оқушылардың жаңаша ойлау тәсілі қалыптасып, жеке тұлғаны жалпы негізінде талдау, жеке белгілер арқылы жалпыны көру сияқты қабілеттері дамиды [3]. Күрделі есептерді шешудің жаңа жолдарын тауып, білімді жан-жақты пайдалана білуді дамыту да пәнаралық интеграция арқылы жүзеге асады.

Қорыта айтқанда, білім беру, оқыту және тәрбиелеу мәселелерін шешуде пәнаралық ықпалдастық бейнелеу өнерін оқытуда бастауыш сынып оқушыларын қалыптастыру процесінде өмірлік маңызды және шешуші рөл атқарады. Білім беру жүйесінің мәні мен білімді меңгеруді пәнаралық интеграция деңгейінде жүзеге асыру мектеп оқушыларында дүниені тұтас жүйе ретінде дұрыс түсінуді қалыптастырудың ерекше жолдарының бірі болып табылады.

Пәнаралық интеграция бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастырудың ықпалды тәрбие құралы ретінде бастауыш мектептің оқу-тәрбие процесінде үнемі қолданылуы тиіс ауқымды іс-әрекеттер кешенін жасайды.

Әдебиет

1.Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. - Алматы. - 2002. - 384 б.

2.Максимова В.Н. Жалпы білім беретін мектептің оқу-тәрбие үрдісіндегі пәнаралық байланыстар. Педагогикалық институт студенттеріне арналған арнайы курсқа арналған оқулық. -М. - 19

3.Педагогика және психология. Ғылыми түсіндірме сөздік. /құраст. .Ә.Қ.Құсайнов, Қ.Б.Жарықбаев, С.Қалиев және т.б. – Алматы. Мектеп. -2002. - 256 с.

4. Орынбеков М.Ежелгі қазақтардың дүниетанымы. -Алматы. - 2020. - 264 б.

**Физика сабағында цифрлық технологияны
қолданудың маңызы**

Абдикаримов Б.Ж., ф.-м.ғ.д.,
Дильмаханова М.М., докторант,
Қызылорда ашық университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Эффективное использование технологий искусственного интеллекта-один из главных приоритетов современной сферы образования. Актуальной проблемой является внедрение данной технологии в образовательную сферу как средства углубления теоретических и практических знаний обучающихся и развития их научного мышления посредством индивидуального обучения, эффективной обратной связи, виртуальных лабораторий и анализа данных. В статье проанализированы методы использования технологии искусственного интеллекта при обучении физике в образовательных учреждениях, проанализированы ее эффективность и трудности, рассмотрены пути их реализации.

Abstract

The effective use of artificial intelligence technologies is one of the main priorities of modern education. The implementation of this technology in the field of education as a means of deepening the theoretical and practical knowledge of students and developing their scientific thinking through individual training, effective feedback, virtual laboratories and data analysis is relevant. The article analyzes the methods of using artificial intelligence technology in teaching physics in educational institutions, analyzes its effectiveness and difficulties, and considers the ways of implementation.

XXI ғасырда технологиялардың қарқынды дамуы адамзат өмірінің барлық салаларын түбегейлі өзгертті. Солардың ішінде ең көп талқыланатын және болашағы зор инновациялардың бірі – жасанды интеллект. Бүгінде жасанды интеллект ұғымы тек ғылыми ортада ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде де кеңінен қолданылып келеді. Ақылды құрылғылар, деректерді талдайтын жүйелер, автоматтандырылған қызметтер – мұның бәрі жасанды интеллект технологиясының жемісі. Бүгінгі таңда адам мен машинаның бірлескен қызметі өте актуалды. Компьютер адамға кеңесші болу қажет, жағдайды тез талдап іс-әрекет варианттарын кісіге ұсыну керек. Ал адам келтірілген вариаттардан керегін таңдайды. Сонымен, қазір жасанды интеллект - шешімді жасау мен

қабылдау үшін адамның қызметін күшейтетін, өзін-өзі үйрететін құрал-сайман [1].

Әлемдік білім кеңістігінде құзыреттілігін мойындату үшін білім беру жүйесіне бұл технологияны енгізу аса қажет. Бүгінгі Қазақстан жағдайында мұғалімге қойылатын талаптар бойынша: бәсекеге қабілетті, білім беру сапасының жоғары болуы, кәсіби және әдістемелік шеберлігі шыңдалған, озық технологияны меңгерген болуы керек. Тек осындай, өзін - өзі үнемі жетілдіретін, рухани дамыған, шығармашыл маманмен ғана жастарды сапалы білім мен саналы тәрбиемен қамтамасыз ете аламыз.

Жаратылыстану пәндеріне оның ішінде физика пәніне жасанды интеллект технологиясын енгізу аса қиындық туғызбайды. Өйткені жасанды интеллектінің негізі болып табылатын ақпараттық технологиялар мен компьютерлік ғылымдар физика ғылымымен тығыз байланысты. Физика пәні табиғаттағы барлық құбылыстарды түсіндіруге бағытталған болса, информатика пәні осы құбылыстарды модельдеуге, есептеуге және басқаруға арналған.

Жасанды интеллектінің: машиналық оқыту (Machine Learning)(жүйенің деректер арқылы үйреніп, болашақта осы ақпарат негізінде шешім қабылдау қабілеті); табиғи тілді өңдеу (Natural Language Processing) (жүйенің мәтіндер мен сөздерді түсініп, табиғи тілде жауап беруге бейімділігі); нейрондық желілер (Neural Networks) (биологиялық нейрондарға ұқсас әрекет ететін алгоритмдер, олар күрделі есептеулер мен визуализациялар жасауда қолданылады); компьютерлік көру (Computer Vision)(суреттер мен бейнелерді талдап, түсіндіретін технология) секілді компоненттеріоқу процесін жекелендіруге, олардың қиындықтарын анықтауға және оқыту нәтижелерін жақсартуға мүмкіндік береді [2].

Жасанды интеллект негізінде жасалған платформалар мен қосымшалароқушылардың білім алу деңгейіне сәйкес жеке оқу траекториясын құруға мүмкіндік береді. Мұндай платформалар интерактивті тапсырмаларды, бейне сабақтарды және жаттығуларды ұсынады.Мысалы, Socratic және Photomath қосымшалары оқушыларға физикалық есептерді шешуге көмектеседі. Олар есептердің шешу жолдарын егжей-тегжейлі түсіндіріп, оқу барысын жеңілдетеді. Сонымен қатар, оқушылардың қатесін талдап, қай тақырыптарды қосымша зерттеу қажет екенін көрсетеді. Демонстрациялық тәжірибені көрсетуде Phet colarado [3] қосымшасын пайдалану өте тиімді. Ол жерде тек физикалық тұжырымдарды көрсетіп қана қоймай, процесті өз бетімен өзгертіп қозғалысқа келтіруге болады. Білім алушылар осы қосымшаны ұялы телефон мен планшеттеріне жүктеп жекелей немесе жұппен жасайды және сандық мәндерін өзгерте отырып, өздігімен зерттеу жүргізе алады.

Физика сабағында тәжірибелік жұмыстар үлкен рөл атқарады.Жасанды интеллект мен виртуалды шынайылық (VR)

технологияларын қолдану арқылы виртуалды зертханалар жасалып, оқушыларға тәжірибелерді қауіпсіз және интерактивті түрде орындауға мүмкіндік береді. Мысалы, PhET Interactive Simulations платформасы [3] оқушыларға күштер мен қозғалыстар, энергия және электр құбылыстары сияқты күрделі ұғымдарды визуализациялауға көмектеседі. Тағы бір артықшылығы физика пәні сабағында оқушыларға зертханалық жұмыстарды өздері жасап көруге мүмкіндіктері болады.

Flippity.net [6] қосымшасымен оқушыларды топқа бөлуге ыңғайлы болса, Microsoft forms бағдарламасы оқушылардың қай тапсырмаларды тез орындағанын және қай жерде қиындықтарға тап болғанын анықтайды. Бұл ақпарат мұғалімге оқушылардың білім деңгейін жекелендіруге мүмкіндік береді. Физика пәні сабағында кері байланыс жасаудың тиімді бағдарламалық құралы бұл – learning apps қосымшасы [7] болып табылады.

Сонымен қатар физика пәніне кеңінен қолданылып жүрген ең тиімді бағдарлама бұл – Quizlet қосымшасы [4]. Бұл қосымшамен термин жаттауға, жазуға, тест орындауға, ойындар ойнауға болады. Оқушыларды жылдам ойлануға және тез әрекет жасауға дағдыландырады. Тапсырманы осындай форматта орындату оқушылардың логикалық ойлау қабілетін жақсы дамытады.

Жасанды интеллект физика сабағында әр оқушының білім деңгейі мен қабілетін талдай отырып, жеке оқу жоспарларын ұсынуға мүмкіндік береді. Әр оқушының ерекшеліктеріне сай сабақ мазмұнын бейімдеу оқушының қызығушылығын арттырып, физикаға деген ынтасын жоғарылатады. Бұл тәсіл оқушылардың жеке қажеттіліктеріне жауап беріп, олардың физикалық ұғымдарды түсінуін жеңілдетеді.

Жасанды интеллект мұғалімдердің күнделікті рутиналық жұмысын автоматтандырып, олардың шығармашылық және әдістемелік қызметке көбірек уақыт бөлуіне жағдай жасайды.

Жасанды интеллект жүйелері оқушылардың жұмысын автоматты түрде тексере алады. Мысалы, физикалық есептер мен эксперимент нәтижелерін автоматты түрде бағалау, қателерді түзетуге кеңестер беру мұғалімдердің жұмысын жеңілдетіп, оқушылардың білімін жедел тексеруге мүмкіндік береді. Бұл оқушыларға өз қателіктерін түзетіп, білімдерін жақсартуға көмектеседі.

Оқушылар физика пәні бойынша жобалар жасап, жасанды интеллекттің мүмкіндіктерін пайдалана алады. Мысалы, олар компьютерлік модельдер құрып, физикалық жүйелердің әрекеттерін модельдей алады. Бұл тәсіл оқушыларға теориялық білімді тәжірибеде қолдануға мүмкіндік береді және оларды болашақта физика ғылымына қызықтыратын шығармашылық тапсырмаларды орындауға ынталандырады.

Merge Cube [5] – құралы оқушыларға физика, геометрия және басқа пәндер бойынша нақты объектілерді 3D түрде көруге мүмкіндік береді. Merge Cube арқылы оқушылар виртуалды зертханаларда түрлі модельдерді зерттеп, өз білімдерін тексереді. Жасанды интеллекттің көмегімен Merge Cube оқушылардың жасаған эксперименттерінің нәтижелерін бағалап, олардың білім деңгейіне сәйкес ұсыныстар мен кері байланыс жасайды.

Жасанды интеллектіні білім беру мекемелерінде оқу процесіне енгізу жаңа мүмкіндіктер ашқанмен, белгілі бір тәуекелдер мен қиындықтар қатар жүреді. Оқушылардың жеке деректерінің үлкен көлемін жинауға байланысты құпиялылық пен ақпараттық қауіпсіздік мәселелері ерекше назар аударуды қажет етеді. Сондай-ақ, алгоритмдердің бұрмалануықтималдығы мен бағалаудың әділдігіне әсер ететін этикалық сұрақтар өзекті болып қала береді.

Болашақта білім беруде жасанды интеллект технологияларын одан әрі дамыту мен жетілдіруді күтуге болады. Бейімделетін оқыту жүйелері, виртуалды зертханалар және интеллектуалды көмекшілер барған сайын қолжетімді және тиімдірек болады.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект қазіргі білім беру жүйесінде оқу процесінің сапасын арттырудың маңызды құралы болып табылады. Бұл технологиялар оқушылардың жеке мүмкіндіктеріне негізделген оқу траекторияларын қалыптастырып, олардың үлгерімін тиімді бақылауға жағдай жасайды. Болашақ мұғалімдер даярлау үдерісінде жасанды интеллектіні енгізу олардың кәсіби құзыреттіліктерін дамытуға оң әсерін тигізеді [8].

Оқу үдерісіне мультимедиалық техникалық құралдар мен графикалық видео және аудио түріндегі жазбаларды пайдаланып оқыту, оқу мазмұнын жеңіл әрі сапалы түрде қабылдауын жақсартады. Цифрлық ресурстарды қолдана отырып физика пәнін оқыту оқушыларды жан-жақты дамыған, жеке тұлға ретінде қалыптасуына үлкен ықпалын тигізеді.

Әдебиет

1. Асамбаев А.Ж. Жасанды интеллект негіздері. Алматы. -2011.- 136б.
2. Хартманн М. Л. «Жасанды интеллект және білім беру: қазіргі трендтер». Мектеп технологиялары журналы, -2023.
3. PhET Interactive Simulations платформасы. <https://phet.colorado.edu>
4. Chegg платформасы. <https://www.chegg.com>
5. Khan Academy платформасы. <https://www.khanacademy.org>
6. Flippity.net платформасы. <https://www.flippity.net/>
7. Learning.apps платформасы. <https://learningapps.org>
8. Құдайбергенов А.Б. «Физиканы оқытуда инновациялық технологияларды пайдалану». Қазіргі білім беру мәселелері, -2022.

**Цифрлық технологиялардың оқыту сапасын
арттырудағы рөлі**

Әбдіқалық А.Ә., аға оқытушы,
Жүрсінбай.А.Е., аға оқытушы,
Қызылорда ашық университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В данной статье рассматривается роль цифровых технологий в повышении качества образования. Рассмотрены основные возможности и преимущества цифровых инструментов, такие как доступ к информации, интерактивность, индивидуальная образовательная траектория и современные методы оценки. Автор подчеркивает, что внедрение цифровых технологий способствует росту мотивации студентов, развитию критического мышления и повышению эффективности учебного процесса.

Abstract

This article explores the role of digital technologies in improving the quality of education. It highlights the main opportunities and advantages of digital tools, including access to information, interactivity, personalized learning paths, and modern assessment methods. The author emphasizes that the integration of digital technologies enhances students' motivation, develops critical thinking, and increases the overall effectiveness of the learning process.

Қазіргі қоғам қарқынды дамуда, ал бұл өзгерістердің негізгі қозғаушы күші – цифрландыру. Технологиялар өмірдің барлық саласына еніп, оның ішінде білім беру жүйесінде зор ықпал етуде. Бүгінгі таңда педагогтар мен білім беру ұйымдарының алдында тұрған басты міндет – цифрлық құралдарды енгізіп қана қоймай, оларды тиімді пайдалану арқылы білім сапасын арттыру. Цифрлық технологиялар білім беру үдерісін түбегейлі жаңғыртып, оны икемді, қолжетімді және ХХІ ғасырдың талаптарына сай ете алады. Цифрлық технологиялар географиялық және әлеуметтік кедергілерді жеңуге мүмкіндік береді. Онлайн-платформалар, электрондық кітапханалар, бейнедәрістер мен ашық білім беру ресурстары әртүрлі аймақтардағы студенттердің бірдей сапалы білім алуына жағдай жасайды. Бұл әсіресе шалғай ауылдардағы немесе ресурстары шектеулі мектептер үшін маңызды. Осылайша, цифрландыру білім алуда тең мүмкіндіктер қалыптастыруға ықпал етеді. Цифрлық технологиялар оқыту процесін қызықты әрі интерактивті етеді. Симуляторлар, виртуалды және толықтырылған шындық, онлайн ойындар мен тестілер студенттердің тәжірибелік дағдыларын қалыптастырып қана қоймай, сыни ойлау

кабілетін дамытады. Сонымен қатар, мұндай әдістер студенттердің мотивациясын арттырып, оларды белсенді білім алушыға айналдырады [6].

Цифрландыру білім сапасын бақылау мен оқу үдерісін басқаруды да жеңілдетеді. Электронды күнделік, онлайн тестілеу, талдау панельдері мұғалімдер мен әкімшілікке студенттердің үлгерімі туралы объективті деректер алуға мүмкіндік береді. Бұл проблемаларды уақытылы анықтап, оқу бағдарламасына түзету енгізуге жол ашады. Сонымен қатар, цифрлық технологиялар мектеп, студент және ата-ана арасындағы байланысты нығайтып, ашықтықты қамтамасыз етеді. Цифрлық технологиялар географиялық және әлеуметтік кедергілерді жеңуге мүмкіндік береді. Онлайн-платформалар, электрондық кітапханалар, бейнедәрістер мен ашық білім беру ресурстары әртүрлі аймақтардағы студенттердің бірдей сапалы білім алуына жағдай жасайды. Бұл әсіресе шалғай ауылдардағы немесе ресурстары шектеулі мектептер үшін маңызды. Әр студенттің білімді қабылдау қарқыны, қызығушылығы мен ақпаратты меңгеру тәсілі әртүрлі. Цифрлық құралдар жеке оқу траекториясын құруға жол ашады: бейімделген платформалар студенттің нәтижесін сараптап, соған сәйкес деңгейдегі тапсырмаларды ұсынады. Электронды күнделік, онлайн тестілеу, талдау панельдері мұғалімдер мен әкімшілікке студенттердің үлгерімі туралы объективті деректер алуға мүмкіндік береді. Бұл проблемаларды уақытылы анықтап, оқу бағдарламасына түзету енгізуге жол ашады [7].

Цифрлық технологиялардың тиімділігін арттыру үшін мұғалімдердің IT-құзыреттілігін дамыту маңызды. Арнайы курстар мен тренингтер педагогтарға заманауи платформаларды меңгеруге көмектеседі.

Жоғары жылдамдықты интернет, интерактивті тақталар, компьютерлік сыныптар мен планшеттердің болуы цифрлық оқытудың негізі болып табылады. Цифрлық оқытуда плагиат пен деректер қауіпсіздігі мәселелері туындайды. Бұл үшін антиплагиат жүйелері мен киберқауіпсіздік шаралары қажет.

Электронды оқулықтар, бейнесабақтар, виртуалды зертханалар студенттердің білімін практикалық тұрғыда қолдануына көмектеседі.

Финляндияда – цифрлық сауаттылық ерте жастан оқытылады; Оңтүстік Кореяда – электронды оқулықтарға толық көшу жүзеге асуда; Сингапурда – жасанды интеллект негізінде бейімделген платформалар енгізілген [1].

Кесте 1. Дәстүрлі және цифрлық оқыту әдістерінің салыстырмасы

Көрсеткіштер	Дәстүрлі әдіс	Цифрлық әдіс
Ақпаратқа қол жетімділік	Шектеулі (оқулық, кітапхана)	Жоғары (онлайн ресурстар, дерек қорлар)
Интерактивтілік	Төмен (дәріс, сұрақ-жауап)	Жоғары (платформалар, форумдар, чат)
Жеке траектория құру	Мүмкін емес	Икемді (бейімделген тапсырмалар, LMS)
Бағалау сапасы	Кешіктірілген (ауызша, жазбаша)	Жедел (онлайн тест, автоматтандырылған бағалау)
Көрнекілік деңгейі	Шектеулі (тақта, кітап суреттері)	Жоғары (инфографика, VR/AR, бейне материалдар)
Уақыт пен кеңістік мүмкіндігі	Сабақ уақытымен шектелген	24/7 қолжетімді, қашықтан оқу
Студент мотивациясы	Орташа	Жоғары (геймификация, цифрлық құралдар)
Мұғалімнің рөлі	Ақпарат беруші	Жетекші, кеңесші, фасилитатор

Кестеден 1 көрініп тұрғандай, дәстүрлі және цифрлық оқыту әдістерінің салыстырмасы көрсетілген.

Цифрлық дәуірде мұғалім тек ақпарат жеткізуші емес, студентке бағыт-бағдар беруші, кеңесші және фасилитатор рөлін атқарады. Ол студенттің жеке оқу траекториясын құруға көмектесіп, білімге қолжетімділікті ұйымдастырушыға айналады. Студент кез келген уақытта онлайн ресурстарды пайдаланып, өз білімін толықтыра алады. Мысалы, Coursera, Khan Academy, Udemy сияқты платформалар студенттің өздігінен оқып, біліктілігін жетілдіруіне мүмкіндік береді. Бұл білімді өмір бойы жалғастыруға жол ашады. Оқу сапасын арттыру үшін тек студент ғана емес, мұғалім де, ата-ана да цифрлық сауаттылықты меңгеруі керек. Цифрлық сауаттылық – ақпаратты іздеу, талдау, сұрыптау және оны дұрыс пайдалана білу қабілеті. Келешекте білім беру дәстүрлі және цифрлық әдістерді біріктірген «аралас оқыту» (blended learning) форматына көшуі ықтимал. Бұл тәсіл теорияны онлайн үйреніп, практика мен талқылауды оффлайн жүргізуді көздейді [2].

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде цифрлық технологияларды қолдану – заман талабы [4]. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялар оқу процесін жандандырып, студенттердің танымдық белсенділігін арттырады.

Біріншіден, цифрлық технологиялар ақпаратқа қолжетімділікті кеңейтеді. Бұрын тек кітапханамен шектелген оқу қазір онлайн кітапханалар, деректер қорлары, бейнесабақтар мен ашық курстар

арқылы қолжетімді болды. Бұл студенттердің білім алу мүмкіндігін арттырып қана қоймай, уақыт пен кеңістіктен тәуелсіз оқуға жағдай жасайды.

Екіншіден, олар оқыту процесін жекелендіруге мүмкіндік береді. Әр студенттің деңгейіне қарай бейімделген тапсырмалар беру, оқу траекториясын құру, қателіктерін жедел түзету – бәрі цифрлық платформалар арқылы жүзеге асады.

Үшіншіден, интерактивті әдістерді қолдану оқыту сапасын көтереді. Мысалы, виртуалды зертханаларда тәжірибе жасау, 3D модельдер арқылы күрделі ұғымдарды түсіну, онлайн-викториналар мен геймификация элементтері студенттің қызығушылығын арттырады.

Төртіншіден, бағалау жүйесі жетілдіріледі. Онлайн тесттер, автоматтандырылған тексеру құралдары білім нәтижесін әділ әрі жедел бағалауға мүмкіндік береді. Бұл студенттің өз қателіктерін дер кезінде көруге және жетілдіруге көмектеседі.

Сонымен қатар, цифрлық технологиялар педагогтың рөлін өзгертеді: ол тек ақпарат беруші ғана емес, студентке бағыт беруші, кеңесші, оқу процесін ұйымдастырушыға айналады. Алайда, белгілі қиындықтар да бар: мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігінің жеткіліксіздігі, техникалық инфрақұрылымның толық дамымауы, интернет жылдамдығының төмендігі және студенттердің ақпаратты дұрыс іріктей алмауы [5].

Әдебиет

1.Әбеннова С.Ж. (2021). Білім беруді цифрландырудың теориялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті.

2.Жолдасбекова С.А., & Қайдарова, А. М. (2020). Цифрлық білім беру ресурстарын қолдану әдістемесі. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы.

3.Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі (2022). Қазақстандағы білім беруді цифрландыру стратегиясы. – Астана.

4.Қараев Ж. Ә. (2019). Инновациялық технологиялар және білім беру жүйесі. – Шымкент: Әлембаспасы.

5.Нұрғалиева Г.К. (2020). Білім берудегі заманауи ақпараттық технологиялар. – Алматы: Рауан.

6.Цифрлық Қазақстан мемлекеттік бағдарламасы (2018–2022). – Астана: ҚР Үкіметі.

7.Мұхамбетжанова С.Т. (2021). Жоғары мектепте электрондық оқытуды ұйымдастырудың педагогикалық шарттары.–Қарағанды: ҚарМУ баспасы.

8.Сәрсембаева Ә.Б. (2020). Білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану тәжірибесі. – Өскемен: ШҚМУ.

9.Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана: ҚР БҒМ.

10.Әлімқұлова Г. С. (2021). Цифрлық педагогика: теориясы мен практикасы. – Алматы: Қазақ университеті.

ӨОЖ 004 : 373.5 : 372.461 : 004.9

Цифрлы болашақта сөйлеу мәдениетін дамыту: жоғары сынып оқушыларының сөйлеу сазын жетілдірудегі технологиялық мүмкіндіктер

Күнібекқызы Ж., 2-курс магистранты,
Ғылыми жетекшісі: Масалиева Ж.А.,
Өзбекәлі Жәнібеков атындағы
Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан

Резюме

В статье освещаются технологические возможности развития беглости речи старшеклассников. Рассматриваются новые подходы к развитию культуры речи в цифровом будущем.

Abstract

The article highlights technological opportunities for improving the speech fluency of high school students. New ways to develop speech culture in the digital future are considered.

Мемлекеттік білім беру стандарттарына сәйкес негізгі жалпы білім беретін оқу бағдарламаларын меңгерудің негізгі метапәндік нәтижелерінің бірі «...сөйлеу құралдары мен цифрлық құзіреттілікті белсенді пайдалану» дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Коммуникативті және когнитивті мәселелерді шешу» [1,7 б.] Цифрлық құзіреттілікті табысты пайдалануға болады, ол «жеке тұлғаның өмірдің әртүрлі салаларындағы мәселелерді шешу үшін сенімді, тиімді, сыни және қауіпсіз таңдау және қолдану қабілеті мен дайындығы» [2, 17 б.].

Қазіргі заманда білім беру жүйесі қарқынды цифрландыру кезеңін бастан кешіруде. Бүгінгі оқушы – ақпараттық технологиялар дәуірінде өсіп келе жатқан тұлға. Сондықтан да педагогикалық ғылым алдында тұрған басты міндеттердің бірі – жас ұрпақты заманауи технологияларды меңгерумен қатар, ұлттық құндылықтарға негізделген сөйлеу мәдениетіне баулу. Әсіресе жоғары сынып оқушылары үшін сөйлеу сазын сақтап айту дағдыларын жетілдіру – олардың тұлғалық дамуының, кәсіби бағыт-бағдарының, мәдени және әлеуметтік бейімделуінің маңызды бөлігі болып табылады.

Сырлы сөздің құдіреті туралы ұлы Мағжан Жұмабаев былай дейді: «Біз сөз арқылы ғана неше түрлі ойымызды сыртқа білдіре аламыз һәм басқа адамдардың ойларын біле аламыз. Сөз болмаса, адамда білім болмас еді. Атын атап, сөзбен бекітіп тастамасақ, жанды суреттер, ұғымдар тұрмас еді. Сөз болмаса, сөзбен адамзаттың бір-бірімен ұғысуы болмаса, жер жүзіндегі осы күнгі адамзат тұрмысы деген тұрмыс та болмас еді. Қысқасы, жан көріністерінің ең қымбаты – ой. Ой тілі – сөз» [3, 118].

Ал Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың қағидасына сүйенсек, «Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп, қисынын, қырын, кестесін келтіріп сөз арқылы тысқа шығару – сөз шығару болады» [4, 187]. Яғни Мағжан Жұмабаевтың көзқарасы бойынша, адамдардың ішкі жан дүниесіндегі толғаныстарды жеткізудің негізгі құралы, сонымен бірге ойдың тілі – сөз болса, Ал Ахмет Байтұрсыновтың пікірінше, көңіл түкпіріндегі өзгерістерді, құбылыстарды жай тілмен емес, көркем сөзбен кестелеп, жүйелеп жеткізу әрбір азамат үшін парыз болары анық.

Ендеше цифрлы дәуірде оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастырудың жаңа мүмкіндіктері пайда болды. Сандық платформалар, мультимедиялық ресурстар, жасанды интеллект негізіндегі қосымшалар, онлайн сабақтар – бәрі де оқушының тілдік құзыреттілігін арттыруға ықпал ете алады. Бұл бағытта технологияны тиімді қолдану педагогтың кәсіби шеберлігіне, әдістемелік ізденісіне тікелей байланысты.

Қазақстанда білім беру саласы қарқынды түрде цифрлануда. Электронды оқулықтар, қашықтан оқыту платформалары, виртуалды зертханалар, онлайн кітапханалар – бұлардың барлығы оқу процесін жандандырып, білім алушының шығармашылық қабілетін дамытуға бағытталған. Дегенмен, оқушылардың көп уақытын цифрлы ортада өткізуі олардың сөйлеу мәдениетіне кері әсер етуі мүмкін. Мысалы, әлеуметтік желідегі қысқа хабарламалар, смайликтер мен аббревиатураларды жиі қолдану әдеби тілдің тазалығын бұзады. Сондықтан педагог үшін басты міндет–технологияны сөйлеу мәдениетін дамыту құралына айналдыру.

Сөйлеу сазын сақтап айту– тіл мәдениетінің ажырамас бөлігі. Ол оқушының ойды жүйелі жеткізуіне, тыңдаушыға әсерлі сөйлей білуіне, ұлттық мәдениетке сай сөйлеу әдебін меңгеруіне ықпал етеді. Жоғары сынып оқушылары үшін бұл дағдыны меңгеру – болашақтағы кәсіби өмірге дайындықтың негізі. Қай салада жүрсе де, дұрыс, әсерлі сөйлей алатын тұлға әрқашан артықшылыққа ие. Сондықтан педагогикалық тұрғыдан қарағанда, сөйлеу сазын жетілдіру – тұлға тәрбиесінің өзекті міндеті.

Технология сөйлеу мәдениетін дамытуда кедергі емес, керісінше мүмкіндік көзі болуы тиіс. Қазіргі таңда педагогикада төмендегі бағыттар тиімді деп есептеледі:

1. Интерактивті платформалар – Zoom, Google Meet, Microsoft Teams арқылы өткізілетін онлайн пікірталастар, дебаттар оқушылардың сөйлеу машығын дамытады.

2. Аудио-видео ресурстар – подкаст жазу, бейнеролик түсіру, дикторлық машықты үйрететін қосымшалар сөйлеу сазын жетілдіруге ықпал етеді.

3. Жасанды интеллект негізіндегі құралдар – мысалы, тілдік қателерді автоматты түзететін, дыбыс интонациясын талдайтын бағдарламалар оқушыларға өз сөйлеуін бақылауға мүмкіндік береді.

4. Мультимедиялық жобалар – оқушыларға презентация, бейнеклип немесе анимация жасап, оны аудитория алдында қорғау міндеті жүктелсе, сөйлеу дағдысы мен сенімділігі артады.

5. Әлеуметтік желіні педагогикалық мақсатта қолдану – арнайы сыныптық блог немесе YouTube арна ашып, оқушылардың шығармашылық сөйлеуін дамытуға болады.

Технология қанша дамығанымен, сөйлеу мәдениетін қалыптастыруда басты тұлға – мұғалім. Педагог оқушыға үлгі болумен қатар, технологияны тиімді таңдап, оны оқушының тіл мәдениетін жетілдіруге бағыттай білуі қажет. Мұғалім:

- оқушыларды ақпаратты талдай білуге;
- ойын жүйелі жеткізуге;
- әдеби тіл нормасын сақтауға;
- цифрлы ортада да мәдени сөйлеуге үйретуі тиіс.

Бұл бағытта «цифрлы педагог» бейнесі қалыптасуда. Ол тек техниканы меңгерген маман ғана емес, сонымен қатар ұлттық құндылықтарды сақтаушы, оқушының тілдік тұлға ретінде дамуына ықпал етуші болып саналады.

Қорыта келгенде, цифрлы болашақ – білім мен технологияның тығыз байланысына негізделген дәуір. Бұл кезеңде оқушыны тек техникалық тұрғыдан сауатты емес, мәдениетті, әсерлі сөйлей алатын, ұлттық дәстүрді сақтайтын тұлға ретінде тәрбиелеу – педагогтың басты міндеті.

Жоғары сынып оқушыларының сөйлеу сазын жетілдіруді заманауи технологиялармен ұштастыру – уақыт талабы. Интерактивті құралдарды, мультимедиялық ресурстарды, жасанды интеллектті дұрыс пайдалану арқылы сөйлеу мәдениетін дамытуға мол мүмкіндік бар.

Демек, цифрлы болашақтағы педагогикалық миссия–технологияны тиімді қолданып, оқушының сөйлеу мәдениетін жаңа деңгейге көтеру. Бұл – ұлттық мәдениетті сақтаудың, интеллектуалды ұрпақ қалыптастырудың, білім беру жүйесін жаңа сапаға шығарудың негізгі кепілі.

Әдебиет

- 1.Сүйлейменова З.Е. «Білім берудегі менеджмент». Алматы; 2021 жыл. Оқу құралы.
- 2.Жапбаров А. «Оқытудың жалпы әдістемесі». 4-кітап.— Алматы: 2021 – 224 бет. Оқу құралы.
- 3.Омашев Н. Радиожурналистика: Оқулық.—Алматы: Экономика, 2005. – 320 б.
4. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы, 1998. – 509 б.

ӘОЖ.380.3

Аутизм пайда болу себептері, оның белгілері және диагностикалау түрлері

Қанат А.Қ.,
Қызылорда облысы білім басқармасының
«Асыл Мирас» аутизмі (аутистік спектр бұзылыстары)
бар балалаларды қолдау орталығы КММ

Резюме

В данной статье рассматриваются причины возникновения аутизма, его основные признаки и методы диагностики. Аутизм представляет собой сложное нейроразвитие отклонение, влияющее на психику человека, поэтому его своевременное выявление и предоставление необходимой поддержки имеют важное значение. В работе анализируются возможные биологические, генетические и экологические факторы, способствующие развитию аутизма. Цель статьи — предоставить научно обоснованную информацию об аутизме и повысить уровень осведомлённости общества по данной проблеме.

Abstract

This article discusses the causes of autism, its main characteristics, and methods of diagnosis. Autism is a complex neurodevelopmental disorder that affects a person's mental functioning; therefore, early identification and appropriate support are crucial. The study examines the potential biological, genetic, and environmental factors that may contribute to the development of autism. The aim of the article is to provide scientifically grounded information about autism and to raise public awareness of this condition.

Аутизм – қазіргі таңда жиі зерттеліп келе жатқан психикалық даму бұзылыстарының бірі. Бұл күрделі ауытқу адамның элеуметтік қарым-қатынасы, мінез-құлқы мен тілдік дамуына әсер етеді. Жаңа заманның өзекті мәселесіне айналып отырған аутизмнің себептері, белгілері және диагностика түрлерін түсіну маңызды, себебі оның ерте анықталуы мен қолдауы баланың болашақ өміріне айтарлықтай ықпал етеді. Аутизм алғаш рет өткен ғасырдың ортасында зерттеле

бастады, бірақ оның нақты себептері әлі күнге дейін толық анықталмаған. Бұл бұзылыстың пайда болуындағы ең үлкен факторлар ретінде генетика, биологиялық ерекшеліктер және қоршаған орта факторлары қарастырылады.

Ғалымдар аутизмнің негізгі себептері ретінде генетикалық, биологиялық және экологиялық факторларды атайды. Генетикалық тұрғыдан қарағанда, аутизм бір отбасы мүшелерінің арасында кездесуі жиі байқалады, яғни тұқымқуалаушылық салдары. Бұл ата-анадан балаға берілетін генетикалық кодтың ауытқуларына байланысты болуы мүмкін. Ата-аналарының бірінде аутизм белгілері болса, баланың да аутизмділікке бейім болуы ықтимал. Қазіргі генетикалық зерттеулер аутизмнің пайда болуына жауап беретін нақты гендерді анықтауға тырысуда, бірақ оның нақты тетігі әлі белгісіз. Биологиялық тұрғыдан алғанда, баланың миының даму кезеңінде белгілі бір өзгерістердің болуы аутизмнің пайда болуына себеп болуы мүмкін. Ми құрылымындағы ерекшеліктер, нейрондар арасындағы байланыстың ауытқулары аутизмнің дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар, кейбір зерттеулерде жүктілік кезіндегі ана денсаулығының төмендеуі, вирустық инфекциялар, токсиндер және дәрі-дәрмектердің қолданылуы баланың аутизммен туылуына әсер етуі мүмкін деп болжанады. Экологиялық факторлар да аутизмнің пайда болуына әсер ететін маңызды фактор ретінде қарастырылады. Қазіргі заманда қоршаған ортаның ластануы, химиялық заттардың әсері және адамдардың тұрмыс-тіршілігі аутизмнің жиі кездесетінін көрсетеді. Кейбір зерттеулер ауаның ластануы мен аутизм арасында байланыс бар екенін дәлелдейді [1].

Аутизмнің алғашқы белгілері бала өмірінің алғашқы жылдарында байқалады. Әдетте, бұл белгілер баланың даму қарқынының басқа балалардан өзгешелігінен көрінеді. Ең басты белгілердің бірі – баланың әлеуметтік қарым-қатынасқа түсу қабілетінің төмендеуі. Аутизммен ауыратын балалар көзге тік қарамауы немесе қиғашынан қарау, жымыс-жымыс жауап бермеуі, яғни эмоция білдірмеуі және басқа адамдармен байланысқа түспеуі мүмкін. Сонымен қатар, олар өз сезімдерін білдіруде қиындықтар көреді, бұл олардың басқа адамдармен эмоционалды байланыс құруына кедергі жасайды. Аутизм белгілері баланың сөйлеу және тілдік дамуында да көрінеді. Көптеген аутист балалар кеш сөйлей бастайды немесе мүлдем сөйлемейді. Олар сөйлесуге деген қызығушылық танытпайды, сөздерді қайталап айтуы мүмкін (эхолалия) немесе сөздік қорын өте шектеулі деңгейде қолданады. Кейбір балалар тіл арқылы емес, басқа адамдармен қарым-қатынасқа түсу үшін ым-ишараны пайдаланады, бірақ олардың бұл қимылдары түсініксіз болуы мүмкін. Қайталағыштық – аутизмнің тағы бір негізгі белгісі. Мұндай балалар жиі бірқалыпты әрекеттерді қайталауға бейім келеді. Олар белгілі бір іс-әрекетті бірнеше рет орындап, оған өзгертулер енгізуді қаламайды.

Мысалы, бір затты ұзақ уақыт айналдыру, көзінің алдында жіп секілді ойыншық емес затты бұрмалау, белгілі бір сөздерді қайта-қайта айту сияқты қимылдарды қайталауы мүмкін. Аутизммен ауыратын балалар күн тәртібінің тұрақтылығын жақсы көреді және кенеттен өзгерістерге қиындықпен бейімделеді. Аутизм белгілері балалардың сенсорлық қабылдауында да көрініс табады. Олар дыбыстарға, жарыққа, дәмге және иіске ерекше сезімтал болуы мүмкін. Мысалы, олар қатты дыбыстарға төзбейді немесе белгілі бір тағамдарға, иістерге ерекше реакция көрсетуі мүмкін. Бұл олардың күнделікті өмірде қоршаған ортаның ерекшеліктеріне қалай жауап беретінін көрсетеді [2,23].

Аутизмді ерте диагностикалау баланың болашақ дамуына үлкен әсер етеді, сондықтан оның алғашқы белгілері байқалғанда арнайы мамандарға жүгіну маңызды. Қазіргі кезде аутизмді диагностикалаудың бірнеше әдістері бар. Бірінші кезең – баланың мінез-құлқы мен дамуын бақылау. Ата-аналар немесе тәрбиешілер баланың әлеуметтік қарым-қатынасы, сөйлеу қабілеті және мінез-құлқының ерекшеліктерін бақылап, аутизм белгілерінің бар-жоғын анықтай алады. Балада аутизмге тән белгілер байқалған жағдайда, мамандар балаға толық диагностикалық тексерулер жүргізеді. Клиникалық бағалау әдістері аутизмді диагностикалауда маңызды рөл атқарады. Психологтар мен психиатрлар балаға түрлі тесттер мен сұрақ-жауап әдістерін қолданып, оның әлеуметтік, эмоционалды және когнитивтік дамуын бағалайды. Бұл тесттер аутизм белгілерін анықтауға көмектеседі және баланың қандай қолдауға мұқтаж екенін көрсетеді, атап айтсақ M-CHAT, OSU, CASD, SQU сауалнамасы. Сонымен қатар аутизмді диагностикалаудың құралы ретінде ADOS-2 алтын стандартын айтсақ болады, яғни баладағы қайталанатын іс-әрекеттер, есіміне реакциясы, бірлескен назар аудару секілді дағдыларын арнайы сертификатталған маман 40-60 минут аралығында бақылаудан өткізіп, салыстырмалы шкала бойынша аутизм көріністерінің ауырлығы жоғары, төмен, орташа екендігін анықтайды. Айта кететін жайт, ADOS-2 диагностикалық тобы клиникалық диагноз болып саналмайды, тек 40-60 минут ішіндегі қарым-қатынас ерекшеліктері мен мінез құлық формаларын бақылау нәтижелері болып табылады. Аутизм диагнозын психиатр маман ғана қоя алады.

Аутизм диагнозы қойылған балаларға арнайы қолдау көрсету олардың қоғамға бейімделуіне, әлеуметтік және тілдік дағдыларын дамытуға көмектеседі. Терапия түрлері, соның ішінде мінез-құлық терапиясы, АВА терапия, сөйлеу терапиясы, кәсіби терапия және сенсорлық терапия, балалардың жеке қажеттіліктеріне сәйкес таңдалады. Мінез-құлық терапиясы балалардың теріс әрекеттерін азайтып, әлеуметтік және қарым-қатынас дағдыларын дамытады. Бұл әдіс арқылы аутизммен ауыратын балалардың оң әрекеттерін нығайтып, қоршаған ортаға бейімделуіне көмектеседі. Сөйлеу терапиясы арқылы балалардың тілдік дағдылары дамытылады. Бұл

әдіс аутизммен ауыратын балалардың сөйлеу қабілетін жақсартуға, сөздік қорын кеңейтуге және өз ойларын білдіруге көмектеседі. Сенсорлық терапия балалардың сезімталдық деңгейін реттеп, олардың дыбыстарға, жарыққа және басқа да сыртқы әсерлерге бейімделуіне жағдай жасайды. Бұл әдіс аутизммен ауыратын балалардың күнделікті өмірде кездесетін сенсорлық кедергілерден өтуіне қолдау көрсетеді. Кәсіби терапия балалардың өзін-өзі күту дағдыларын, мектепке және қоғамға бейімделу қабілеттерін дамытады. Бұл әдіс арқылы балалардың жеке қабілеттерін нығайтып, олардың болашақта өз бетінше өмір сүруіне көмектеседі [4,34].

Қорыта айтқанда, Аутизм–қазіргі қоғамда жиі кездесетін психикалық даму бұзылысы. Оның пайда болу себептері күрделі және әлі күнге дейін толық түсінілмеген, бірақ генетикалық, биологиялық және экологиялық факторлар бұл бұзылыстың дамуына ықпал ететіні анық. Аутизмнің ерте белгілері мен оны диагностикалау әдістерін түсіну баланың болашағына оң әсер ететін маңызды қадам. Қазіргі таңда аутизммен ауыратын балаларға арнайы қолдау көрсету олардың әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, қоғамға бейімделуіне және болашақта толыққанды өмір сүруіне көмектеседі.

Әдебиет

1. Бозгулова С.С. (2017). Аутизмнің пайда болу себептері мен ерекшеліктері. Қазіргі заманғы психология журналы, 12(3), 45-52б.
2. Сыздықова М.Қ. (2019). Аутизмнің ерте диагностикасы және оны емдеу әдістері. Қазақстан педиатриясы, 15(1), 23-30.
3. Алдашева Т.А., және Ахметова Ж. Б. (2020). Аутизм белгілерін анықтаудың генетикалық және экологиялық аспектілері. Жаратылыстану ғылымдары журналы, 7(2), 98-106.
4. Бекжанова Р.Е. (2021). Аутизммен ауыратын балаларға арналған қолдау бағдарламалары. Қазақстандағы әлеуметтік педагогика, 5(4), 34-42.

**Ерекше қажеттілігі бар балаларды дамыту жұмысында
тұрмыстық жаттығуларды қолдану ерекшеліктері**

Қирабаева Ш.А., п.ғ.к., аға оқытушы,
Қадырберген Ә.Б., 2 курс студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассмотрены пути применения педагогики Монтессори для детей с особыми потребностями и показана эффективность.

Abstract

The article discusses the application of Montessori pedagogy for children with special needs and demonstrates its effectiveness.

Баланы қоршаған ортаға бейімдеу және оны қабылдау – отбасында басталады. Ерте жастан және мектепке дейінгі жастағы балалар Монтессори педагогикасында асханамен және басқа да тұрмыстық құралдармен танысады. Монтессори педагогикасында балаларға заттарды қызметіне қарай пайдалануға, сенсорлық сезімдерін дамытуға және қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді.

Балалар мынадай әрекет түрлерін орындату арқылы: заттарды тасымалдау, аударып салу, құю, елеу, ашу, жабу, түймелеу, ағыту, байлау, шешу, жуу, турау, сыпыру т.б отбасы мүшелері мен маманның арасында қарым-қатынас орнайды.

М.Монтессори педагогикалық жүйесінің даярланған ортасына енгізіледі:

- тұрмыстық өмір жаттығуларына қажетті құралдары бар кеңістік, әлеуметтік және өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын дамыту үшін;

- сенсорлы дағдыларын дамытуға арналған құралдары бар кеңістік;

- ана тілін дамытатын жаттығулары бар кеңістік;

- математикалық түсініктерін дамытуға арналған жаттығулары бар кеңістік;

- табиғат пен мәдениетті дамытатын жаттығулары бар кеңістік [1].

Шынайы тұрмыстық әрекеттерінің өз кезектілігі болады: әрекетке дайындық, бастауы, орындауы, аяқтауы, алғашқы жоспармен салыстыру және бақылау, кезеңді қайталау немесе жұмысты аяқтау. Ең бастысы, бала жұмыс кезеңін аяқтағанша кедергі жасамау. Бұндай жаттығулар балаға әрекеттің жүйелі құрылымын орындауын қалыптастыруға мүмкіндік береді: мақсатты тұжырымдау, жоспарлау,

жоспарға ілесу, жұмыс барысында және соңында өзін-өзі реттеу, өзін-өзі бағалау.

Күнделікті өмір жаттығулары 2,5 жастан 4-5 жасқа дейінгі балалардың қызығушылығына бағытталған. Дәл осы жас кезеңінде бала қимыл-қозғалысты қалап тұрады, ол күнделікті көретін үй тұрмысындағы құралдармен әрекет орындауда байқалады.

Балаға өз бетімен құралдарды таңдауға мүмкіндік беретін арнайы даярланған орта, өмірлік құзыреттілігін қалыптастыруын, тұрмыстық және қол жетімді еңбек әрекетіне дайындығын, әлеуметтік қарым-қатынасқа түсе білуін, қауіпсіздік ережелерін сақтауын және балалар мен ересектер ортасында өзін сенімді және еркін сезіну дағдыларын қалыптастырады. Осылайша, арнайы даярланған ортадағы сабақтар баланың мүмкіншілігі мен қажеттілігін, психологиялық жасын (сенситивті кезеңін) ескере отырып, жан-жақты дамытуға бағытталған. Бала тәртіп пен жауапкершілікке дағдыланады.

Күнделікті өмір жаттығулары, екі түрге бөлінеді:

-өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларымен байланысты жаттығулар;

-қоршаған ортаға күтім көрсетуге байланысты жаттығулар.

Екі бағыт та жеке тізбегі бар нақты әрекет түрлерін қалыптастыруға, белгілі бір нәтижеге алып келуге бағытталған: төгілген су сұртулі, лас майлық жуулы, ыдыс жуулы т.с.с.

Ерекше қажеттілігі бар балалар белгілі бір нәтижеге алып келетін әрекеттің логикалық тізбегін орындамас бұрын, оның құрамына кіретін жеке әрекеттерді меңгеріп алуы тиіс. Осы мақсатта арнайы даярланған ортаға, жеке әрекеттерді заттармен: еңбек құралдарымен және оның қосалқы бөлшектерімен орындай білуін қалыптастыру үшін, дайындық жаттығулары кіріктірілді. Дайындық жаттығулары жалпы моториканы, қол икемділігін, екі қолдың үйлесімділігін, «көз бен қол» үйлесімділігін, зейін шоғырлануын, ұқыптылықты дамытуға бағытталған.

Монтессори-терапия бөлмесінде педагог-дефектолог баламен жеке сабақ (анасының қатысуымен), жұппен және шағын топпен, топпен өткізеді. Әр аталған сабақ түрі белгілі бір мақсатты көздейді, ол төменде көрсетілген. Мүмкіндігінше, баланы топтық сабақтарға қосуға тырысу керек, осы сабақтарды өткізу балаға басқа балалармен қарым-қатынасқа түсуге мүмкіндік береді, басқа баланың әрекетін бақылауға үйренеді, өз кезегін күтуге, өз кеңістігі мен өзгенің жұмысын сыйлауға, топтық жұмыста өз қызметін ажыратуға үйренеді.

Сабақ мектепке дейінгі жастағы, заттық-қимылдық және құралдық әрекеттердің белсенді құрылымы кезеңін өтеріп жатқан, еліктеу икемділігі бар және қоршаған ортаға қызығушылық білдіретін, үлкендермен әрекетке түсе алатын балаларға тиімді болады. Арнайы даярланған ортадағы сабақтар қимыл-қозғалысының күрделі бұзылысы бар, тынымсыз және агрессивті тәртібі бар балаларға

ұсынылмайды. Ортадағы көп мөлшердегі тітіргендіргіштер баланың қиын тәртібін ушықтырып жіберуі мүмкін. Яғни, баланы даярланған ортаға кіргізу үшін, оның анықталған дайындығы болғаны қажет.

Баланы жүйелі топтық сабақтарға кіріктіру алгоритімі бірнеше бөдімдерден тұрады:

1 кезең – жеке сабақтар, ұзақтығы 30-35 минут. Бұл кезеңде педагог мына міндеттерді атқару керек:

- баламен сенімді қатынас құру, сабаққа деген және дидактикалық құралдармен әрекет орындауға деген қызығушылығын арттыру;

- қауыпсіздік ережесін және даярланған заттық ортада жұмыс істеу тәртібін сақтауға үйрету;

- дидактикалық құралдармен жұмыс істеу әдісін таныстыру;

- өзіне таныс дидактикалық құралдармен өз бетімен жұмыс істеуге, қажет жағдайда көмек сұрауға үйрету;

- баланың тәртібін, белсенділігін, баланың өзекті даму деңгейі мен жақын арадағы даму аймағын анықтау үшін, баланың құралдармен жасаған әрекетін бақылау, ол жеке даму бағдарламасын құру және даярланған ортаға қажетті құралдарды анықтау үшін қажет.

Алдыға қойылған міндеттер 5-7 жекелей өткізілген сабақта шешімін табуы мүмкін, дегенмен де, сабақ саны баланың даму деңгейі мен мүмкіншілігіне байланысты.

2 кезең – сабақ жұппен немесе кіші топпен (3-4 баламен) өткізіледі, сабақ ұзақтығы 35-45 минут. Баланың жұптық немесе кіші топта жұмыс жасай білу қағидалары: даярланған ортада ережелер мен жұмыс тәртібін ұстану, өз бетімен немесе мұғалімнің бағыттаушы көмегімен құралдармен, өзіне таныс жаттығулармен жұмыс жасай білу.

Екінші кезең міндеттері:

- әрекеттер мен дидактикалық құралдарға деген қызығушылығын, баланың өз бетінше жұмыс жасау мен таңдауын, даярланған ортаның ережесін сақтауын қолдау;

- дидактикалық құралдармен жұмыс жасау әдісін таныстыру;

- өзге балалармен жақсы қарым-қатынаста болуға үйрету;

- басқа балалардан, мұғалімнен көмек сұрауға және өзгеге көмек көрсете білуге үйрету.

3 кезең – шағын топпен (6 бала) және топпен (6 баладан көп, екінші педагог болуы керек) өткізілетін, ұзақтығы 60 және одан да көп минут. Баланың шағын топпен жасағанда ережелермен жұмыс жасау тәртібін орындау, мұғалімнің көрсеткен жаттығуларымен өз бетімен жұмыс жасай білу, жұмыс жасау үшін, өз бетімен жұмыс жасай білу, жұмыс жасау үшін, өз бетімен жаттығуды таңдай білу, көмек сұрай білу, өзгеге көмегін ұсына білу.

Үшінші кезеңнің міндеттері:

-дидактикалық құралдармен әрекет жасауға деген қызығушылығын, өз бетімен жаттығуды таңдау мен даярланған ортаның тәртібін сақтауын, өзге балаларға деген жақсы қарым-қатынасын қолдау;

- дидактикалық құралдармен жұмыс жасау әдісін таныстыру. Бұл кезеңде кей кездерде кейбір балаларға жеке сабақ пен топтық сабақтарды кезектестіру қажеттілігі туындайды. Жеке сабақтарда ережелер мен ортада жұмыс жасау тәртібі, жаңа жаттығулармен жұмыс жасау әдісін көрсету шаралары өткізіледі.

Арнайы даярланған ортадағы жұмыс жасау ережелері

1) Сабақта біз міндетті түрде жұмыс жасаймыз, әрекетсіз отыруға болмайды

2) Құралдармен жұмыс жасау көрсетілімін мұқият бақылаймыз

3) Құралды кім бірінші алса, сол жұмысты орындайды

4) Таныс құралды таңдап, оны сөреден өз бетіңмен алуға болады.

5) Біз жұмыс орнын өзіміз таңдаймыз: үстел үстінде ме, әлде кілемшеде ме

6) Құралдармен жұмысты ұқыпты жасаймыз: лақтырмаймыз, бүлдірмейміз

7) Жұмыс соңында құралдарды орнына, сөреге апарамыз, кілемшені орап, орнына саламыз.

8) Сабақта біз жүгірмейміз, секірмейміз, басқа балаларға кедергі жасамаймыз, егер басқа балалар келіссе, бірге жұмыс жасауға болады.

9) Сабақта айғайламаймыз, басқа балаларды аландатпау үшін, ақырын сөйлейміз. Әр сабақтың (жеке және топтық) құрылымы кіріспе, негізгі (әрекеттік) және қорытынды бөлімдерден тұрады [2].

Кіріспе бөлімінде әдеттегідей сәлемдесу, жеке қатынас пен сабаққа деген жақсы көңіл туындату үшін өткізіледі. Кіріспе бөлімінде, қажет болса, арнайы даярланған бөлмедегі негізгі ережелер еске түсіріледі. Сабақтың негізгі бөлімі баланың әрекетіне арналған. Ол баланың (балалардың) өз бетімен таңдалған әрекеттерінен немесе мұғалімнің ұсынған жаттығуларынан тұрады. Сабақтың қорытынды бөлімінде, балаға (балаларға) міндетті түрде белгі беріледі, құралдар мен бөлме реттеліп-жинастырылады, балаларға шағын ғана топтық жұмыс немесе ойын ұсынылады, содан соң, қоштасу жаттығуы орындалады.

Күнделікті өмір (тұрмыс) жаттығуларын орындау тәртібі

Бұл жаттығуға арналған құралдар ашық сөреде жеңілінен күрделісіне қарай орналасады. Әр жаттығуға арналған құралдар жеке табақта жатады. Даярланған заттық ортаның әр құралымен жұмыс жасауының өз тәртібі бар: 1) Әр құралмен жұмыс әдісін мұғалім балаға жеке көрсетілім арқылы жеткізеді. Әрекеттің орындалуы өте баяу қимылмен көрсетіледі, әрбір әрекетті, кезеңдерге бөліп көрсетеді. Ауызша сөз қолданылмайды (немесе аз мөлшерде). 2) Алғашқы

көрсетілімнен кейін, мұғалім балаға осы құралмен өз бетімен жаттығуда орындауға ұсынады. Мұғалім баланың ісіне араласпай бақылап отырады, тіпті бала әрекеттің реттілігін бұзса да немесе басқа да қателіктер жіберсе де. 3) Еркін әрекет кезінде мүмкіндігі шектеулі балаға кей-кезде жаттығуды өз бетімен таңдау қиындық туғызады. Сол кезде, мұғалім балаға таныс бірнеше жаттығудың ішінен таңдап алуды ұсынады. 4) Ерекше қажеттілігі бар бала өз бетімен және өзіне таныс құралмен жұмыс жасау барысында әрекеттің орындалу реттілігін ұмытып қалуы немесе жаттығуды аяқтауда қиындыққа тап болуы мүмкін. Бұндай кезде, мұғалім бағыттаушылық көмек өкрсетеді, ол үшін, ымдық көмек немесе бір сатылы нұсқау беруді қолданады. 5) Егер, мұғалім баланың жаттығуды дұрыс емес орындап жатқанын байқаса, жұмыс ортасында бас салып, қатесін жөндеуге кіріспеу керек. Бұл жағдайда бала қорғаншақтана бастайды, мұғалім көбінесе бұл жағдайда, зиян тигізіп алады. Бала «ұлу ұқсап, өз ұясына тығылып қалады». 6) Кез-келген қате орындалған әрекетті мұғалім есінде сақтап қалу керек, келесі сабақта балаға жаттығуды дұрыс орындау әрекетін көрсету және түсіндіру үшін. Біз балаға «үйрете отырып үйретуіміз керек, түзеу арқылы емес». 7) Мұғалім әр дидактикалық құралдың қолдану мақсатын жақсы түсіну керек. Егер, бала құралды қызметіне қарай орындамаса, онда мұғалім оның әрекетін тоқтатып, жаттығу дұрыс орындалуы үшін, көрсетілімді тағы бір қаталауы керек. 8) Егер бала өзіне таңсық, жаңа әрекетті өз бетімен орындай бастаса, онда шынайы жағдайда орындай білу керек. Мысалы, сумен жұмыс жасауда ол еденге суды төгіп алды, баланың өзі немесе басқа бала еден сүрткішті ала салып, төгілген суды сүрте бастаса, онда ол табиғи шынайы болар еді [3].

Біз балаларға өз бетімен әрекеттенуді үйретуіміз керек, әр жағдайда үлкендерге тәуелді болмай, өз бетімен әрекеттенуге және де өзін қоршаған ортада қожайын болуға мүмкіндік беруіміз керек.

Әдебиет

1. Білім алуында ерекше қажеттілігі бар балаларды дамыту жұмысы барысында күнделікті өмір жаттығуларын қолдану: әдістемелік нұсқаулық/Елисеева И.Г., Аханова Ж.Б. - Алматы: ТП ҰҒПО, 2017. - 5 б.

2. Монтессори М. Мой метод. Руководство по воспитанию детей от 3 до 6 лет. М. Центрполиграф, 2010. - 415 с.

3. Монтессори М. Впитывающий разум ребенка. СПб, 2011, 318 с. Стэндинг Э.М. Жизнь и творчество Марии Монтессори. СПб. 2010. -299с.

Музыка сабақтарында білім беру ортасын жобалаудың заманауи технологиялары

Косбармакова Д.Б., п.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Всестороннее формирование знаний, умений и навыков учащихся с применением современных технологий на уроках музыки

Abstract

Comprehensive formation of students' knowledge, skills and abilities using modern technologies in music lessons

Бүгінгі таңда мектептегі білім берудің міндеттері баланың айналасында, оның даралығы мен бірегейлігін, қоғамда өзін таба білу, өзін және қоршаған шындықты өзгерте білу. Қазіргі мектепте музыкалық білім беру мен тәрбиелеудің міндеттері:

-оқушылардың музыкалық мәдениетін қалыптастыру;

-оқушыларды музыкамен одан әрі тәуелсіз қарым - қатынас, музыкалық өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі тәрбиелеу үшін базаны қамтамасыз ететін тірек білім, білік және қызмет тәсілдері жүйесімен қаруландыру;

-оқушылардың рухани дербестікке ие болуы, жеке көркемдік мәдениеттің негізі ретінде рухани еркіндікті қалыптастыру;

-оқушылардың музыкалық қабілеттерін, вокалдық деректерін дамыту;

-оқушылардың эмоционалдық саласын дамыту;

Оқу процесінде оқушының танымдық және шығармашылық белсенділігін жүзеге асыру үшін үй тапсырмасын орындауға бөлінген уақытты азайту арқылы білім сапасын арттыруға, оқу уақытын тиімді пайдалануға және Оқушылардың репродуктивті белсенділігінің үлесін азайтуға мүмкіндік беретін заманауи білім беру технологиялары қолданылады. Мектепте оқу процесінде қолданылатын білім беру педагогикалық технологияларының кең спектрі ұсынылған [4, б. 78].

Музыка сабағына заманауи көзқарас музыка сабағы, ең алдымен, өнер сабағы болуы керек деген ұстанымды көбірек қолдайды. Мектепте музыканы өнер ретінде оқытудың жақтаушылары көбейіп келеді. Дегенмен, музыка сабағы шынымен өнер сабағына айналуы үшін не істеу керектігін түсінуде кейде полярлық қарама-қарсы көзқарастарда көрінетін сәйкессіздіктер бар.

Жұмыстың мақсаты-оқу процесінде музыкалық өнердің ерекшеліктерін зерттеу.

Мақсатқа жету келесі міндеттерді шешуді қамтиды:

Қазіргі білім беру процесінде музыкалық өнерді қарастыру.

Музыка сабағының өнер сабағы ретінде қалыптасуын зерттеу.

Мектеп оқушыларына музыкалық білім берудің тұжырымдамасына сәйкес мектептегі музыка сабақтарының негізгі міндеті-оқушылардың көркем музыкаға деген қызығушылығын ояту, музыкалық өнерді сезінуге, түсінуге, сүйуге және бағалауға, ләззат алуға үйрету; онымен жүйелі қарым-қатынас жасау қажеттілігін сезініп, музыканы эмоционалды түрде жағымды қабылдау.

Қазіргі мектеп тәжірибесінде, музыкалық педагогикадағыдай, музыканы оқытудың екі тарихи тәсілі бар. Олардың бірі - музыканы мектеп пәні ретінде оқыту - 30-шы жылдардан бастап басым болды, сондықтан жүйелі, бірнеше рет мектеп бағдарламаларында жүзеге асырылып, музыканы жалпы дидактикалық принциптерге бағынатын басқа пәндермен қатар қарастырады. Екіншісі-музыканы тірі бейнелі өнер ретінде оқыту, ол 20-шы жылдары қалыптаса бастады (Б.В. Асафьев, А.А. Шеншин, Н.Я. Брюсова, В.Г. Каратыгин, Б.Л. Яворский және т.б.), бірақ көптеген жылдардан кейін ғана Д.Б. Кабалевскийдің педагогикалық тұжырымдамасында жүзеге асырылды жалпы дидактикалық принциптердің маңыздылығы, ең алдымен, өнердің табиғатынан туындайтын принциптерді әзірлеуді талап етеді [1,б. 28].

Сондықтанда музыка пәні мұғалімдеріне мектеп әкімшілігі, ата-аналар зор үміт артады. Жас өспірім бойына музыкалық білімді игерту - пәндегі сабақ жоспары құрылымы бойынша болғанымен жеке дара табиғи дарынды оқушылармен жұмыс аспаптық үйірмелер арқылы дамитыны бізге мәлім.

Сол орайда музыка пәні мұғалімінің кәсіби шеберлігі жоғарғы деңгейде болу керек деп ойлаймын. Ал ол үшін пән мұғалімі қазіргі таңда қолданысқа берілген жаңа технология әдіс-тәсілдерін, түрлі бағдарламалар элементтерін дұрыс және ұтымды қолдануы қажет.

XX-шы ғасырдың соңы – ХІ-ші ғасырдың басы ақпараттық технологияларды (АТ) білім беруге кеңінен енгізудің бастапқы нүктесі деп санауға болады. XX ғасырдың екінші жартысы қоғамның барлық аспектілерінің дамуына әсер еткен жаңалық – дербес компьютердің және қазіргі заманғы байланыс құралдарының пайда болуымен ерекшеленді. Дербес компьютер мен Интернеттің пайда болуымен байланысты жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) қоғам өміріне өте жылдам, бір ұрпақтың өміріне еніп кетті [2, б. 39].

Технология сөзі гректің *techne* сөзінен шыққан, «өнер», «шебер», «қабілет» дегенді білдіреді. Белгілі бір тұрғыдан алғанда аталған ұғымдардың барлығын процестер ретінде түсіндіруге болады. Процесс әдетте қойылған мақсатқа жетуге бағытталған нақты әрекеттердің жиынтығы ретінде түсініледі.

Ақпараттық технология–объектінің, процестің немесе құбылыстың жай-күйі туралы жаңа сапалы ақпарат алу үшін бастапқы

ақпаратты өңдеу және беру құралдары мен әдістерінің жиынтығын пайдаланатын процесс [3, б. 11].

Ақпараттық технологияның мақсаты – ақпаратты кейіннен талдау және оның негізінде қандай да бір әрекетті орындау туралы шешім қабылдау үшін өндіру [3, б. 12].

Коммуникациялық технологиялар адамның сыртқы ортамен әрекеттесу әдістерін, құралдарын және құралдарын анықтайды.

Қосымша білім беруде мыналар өзекті болып табылады: оқу процесін жетілдіру; оқытушының практикалық іс-әрекетінде АТ-ны қолдану, тиімді нәтижеге жетуді қамтамасыз ету, оқытудың белсенді формалары мен әдістерін іздестіру және енгізу; оқуды ынталандыру және ынталандыру әдістеріне ерекше көңіл бөлу қажеттілігі.

Музыка және компьютерлік технологиялар әлі де өте жас, бірақ динамикалық дамып келе жатқан білім саласы, технология мен өнердің қиылысында орналасқан, адамдарға шығармашылық, оқу және ғылыми зерттеулер үшін өзгермелі құралдарды ұсынады.

Бүгінгі таңда музыкалық білім берудің келесі негізгі бағыттары бойынша компьютерлік музыкалық бағдарламалар әзірленуде:

1. музыканттың көркемдік ойлауын тәрбиелеу;
2. практикалық дағдыларды дамыту;
3. музыкалық қабілеттерін дамыту;
4. шығармашылық белсенділік;
5. негізгі ұғымдар мен терминдерді оқу;
6. теориялық білім беретін бағдарламалар;
7. есту қабілетін дамытуға бағытталған бағдарламалар;
8. музыкалық әдебиет бойынша бағдарламалар;
9. мамандық бойынша білім мен дағдыны қамтамасыз ететін

бағдарламалар.

Музыкалық әдебиет бойынша бағдарламалар - бұл кітаптар, әртүрлі шығармалар бойынша шағын суреттелген анықтамалықтар, композиторлардың қысқаша өмірбаяндары болуы мүмкін. Музыка және музыкалық әдебиет тарихы бойынша бағдарламалар мәтіндері слайдтар мен репродукциялармен, бейне үзінділермен көркемделіп, баяндауыш мәтінін қамтуы мүмкін [2, б. 152].

АТ қолданудың негізгі мақсаты – оқушылардың танымдық және шығармашылық белсенділігін белсендіру. Қазіргі білім беру стратегияларына сәйкес оқушы тыңдаушы рөлінен шығып, оқу үдерісінің белсенді қатысушысы болуы керек.

Мұғалімнің міндеті – оқушылардың оқу процесіне қызығушылығын тудыратын, музыкалық және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететін, әдеттен тыс элементтерді қамтитын материалды таңдау. Бағдарламаның көмегімен композиторлардың шығармашылығымен танысуға, олардың өмірбаяндарын зерделеуге, жазған музыкалары туралы мағлұмат алуға, музыка өнерінің әртүрлі жанрлары, музыкалық аспаптар туралы

білуге болады. Мамандық бойынша білім мен дағдыны беретін бағдарламалар музыкалық аспапты белгілі бір деңгейде меңгеруді қамтамасыз етеді [2, б. 152].

Бұл бағдарламалар музыкалық құлақты дамытуда, шығармаларды тыңдауда, әуендерді таңдауда, өндеуде де қолданылады. Олар аспаптың диапазонын, орындаушының үзінділердегі еркіндігін, штрихтар мен динамикалық реңктердің орындалуын, артикуляцияны және т.б. анықтауға мүмкіндік береді. Компьютер «оркестрмен» пьесаларды үйренуге мүмкіндік береді [2, б. 153].

Презентация мұғалімге музыкалық-музыкалық фрагменттердің, бейне фрагменттердің көмегімен өз оқиғасын иллюстрациялауға мүмкіндік береді; ол оқушылардың зейінін сабақ материалына аударып, ұсынылған материалды тиімді қабылдауға ықпал етеді.

Қазіргі балалар компьютерді өте жақсы біледі, сондықтан бастауыш сыныптардан бастап тәуелсіз тапсырмалардың мағынасы бар, атап айтқанда: интернет-ресурстардың көмегімен зерттелетін шығарманы әр түрлі шебер мамандардың, сондай-ақ басқа мектептердің оқушыларының құрдастарының орындауында тыңдау; бұл шығарманың басқа музыкалық аспаптарда қалай орындалатынын тыңдау. Жоғары сынып оқушылары интернет-ресурстарды пайдалана отырып, эссе құрастыра алады, композиторлар мен орындаушылардың шығармашылығының қызықты фактілерін іздей алады, сондай-ақ сахна мәдениетін үйрене отырып, олардың қойылымдарының үзінділерін көре алады [4, б. 150].

Өмірдің барлық салаларында жаңа ақпараттық технологияларды қолдану қажеттілігі біздің қоғамның дамуымен байланысты. Қазіргі заманғы музыка мектебі уақыт талабынан қалыс қалмауы керек, демек, мектеп мұғалімі өзінің кәсіби және шығармашылық дамуына, білім сапасын жақсартуға қуатты ынталандыру ала отырып, өз қызметінде компьютерлік технологияларды қолдануы керек. Көптеген компьютерлік технологиялар музыканың ерекшеліктеріне сәйкес келетін жұмыстың жеке сипатына бағытталған [5, б. 103].

Білім беру процесіне заманауи АКТ енгізу уақытпен қатар жүруге ғана емес, сонымен қатар Балалар музыка мектебінің пәндерін оқыту әдістемесін сапалы жақсартуға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Гаврилова Е.Н. Вопросы музыкальной педагогики: учебное пособие, Издательство: Издательство Омского государственного университета им. Ф.М. Достоевского, 2014 г.-164 с.

2. Бекенова Д.У., Мухатаева Ж.А. Информационные технологии в музыкальном образовании // Актуальные задачи педагогики (III): материалы междунар. заоч. науч. конф. – Чита: Издательство Молодой ученый, 2013. - 194 с.

3. Музыкалық педагогика: музыка мамандықтарының студенттеріне арналған оқу құралы / Е.Жұматаева. – Алматы: ССК, 2020. – 400 б.

4. Остроух А.В. О-72 Ақпараттық технологиялар негізі: орта кәсіби білім мекемелерінің студенттеріне арналған / А. В. Остроух. — 2- басылым — М.: «Академия» баспа орталығы, 2015. — 208 б.

ӨОЖ 373.3:37.016:82:372.461

**Әдебиеттік оқыту пәні негізінде бастауыш сынып
оқушыларының сөйлеу тілін дамыту**

Құттықбай Н.Қ., п.ғ.м., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются особенности развития устной речи младших школьников на основе предмета «Литературное чтение». Автор отмечает, что использование художественных текстов, устных упражнений и творческих заданий способствует обогащению словарного запаса, формированию связной речи и развитию коммуникативных навыков учащихся. В работе подчеркивается значение литературных произведений как средства воспитания интереса к чтению и формирования языковой культуры.

Abstract

Annotation. The article explores the development of primary school students' oral speech through the subject "Literary Reading." The author emphasizes that the use of literary texts, oral exercises, and creative tasks enriches vocabulary, fosters coherent speech, and enhances students' communication skills. The study highlights the importance of literary works as a tool for cultivating interest in reading and shaping language culture.

Қазіргі білім беру кеңістігінде тілдік тұлғаны қалыптастыру – жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтар аясында шешімін табатын кешенді педагогикалық міндет ретінде қарастырылады. Осы орайда бастауыш білім мазмұны оқушының функционалдық сауаттылығын қалыптастырумен қатар, коммуникативтік әрекетке қабілетті, мәдениетаралық қатынасқа бейім, тілдік-танымдық жағынан кемел тұлғаны тәрбиелеуге бағытталады. Бұл талаптар әдебиеттік оқу пәні арқылы жүзеге асады, өйткені ол балаға көркем мәтін арқылы тілді меңгерту, ойлауын жетілдіру, сөйлеу мәдениетін дамыту, тұлғалық қасиеттерді қалыптастыру қызметін атқарады.

Әдебиеттік оқу – тек көркем туындыны қабылдауға бағытталған эстетикалық пән емес, сонымен қатар тіл дамытудың мазмұндық-

әдістемелік өзегі болып табылатын көпқырлы лингводидактикалық құрал. Бастауыш сынып оқушыларының тілдік және сөйлеу әрекетін дамытуда бұл пәннің орны ерекше. Себебі мұнда оқушы тілмен тек танысушы емес, тіл арқылы мәдени-когнитивтік кеңістікті игеруші, сөйлеу барысында тілдік құралдарды функционалдық контексте қолданушы ретінде қалыптасады [1, 228 б.].

Бүгінгі жаңартылған оқу бағдарламасы аясында әдебиеттік оқу пәнінің мазмұны бірқатар концептуалдық өзгерістерге ұшырады. Ол тек мәтінмен таныстыруды емес, оқушының сол мәтінмен интерактивті, диалогтік, интерпретациялық қатынас орнатуын көздейді. Бұл, өз кезегінде, оқу әрекетінің рефлексивті сипатын арттырып, сөйлеу тілінің барлық деңгейде дамуына алғышарт жасайды: фонетика, лексика, синтаксис, прагматика, дискурсивтілік.

Әдебиеттік оқу мен сөйлеу тілінің өзара ықпалдастығы

Сөйлеу тілі мен әдебиеттік оқу пәні арасында тығыз когнитивтік, лингвистикалық және семиотикалық байланыс орнаған. Атап айтқанда:

1. Когнитивтік байланыс – көркем мәтін баланың ойлау қызметін (аналитикалық, критикалық, ассоциативтік, образды) белсендіреді, ал бұл сөйлеудің мазмұндылығына, логикалық құрылымына әсер етеді.

2. Лингвистикалық байланыс – көркем мәтін тілдік нормалардың (лексика-грамматикалық, сөзжасамдық, стилистикалық) үлгісі ретінде қызмет етеді, сөйтіп оқушы тілдік үлгілерді сөйлеуде интуитивті қолдануға үйренеді.

3. Семиотикалық байланыс – мәтін бейнелер, метафоралар, көркемдік символдар арқылы ойды иерархиялық деңгейде құруға үйретеді. Мұндай құрылым сөйлеудің ішкі модельдерін жасақтауға ықпал етеді [2, 172 б.].

Бұл өзара ықпалдастықты тек декларативті түрде емес, педагогикалық-дискурсивті модельдер арқылы жүзеге асыру маңызды. Ол үшін әдебиеттік оқу сабағында мынадай бағыттағы жұмыс түрлері сөйлеу тілін дамытуға жағдай жасайды:

- Кейіпкер бейнесін сипаттау, мінездеме беру – эпитет, теңеу, реңктік сөздермен сөйлеуді байытуға мүмкіндік береді;

- Оқиғаны қайта құрастыру, жалғастыру, аяқтау – сөйлемдерді жүйелеу, ойды жоспарлау, логикалық құрылымдау қабілетін дамытады;

- Диалог жүргізу – сөйлеу жағдаятына сай тілдік бірліктерді таңдау, коммуникативтік тәсілдерді меңгеру дағдысын қалыптастырады;

- Талқылау мен пікір айту – өз ойын дәлелдеу, аргументтер келтіру, қарсы пікірге жауап беру машығын дамытады;

- Мазмұндау, жоспар құру, инсерт әдістері – мәтінді терең түсініп, оны құрылымдауға, жүйелі айтуға дағдыландырады.

Оқушы сөйлеу тілінің әдебиеттік оқу пәнінде дамуына ықпал ететін факторлар:

1. Мәтіннің типі мен жанры: ертегі, аңыз, өлең, әңгіме, мысал – әрқайсысы сөйлеудің белгілі бір формасын қалыптастырады (монолог, диалог, сипаттау, пайымдау).

2. Сөйлеу әрекетінің түрі: тыңдау – түсіну – талдау – жауап беру – өз сөзімен жеткізу – шығарма жазу – инсценировка (көрініс қою).

3. Оқу тапсырмаларының түрлендірілген формасы: кластикалық сұрақтардан бөлек, жобалық жұмыс, ситуациялық талдау, рөлдік модельдеу.

4. Интерактивтік әдістер: «Балық қаңқасы», «РАФТ», «Ыстық орындық», «Ойлан–жұптас–бөліс», «Әдеби дебат» – оқушы сөйлеуін функционалды контексте жетілдіреді [3, 97 б.].

Демек, әдебиеттік оқу пәнін тиімді әдіс-тәсілдермен, ұлттық фольклорлық мәтіндермен, тіл дамытушы жаттығулармен үйлестіре жүргізу – сөйлеу мәдениетінің қалыптасуына, тілдік құзыреттіліктің дамуына, және ең бастысы – ұлттық дүниетанымға негізделген сөйлеу ойлау кеңістігінің орнығуына жағдай жасайды. Бұл – оқушыны ХХІ ғасырдың мәдени-тілдік субъектісі ретінде тәрбиелеудің стратегиялық негіздерінің бірі.

Бүгінгі білім беру парадигмасында сөйлеу әрекеті – когнитивті, тұлғалық және мәдени компоненттерді біріктіретін күрделі дидактикалық құрылым. Әдебиеттік оқу пәні осы көпқабатты сөйлеу қабілеттерін іске қосатын негізгі арна ретінде қарастырылады. Ол оқушының тілдік интуициясын дамытумен қатар, мәдени-символикалық кеңістікке енуін, әлемді тіл арқылы тануын, рухани тәжірибе жинақтауын қамтамасыз етеді. Мұның өзі сөйлеу тілі дамуының тек формальды емес, онтологиялық негізге ие екенін көрсетеді [4, 125 б.].

Бастауыш сыныптағы «Әдебиеттік оқу» пәні оқушылардың сөйлеу тілін дамытуда ерекше орын алады. Көркем шығармалармен жұмыс істеу, мәтін мазмұнын әңгімелеу, кейіпкерлердің іс-әрекеттерін талдау және шығармашылық тапсырмаларды орындау арқылы балалардың сөздік қоры молайып, байланыстырып сөйлеу дағдылары қалыптасады. Сондай-ақ, оқушылардың ойлау қабілеті, қиялы, дүниетанымы кеңейіп, өз ойын еркін әрі дәл жеткізуге үйренеді. Демек, әдебиеттік оқу пәні – тек оқуға қызығушылықты арттыру құралы ғана емес, сонымен қатар оқушылардың тіл мәдениетін, коммуникативтік қабілеттерін дамытудағы маңызды әдістемелік негіз болып табылады.

Әдебиет

1. Нұрмұханова Ж. Мектепте әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 2002.

2.Исабаева А. Қазақ тілін оқытуда жаңашыл әдістер. – Алматы: Білім, 2021.

3.Рахметова С. Бастауыш сыныпта оқыту әдістемесі. – Алматы: «Мектеп», 2015.

4.Тілешова Қ.М. Бастауыш сынып оқушыларының тілін халық ауыз әдебиеті арқылы дамыту жолдары. –Алматы: «Бастауыш мектеп», 2020.

ОӘЖ:65.01

Тайм менеджмент әдістерін қолдану арқылы баланың бос уақытын тиімді жоспарлай білуге ынталандыру

Керімқұл А.Н., оқытушы, п.ғ.м.,
Оспанова Ә.Қ., Педагогика және психология білім беру
бағдарламасының 2 курс білім алушысы,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье проанализированы методы тайм-менеджмента. Показаны способы мотивации ребенка к эффективному свертыванию времени с помощью методов Тайм-менеджмента. Проанализированы термины досуг, тайм менеджмент, методология.

Abstract

The article analyzes time management methods. It shows how to motivate a child to effectively manage their time using time management methods. The terms leisure, time management, and methodology are analyzed.

Тайм-менеджмент - бұл адамның мақсатына жету үшін іс-әрекетті тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік беретін әдістер жүйесі. «Тайм-менеджмент» термині сіз уақытты басқара алмайсыз, бірақ оны ұйымдастыра аласыз. Дүниежүзілік ғылыми менеджмент мектебінің негізін қалаушы Фредерик Тейлор тайм-менеджмент философиясының негізін қалаушыларының бірі [1].

Тайм-менеджменттің білім берудегі рөлі өзін-өзі ұйымдастыру алгоритмі, оқу іс-әрекетін өзін-өзі ұйымдастыру процесіне қатысатын тұлғаның көшбасшылық қабілетін қалыптастыруда уақытты оңтайлы бөлуге дайын болуы. Себебі, уақытты басқару бұл— тұлғаның іс-әрекетінде жеке және оқу мақсаттары мен құндылықтарына сәйкес ұтымды етуге мүмкіндік беретін педагогикалық технология. Оқушылардың әлеуметтік белсенділігі және соған сай сезімдері, көңіл-күйі, эмоционалдық жағдайы тек сабақта ғана емес, бос уақытында шұғылданатын іс-әрекетінде де көрініс табады. Шын

мәнінде оқушы бос уақыттың мәнін, оның даму заңдылықтарының бәрін бірдей жете игеріп, түсіне бермейді. Сондықтан олардың бос уақытта мәдени-тынығу істеріне араласуы да оқушылардың шынайы қабілетіне, талпынысына, еңбегіне, мәдени және рухани дәрежесіне байланысты [2].

Бос уақыттың жетіспеуінің себептерін анықтау: Бос уақыттың жетіспеушілігінің себептері арасында оқушылар уақыттың дұрыс бөлінбеуін, жалқаулықты, әлеуметтік желілерді, интернетке көп уақытын өткізу, оқу жүктемелерін, ұйқыдан кеш түру сияқты және басқа да мәселелерге мән бере отырып уақытты жоспарлау.

Бос уақыттың болмауы оқушылардың физикалық жағдайы мен рухани өміріне зиянды әсер етеді. Бос уақыттың болмауының физикалық және психикалық жағдайға әсері туралы сұраққа жауап бере отырып, денсаулығының нашарлауы, бас ауруы, депрессия, шаршағыштық, енжарлық, агрессивтілік, шаршау, ашуланшақтық, нервоздық, стресс, енжарлық, отбасымен қарым-қатынастың болмауы және достарымен, бос уақытта көркем әдебиет оқудан мүлдем бас тарту т.б. көріністер береді.

Батыс елдерінде тайм менеджмент бағытындағы 1990 жылы шыққан Стивен Ковидің «Жоғары қабілетті адамдардың 7 принципі» атты еңбегінің мәні зор. С.Кови өз еңбегінде жеке тұлғалық жетістікке жетудің толық тұжырымдамасын негіздеді. Жетістікке жетуді екі кезеңге бөліп көрсетеді: біріншісі – тәуелсіздікке тәуелділік деңгейі (жеке тұлғалық жеңісі), екіншісі – саналы бір-біріне тәуелділігі (қоғамдық жеңіс). Мұндағы принцип адамның жеке тұлғалық жетістіктерін көрсетеді.

Стивен Ковидтегі Жоғары қабілетті адамдардың 7 принципі:

1.Қалыптасқан жағдайдан жоғары болып, өз тағдырыңызға өзіңіз ие болыңыз.

2.Кез келген бастамаңызды, түпкі мақсатыңызды елестете отырып, бастаңыз.

3.Ең алдымен, бастапқыда істеу керек нәрселерді істеңіз (маңызды жұмыстар бірінші кезекте атқарылуы тиіс).

4.Екі жақты табыстылыққа ұмтылыңыз (жұмысқа көп уақыт бөліп, демалыссыз қалмаңыз).

5.Өз мәселенізден бұрын қарсы алдыңыздағы адамның мәселесін тыңдаңыз, түсініңіз.

6.Синергияға жетіңіз (синергия (syn-бірге, ergos-қызмет) – екі немесе одан көп факторлардың қосындысы арқасында жоғары нәтижеге жету)

7. Әрқашан жетістікке, өсуге ұмтылушы болыңыз [3].

Уақытты дұрыс падаланудың ең маңызды жолы - басымдықты анықтау қабілеті (қабілеті немесе тіпті талантты ашу) - «D. Эйзенхауер матрицасын» алуға болады.

Кесте 1. Істерді орындау уақытының 4 типі

1	2
1. Шұғыл және маңызды	Бұл істерді ертеңге қалдыруға болмайды, сондықтан жылдам, ең алдымен осы істі орындау қажет
2. Маңызды, бірақ шұғыл емес	Бұл істерді шұғыл емес деп ертеңге қалдыруға болмайды, себебі болашақта қиындықтар туғызуы мүмкін. Мүмкіндігінше ерте орындаған жөн.
3. Шұғыл, бірақ маңызды емес	Бұндай істермен айналысу жұмыс өнімділігіне еш әсер етпейді. Нәтижесі де көрінбейді. Сондықтан, мүмкіншілігіңізге қарай, осындай істер санын азайтып, не мүлдем алып тастаған жөн.
4. Шұғыл да, маңызды да емес	Істердің бұл түрімен айналысудың қажеті жоқ. Сондықтан оп-оңай тізіміңізден сызып тастасаңыз болады

Тұлғаның қалыптасуы мен әлеуметтену үрдісінде уақытты ұйымдастыруда негізгі үш саланы ерекше бөліп көрсетуге болады: іс-әрекет, қатынас, өзін-өзі тану. Осының ішінде әлеуметтенудің үшінші саласы өзін-өзі тану, адамда «Мен» деген бейнесінің қалыптасуын сипаттайды, ол бірден пайда болмайды, көптеген әлеуметтік ықпалдардың әсерінен өмір бойы қалыптасады, әлеуметтік тәжірибелері жинақталады. Өзін-өзі тану өзіне үш компонентті, атап айтқанда, танымдық (өзін білу); эмоциональды (өзін бағалау); мінез-құлықтық (өзіне қатынасы) маңызды болып табылады. Тәрбиенің өзі әлеуметтенудің педагогикалық компоненті ретінде мәнді [4].

Сондықтан тәрбие үрдісінің табыстылығын қоғамның дамуы барысына қарай бағалауда тайм-менеджментті пайдалану маңызды болып табылады.

Баланың уақытын тайм-менеджменттің негізгі элементтері арқылы ұйымдастырудың келешек жасөспірімдерге тигізетін пайдасы зор. Осы арқалы олардың қоғамдағы орнын білуге негіз салынады. Сондықтан уақытты ұйымдастыруды педагогикалық негізде және баланың жас ерекшелігіне сай ұйымдастыру қажет.

Парето заңы немесе 80/20 ережесі туралы жиі естіген боларсыз. Осы ереженің арқасында уақыт пен ресурсты дұрыс басқаруға болады. Мұндай пропорция ауадан жасалмаған. Кәдімгідей заңдылықтарға сүйеніп, есептегеннен шыққан. Мәні сол — әлдебір іске күшіңіздің 20 пайызын салсаңыз, ол сізге 80 пайыз нәтиже береді. Мұны басқаша 80/20 ережесі немесе «Дисбаланс қағидасы» деп те атайды. Бұл заңдылықты экономист, әлеуметтанушы Вильфредо Парето енгізген. «Дисбаланс ережесі» қалай жұмыс істейді? Парето принципі — қатып қалған ереже емес. Десе де, көп жерде сүйеніп, қолдануға болады. Мысалы, Парето қағидасының көмегімен біраз істі жемісті атқара аласыз [5].

-Барлық шаруаны мойныңызға іліп алып, бәрін бір уақытта істеп жүрмес үшін басымдығына қарай реттеуге көмектеседі;

-Бәрін мінсіз жасауға талпындыратын перфекционизмнен құтыла аласыз. Барлығын бітіру міндет емес, бастысы қайсысы маңызды — сонымен айналысып үйренесіз.

-Ойыңыздағы істің ойдағыдай өтуі үшін аздап қана күш салсаңыз жеткілікті.

-Жоспарды іске асыру үшін неғұрлым көп еңбектенсеңіз, нәтижесі соғұрлым аз болады.

-Логикаға сыйған нәрсенің бәрі ұдайы дұрыс бола бермейді.

Сәтсіздіктің көп бөлігі жағымсыз факторлардың аздаған үлесіне байланысты болады.

-80 пайыз нәтиже көру үшін 20 пайыз әрекет етсеңіз жетіп жатыр. Бұл жерде ресурстарды дұрыс пайдаланып, сарқылып қалмауына жол бермеу маңызды. Өйткені үнемі барыңызды салып істей берсеңіз, жанып, қатты шаршап қаласыз.

- Ғаламторда 80% уақыт өткізіп, тек 20% ғана пайда тапсаңыз, желіде не істейтініңізді ойланыңыз

- Қандай 20% киімдерді аптаның 80%-да киесіз?

- Уақытыңыздың 20% ғана жұмсап, 80% рахатты неден ала аласыз?

Тайм- менеджменттің негізгі элементтері: 1. Мақсат қою. 2. Жоспарлау. 3. Шешім қабылдау. 4. Шешімді орындау. 5. Жүзеге асыруды бақылау. 6. Өзін-өзі жетілдіру. 7. Коммуникация. Уақыттың маңыздылығы тек жеке адамның өз қажеттіліктерін ғана қанағаттандырып қана қоймайды, сондай-ақ қоғамдық пайдалы нәтижелерге де қол жеткізеді. Мысалы, жеке тұлғаның дамуы, рухани құндылықтарды насихаттау мен мәдениетті қалыптастыру [6].

Уақытын тиімді ұйымдастыруда мектептен тыс мекемелер орасан зор үлес қосады. Оқыту процесінде тәрбиенің күрделі де көп қырлы міндеттерін толық жүзеге асыру мүмкін емес. Сондықтан сабақтан тыс жүргізілетін әртүрлі тәрбиелік іс-әрекет уақытты тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Қазіргі нарық қатынасында оқушыларды еркін тәрбиелеу әр-оқушының өзіндік қасиеті мен икемділігін ашуға мүмкіндік беру, оқушыларды жан-жақты тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлінуі керек болып отыр. Оқушының өзін-өзі дамытуға, жетілдіруге, қабілетті, өзгермелі әлеуметтік құндылық деп қарастыру қажет.

Уақытты пайдалануға қатаң қарайтын қазіргі кезең біздің өмірімізге «тайм-менеджмент» деген терминді бекер еніп отырған жоқ.

Әдебиет

1. Хайнц М. Позитивный тайм-менеджмент. Как успевать быть счастливым / М. Хайнц. - М.: Альпина Паблишер, 2019. - 128 с.

2. Адлер Ю. Лидерство как механизм постоянного обеспечения конкурентоспособности// Стандарты и качество. - 2000.-№ 10.-С. 14-23.

3. Парабеллум А. Как успеть все! Технологии управлением временем. Ежедневник / А. Парабеллум, Н. Мрочковский. - М.: Питер, 2016. - 480 с.

4. Соснина М.А. Личный тайм-менеджмент, или Как управлять своим временем / М.А. Соснина. - М.: Феникс, 2018.- 256 с

5. Дод П., Сандхайм Д. «25 лучших способов и приемов тайм-менеджмента. Как делать больше, не теряя головы» /Пер. с англ.-СПб.: «Издательство «ДИЛЯ», 2008. - 128 с.

6. Трейси Брайан «Результативный тайм-менеджмент: эффективная методика управления собственным временем» /Брайан Трейси; [пер. с англ. А. Евтеева] - М. : СмартБук, 2007.

ӘОЖ 376.1

**Монтессори әдістемесін қолдану арқылы ерекше білім беру
қажеттілігі бар балалардың тілін дамыту**

Күнділда А.Ж, оқытушы,
Мұрат М.Р., Лг-23-1 студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В данной статье представлена информация на научном языке об элементах методики Монтессори, используемой в коррекции речи детей с нарушениями речи в дошкольном возрасте. Было написано о том, что методология Монтессори состоит из пяти зон и что ее основной областью является речевая зона. Также была дана краткая информация по методике, приведены игры и упражнения для развития словарного запаса.

Abstract

This article presents information in scientific language about the elements of the Montessori technique used in speech correction of children with speech disorders in preschool age. It was written that the Montessori methodology consists of five zones and that its main area is the speech zone. There was also a brief information on the methodology, games and exercises were given.

Бүгінгі күнде Қазақстан Республикасының білім беру саясатының басым бағыттарының бірі мектепке дейінгі және мектепте білім алатын ерекше білімді қажет ететін балалардың

жағдайын жасап, оларды әлеуметтік өмірге бейімдеп, білім алу сапасын арттыру болып табылады.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаев 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында: «Күнделікті мәселелерді шешумен қатар, балалардың бәріне бірдей мүмкіндік туғызу үшін жүйелі шаралар қабылдау қажет. Балаларымыз қай жерде тұрса да, қандай тілде оқыса да сапалы білім алуы керек» деп атап өтті. Қазақстан Республикасының білімді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған бағдарламасында басым көрсетілген білім саласы – инклюзивті білім беру саласы болды. Бұл білім беру саласы негізінде білім алатын балалардың басым көпшілігі – ерекше білімді қажет ететін балалар.

Адам өз тілін өмір бойы жетілдіріп, ана тілінің байлығын меңгереді. Әрбір жас кезеңі оның сөйлеу қызметін қалыптастыруға жаңа нәрсе енгізеді. Тілді меңгерудегі ең маңызды қадам – мектепке дейінгі кезең болып табылады. Тілдің толық қалыптасып, дамитын кезі 6-7 жас аралығына дейін болады. Л.С. Выготский «бұл жасты тұтас динамикалық құрылым ретінде сипаттайды, ол жекелеген бөліктердің «бөлшектері» болып табылмайды, алты-жеті жастағы баланың барлық психикалық ерекшеліктері толық дамып жетіледі» деп, атап көрсеткен болатын. Мектепке дейінгі кезең туралы Н.С. Лейтес: «мектеп жаста-тәрбие мен білімді жинақтау және артықшылықтар бойынша өз бойына сіңіру кезеңі. Осындай маңызды функцияны осы секілді ерекшеліктері бар балаларға оңтайлы қолайлы етсек: қоршаған ортаға сенімді, өзін-өзі бағалау үдерісі жоғары болады» деген болатын [1, 20-22 б].

Бүгінгі күні мектепке дейінгі балалардың тілін дамыту мәселесі өте өткір мәселелер қатарында топ басында тұр деп айтсақта болады. Бұл балалар мен ересектер де бір-бірімен салыстырғанда компьютермен және басқа да техникалық прогрестің құралдарымен көп сөйлесе бастағанына байланысты болуы мүмкін. Мектепке дейінгі кезең балалар үшін сөйлеу мәдениетін қалыптастыру мен дамыту үшін өте қолайлы кезең. Педагогтың сөзі эмоционалды, мәнерлі болуы және баланың қызығушылығын, назарын, махаббатын оятатындай түсінікті болғаны жөн [2, 33-35 б].

Мектепке дейінгі жастағы балалардың сөйлеу тілін түзетуде кеңінен қолданылатын әрі жүйелі әдістеме болып Монтессоридің әдістемесі қолданылады. Бұл әдістеменің негізін қалаған итальяндық ғалым Мария Монтессори болды. Бүгінгі таңда баланың сөйлеуінің дамуы үшін саусақтардың ұсақ моторикасы да жауап беретіні белгілі. Мария Монтессори бұл білімді балалармен практикалық сабақтарда алғашқылардың бірі ретінде қолданды. Қазір кез келген Монтессори мектептің педагог арсеналында жүнді әріптер, фигуралар, қосымша беттер, тактильді сезінуге арналған материалдар, жылжымалы алфавит бар.

Монтессори әдісі сөйлеу тілінде бұзылыстары бар балалармен жұмыс істеуде тиімді құралдардың бірі. Бұл әдістің көмегімен балалар табиғи ортада, ойын арқылы сөйлеу дағдыларын еркін меңгереді. Педагогикалық тәжірибеде Монтессори материалдарын логопедиялық бағытпен біріктіру–ерекше қажеттіліктері бар балалардың толыққанды дамуына жол ашады. Зерттеу нәтижелері бұл әдістің практикалық құндылығын дәлелдейді [3, 305 б].

Монтессори әдістемесі арнайы мамандар (дефектолог, логопед), тәрбиеші мен ата-аналар үшін бүгінгі күнге дейін сұранысқа ие танымал жүйе болып келеді. Осындай жетістік факторларының бірі – бала тұлғасының барлық жақтарын бір уақытта жетілдіру. Бұл әдістеменің негізгі мәні – баланы өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі оқытуға, қоршаған ортамен бірге өзін-өзі дамытуға ынталандыруда.

Монтессори әдісі – баланың табиғи дамуына сүйене отырып, арнайы дайындалған ортада еркіндік пен дербестік негізінде оқытуды көздейді. Бұл әдісте мұғалім – бақылаушы, ал бала – білімді өз бетімен меңгеретін тұлға ретінде танылады [4, 184 б].

Балалардың Монтессори әдістемесі бойынша тілдік аймағын дамытатын құрал-жабдықтар кестеде көрсетілген (Кесте 1).

Кесте 1. Монтессори әдістемесі бойынша тілдік аймағын дамытатын құрал-жабдықтары

Дамыту аймағы	Керекті құрал-жабдықтар
Сөздік қорын кеңейту	Заттар, муляждар, фигуралар жиынтығы. Өртүрлі тақырыптағы карточкалар жиынтығы (өсімдіктер, жануарлар, заттар, аспаптар, техника ...)
Дыбыстық ойындар	Белгілі бір дыбысқа арналған шағын заттар бар қораптар. Үш бөлімшелері бар қорапшалар қолдануға болады.
Жазуға дайындық	Бас әріптер және жазу іскерлігін жаттықтыруға арналған материалдар жиынтығы. Жылжымалы алфавит. Сөздерді қоюға арналған тақталар.
Оқуға дайындау	Бірінші (интуитивті) оқуға арналған сөздерді, ұсыныстарды, мәтіндерді, кітапшаларды оқуға арналған күрделілігі әртүрлі карточкалар сериясына арналған материалдар
Түсінік айтуға арналған жаттығулар	Өңгімелер жасау, ертегілер ойлап табу үшін суреттер мен фигуралар сериясы.
Қосымша материалдар	Дидактикалық ойындар мен материалдар (қолдан жасалған және баспа негізінде) әріптерді есте сақтау, оқу жаттығулары, айту арналған және тағы басқа.

Монтессори әдістемесі бойынша сөздік қорды дамытуға арналған төмендегі ойындар ұсынылады.

«Сурет-сөз» ойыны

Керекті құрал-жабдықтар: кез келген суреттер бар карталар, тақтайшалар сөздер мен суреттер біріктірілген бақылау карталары. Суреттер мен сөздерді мына тақырыптар бойынша таңдауға болады: гүлдер, киім, жануарлар.

Ойын шарты: Бала өзінің алдына карта салынған қорапша салады. Ол үстелге сурет салады, содан кейін оларға сөздер жазылған тақтайшаларды таңдайды. Бақылау карталары балаға орындалған жұмысты өз бетінше тексеруге көмектеседі. Бұл ойын интуитивті оқуды дамытып, тіл сөздерін реттейді және жазылған сөзді, суретті затты салыстыруға үйретеді. Сөздік қорының кеңеюіне көмектеседі.

«Жұбын тап»

ойыншықтардың суреттері мен оларға сәйкес келетін нақты заттар бар суреттерді дайындау (доптың суреті және доптың өзі). Осы арқылы балаға сурет пен заттың өзін көрсете отырып, таныс емес сөздерді сөздік қорға қосуға болады. Енжар сөздік қорды белсенді сөздік қорға айналдыруға болады [5, 216 б].

Ойыншықтарды үстелге немесе еденге қою (кішкентайлар үшін 3-тен көп емес). Осы арқылы қазақ тіліндегі «асты», «үсті», «жанында», «қасында», «маңында» деген үстеулерді үйрету.

Сондай-ақ, бұл ойынды кез-келген басқа тақырыпта өткізуге болады, мысалы: жемістер, тұрмыстық заттар, көкеністер және тағы басқа.

Мақаланы қорытындылай келе, Монтессори әдістемесі баланың түрлі жақтарын дамытып, өз-өзіне қызмет етуін арттырады. Мысалы әдістеме бойынша кез-келген ойындар мен жаттығуларды орындау кезінде балада ұсақ моторикасы, сенсорика аймағы, ойлау көкжиегі, шығармашылық қабілеттері, қиялдау, зейіні, дамиды. Және ең бастысы бұл даму аймақтары бірлесе отырып, баладағы ең негізгі аймақ – сөйлеу аймағы бірге дамиды. Мектепке дейінгі жастағы балаларға әртүрлі тапсырмаларды беру арқылы сөздік қорды дамытуға болады.

Әдебиет

1. Абишева М.А., Мектепке дейінгі балалардың тілін дамытудың педагогикалық-психологиялық негіздері. Отбасы және балабақша, 2015. – № 2. – Б. 20-22.

2. Мизамбаева Р. Балабақшада тіл дамыту жұмысын ұйымдастыру мен оның мазмұны// Педагогика, 2013. – № 4. – Б. 33-35.

3. Орлова Д.В. Большая книга Монтессори. - М.: Прайм-Еврознак, 2011. С 305

4. Пятибратова Н.В. Логопедические занятия с элементами методики Монтессори. – Москва. 2010. – 184 с.

5. Таубман В.В. Теория и практика детского сада Монтессори. Таубман В.В., Фаусек Ю.И. – М.: Мысль, 2003. – 216 с.

**Ерекше білім беруді қажет ететін балалардағы психикалық
дамудың тежелуі**

Абсадық А.Қ., оқытушы,
Қабакбай І., АП-24-1 студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Резюме

В статье рассматриваются особенности развития, причины и типы задержки психического развития у детей с особыми образовательными потребностями. Описаны трудности в познавательной, речевой и эмоциональной сферах. Предлагаются направления педагогической и психологической поддержки, а также эффективные методы коррекционно-развивающей работы.

Abstract

The article discusses the features of development, causes, and types of mental development delays in children with special educational needs. It describes difficulties in the cognitive, speech, and emotional spheres. The article suggests areas of pedagogical and psychological support, as well as effective methods of correction and development.

Қазіргі таңда елімізде инклюзивті білім беруді дамыту ерекше маңызға ие. Бұл бағытта ерекше білім беруді қажет ететін балалардың қажеттіліктерін ескеріп, оларды білім беру процесіне толықтай енгізу көзделеді. Мұндай балалардың бір тобы – психикалық дамуы тежелген (ПДТ) балалар. Олардың танымдық, сөйлеу, эмоциялық-еріктік және әлеуметтік дамуының белгілі бір дәрежеде кешеуілдеуі арнайы педагогикалық-психологиялық қолдауды талап етеді.

Психикалық дамудың тежелуі – баланың жасына сай психикалық қызметтерінің уақытша немесе тұрақты баяу дамуы. Бұл жағдай көбіне жүйке жүйесінің функционалдық жетілмеуінен немесе ортаның қолайсыз әсерінен туындайды. Баланың оқу процесіндегі қиындықтары, қарым-қатынас жасау ерекшеліктері мен мінез-құлқындағы өзгерістер – осы тежелудің көрінісі.

Психикалық дамудың тежелуінің түрлері мен белгілері

Психикалық дамудың тежелуі бірнеше түрге бөлінеді:

1. Конституциялық түрі – тұқым қуалаушылық және биологиялық даму ерекшеліктеріне байланысты болады.

2. Соматогендік түрі – жиі және ұзақ ауырған, иммунитеті төмен балаларда кездеседі.

3. Психогендік түрі – тәрбиенің жеткіліксіздігі, психологиялық травмалар әсерінен дамиды.

4. Органикалық түрі – мидың органикалық зақымдануынан туындайды.

Бұл балаларға тән негізгі белгілер:

- Ойлау мен есте сақтау қабілетінің әлсіздігі;
- Сөйлеу тілінің дамуындағы кешігу;
- Зейіннің тұрақсыздығы;
- Эмоциялық тұрақсыздық (тұйықтық, жылаулық, ашуланшақтық);
- Мінез-құлықта өзіне сенімсіздік, төмен мотивация;
- Қарым-қатынасқа түсу қиындығы.

ПДТ-ның туындауына әсер ететін негізгі себептер:

- Жүктілік пен босану кезіндегі патологиялар (гипоксия, жарақаттар);

- Ерте жастағы нейроинфекциялар мен соматикалық аурулар;
- Орталық жүйке жүйесінің жетілмеуі немесе зақымдануы;
- Қолайсыз отбасылық жағдай, назардың жетіспеуі;
- Тәрбиедегі қателіктер, педагогикалық қараусыздық.

Клиникалық ерекшеліктері:

- Аутизм спектріндегі бұзылыстар (АСБ);
- Байланысқа түспеу, әлеуметтік өзара әрекеттестіктің жоқтығы;
- Қайталаушы қозғалыстар (стереотиптер);
- Эмоцияны білдіру мен түсінудің шектелуі;
- Зейін жетіспеушілігі, гиперактивтілік (СДВГ).

Психикалық дамуы тежелген балаларды диагностикалау

ПДТ-ны анықтау үшін кешенді диагностика қажет. Ол төмендегі бағыттарда жүргізіледі:

- Психологиялық зерттеу: зейін, ойлау, естесактау, сөйлеу тілін бағалау;

- Медициналық тексеру: жүйке жүйесінің жағдайын, физиологиялық ерекшеліктерін анықтау;

Педагогикалық бақылау: оқу материалын меңгеру деңгейі, мінез-құлқы, қарым-қатынас сипаты.

Диагностикалық мәліметтер негізінде баланың даму картасы жасалып, жеке оқу бағдарламасы дайындалады.

Педагогикалық қолдау және түзету жолдары

Психикалық дамуы тежелген балалармен жұмыс арнайы әдістерді, шыдамдылық пен тұрақтылықты талап етеді. Оқу процесін ұйымдастыруда келесі бағыттар ұсынылады:

1. Жеке бағдарланған оқыту: әрбаланың даму деңгейіне қарай тапсырмалар беру.

2. Танымдық процестерді дамыту: логикалық тапсырмалар, ойын технологияларын қолдану.

3. Сөйлеу тілін дамыту: логопедтік жаттығулар, тіл дамыту сабақтары.

4.Әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру: топпен жұмыс, бірлескен ойындар, қарым-қатынасқа үйрету.

Қорытынды

Психикалық дамуы тежелген балалар – ерекше қолдауды қажеттететін тұлғалар. Олармен жұмыс жүйелі, кешенді және кәсіби жүргізілуі тиіс. Егер уақытында дұрыс диагностика жасалып, тиімді педагогикалық қолдау көрсетілсе, мұндай балалардың әлеуметке бейімделуі мен білім алуы сәтті жүзеге асады.

Педагог пен ата-ананың бірлесе жұмысы баланың болашағына жол ашады.

Ең бастысы–әр балаға жеке тұлға ретінде қарап, оның дамуына жағдай жасау.

Психикалық дамуы тежелген балалар – әлеуеті бар, бірақ ерекше тәсілді қажет ететін тұлғалар. Олардың қоғамға бейімделуі, өзін табуы мен болашағына жол ашу–ең алдымен педагогтың кәсіби жауапкершілігіне байланысты.

ПДТ топтастырылуы жән еұғымы. Психикалық дамудың тежелуінің (ПДТ) этиологиясы.

Интеллектуалды, сезімдік (эмоционалды)-жігерлі сфераның және баланың жеке басының даму қарқынының бұзылуы тұтас алғанда қоршаған ортаның түрліше жағымсыз факторларының әсер етуіне байланысты, әсіресе өмірдің ерте кезеңінен ПДТ-ның негізінде көбіне өзбетінше әрекеттенудің қиын түрі.

Ауыр жұқпалы аурулар, бас сүйек миының зақымдануы, уланулар, тұқым қуалаушылыққа бейім болулар да, ПДТ-н себептері болып табылады.

ПДТ психогенді жағдайларының кері әсерінен де пайда болуы мүмкін, бала ата-анасынан айрылғанда, толық эмоционалды қарым-қатынастың жеткіліксіздігі (мысалға, емшектегі балалар үйінде, жетімдер үйінде өскендер, ешкім айтарлықтай көңіл бөлмейтіндер), сонымен бірге сезгіш органдарының кемшілігімен (соқырлық, саңыраулық, мылқаулық) – мұндай жағдайларда бала толық интеллектуалды дамуы үшін жан-жақты хабарлар ала-алмайды. Баланың психикалық қызметінің дамуы жас ерекшелігіне байланысты.

Баланың әдеттегідей дамуына үлкен маңыздылық пен тәрбие жағдайы керек. Мәдениеттілігі төмен от басында ата-аналар тәртібі дамуымен айналыспай өскен балалар өздерінің құрдастарынан интеллектуалды қарым-қатынасы жағынан жиі қалып отырады. Педагогикалық салақтық та өзінің белгілі ролін атқарады. ПДТ пайда болу себептерін зертте укезінде ОНЖ-нің органикалық зақымдануын бастан кешкеннен кейін, себепші болған қалдық құбылыстың ең ауыр түрі белгілі болған, ал функционалды –динамикалық бұзылу кезінде ең жеңіл түрі байқалады. Сол және бір ғана этиологиялық фактор зақымдалу уақытына байланысты генотиптік фонның есебімен бір ғана жағдайда тек жетілу қарқынының бұзылуына әкелуі мүмкін,

басқаша жағдайда ПДТ-ң қиындалған түрін береді немесе олигофренияға әкеледі.

З.К.С.Лебединская бойынша психикалық дамуы тежелген балаларға клиникалық-психологиялық-педагогикалық сипаттама.

ПДТ-сы бар баланың жеке басын қалыптастыруда эмоционалды (сезімдік) даму дәрежесіне, сонымен қатар нейродинамикалық бұзылуларға (астениялық және церебрастениялық жағдайлар) байланысты М.С. Певзнер мен Т.А. Власова келесі ПДТ түрлерін ерекшеледі:

Мұндай балаларға дұрыс бағыт пен сүйіспеншілік көрсетілсе, олар да үлкен жетістіктерге жетіп, қоғамда өз орнын таба алады. Сондықтан әрбір мұғалім мен маман бұлбалаларға тек диагноз емес, тұлға ретінде қарап, қолдау көрсетуі керек.

Психикалық дамудың тежелуі – ерекше білім беруді қажет ететін балалар арасында жиі кездесетін бұзылыстардың бірі. Мұндай балаларға уақытылы қолдау көрсетілсе, көптеген жағдайда олардың даму деңгейін қалыпқа келтіруге немесе кемінде, әлеуметке бейімдеуге болады.

Ең бастысы – балаға сабыр, тұрақтылық, жүйелілік және махаббатпен қарау. Мұғалім, дефектолог, психолог пен ата-ананың өзара бірлесе атқаратын жұмысы баланың болашағына бағыт береді.

Әдебиет

1.Төлекова А.Қ. Арнайы педагогика.—Алматы: Қазақ университеті, 2018. — 312 б.

2.Семаго Н.Я., Семаго М.М. Психическое развитие детей: диагностика, проблемы, коррекция. — М.: Владос, 2002. — 288 с.

3.Мухина В.С. Детская психология. — М.: Академия, 2010. — 416 с.

4.Боровик Т.Ю. Коррекционная педагогика. — М.: Владос, 2004. — 320 с.

Жоғары білім беру ортасының бастапқы курс білім алушыларының бейімделуі мен психологиялық жайлылықты қалыптастырудағы рөлі

Уразалиева Р.М., п.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда ашық университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Начало обучения в университете является важным этапом в жизни каждого человека. Оно характеризуется переходом на новый уровень знаний, ответственности и самостоятельности. Однако данный период может сопровождаться рядом трудностей, таких как адаптация к новым условиям обучения, проживание вдали от дома, установление новых социальных связей. В статье рассматривается влияние среды высшего образования на психологический комфорт и адаптацию студентов первого курса, а также анализируются факторы, облегчающие и затрудняющие данный процесс.

Abstract

The beginning of university studies is an important stage in every person's life. It is characterized by the transition to a new level of knowledge, responsibility, and independence. However, this period may be accompanied by a number of challenges, such as adapting to new learning conditions, living away from home, and establishing new social connections. This article examines the impact of the higher education environment on the psychological comfort and adaptation of first-year students, as well as analyzes the factors that facilitate or hinder this process.

Жоғары оқу орнына түскеннен кейінгі бейімделу – тұлғаның дамуы мен қалыптасуындағы күрделі әрі ұзақ процесс. Ол білім алушылардың үйреншікті өмір салтын өзгертуімен, жаңа әлеуметтік жағдайға көшуімен, сондай-ақ кәсіби және тұлғалық қиындықтарды еңсеру қажеттілігімен байланысты.

Әлеуметтік-психологиялық бейімделу – бұл білім алушылардың жаңа ортаға кірігуі, яғни оның өмірлік жоспарлары, қажеттіліктері мен ұмтылыстары жүзеге асырылатын әлеуметтік және кәсіби жағдайларға икемделуі. Бейімделу барысында білім алушы өзінің тұлғалық әлеуетін аша отырып, жаңа әлеуметтік ортамен өзара әрекеттеседі. Ғалымдар бейімделудің екі түрін бөліп көрсетеді: **Пассивті бейімделу** – сыртқы жайлылыққа бағытталып, тұлғаның ішкі әлеуетін толық ашуға мүмкіндік бермейді. **Белсенді бейімделу** – тұлғаның санасын, іс-әрекет аясын кеңейтіп, оның шығармашылық және кәсіби әлеуетін жүзеге асыруға жағдай жасайды.

Бейімделу – динамикалық құбылыс. Ол білім алушының бұрынғы тәжірибесі мен жаңа орта талаптарының арасындағы қайшылықтарды еңсеру барысында жүзеге асады [3].

Әлеуметтік бейімделу білім алушылардың қоғамдағы мақсатты қызмет етуінің тиімді формасын табуға мүмкіндік береді. Бұл процесс жаңа әлеуметтік жағдайларды қабылдап, оларды «өзінікіне айналдыру» арқылы іске асады. Нәтижесінде білім алушы жаңа ортада табиғи әрі еркін әрекет ете алады.

Жоғары оқу орны кезеңі – білім алушылардың кәсіби және тұлғалық дамуы тұрғысынан ерекше маңызға ие. Бұл кезеңде бірнеше өзекті процесс қатар жүреді:

- кәсіби өзін-өзі анықтау және кәсіби маңызды қасиеттерді дамыту;
- тұлғалық өзін-өзі анықтау, құндылықтар мен бағдарларды қалыптастыру;
- жаңа оқу жағдайына және әлеуметтік ортаға бейімделу.

Университеттік орта білім алушылардың бейімделуінде шешуші рөл атқарады. Ол тек білім беру кеңістігі ғана емес, сонымен қатар жастардың топтары, әкімшілік пен материалдық-техникалық база сияқты әлеуметтік және мәдени құрамдастардың жиынтығы болып табылады. Мұнда оқу процесі білім алушылар үшін уәжді, мазмұнды әрі психологиялық жағынан қолайлы болуы тиіс.

Зерттеулер көрсеткендей, университеттік ортада табысты бейімделген студенттердің мынадай ерекшеліктері байқалады:

- әлеуметтік нормалармен қатар университет құндылықтарын да игеру;
- топшілік өзара қатынастардың нығаяуы;
- мақсаттылық, өзара қолдау, эмпатияның артуы;
- шығармашылық белсенділік пен өзін-өзі дамытуға ұмтылыс;
- өзіндік сана мен тұлғалық құрылымның жетілуі.

Демек, ЖОО-ның маңызды міндеттерінің бірі – бастапқы курс білім алушыларының *әлеуметтік бейімделуіне қолайлы жағдай жасайтын білім беру ортасын жетілдіру* [1].

Психологиялық жайлылық – бұл адамның өзінің қажеттіліктері мен өмір сүру жағдайларына қанағаттануымен сипатталатын субъективті жағдайы. Университетке жаңадан түскен білім алушылардың жағдайында бұл үдеріс келесі бірқатар факторлармен қиындауы мүмкін:

Әдеттегі өмір салтының өзгеруі: жаңа қалаға көшу, жатақханада тұру, күн тәртібі мен тамақтану режимінің өзгеруі.

Жаңа академиялық талаптар: оқу материалдарының күрделілігінің жоғары деңгейі, пәндерді өз бетінше меңгеру қажеттілігі, оқу жүктемесінің артуы.

Жаңа әлеуметтік байланыстар: жаңа достар іздеу, әлеуметтік топтар құру, оқытушылармен қарым-қатынас орнату.

Психологиялық дербестік: ата-ананың тұрақты бақылауының болмауы, тұрмыстық және оқу мәселелерін өз бетінше шешу қажеттілігі.

Жоғары білім беру ортасының бастапқы курс білім алушыларының психологиялық жайлылығы мен бейімделуіне әсерін зерттей отырып, оған ықпал ететін факторларды талдау.

Жоғары білім беру ортасы білім алушылардың психологиялық жайлылығы мен әлеуметтік-педагогикалық бейімделуін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Университеттік орта тек қана академиялық білім берумен шектелмей, білім алушылардың тұлғалық дамуына, олардың өзіндік «Менін» қалыптастыруына, жаңа әлеуметтік байланыстарды орнатуына ықпал етеді [2]. Психологиялық жайлылық – білім алушының ішкі тепе-теңдігі мен оқу үдерісінен қанағаттануының маңызды көрсеткіші болып табылады. Ал бейімделу – жаңа ортаға, жаңа талаптарға және жаңа әлеуметтік жағдайларға үйрену барысы [4].

Білім беру ортасының мазмұны мен ұйымдастырылуына байланысты бұл үдеріс әртүрлі сипат алуы мүмкін: қолайлы жағдай жасалған орта білім алушылардың белсенділігін, ынтасын және академиялық жетістіктерін арттырып, олардың университетке жылдам әрі тиімді кірігуін қамтамасыз етеді. Керісінше, жеткіліксіз қолдау көрсетілетін, академиялық және әлеуметтік ресурстары шектеулі орта білім алушылардың бейімделуін қиындатып, олардың эмоционалдық тұрақтылығына, оқу мотивациясына және жалпы психологиялық жай-күйіне кері әсер етуі ықтимал [5].

Осы тұрғыдан алғанда, жоғары білім беру ұйымдары білім алушылардың бейімделу үдерісін жеңілдететін қолайлы жағдайларды мақсатты түрде құруы тиіс. Бұл, ең алдымен, қолжетімді академиялық және психологиялық қолдау қызметтерін ұйымдастыруды, әлеуметтік белсенділікке мүмкіндік беретін орта қалыптастыруды, сондай-ақ білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескеруді қажет етеді. Демек, жоғары білім беру ортасы білім алушылардың тұлғалық өсуіне, кәсіби қалыптасуына және олардың жалпы әл-ауқатына ықпал ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады.

Демек, психологиялық жайлылық пен бейімделуге ықпал ететін және кедергі жасайтын факторларды төмендегідей қарастырамыз (Кесте 1):

Жоғары білім беру ортасы бастапқы курс білім алушыларының психологиялық жайлылығы мен бейімделуін қалыптастыруда негізгі рөл атқарады. Университетке түскен сәттен бастап білім алушылар жаңа әлеуметтік, академиялық және тұрмыстық жағдайларға тап болады. Мұндай кезеңде оқу үдерісінің мазмұны, профессор-оқытушылардың кәсіби-педагогикалық қолдауы және білім алушылар қауымдастықтарының ерекшеліктері олардың жаңа ортаға қаншалықты тез әрі тиімді бейімделетінін анықтайды. Сондықтан

жоғары білім беру ортасын ұйымдастыру мәселесі білім алушылардың тұлғалық дамуы мен кәсіби қалыптасуы тұрғысынан өзекті болып табылады. Университеттер білім алушылардың жалпы әл-ауқаты мен академиялық жетістіктеріне ықпал ететін қолайлы әрі инклюзивті білім беру ортасын құруы тиіс. Мұндай ортада білім алушылар өзін қауіпсіз сезінеді, өз әлеуетін толық іске асыруға мүмкіндік алады және оқу мотивациясы жоғарылайды.

Кесте 1. Психологиялық жайлылық пен бейімделуге ықпал ететін және кедергі жасайтын факторлар

Психологиялық жайлылық пен бейімделуге ықпал ететін факторлар		
1	Қолдаушы атмосфера	университет ортасы достық әрі қолдаушы болуы тиіс. Білім алушылар профессор-оқытушылардан, қызметкерлерден және басқа жоғары курс білім алушыларынан көмек сұрай алатынын сезінуі қажет.
2	Академиялық қолдау	университет білім алушыларына жеткілікті академиялық қолдау көрсетуі тиіс. Бұл қосымша сабақтар, оқу дағдыларына арналған семинарлар және кітапхана ресурстарына қолжетімділікті қамтуы мүмкін
3	Әлеуметтік белсенділік	университет білім алушыларының әлеуметтік белсенділігін ынталандыруы тиіс. Бұл клубтар, спорттық командалар және басқа да оқыту үдерісінен тыс іс-шаралар арқылы жүзеге асады
4	Теңгерімді жүктеме	оқу жүктемесі теңгерімді әрі басқарылатын болуы қажет. Білім алушыларда оқу үшін жеткілікті уақытпен қатар қарым-қатынас пен демалысқа да уақыт болуы тиіс.
Психологиялық жайлылық пен бейімделуге кедергі жасайтын факторлар		
1	Негативті атмосфера	егер университет ортасындасалқындық болса, білім алушылардың өзін жайлы сезінуіне және бейімделуіне кедергі болады
2	Академиялық қолдаудың жеткіліксіздігі	білім алушылар жеткілікті академиялық қолдау ала алмаса, оқуда артта қалып, өздерін күйзелгендей сезінуі мүмкін
3	Әлеуметтік белсенділік мүмкіндіктерінің шектеулігі	егер әлеуметтік белсенділік мүмкіндіктері шектеулі болса, білім алушылар өзін оқшауланған және жалғыз сезінеді
4	Артық оқу жүктемесі	оқу жүктемесі тым жоғары болған жағдайда білім алушылар күйзеліс пен шамадан тыс шаршауды бастан кешіреді

Инклюзивті орта тек ерекше білім беру қажеттіліктері бар білім алушылар үшін ғана емес, барлық білім алушылар үшін психологиялық жайлылықты қамтамасыз етуге бағытталуы қажет. Бұл өз кезегінде білім сапасының артуына және білім алушылардың кәсіби

құзыреттіліктерінің қалыптасуына тікелей әсер етеді.

Алайда психологиялық жайлылық пен бейімделуге ықпал ететін де, керісінше кедергі келтіретін де факторлар бар. Қолайлы факторларға оқу орнындағы психологиялық-педагогикалық қолдау, достық қарым-қатынас орната білу мүмкіндігі, мәдени және әлеуметтік іс-шаралардың қолжетімділігі жатса, кері әсер ететін факторларға жоғары оқу жүктемесі, әлеуметтік оқшаулану, стресс пен уақытты дұрыс басқармау жатады. Осыған байланысты жоғары білім беру ортасын жобалау барысында университеттер бұл факторларды ескеруі тиіс, өйткені бейімделу үдерісінің нәтижелілігі білім алушылардың болашақтағы кәсіби дамуына және тұлғалық қалыптасуына тікелей әсер етеді.

Әдебиет

1. Абульханова-Славская К.А. *Психология личности и проблемы развития человека в трудах Б.Ф. Ломова*. – М.: Юрайт, 2016.
2. Баймұратова Л. *Жоғары білім беру жүйесіндегі студенттердің психологиялық жайлылығы*. – Тараз: ТарМУ, 2021.
3. Зейгарник Б.В. *Теория памяти* – СПб: Питер, 2013. Леонтьев А.А. *Деятельность. Сознание. Личность*. – М.: Академический проект, 2005.
4. Рубинштейн С.Л. *Основы общей психологии*. – М.: Юрайт, 2012.
5. Әлсатов Т. *Білім беру ортасы және тұлғаның дамуы*. – Қарағанды: Болашақ баспасы, 2019.

ӘОЖ. 376.3:616.22

Ринолалия: Сөйлеу бұзылысының ерекшеліктері мен түзету жолдары

Ибраев С.А., м.ғ.к., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматривается ринолалия как разновидность речевого нарушения, описываются её основные клинические признаки и причины. Кратко охарактеризованы открытая, закрытая и смешанная формы ринолалии. Также изложены методы коррекции речевых нарушений и особенности логопедической работы. Подчёркивается значение комплексного подхода в коррекционной работе

Abstract

This article discusses rhinolalia as a type of speech disorder, describing its main clinical features and causes. It provides a brief

overview of the open, closed, and mixed forms of rhinolalia. The paper also outlines the methods of speech correction and the specific aspects of speech therapist interventions. The importance of a comprehensive approach in the correctional process is emphasized.

Туа біткен таңғыш ауыз бен таңдайдың түсуі сөздің қалыптасуы мен дамуына теріс әсер етеді. Көптеген зерттеушілер (Л. И. Вансовская, Н. Ю. Григоренко, И. И. Ермакова, З. А. Репина, Г. В. Чиркина және басқалары) туа біткен таңдайы бар балалардың тіл дамуын мектепке дейінгі және мектеп жасында зерттеді [3; 7; 16; 18]. Ерте (сөзден бұрынғы) кезеңде урнопластика (УП) жасалған балалардың тілін зерттеу өзекті. Әдебиетте (В. Е. Агаева, А. С. Балакирева, Т. В. Волосовец, Т. Ю. Дерунова, Н. В. Обухова және басқалары) таңдайы бар балалардың әрі қарайғы тіл дамуына хирургиялық араласудың мерзімдері едәуір әсер ететіндігі көрсетілген [1; 2; 4; 5; 6; 8; 10; 11; 12; 14]. Сондықтан соңғы отыз жылда практикалық мамандар ерте УП-ға басымдық береді, хирургиялық араласу оңтайлы болып табылады.

Ринолалия (грекше «rhinos» - мұрын, «lalia» - сөйлеу) – бұл сөйлеу аппаратының шеткі бөлімінің анатомиялық-физиологиялық кемістіктерінің салдарынан дауыс тембрінің және дыбыс айтылуының бұзылуы. Дыбыстың бұзылуы мен дауыс әуенінің бұзылуы қатарласып сай келуі ринолалиядан дислалия мен ринофонияны ажыратуға мүмкіндік береді. Ринолалияда артикуляция, дыбыс шығару /фонация/, дауыс пайда болу механизмдерінің мөлшерден ауытқуы байқалады. Оның себебі ауыз жұтқыншақ пен мұрын резонаторының қатынастарының бұзылуы.

Балалардың сипаттамасы бірінші топ. Қозғалыс дамуы. Балалардың жылдамдықты ауыстыру мен қозғалыс бағыттарын өзгерту бойынша физиологиялық қиындықтары болуы мүмкін, бұл әртүрлі бұлшықет топтарының белсенділігін талап етеді.

Ойын әрекеті. Олар өздері ойнауға қабілетті, ересек адаммен бірге ойынға адекватты түрде қатысады. Өздерінің ойын әрекеттерін сөзбен білдіреді, жағдайларға сәйкес дауыстық дауыстармен, заттық қозу білдіретін іс-әрекеттермен ойын сюжетін ашады.

Коммуникация: балалар әртүрлі қарым-қатынас және әрекет жағдайларында белсенділігін көрсетеді, оған қол жетімді тілдік құралдармен вербалды диалогты қолдайды.

Сөйлеуді дамыту. Импрессивті сөйлеу: жақын адамдардың аттарын, ойыншықтардың және айналадағы заттардың атауларын олардың орналасқан жеріне қарамастан біледі, сұрау бойынша оларды оңай табады. Ересек адамның сөздері бойынша сәйкес заттық әрекеттерді орындайды («бер», «ал», «жүр», «әкел»). Символикалық жестпен қарапайым әрекеттерді, қозғалыстарды, мәтіндерді қолдайды.

Балалардың сипаттамасы екінші топ. Қозғалыс дамуы. Осы топтағы балалардың психомоторлық функцияларды қалыптастыруында аздаған кешеуілдеу немесе асинхрондық байқалады. Ұйымдастырылған ойын кезінде символикалық жесттер немесе әрекеттері дер кезінде болмауы мүмкін.

Ойын әрекеті. Балалар шуақты ойындарға қуанышпен қатысады, олар жүгіріп, секіру және лақтыруды қамтиды. Өздерінің импульсивтілігінен балалар процессуалды ойындарға қызығушылығын тез жоғалтады. Заттар мен ойыншықтармен қарапайым ойын әрекеттерін жасайды, бірақ заттардың мақсаты мен қасиеттерін ескере отырып әрекет етеді. Сюжет бойынша ойындарда оқиғалық тітіркендіргіштерге ауысады, сондықтан ойын сюжеті құрылмайды, ойын жаңа заттар мен ойыншықтардың қосылуымен байи отырып, ұқсас әрекеттерге (машинаны салып, қуыршақты таудан түсіру, сортирден фигуркаларды алу және салу, қайтадан машинаны жүгірту) өтеді.

Коммуникация: балалар коммуникациялық қажеттіліктің әлсіздігімен ерекшеленеді.

Балалардың сипаттамасы үшінші топ. Қозғалыс дамуы. Бұл топтағы балаларда психомоторлық функциялардың қалыптасуында айқын кідіріс байқалады, бұл мақсатты қозғалыстардың үйлесімділігінің қиындығында көрінеді (жиі жүріп немесе жүгіре отырып заттарға соқтығысу), статикалық позаны ұстап тұруда дискомфорт.

Ойын әрекеті. Заттармен әрекеттерді көрсету кезінде ойын әрекеттеріне үйретуге қажеттілік бар, олар жиі бақылаушы рөлін қабылдайды. Бірлескен ойында тез шаршайды, достық қарым-қатынас конфликтілермен алмастырылады. Тәуелсіз ойында жиі бірдей ойын әрекеттерін қайтадан жасап, оларды байытқысы келмейді.

Коммуникация: байланыс жеткіліксіз өнімді, бұл қозғалғыштықтың жетіспеуіне себеп болады, тез шаршау байқалады және бұл гиперқозғыштық немесе гипоактивтіліктің күшеюіне әкеледі. Есту реакцияларының тұрақсыздығы, есту назарын бұзу балалардың дұрыс мінез-құлық реакцияларына себеп болады. Балаларда шектеулі инклюзия байқалады.

Балалардың сипаттамасы төртінші топ. Қозғалыс даму. Балалардың психомоторлық функцияларының қалыптасуында айқын кідіріс байқалады, бұл қозғалыс дағдыларын дамыту мүмкіндігінің болмауы (серуендеу арбамен қозғалумен, қолда көтерумен ауыстырылса; ұзақ уақыт бойы бөтелкемен тамақтандыруды жалғастыруда; белсенді ойындарды планшеттегі ойындармен алмастырады).

Ойын әрекеті. Бірлескен ойынға қиындықпен тартылады, жиі ойын әрекеттері спецификалық емес, біртекті: заттан дыбыс шығару, айналадағы нәрселерді контейнерге жинау, жәшіктен заттарды шығарып тарату, ойыншықтардың қасиеттері мен сапаларын

зерттемей. Жеке әрекеттерді ойын тізбектері ретінде біріктіруде қиындықтар бар.

Коммуникация: балалар ұзақ уақыт бойы тікелей эмоционалды-жеке қарым-қатынасты сақтайды, логопедиялық қабылдау кезінде олар дерлік әрдайым ананың тізесінде отырады, таныс емес адамдармен контакті орнатуда оңай болуы мүмкін немесе, керісінше, төтенше түрде бас тартады.

Балалардың 1-ші топпен жұмыс істеуге арналған түзету бағдарламасы: тыныс алуды дамыту (ауыздық және мұрындық тыныс алуды дифференциациялау, ауыз арқылы ұзақ тыныс шығаруды (фонациялықты қоса) дамыту); дауыс (фонациялық деректерді дамыту), артикуляциялық моториканы (ауыз палатасын массаждау - ортодонтиялық бұзылулардың алдын алу, белсенді артикуляциялық гимнастика). Логопедиялық ықпал етуге арналған ұйымдастыру әдістері: дефектология немесе фонологиялық ритмика бойынша топтық сабақтар, балалар үшін дамытушы дәрістер, сондай-ақ ата-аналарға үйдегі дамытушы орта құруды оқыту.

Түзету бағдарламасы 2 топтағы балалармен жұмыс істеуге бағытталған: есту назарын және көру шоғырлануын; фонематикалық процестерді түсінуді кеңейту материалында лексико-грамматикалық конструкцияларды; артикуляция моторикасын дамыту үшін технологияларды қолдану (табан массажы, бет, тіл, ерін, пассивті-активті және белсенді артикуляциялық гимнастика); дыбыстарды қалыптастыру және нақтылау (ерін-ерін, алдыңғы тіл, ерін-тіс);

Коррекциялық бағдарлама 3 топтағы балалармен логопедиялық жұмыс дәрі-дәрмек терапиясы мен физиотерапиямен (лазеротерапия, магнитотерапия, электрофорез, су емдеу, ине рефлекс терапиясы, электропунктура) үйлестірілген. Бағдарлама ересекпен өнімді байланыс, вербальды және невербальды диалогтың дамуына; сөйлеуді түсінуді дамытуға; сөздің ритмі мен буын құрылымының жетілдірілуіне; сөздік қорды қалыптастыруға және тілдің лексико-грамматикалық құралдарын дамытуға; дербес фразалық сөйлеудің дамуына көмектеседі. Таңдай мен жұтқыншақтың мықтап қабысуы айтылған дыбысқа байланысты және ол дауыссыз дыбыстарға карағанда дауыстыларда аз қабысады.

Әдебиет

1. Агаева В. Е. (2022). Туа біткен ерін мен таңдайы жыртылған балаларда дыбыс айтуды қалыптастыру кезеңдік логопедиялық жұмыс процесінде [Туа біткен ерін мен таңдайы жыртылған балаларда дыбыс айтуды қалыптастыру]. Мәскеу, 26 б. (орыс тілінде)

2. Балакірева А.С. (2014). Логопедия. Ринолалия [Спич терапиясы. Ринолалия]. Мәскеу: В. Секачев, 208 б. (орыс тілінде)

3. Вансовская Л.И. (2000). Туа біткен таңдай жыртылу кезінде сөйлеу бұзылыстарын жою [Туа біткен таңдай жыртылу кезінде

сөйлеу бұзылыстарын жою]. Санкт-Петербург: Гиппократ. (орыс тілінде)

4.Волословец Т.В. (1995). Туа біткен ерін мен таңдай жыртылған 1-3 жастағы балалармен логопедиялық жұмыс [Туа біткен ерін мен таңдай жыртылған 1-3 жастағы балалармен логопедиялық жұмыс].

ӘОЖ 37.013

А.Байтұрсынұлы «Әліппесіндегі» білім мен тәрбие бірлігі

Садуахасова Г.Ж., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматриваются образовательные и воспитательные аспекты лингвистических материалов, представленных в первом учебнике для начальной школы народного учителя А.Байтұрсынұлы, и на конкретных примерах доказывается важность их использования в обучении современной молодежи.

Abstract

The article examines the educational and upbringing aspects of the linguistic materials presented in the first textbook for primary school by the people's teacher A. Baitursynuly, and uses specific examples to prove the importance of their use in teaching modern youth.

Ұрпағын білімді де тәрбиелі етіп өсіру – ерте заманнан-ақ адамзаттың басты міндеті болған. Мәселен, сонау алғашқы мыңжылдықтың соңына таман өмір сүрген ұлы ойшыл, философ-ғалым Әбу Нәсір әл-Фарабидің: «Шын білім – ақиқат анық білім», «Тәрбиелеу дегеніміз – адамның бойына білімге негізделген этикалық құндылықтар мен өнер қуатын дарыту» – деген [1,17 б.] сөздерінен бастап бүгінге дейін талай ғұламалар білім мен тәрбиенің бірлігі жайында соңдарына тәжірибеден жинақталған асыл сөздерін өшпес мұра етіп қалдырыпты.

Біз А.Байтұрсынұлын сол асыл мұралардан сусындап, ойшылдардың армандарын іске асыру мақсатында жиған-терген білімін халқымыздың болашағы үшін жұмсаған ұлы ұстаз, ағартушы-педагог ретінде бағалаймыз.

А.Байтұрсынұлы өзінің мектепке арналған оқу құралдарын білім алушылардың жас ерекшеліктерін, өмір сүру ортасын, әлеуметтік жағдайларын ескере отырып, өзі беретін білім мен тәрбиенің бірлікте әрі түсінікті де ұғынықты берілуіне баса назар аударған. Бұл оның әліппелерінде болсын не жоғары басқыш мектептерге арналған оқу құралдарында болсын, пайдаланған мысалдарынан айқын аңғарылады.

Мысалдар халықтың ғасырлар бойғы өмір сүру, тіршілік ету барысында қалыптасқан әр қазақтың жасынан-ақ танып, біліп, көкейіне тоқуға тиісті түрлі атаулардан, тәлім-тәрбиелік, ұлағаттық мәні бар мақал-мәтелдерден, би-шешендердің шешімді сөздерінен т.б. іріктеліп алынған. Олардың басым көпшілігі халық көкейінде ертеден қалыптасып, осы күнге дейін қолданылып келе жатқан сөздер, атаулар болса, кейбірі сол еңбектер жазылған тұста не одан бұрын пайдаланылғанымен, кейінірек қолданудан шығып қалған немесе сирек қолданылатын дәрежеге жеткен. Қалай болғанда да, бұл сөздер – жас ұрпақты білім алуға ғана емес, болашақ ҚАЗАҚ деген ұлт өкілі болып өмір сүруге дайындайтын тәрбиелік мәнді таптырмас құралдар.

А.Байтұрсынұлының қазақ балаларын сауаттандыру жолындағы алғашқы қадамы «Әліппе» жазудан және оны оқытудан басталғаны белгілі («Қазақша алифба». 1-нші кітап. Орынбор, 1912.) [2].

*Балалар, бұл жол басы даналыққа,
Келіңдер, түсіп, байқап қаралық та!
Бұ жолмен бара жатқан өзіңдей көп,
Соларды көре-тұра қалалық па?
Даналық – өшпес жарық, кетпес байлық,*

Жүріңдер іздеп тауып алалық та! – деген ұстаз жүрегінен шыққан өлеңмен басталатын «Әліппе» кіріспесінің өзінен-ақ оның алдындағы мақсат тек әріп танытып, жазу үйрету, білім беру ғана емес, «өшпес жарық, кетпес байлықтың» көзі – даналыққа баулу екені аңғарылады. «Қазақ тілі сөздігінде»: «дана – кемеңгер, ақылды, данышпен», «даналық – кемеңгерлік, данышпандық», «данышпан – ақыл, білімі асқан ойшыл адам» деген түсініктермен берілсе [3,143 б.], Ә.Қайдардың этносөздігінде: «дана – көпті көрген, өмір тәжірибесінен тоқығаны мол, табиғи кемеңгер ақылды, сөзі өсиет боларлық адам», «данышпан – ойы терең, кең толғайтын, алдын болжайтын, артына көз тастап салыстырып, тұжырым жасап, көңіліне тоқитын, ақылды кемеңгер адам» – деп толықтыра беріледі [4,94 б.]. Нақтылай айтқанда, *даналық* деген – сауаттылықпен, біліммен қоса ұлт тарихын, әдет-ғұрып, салт-дәстүрі мен өмір сүру дағдысын меңгеру жолындағы мол тәжірибемен, үздіксіз берілген тәрбиемен келетін қасиет. А.Байтұрсынұлының «Әліппеден» бастап кейінгі оқу құралдарының бәрінде де даналыққа бастаудың осы екі алтын жібі (білім мен тәрбие) бірге қоса өріліп, оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай үздіксіз бірін-бірі дамыта отырып, тереңдетіле беріледі.

Аталмыш «Әліппедегі» әр жеке дыбыстың таңбасы болатын әріптерді айтуға, жазуға үйрету кезіндегі сөздер мен қысқа-қысқа сөйлемдерді айтпағанда, әліппенің соңында бірнеше тақырыптарға топтастырылған жас балалар білуге тиісті түрлі атаулар («Туысқан-туған іліктес», «Киімдер», «Ойын-ойыншықтар», «Тамақтар-сусындар», «Дене мүшелері», т.б.) берілген. Бұл сөздерді білім беру

үстінде қажетті жерінде пайдалана отырып, ұстаздың өзі әр атаудың мән-мағынасын, қолданылу орындарын т.б. қарапайым сөзбен түсіндіріп беріп отырған болар деп ойлаймыз. Мысалы, бастауыш сыныптың баласы туған-туыстардан өзіне ең жақындарының (*ата, әже, ана, аға т.б.*) аттарын алдымен біледі. Ал *келін, қайын ата, қайын ене, жезде, балдыз, бажа, күйеу* дегендерді ести келе, оқу, түсіну барысында, кейін тіпті жеті атаға дейін білетін болады. Ал бұның өзі балалардың өз отбасындағы туысқан адамдарға, отбасындағы әр адаммен қарым-қатынастағы ағайын-жекжаттарға, олардың туыстарына деген махаббат, сүйіспеншілік, құрмет көрсете білу қасиеттерін үйренуде үлкен тәрбиелік мәні бар екені даусыз.

Сондай-ақ, қазіргі жастарымыз осында берілген «киім түрлерінен» *шапан* мен *шекпенді, ішік* пен *тонды, тымақ* пен *жалбағайды, жаулық* пен *орамалды* бірін-бірінен ажырата алмайтыны, тіпті мұндай қасиет үлкендердің ішінде де кездесіп, кей киімдерді орысша атауларымен атауды оңай көретіндер (мысалы: *ішік* пен *тонды* – шуба; *тымақ* пен *жалбағайды* – шапка, т.б.) кездеседі және бұл әрекеттеріне арланбайды да. Ал «ойын түрлері» ішінен *балтамтап, мәлике-томай, табақ, атбақыл, қақбақыл, лек, жақ, ағызбақ, жылмаң, т.б.* дегендер қазіргі қазақтардың есінен мүлдем ұмытылған десек, артық айтқандық емес. Шындығында, кітапта берілген ойын түрлері сол тұстағы жастардың бос уақытын өткізу үшін ғана емес, ақыл-ойларын, өнерлерін, дене бітімдерін жетілдірудің басты құралдары болғанын ұмытпауымыз керек. Қазір сол ойындардың біршамасын (асық, ләңгі, бестас-бесасық) қайта тірілтіп, жастардың иелігіне табыстап жатқанымыздың өзі тәрбиелік мәні зор нәрсе. Сондай-ақ, «ыдыс-аяқ түрлерінен» *тегене, шара, тас-табақ, құман, сапты аяқ, торсық, сүйретпе, көнек, аяқ қап, баспақ, т.б.* дегендердің бірсыпырасын қазіргі жастар түгіл, үлкендердің өзі ұмыта бастағаны, сондықтан тұрмыстық қарым-қатынаста сирек пайдаланатыны анық. Себебі, қазіргі техниканың жетілген уақытында осылардың түрлері де көбейіп, атаулары да көбіне орысшаланып не басқа шет тілдерінше аталуда. Демек, осындай ескірген не қолданылуы сиреген атаулардың бір кездегі мән-мағынасын, ерекшеліктерін түсіндіре отырып, сол сөздерді жаңа ыдыс-аяқ түрлеріне қолдану мүмкіншіліктерін қарастыру да жастардың тарихты білуге, ізденуге деген құлшыныстарын арттыруға септігін тигізеді деп ойлаймыз.

Негізгі тіршілігі малмен байланысты болған қазақ балалары жастайынан-ақ малдың түрлеріне байланысты аттарын білуі қажет болғандықтан, әліппеде әр малдың түрін, олардың жасына байланысты аттарын тізіп береді. Қазір де қазақ малдан түгелдей ажырап кеткен жоқ, ажырай да алмайды. Қалаға қарағанда ауылдық жерлерде мал шаруашылығымен айналысу басым екені анық. Дегенмен, бүгінгі күнгі балалар түгілі ересек кісілердің өзі (әсіресе

қалалық жерде) А.Байтұрсынұлы атаған мал аттарын толық біле бермейді. Білгеннің өзінде тек мал түрінің жалпы атауы ғана (*түйе, жылқы, сиыр, қой, ешкі*) айтылады. Әр малдың жас ерекшеліктеріне қарай аттары алуан түрлі (түйеден: *інген, буыршын,, тайлақ бота*, т.б.; жылқыдан: *дөнен, құнан, тай, құлын* т.б.; сиырдан: *тайыныша, дөнежын, құнажын, қашар, баспақ, бұзау*, т.б.) және олардың пайдаланылатын орындары, күтіп-баптау жұмыстары мен басқа да ерекшеліктері түрлі-түрлі. Ал бұларды кімнің болса да, әсіресе жастардың, соның ішінде қалада туып-өскен жас адамдардың білгені керек-ақ. Мысалы, қазақ ет жемей тұра алмайды. Сонда қай малдың етін сатып алып жатқаны, оның жас шамасы қандай, пісіруге ыңғайлысы қайсысы дегенді білудің маңызы зор. Сол үшін мектептен бастап осы мәселелер туралы айтып үйретудің артықтығы болмайды.

Сонымен бірге, «Әліппеде» киіз үй саймандарынан бастап, малдан басқа далада өз бетінше өмір сүретін төрт аяқты жан-жануарлар, құстар, бақа-шаян, құрт-құмырсқа, жер-судың, жер бедерлерінің аттары, математикалық санның атаулары берілген. Мұның бәрін білу көшпелі тірлікпен, үнемі ең далада осы аталғандармен бетпе-бет кездесетін ұрпақ үшін міндетті болса, осы күнгі жастарға да, бір жағынан, ата-бабаның тұрмыс-тіршілігін біліп жүру, екінші жағынан, қазақтың кең даласында қазір де бар, соларымызбен мақтана алатын, қажетті жерінде сақтана алатын, түрлі-түрлі атаулармен, олардың иесімен танысу да парыз. Ал оны үйрететін, ең алдымен – ата-ана, екінші – ұстаз.

Жас ұрпаққа білім мен тәрбие беруде ауыз әдебиетінің түрлі жанрларынан мысал келтірудің де мәні зор. «Әліппеде» солардың да біршама үлгілері: жаңылтпаш (*Қосет атам ет асатар, ет асатса, бес асатар*), жұмбақтар (*Айдалада ақ сандық, аузы мұрны жоқ сандық* (кей қолданыста «сандық» сөзі «отау» сөзімен ауыстырылған), *Үй артында бүкір терек, күресуге кісі керек*, т.б.) берілген.

Ауыз әдебиетінің ертеден қалыптасқан бір жанры болып табылатын мақал-мәтелдердің тәрбие берудегі орны өлшеусіз. Осыны айрықша білген, таныған А.Байтұрсынұлы «Әліппеде» мақал-мәтелдерді барынша көп қолданады. Мысалы: *Оқу – білім азығы, білім – ырыс қазығы; Жасыңда қалжың болсаң, өскенде мылжың боласың; Ақыл жас ұланнан, жүйрік тай-құнаннан; Ат болар тай саяққа үйір, адам болар бала қонаққа үйір; Білім жұғысады, ырыс ауысады; Білегі толық бірді жығады, білімі толық мыңды жығады; Ашу келсе, ақыл кетер, ашудан ақыл көп болса, ақыл не етер?; Ақпа құлаққа айтсаң, ағып кетер, құйма құлаққа айтсаң, құйып алар; Екпей егін шықпас, үйренбей білім жұқпас*; т.б.

Мақал-мәтелдердің қазір де пайдаланылатыны белгілі. Арнайы мақал-мәтелдер жинақтары да бар екені рас. Дегенмен, кей мақал-мәтелдердің қазіргі мағыналық, құрылымдық қолданыстарында Ахандағыға қарағанда өзгерістер бар екені, кейбіреулерінің қазір

қолданудан шығып қалғаны да байқалады. Тіпті, бірсыпыраларын Ахаңның өзі шығармады ма екен деген ойға жетелейді (*Білім жұғысады, ырыс ауысады; Ашу келсе, ақыл кетер, ашудан ақыл көп болса, ақыл не етер?*). Мұндай ерекшеліктерді ұстаздар бүгінгі қолданыстармен салыстыра отырып айқындап, оқушыларды олардың мәні мен мағынасын түсіне отырып қолдануға бағыттап отыруға тиіс.

Осылармен бірге «Әліппенің» соңында «Біздің үй», «Мен қалай оқуға бардым», «Өтірік өлеңдер», «Шын өлеңдер» деген тақырыптармен мәтіндер берілген. Мәтіндердің алғашқы екеуі балаларды өз бетінше ойын айтып, жаза білуге үйретуде, соңғылары олардың ойлауы мен есін жаттықтыруда рөлі айрықша болса, мұның өзі – нағыз білім мен тәрбиенің егіздігінің көрінісі.

А.Байтұрсынұлының осы алғашқы «Әліппесінен» басталған білім мен тәрбиенің егіздік сипаты кейінгі оқу құралдарында жалғасын тауып, тілдік және әдеби материалдар оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай кеңейтіле, толықтырыла түседі.

Қорыта айтқанда, біздіңше, қазіргі балабақшалар мен бастауыш сыныптарда өтілетін қазақ тілі мен әдебиеті пәндеріне қатысты сабақтарды оқытуда А.Байтұрсынұлы салған осы соқпақты пайдалана, дамыта отырып, даңғыл да сара жолға айналдыру қажет-ақ. Әрине, қазіргі техниканың да, білім беру технологияларының да дамыған дәуірінде дәл Ахаң әдістемесін пайдалану өте қарапайым болып көрінер. Десек те, қазіргі жаңаша оқытудың үдерісінде ұлт ұстазы пайдаланған мысал-сөздерді, ауыз әдебиетінде қалыптасқан шығармаларды кірістіре отырып, олардың мән-мағынасы мен қолданылу орындарын, тәрбиелік жағын түсіндіріп, ұғындырудың маңызы зор. Бұл, бір жағынан, жастардың тіл байлығын арттыра отырып, оны ойлы түрде қолдану ауқымын кеңейтуге септігін тигізсе, екінші жағынан халқымыздың өткен өмірімен, рухани мәдениетімен, салт-дәстүрімен кеңірек танысуға, сөйтіп тәрбиелік тұрғыдан елге, ұлтқа, ана тіліне деген сүйіспеншілігін арттыруға көмектесетіні сөзсіз.

Әдебиет

1.Әбу Нәсір әл-Фараби афоризмдері. Кітапта: «Қазақ афоризмдері». (Құрастырушы-автор Е.Шаймерденұлы.) – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2009. – 304 бет.

2.Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. Қазақша алифба, 1-кітап. Орынбор, 1912 // 6 томдық шығармалар жинағы, IV том. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 бет.

3. Қазақ тілі сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 бет.

4.Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). Том I. Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 784 бет.

**Тұлғаның этнопсихологиялық және әлеуметтік
қалыптасуының педагогикалық - психологиялық
негіздері**

Табулова А.Б., п.ғ.к., доцент,
Амангельдиева А.Ж., 2 курс студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В системе духовно-нравственного воспитания, позволяющей достичь гармонии психологического, духовного, физического, социального и творческого развития личности, осуществляется через влияние социальных факторов на ее личностное развитие.

Abstract

In the system of spiritual and moral education, which allows for the achievement of harmony in the psychological, spiritual, physical, social, and creative development of an individual, this is achieved through the influence of social factors on personal development.

Тұлға—жеке адамның өзіндік адамгершілік, әлеуметтік, психологиялық қырларын ашып, адамды саналы іс-әрекет иесі және қоғам мүшесі ретінде жан-жақты сипаттайтын ұғым. Адамның әлеуметтік қасиеттерінің жиынтығы, қоғамның даму жемісі және белсенді қызмет ету мен қарым-қатынас орнату арқылы жеке адамды әлеуметтік қатынастар жүйесіне енгізудің жемісі.

Тұлға қалыптасуының педагогикалық мәнін анықтау үшін бірінші кезекте «тұлға» түсінігінің мәнін, оның «адам», «индивид» және «даралық» түсініктерімен ара-қатынасын, байланысын ашуымыз керек. Адам дамуында әрқашан бір-бірімен байланысты екі бағыт бар: биологиялық және әлеуметтік.

«Адам» түсінігі биологиялық мәнді білдіреді. Оған берілген анықтамалар өте көп.

1) Адам (биологиялық түсінік ретінде) - тіршілік иесі, өкілі, фило- және онтогенетикалық даму өнімі.

2) Адам – адамзат қауымдастығының бір өкілі, құралдар мен белгілер пайдаланатын және солар арқылы өзінің жүріс-тұрысын, мінез-құлқын және психикалық процестерін меңгеретін, табиғи шектеушілік шекарасынан шыққан әлеуметтік тіршілік иесі.

Күнделікті тұрмыста *индивид* деп оның өзіне тиесілі ерекшеліктері бар нақты бір адамды айтамыз. Индивидтің ең жалпылама сипаттамалары ретінде психофизиологиялық ұйымдасуының тұтастығы мен өзіндік ерекшелігін, қоршаған ортамен

өзара әрекеттегі тұрақтылығын, белсенділігін айтуға болады. Әр адам – индивид.

Даралық, қысқаша айтқанда, бір адамды екінші адамнан айыратын ерекшелік. Даралық мінез және темперамент, шығармашылық іс-әрекет және қабілеттер ерекшелігімен көрінеді. Абсолютті бірдей екі адам болмайды. Яғни, әр адамды өзіндік ерекшеліктері (психикалық, әлеуметтік) даралық ретінде қарауымыз керек.

Педагогикада және психологияда тұлға және оның дамуы проблемасы бойынша үш бағыт бар: биологиялық, әлеуметтік және биоәлеуметтік.

Биологиялық (преформистер) бағыт өкілдері тұлғаны тек қана табиғи өнім ретінде қарастыра отырып адамның мінез-құлқын, жүріс-тұрысын туа біткен қажеттіліктер, инстинктер ықпалы деп түсіндіреді (З.Фрейд) [1].

Адам қоғам талаптарына бағынуға және соның барысында өзінің табиғи қажеттіліктерін үнемі басып отыруға мәжбүр. Ол өзімен өзінің осы күресін жасыру үшін «маска киеді» немесе қанағаттандырылмаған табиғи қажеттіліктерін басқа бір іс-әрекет түрімен алмастырады дейді. З.Фрейд адамның жүріс-тұрысы толығымен жыныстық инстинктен (либидо) тәуелді деп есептеді.

Әлеуметтік бағыт өкілдері адам биологиялық тіршілік иесі бола тұра өмір сүру барысында өзі қарым-қатынасқа түскен әлеуметтік топтардың ықпалы арқылы біртіндеп әлеуметтенеді деп есептейді. Тұлғаның даму деңгейі неғұрлым төмен болса, соғұрлым онда биологиялық ерекшеліктері анық көрінеді, бірінші кезекте иемдену, бұзу, қирату, жыныстық және т.б. инстинктер.

Биоәлеуметтік бағыт өкілдері психикалық процестер (түйсік, қабылдау, ойлау және т.б.) биологиялық негізде, ал тұлғаның бағыттылығы, қызығушылықтары, қабілеттері әлеуметтік құбылыс ретінде қалыптасады деп түсіндіреді.

Қазіргі заманғы педагогика ғылымы тұлғаны биологиялықты әлеуметтіктен бөлуге болмайтын біртұтас ретінде қарастырады. Тұлға бойындағы биологиялық өзгерістер оның іс-әрекетіне ғана емес, өмір сүру образына әсерін тигізеді. Дегенмен, шешуші рольді әлеуметтік өмір нәтижелері: мотивтер, қызығушылықтар, мақсаты атқарады. Олар тұлғаның бейнесін анықтай отырып дене (физикалық) кемшіліктері мен мінез ерекшеліктерін (қызуқандылық, ұялшақтық және т.б.) жеңуге мүмкіндік береді.

Жеке тұлғаның психологиялық, рухани, дене, әлеуметтік және шығармашылық дамуының үйлесімділігіне қол жеткізуге мүмкіндік беретін рухани-адамгершілік білім беру жүйесінде оның тұлғалық дамуына әлеуметтік факторлардың әсері арқылы жүзеге асады. Баланы мәдениеттілікке, сыпайылыққа, әдептілікке баулу, оның тұлға ретінде қалыптасуы – ата-анасының да, қоғамның да, мектептің де ең

басты міндеті. Болашақ ұрпақтың бойына рухани адамгершілік қайнарын сіңіріп, мінез-құлқын тәрбиелеуге, жалпы адамзаттық құндылықтарды, адамгершілік принциптер мен мұраттарды ғұмыр бойы басшылыққа алатын тұлға қалыптастыруға негізделген. Жас ұрпақтың қабілеті мен мүмкіншілігін жан-жақты ашып, адамгершіліктің биігіне көтеретін, ізгілік пен сұлулықтың шын мағынасын түсінуге, шынайы мейірімділік пен ақиқатқа ұмтылуға, өз өмірін жоғары мәнге өткізуге жетелейді. Міне, осындай үйлесімділік болған жағдайда бүгінгісі ғана емес, болашағын сәулемді күйде елестетіп, алға ұмтылатын, арманшыл, қиялы асқақ, рухы биік азамат тәрбиелеуге болады [2].

Бала – кең әлемдегі ең пәк, ең таза асыл жан. Оның ойының тазалығы, арының тазалығы оны қоршаған ортаға байланысты болмақ. Бала осы ортаны қалай қабылдап, танып білсе, оның алдынан кең әлемнің есігі де солай ашылмақ. Мектеп – білім ошағы, тәрбие ортасы, тағылым табалдырығы. Дипломдық жұмыста ұсынылып отырған әдістемелер басым көпшілігі балаларды мейірімділікке, достыққа, сүйіспеншілікке, сыйластыққа, әдептілікке, мәдениеттілікке, сыпайылыққа, ұйымшылдыққа, ұқыптылыққа, адамгершілікке, адамды құрметтеуге, жанашырлыққа үйретуді көздейді, яғни жалпы адамзаттық құндылықтарды сіңірген тұлға қалыптастыру көзделді.

Сонымен қатар, баланың жеке тұлға болып қалыптасуының аса маңызды факторы-оның өзінің ауқымды әлеуметтік белсенділігі; ол белгілі бір үлгілер мен игіліктерді игеруге, үлкендермен және жолдастарымен, ақырында өзіне қанағаттанарлық қарым-қатынас орнатуға (өзінің жеке басы мен өзінің болашағын және ниетін, мақсаты мен міндетін жүзеге асыру әрекеттерін жобалау) бағытталады. Осы жаста оқушылардың даму дәрежесінде де елеулі екі түрлі өзгерістер мен кедергілер болады:

1) ересектіктің дамуын тежейтін жағдайлар: балалардың көбінде басқадай тұрақты және байыпты міндеттер болмай, тек оқумен ғана шұғылдануға; көптеген ата-аналардың балаларды тұрмыстығы еңбектен, қиыншылықтар мен қынжылстардан қорғаштауға, түгелдей қамқорлыққа алуға тырысуы;

2) ересектендіретін жайлар: мазмұны жөнінен сан алуан информацияның орасан зор тасқыны; көптеген ата-аналардың бос уақытының аздығы және осының мүмкін салдары ретінде балалардың дербестікке ерте жетуі, жолдастарымен қарым-қатынастың жедел дамуы; дене күші дамуы мен жыныстық толысудың акселерациясы.

Сондықтан, жеке тұлғаның қалыптасуының этнопсихологиялық және әлеуметтік факторларын негізгі бағыты ретінде қарастырылып, мынадай жұмыстар жасалынды:

-тұлғаның этнопсихологиялық және әлеуметтік қалыптасуының педагогикалық - психологиялық негіздерін ғылыми әдебиеттер арқылы шолу жасалынып, талданды;

- тұлғаның қалыптасуына әсер ететін факторлардың ғылыми теориялық аспектілерін жүйеленіп, сараланды;

-жеке тұлғаның қалыптасуына әсер ететін әлеуметтік факторлардың педагогикалық-психологиялық сипаттамаларын қарастырылып, негізделді;

-баланың тұлға ретінде дамуының қозғаушы күші этнопсихологиялық факторлардың түрлері мен қырлары айқындалды;

-жеке тұлға қалыптастыруға арналған әдістемелер жинақталып, сияттама берілді;

-тұлғаның қалыптасуына әсер ететін этнопсихологиялық-әлеуметтік факторлар анықталды.

Бала тұлға ретінде қалыптаспайынша оның ата-анасымен қарым-қатынасы «тік» бағдарланады. Ол ата-анасын жоғары өкіметтің өкілі ретінде қабылдайды, себебі басқа өкімет оған мүлде таныс емес, ал жеке әлсіздігі өте айқын. Бірақ уақыт өте келе баланың қатынасы «көлденендей» түседі [3].

Бұл үдерісте бала өзін жанұя мүшесі ретінде сезініп қана қоймай, сонымен бірге үлкен ойынға қатысушы болады. Жеткіншектер шақ балалық жастағы ең күрделі және қиын кезең. Осы кезеңде адамгершелік қасиеттер, мінез құлық нормалары ерекшеленеді, адамдардың қоғамға қатынастары анықталынып, жетекші іс-әрекет түрі-қарым-қатынас болады. Баланың жан жақты дамуына жанұя үлкен әсер етеді. Ата-аналардың өзара қарым-қатынасы, балаларға деген қатынасы, жалпы алғанда жанұя ішілік жағдай-міне осының барлығы өскелең ұрпаққа толыққанды жеке тұлға болып қалыптасуына, әке және ана болу үшін таптырмайтын тәжірибе мектебі болып саналады.

Әдебиет

- 1.Крысько В.Д. Социальная психология. Питер. 2012 г.
- 2.Л.Д. Столяренко. Основы психологии 4- изд., Ростов- на – Дону; Феникс 2001.
- 3.Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве.- М.,1990.

**Білім беру үдерісіне AI (жасанды интеллект)
технологияларын енгізу**

Токтасынов К.Т.,
«№2 жалпы білім беретін мектеп»
орыс тілі пәні мұғалімі,
Жетісу ауданы, Алматы қаласы,
Баубекова Ж.Б.,
«Қ.А.Яссауи атындағы номері 123 мектеп-гимназия»,
Бастауыш сынып мұғалімі,
Алматы қаласы, Әуезов ауданы

Резюме

В данной статье рассматриваются внедрение технологий искусственного интеллекта (ИИ) в образовательный процесс, их эффективность, области применения, преимущества и возможные трудности. Авторы описывают, как три основных направления ИИ — узконаправленный интеллект (Narrow AI), общий интеллект (General AI) и суперинтеллект (Superintelligence) — применяются в системе образования на конкретных примерах. Также анализируется влияние ИИ на роль учителя и её трансформация: новые функции педагога как фасилитатора, куратора, примера цифровой грамотности и эмпатичного наставника. В качестве примеров приведены казахстанские платформы Digital Ustaz, BilimLand, Kundelik.kz, описывается процесс внедрения ИИ-технологий в отечественную систему образования. В статье подчёркивается важность эффективного сотрудничества между учителем и ИИ на основе партнёрства в современном образовательном пространстве.

Abstract

This article examines the integration of Artificial Intelligence (AI) technologies into the educational process, focusing on their effectiveness, areas of application, advantages, and potential challenges. The authors describe how the three main directions of AI — Narrow AI, General AI, and Superintelligence — are applied in the education system with concrete examples. Furthermore, the article analyzes the impact of AI technologies on the role of teachers and their transformation, highlighting the teacher's new functions as a facilitator, curator, model of digital literacy, and provider of empathetic support. Platforms such as Digital Ustaz, BilimLand, and Kundelik.kz are presented as examples to illustrate the process of AI implementation in Kazakhstan's education system. The article emphasizes the importance of effective collaboration between teachers and AI, based on partnership, in the modern educational space.

XXI ғасыр – технологиялық серпіліс дәуірі. Соңғы жылдары жасанды интеллект (AI– Artificial Intelligence) адам өмірінің түрлі салаларында кеңінен қолданыла бастады. Білім беру саласы да бұл үдерістен тыс қалған жоқ. Жасанды интеллект арқылы оқу процесін жекелендіру, мұғалімдер мен оқушылардың жұмысын оңтайландыру, оқу нәтижелерін талдау және болжау мүмкіндіктері кеңеюде. Бұл мақалада білім беру үдерісінде AI технологияларын енгізудің артықшылықтары, қолдану салалары мен мүмкін болатын қиындықтары қарастырылады.

Жылдам технологиялық прогресті және оның көптеген салаларға кеңінен әсер етуімен сипатталатын қазіргі дәуірде білім беру трансформациялық өзгерістерге дайын сала болып табылады. Әлемдік қауымдастық адам өмірінің барлық салаларында өзгерістердің үдей түсу кезеңіне қадам басты. Болашақ мамандарды даярлауда білім беру мекемелері өз елдерінің технологиялар мен инновациялар саласындағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға үлес қосуда. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Дамуының стратегиялық жоспары аясындағы жеті ұзақмерзімді басымдықтың төртінші тармағында «Қазіргі заманғы білім беру жүйесінің, кадрларды даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдарлары ретінде білім мен кәсіби дағдыларды дамыту» көзделген.

Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев Қазақстан халқына жолдаған «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағыты» атты жолдауында цифрландыру мен инновацияларды енгізу мақсатында елімізді IT державаға айналдыру негізгі стратегиялық міндеттердің бірі екенін атап өтті. Атап айтқанда, ол жасанды интеллектті дамытуға ерекше көңіл бөлу, осы салада кадрлар даярлау мен зерттеулер жүргізу қажеттігін нақтылады [1]. Осы жолдаудың негізінде елімізде ақпараттық технологиялар саласындағы мамандардың кәсіби құзыреттерін үнемі жаңғыртып отыру арқылы бәсекеге қабілетті, жоғары функционалды, заманауи талаптарға бейімделген ұлт тәрбиелеудің маңыздылығы айтылды. Бұл қазіргі қоғамда робототехника мен жасанды интеллектке деген сұраныстың артуымен, яғни олардың күнделікті өмірімізге барған сайын тереңірек енуімен байланысты. Сондықтан да білім беру саласында бұл технологиялардың мүмкіндіктерін зерттеу мен түсіну қажеттілігі туындап отыр.

Жасанды интеллект дегеніміз не?

Жасанды интеллект—адамның интеллектуалдық қабілетін имитациялайтын алгоритмдер мен жүйелер жиынтығы. Бұл жүйелер үлкен көлемдегі деректерді өңдеп, шешім қабылдау, үйрену, болжау және өзара әрекеттесу қабілетіне ие. AI үш негізгі бағытқа бөлінеді:

Нәтижеге негізделген интеллект (Narrow AI)—белгілі бір тапсырманы орындауға бейімделген жүйелер (мысалы, тіл аудармашылар, дауыспен басқару жүйелері);

Жалпы интеллект (General AI)—адамның барлық зияткерлік функцияларын модельдейтін жүйелер (әзірге теориялық деңгейде);

Суперинтеллект (Superintelligence) — адам мүмкіндігінен асып түсетін интеллект (болашақтың концепциясы) [2].

Жасанды интеллект түрлерінің білім беру үдерісінде қолданылу мүмкіндіктері Білім беру саласында жасанды интеллект (AI) технологияларын тиімді пайдалану үшін оның негізгі түрлерін ажыратып, әрқайсысының ерекшеліктері мен әлеуетін түсіну қажет. Қазіргі таңда AI-дың үш басты бағыты — нәтижеге негізделген интеллект (Narrow AI), жалпы интеллект (General AI) және суперинтеллект (Superintelligence) — білім беру жүйесінде әртүрлі деңгейде іске асырылуы мүмкін.

I.Нәтижеге негізделген интеллект (Narrow AI). Нәтижеге негізделген интеллект — бұл нақты бір міндетті орындауға бағдарланған және шектеулі контексте жұмыс істейтін AI жүйелері. Бұл бағыт қазіргі білім беру үдерісінде кеңінен қолданылып келеді. **Қолданылу аясы:** *Тілді үйрену платформалары: Duolingo, Rosetta Stone, LingQ* сияқты жүйелер оқушының деңгейіне қарай тапсырмаларды бейімдейді.

Автоматтандырылған бағалау: Grammarly, Write&Improve жүйелері жазбаша жұмыстарды лексика-грамматикалық қателерге қарай тексереді. *Машиналық аударма құралдары: Google Translate, DeepL* сияқты жүйелер шет тілдеріндегі мәтіндермен жұмыс жасауға көмектеседі. *Қолдау чат-боттары: ChatGPT, Khan Academy AI Tutor* сияқты виртуалды ассистенттер оқушының сұрақтарына нақты жауап береді. *Бейімделген оқыту платформалары: Knewton, Smart Sparrow* сынды жүйелер оқушының оқу үлгеріміне негізделіп жеке оқу траекториясын құрастырады. Аталған платформалардың артықшылықтары төмендегідей: мұғалімнің уақытын үнемдеу; оқу процесін жекелендіру; материалды автоматты бейімдеу арқылы оқушының үлгерімін арттыру. Қазақстанда **Narrow AI** технологиялары білім беру үдерісінде нақты қолданыс тапқан. Айқын мысылдары: **BilimLand** (<https://bilimland.kz/>) — Қазақстандық интерактивті білім беру платформасы. Платформада жасанды интеллект элементтері арқылы бейімделген жаттығулар мен интерактивті сабақтар ұсынылады. Мысалы, оқушы тест тапсырмаларын орындау барысында қателік жіберсе, жүйе қосымша түсіндірулер мен ұқсас тапсырмалар ұсынады.

NIS HUB (<https://hub.nis.edu.kz/>) — «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ұсынған білім беру ресурстары. Мұнда да оқушының деңгейіне қарай бейімделген тапсырмалар мен цифрлық құралдар жинақталған.

Digital Ustaz (<https://digital-ustaz.edu.kz/>) — мұғалімдерге арналған платформа, мұнда AI арқылы бейне сабақтарды автоматты

талдау, педагогикалық дағдыларды жетілдіруге арналған модульдер бар. Сондай-ақ, тапсырмаларды автоматты тексеру жүйесі енгізілуде.

II. Жалпы интеллект (General AI). Жалпы интеллект — адамның танымдық қабілеттерін толық модельдейтін интеллектуалды жүйе. Қазіргі кезде бұл бағыт теориялық деңгейде қалыптасқанымен, болашақта білім беруге кеңінен ықпал етуі мүмкін. **Болашақтағы қолданылу аясы:** а) **Виртуалды мұғалімдер:** эмоционалды күйді ескеріп, оқушыға пәнді түсіндіруде жеке әдіс қолдана алатын жүйелер; ә) **жекелендірілген оқу процесі:** когнитивтік ерекшеліктер мен қызығушылықтарға негізделген бейімделген білім беру; б) **когнитивтік диагностика:** оқушының ойлау стратегияларын, біліміндегі олқылықтарды терең талдау арқылы оқу процесін тиімді басқару. Қазақстанда толыққанды General AI әлі еңбегенімен, бұл бағытта алғашқы қадамдар байқалады: **Kundelik.kz** – оқушылардың оқу үлгеріміне талдау жасап, ата-аналар мен мұғалімдерге жедел ақпарат береді. Болашақта бұл платформа оқушының оқудағы бейімділігін анықтап, жекелендірілген ұсыныстар беруі мүмкін. **Bilim III (NIS пилоттық жобалары)** – Назарбаев Зияткерлік мектептері оқушылардың танымдық қабілеттерін зерттеп, олардың оқудағы прогресін бақылайтын эксперименталды жүйелер әзірлеуде. **Суперинтеллект (Superintelligence).** Суперинтеллект— интеллектуалдық мүмкіндіктері адамнан едәуір асып түсетін гипотетикалық жүйелер. Бұл бағыт әзірге ғылыми-фантастикалық сипатта болғанымен, оның білім беру жүйесіндегі әсері болашақта ерекше орын алуы мүмкін. Болашақтың еншісіндегі жасанды интеллекттің мүмкіндіктері: а) **оқу мазмұнын автоматтандырылған жаңарту:** ғылым мен технология саласындағы соңғы жаңалықтарды оқу бағдарламасына бірден енгізу; ә) **білім беру жүйесін басқару:** жасанды интеллекттің көмегімен мемлекеттік немесе жаһандық деңгейде білім беру саясатын тиімді ұйымдастыру; б) **когнитивтік симбиоз:** адам мен AI бірлесіп жобалар әзірлеп, шығармашылық ойлауды жаңа деңгейге көтеру.

Бұл деңгейдегі AI жүйелері Қазақстанда әлі қолданылмайды, бірақ болашақта **Ұлттық цифрландыру стратегиясы** (Цифрлық Қазақстан) аясында білім беру саласын деректерге негізделген, динамикалық басқаруға көшу мүмкіндігі қарастырылуда. Бұл Superintelligence концепциясымен үйлеседі.

Жасанды интеллект және мұғалім рөлінің трансформациясы.

Дәстүрлі білім беру жүйесінде мұғалім тек ақпарат көзі ғана емес, сонымен қатар тәрбиеші, бағалаушы, бағыттаушы және эмоционалдық қолдау көрсетуші тұлға болып саналды. Мұғалімнің міндеттері оқу мазмұнын түсіндірумен қатар, оқушының дамуын бақылап, оқу процесін ұйымдастыру, ынталандыру және нәтижелерін бағалау қызметтерін де қамтыды. AI технологиялары енгізілгеннен кейін мұғалімнің рөлі күрделі әрі көпқырлы сипатқа ие болды.

Жасанды интеллекттің кейбір функцияларды автоматтандыруы мұғалімді механикалық жұмыстардан босата отырып, оның креативті және адамаралық дағдыларына көбірек мән беруді талап етеді. AI оқыту процестерін автоматтандыру арқылы мұғалімдерді механикалық жұмыстан босатып, оларды шығармашылық және эмоциялық қолдау көрсетуге бағыттайды.

Сурет 1. AI оқыту процестеріндегі мұғалімнің жаңа рөлдері

Фасилитатор (қамқор жетекші): оқушы мен AI арасындағы өзара байланысты тиімді ұйымдастырушы; **Куратор:** оқушылар үшін оқу жолын таңдау мен бағыт беруде шешім қабылдауға көмектесуші; **Цифрлық сауаттылық үлгісі:** оқушыларға технологиямен жұмыс істеудің этикалық және тиімді жолдарын үйретуші. Қазіргі таңда елімізде бірнеше платформалар ұстаздарға көмекші құралдар ретінде қолданысқа ие. Олар ұстаздар жұмысын жеңілдетуде. Аталған платформалар: **Digital Ustaz** платформасы мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін арттыруға бағытталған. Бұл платформада AI көмегімен сабақты талдау, тиімді оқыту стратегияларын үйрену мүмкіндігі бар. Ал **BilimLand Teacher Tools** бөлімінде мұғалімге арналған бағалау, тапсырма беру және кері байланыс құралдары енгізілген. Сонымен бірге Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі ұйымдастырған **"Цифрлық педагог" жобасы** – мұғалімдерді жаңа цифрлық ортада жұмыс істеуге бейімдеуге бағытталған бастама.

AI технологиялары мұғалімдерді алмастыру үшін емес, олардың мүмкіндіктерін кеңейту үшін қолданылады. Мұғалімдердің басты артықшылығы – **эмоциялық интеллект, педагогикалық такт, мәдени контексті түсіну, шабыттандыру қабілеті**. Болашақта **"AI + Teacher = Effective Learning"** формуласы білім берудің жаңа парадигмасына айналуы мүмкін. Көптеген зерттеулер мен практика көрсеткендей, жасанды интеллект мұғалімді алмастырмайды, керісінше, оның жұмысын тиімді ететін серіктес құрал ретінде әрекет етеді.

Жасанды интеллект білім беру жүйесіне жаңа мүмкіндіктер әкеледі. Ол оқыту сапасын арттыруға, оқушылардың қажеттіліктеріне сәйкес оқу ортасын құруға мүмкіндік береді. Бірақ AI технологияларын тиімді қолдану үшін мұғалімдердің цифрлық

сауаттылығы, педагогикалық бейімділігі мен адамгершілік құндылықтарға негізделген көзқарасы маңызды. Осы орайда AI – мұғалімнің орнына емес, жанындағы серіктесі болуы тиіс.

Әдебиет

- 1.ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы, 2023 ж.
- 2.ҚР БҒМ ресми мәліметтері мен Digital Ustaz платформасы.
- 3.Russell S., Norvig P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson.
- 4.Holmes W., Bialik M., & Fadel C. (2019). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Center for Curriculum Redesign.
- 5.Luckin R. et al. (2016). *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. Pearson.

ӘОЖ:37.026

Жаһандану жағдайында мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың өзекті мәселелері

Тұнғатова Н.Ә., п.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В данной статье рассмотрены направления развития системы дошкольного образования в условиях глобализации, проанализировано значение интеграции международного опыта и национальных особенностей. Результаты исследования послужили основой для выработки эффективных подходов к совершенствованию системы дошкольного образования в Казахстане.

Abstract

This article examines the directions of the development of the preschool education system in the context of globalization and analyzes the importance of integrating international experience with national specificities. The research results served as the basis for developing effective approaches to improving the preschool education system in Kazakhstan.

XXI ғасырда жаһандану үдерісі әлемнің барлық салаларына ықпал етіп, қоғам дамуының жаңа бағыттарын айқындап отыр. Әсіресе білім беру жүйесі жаһанданудың негізгі өзегіне айналып, халықаралық тәжірибелер мен стандарттарды ұлттық деңгейде үйлестіру қажеттілігі арта түсті. Бүгінгі таңда мектепке дейінгі білім беру – баланың тұлғалық қалыптасуының іргетасы ретінде әлемдік білім беру кеңістігінде ерекше назарда [1, 12 б].

Мектепке дейінгі білім беру қоғамның әлеуметтік, мәдени және экономикалық дамуы үшін стратегиялық маңызға ие. Ерте жастағы балаларды дамытуға арналған сапалы білім беру бағдарламалары олардың интеллектуалдық, эмоционалдық және әлеуметтік әлеуетін аша отырып, болашақ өмірге бейімделуін қамтамасыз етеді. Сондықтан да көптеген дамыған елдерде мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту жүйесіне ерекше мән беріліп, заманауи әдіс-тәсілдер енгізілуде.

Қазақстан үшін бұл бағыттың өзектілігі өте жоғары. Бір жағынан, еліміз халықаралық стандарттарға сәйкес сапалы білім беру жүйесін қалыптастыруға ұмтылса, екінші жағынан, ұлттық құндылықтар мен дәстүрлі тәрбиелік тәжірибелерді сақтап, оларды жаңа педагогикалық модельдермен ұштастыру міндеті тұр. Жаһандану жағдайында мектепке дейінгі педагогикалық білім беруді дамыту тек қана инновациялық әдістерді енгізумен шектелмей, ұлттық мәдени ерекшеліктерді ескеруді талап етеді [2, 48 б].

Осыған байланысты зерттеу тақырыбының өзектілігі – халықаралық тәжірибелер мен ұлттық ерекшеліктерді үйлестіру арқылы мектепке дейінгі білім беру жүйесін жетілдірудің ғылыми негіздерін қарастыруда.

Жаһандану үдерісі білім беру жүйесіне айрықша әсерін тигізіп отыр. Ақпараттық қоғамға көшу, цифрлық технологиялардың кеңінен қолданылуы, халықаралық еңбек нарығының талаптары педагогикалық жүйелерді түбегейлі жаңартуға итермелеуде. Бұл жағдай мектепке дейінгі білім беру ұйымдарына да тікелей қатысты, себебі ерте жастағы балалардың сапалы білім алуы олардың болашақтағы табысты әлеуметтенуінің кепілі болып саналады. Жаһанданудың ықпалы негізінен үш бағытта көрінеді: білім мазмұнының жаңаруы, педагог кадрларды даярлау жүйесінің жетілдірілуі және халықаралық тәжірибені ұлттық контексте бейімдеу. Демек, педагогикалық жүйелер жаһандық талаптарға жауап беру үшін жаңа әдіснамалық және технологиялық ізденістерге сүйенуі тиіс [3, 70 б].

Әлемдік ұйымдар, атап айтқанда UNESCO, OECD, UNICEF мектепке дейінгі білім берудің сапасын арттыруға бағытталған стандарттар мен ұсынымдарды ұсынуда. UNESCO-ның «Баршаға білім беру» (Education for All) тұжырымдамасы ерте жастағы балалардың сапалы білім алуын әрбір мемлекеттің басты стратегиялық мақсаты ретінде қарастырады. OECD-нің «Starting Strong» атты зерттеу жобалары мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың тиімді моделдерін талдап, халықаралық тәжірибелерді салыстыруға мүмкіндік береді. Бұл құжаттарда мектепке дейінгі білім беру жүйесінде ойын арқылы оқыту, балалардың әлеуметтік-эмоционалдық дамуын қолдау, ата-аналармен серіктестік орнату сынды маңызды қағидаттар айқындалған.

Әлем елдерінде мектепке дейінгі білім беру жүйесі әртүрлі модельдерге негізделгенімен, олардың ортақ мақсаты – баланың жан-жақты дамуын қамтамасыз ету [4, 36 б].

Финляндияда мектепке дейінгі білім берудің басты ұстанымы – «баланың бақыты мен еркін дамуы». Мұнда ойын арқылы оқытуға, шығармашылық еркіндікке ерекше мән беріледі.

Жапонияда мектепке дейінгі ұйымдар балаларды ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиелей отырып, ұжымдық жауапкершілікті, тәртіп пен еңбекқорлықты дамытуға басымдық береді.

АҚШ-та Head Start бағдарламасы әлеуметтік теңсіздікті азайтуға бағытталып, балалардың танымдық және тілдік дамуын қолдау арқылы олардың мектепке дайындық деңгейін арттыруды көздейді.

Скандинавия елдерінде инклюзивті білім беру тәжірибесі кеңінен таралған. Бұл елдерде ерекше білімді қажет ететін балаларды қоғамға кіріктіру – мектепке дейінгі білім берудің ажырамас бөлігі болып табылады.

Осы халықаралық тәжірибелер Қазақстан үшін де құнды болып табылады. Алайда оларды ұлттық мәдени-әлеуметтік ерекшеліктерге бейімдеу арқылы ғана тиімді нәтижеге қол жеткізуге болады.

Финляндия білім беру жүйесі әлемде ең озық тәжірибелердің бірі ретінде танылған. Бұл елде мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың басты қағидаты – баланың табиғи қызығушылығын қолдау және тұлғалық еркін дамуына жағдай жасау. Ойын – басты оқыту құралы болып есептеледі. Балаларға дайын білімді беру емес, олардың өз бетінше зерттеуіне, сұрақ қоюына, шығармашылықпен айналысуына жағдай жасалады.

Жапониядағы мектепке дейінгі білім беру жүйесі ұлттық мәдени құндылықтарға негізделген. Мұнда басты назар – баланы жеке тұлға ретінде емес, қоғам мүшесі ретінде тәрбиелеу. Жапондық тәрбиешілер балаларға жауапкершілік, ұжымдық жұмыс, үлкендерге құрмет пен тәртіптілік дағдыларын ерте жастан дарытады. Жапонияда тәрбиешілер даярлау жүйесі де ерекше. Педагогикалық жоғары оқу орындарында болашақ тәрбиешілер тек теориялық біліммен шектелмей, практикалық тәжірибені көп жинақтайды. Олар балалармен қарым-қатынас орнату, эмоцияны басқару, ұлттық дәстүрлерді үйрету әдістерін меңгереді. Осылайша, тәрбиеші тек оқытушы емес, баланың өмірлік құндылықтарын қалыптастырушы тұлға ретінде қабылданады [5, 52 б].

АҚШ-тағы Head Start бағдарламасы ерекше білімді қажет ететін балаларға да тең мүмкіндік беруді мақсат етеді. Мұнда әлеуметтік жағдайы төмен отбасылардың балаларына қолдау көрсету үшін арнайы білім беру және денсаулық сақтау қызметтері көрсетіледі. Бұл бағдарлама балалардың мектепке дайындық деңгейін арттыруға айтарлықтай үлес қосып отыр. Еуропа елдерінде, әсіресе Скандинавияда, инклюзивті білім беру кеңінен дамыған. Мектепке

дейінгі ұйымдарда ерекше қажеттілігі бар балалар басқа балалармен бірге оқиды. Арнайы педагогтар мен ассистенттер олардың жеке даму траекториясын ескеріп, әр баланың әлеуетін ашуға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл балаларды бір-бірін түсінуге, толерантты болуға және қоғамдағы әртүрлілікті қабылдауға тәрбиелейді.

Қазіргі таңда цифрлық технологиялар мектепке дейінгі білім беруде де кеңінен қолданылып келеді. Мысалы, Эстонияда балаларға арналған интерактивті оқу платформалары енгізіліп, олардың ерте жастан ақпараттық сауаттылығын қалыптастыру қолға алынған. Сингапурда мектепке дейінгі ұйымдарда робототехника элементтері мен мультимедиялық ресурстар пайдаланылады. Қазақстанға да бұл тәжірибелердің ықпалы зор. Соңғы жылдары балабақшаларда интерактивті тақта, білім беру қосымшалары, қашықтан оқыту элементтері қолданылуда. Дегенмен, цифрлық технологияларды енгізу барысында баланың жас ерекшелігін ескеріп, экран алдындағы уақытын шектеу маңызды.

Жаһандану жағдайында Қазақстанға халықаралық тәжірибелерді толықтай көшіру емес, оларды ұлттық ерекшеліктермен ұштастыру қажет. Мысалы, Финляндиядағы ойын арқылы оқыту әдісін қазақтың ұлттық ойындарымен үйлестіре қолдану – тиімді нәтижеге қол жеткізудің бір жолы. Жапондық құндылықтарға негізделген тәрбиені қазақ халқының дәстүрлі «үлкенге – құрмет, кішіге – ізет» қағидатымен ұштастыруға болады.

Жаһандану үдерісі білім беру жүйесін түбегейлі жаңғыртып, халықаралық тәжірибелерді ұлттық контексте үйлестіруді қажет етіп отыр. Әлем елдерінің тәжірибесі көрсеткендей, мектепке дейінгі білім беру жүйесінің басты мақсаты – баланың жан-жақты дамуына жағдай жасау. Дегенмен, әр ел өз мәдениеті мен құндылықтарына сүйене отырып, педагогикалық модельдер құрастырады. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан үшін жаһандану талаптарын ескеріп қана қоймай, ұлттық дәстүр мен рухани құндылықтарды сақтап қалу ерекше маңызды.

Жаһандану мен ұлттық дәстүрді үйлестіру – қазіргі мектепке дейінгі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі. Бұл үрдіс балаларды әлемдік өркениетке бейімдеумен қатар, олардың ұлттық болмысы мен мәдениетін сақтауына мүмкіндік береді. Ұлттық ойындарды, мақал-мәтелдер мен дәстүрлі тәрбие құралдарын заманауи әдістермен ұштастыру балалардың тұлғалық дамуына ықпал етіп қана қоймай, мәдени тұтастықты нығайтады.

Әдебиет

1.Хайдарова А.Ж. (2020). Дошкольное образование в Казахстане: тенденции и перспективы развития. Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Педагогика и психология», 64(4), 112–118.

2.UNESCO. (2021). The future of early childhood education and care. Paris: UNESCO Publishing.

3.OECD. (2017). Starting Strong V: Transitions from early childhood education and care to primary education. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264276253-en>

4.Нұрбекова Ж.С. (2019). Мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі инновациялық үрдістер. Білім – Образование, (3), 45–50.

5.Pramling Samuelsson I., & Kaga Y. (2008). The contribution of early childhood education to a sustainable society. Paris: UNESCO.

ӘОЖ 37.016:74:51

Цифрлы дәуірдегі математика пәнін оқыту әдістері мен тәжірибелері

Усайнова Г.М., аға оқытушы,
Қызылорда Болашақ Университеті,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
«Физика және математика» кафедрасының докторанты,
Усайнова Н.М., математика пәні мұғалімі,
№176 мектебі директорының оқу тәрбие ісі жөніндегі орынбасары

Резюме

В статье рассматриваются методы и опыт преподавания математики в цифровую эпоху. Анализируются возможности цифровых инструментов (GeoGebra, Desmos, Wolfram Alpha, Moodle, Kahoot и др.), а также эффективность инновационных методов (смешанное обучение, перевернутый класс, проектное обучение, геймификация). Определены преимущества и трудности, предложены пути совершенствования математического образования.

Abstract

The article examines methods and practices of teaching mathematics in the digital age. It analyzes the potential of digital tools (GeoGebra, Desmos, Wolfram Alpha, Moodle, Kahoot, etc.) and the effectiveness of innovative approaches such as blended learning, flipped classroom, project-based learning, and gamification. The advantages and challenges of digital teaching are identified, and ways to improve mathematics education are suggested.

Қазіргі қоғамның қарқынды дамуы білім беру жүйесінен түбегейлі өзгерістерді талап етуде. Әсіресе, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) дамуы білім алушылардың оқу іс-әрекетіне жаңаша көзқараспен қарауға жол

ашты. Математика пәнін оқытуда цифрлы орта құралдарын пайдалану – білім алушылардың танымдық қабілеттерін дамытуға, шығармашылықпен ойлауына және практикалық мәселелерді шешу дағдыларын жетілдіруге ықпал етеді. Қазақстан Республикасының білім беру саясаты да цифрландыруды басты бағыттардың бірі ретінде қарастырып, «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыруда. Осы тұрғыдан алғанда, математика пәнін оқытудағы заманауи әдістер мен тәжірибелерді жетілдіру – уақыт талабы [1]. Бұл мақаланың мақсаты – цифрлы дәуірдегі математиканы оқыту әдістерін талдау, тиімді тәжірибелерді көрсету және болашақтағы даму бағыттарын айқындау.

Қазіргі қоғамда цифрландыру үдерісі білім беру саласын жаңа деңгейге көтеріп отыр. Білім беру жүйесінде цифрлы орта – оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруға, білім алушы мен оқытушы арасындағы өзара байланысты нығайтуға және оқытудың сапасын арттыруға мүмкіндік беретін негізгі құралға айналды.

Цифрлы ортаның басты ерекшелігі – оқу материалдарын тек мәтіндік түрде емес, мультимедиялық форматта ұсыну мүмкіндігі. Интерактивті тақталар, бейнематериалдар, онлайн-платформалар (Moodle, Google Classroom, Microsoft Teams, Zoom) білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, оқу процесін барынша қолжетімді әрі көрнекі етеді. Сонымен қатар цифрлы орта оқытудың даралануына жол ашады. Әрбір білім алушы өзінің қарқынымен жұмыс істеп, қажетті ресурстарға кез келген уақытта қол жеткізе алады. Бұл әсіресе математика, информатика, физика секілді күрделі пәндерді меңгеруде маңызды рөл атқарады. Цифрлы білім беру ортасы тек оқу мазмұнын жеткізумен шектелмей, сонымен қатар студенттердің өзіндік ізденісін, шығармашылық қабілеттерін дамытатын кеңістікке айналуда. Жобалық оқыту, геймификация, қашықтан және аралас оқыту сияқты әдістердің тиімді жүзеге асырылуына да цифрлы орта жағдай жасайды. Дегенмен, цифрлы ортаны енгізу барысында белгілі бір қиындықтар да бар. Интернеттің тұрақсыздығы, техникалық құралдардың жетіспеушілігі және педагогтердің цифрлық құзыреттілігінің әртүрлі деңгейде болуы – бұл бағыттағы негізгі мәселелер. Осыған байланысты оқытушылардың кәсіби дамуын қамтамасыз ету, цифрлы сауаттылықты арттыру – уақыт талабы.

Қазіргі білім беру жүйесінде математиканы оқыту үдерісі цифрлы технологиялармен тығыз байланысты. Заманауи цифрлы құралдар оқыту процесін жеңілдетіп қана қоймай, оны интерактивті, көрнекі және қызықты етеді. Математика – абстрактілі ұғымдарға толы пән, сондықтан цифрлы құралдардың көмегімен оны визуализациялау оқушылардың тақырыпты тез әрі терең түсінуіне жағдай жасайды.

Математиканы оқытуда кеңінен қолданылатын цифрлы құралдардың бірі – **GeoGebra** бағдарламасы. Ол геометриялық фигураларды, алгебралық теңдеулерді және функцияларды динамикалық түрде бейнелеуге мүмкіндік береді [3]. Бұл бағдарлама күрделі ұғымдарды көрнекі түсіндіру арқылы оқушының логикалық ойлауын дамытады.

Сонымен қатар **Desmos, Wolfram Alpha, Maple, MATLAB** сияқты ресурстар күрделі есептерді шешуде, графиктерді құруда және модельдеуде таптырмас көмекші құралдар болып табылады. Олар оқушыларға есептің шешімін тек сандық түрде ғана емес, графикалық, аналитикалық тұрғыда да көрсетуге мүмкіндік береді.

Математика сабақтарында оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін **Kahoot, Quizizz** сияқты геймификация элементтері бар платформалар қолданылады. Бұл құралдар оқу процесін ойын түрінде ұйымдастырып, білім алушылардың белсенділігін арттырады. Цифрлы құралдардың артықшылығы – оқу материалын жекелендіруге, әр оқушының білім деңгейіне қарай тапсырмалар беруге мүмкіндік жасауы. Сонымен қатар олар мұғалімге уақытты үнемдеуге, студенттердің жетістіктерін жедел бағалауға және оқу процесінің тиімділігін арттыруға септігін тигізеді.

3. Инновациялық әдістер

Цифрлы дәуірдегі математика сабағында қолданылатын әдістердің ішінде төмендегілер ерекше мәнге ие:

1. **Геймификация (ойын элементтерін енгізу)** – білім алушылардың ойын түрінде қызықтырып, тапсырмаларды орындауға ынталандырады. Kahoot, Quizizz сияқты бағдарламалар бұл бағытта кеңінен қолданылады.

2. **Жобалық оқыту** – білім алушылар нақты бір мәселені шешу үшін математикалық әдістерді қолданады. Мысалы, статистикалық деректерді өңдеу немесе экономикалық модель құру.

3. **Аралас оқыту (blended learning)** – дәстүрлі және онлайн форматты біріктіріп, оқыту тиімділігін арттырады.

4. **Флиппед класс (flipped classroom)** – білім алушылар теорияны үйде онлайн форматта меңгеріп, аудиторияда практикалық есептерді топпен талқылайды [2].

Бұл әдістер білім алушылардың математикалық сауаттылығын арттырып қана қоймай, XXI ғасыр дағдыларын (сын тұрғысынан ойлау, коммуникация, ынтымақтастық, креативтілік) дамытуға септігін тигізеді. Цифрлы дәуір білім беру саласына түбегейлі өзгерістер әкелді. Математика пәнін оқытуда да ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану оқу процесінің тиімділігін арттырып, дәстүрлі әдістерді жаңа мазмұнмен толықтыруда. Дегенмен, бұл үрдістің өзіндік артықшылықтары мен белгілі бір қиындықтары бар.

Артықшылықтары:

Біріншіден, цифрлы құралдар математикалық ұғымдарды көрнекі әрі қолжетімді түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Функциялардың графиктері, үш өлшемді фигуралар, алгебралық өрнектердің өзгерісі интерактивті түрде көрсетілгенде оқушылардың түсінуі жеңілдейді. Екіншіден, оқыту процесін жекелендіру мүмкіндігі артады. Әрбір оқушы өз қарқынымен жұмыс істеп, қосымша электрондық ресурстарды пайдалана алады. Үшіншіден, онлайн платформалар (Moodle, Google Classroom, Kahoot) арқылы жедел кері байланыс орнатылып, оқушылардың білім деңгейін тез бағалауға болады [4]. Төртіншіден, қашықтан және аралас оқыту жағдайында да білім сапасын сақтап қалуға жағдай жасалады.

Қиындықтары:

Сонымен қатар бұл үдерісте бірқатар мәселелер де бар. Біріншіден, барлық аймақтарда интернеттің қолжетімділігі мен техникалық жабдық жеткілікті деңгейде емес. Бұл қашықтан оқытудың тиімділігіне кедергі келтіреді. Екіншіден, кейбір мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігі жеткілікті деңгейде қалыптаспағандықтан [5]. Цифрлы технологияларды дұрыс пайдалана алмау олардың мүмкіндігін толық аша алмайды. Үшіншіден, оқушылардың экран алдындағы ұзақ уақыт бойы зейінін шоғырландыруы қиынға соғады. Бұл олардың денсаулығына да әсер етуі мүмкін. Осы мәселелерді шешу үшін оқытушылардың кәсіби дамуына жағдай жасау, үздіксіз біліктілікті арттыру курстарын ұйымдастыру қажет.

Қорытындылай келе, цифрлы дәуірде математика пәнін оқыту жаңа сапалық деңгейге көтерілуде. Интерактивті құралдар, онлайн платформалар және инновациялық әдістерді қолдану білім беру процесін барынша тиімді әрі қызықты етеді. Дегенмен, бұл бағыттағы басты міндет – дәстүрлі математикалық білімнің негізін жоғалтпай, оны жаңа технологиялармен үйлестіре білу. Цифрлы орта – тек құрал, ал басты нәтиже – оқушылардың математикалық ойлау қабілеті мен шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту. Сондықтан цифрлы дәуірдегі математиканы оқыту – тек жаңа әдістерді енгізу емес, сонымен бірге оқыту мәдениетін, педагогикалық шеберлікті жаңа деңгейге көтеру болып табылады.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасының «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2018.
2. Әбілқасымов А.Е., Кенжебеков Б. «Математиканы оқытудың заманауи әдістері». – Алматы: Қазақ университеті, 2020.
3. GeoGebra International Community. www.geogebra.org
4. Anderson, T. (2019). *The Theory and Practice of Online Learning*. Athabasca University Press.

5. Prensky, M. (2001). *Digital Natives, Digital Immigrants*. MCB University Press.

ӘОЖ 372.853:37.026.3

**Физикадан зерттеушілік дағдыларды қалыптастыруда
сараланған тапсырмаларды пайдалану**

Шамшиденов М.К., физика мұғалімі,
TOO PhysTech Almaty School,
(Алматы қаласы)

Резюме

Современное образование требует не только передачи знаний, но и формирования у школьников исследовательских навыков. В этом процессе важную роль играет физика как наука, основанная на опыте и эксперименте. Эффективным средством развития исследовательской деятельности является использование дифференцированных заданий. Такой подход позволяет учитывать уровень подготовки и интересы учащихся, повышая их мотивацию и вовлекая в активное познание.

Abstract

Modern education requires not only the transfer of knowledge, but also the formation of students' research skills. Physics plays an important role in this process as a science based on experience and experiment. An effective means of developing research activities is the use of differentiated assignments. This approach allows students to take into account their level of education and interests, increasing their motivation and engaging them in active learning.

Сараланған оқыту оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқу процесін ұйымдастыруды қамтиды. Физиканы оқытуда бұл тәсіл әсіресе өзекті, өйткені оқушылардың пән бойынша дайындық деңгейі көбінесе айтарлықтай өзгереді. Сараланған тапсырмаларды қолдану әр оқушыға жақын даму аймағында жұмыс істеуге және сонымен бірге зерттеу дағдыларын біртіндеп қалыптастыруға мүмкіндік береді [4,9 б.].

Көп деңгейлі тапсырмалар мыналарды қамтуы мүмкін:

- репродуктивті (негізгі ұғымдар мен формулаларды қайталау және бекіту);
- аналитикалық (күрделілігі жоғары мәселелерді шешу, тәжірибе нәтижелерін талдау);
- шығармашылық (эксперименттерді өз бетінше қою, гипотезаларды тұжырымдау, шағын зерттеулер жүргізу).

Бұл тәсіл қарапайым оқу әрекеттерінен зерттеу қызметіне біртіндеп көшуді қамтамасыз етеді. Тапсырмаларды орындау барысында студенттер жұмысты жоспарлауды, құбылыстарды

бақылауды, деректерді жазуды, Графиктер мен кестелер құруды, қорытынды жасауды үйренеді. Сараланған тапсырмаларды қолдану сыни ойлауды, тәуелсіздікті және нәтиже үшін жауапкершілікті дамытуға ықпал етеді [7,47 б.].

Сонымен қатар, бұл әдісті қолдану мотивацияға оң әсер етеді: оқушылар оқу тапсырмаларының орындылығын көреді және қиындық деңгейін таңдауға мүмкіндік алады. Бұл ішкі қызығушылықты қалыптастырады және танымдық белсенділікті белсендіреді.

Бұл мақалада саралау тапсырмаларды қиындатудың үш түрінде қарастырылады:

- **Қарапайым деңгейлі тапсырмалар**—негізгі білімді бекітуге және негізгі заңдар мен формулаларды түсінуге бағытталған. Бұл тапсырмалар әр оқушыға қол жетімді және өз қабілеттеріне деген сенімділікті сезінуге мүмкіндік береді.

- **Орташа деңгейлі тапсырмалар** – білімді жаңа жағдайларда қолдануды қамтиды, талдау мен шешім табуды қажет етеді. Олар логикалық ойлауды дамытады және эксперименттік мәліметтермен жұмыс істеуге үйретеді.

- **Жоғары деңгейлі тапсырмалар** – жоғары деңгейдегі оқушыларға бағытталған. Оларға зерттеу қызметінің элементтері кіреді: гипотеза жасау, тәжірибе жүргізу, нәтижелерді өңдеу және қорытынды жасау.

Бұл бөлу әр оқушыға бірте-бірте алға жылжу кезінде мүмкін болатын деңгейді таңдауға мүмкіндік береді. Осылайша, көп деңгейлі тапсырмалар оқу материалын игерудің ғана емес, сонымен қатар зерттеу дағдыларын дамытудың құралына айналады.

Мысалы:

Тарау: "Электр тогы"

Қарапайым деңгей: Электр тогының болуы үшін қажетті үш шартты атаңыз.

Орташа деңгей: Шам мен амперметр тізбекке қосылған. 6 В кернеуде ток күші 0,3 А құрайды.

Жоғары деңгей: Зерттеу жоспарын жасаңыз: "кернеу өзгерген кезде өткізгіштегі ток күші қалай өзгереді". Қуат көзін, реостатты және амперметрді пайдаланып тәжірибе жасаңыз. $I(U)$ тәуелділіктерін сызыңыз және қорытынды жасаңыз.

Физика сабақтарында сараланған тапсырмаларды қолдану зерттеу дағдыларын қалыптастырудың тиімді құралы болып табылады. Бұл тәсіл оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескереді, оқытудың қол жетімділігі мен біртіндеп болуын қамтамасыз етеді, сонымен қатар Тәуелсіздік пен сыни ойлауды дамытуға жағдай жасайды. Дифференциация оқушылардың физикаға деген қызығушылығын, қызығушылығын арттыруға және жаңасын зерттеуге және ашуға негізделген ғылым ретінде қалыптастыруға ықпал етеді.

Әдебиет

1. ҚР Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. – Астана, 2018.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1999.
3. Слостенін В.А., Подласый И.П. Педагогика. – М.: Академия, 2010.
4. Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия, 2018.
5. Жумабеков Т.А. Орта мектепте физиканы оқыту әдістемесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2020.
6. Блум Б. Таксономия образовательных целей: классификация целей обучения. – Нью-Йорк, 1956 (рус. пер. – М., 1986).
7. Иванова Н.В. Виртуальные лаборатории как средство формирования исследовательских умений школьников по физике // Педагогика и образование. – 2021. – №3. – С. 45–49.

ӘОЖ: 371.138

Рефлексиялық технологиялар арқылы педагогикалық тәжірибені жетілдіру жолдары

Абдигапбарова У.М., п.ғ.д, профессор,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық Университеті,
(Алматы қаласы),
8D01303 – «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі»
білім беру бағдарламасының 2 курс докторанты Түнгатова Н.Ә.,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Резюме

В статье рассмотрено значение рефлексивных технологий в совершенствовании педагогической практики будущих учителей начальных классов. Результаты исследования показали, что данные технологии являются эффективным средством формирования профессиональной идентичности.

Abstract

The article examines the importance of reflective technologies in improving the pedagogical practice of future primary school teachers. The research results have shown that these technologies are an effective tool for the formation of professional identity.

Қазіргі жаһандану дәуірінде білім беру жүйесі қоғамның даму қарқынына сәйкес жаңарып, болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығына жаңа талаптар қойылуда. Әсіресе бастауыш буынға сабақ беретін педагогтерден тек пәндік білімді меңгеру ғана емес, сонымен қатар балалардың жас ерекшелігіне сәйкес оқыту мен

тәрбиелеу дағдылары, шығармашылық ойлау қабілеті, кәсіби құндылықтарды игеруі талап етіледі. Бұл міндеттерді жүзеге асыру барысында педагогикалық тәжірибенің орны ерекше [1, 52 б].

Педагогикалық тәжірибебілім алушылардың кәсіби дағдыларын қалыптастыруға, оқу процесінде алған теориялық білімдерін іс жүзінде сынақтан өткізуге мүмкіндік беретін маңызды кезең. Алайда тәжірибені тиімді ұйымдастыру үшін білім алушылардың өз әрекетіне талдау жасап, жетістіктері мен қиындықтарын саралай білу қабілеті қажет. Осындай жағдайда рефлексиялық технологиялар басты құралдардың бірі болып саналады.

Рефлексиялық технологиялар білім алушылардың кәсіби өзін-өзі тануына, өз қызметінің нәтижесін бағалауға, кемшіліктерін түзетуге және алдағы іс-әрекетін жоспарлауға ықпал етеді. Бұл болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби сәйкестігін қалыптастыруға, яғни өзін педагог мамандығының өкілі ретінде сезінуіне, кәсіби рөлін саналы түрде атқаруына жағдай жасайды.

Рефлексия ұғымы педагогика ғылымында мұғалімнің өзінің іс-әрекетін зерделеп, оған сын тұрғысынан баға беру қабілеті ретінде қарастырылады. Бұл үдеріс педагогикалық тәжірибеде туындайтын түрлі жағдайларды талдауға, олардың нәтижесін бағалауға және болашақта тиімді шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Рефлексия арқылы мұғалім тек қана өзінің кәсіби әрекетінің мазмұнын түсініп қоймай, сонымен қатар оны жетілдірудің нақты жолдарын анықтайды [2, 38 б].

Рефлексиялық технологиялар—білім алушылардың педагогикалық тәжірибесінде арнайы әдіс-тәсілдер мен құралдарды қолдану арқылы кәсіби дамуына ықпал ететін педагогикалық инновация. Олар білім алушыға:

- оқу-тәрбие үдерісінде кездесетін қиындықтарды сараптауға;
- өзінің педагогикалық әрекетін жүйелі талдауға;
- кәсіби құндылықтарын айқындауға;
- оқытудағы тиімді әдістерді таңдауға мүмкіндік береді [3, 17 б].

Сонымен қатар рефлексиялық технологиялар білім алушылардың кәсіби сәйкестігін қалыптастыруға зор ықпал етеді. Себебі болашақ бастауыш сынып мұғалімі өзін маман ретінде танып, өз рөлін саналы түрде атқаруы үшін кәсіби тәжірибесіне талдау жасап, жетістіктерін бағалай алуы қажет.

Қазіргі таңда рефлексия тек қосымша әдіс қана емес, кәсіби дамудың басты құралы болып отыр. Ол мұғалімнің шығармашылық ойлау қабілетін дамытады, педагогикалық мәселелерді шешуде жаңа тәсілдерді қолдануға ынталандырады. Демек, рефлексиялық технологиялар болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін арттырудың, педагогикалық тәжірибені жетілдірудің және білім беру сапасын жақсартудың тиімді тетігі болып табылады.

Педагогикалық тәжірибенің тиімділігін арттыру үшін рефлексиялық технологияларды жүйелі түрде қолдану маңызды. Олар білім алушыға кәсіби іс-әрекетін жан-жақты талдап, өз тәжірибесін бағалауға мүмкіндік береді. Рефлексиялық технологияларды қолданудың бірнеше жолдарын атап көрсетуге болады:

Рефлексиялық күнделік. Бұл әдіс білім алушының күнделікті жүргізетін жазбалары арқылы өзінің жетістіктері мен қиындықтарын сараптауға негізделеді. Күнделік арқылы білім алушы тәжірибе барысында туындаған проблемалық жағдайларды анықтап, оларды шешу жолдарын белгілейді. Сонымен қатар ол болашақ мұғалімнің өзін-өзі тануына және кәсіби дамуын жоспарлауына ықпал етеді [4, 11 б].

Портфолио әдісі. Портфолио білім алушының жинақталған тәжірибесін, кәсіби жетістіктерін және шығармашылық жұмыстарын қамтитын құжаттық жинақ болып табылады. Бұл әдіс болашақ мұғалімнің кәсіби дамуын жүйелі түрде бақылауға, өзіндік өсу траекториясын айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар портфолио білім алушының жеке кәсіби сәйкестігін қалыптастыруға жағдай жасайды.

SWOT-талдау. Бұл әдіс білім алушыға өзінің күшті және әлсіз жақтарын айқындап, кәсіби мүмкіндіктері мен қауіп-қатерлерін саралауға мүмкіндік береді. SWOT-талдау арқылы болашақ мұғалім кәсіби дамудың нақты қадамдарын жоспарлап, өзін-өзі жетілдіру бағыттарын айқындайды [4, 15 б].

Топтық рефлексия. Білім алушылардың бір-бірімен пікір алмасуы, ортақ тәжірибені талқылауы олардың кәсіби ой-өрісін кеңейтеді. Топтық талдау барысында білім алушылар әртүрлі көзқарастарды естіп, өз әрекеттерін салыстыра отырып, жаңа идеялар қалыптастырады. Бұл әдіс ұжымдық кәсіби мәдениетті дамытудың тиімді құралы болып табылады [4, 18 б].

Видеорефлексия. Педагогикалық тәжірибе барысында өткізілген сабақтарды бейнетаспаға жазып, кейін талдау білім алушылардың өз іс-әрекетін сырт көзбен көруіне мүмкіндік береді. Видеоталдау арқылы білім алушы сабақтағы әдістемелік қателіктерін анықтап, өз педагогикалық шеберлігін жетілдіреді [4, 21 б].

Жоғарыда аталған әдістердің барлығы болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби дамуына оң әсер етіп, олардың тәжірибелік дағдыларын тереңдетеді.

Рефлексиялық технологияларды жүйелі түрде пайдалану білім алушының педагогикалық тәжірибесін байытып қана қоймай, оның кәсіби құзыреттілігінің артуына және кәсіби сәйкестігінің қалыптасуына ықпал етеді. Рефлексия білім алушыға өзінің іс-әрекетін бағалап, оны жетілдіруге бағытталған нақты шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Бұл болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби дамуына жан-жақты әсер етеді.

Біріншіден, өзіндік ойлау қабілетін дамыту. Рефлексиялық технологиялар білім алушының өз әрекетін сын тұрғысынан қарастырып, талдау жасауына жағдай жасайды. Мұндай үдеріс студенттің сыни тұрғыдан ойлауын қалыптастырып, мәселелерді шешуде дербестігін арттырады.

Екіншіден, кәсіби шешім қабылдау дағдыларын жетілдіру. Рефлексия барысында білім алушы түрлі педагогикалық жағдайларды сараптап, ең тиімді шешім қабылдауға үйренеді. Бұл оның болашақ кәсіби қызметінде оқыту әдістерін дұрыс таңдауға және оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді.

Үшіншіден, оқыту үдерісіндегі жауапкершілікті арттыру. Рефлексия мұғалімнің әрбір әрекетінің нәтижесіне жауапкершілікпен қарауын қалыптастырады. Білім алушы өз жұмысының тиімділігін саралау арқылы оқушыларға сапалы білім беруге ұмтылады және кәсіби этика қағидаларын сақтауға дағдыланады.

Төртіншіден, инновациялық әдістерді қолдануға ынталандыру. Рефлексия студентті жаңа әдіс-тәсілдерді іздеуге, оларды тәжірибеде сынап көруге жетелейді. Мысалы, заманауи цифрлық ресурстарды, ойын технологияларын немесе топтық жұмыстарды тиімді қолдану арқылы оқу процесін жандандыруға болады [5, 36 б].

Осы тұрғыдан алғандарефлексиялық технологияларды жүйелі қолдану педагогикалық тәжірибені жетілдірудің, кәсіби шеберлікті шыңдаудың және болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби сәйкестігін қалыптастырудың ең тиімді жолдарының бірі болып саналады.

Рефлексиялық технологияларболашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби дамуы мен өзін-өзі тану процесінде ерекше маңызға ие педагогикалық құрал болып табылады. Бұл технологиялар студенттердің педагогикалық тәжірибесін саналы түрде талдауына, өзінің жетістіктері мен кемшіліктерін айқындап, кәсіби дағдыларын жетілдіруіне жағдай жасайды. Нәтижесінде болашақ мұғалімдердің кәсіби сәйкестігі қалыптасып, олардың шығармашылық қабілеттері дамиды және білім беру үдерісінде жаңашылдыққа бейімделу мүмкіндігі артады.

Сондықтан педагогикалық жоғары оқу орындарында рефлексиялық технологияларды жүйелі түрде енгізу болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін арттырумен қатар, жалпы білім беру сапасын көтерудің тиімді жолы болып табылады.

Әдебиет

1.Ambag S.C. (2014). Teachers' professional identity and competencies. International Journal of Education and Research, 2(12), 123–134.

2.Beauchamp C., & Thomas, L. (2009). Understanding teacher identity: An overview of issues in the literature and implications for teacher

education. Cambridge Journal of Education, 39(2), 175–189.
<https://doi.org/10.1080/03057640902902252>

3.Кәкішева А.К. (2019). Рефлексиялық технологиялардың болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы рөлі. Қазақ университеті хабаршысы, 4(1), 55–61.

4.Лихачёв Б.Т. (2018). Педагогика: курс лекций. Москва: Академический проект.

5.Zeichner K.M., & Liston, D. P. (2014). Reflective teaching: An introduction. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315836026>

ОӘЖ: 376

Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім алушыларды психологиялық сүйемелдеудің рөлі

Касымбекова М.Д., 2 курс докторант,
Мандыкаева А.Р., пс.ғ.к. доцент,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
(Астана қаласы)

Резюме

Статья посвящена актуальным вопросам психологической поддержки личности в контексте образования особых обучающихся. Были названы его цели и задачи, раскрыты принципы и основные функции психологической поддержки в условиях инклюзивного образования.

Abstract

The article is devoted to topical issues of psychological support for the individual in the context of the education of special students. Its goals and objectives were named, the principles and main functions of psychological support in inclusive education were revealed.

Қазіргі уақытта «психологиялық сүйемелдеу» термині білім беруді жаңғырту контекстінде оқыту мен тәрбиелеуді ұйымдастыру проблемаларына қатысты қолданылады. Психологиялық сүйемелдеу баланың жақын даму аймағына бағдарлану процесінде мектептегі өзара әрекеттесудің әртүрлі жағдайларында баланың сәтті оқуы мен психологиялық дамуының әлеуметтік-психологиялық жағдайларын ұйымдастыруға бағытталған психологтың кәсіби қызметінің жүйесі ретінде идеялар үлкен рөл атқара бастайды.

Психологиялық сүйемелдеу – бұл ерекше білім алушыларға білім беру процесінде көмек көрсетудің ерекше түрі, туындаған мәселелерді шешуде немесе алдын алуда дамудың белгілі бір кезеңінде көмек көрсетуге бағытталған технология [1].

Мамандар "сүйемелдеу" ұғымын қолдау ұғымымен жақындастырады және сүйемелдеу технологиялары баланың

дамуының әлеуметтік жағдайын, оның жақын ортасын талдауға, оның психикалық даму деңгейін диагностикалауға, жұмыстың белсенді топтық әдістерін, белсенді-әлеуметтік-психологиялық оқыту әдістерін, сондай-ақ білім алушылармен, ата-аналармен, мұғалімдермен жеке жұмысты қолдануға мүмкіндік беретінін атап өтеді. Сүйемелдеу жүйесі тәжірибеден өсті және тәжірибеге бағытталған [2].

«Психологиялық сүйемелдеу» түсінігін көптеген зерттеушілер білім алушылардың өзекті мәселелерін шешу мүмкіндігін қамтамасыз ететін шарттарды құруға бағытталған психологтың ұйымдастырылған іс-әрекеті ретінде анықтайды. Психологиялық сүйемелдеу бір мезгілдік шара емес. Бұл – психологиялық қызмет көрсету барысында жүйелі түрде ұйымдастырылатын және тұрақты орындалатын жұмыс. Психологиялық сүйемелдеудің ең басты қағидаларының бірі тұлғаға уақытында көмек көрсетіп, қолдау ғана емес, осы үдерістің қиыншылықтарын өздігінен жеңіп шығуға, тұлғалық қалыптасуына жауапкершілікпен қарауға үйрету, әлеуметтік өмірде толыққанды субъект болып қалыптасуына ықпал ету. Психологиялық сүйемелдеу, әсіресе, инклюзивті оқыту жағдайында ерекше маңызға ие: сынып ұжымындағы әр түрлі категориядағы балалардың даралық ерекшеліктерін ескере отырып, оларға жеке қатынас жасау, даму мүмкіндіктерін болжау және ұжымдағы өзара қарым-қатынас тиімділігіне ұмтылу. Осының барлығы білім беру ұйымының қалыптасқан психологиялық қызмет жүйесін қайта қарауды талап етеді. Штаттық кестеге өзгеріс енгізу (ұлғайту), психолог жүктемесін жеңілдету, психологиялық құралдарды түрлендіру, т.б. [3].

Білім алушының жеке басын психологиялық қолдаудың мақсаты мемлекеттік білім беру стандарттарын енгізу жағдайында білім беру процесінің нәтижелеріне мемлекеттік тапсырыспен және білім беру процесінің субъектілерінің қажеттіліктерімен байланысты. Психологиялық сүйемелдеу процесінде тұлғаның қажеттіліктері психологиялық диагностика әдістері арқылы зерттеледі. Алынған психодиагностикалық мәліметтер негізінде білім алушының жеке басын психологиялық қолдаудың мақсаты мен міндеттері нақтыланады [4].

Инклюзивті білім беру ортасының негізгі міндеттерінің бірі-өзін-өзі дамытуға қабілетті тұлғаның оң дамуы үшін жағдай жасау, яғни психологиялық қауіпсіздік пен қолдау жағдайында білім алушылардың құрдастарымен және мұғалімдермен өзара әрекеттесуі.

Бұл жеке тұлғаның даму кеңістігін белгілейтін білім беру процесіне қатысушылар арасындағы қатынастардың сипаты. Білім беру ортасының психологиялық компоненті, ең алдымен, олардың қажеттіліктері жүзеге асырылатын, тұлғааралық және топтық

қақтығыстар туындайтын және шешілетін білім беру процесі субъектілерінің қарым-қатынас сипаты болып табылады.

Білім беру мекемелерінде "ерекше баланы" сапалы психологиялық сүйемелдеу ұйымдастырылуы, сондай-ақ "ерекше" баланың проблемаларын, қажеттіліктерін түсінуге және оған көмектесуге деген ұмтылысына негізделген педагогикалық және оқушылар ұжымдарында ерекше моральдық-психологиялық ахуал құрылуы тиіс [5].

Инклюзивті білім берудің оқу-тәрбие процесіне қосылуы мектеп психологына тікелей әсер етеді. Бұл үдерістегі оның рөлі-жеке балалар мен мұғалімдерді, бүкіл сыныптар мен жергілікті қоғамдастықты біріктіретін, балалардың шектеулеріне емес, мүмкіндіктерге баса назар аударатын біртұтас қолдау жүйесін құру. Психолог мектептегі корпоративті мәдениеттің өзгеруімен бірге жүреді және мұғалімдерге мамандықтың жаңа қиындықтарына бейімделуге көмектеседі. Ерекше білім алушылармен психологиялық жұмыстың мәні:

- жүйке-психикалық стрессті жеңілдету;
- өзін-өзі бағалауды түзету;
- психикалық функцияларды дамыту – есте сақтау, ойлау, қиял, зейін;
- пассивтілікті жеңу;
- тәуелсіздікті, жауапкершілікті және белсенді өмірлік ұстанымды қалыптастыру;
- иеліктен шығуды жеңу және коммуникативті дағдыларды қалыптастыру [6].

Бұл міндеттерді педагог-психолог әңгімелесу, жеке психологиялық кеңес беру, рөлдік ойындар, тренингтік жаттығулар әдістерімен шешеді.

Осылайша, білім беру процесінде білім алушының жеке басын психологиялық сүйемелдеудің мәні білім алушының жеке дамуының әлеуметтік-психологиялық жағдайларын және оның табысты оқуын, оның ішінде білім алушының дамуының жеке білім беру траекториясын құру және тұрақты оқу мотивациясын қалыптастыру негізінде жаңа білім беру стандарттарының талаптарына жауап беретін тұлғаның сипаттамаларын қалыптастыру, сондай-ақ барлық қатысушыларды психологиялық қолдау болып табылады білім беру үдерісі.

Әдебиет

1. Битянова М.Р. Практическая психология в образовании. – М.: Изд-во Генезис, 2000. – 304 с.
2. Шипицына Л.М., Хилько А.А., Галлямова Ю.С., Демьянчук Р. В., Яковлева Н.Н. Комплексное сопровождение детей дошкольного

возраста / Под науч. ред. проф. Л. М. Шипицыной. – СПб.: «Речь», 2003. – 240 с.

3. Батаршев А.В. Система психолого-педагогического сопровождения педагога-профессионала: субъекты и объекты сопровождения // В сборнике: Инновационная деятельность педагога в условиях реализации ФГОС общего образования Сборник научных статей III-й Всероссийской научно-практической конференции. Под общей редакцией О.Б. Даутовой, И.И. Соколовой. 2015. – 21. с., 91 с.

4. Дубровина И.В. Школьная психологическая служба: Вопросы теории и практики – М.: Педагогика, 1991. – 234с.

5. Грачев Л.К. Программа социальной работы с семьями, имеющими детей-инвалидов/Л.К. Грачев. – М.: «Центр общественных ценностей», 1998. – 81 с.

6. Кобрина Л.М. Отечественная система специального образования – фундамент инклюзивного обучения и воспитания // Дефектология. – № 3 . 2012. – 76 с.

ӘОЖ 004.8 :378 (574)

Университеттердің оқу үдерісіне жасанды интеллектті интеграциялау

Есмагамбетова Г.К., аға оқытушы,
Адамбаева А.С., з.ғ.м., аға оқытушы,
Ябинова А.Р., з.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда ашық университеті

Резюме

Сегодня существуют множество различных методов, расширяющих возможности человеческого сознания. Искусственный интеллект используют в работе многих отраслей. В настоящее время обучающиеся вузов должны учиться и развивать искусственный интеллект в период начального обучения. Автоматизируя повседневные задачи, каждый обучающийся может продолжить свои знания, овладев письмами и отчетами. Статья представляет собой лишь небольшую часть различных методов, используемых в искусственном интеллекте.

Abstract

Today, there are many different methods that expand the possibilities of human consciousness. Uses artificial intelligence in the work of many industries. Currently, university students must study and develop artificial intelligence during their primary education. By automating everyday tasks, each student can continue their knowledge by mastering letters and reports. The article is just a small part of the various methods used in artificial intelligence.

Жоғары білім берудің мақсаты – қоғамның, мемлекеттің және тұлғаның сапалы жоғары білім алуға деген мүдделерін қанағаттандыру, әрбір адамға оқытудың мазмұнын, нысанын және мерзімдерін таңдауға кеңінен мүмкіндік беру. Жоғары білім берудің мақсаты неде? Алған білімін адамзат игілігіне жұмсап, ой таңымның иесін тәрбиелетін педагогтың басты іс әрекетінің бірі – сапалы сабақ процесін ұйымдастыру. Бұл туралы білікті педагог Жүсіпбек Аймауытов: «Сабақ беру жәй ғана шеберлік емес, ол жаңадан жаңаны табатын өнер» деген екен. Осы идеяны басшылыққа ала отырып, заманауи технологияларды, атап айтқанда жасанды интеллектті (ЖИ) пайдалану білім беру үдерісін өзгертуде басты рөл атқара бастады. Бұл мақала ақпараттық сипаттамада берілген [1.].

Жасанды интеллект – адамның интеллектуалдық қабілетін талап ететін тапсырмаларды орындауға қабілетті компьютерлік жүйелерді құрумен айналысатын информатика саласы.

Жоғары оқу орындарында жасанды интеллектті қолдану. Жоғары оқу орындарында жасанды интеллектті қолдану мұғалімдер үшін оңтайлы шешім болып келеді. Өйткені ЖИ мұғалімнің жұмысын жеңілдетеді. Сабақ жоспарын құрудан бастап, кез келген құжатты өңдеуге дейін [2.].

Жасанды интеллектті оқу орындарында сәтті қолданудың нақты жағдайлары мен оқиғаларын ұсыну маңызды. Себебі жасанды интеллект кез келген саланы табысқа жеткізе алады, мысалы:

1. Coursera:

Coursera – жетекші университеттер мен институттардың ұсынатын онлайн оқу платформасы. Жасанды интеллект тапсырмаларды бағалау және қайта қарау сонымен қатар, студенттердің қызығушылықтары мен мақсаттарына сәйкес келетін курстарды ұсыну үшін қолданылады.

2. Khan Academy:

Khan Academy - оқу материалдары мен тапсырмаларды қамтамасыз ету үшін ЖИ-ті қолданатын таңымал платформа. Жүйе білім алушының деңгейіне бейімделіп, барлық пәндерді оқыту үшін жекелендірілген ұсыныстар береді.

3. Duolingo:

Duolingo – үйрену тәжірибесін пайдаланушының жеке қажеттіліктеріне бейімдеу үшін ЖИ-ті қолданатын тіл үйрену қолданбасы. Жүйе тіл дағдыларын жақсарту үшін әртүрлі жаттығулар мен кері байланыс ұсынады.

4. Carnegie Learning:

Carnegie Learning - жекелендірілген оқу жоспарларын жасау үшін ЖИ пайдаланатын математикалық білім беру бағдарламаларын қамтамасыз етеді. Бұл оқушылардың математикаға деген сенімділігін және дағдыларын дамытуға көмектеседі.

5. ScribeSense:

ScribeSense-сабақтар мен дәрістерді автоматты түрде транскрипциялау үшін ЖИ қолданатын қолданба. Бұл мұғалімдерге оқу материалдарының мәтіндік нұсқаларын оңай алуға және оларды талдауға мүмкіндік береді [3,4.].

Қорытынды. Жасанды интеллект біздің өміріміздің барлық саласына еніп жатқан керемет қуатты құрал және білім де артта қалмайды. ЖИ қазірдің өзінде білім беру процесіне қалай оң өзгерістер енгізілгенің және мұғалімдерге жаңа мүмкіндіктер беріп жатқаны белгілі.

Әдебиет

1.Мыңбаева А.Қ.Жоғары мектеп педагогикасы негіздері: Оқу құралы./Ә.Қ.Мынбаева, А.Б.Айтбаева; Ред. Б.Мырзақұл. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 236 б.

2.Берикханова А.Е.Информатика сабағында жасанды интеллектті пайдаланудың маңызы//Оқу-инновациялық технологиялар=Учебно-инновационные технологии. – 2024.- №4(62). - 11 б.

3.Шериева С.П.Педагогические и инновационные технологии - основа образовательного процесса//Педагогика мәселелері=Вопросы педагогики. – 2023. №4-5— 37 б.

4.Хакимова Т.Жасанды интеллект негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Nur-Press, 2014— 106 б.

ӨОЖ 37.016:74:004

Көркем еңбек пәндерінде заманауи цифрлық технологияларды қолдану

Киикбаева Ә.М., п.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются особенности использования современных цифровых технологий на уроках художественного труда, проанализированы методологические, нормативные документы и результаты обучения в соответствии с существующей методикой преподавания художественного труда, предложены методы улучшения преподавания художественного труда.

Resume

Abstract The article examines the features of the use of modern digital technologies in artwork lessons, analyzes methodological, regulatory documents and learning outcomes in accordance with the existing methodology of teaching artwork, suggests methods to improve

the teaching of art work. Keywords: teacher, education

XXI ғасырда заманауи цифрлық технологиялардың жаһандық таралуы білім беру жүйесіне, оның ішінде мектептерде көркем еңбек өнерін оқыту әдістемесіне әсер етті. Әлемдегі ең дамыған білім беру жүйесі бар кейбір елдер цифрлық технологияларды оқыту құралы ретінде ғана емес, болашақтың басты дағдысы ретінде де қолдана бастады. Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінде соңғы жылдары тұрақты дамып келеді және үздік халықаралық тәжірибелерді енгізу бұл үдерісте үлкен маңызға ие. Нәтижелер заманауи цифрлық технологияларды көркемдік білімге интеграциялау Қазақстанның орта мектеп оқушыларының болашаққа дайындығын арттыруға және оларға өнердің жаңа әлемін зерттеуге, сондай-ақ дәстүрлі тәсілдерді сақтауға көмектесетінін көрсетті. Соңғы жылдары оқушылардың шығармашылық құзыреттілігін дамыту бүкіл әлемде білім берудің негізгі мақсатына айналды. Бұл жеке тұлғаның экономикалық, әлеуметтік және жеке пайдасына байланысты. Жаңа медианың пайда болуы мектеп аудиториясымен ынтымақтастықты, бірлескен авторлықты және идеялар мен өнер туындыларын бөлісуді ынталандыратын білім беру ортасында сыни ойлау мен шығармашылықты дамытудың жаңа құралдарын ұсынады. Көркем еңбек сабақтарына жаңа медианы енгізу және өнерді басқа пәндермен біріктіру визуалды құзыреттіліктің дамуына ғана емес, сонымен қатар балалардың болашақ өміріне қажетті құзыреттіліктің дамуына ықпал етеді. Бұл процестің көптеген артықшылықтарына қарамастан, көркем еңбек пәндерінде жаңа әдістің кең интеграциясы немесе мектептердегі ақпараттық технологиялар арқылы интеграциясы әлі жоқ, өйткені мұғалімдер көбінесе балаларды тартудың жаңа мүмкіндіктерімен құралдарына назар аудармайды. Алайда, егер біз балаларды болашаққа дайындағымыз келсе, бүгінгі таңда басым қарым-қатынас мәдениетін қабылдау қажет. Білім беру жүйесін ақпараттандыру процесі қазіргі қоғамды дамытудың басым бағыттарының бірі болып табылады [1].

Ақпараттық және коммуникациялық технологияларды меңгеру қазіргі әлемде оқу және жазу қабілеті сияқты қасиеттермен қатар жүреді және әрбір азамат үшін қажет. 2017 жылдың ортасында қабылданған "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы аясында білім беруді ақпараттандыру және цифрландыру білім беру жүйесін дамытудың стратегиялық маңызды бағыты ретінде өзектендіріледі. Білім беруде заманауи цифрлық технологияларды қолдану оқу процесін 3 есе қарқынды ететіні, сонымен бірге оқыту сапасын 2-3 есе жақсартатыны дәлелденді, мұны әртүрлі мемлекеттердің ғалым-педагогтары растайды (АҚШ–символ Паперт, профессор, конструктивизмнің педагогикалық философиясының негізін қалаушы; Үндістан–Абдул Вахид Хан, ЮНЕСКО Бас

директорының орынбасары; Ресей–Білім беруді ақпараттандыру ҒЗИРАОР оберт.в., арнайы зерттеу Каймина В.А.; Қазақстан–профессор Г. К. Нұрғалиеваның ғылыми мектебі). Мектеп біліміне цифрлық технологияларды енгізудің әлеуметтік аспектісі-барлық қазақстандық мектептер, оның ішінде ШЖМ барлық мектеп пәндері бойынша Қашықтықтан оқытуға тең қол жеткізе алады. Заманауи цифрлық технологиялардың дидактикалық мүмкіндіктерін іске асыру, білім беру процесіне оқушылардың ақпараттық іс-әрекетінің жаңа түрлерін енгізу көркем еңбек оқытудың инновациялық модельдерін жасайды. Цифрлық технологиялардың дидактикалық сапалық ерекшеліктері оларға әртүрлі типтегі ақпаратты жинақтауға, өңдеуге, өндіруге байланысты ақпараттық қызмет негізінде оқыту моделі және Ақпараттық жүйелер, бағдарламалық құралдар және ғаламдық интернет желісі негізінде интерактивті өзара әрекеттесу негізінде оқыту моделі жатады [2].

Бірінші модель интернеттен ақпаратты іздеуді және таңдауды ұйымдастыру негізінде құрылады және онда жинақталған ресурстармен ғаламдық ақпараттық ортаның маңызды дидактикалық және әдістемелік мүмкіндіктеріне сүйенеді. Арнайы іздеу технологиялары мен жүйелері дәстүрлі оқу процесін өзгертуге үлкен мүмкіндіктер береді. Олар танымдық іс-әрекеттің мотивациясын арттыру, оқу процесіне деген көзқарасты өзгерту, оқушылардың өзін-өзі тану және өзін-өзі дамыту дағдыларын қалыптастыру үшін қосымша дидактикалық жағдайлар жасайды. Бұл технологиялардың ерекшелігі-олар оқушыға әртүрлі ақпаратты таңдауға және алуға үлкен мүмкіндіктер береді. Іздеу технологиялары адамға қажет нәрсені табуға көмектесетін әртүрлі ақпараттық-анықтамалық жүйелерде жүзеге асырылады. Білім беру үдерісін цифрландыру: білім беру үдерісін цифрландыру: жүйелерді енгізу тәжірибесі тақырыптық каталогтармен іздеу жүйелері болып табылады. Іздеу технологиялары мен жүйелерінің мүмкіндіктерін пайдалана отырып, көркем еңбек мұғалімі оқушыларға баяндама, реферат дайындауды, кезкелген оқу мәселесі бойынша ақпаратты іздеуді және салыстыруды жүргізуді ұсынаалады. Алайда, бұл технологияларды жобалау қызметінде қолдану ең перспективалы болып табылады. Мысал ретінде "қаламыздың ескерткіштері сабақтан тыс жобасын келтіреміз. Жобаны жүргізу үшін жалпы орта білім беретін мектептің 6-сыныптарында 5-6 оқушыдан тұратын топтар құрылады [3].

"Балаларға талқылау үшін" қаламыздың ескерткіштері" тақырыбы проблемалық сұрақтармен ұсынылады: қаламызда қанша өнер ескерткіші бар? Олардың қайсысы ең маңызды? Бұл ескерткіштердің авторлары кім? Бұл ескерткіштің пайда болу тарихы қандай? Олар қаланың сыртқы келбетіне әсер ете ме, ескерткіштердің көмегімен қаланы ерекше етіп жасауға бола ма? Өзіңіздің ескерткіш композицияңызды қайда қояредіңіз? Жоба бойынша жұмыс бірқатар

кезеңдерге бөлінеді. Кезең ұйымдастырушылық болып табылады. Оқушылар шығармашылық топтар құрады [4].

Мұғалім әртопқа "жобаның маршруттық парағын" ұсынады. Онымен жұмыс жасай отырып, студенттер проблемалық мәселелерді шешуікерек міндеттерді талқылайды, жұмыс нәтижелерін ұсыну нұсқаларын талқылайды: альбом, газет, мультимедиялық презентация. Шығармашылық тапсырмағаалдын – ала эскиздер жасаңыз-материалда мүсіннің эскизін жасаңыз және орындаңыз. Жоспарлау кезеңі. Мұғалімбалаларға іс-әрекеттерді жоспарлауға көмектеседі, идеялар мен ұсыныстар банкін құрады. Содан кейін жоба бойынша жұмысты ұсыну нұсқалары талқыланады. Оқушылардың өзіндік жұмыс кезеңі. Балалар жоба бойынша қажетті ақпараттыі здейді, оны жоспарланған түрде жасайды, мүсіннің эскизін жасайды. Презентация және нәтижелерді бағалау кезеңі. Топ қала ескерткіштері туралы материалдармен өз жұмысының нәтижелерін ұсынады. Алдын ала эскиздермен әзірлемелерге сәйкес, әр топ өзінің болашақ ескерткішінің моделін орындайды, оның орналасқан жерін негіздейді. Оқушылардың іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыру үшін веб–сайттардың мекен-жайлары, веб–порталдаржәне т. б. бар. Интернет-ресурстарды пайдалану ұсынылады. Ең қызықты сайттар-электронды кітапханалар, виртуалды мұражайлар және интернет–басылымдар. Электрондық кітапхана–бұл әр түрлі мәтіндерді біртіндеп жинақтауға арналған веб-сайт (көбінесе әдеби, сонымен қатар кез-келгенбасқа, компьютерлік бағдарламаларға дейін), олардың әрқайсысы өзін-өзі қамтамасыз етеді және кез-келген уақытта оқырман сұрай алады. Электрондық кітапханаларда орналастырылған жұмыстардың форматтарын екі санатқа бөлуге болады – мәтінді онлайн оқуға арналған форматтар және оқырманның компьютеріне жүктеуге арналған форматтар. Электрондық кітапханаларға көркемдік–танымдық қызметтің әртүрлі формаларына,оның ішінде ғылыми– зерттеу жобалық жұмыстарына бағытталған ақпараттық-анықтамалық материалдар кешені кіреді.Электрондық кітапханалардың құрамына өнер бойынша электронды энциклопедиялар мен альбомдар, аудио және бейне материалдар, тақырыптық мәліметтер базасы, мәдени–тарихи мәтіндердің үзінділері, ғылыми–танымал басылымдардан алынған мәтіндер, фотосуреттер, анимациялар кіруі мүмкін. Мысалы, қазақстандық ұлттық электрондық кітапхана суретшілердің авторлық галереяларымен түрлі өнер туындыларын жасауға арналған. Веб-сайтта өнер теориясы мен тарихы, суретшілер туралы, қазіргі заманғы өнер өмірі туралы жарияланымдар бар. Электрондық кітапханада компьютерлік графика және графикалық дизайн бойынша оқу әдебиеттері бар [5] .

Әдебиет

1.Бузаубакова К.Д., Амирова А.С., Маковецкая А.А. Цифровая педагогика: Учебник /К.Д.Бузаубакова, Амирова А.С., Маковецкая А.А. – Тараз, 2023. –320 с.

2.Информация управления образования об итогах развития сферы образования за октябрь месяц 2023 года// <https://www.gov.kz/memleket/entities/kostanay/documents/details/534641?lang=ru>

3.Доклад о состоянии и развитии системы образования Костанайской области. Костанай, 2018. – С.108.

4. Государственная программа развития образования и науки на 2016–2019 гг. Астана, 2016. – С.12.

5. Удалов С.Р. Использование современных информационных и коммуникационных технологий в художественном образовании // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 4. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=6669> (дата обращения: 01.02.2024).

ӘОЖ.266.2.

Аутизм спектр бұзылысы бар балалармен жүргізілетін түзету жұмыстарының ерекшеліктері мен маңызы

Кулетова Г.М.,

Қызылорда облысы білім басқармасының
«Асыл Мирас» аутизмі (аутистік спектр бұзылыстары)
бар балаларды қолдау орталығы (autism-орталығы)
КММ басшысының міндетін атқарушы

Резюме

В статье рассматриваются особенности коррекционной работы с детьми с расстройствами аутистического спектра (РАС). Эти дети характеризуются трудностями в общении, выражении эмоций, взаимодействии с окружающими и стереотипным поведением. Среди эффективных методов коррекции выделяются прикладной анализ поведения (АВА-терапия), сенсорная интеграция, развитие речи, арт-терапия и структурированные образовательные программы. Особое внимание уделяется необходимости учитывать индивидуальные особенности ребёнка и обеспечивать систематический подход. Также подчеркивается важность сотрудничества между родителями и специалистами.

Abstract

The article discusses the features of correctional work with children with autism spectrum disorders (ASD). These children are characterized by difficulties in communication, expressing emotions, interacting with others, and exhibiting stereotypical behaviors. Effective correction methods include applied behavior analysis (ABA-therapy), sensory integration, and structured educational programs. Special attention is paid to the need to take into account the individual features of the child and to ensure a systematic approach. It also emphasizes the importance of cooperation between parents and specialists.

speech development, art therapy, and structured educational programs. The article emphasizes the importance of considering the individual characteristics of the child and providing a systematic approach. It also highlights the significance of collaboration between parents and professionals.

Аутизм - бала дамуындағы ауытқушылықтың ауыр түрі, ол әлеуметтік ортамен қарым-қатынастың жоқтығын білдіреді. Симптом ретінде аутизм көптеген психикалық ауруларда кездеседі, бірақ кейбір жағдайларда ерте жастан байқалып, бала дамуына кері әсерін тигізеді. Бұл жағдайды ерте балалық аутизм (БЕА) синдромы деп атайды. Ол болса психикалық даму зақымдалуының бір нұсқасы ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, бала бойында аутизмнің кейбір клиникалық көріністері байқалса, оны – аутистикалық тұлғалық қасиеттер деп атайды. Нақты симптом ретінде 2-3 жасқа қарай қалыптасуы мүмкін.

Қазіргі уақытта аутизмнің нақты себептері анық зерттелмеген. Тұқым қуалаушылық фактордың әсері мол екенін көптеген зерттеушілер мойындайды. Сонымен бірге мидың органикалы зақымдалуыда аутист балаларда жиі кездесетін көрініс.

Тұқым қуалаушылық хромосамалық өзгерістер, зат алмасу өзгерістері, анасының жүкті және туу кезінде алған жарақаттары, нейроинфекциялар, т.б. барлығының да жағымсыз әсер ету мүмкіндігі бар.

Кейде аутист бала туған кезде ерекше болады: солғын, тамақ сұрап мазаламайды, жөргексуланса және бір жері ауырса сезбейді, өскен кезде ештеңеге қызықпайды, кейбір сөздерді, сөйлемдерді қағып алып, түсінбей қайталай береді. Жақын адамдармен, анасымен байланысты симбиотикалық (эмоционалды емес), сондықтан жақын адамдарды түсіну, аяу, көну деген ұғым жоқ.

Аутист бала – ерке, тәртіпсіз сияқты әсер береді, бірақ диагнозды ерте қойып, ерте емдесе баланы жазып алуға болады. Аутист бала ешкіммен араласпайды, тұйық болады, яғни ешкіммен қатынаспайды.

Мен өз тәжірибемнен ерте балалық аутизмі бар баламен сабақ барысында жүргізілетін түзету жұмыстарының төрт кезеңін ұсынамын:

I-кезең. Қарым-қатынасқа түсу қабілетін дамыту.

1. Көздері арқылы қарым-қатынас орнату үшін жүргізілетін іс-шаралар.

Атын атап шақырғанда - балаға қарама-қарсы отырып, атын атап шақырып, сонымен қатар сізге назарын аударуға тырысыңыз (көздерімен, қимылмен) стимуляторды көздерінің жанына әкеліп қойыңыз. Бала сізге қарағаннан кейін 1 секунд арасында сол затты балаға беріңіз.

5 секунд бойы суреттелген әрекетті қайталаңыз, бірақ 5 секундтан артық стимуляторды ұстамаңыз.

Ойын кезінде – балаға ойыншықты беріңіз, столда ойнасын, қарама-қарсы отырып атынатаңыз. Өзіңізге қаратуға шақырыңыз. Бірте-бірте назарын аудару үшін қимылдарыңызды білдіртпеуге тырысу қажет.

2. *Негізгі іс-қимылдарды имитациялау.*

Балаға қарама-қарсы отырып назарын аударыңыз. «Мынаны істе» - деген нұсқаны беріп іс-қимылды көрсетіңіз. Балаға көмек көрсетіп, бірте-бірте көмекті азайту керек.

Столды тоқылдат

2.4. Қолыңды көтер

Алақаныңды соқ

2.5. Есікті тоқылдат

Қолыңды бұлға

2.6. Амандасып қолын ал

3. *Заттармен іс-қимылдарды имитациялау.*

«Мынаны істе» деген нұсқамен бірге іс-қимылды орындай отырып балаға қимылды қайталатып, келе-келе көмекті азайту керек.

Кубикті шелекке сал

3.4. Аузыңды сұрт

Көлікті қозға

3.5. Ойыншықты сылдырлат

Сурет сал

3.6. Бас киіміңді ки

Бала мен тактильді, актуальді түрде жақындасып, жылы эмоционалды қатынас орнату.

Дыбыстарды іс-қимылдарды қайталауға дағдыландыру

Әртүрлі ойыншықтарды қолдану арқылы еліктету

Дыбыстарға еліктеу. (аф, мяу, му, иго-го, кукарекут.б.)

II-кезең: Танымдылық қабілетін дамыту.

1. *Сөздерді нұсқауларды ұғынуға үйрету.*

Балаға қарама-қарсы отырып, зейінін тоқтатып «Мынаны істе» нұсқасымен бірге қимылды орындап балаға көмек көрсету керек.

Тұр 1.4. Қолыңды көтер

Отыр

1.5. Есікті аш

1.3. Мында кел

1.6. Қолыңды бер

2. *Денемүшелерін үйрету.*

Балаға қарама-қарсы отырып «көрсет» (ұста) нұсқауларын бере отырып, керек мүшені іздеп табуға көмек көрсету қажет.

Дене мүшелерін атау.

Өз дене мүшеңізді ұстап көрсетіп, бұл не? деп сұраңыз.

Бұл не? Көрсет. 2.3. Аяқ

2.4. Мұрын

2.5. Іш

2.6. Көз

2.7. Қол

3. *Түстерді сәйкестендіру.*

Баланың алдына түрлі-түсті доптар қойып, «көрсет» деген нұсқасымен бірге бұл қандай түс деп сұраймыз, түсті атаймыз.

3 «Көрсет» не, «Бұл қандай түс?»

Көк

3.3 Қызыл

III-кезең.Суреттер бағдарламасы.

1. *Суреттерді баланың алдына тізіп, «Көрсет» деген нұсқа бойынша «Бұлне?» сұрағын қойып, бірдей суреттерді таңдауға дағдыландырыңыз.*

Анаңды көрсет 1.2Атаңды көрсет

1.3Итті көрсет 1.4Алманы көрсет

2. *Танымал адамдарды көрсету.*

Танитын адамдардың суреттерін көрсетіп «Мына адамдарды көрсет» нұсқасымен, жауаптарын белгілеу арқылы орындалады.

Егер бөлмеде танитын адам болса, балаға «Мына адамға бар» деп көмек арқылы қимылға әрекеттеу.

Анаңа бар, не анаңды көрсет

Әжеңді көрсет

Баланы тап

IV-кезең Өзін-өзі және айналасындағы адамдарды қабылдау қабілетін дамыту.

1. Өзінің атына көңіл бөлу қабілетін қалыптастыру

2. Қоршаған ортадан жақындарын танып білуге үйрету.

3. Тұрып орындалатын қимылдарды имитациялау арқылы:

Балаға қарама-қарсы тұрып «Мынаны істе» деген нұсқамен бірге қимылды көрсету, қайталату керек.

Секіру.

3.2.Қолын алдыға қою.

3.3.Еденге отыру. 3.4Аяғын көтеру.

4. Қимылмен бірге дыбыстау имитациялары; Столға бірыңғай заттарды қоямыз. «Осылай жаса» нұсқасымен бірге қимылды көрсете отырып дыбыстау қажет (көлікті итеріп мотордыңды бысын көрсету)

Қуыршақты ал,қуанышты дыбыс (күлкі)

Балғамен соқ:«бум,бум,бум».

Телефон тұтқасын ал,құлағына әкеліп«алло»де.

Жоғарыда аталған төрт этапты жұмыс бір кезеңде жүзеге асырылады. Бір кезеңдік оқыту үш айға созылады. Аталған төрт этап бойынша жүргізілген жұмыстарымның нәтижелерімен сіздермен бөліскім келеді.

Осы аралықта аталған этаптар бойынша жүргізілген жұмыстар нәтижесінде бала мен маман арасында қарым-қатынас орнатылды. Бала сабаққа келгенде кабинетке өз еркімен кіріп, кабинеттегі ойыншықтарға, дидактикалық құжаттарға назар аударып, үстел басына отырып маман ұсынған тапсырмаларға көңіл аудара бастады.

«Қуаласпақ»,«Доптебу» ойындары арқылы баламен тактильді, актуальді түрде жақындасып, жылы эмоционалды қатынас орнатылды. Бала маманның жеңіл ұсыныстарын, нұсқауларын орындай бастады (ал, бер, отыр, аш, жап, көтер, итер, кел, қой, лақтыр, көрсет). Мысалы: алманы бер, допты лақтыр, есікті аш, машинаны итер, т.б. Қоршаған ортада бала өзжақындарын танып біле

бастады. Фото сурет арқылы бала өз мамасын, папасын, апа, атасын саусағымен көрсете біледі. Сонымен қатар, бала ойыншықтарды (доп, машина), үй жануарларының (ит, мысық, сиыр, ат) мүсіндерін суреттерімен сәйкестендіріп қойып, олардың дыбыстарын дыбыстауға тырысады (аф-аф, мяу-мяу, му-му) [1].

Бала сабаққа келгенде, сабақтан қайтқанда маманмен қол алысып амандасып қоштасуды үйренді. Негізгі түстерді ажырата бастады, түрлі-түсті доптарды түсі бойынша алып, тиісті ұяларына салады. Іс-қимылдарды имитациялау арқылы бала алақанын соғуды, қолын көтеруді, үстелді тоқылдатуды, сылдырмақ сылдырлатуды, телефон тұтқасын алып, оны құлағына әкелуге және секіруге үйренді. Әр түрлі жаттығулар арқылы бала өз дене мүшелерін танып, көрсете біледі [3].

Аутист баланы кезең бойынша оқыту қажет, ата-ана балаға әр іс-қимылды бөлшектерге бөле отырып, бәрін көрсетіп, жүз рет қайталап, осы жұмысты апталап, айлап жүргізе отырып қана жоғары даайтылған нәтижелерге жетеміз.

Балаңыздың әйтеуір бір күні сіздің еңбегіңізді ақтап, өз бетімен бір әрекет жасайтыны күмәнсіз. Балаңызды міндетті түрде мақтаңыз, тіпті ол үшін себеп болмаса да, оларды сыйлаңыз, олардың сезімдерін сыйлаңыз, баланы ол қандай болса да тура сол қалпында қабылдаңыз, оларды мынау қиын заманда қорғай біліңіз. Баланы оның қылығы үшін жазаламаңыз, олар әлі кішкентай ғой, оларға қамқорлық, мейірім және ата-ананың махаббаты қажет. Өзіңіздің жаман көңіл-күйіңізді көрсетпеуге тырысыңыз, ашуыңызды қорғансыз балалардан алмаңыз, өз өзіңізді ұстаңыз, әрине бұл қиын болғанымен өте маңызды, сонда ғана баладан нәтиже көре аламыз.

Әдебиет

1. Нуриева Л.Г. Развитие речи у аутичных детей// Методическая разработка.
2. 2.Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М. Аутичный ребенок. Пути помощи.—М.:Теревинф, 2005.
3. Никольская О.С. Проблемы обучения аутичных детей.

**Бастауыш сыныптың қазақ тілі сабақтарында оқу
ынтымақтастығын ұйымдастыру**

Жайлауова М.К., п.ғ.к., доцент,
Кеңесова А.М., 2 курс магистранты,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Статья посвящена проблеме организации учебного сотрудничества на уроках казахского языка в начальных классах. Организация учебного сотрудничества на уроках казахского языка начальных классов способствует повышению социальных навыков учащихся, культуры речи, способности к языковому общению.

Abstract

The article is devoted to the problem of organizing educational cooperation in Kazakh language lessons in primary schools. The organization of educational cooperation in Kazakh language lessons in primary schools helps to improve students' social skills, speech culture, and language communication skills.

Бастауыш сыныптың қазақ тілі сабақтарында оқу ынтымақтастығын ұйымдастыру – білім алушылардың өзара әрекеттесуі арқылы тіл үйрену үдерісін тиімді жүргізудің маңызды жолдарының бірі болып табылады. Бұл тәсіл оқушылардың әлеуметтік дағдыларын, сөйлеу мәдениетін, тілдік қарым-қатынас қабілетін арттыруға көмектеседі.

Оқу ынтымақтастығы (collaborative learning) – бұл оқушылардың бірігіп жұмыс жасау арқылы білімді меңгеруі, ортақ мақсатқа жету жолында идея алмасуы, пікірлесуі және бірін-бірі қолдауы.

Оқу ынтымақтастығының мақсаты:

- Қазақтілі пәніне қызығушылықты арттыру;
- Оқушыларды белсенді тыңдауға, өз ойын айтуға және құрдастарының пікірін құрметтеуге үйрету;
- Коммуникативті құзыреттілікті дамыту (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым);
- Топта жұмыс істеу, бірлесе шешім қабылдау дағдыларын жетілдіру.

Қолдануға болатын әдістер мен тәсілдер:

Әдіс

Сипаттамасы

Мысал

"Жұптас – Ойлан –
Бөліс"

Оқушы алдымен өзі ойланады, Жаңа тақырып
кейін жұбымен ой бөліседі, соңында бойынша сөздерден
топпен талқылайды. сөйлем құрау

Әдіс	Сипаттамасы	Мысал
Топтықжұмыс	Бірнеше оқушыдан құралған топ ортақ тапсырманы орындайды.	Мәтін құрастыру, диалог жазу
Рөлдікойындар	Оқушылар берілген рөлге еніп, тілдік жағдаят жасайды.	Дүкенде сөйлесу, қонақ күту
"Әткеншек" әдісі	Оқушылар бір-бірінің үстеліне ауысып, тапсырмаға өз үлесін қосады.	Мәтінге сұрақ құрастыру
"Ыстықорындық"	Бір оқушы сұрақтарға жауап береді, басқалар сұрақ қояды.	Жаңа сөздерді бекіту кезінде

Ынтымақтастықта оқыту арқылы бастауыш сынып оқушыларының төмендегі дағдылары дамиды:

- Тыңдау және түсіну;
- Өз ойын анық және дәл жеткізу;
- Топпен келісімге келу;
- Құрдастарының идеясын бағалау;
- Тілдік нормаға сай сөйлеу.

Ұйымдастыру жолдары:

1. Оқу ортасын қалыптастыру:

- Ынтымақтастыққа негізделген атмосфера құру (жылы қарым-қатынас, қолдау, сенім).
- Ынталандырушы сөздер қолдану ("сенің қолыңнан келеді", "өте жақсы", "керемет ой").

2. Топқа бөлу тәсілдері:

- Санау арқылы;
- Түрлі түсті қағаздармен;
- Пазлдармен, суреттермен.

3. Бағалау түрлері:

- Өзара бағалау;
- Топтық бағалау;
- Бағдар шамәдісі, "Бас бармақ" тәсілі [1].

Бастауыш сыныпта оқу ынтымақтастығын тиімді ұйымдастыру арқылы оқушылардың қазақ тіліне қызығушылығы артып, тілдік қатысым дағдылары қалыптасады. Мұндай жұмыс түрі балаларды белсенділікке, жауапкершілікке, өзара сыйластық пен көмекке үйретеді. Нәтижесінде оқушылар тек тілді ғана емес, өмірлік маңызды дағдыларды да меңгереді.

Бастауыш сынып оқушыларына сыныптың ортақ жұмысына өз еркімен кірісіп кету қиын. Ұялшақ балалардың үрейлену деңгейі артады, көшбасшы балаларда мінез қалыптасуының өзгерісі байқалады. Баланың өз-өзіне сенімділігінің қалыптасуына, өз күшін сыныптың басып тастайтын зейіні мен мұғалімнің беделінсіз өз күш-жігерін көрсетуіне мүмкіндік беру керек.

Оқуға үйрету, яғни оқушының қолына рефлексивті функцияларды беру – алдымен бағалау мен бақылауды, содан кейін – жұмыста мақсат қою мен жоспарлауды үйрету.

Оқу ынтымақтастығын ұйымдастыру формалары:

- жұптық жұмыс;
- тұрақты және өзгермелі құраммен топтардағы жұмыс;
- ұжымдық өзара әрекет.

Топтық жұмысты ұйымдастыру ережелері:

- жай және анық сөйле;
- жұмыс бойынша сөйле;
- кезекпен сөйле;
- ым-ишарамен белгі бер;
- әркім әңгімеге қатысып отырғанына көз жеткіз;
- досыңның атын атап, қарым-қаынас жаса [2].

Ынтымақтастық технологиясы -бұл тұлғаға бағытталған заманауи білім беру технологиясы. Бұл технология мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарының талаптарын жүзеге асыруғамүмкіндік береді. Ынтымақтастық технологиясы жалпы педагогикалық сипатта болғандықтан, оны кеңінен қолдануға болады:

–біріншіден, барлық білім беру сатыларында–мектепке дейінгі білім беруден бастап, мұғалімдердің біліктілігін арттыруға дейін;

–екіншіден, қазақтілі мен математикадан бастап дене шынықтыру, цифрлық сауаттылық, еңбекке баулу, бейнелеу өнері сияқты тәжірибеге бағытталған пәндерге дейінгі әртүрлі пәндер бойынша сабақтарда;

–үшіншіден, кез келген жаңа материал зерттелетін мектеп іс – шараларында-сабақтарда, сынып сағаттарында, педагогикалық кеңестерде және тіпті ата-аналар жиналыстарында.

Мұғалім бүкіл сыныппен фронтальды жұмыс істеген кезде тәжірибе өткенге айналады. Сабақта жұмыстың жеке және топтық формалары жиі ұйымдастырылады.Технологияның құндылығы-бұл қазіргі сабақта өте маңызды мәселелерді шешуге көмектеседі:

-оқушыны мақсат қоюға және оған жетудің жолдарын табуға мәжбүр етеді;

-оқушының зейінін және оның жұмысқа қосылуын әлдеқайда берік ұстанады;

-балаларды өздерінің білімдері мен дағдыларына ғана емес, сонымен қатар жолдастың білімі мен жұмысының сапасын бақылауға да үйретеді;

-әр балаға басқалардың жауаптарын тыңдап, талдағаннан кейін сөйлеуге көмектеседі. Яғни, балаларда ынтымақтастық нормалары, қарым-қатынас мәдениеті біртіндеп қалыптасады, бұл болашақта басқа адамдармен қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді;

-тәрбие міндеттерін жүзеге асырады: достыққа, жауапкершілікке, бастамашылыққа, басқаларға төзімділікке тәрбиелеу [3].

Осылайша, сабақтарда ынтымақтастық технологиясын қолдану мұғалімге балалардың тәуелсіздігін, жауапкершілігін, қазіргі жағдайға бейімделу қабілетін, сөздіктермен және басқа да анықтамалық әдебиеттермен жұмыс істеу қабілетін дамытуға көмектеседі. Ең бастысы-өз бетінше білім алу, өзін-өзі жүзеге асыру және қазіргі әлемде әлеуметтену.

Оқу ынтымақтастығы әр адамның ерекше бірегейлігіне емес, барлық адамдарға ортақ ойлаумен әрекет ету тәсілдеріне бағытталған. Оқу ынтымақтастығы нәтижеге бағытталған, ал нәтиже-бала игерген іс-әрекеттің жаңа тәсілдері. Оқу ынтымақтастығы өзін-өзі оқытуға, өзгертуге қабілетті адамды тәрбиелеуге бағытталған оқытуда қажет. Демек, оқу ынтымақтастығының 3 түрін ажыратуға болады: ересектер мен оқу ынтымақтастығы, құрдастарымен оқу ынтымақтастығы, баланың өзімен кездесуі (көптеген кездесулер), оқу барысында өзгереді.

Әдебиет

1.Зобенко М.В., Киселева А.Н., Калинина Е.А., Алимбаева Е.В., Большагина М.В. Организация учебного сотрудничества // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – Т. 25. – С. 261–265. – URL: <http://e-koncept.ru/2014/55296.htm>.

2.Родкина Н.В. Обучение в сотрудничестве на уроках русского языка и во внеурочное время//Современная педагогика. - 2013.- №1. [Электронный ресурс]. URL: <https://pedagogika.snauka.ru/2013/01/824>

3.Шадрина С.Н., Буряк О.В.Организация учебного сотрудничества детей младшего школьного возраста//Проблемы современного педагогического образования. - 2018. - №6. – С.1-4.

**Бастауыш сынып оқушыларының экологиялық мәдениетін
қалыптастыруда ойын технологияларын пайдалану**

Жайлауова М.К., п.ғ.к., доцент,
Құрақбай Б.Қ., 2 курс магистранты,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Статья посвящена проблеме использования игровых технологий в формировании экологической культуры учащихся начальных классов. Дидактические игры экологического содержания помогают увидеть целостность отдельного организма и экосистемы, осознать уникальность каждого объекта природы.

Abstract

The article is devoted to the problem of the use of gaming technologies in the formation of the ecological culture of primary school students. Didactic games with ecological content help to see the integrity of an individual organism and ecosystem, to realize the uniqueness of each object of nature.

Бастауыш мектептегі экологиялық білім беру жүйесі экологиялық мәдениетті және қоршаған ортаға саналы көзқарасты біртіндеп қалыптастыруға бағытталған. Экологиялық білім берудің басты мақсаты—табиғатқа деген қызығушылықты ояту, оны сақтау және қорғау, сондай-ақ барлық тіршілік иелеріне құрмет көрсету [1].

Бастауыш мектеп жасындағы балаларға білім берудің бастапқы кезеңінде олар қоршаған әлемге эмпатия көрсетудің ерекше қабілетін дамытады. Оқушылар мұғалімдерді күнделікті өмірдегі белсенді әрекеттер мен жетістіктерге деген ұмтылыстары мен ынталарын арттыратын беделді ақпарат көзі ретінде көреді [2].

Бүгінгі таңда білім берудің стратегиялық маңызды мәселелерінің бірі- өскелең ұрпақтың экологиялық тәрбиесі болып табылады. Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты оны балалардың дамуының үздіксіз үдерісі ретінде анықтайды, оларда экологиялық мәдениетті қалыптастыруға бағытталған, ол қол жетімділікте көрінеді: *табиғатқа ұқыпты қарау;

*табиғат және ондағы бар қатынастар туралы тұрақты білім;

*моральдық және экологиялық құндық өзқарастар, мінез-құлық дағдылары;

*қоршаған әлемнің ерекшеліктерін білу;

*жабайы табиғатқа эмоционалды жауап беру;

*табиғатты тамашалаудың жағымды эстетикалық сезімдері;

*«салауатты өмір салты»ұғымын дұрыс түсіну.

Бастауыш мектептің білім беру үдерісіне жаңа технологияларды енгізу әртүрлі өмірлік жағдаяттарды шешуге шығармашылықпен қарауға ұмтылатын және қоршаған әлем туралы жаңа білім алғысы келетін баланы тиімді тәрбиелеуге ықпал етеді. Мұндай технологияларды қолдану, әрине, одан әрі оқуға ұнамды мотивацияның қалыптасуына әсер етеді.

Ойын технологиясындағы педагогикалық ойынның басты белгісі-оқытудың нақты мақсаты және оқу-танымдық бағыты мен сипатталатын оған сәйкес педагогикалық нәтижелер. Ойын технологиясының негізгі компоненті-мұғаліммен балалардың тікелей және жүйелі байланысы. Ойын технологияларын жүзеге асыру үшін экологиялық ойындар белсенді түрде қолданылады.

Экологиялық мазмұндағы дидактикалық ойындар жеке организммен экожүйенің тұтастығын көруге, табиғаттың әр объектісінің бірегейлігін түсінуге, адамның ақылға қонымсыз араласуы табиғаттағы қайтымсыз процестерге әкелуі мүмкін екенін түсінуге көмектеседі. Экологиялық ойындарды шартты түрде бірнеше түрге бөлуге болады:

1.Рөлдік экологиялық ойындар (шығармашылық ойындар).

Баланың өмірінде табиғи мазмұны бар ойындар өте маңызды орын алады, олар осы саладағы біліміне негізделген және табиғаттағы адамдардың белгілі бір әрекетін көрсетеді. Егер біз ересектер баланы табиғатқа тікелей бақылаулар, еңбек, Көркем әдебиет, телешоулар және т.б. арқылы таныстыратын болсақ,оның шындықтың осы саласына деген қызығушылығы ойындарда көрініс табатыны сөзсіз. Хайуанаттар бағына барған кезде баланың алған жарқын әсерлері ойынға айналуы мүмкін. Ол текшелерден, кірпіштен немесе басқа материалдан жануарлар мен құстарға арналған торлар сала бастайды, оларды ойыншық жануарлармен толтырады. Ересек адам байқаусызда баланың ойынына қосылып, оны тереңірек, әр түрлі, мағыналы ете алады. Баланың ойынға деген құштарлығын көріп, ересек адам оны жаңа ойын әрекеттерімен қолдайды.

2.Экологиялық имитациялық ойындар арқылы бастауыш сынып оқушылары экология, табиғатты қорғау, қоршаған ортаға қамқор болу сияқты маңызды ұғымдарды түсінеді және рөлге еніп, өмірлік жағдаяттарды ойнайды.

Мысалы, «Қоқысты сұрыптайық» имитациялық ойыны

Мақсаты: Қалдықтарды сұрыптау, қайта өңдеудің маңызын түсіндіру.

Рөлдер: Қоқыс жинаушы, қайта өңдеу зауытының жұмысшысы, тұрғындар.

Жабдықтар: Қағаз, пластик, шыны, органикалық қалдықтардың суреттері немесе макеттері.

Ойынбарысы:

- Әр бала «қоқыс» алып шығады. Жұмысшылар оларды дұрыс жәшікке салуға көмектеседі:

Пластик — көкжәшік

Шыны — жасыл

Қағаз — сары

Органика — қара

Рефлексия: «Егербәріміздұрыссұрыптасак, не болады?»

3.Бастауыш сынып оқушыларына арналған экологиялық жарыс ойындар балаларды табиғатты сүйеге, қорғауға үйретіп қана қоймай, жылдамдық, ептілік, ойлау қабілеттерін де дамытады. Жарыс элементі бастауыш сынып оқушыларына қызықты әрі тартымды болады.

Мысалы, «Қай ағаштың жапырағы?» ойыны

Мақсаты: Ағаштардың жапырақтарын ажырата білу.

Құрал-жабдықтар: Әртүрлі ағаштардың жапырақтары (мысалы: қайың, қарағай, емен, терек және т.б.).

Ойын шарты:

Балаларға нақты бір ағаштың атауы беріледі, сол ағаштың жапырағын тауып, көтеруі керек. Кім бірінші дұрыс жауап берсе – сол ұтады.

4.Экологиялық мазмұндағыдидактикалық ойындар – бастауыш сынып оқушыларына табиғатты қорғау, жануарлар мен өсімдіктер әлеміне қамқор болу, экологиялық тәрбие беру мақсатында ұйымдастырылады. Бұл ойындар балалардың ой-өрісін, логикалық ойлауын, сөздік қорын, байқағыштығын дамытады.

Мысалы, «Не қайда тұрады?» ойыны

Мақсаты: Жануарлардың мекендеу ортасын ажырату.

Қажетті құралдар:

- Жануарлар суреттері (аю, балық, түлкі, қасқыр, бақа, т.б.)
- Табиғат суреттері: орман, су, шөл, таулы аймақ, т.б.

Ойынбарысы:

- Мұғалім жануар суретін көрсетеді.
- Оқушы оның қайда өмір сүретінін атайды және сәйкес табиғат ортасына орналастырады.

Мысалы:

- Аю – орманда
- Балық – суда
- Түйе – шөлде

Бастауыш сынып оқушыларына арналған экологиялық мазмұндағы саяхат ойындары — балалардың табиғат туралы білімін тереңдетіп, оны қорғауға үйрететін, сонымен бірге серуен және ойын элементтері біріктірілген қызықты іс-шара түрі. Бұл ойындарда балалар "экологиялық саяхатқа" шығып, түрлі тапсырмаларды орындайды, табиғатқа қатысты мәселелерді шешеді.

Мысалы, «Табиғат еліне саяхат» ойыны

Мақсаты: Табиғаттың маңызын түсіндіру, өсімдіктер мен жануарлар туралы білімді бекіту.

Отуформасы: Сынып ішінде немесе мектеп ауласында "станциялар" арқылы саяхат.

Станциялар мысалдары:

1. Орман мекені

- Тапсырма: «Орманда өмір сүретін жануарларды ата»
- Жануарлардың суреттерін ажырату (аю, қасқыр, қоян жәнет.б.)

2. Құстар мекені

- Құстар даусына жырату, жұмбақ шешу:
«Көктем келсе, ән салып,
Ұшады көкте самғап...» (Құстар)

3. Су әлемі

- Суда өмір сүретін тіршілік иелерін атау (балық, бақа, құрт, т.б.)

- «Су не үшін керек?» ойыны

4. Өсімдіктер патшалығы

- Дәрілік өсімдіктерді атау
- «Жапырақтытану» ойыны

5. Қоқысалаңы

- Қалдықтарды сұрыптау ойыны
- «Қайта өңдеуге болама?» сұрағына жауап беру

Саяхат соңында барлық тапсырманы орындаған оқушылар «Табиғат қорғаушысы» атағын алады [3].

Сонымен, ойын технологиясы оқушыларды белсендіреді; танымдық қызығушылықты арттырады; эмоционалдық өрлеуді тудырады; шығармашылықтың дамуына ықпал етеді; ойынның нақты тұжырымдалған шарттары арқылы сабақ уақытын барынша шоғырландырады; мұғалімге материалды игеру деңгейіне байланысты ойын тапсырмаларын күрделендіру немесе жеңілдету арқылы ойын әрекеттерінің стратегиясы мен тактикасын өзгертуге мүмкіндік береді.

Әдебиет

1.Зобенко М.В., Киселева А.Н., Калинина Е.А., Алимбаева Е.В., Большагина М.В. Организация учебного сотрудничества // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – Т. 25. – С. 261–265. – URL: <http://e-koncept.ru/2014/55296.htm>.

2.Родкина Н.В. Обучение в сотрудничестве на уроках русского языка и во внеурочное время//Современная педагогика. - 2013.- №1. [Электронный ресурс]. URL: <https://pedagogika.snauka.ru/2013/01/824>

3.Шадрина С.Н., Буряк О.В.Организация учебного сотрудничества детей младшего школьного возраста//Проблемы современного педагогического образования. - 2018. - №6. – С.1-4.

**Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің этномәдени
құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері**

Жайлауова М.К., п. ф. к., доцент,
Қаблан А.Ғ., 2 курс магистранты
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қ.,

Резюме

В данной статье рассматриваются важность и актуальные проблемы формирования этнокультурной компетентности будущих учителей начальных классов. В ходе исследования будет проанализирована текущая ситуация в процессе подготовки будущих учителей начальных классов, предложены эффективные методы и приемы этнокультурного образования.

Abstract

This article discusses the importance and current problems of forming the ethnocultural competence of future primary school teachers. The study will analyze the current situation in the process of training future primary school teachers and propose effective methods and techniques of ethnocultural education.

Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттың болмысын, тілі мен мәдениетін сақтап қалу – білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі. Осы орайда этномәдени құндылықтарды бала санасына ерте жастан сіңіру аса өзекті. Бұл міндеттің табысты орындалуы – ең алдымен болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби даярлығы мен этномәдени құзыреттілігіне тікелей байланысты.

Этномәдени құзыреттілік – бұл мұғалімнің өз халқының мәдениетін, дәстүрін, тілін терең меңгеріп, оны оқушыға түсінікті әрі тартымды етіп жеткізе білу қабілеті. Мұндай құзыреттілік оқушының ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға, өз ұлтына деген құрмет пен сүйіспеншілікті дамытуға ықпал етеді. Бұл үдерісте әдебиеттік оқу пәнінің алатын орны ерекше. Себебі әдебиеттік оқу – тек мәтінмен жұмыс жасау емес, ол – оқушыны көркем сөз әлемі арқылы рухани байыту, адамгершілікке тәрбиелеу, туған жер мен ел тарихын таныту құралы.

Этномәдени құзыреттілік ұғымы педагогика, психология, мәдениеттану ғылымдарының тоғысында қарастырылады. Бұл ұғым этникалық өзіндік сана, мәдениаралық қарым-қатынас, толеранттылық және ұлттық құндылықтарға негізделген білім, білік және дағдылар жүйесін қамтиды.

Этномәдени құзыреттілік компоненттері мыналарды қамтиды:

• **Білімдік компонент** – әртүрлі этностардың мәдениеті, тарихы, тілі туралы білім;

• **Эмоциялық-коммуникативтік компонент** – этномәдени құндылықтарды құрметтеу, мәдениаралық қатынаста қарым-қатынас жасау дағдысы;

• **Іс-әрекеттік компонент** – этномәдени мазмұндағы оқу-тәрбие жұмыстарын жоспарлау мен ұйымдастыру қабілеті.

Мұндай құзыреттілік болашақ мұғалімге түрлі ұлт өкілдерімен жұмыс істеуге дайын болуға, көп мәдениетті ортада кәсіби міндеттерін тиімді орындауға мүмкіндік береді [1].

Бастауыш сыныптағы әдеби шығармалар арқылы мұғалім оқушыларға қазақ халқының салт-дәстүрлері, ұлттық дүниетанымы, тарихи тұлғалары мен ертегілері жайлы терең мағлұмат бере алады. Мысалы, халық ауыз әдебиетіндегі батырлар жыры, мақал-мәтелдер мен жұмбақтар – балалардың тілін ғана дамытып қоймай, оларды елжандылыққа, ынтымаққа, үлкенді сыйлауға баулиды. Осы арқылы мұғалім оқушының бойында ұлттық болмыс пен этномәдени танымды қалыптастырады.

Этномәдени құзыретті мұғалім әдеби шығармаларды тек мазмұндап берумен шектелмей, сол шығарманың мәнін ашу, ұлттық ерекшелігін таныту жолында түрлі әдіс-тәсілдерді тиімді қолданады.

Мысалы, мәтінді рөлмен оқу, кейіпкер бейнесін талдау, ұлттық салтқа қатысты көріністер қою және т.б. әрекеттер – оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады әрі этномәдени дүниетанымын кеңейтеді [2].

а) Көркем мәтінді этномәдени талдау

Әдеби шығармаларды талдауда автордың көзқарасы, шығармадағы ұлттық ерекшеліктер, кейіпкерлердің мінезі мен ұлттық сипаттары айқын көрсетілуі керек. Болашақ бастауыш сынып мұғалімі мәтіндегі ұлттық элементтерге арнайы назар аударып, балалармен осы жөнінде сұхбат құруы қажет.

ә) Сыныптан тыс жұмыстар

Мысалы, «Ұлттық құндылықтар апталығы», «Менің отбасымның дәстүрі», «Атадан қалған асыл сөз» сияқты жобалар мұғалімге этномәдени тәрбиені біліммен ұштастыруға мүмкіндік береді.

б) Драматизациялау, сахналау

Көркем мәтіндерді сахналау арқылы оқушылар кейіпкердің ішкі жан-дүниесін түсінеді, сол заманның өмір сүру салты мен ұлттық болмысын тереңірек ұғынады.

в) Оқу құралдары мен ресурстарды тиімді пайдалану

Электронды ресурстар, аудио/бейнематериалдар арқылы халық музыкасы, киім үлгілері, ұлттық тағамдар, көркем суреттер оқушылардың этномәдени көзқарасын кеңейтеді.

г) Ата-анамен байланыс

Отбасындағы дәстүр мен тәрбие мектеппен үндескенде ғана нағыз этномәдени тәрбие қалыптасады. Мұғалім ата-аналарды тәрбие іс-шараларына тарту арқылы бұл бағыттағы жұмыстарды тиімді ете алады [3].

Әдебиеттік оқу пәнінің мазмұнына халқымыздың ауыз әдебиеті үлгілері, батырлар жыры, аңыз-ертегілер, ұлы тұлғалардың өмірі мен шығармашылығы енеді. Бұл материалдар оқушылардың тек тілдік, эстетикалық дамуына ғана емес, олардың ұлттық құндылықтарға деген көзқарасын, тарихи санасын, туған елге, жерге деген сүйіспеншілігін қалыптастыруға септігін тигізеді. Мысалы, «Ер Төстік», «Алпамыс батыр» үзінділері және т.б. шығармалар арқылы оқушылар қазақ халқының ерлік рухын, отансүйгіштігін, ізгі қасиеттерін танып біледі. Осы үдерісте мұғалім оқушылардың қызығушылығын оята отырып, әрбір көркем мәтіндегі этномәдени элементтерді ашып көрсетуі керек. Сабақ барысында ұлттық салт-дәстүрлерге байланысты көрнекі материалдарды қолдану, ұлттық киімдер мен тағам түрлерін таныстыру, мерекелерді атап өту секілді қосымша әдістер мұғалімнің этномәдени құзыреттілігін дамытады және оқушылардың да осы бағытта қызығушылығын арттырады.

Сонымен қатар қазіргі білім беру мазмұнына енген құндылықтар – азаматтық пен патриотизм, құрмет, ынтымақтастық, еңбек және шығармашылық – әдебиеттік оқу пәнінде ұлттық мазмұнмен берілгенде ғана өзінің нақты нәтижесін береді. Бұл тұрғыда болашақ бастауыш сынып мұғалімі ұлттық дүниетанымды меңгерген, педагогикалық үдерісте ұлттық ерекшеліктерді ескеретін, мәдениетаралық диалог жүргізуге қабілетті болуы тиіс [4].

1. Мәтінді этномәдени талдау

Мысалы, 4-сыныпта С. Мұратбековтің «Жусан иісі» шығармасын өткенде, мұғалім оқушыларға мынадай сұрақтар қояды:

- Бұл шығармада қазақ халқының қандай өмір салты мен дәстүрі сипатталған?
- Жусанның иісі неліктен ерекше мәнге ие? Бұл иіс қандай ұлттық символға айналған?

Осы арқылы оқушы туған жерге деген сағынышты, иіс арқылы берілетін ұлттық танымды сезінеді.

2. Халық ауыз әдебиетін қолдану

Мысалы, Әдебиеттік оқу пәнінде өтілетін мәтінді оқу алдында немесе мәтінді оқығаннан кейін халық мақал-мәтелдерін пайдалану.

- «Ел іші – алтын бесік», «Туған жердей жер болмас» секілді мақалдар арқылы оқушыға туған елдің қадірін түсіндіру [5].

3. Ұлттық мерекелерді байланыстыру

Мысал: 2-сыныпта Наурыз мерекесі кезінде «Наурыз көже», «Көже қалай дайындалады?» деген тақырыпта шағын мәтін немесе

көркем шығарма оқылып, артынан балалар өз отбасының дәстүрлері туралы айтып береді.

4. Шығармашылық тапсырма

- «Менің отбасымдағы бір дәстүр» тақырыбына шағын эссе жазу.

- Қазақтың ұлттық киімі туралы сурет салып, соған байланысты ауызша әңгіме құрастыру.

5. Рөлдік ойындар

Мысал: «Қонақ күту», «Тұсау кесу», «Бесікке салу» секілді дәстүрлерге арналған көріністер қою. Бұл ойындар оқушылардың дәстүрді көзбен көріп, тәжірибелік тұрғыда меңгеруіне сеп болады.

6. Өлкетану элементтері

- Әдеби шығармадағы жер-су атауларының шығу тарихын талдау.

Мысалы, «Менің туған ауылым», «Ауылдағы ескі бәйтерек» секілді тақырыпта шығарма жазу арқылы оқушы өз ортасының этномәдени ерекшеліктеріне мән береді [6].

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлайтын жоғары оқу орындарының оқу бағдарламасына этномәдениетке бағытталған арнайы пәндерді (мысалы, «Этнопедагогика», «Қазақстан халықтарының мәдениеті», «Мәдениетаралық коммуникация негіздері» т.б.) енгізу тиімді. Бұл пәндер арқылы студенттер ұлттық мәдениет, дәстүрлер, дін, салт-сананың маңызын түсінеді.

Студенттерді мәдени мұра объектілерімен, тарихи ескерткіштермен, этнографиялық экспедициялармен таныстыру олардың мәдени танымын арттырады. Практика кезінде әртүрлі этностардың мектептерімен, мәдени орталықтарымен жұмыс жүргізу болашақ мұғалімнің кәсіби көкжиегін кеңейтеді.

Этномәдени құзыреттілік интербелсенді оқыту технологиялары арқылы тиімді қалыптасады. Ойын технологиялары, жағдаяттық тапсырмалар, рөлдік ойындар, пікірталас, ұлттық мерекелерді өткізуді ұйымдастыру – бұл бағыттағы нақты әдістердің бірі.

Бастауыш сынып мұғалімі болашақта әрбір сабақта, әсіресе ана тілі, әдебиеттік оқу, дүниетану, еңбек, музыка сияқты пәндерде ұлттық мазмұнды материалдарды кеңінен қолдануға дайын болуы керек. Бұл - этномәдени құндылықтарды білім беру мазмұнына енгізудің нақты жолы.

Тәрбие сағаттарында түрлі этностардың мәдениетімен таныстыру, ұлттық ойындар мен ән-күйлерді қолдану, ата-аналармен бірлескен этномәдени іс-шаралар ұйымдастыру – бұл болашақ мұғалімдердің тәжірибесін байытып, кәсіби шеберлігін арттырады [7].

Сонымен қатар этномәдени білім беру – тек ана тілі және әдебиеттік оқумен шектелмей, барлық пәндермен кіріктіріле жүзеге асырылуы тиіс. Алайда әдебиеттік оқу пәні – бұл үдерісте негізгі

құралдардың бірі болып қала береді. Себебі тіл мен әдебиет – халықтың рухани коды, мәдениетінің негізі.

Демек, бастауыш сынып мұғалімдерінің этномәдени құзыреттілігі – оқушы бойында ұлттық сана мен мәдени құндылықтарды қалыптастырудың басты шарты. Әдебиеттік оқу пәні – осы құндылықтарды берудің ең тиімді, әрі табиғи жолы. Сондықтан педагогтерді кәсіби даярлауда этномәдени білім мазмұнына баса назар аудару – уақыт талабы. Бұл ұрпақ тәрбиесінің сапасын арттырып, ел болашағын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің этномәдени құзыреттілігі – ұлттық сананы жаңғыртуға, мәдени мұраны сақтауға және ұрпақ тәрбиесіне ықпал ететін маңызды кәсіби сапа. Мұндай құзыреттілік жоғары оқу орнында жүйелі түрде қалыптасып, болашақ педагогтың әрбір іс-әрекетінде көрініс табуы тиіс.

Осы мақсатта оқу бағдарламаларының мазмұнын ұлттық ерекшеліктермен байыту, тәжірибелік жұмыстар мен мәдени жобаларды іске асыру, инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдану – болашақ мұғалімнің кәсіби даярлығының маңызды бөлігі болуы тиіс.

Әдебиет

1. Әбдіғұлова Г. С. Этномәдени білім беру: теориялық және әдіснамалық негіздері/Г.С. Әбдіғұлова. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 200 б.

2. Аубакирова Б. Этнопедагогика және этномәдени құзыреттілік / Б. Аубакирова. – Астана: Фолиант, 2018. – 176 б.

3. Джанабаева А. Білім беру үрдісіндегі этномәдени құндылықтар / А. Джанабаева// Қазақстан педагогикасы. – 2020. – №3. – Б. 45–49.

4. Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. 2–4 сыныптарға арналған «Әдебиеттік оқу» оқу бағдарламасы. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022. – 124 б.

5. Әдебиеттік оқу. Жалпы білім беретін мектептің 4-сынып оқушыларына арналған оқулық. – Алматы: Алматыкітап, 2023. – 160 б.

6. Бекжанова Г. М. Қазақстанда этномәдени білім берудің теориялық және әдістемелік негіздері/Г.М. Бекжанова. – Астана: Фолиант, 2019. – 210 б.

7. Жұмаділова Р. Этномәдени құндылықтарды қалыптастыру жолдары / Р. Жұмаділова. – Алматы: Мектеп, 2018. – 132 б.

**Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру
негіздері**

Тулепбергенова А.У., докторант,
Амантай М., студент,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Астана қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются вопросы профессиональной компетентности будущих учителей. Раскрывается сущность, структура и содержание понятия компетентности, проводится анализ научно-педагогических источников, рассматривающих проблему изучения структуры профессиональной компетентности учителя.

Abstract

The article discusses the issues of professional competence of future teachers. The essence, structure and content of the concept of competence are revealed, the analysis of scientific and pedagogical sources considering the problem of studying the structure of a teacher's professional competence is carried out.

Еліміздің болашақтағы дамуы, өсіп-өркендеуі, әлемдік кеңістіктегі орны білімнің бағыт-бағдарына, оның тиімділігіне байланысты болмақ. Осы бағытта білім беру жүйесінің орны маңызды, себебі кәсіптік құзыреттілігі жоғары мамандар - мемлекет дамуының кепілі. Демек, студенттерді үздіксіз өз бетімен білім алуға, білімін жетілдіруге баурап, өмірлік белсенді ұстанымы бар шығармашыл, ізденімпаз, дербес тұлға етіп тәрбиелеу міндеті қойылып отыр. Яғни студенттердің оқу-танымдық іс-әрекетінде субъективті шығармашылық дербестігін дамытатын оқу үрдісін ұйымдастыру, тиімді әдіс-тәсілдерін пайдалану, өзіндік жұмыс істеу, іздену аясын кеңейту білім беретін оқу орындарында өзекті мәселе болып табылады. Жалпы түрде кәсіптік құзыреттілікті жалпыланған білімнің, дағдының және қабілеттіліктің біртұтас және жүйеленген жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Өйткені ол студенттің алған білімі мен дағдыларын іс жүзінде, кез-келген ортада кәсіби міндеттерді шешу немесе күнделікті өмірде қандай да бір теориялық және практикалық үрдістерді шешу үшін қолдана алу қабілеттілігі мен дайындығы, яғни өзгермелі еңбек нарығы жағдайында қисынды болу қабілеттілігі мен дайындығы болып табылады.

«Құзыреттілік» терминін XX ғасырдың ортасында Н.Хомский енгізген, алғашында ол ана тілінде нақты тілдік қызметті орындау үшін қажет қабілеттіктер ұғымын берген. Философиялық энциклопедиялық сөздікте құзыреттілік «компетенция»- сөзінің француз (competence- құзыретті, хабардар), латын (competentia - әділ,

дұрыс қорытынды; competere - дегеніне жету, сәйкес келу, жақын келу) тілінен келгендігін, әмбебаптық тұрғыда қолданылатын термин екендігі көрсетілген. Өз саласына сәйкес білім мен біліктіліктен қаруланған, негізгі ой-тұжырым жасайтын және тиімді әрекет ете алатын адамды белгілі бір саладағы құзыреттіліктерді меңгерген деп есептеуге болады. «Құзыреттілік» ұғымы «құзыр» сөзінен алынған туынды сөз екендігіне қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде мынандай анықтама берілген: «құзыр» - жалпы алғанда кайсыбір тапсырманы орындауға қабілеттілік немесе бір нәрсені жасау» дегенді білдіреді [1].

Педагогикалық-психологиялық әдебиеттердегі ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда, кәсіби шеберліктің қалыптасуы мен даму үрдісінде екі ұғым: құзыреттілік (компетенттілік) және құзырет (компетенция) ұғымдары пайдаланылып келеді. Қазақ Ұлтық энциклопедиясында «құзырет» - нақты органның не лауазымды тұлғаның заң жүзінде белгіленген өкілеттіліктерінің, құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы деп көрсетілген [2]. Құзыреттілік түсінігі көп аспектілі жан-жақты ұғымды білдіреді. Ғалымдар құзыреттіліктің табиғатын түсіндіру мақсатында оны білім, білік ұғымдары арқылы анықталатын тұлғаның жеке қасиеті (Н. Кузьмина, А. Маркова, К. Махмуриян, т.б.) немесе ерекше қабілеті (Дж. Равен, Р. Уайт, Х. Хершен, т.б.) деп түсіндіреді. Өмірдің өзгермелі жағдайында құзыретті тұрғы білім берудің практикасы мен теориясының дәстүрлі мақсаты ретінде алға шығады.

И.Д.Лаптеваныңайтуынша білім беру жүйесінде құзыреттілікті тудыратын төрт негіз бар (біріншісі - кәсіби-әдістемелік құзыреттілік, екіншісі - іс-әрекет негізіндегі құзыреттілік, үшіншісі - әлеуметтік қарым-қатынас құзыреттілігі және төртіншісі - жеке тұлға негізіндегі құзыреттіліктер) сыншыл ойлауды, рефлексияны, өз позициясын анықтау қабілеттілігін, өздігінен бағалайтын ойдың дамуын және өмір бойы үйрену қабілеттілігін талап ететіні анық [3].

Көптеген елдерде құзыреттілікке жаңаша мән берілгендіктен, білімді жоғары дәрежеге көтергені жақсы мәлім. Құзыреттілік еңбек базарында тұрақты өсіп отырған талаптармен, шапшаң технологиялық өзгертулермен, соның ішінде академиялық және еңбектегі мобильділіктің өсуіне негізделген. Кәсіптік құзыреттілік теориялық және практикалық мәселелерді шешу үшін іс-әрекеттің алуан түрін орындау үрдісінде жүзеге асады, сондықтан олардың құрамына іс-әрекеттік білім, білік, дағдылармен қатар, мотивациялық және сезімдік-еріктік салалар да енеді. Кәсіптік құзыреттіліктің маңызды құраушысы тәжірибе, яғни адамның түрлі мәселені шешудегі меңгерген жеке әрекеттері мен әдіс-тәсілдерінің тұтас бірлікке жаңалануы болып табылады.

Кәсіби құзыреттілік ұғымы Б.С. Гершунский еңбектерінде сауаттылықтан басталып, менталитеттен аяқталатын даму сатысының

кандай да бір деңгейін белгілейтіндігі туралы айтылса, В.А. Сластенин кәсіби құзыреттілікті жеке тұлғаның кәсіби іс-әрекетті атқаруға теориялық және практикалық әзірлігі мен қабілетінің бірлігі деп түсіндіреді. Осы айтылғандарды түйіндей келе, «кәсіби құзыреттілік» сонымен қатар адамның өзіндік кәсіби деңгейімен, тәжірибесімен және өзіндік қабілеттерімен ерекшеленіп, оның түрткі болған талпынысы, үздіксіз өз бетімен білім алу, білімін жетілдіру, іске деген шығармашылық, жауапкершілік қатынасымен анықталатындығын және құзыреттілікті кәсіби білімімен, негізгі мамандығымен сәйкестендірмей, керісінше құзыреттілік студенттің мамандықпен ғана шектеліп қалмай, ауқымды сұрақтар төңірегінде бағытталуын, кәсіби мобильділігін, өзгерістерге ашықтығын, өз білімін дамытуға дайындығын қамтамасыз ететінін де көрсетеді.

Сонымен, аталған кәсіби құзыреттілік ұғымын қарастыруға арналған зерттеулерді талдап қорыту негізінде оның мазмұнын былайша тұжырымдауға болады: кәсіби құзыреттілік дегеніміз – маманның кәсіби қызмет саласындағы жұмыс міндеттерін нәтижелі және сапалы орындауына қажетті теориялық және тәжірибелік дайындығын, сондай-ақ кәсіби-маңызды тұлғалық қасиеттері мен қызметке деген жеке қатынасын қамтитын жиынтық сипаттамасы.

Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігі - бұл маманның педагогикалық іс-әрекетті жүзеге асырудағы теориялық, практикалық дайындығының маңызды сипаттамасы. Ол жалпы (әлеуметтік, коммуникативтік, ақпараттық, мәселелік) және кәсіби құзыреттіліктен тұрады. Жалпы кәсіби құзыреттілік (психологиялық - педагогикалық, нормативті-құқықтық, рефлексивтік) және арнайы (пәндік және әдістемелік) құзыреттіліктен тұрады. Психологиялық-педагогикалық, нормативтік-құқықтық және рефлексивтік құзыреттіліктер мектеп мұғалімінің мамандығына қарамай жалпыға ортақ болып табылады.

Ал пәндік және әдістемелік құзыреттіліктер арнайы болып, бұлар мұғалімді басқа педагогтардан ажыратып тұратын кәсіби міндеттерді жүзге асырумен байланысты.

Пәндік құзыреттілік - өзі таңдаған мамандығы бойынша пәндер мазмұнының ғылыми негіздерін қолдана білу, оқу пәніне позитивті көзқараста болу, оқу материалының мазмұнына сәйкес жеткілікті көлемде арнайы терминдерді меңгеру, пән бойынша ғылыми материалдарды түсіндіре алу, жүйелей алу, оқу пәнінің мазмұнын оқушылар мүмкіндігіне бейімдей алу.

Әдістемелік құзыреттілік - талдау, құрастыру, түрлі оқу формаларын ұйымдастыра алу, іс-әрекеттік қатынастарды жүзеге асыра алу, бастауыш сынып оқушыларының оқу жұмысын ұйымдастыра алу, оқытудың инновациялық технологияларын пайдалана алуға дайындық, оқытудың денсаулықты сақтау технологияларынан кәсіби пайдалана алу.

А.К.Маркова кәсіби құзыреттілікті белгілі еңбек функцияларын орындаудағы өзіндік жауапкершілігі, адамның біліктілігі мен қабілеттілігі, психологиялық сапалары, психологиялық жағдайының сабақтастығы ретінде анықтайды. Автор құзыреттілікті адамның кәсіби талаптарына сай жеке сипат дәрежесі, яғни адамның кәсіби қызметіндегі, кәсіби қарым-қатынастағы көрегендігі, оның даралығы мен кәсіби тұлғалық бейнесінің тұрақтануы деп пайымдайды. Осыған орай ғалым маманның төрт кәсіби құзыреттілік түрін ажыратады:

-кәсіби қызметті жоғары дәрежеде меңгеруіне және өзінің кәсіптік дамуын жобалау қабілетіне байланысты арнайы құзыреттілік;

-субъект-субъектілік біріккен қызметті ұйымдастыру біліктілігін меңгеруіне байланысты әлеуметтік құзыреттілік;

-өзін тұлғалық дамыту, өзін көрсету тәсілдерін меңгерген, сондай-ақ, кәсіби деформацияға қарсы тұруға мүмкіндік беретін тұлғалық құзыреттілік;

-өзін-өзі іске асыру, өзін-өзі ұйымдастыру, кәсіп аясында өзінің даралығын дамыту, кәсіби тұлғалық өсу дайындығын меңгерген дара құзыреттілік [4].

Қорыта айтқанда, кәсіби құзыретті маман деп өзінің психологиялық-педагогикалық іс-әрекетін жоғары дәрежеде ұйымдастыру арқылы үнемі оң нәтижелерге қол жеткізіп отыратын, әрдайым қарым-қатынасқа және өзін-өзі дамытуға дайын мұғалімді атауға болады. Кәсіби құзыреттілік маманның тікелей еңбек тәжірибесіне қарай пайда болатын қасиет емес, оны болашақ маманды даярлау барысында қалыптастыру қажет. Сондықтан мәселеге қатысты тың ғылыми зерттеулер жүргізіп, олардың теориялық және практикалық нәтижелерін құзыретті маманның моделін құруда, маман даярлау бағыты бойынша білім беру бағдарламаларын жасақтауда ескеріп, болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру үшін инновациялық оқыту технологияларының мүмкіндіктерін тиімді пайдалану жолдарын анықтау қажет деп есептейміз.

Әдебиет

1. Лаптева И.Д. К вопросу о педагогической компетентности/ И.Д. Лаптева// Педагогическое образование и наука. 2007. №2. 35-38с.

2. Дахин А.Н. Компетенция и компетентность: сколько их у школьника?// Народное образование. 2004. №45. 136 с.

3. Философиялық сөздік. Қазақ энциклопедиясы. /Бас редакциясы.

4. Маркова А., Маркова А.К. Психология профессионализма. Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. 308 с

Оқу үдерісінде геймификацияны қолдану арқылы білім алушылардың қызығушылығы мен белсенділігін жетілдіру

Мырзанова А.К., докторант,
Қабылды Д.Б., студент,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Астана қаласы)

Резюме

В статье рассматривается совершенствование интереса и активности обучающихся с применением геймификации, отражена его основная идея и применение в учебном процессе.

Abstract

The article examines the improvement of students' interest and activity using gamification, reflects its main idea and application in the educational process.

Қазіргі кезеңде технологиялық прогрестің қарқынды дамуы білім беру саласына және білім алушылардың күнделікті өмір салтына елеулі өзгерістер енгізуде. Алайда геймификация тек қана бейне ойындарын жасау, онлайн платформаларды пайдалану немесе компьютерлік ойындар мен тренажерлерді қолданумен шектелмейді. Бұл үдеріс оқытуға қатысушылардың өзара ынтымақтастығын, бәсекелестігін және мотивациясын қамтамасыз ететін оқу қауымдастығын қалыптастыруды көздейді. Геймификацияланған оқыту моделінің негізгі артықшылықтарының бірі – білім алушылардың жетістіктері олардың нақты білімдері мен дағдыларына негізделетін бағалау жүйесін құру мүмкіндігі. Мұндай жүйе алынған нәтижелерді тек виртуалды кеңістікте ғана емес, сонымен қатар шынайы тәжірибеде де қолдануға мүмкіндік береді. Білім алушылардың оқу үдерісіне деген қызығушылығы мен белсенділігін арттырумен қатар, оқу мақсаттары мен міндеттерінің күрделілік деңгейін біртіндеп жоғарылату болып табылады. Виртуалды ортада бұл үдеріс ұпай жинау, марапаттар мен деңгейлерге жету арқылы көрініс тапса, нақты өмірде ол жаңа құзыреттіліктер мен кәсіби дағдыларды меңгеру түрінде жүзеге асады.

Геймификацияланған оқу үдерісін жобалау барысында педагогтер компьютерлік ойындардың негізгі құрамдас элементтерін: өзара әрекеттесу, динамика және эстетикалық ерекшеліктерді ескеруі тиіс. Бұл элементтер оқу үдерісінің мотивациялық және когнитивтік аспектілерін күшейтуге ықпал етеді.

Осы контексте геймификация білім беру жүйесінде маңызды құралдардың біріне айналады. Ол білім алушылардың оқу үдерісіне деген белсенділігі мен қызығушылығын арттыру мақсатында ойын

элементтерін интеграциялау арқылы жүзеге асырылады. Оқуға деген мотивация білім алушылардың оқу үдерісіне жұмсайтын күш-жігері, ұмтылысы және белсенділік деңгейін сипаттайды. Қазіргі цифрлық орта жағдайында оқу үдерісінің тиімділігі көбіне-көп білім алушылардың ішкі мотивациясы мен танымдық қызығушылығын ұзақ мерзімді сақтай алуына тәуелді болып отыр.

Геймификация прогресті бақылау, марапаттар және интерактивті тапсырмалар сияқты ойынға ұқсас элементтерді қосу арқылы оқытуды жақсартудың инновациялық тәсілі ретінде пайда болды. Зерттеулер көрсеткендей, геймификация белсенділікті, мотивацияны және білімді сақтауды жақсартады, бұл оны мұғалімдерді даярлау бағдарламаларында құнды құралға айналдырады [1]. Қазақстан STEM білімі мен цифрлық сауаттылыққа басымдық беретіндіктен, геймификацияланған платформаларды біріктіру мұғалімдерді даярлау бойынша күш-жігерді қолдауы мүмкін. Алайда, К–12 білімінде кеңінен қолданылғанымен, оның мұғалімдерді даярлаудағы тиімділігі туралы зерттеулер шектеулі болып қала береді.

Қазақстанда жүргізіліп жатқан түрлі реформалар аясында цифрлық сауаттылық пен STEM саласындағы білім беруге ерекше назар аударылуда. Алайда бұл бағытта маңызды міндеттердің бірі шешімін таппай отыр — болашақ мұғалімдерді заманауи инновациялық құралдарды, соның ішінде цифрлық ресурстарды білім беру үдерісіне тиімді интеграциялау үшін қажетті кәсіби құзыреттермен қамтамасыз ету. Соңғы жылдары К–12 деңгейіндегі білім беру жүйесінде кеңінен қолданылып жүрген геймификация элементтері бар Code.org сияқты платформалар әлеуетті құрал ретінде қарастырылуда. Алайда, мұндай ресурстардың мұғалімдерді кәсіби даярлаудағы тиімділігі мен рөлі жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Бұл болашақ мұғалімдердің Code.org платформасын **қолайлылық, танымдық белсенділікке ықпал етуі және педагогикалық тұрғыдан өзектілігі** бойынша қабылдауын талдау арқылы аталған олқылығын толықтыруды мақсат етеді.

Code.org – бұл оқытуға арналған геймификацияланған платформа, ол интерактивті сабақтарды, оқу жетістіктерін бақылау құралдарын және білім алушыларды ынталандыруға бағытталған сыйақы жүйесін қамтиды. Бұл платформа К–12 деңгейіндегі информатика пәнін оқытуда кеңінен қолданыс тапқанымен, мұғалімдерді кәсіби даярлау контекстінде оның тиімділігі мен қолдану мүмкіндіктері әлі де толыққанды зерттелмеген. Осы зерттеу болашақ мұғалімдердің **Code.org** платформасымен өзара әрекеттесу ерекшеліктерін, оны біліктілікті арттыру құралы ретінде қабылдауын, сондай-ақ оның оқыту үдерісіне интеграциялану әлеуетін талдауды мақсат етеді. Сонымен қатар зерттеуде **Code.org** платформасының негізгі компоненттері — білім алушыларға, мұғалімдерге және кең

ауқымды білім беру қауымдастығына арналған ресурстары қарастырылады.

Білім беруде геймификацияны қолданудың артып келе жатқан бағытына, атап айтқанда, Code.org платформасын болашақ мұғалімдерді даярлау үдерісіне енгізуге қатысты практикалық түсініктер ұсына отырып үлес қосады. Зерттеу барысында болашақ педагогтердың аталған платформаны қабылдау ерекшеліктері мен онымен өзара әрекеттесу тәсілдері қарастырылады. Бұл өз кезегінде оқу бағдарламаларын жетілдіруге, геймификацияланған оқыту құралдарын тиімді біріктіруге және мұғалімдерді оқытудың инновациялық әдістерін қолдануға даярлауға бағытталған маңызды ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік береді. Зерттеулер көрсеткендей, геймификацияны үйрену ішкі мотивацияның жоғарылауына, проблемаларды шешу дағдыларына және белсенділікке әкеледі, сондықтан білім алушылардың мотивациясы мен кәсіби дағдыларын дамытудың оңтайлы әдісі болып табылады [2].

Педагогикада оқу үдерісіне теңдестірілген көзқарас қажеттілігі ерекше атап өтіледі: ойын элементтері білім алушылардың танымдық белсенділігі мен қызығушылығын қолдауға бағытталған қосымша құрал ретінде қарастырылуы тиіс, алайда олар мотивацияның негізгі көзі болмауы қажет. Оқыту барысында негізгі басымдық білім алушылардың ішкі мотивациясын дамытуға берілуі керек, бұл өз кезегінде білімге деген шынайы қызығушылықты, оқу үдерісіне дербес қатысуды және кәсіби тұрғыда дамуға ұмтылысты қалыптастырады.

Қазіргі заманғы білім беру практикасында геймификация оқыту үдерісінің қосалқы құралы ғана емес, сонымен қатар оның мазмұндық сапасын, эмоционалдық тартымдылығын және педагогикалық тиімділігін арттыруға бағытталған стратегиялық тәсіл ретінде қарастырылады. Оқу үдерісіне ойын элементтерін жүйелі және мақсатты түрде енгізу білім алушылардың оқу мотивациясын арттырып қана қоймай, сонымен қатар олардың жауапкершілік сезімін, бастамашылдық танытуын және тұрақты танымдық қызығушылығын қалыптастыруға ықпал етеді.

Білім беру кеңістігінде ойын механизмі элементтерін қолдану білім алушылардың когнитивтік және эмоционалдық үдерістеріне кешенді әсер етеді. Мазмұнды әрі құрылымдық тұрғыдан дұрыс ұйымдастырылған геймификациялық әдістер мотивация, назар аудару және сыйақы жүйелерімен байланысты мидың нейрофизиологиялық құрылымдарын белсендіре алады. Мұндай нейрокөгнитивтік ынталандыру білім алушылардың оқу материалын саналы түрде қабылдауына және танымдық белсенділігінің артуына септігін тигізеді [3]. Жоғары деңгейдегі мотивация индивидтің әлемді жағымды қабылдауына, субъективті әл-ауқат деңгейінің артуына және әлеуметтік ортаға оң әсер етуіне ықпал етеді. Осыған байланысты

білім беру үдерісінде ішкі мотивацияны дамытуға бағытталған қолайлы педагогикалық орта қалыптастыру ерекше маңызды болып табылады [4].

Қазіргі білім беру жүйесінде геймификация оқу үдерісін интерактивті әрі тартымды етуге мүмкіндік беретін тиімді әдістердің бірі ретінде танылып отыр. Бұл тәсіл білім алушылардың оқу материалына деген қызығушылығын арттырып, оқу әрекетіне белсенді қатысуына жағдай жасайды. Әсіресе, білім берудің цифрлық форматқа көшуі жағдайында геймификацияның маңызы арта түсуде [5, 6].

Оқыту үдерісіне ойын элементтерін енгізуге арналған бағдарламалық ресурстар мен платформалар кең ауқымды және функционалдық тұрғыдан алуан түрлі болып келеді. Мұндай ресурстарды қолдану білім алушылардың ынтасы мен белсенділігін арттыруға ықпал етіп, білім беруді жекешелендіруге мүмкіндік береді. Платформалар көбінесе жетістіктер жүйесі, ұпай жинау, деңгейлер мен марапаттар, сондай-ақ бірлескен ойын тапсырмалары сияқты түрлі құралдарды ұсынады.

Әдебиет

1. Prieto-Andreu J.M., Gómez-Escalonilla-Torrijos J.D., & Said-Hung E. (2022). Gamification, Motivation, and Performance in Education: A Systematic Review. In *Revista Electronica Educare* (Vol. 26, Issue 1). <https://doi.org/10.15359/ree.26-1.14>

2. Antonovskiy A., & Zhuykova S. Gamification as a pedagogical technology for increasing motivation and self-realization of students // Прикладная психология и педагогика – 2025, 10(1), 104–127. <https://doi.org/10.12737/2500-0543-2025-10-1-104-127>.

3. Gregory G., & Kaufeld M. (2015). The motivated brain: Improving student attention, engagement, and perseverance. ASCD.

4. Zulpykhar Z., Azamat A. (2025), Implementing virtual reality technologies to enhance digital literacy in primary education. *International Journal of Innovative Research and Scientific Studies*, 2025, Vol 8(2), p.3993–3999. <https://ijirss.com/index.php/ijirss/article/view/6198/1168>

5. Фирер А.В., Мелешко Е.А., Сидоров В.В., Черепанов М.Д. Приемы геймификации при изучении курса информатики в 7-9 классах. Современные проблемы науки и образования. – № 5. – 2021. – С. 12-14.

6. Алексеева А.З., Соломонова Г.С., Аетдинова Р.Р. Геймификация в образовании // Педагогика. Психология. Философия. 2021. - № 4 (24). - С. 5-10.

**Цифрлық білім беру ресурстары мен олардың
оқушылардың эмоциялық дамуына әсері**

Шайменова М.Е., п.ғ.м.,
Қызылорда қ

Резюме

В статье рассматриваются направления сферы цифровизации образования в обществе, сущность и виды цифровых образовательных ресурсов и влияние цифровых ресурсов на эмоциональное развитие учащихся.

Abstract

The article discusses the directions of digitalization education in society, the essence and types of digital educational resources and the impact of digital resources on the emotional development of students.

XXI ғасырдың басында цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы адамзат дамуының жаһандық трендіне айналды. Үлкен деректер, виртуалды және толықтырылған шындық, бейімделу жүйелері, заттар интернеті, жасанды интеллект және ақпараттық дәуірдің басқа белгілері өмірдің барлық салаларында инновациялардың кең дамуына ықпал етеді, әлеуметтік-экономикалық дамудың үлкен перспективаларын ашады, адамдардың өмір сүру сапасын өзгертеді. Жаңа буын технологияларын кеңінен енгізу, күн сайын ақпарат көлемінің бірнеше есе артуы, роботтандыру, қазіргі әлемде техника мен басқару жүйелерінің айтарлықтай күрделенуі білім берудің барлық буындары мен деңгейлеріне қойылатын талаптарды мүлдем жаңа сапалы деңгейге көтеруде [1,5 б.].

Қазіргі цифрлық қоғамның негізгі ерекшеліктері:

- 1) Ақпарат пен білім – қоғамның негізгі трансформациялық күші, ал ақпараттық ресурстар – қоғамның стратегиялық ресурстары;
- 2) Жаһандық ақпараттандыру, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы – адамзаттың жаңа цифрлық білімді игерудің алдыңғы шарты;
- 3) Ақпараттар ағыны, өтпелі кезең, жеделдету – цифрлы қоғамның басты белгілері;
- 4) Өндірістік және әлеуметтік технологиялардың жаңару циклдері кемінде 6-8 жылды құрайды, ал бұл өз кезегінде ұрпақтардың сапалық ауысу қарқынынан асып түседі;
- 5) Үздіксіз білім беру және мамандарды қайта даярлау – жеке тұлғаның әлеуметтік мәртебесін сақтаудың ажырамас бөлігі;
- 6) Әрбір адамның тағдыры жаңа ақпаратты дер кезінде табу, өзіне қажеттісін ғана алу, санада қабылдау, ой қорыту, сындарлы ойлау және оны практикада тиімді пайдалана алу қабілетіне байланысты.

Қазіргі отандық білім беру тәжірибесінде білім беруді даралау білім алушылардың өз қызметін жоспарлау арқылы жүзеге асырылады: - мақсат-міндеттерді айқындау; - тақырыпты зерттеудің құралдары мен тәсілдерін таңдау; - еңбектің түпкілікті нәтижесі (білім беру өнімі) және оны көрсету тәсілдері туралы түсінік қалыптастыру; - бақылау жүйесін құру. Жұмыстың нәтижесі жеке білім беру бағдарламасы болып табылады: әр пән бойынша оқыту мақсаттары, жалпы жұмыс жоспары, пән, факультативтерді таңдау жүзеге асырылады; зерттеу тақырыбы анықталынады; олимпиада, байқау және конференцияларға қатысу жоспарланады; жоспарланған қызмет нәтижелері және оларды жүзеге асыру нысаны, сондай-ақ есеп беру мерзімдері көрсетіледі [2].

Қазіргі қоғамда цифрландыру білім беру саласының барлық бағыттарын қамтып отыр. Әсіресе, пандемиядан кейінгі кезеңде білім беру мекемелерінің көпшілігі дәстүрлі әдістерден онлайн және цифрлық форматқа көшуге мәжбүр болды. Осы өзгерістер оқушының оқу процесіне деген көзқарасын ғана емес, оның **эмоциялық күйіне** де елеулі әсер етуде. Осы мақалада біз **цифрлық білім беру ресурстарының (ЦБР)** оқушылардың **эмоциялық дамуына** тигізетін оң және теріс ықпалдарын қарастырамыз.

Цифрлық білім беру ресурстарының мәні мен түрлері

Цифрлық білім беру ресурстарына келесілер жатады:

- Онлайн платформалар (Google Classroom, Zoom, Moodle)
- Оқу видеолары мен анимациялар
- Интерактивті тапсырмалар мен ойындар (Kahoot, Quizlet, LearningApps)
- Мобильді қосымшалар

Электронды оқулықтар мен цифрлық кітапханалар [3].

Оң әсерлері:

Цифрлық ресурстардың оқушылардың эмоциялық дамуына **оң әсері** мынадай бағыттарда көрінеді:

- **Мотивацияның артуы:** Көптеген оқушылар үшін интерактивті тапсырмалар, бейнематериалдар мен ойын элементтері оқу процесін қызықты етеді. Бұл мотивацияны арттырып, жағымды эмоциялар туындатады.

- **Өзін-өзі басқару дағдысының дамуы:** Онлайн оқыту жағдайында оқушы өз оқу процесіне жауапты бола бастайды. Бұл өзін-өзі реттеу мен эмоцияны бақылау қабілетін дамытады.

- **Жеке жетістіктер арқылы қуаныш сезімін бастан кешіру:** Платформаларда балл жинау, марапат алу, деңгейден өту секілді элементтер оқушыға өз жетістігін сезінуге көмектеседі.

Теріс әсерлері:

Сонымен қатар, цифрлық ресурстардың **кейбір теріс жақтары** да байқалады:

- **Эмоциялық шаршау (цифрлық шаршау):** Ұзақ уақыт экран алдында болу оқушыны қажытып, эмоциялық күйзеліс тудыруы мүмкін.

- **Әлеуметтік оқшаулану:** Онлайн оқыту кезінде оқушы басқа сыныптастарымен, мұғалімдермен тікелей байланысқа түспейді. Бұл әлеуметтік дағдылардың төмендеуіне, жалғыздық сезімінің артуына себеп болуы мүмкін.

- **Кибербуллинг және қауіпсіздік мәселелері:** Кейбір жағдайларда онлайн ортада психологиялық қысым, қорлау немесе мазаққа ұшырау оқушының эмоциялық саулығына теріс әсер етеді.

- **Эмоционалдық интеллекттің толық дамымауы:** Бетпе-бет қарым-қатынас азайған сайын, оқушының эмоцияны тану, білдіру және басқалармен эмоциялық байланыс орнату қабілеті шектелуі мүмкін.

Педагог-психологтардың рөлі.

Осы мәселелердің алдын алу мен оңтайлы шешу жолдарының бірі – **мектеп психологы мен педагогтердің бірлескен жұмысы.** Психологтар:

- Оқушылардың эмоциялық жағдайын қадағалап отырады
- Цифрлық стресс деңгейін төмендетуге бағытталған тренингтер ұйымдастырады
- Ата-аналармен жұмыс жүргізіп, цифрлық тәрбие мәдениетін қалыптастыруға көмектеседі

Цифрлық білім беру ресурстары оқу процесін заманауи, қолжетімді әрі икемді ете отырып, оқушылардың эмоциялық дамуына да айтарлықтай ықпал етеді. Бұл ықпал **екі түрлі бағытта** болуы мүмкін: **мотивация мен қызығушылықты арттыру** арқылы позитивті әсер етсе, **шамадан тыс жүктеме мен әлеуметтік оқшаулану** арқылы негативті әсер туындатуы ықтимал. Сондықтан педагогтер, психологтер және ата-аналар бірігіп, баланың цифрлық ортада дамуын **тепе-тең, үйлесімді бағытта** жүргізуі қажет [4].

Бүгінгі еңбек нарығындағы жұмыс берушілер кәсіби мамандарға цифрлы технологияларды игеру талаптарын қояды. Цифрлы білім беру ортасында заманауи педагогке жаңа құзыреттіліктерге ие болады: кез келген жерде және кез келген уақытта оқытуға мүмкіндік бар; білім алудың дербес маршрутын жасау; білім алушылар цифрлық ресурстарды қолданушыдан сандық ресурстарды жасаушы дәрежесіне дейін көтеріледі.

Білім беруді ақпараттандыру жағдайында цифрлық білім беру ортасын (бұдан әрі – ЦББО) құру қажеттілігі аса өзекті. Қоғамды ақпараттандыру және білім беруді жаңғырту жағдайында, адамзат тіршілігінің барлық салаларындағы қарқынды өзгерістер дәуірінде білім беру жүйесінің жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің мақсаттарына қол жеткізуді қамтамасыз ету қабілеті ретінде білім беру мазмұны мен сапасын жаңарту мәселелеріне ерекше назар аудару

кажет. Бұл мәселелерді шешу білім беру ортасын модельдеу арқылы мүмкін болады, оның жүйелік компоненті үздіксіз білім берудің түбегейлі жаңа жүйесін қалыптастырады.

Әдебиет

1.К.Д.Бузаубакова, А.Е.Беделбаева. Цифрлы білім беру ортасындағы педагогтің қызметі. Оқулық/К.Д.Бузаубакова, А.Е.Беделбаева. – Тараз: «ИП Бейсенбекова А.Ж.», 2023. – 128 б.

2.Құлымбетова А. «Цифрлық технологиялар және білім беру үрдісі», – Алматы: Білім, 2022.

3.Сейдахметова Ж. «Оқушылардың эмоциялық дамуы: психологиялық аспектілер» – Нұр-Сұлтан: Ғылым, 2021.

4.UNESCO (2023). *The impact of digital learning on emotional development in children.*

ОӘЖ 373.21

Артпедагогика эстетикалық тәрбиенің негізі

Нұрхашова А.Б., п.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматривается роль артпедагогических технологий в эстетическом воспитание школьников. художественно эстетических эмоций – переживания, сопереживания, сложных чувств при восприятии произведений искусства, прекрасного. Выявлению невидимых внутренних механизмов таких реакций, их усилению и вовлечению школьников в творчески- активную деятельность во многом способствуют технологии артпедагогики.

Abstract

The article examines the role of art pedagogical technologies in the aesthetic education of schoolchildren. artistic and aesthetic emotions – feelings, empathy, complex feelings when perceiving works of art, beauty. The technology of art pedagogy greatly contributes to the identification of invisible internal mechanisms of such reactions, their strengthening and the involvement of schoolchildren in creative activity.

Түрлі өнер арқылы эстетикалық тәрбие берудің іргетасы – әсемдікті құндылықтық ұғыну, жеке тұлғаның көп қырлы және терең эмоционалдық реакциялары негізінде құндылық санасын қалыптастыру, бұл Л.С. Выготский, Б.Г. Ананьев, Б.М. Неменский [1,2,3] және т.б.

Осы авторлардың еңбектерінің мазмұны және ізденушілердің практикалық тәжірибесі қоғамда қандай бағаланса да, сол

құндылықты көрсету, таңуға немесе «тамшылауға» болмайды – оны тек тәжірибеден өткізуге болады.

Ересек адам өнер туындыларын қабылдап, бағалай отырып, мақсатында, эмоцияларға, бұрынғы тәжірибе мен білімге негізделген, бала мұндай түсінікке жету, тәжірибе жасау. Б.М. Неменский, тәжірибені негізгі деп тану керек өнердегі оқыту әдісі [4].

Баланың өнердің кез келген түрімен қарым-қатынасы, ең алдымен, қабылдаудан басталады, сондықтан өнер туындысын қабылдау процесіне ерекше көңіл бөлудің шешуші маңызы бар.

Көркем педагогикалық технологияда өнердің қандай да бір түрін оқытуға басымдық берілмейді (сурет салу, мүсіндеу, музыка жазу, әдеби шығармашылық және т.б.).

Мақсаттары әлдеқайда маңызды жеке тұлғаның эмоционалдық-танымдық дамуы, олардың сенсорлық-эмоционалдық сферасының (қабылдау, түйсік) дамуы және қабілетінің дамуы. өз сезімдері мен ойларын білдіру (өзін-өзі жүзеге асыру).

Артпедагогика – адамның өнер (классикалық, халықтық, заманауи) арқылы даму принциптерін зерттейтін педагогика ғылымының дербес саласы.

Біз оны негізінен ғылыми білімнің екі саласының синтезі ретінде анықтаймыз: өнер және педагогика.

Артпедагогика 20 ғасырдың ортасында пайда болды. Соңғы кездері елімізде өнер арқылы тәрбиелеу, оқыту, тұлғаны дамыту және түзету жүзеге асырылатын инновациялық, тәжірибеге бағытталған білім беру технологиясы ретінде өнер педагогикасына қызығушылық артты.

Артпедагогика кескіндемені, фотосуретті, оқу ойындарын, музыканы және биді белсенді түрде пайдаланады. Бейнелеу өнері педагогикасының мақсаты – өнер арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру, шығармашылық қиялын және эмоционалды есте сақтау қабілетін дамыту, балалардың ішкі жан дүниесінің рухани-адамгершілік жағдайын үйлестіру және оларды әлеуметтендіру, ұлттық және әлемдік өнермен таныстыру арқылы баланың жеке басын тәрбиелеу [5].

Гуманизм идеясы көркем педагогиканың негізі болып табылады, адамға оның интеллектуалдық, көркемдік және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан ең жоғары құндылық ретіндегі қатынас.

Артпедагогиканың негізгі мақсаттары:

- 1) балада қоршаған ортаға деген эстетикалық көзқарас туғызу;
- 2) балада өнер негізін қалыптастыру;
- 3) сурет салу құралдарын игеру;
- 4) баланың өнер арқылы ерекше қажеттілігін толықтыру;

Басты педагогикалық талап – баланың шығармашылық қабілетін еркін көрсетуіне кедергі жасамау немесе жылдам нәтиже күту.

Сахналық (және өмірдегі) қарым-қатынас талаптарын сөзсіз орындауға болатын жаттығулар мен эскиздермен таныстыруды бастаған жөн. Осылайша, артпедагогикада жеке потенциалды жүзеге асыру балалардың шығармашылық әлеуетін ашуға және дайындауға, сондай-ақ өзін-өзі оқуға, өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылу.

Әдебиет

1.Выготский Л.С. Психология искусства. – М.: АСТ, 2019. 1998. – 480 с.

2. Ананьев Б.Г. Психология чувственного познания. – М.: Наука, 2001. – 279 с. (Серия «Памятники психологической мысли»).

3.Гулбоев А.Т.Развитие теории и практики применения артпедагогики и арттерапии в Узбекистане - Экономика и социум, 2023; № 4. 523-526 с

4.Неменский Б.М. Педагогика искусства. М.: Просвещение, 2012. – 240 с.

5.Колесникова Г.И. Основы специальной педагогики и специальной психологии: учеб. пособие для СПО / Г. И. Колесникова. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрайт, 2019. — 176 с.

ӨОЖ 371.3:371.322.6:376

Проблемалы оқытуды оқу үрдісіне енгізудің кейбір мәселелері

Алибекова С.А., І.Қабдолов атындағы
№12 ІТ мектеп-лицей мұғалімі

Резюме

С помощью обучения решаются основные вопросы процесса обучения, такие как предоставление учащимся систематического образования и формирование у них навыков и умений на основе полученных знаний.

Abstract

The main issues of the learning process, such as providing students with systematic education and building their skills and abilities based on the knowledge they have acquired, are addressed through teaching.

Әлемдік тәжірибеде бірнеше түрлі өзара балама мектептер баршылық, әрбіреуінің ұтымдылығы әр түрлі. Мысалы, дәстүрлі мектеп түлектерінің білімділік дейгейі жүйелілік, теориялық, ғылымилық тұрғыдан қарастырғанда жоғары, бірақ сол білімдерін қолдануға іскерлік қасиет-қабілеттерінің шеңбері тар болып келеді. Ал қызығу мен қажеттілікке негізделген еркін тәрбие мектептерінде білім беру үрдісі оқушылардың еріктері мен танымдылық дамуын шектейді, мұнда психиканың механикалық есте сақтау қызметі жөнді

дамымайды және кейбір қажетті дағдылар мен ебдейліктер деген астарлы пікір бар. Сондықтан, болашағы мол болып көрінетін дәстүрлі оқыту мен балама оқыту әдістемеліктерінің үйлестірілген түрі керек. Мұнда тасада қалдырмайтын мәселе – қайсысынан қандай элементтер, қандай негізде таңдалынып, қандай қатынаста құрастырылатындығы.

Оқушы тұлғасының дамуына айтарлықтай ықпал жасауды дәстүрлі мектеп іргесінде іске асыру – қазіргі кездегі білім беру жүйесінің дамуындағы елеулі бағыт. Яғни, мемлекеттік білім беру стандарты бойынша, базистік оқыту жоспарына негізделген, сыныпты-сабақты ұстанымын сақтайтын, бірақ үнемі өзгерістегі, заманға қарай икемделудегі білім беру жүйесі және психологиялық-педагогикалық жетістіктерге ашық мектеп болуы керек [1].

Оқушы тұлғасының дамуына максималды себепкер болу үшін дамыта оқыту идеясы бойынша ұстанымдар жүйесі қалыптасқан. Соның ішінен сабақ беруде басшылыққа алып, қолдануға ыңғайлысын келтіре кетейік.

1. Оқыту үрдісінде танып-білуге арналған материалға және оны игеру уәжіне оқушының қызығуын тудыру.

2. Мұғалім білім беру мазмұнын өңдеп жоспарлағанда оқыту үрдісін оқушы есептің шешуін табу, не басқа оқу мәселесін шешу барысында өзінің өзекті даму аймағына сүйенетіндей етіп, ал нәтижесі оның жақын даму аймағына әкелетіндей етіп жасау керек. Басқаша айтқанда, оқыту үрдісі оқушының өзіне берілген есепті шешу барысында оны шешуге қабілеті, білімі жеткендіктен оны ұжымдық талқылап, ойланып, гипотеза ұсынып, оны тексеруіне, қосымша әдебиеттермен жұмыс істеуіне негізделуі керек.

3. Оқушының тиімді даму жолдарын ашу үшін олардың әрқайсысының жеңістік жағдаятын алдын ала ескеру қажеттігі туады, яғни, оларға өз күштерімен шығара алатын есептер мен атқара алатын оқу тапсырмаларын беру керек. Сонда бала өзін жеңімпаз, қиын шыңды басып өтуші, меншікті жеңісті иеленуші ретінде сезінеді.

4. Жұмысты тексеруде баға оқушының жеткен нәтижесіне емес, оның еңбегінің мөлшеріне сәйкес қойылуы керек.

5. Сырттағы білімді іштегі білімге алиястыруға арналған іс-әрекеттер тізбектерін алдын-ала болжау қажет. Бұл нәтижеге топтық талдау, пікірталастар және т.б. жеткізеді.

6. Дамыта оқыту үрдісінде білім дайын берілмеуі тиіс, оқушы білім терңіне қарқынды ой еңбегін қажет ететін тапсырманы орындау арқасында өзі жетуі керек.

Оқушыларға жүйелі білім беру және алған білімі негізінде іскерлігі мен дағдысын қалыптастыру сияқты оқу процесінің негізгі мәселелері сабақ беру арқылы жүзеге асады. Сондықтан да сабақ беру әдістеріне әрқашан да ерекше көңіл бөліп, оны жетілдіру күн тәртібінен түспей келеді.

Педагогикалық тәжірибеде аралас сабақ кең орын алған. Аралас сабақ негізінен төрт кезеңнен тұрады: сұрақ-жауап оқушылардың өткен материалдарын игеру деңгейін тексеру, жаңа материалдарды түсіндіру, хабарланған білімді бекіту, үйде орындауға тапсырма беру. Бұнда сабақтың әр кезеңіне шектеулі уақыт беріліп, бүкіл сабақ жүрісіне кесте жасалынып отырады. Аралас сабақтың осылайша бір үлгіде жүргізілуі көп жағдайда оқытудың маңызын түсіріп, оқушылардың белсенділігін төмендетеді. Аралас сабақтың негізгі кемшіліктерін проблемалы оқытуды зерттеушілердің бірі М.И.Махмудов ашып көрсетті [2].

Аралас сабақтарға кеңінен қолданылып жүрген оқыту әдісіне түсіндіру-көрсету арқылы мәлімет беру жатады. Бұл әдісті қолдану кезінде оқытушы қажетті білімді дайын түрде береді де, оқушылардың іс-әрекетін белгілі бір шеңберде тежей отырып, оларды берілген материалды және оған байланысты іскерлікті жаңғыртуға жетелейді. Оқушылар оқу материалын жадына сақтап, ойлау арқылы ғана меңгереді де, бағдарлама материалдарын игеруде белсенділік көрсетпейді: оқу кезінде шешу жолы қарастырылған мәселелерді шешуге ғана үйренеді де, келешекте мәселені өз бетімен шешуге қабілеті нашар болады.

Бұлай оқыту әдісі оқушылардың белгілі бір мөлшердегі біліммен қамтамассыз етеді, бірақ олар алған білімін кең мөлшерде қолдануға қабілетсіз болады.

Проблемалық оқытудың жоғарыда көрсетілген оқыту әдісінен негізгі айырмашылығы оқушының дайын мәліметтерді қолданудан сол мәселелерді қажет ететін, ізденуші адамға айналуында.

Оқытушы проблемалық мәселені қою арқылы оқытушыларды проблемалық жағдайға алып келеді. Бұл жерде бұрынғы меңгерілген білім мен жаңадан пайда болған мәселе арасында қарама-қайшылық пайда болады да, оқушы оқытушының көмегімен осы мәселеге байланысты пайда болатын құбылыс немесе процеске талдау жасау арқылы оны түсінуге, игеруге тырысады. Бір сөзбен айтқанда, ойлау қабілетінің белсенділігі артады. Сондықтан да проблемелы оқытудың дүниетанымдық маңызы зор, өйткені, ол құбылыстар мен процестердің бір-бірімен байланысын көре білуге үйретеді, жеке тұлғада диалектикалық ойлау қабілетінің қалыптасуына әсер етеді. Солай дегенмен де, проблемалы оқыту білім беру мен тәрбиелеудің барлық мәселелерін шешіп бере алмайды. Оқу жүйесінде білім беру мен тәрбиелеудің әр түрлі әдістері мен қалыптары болуға тиіс. Проблемелы оқыту әдісін біртұтас дамыта оқыту жүйесінің қажетті бір бөлімі есебінде қарастырған жөн және оны проблемалық жағдайды жасаудың әр түрлі арнайы әдістері мен тәсілдерін кең қолдана отырып, сонымен бірге оқушылардың есте сақтағыштық, шығармашылық қасиеттерін пайдалана отырып дамыту қажет.

Проблемалы оқытудың теориялық мәселелерін М.И. Махмудов, А.М. Матюшкин, И.Я.Лернер, Ю.Н.Бабанский және т.б. еңбектер зерттеген еді. Проблемалы оқытуға арнап жазылған жұмыстардың саны біршама баршылық. Бірақ, соңғы кезде, елімізде бұл әдісті оқу процесінде қолданудың жағдайы қанағаттанарлықтай болмай отыр. Бұған негізгі себептердің бірі әдебиетте проблемалы оқыту жайында біртұтас оң пікірдің болмауында және оның мән жайын жақсы білетін оқытушылардың аздығында [3].

Қазіргі ғылым мен техниканың шарықтап алға басқан кезеңінде проблемалы оқытуды игеріп, оқу-тәрбие жұмыстарында қолданбаса болмайды. Проблемалы оқытуды игеруге бағышталған біз ұйымдастырған ізденіс жұмыстары проблемалы оқыту сабағының дәстүрлі аралас сабаққа қарағанда біршама артықшылықтары барлығына көз жеткізеді.

Проблемалы оқытуға арналған ізденіс жұмыстары проблемалы сабақты аралас сабаққа ұқсатып, бірнеше бөлімге нақпа-нақтап бөлуге болмайтындығын көрсетеді. Сонымен қатар, қойылған мақсат пен сабақтың мазмұнына байланысты оқытушы мен оқушылар арасындағы қарым-қатынастың белгілі бір реттігін жасауға да болмайды. Сол себепті проблемалық сабақты ұйымдастырудың сан-алуан жолы болуы мүмкін.

Проблемалы сабақты жүргізу негізінде дәстүрлі аралас сабақта қолданылып жүрген материалды бекіту бөлімінің қажеттілігі болмайды, өйткені жаңа білімді игерудің өзі оқушылардың өнімді қызметі арқылы атқарылады, ол өз кезегінде, оқушылардан бұрынғы меңгерілген білімді қолдана отырып жаңаны қабылдауды қажет етеді.

Проблемалы сабақ барысында жіберілген қателіктерді анықтап, талдау жасауға ерекше көңіл бөлінуге тиіс және бұндай жұмысты оқушылармен бірлесіп жұмыс жасаудың барлық кезеңінде жүргізіп отырған жөн.

Ізденіс жұмыстарын өткізу кезеңінде оқушылардың жіберген қателіктерін талдаудың мынадай бағыты белгіленді:

- оқушылар жіберген қателіктерді анықтап алу;
- қателіктер кеткендігіне оқушылардың көздерін жеткізу;
- қателіктердің жіберілу себептерін оқушылар күшімен анықтау;
- оқушылар қателіктердің жіберілу себептерін өз күшімен анықтай алмаған жағдайда, оларға көмек көрсету;
- оқушылармен бірлесе отырып қателіктерді түзету;

Ізденіс жұмыстары мынадай тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді:

- проблемалы оқыту сабақтары дәстүрлі аралас сабақтармен салыстырғанда, біріншіден, көп дайындықты қажет етеді, екіншіден, сабақтың жүрісі көп уақытқа созылады;

- белгілі бір пәнді бөлінген сағатына сай игеру үшін пән программасында көрсетілген тақырыптарды негізгі және қосалқы материалдарды бөліп алу қажет;

- қосалқы материалдарға бөлінген сағаттарды азайту арқылы негізгі материалдарға арналған сағаттарды көбейтуді ойластыру қажет;

- негізгі материалдарды оқытуды проблемалы сабақтарды ұйымдастыру арқылы өткізуге тырысып, қалғандарын дәстүрлі аралас сабақтармен өткізу пән тақырыптарын үйлесімді игерудің ең тиімді жолы екендігі анықталады.

Оқушылардың әр түрлі есептерін шығару, қойылған мәселелерді шешу кезінде өз білімдерін қолдана білуіне, маңыздысын іріктей білуіне, терең ойлай білуіне жасалынған талдау, проблемалық оқытудың арқасында оқушыларда жоғары дәрежеде өз бетімен жұмыс істеу қасиеті қалыптасатынын көрсетеді. Оқушылар талдаудың, іріктеудің, жіктеудің логикалық операцияларын ойдағыдай игере отырып, өз білімдерін жан-жақты қолдана білуге үйренеді. Сонымен қатар, оқушыларда ойлап-толғаудың биік деңгейі мен ақпараттарды өз күшімен игеруге қасиеттері пайда болады.

Әдебиет

1. Жұмабаев С. (2018). *Оқушы тұлғасын дамытудың педагогикалық шарттары*// Педагогика және психология журналы, №3, 45–49-б.

2. Проблемалы оқытуды оқу процесіне енгізудің кейбір мәселелері//*Халықаралық ғылыми конференция материалдары*, Rusnauka.com, 2014. №17.
https://www.rusnauka.com/17_PMN_2014/Pedagogica/2_171241.doc.htm

3. Stud.kz. “Теориялық мәселелерін М.И. Махмудов, А.М. Матюшкин, И.Я. Лернер, Ю.Н. Бабанский

**Бастауыш білім беруде жасанды интеллект негізіндегі
жекелендірілген оқыту әдістерінің тиімділігі**

Сұлтанбек Г.С.,
7M01303 – Бастауыш оқытудың педагогикасы
мен әдістемесі білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются преимущества методов персонализированного обучения на основе искусственного интеллекта в начальном образовании. Показано, что технологии ИИ учитывают индивидуальные особенности учащихся и способствуют повышению их учебных достижений.

Abstract

The article examines the advantages of personalized learning methods based on artificial intelligence in primary education. It is shown that AI technologies take into account students' individual characteristics and contribute to improving their academic achievement.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесі ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуына байланысты түбегейлі өзгерістерді бастан кешіруде. Соның ішінде жасанды интеллект технологиялары білім беруді жаңғырту мен оқыту процесін жекелендірудің басты құралдарының біріне айналып отыр. Әсіресе бастауыш білім беру кезеңінде әрбір оқушының қабілеті, қызығушылығы және даму қарқыны әртүрлі болатындықтан, жекелендірілген оқыту әдістерін қолдану ерекше маңызға ие [1].

Сондықтан бастауыш білім беруде жасанды интеллектке негізделген жекелендірілген оқыту әдістерін қолданудың өзектілігі артып келеді. Бұл бағыт білім беру жүйесін тиімді ұйымдастыруға, мұғалімнің кәсіби қызметін жеңілдетуге және оқушының жеке дамуын қолдауға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллектті білім беру жүйесіне енгізу соңғы жылдары көптеген ғалымдардың назарын аударып отыр. Әсіресе бастауыш білім беруде оқытуды жекелендіру мәселесі отандық және шетелдік зерттеулерде кеңінен қарастырылған.

Қазақстандық педагог-ғалымдар жасанды интеллект пен цифрлық технологиялардың оқыту сапасына ықпалын жан-жақты талдауда. Қожахметова еңбегінде бастауыш мектепте цифрлық технологияларды қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін

арттыруға және олардың жеке ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік беретіні атап өтіледі [2].

Ибраева өз зерттеуінде жекелендірілген оқыту әдістерін қолдану арқылы оқушылардың білім сапасын арттырудың тиімді жолдарын ұсынады. Ал Әбілқасымова ЖИ технологиялары мұғалім қызметін жеңілдетіп қана қоймай, оқушылардың оқу мотивациясын күшейтетініне назар аударады [3].

Халықаралық тәжірибеде жасанды интеллект негізіндегі жекелендірілген оқытудың тиімділігіне байланысты көптеген зерттеулер жүргізілуде. Smithеңбегінде адаптивті оқыту жүйелері (adaptive learning systems) әрбір оқушының оқу қарқыны мен қабілетіне сәйкес тапсырмалар ұсыну арқылы білім сапасын едәуір жақсартатыны көрсетілген. Brown және Леебастауыш білім беруде ЖИ технологияларының қолданылуы балалардың танымдық дағдыларын дамытуға және мұғалімге оқушылардың оқу траекториясын бақылауға мүмкіндік беретінін дәлелдеген. Сонымен қатар, UNESCOесебінде жасанды интеллектті білім беру жүйесіне енгізу оқыту процесін жаңғыртудың әлемдік тенденциясы ретінде қарастырылады [4].

Жалпы алғанда, ғылыми әдебиеттерді талдау бастауыш білім беруде жасанды интеллектке негізделген жекелендірілген оқыту әдістерін қолдану оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеріп, олардың оқу жетістіктерін арттыруда тиімді құрал екенін дәлелдейді.

Зерттеудің мақсаты – бастауыш білім беруде жасанды интеллектке негізделген жекелендірілген оқыту әдістерінің тиімділігін айқындау және оны білім беру тәжірибесінде қолдану мүмкіндіктерін талдау.

Осы мақсатқа сәйкес мынадай міндеттер қойылды:

- жекелендірілген оқыту әдістерінің теориялық негіздерін айқындау;
- жасанды интеллект технологияларының бастауыш мектептегі қолданылу ерекшеліктерін талдау;
- ЖИ-ге негізделген жекелендірілген оқытудың оқушылардың оқу жетістіктеріне ықпалын бағалау;
- мұғалімдердің тәжірибесінде ЖИ құралдарын қолданудың артықшылықтары мен шектеулерін анықтау;
- бастауыш білім беруде ЖИ технологияларын тиімді пайдалану бойынша ұсыныстар ұсыну.

Жекелендірілген оқыту – әрбір оқушының қабілетін, қызығушылығын және оқу қарқынын ескеруге бағытталған заманауи педагогикалық тәсіл. Бастауыш сынып оқушылары үшін мұндай әдістердің маңызы ерекше, себебі бұл кезеңде баланың танымдық белсенділігі, оқу мотивациясы және тұлғалық қасиеттері қалыптасады.

Жасанды интеллектке негізделген жекелендірілген оқыту әдістерін бірнеше бағытқа бөлуге болады:

1. Адаптивті оқыту жүйелері. ЖИ оқушының білім деңгейін үнемі қадағалап, тапсырмалардың күрделілігін автоматты түрде реттейді. Мысалы, оқушы қателік жіберген жағдайда жеңілдетілген тапсырмалар ұсынады, ал жақсы меңгерген жағдайда күрделі жаттығулар береді.

2. Жеке оқу траекториясын құру. ЖИ технологиялары әрбір оқушы үшін оқу жоспарын бейімдеп жасай алады. Бұл тәсіл арқылы оқушы өз қарқынына сай білім алып, жеке қабілетін дамытады.

3. Автоматтандырылған бағалау. ЖИ платформалары тест, жаттығу және тапсырмаларды жедел тексеріп, нәтижелерін талдап, оқушының әлсіз тұстарын анықтайды. Бұл мұғалімге уақыт үнемдеуге және оқушыларға сапалы кері байланыс беруге мүмкіндік береді.

4. Кері байланыс пен ұсыныстар. ЖИ жүйелері әрбір оқушыға жеке ұсыныстар жасап, қателерін түзету жолдарын көрсетеді. Сонымен қатар, оқу мотивациясын арттыру үшін геймификация элементтерін қолданады.

5. Оқыту процесін дербестендіру. ЖИ оқушының оқу стилін (визуалды, аудиалды, кинестетикалық) ескере отырып, материалды әртүрлі форматта ұсына алады. Бұл бастауыш мектеп оқушылары үшін ерекше тиімді.

Осылайша, ЖИ негізіндегі жекелендірілген оқыту әдістері оқушының оқу жетістігін арттыруға, мұғалімнің кәсіби қызметін қолдауға және білім беру сапасын жақсартуға бағытталған.

Артықшылықтары:

- Жекелендірілген тәсіл – жасанды интеллект әр оқушының оқу қарқыны, қабілеті мен қызығушылығына сәйкес оқу тапсырмаларын бейімдейді. Бұл оқушылардың білімді тереңірек меңгеруіне ықпал етеді.

- Жедел кері байланыс – ЖИ жүйелері оқушының қателерін жылдам анықтап, түзету бойынша ұсыныстар береді, осылайша оқу үдерісі үздіксіз жақсарады.

- Оқытушыға көмек – мұғалімдер оқушылардың оқу траекториясын бақылап, талдау жасай алады, бұл оларға дифференциацияланған әдістерді қолдануға мүмкіндік береді.

Шектеулері:

- Техникалық тәуелділік – тұрақты интернет пен цифрлық құрылғылардың қолжетімсіздігі ауылдық мектептер үшін қиындық туғызады.

- Мұғалімнің рөлі – ЖИ оқыту үдерісін жеңілдеткенімен, мұғалімнің бағыттаушы, тәлімгерлік қызметін толық алмастыра алмайды.

- Этикалық мәселелер – оқушылардың дербес мәліметтерінің қауіпсіздігі мен құпиялылығы әрдайым сақталмауы мүмкін.

- Шектелген шығармашылық – ЖИ негізіндегі оқыту көбінесе дайын үлгілерге сүйенетіндіктен, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін толық дамытпауы ықтимал [5].

Жалпы алғанда, жасанды интеллектке негізделген жекелендірілген оқыту әдістері бастауыш білім беру сапасын арттыруда тиімді құрал болып табылады. Дегенмен, оның толық әлеуетін жүзеге асыру үшін инфрақұрылымдық қолдау мен педагогикалық құзыреттілікті дамыту қажет.

Жасанды интеллектке негізделген жекелендірілген оқыту әдістері бастауыш білім беру саласында жаңа мүмкіндіктерді ашып отыр. Ол оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеріп, оқу қарқынын тиімді басқаруға, білім сапасын арттыруға ықпал етеді. Зерттеу барысында ЖИ технологияларының артықшылықтары – жекелендірілген тәсіл, жедел кері байланыс, мұғалімге көмек және оқушы ынтасын арттыру екендігі анықталды. Сонымен қатар, техникалық тәуелділік, деректер қауіпсіздігі, мұғалім рөлінің сақталуы және шығармашылықты дамытудағы шектеулер де бар екені көрсетілді.

Жалпы алғанда, жасанды интеллект құралдарын бастауыш білім беру үдерісіне енгізу оқытудың тиімділігін арттырудың заманауи бағыты болып табылады. Алайда бұл технологияны нәтижелі қолдану үшін педагогтердің ақпараттық құзыреттілігін дамыту, инфрақұрылымды жетілдіру және этикалық нормаларды сақтау маңызды.

Әдебиет

1.Әбілқасымова А. (2023). Жасанды интеллект және білім беру технологиялары. Алматы: Қазақ университеті.

2.Қожахметова Ф. (2021). Бастауыш мектепте цифрлық технологияларды қолданудың педагогикалық негіздері. Алматы: Білім баспасы.

3.Ибраева Л. (2022). Цифрлық білім беру ортасында оқытуды жекелендірудің тиімді жолдары. Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ.

4.Smith J. (2019). Artificial Intelligence in Personalized Learning: Opportunities and Challenges. New York: Springer.

5.Тлеубергенова М. (2020). Жекелендірілген оқытудың психологиялық-педагогикалық аспектілері. Қарағанды: ҚарМУ баспасы.

**Бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби рефлексиясын
қалыптастыруда цифрлық технологиялардың рөлі**

Утембаева Ж.М.,
7M01303 – Бастауыш оқытудың педагогикасы
мен әдістемесі білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассмотрено значение использования инновационных методов и средств в начальном образовании. В ходе исследования были проанализированы их эффективность, преимущества и ограничения. Установлено, что инновационные подходы способствуют повышению профессиональной компетентности учителей и развитию творческой активности учащихся.

Abstract

The article examines the importance of using innovative methods and tools in primary education. The study analyzed their effectiveness, advantages, and limitations. It was found that innovative approaches contribute to enhancing teachers' professional competence and fostering students' creative activity.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде цифрлық технологияларды пайдалану оқыту үдерісінің ажырамас бөлігіне айналды. Әсіресе бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби тұрғыдан даярлауда инновациялық әдістер мен цифрлық орта құралдарын қолдану өзекті мәселе болып отыр. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің маңызды құрамдас бөлігі – кәсіби рефлексия, яғни өзінің педагогикалық тәжірибесін талдау, жетістіктері мен кемшіліктерін анықтап, оларды жетілдіру жолдарын айқындау қабілеті [1].

Цифрлық технологиялар рефлексиялық үдерісті жаңа деңгейге көтеріп, мұғалімге оқу процесін талдауда, жеке әдістемелік қоржынын жетілдіруде және оқушының даму траекториясын бағалауда мол мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қашықтан оқыту платформалары, онлайн-портфолио, электронды күнделік және бейне-талдау құралдары мұғалімнің кәсіби дамуын қолдаудың тиімді тетігіне айналады.

Осыған байланысты бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби рефлексиясын қалыптастыруда цифрлық технологияларды қолдану мәселесі педагогика ғылымындағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Бұл тақырыптың өзектілігі – білім сапасын арттыруда

мұғалімнің кәсіби өсуіне ықпал ететін заманауи инновациялық тәсілдерді айқындау қажеттілігінде.

Жанпейісова М.Ә. жеке тұлғаға бағдарланған оқытуды ұйымдастыруда мұғалімнің кәсіби рефлексиясы маңызды орын алатынын айтады [2].

Әбдіғаппарова С.Т. бастауыш білім беруде цифрлық технологияларды қолдану арқылы мұғалімдердің әдістемелік мәдениеті мен кәсіби дамуы арта түсетінін негіздейді. Сонымен қатар, қазақстандық педагог-зерттеушілер кәсіби рефлексияны цифрлық ортада қалыптастыру мұғалімдердің ақпараттық құзыреттілігін жетілдіруді қажет ететінін баса көрсетеді [3].

Жалпы алғанда, отандық және шетелдік еңбектер мұғалімдердің кәсіби рефлексиясын дамытуда цифрлық технологиялардың маңызын айқындайды. Алайда, бастауыш сынып мұғалімдеріне бейімделген арнайы әдістемелік жүйелер мен инновациялық тәжірибелерді терең зерттеу әлі де өзекті болып отыр.

Зерттеудің мақсаты – бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби рефлексиясын қалыптастыруда цифрлық технологиялардың рөлін айқындау және олардың тиімді қолдану мүмкіндіктерін талдау.

Осы мақсатқа сәйкес мынадай міндеттер қойылды:

- кәсіби рефлексия ұғымының теориялық негіздерін талдау;
- бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби дамуындағы рефлексияның маңызын анықтау;
- цифрлық технологиялардың мұғалім кәсібіндегі рефлексиялық үдерістерге ықпалын зерттеу;
- отандық және шетелдік тәжірибелер негізінде рефлексияны дамытуға арналған инновациялық технологияларды саралау;
- бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби рефлексиясын жетілдіру үшін цифрлық ортада қолдануға болатын тиімді әдістерді ұсыну.

Қазіргі заман мұғалімі үшін кәсіби рефлексия педагогикалық қызметтің ажырамас бөлігіне айналып отыр. Рефлексия мұғалімге өзінің іс-әрекетін бағалауға, сабақ беру әдістерін жетілдіруге және оқушылардың оқу жетістіктерін объективті түрде талдауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда цифрлық технологиялар кәсіби рефлексияны жаңа деңгейге көтеретін маңызды құралдардың бірі болып саналады.

Біріншіден, цифрлық орта мұғалімнің тәжірибесін жүйелі түрде тіркеуге жағдай жасайды. Мысалы, бейнежазбалар арқылы сабақ барысын талдау, электронды күнделіктер мен онлайн-платформалардағы оқушылардың нәтижелерін бақылау рефлексия үшін нақты деректер береді.

Екіншіден, цифрлық құралдар жедел кері байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Арнайы мобильді қосымшалар мен интерактивті

платформалар мұғалімге өзінің әдістемелік шешімдерінің тиімділігін уақытылы бағалап, оқыту әдістерін жетілдіруге жол ашады.

Үшіншіден, цифрлық технологиялар кәсіби қауымдастықтар мен онлайн-коучингке қосылуға жағдай жасап, мұғалімнің үздіксіз кәсіби дамуын қамтамасыз етеді. Бұл ортада мұғалім әріптестерімен тәжірибе алмасып, өз жетістіктері мен кемшіліктерін салыстыра отырып рефлексия жасауға мүмкіндік алады.

Демек, цифрлық технологиялардың қолданылуы мұғалімнің кәсіби рефлексиясын жүйелі түрде қалыптастыруға, педагогикалық құзыреттілігін дамытуға және бастауыш білім беру сапасын арттыруға ықпал етеді.

Бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби рефлексиясын дамытуда инновациялық әдістер мен цифрлық құралдардың маңызы зор. Олар мұғалімге өз тәжірибесін талдап, педагогикалық қызметін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Электронды портфолио. Мұғалім өзінің сабақ жоспарларын, оқушылардың жетістіктерін, рефлексиялық жазбаларын электронды форматта сақтап, уақыт өте келе кәсіби дамуын қадағалай алады. Бұл әдіс өзін-өзі бағалау дағдысын жетілдіреді.

Видеосабақтарды талдау. Сабақ барысын бейнежазбаға түсіру және кейін арнайы бағдарламалар арқылы талдау мұғалімнің кәсіби әрекетіне сыни тұрғыдан қарауына жағдай жасайды. Бұл әдіс оқытудағы күшті және әлсіз тұстарды анықтауға көмектеседі.

Онлайн-платформалар мен LMS жүйелері (Learning Management System).

Google Classroom, Moodle, Microsoft Teams сияқты жүйелер мұғалімге оқу материалдарын ұйымдастырумен қатар, оқушылардың оқу нәтижелерін автоматты түрде жинақтап, талдауға мүмкіндік береді.

Рефлексиялық күнделік жүргізудің цифрлық нұсқасы. Арнайы мобильді қосымшалар мен блог-платформалар арқылы мұғалім күнделікті өз тәжірибесін жазып, кәсіби ой-толғаныстарын тіркеп отыра алады.

Онлайн-коучинг және кәсіби қауымдастықтар. Мұғалімдер виртуалды семинарларға, вебинарларға қатысып, кәсіби диалог жүргізу арқылы өз тәжірибесіне жаңа көзқарас қалыптастырады [4].

Осы инновациялық әдістер мен құралдар бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби рефлексиясын қалыптастыруда тиімді қолданыс табуда. Олар педагогтің үздіксіз кәсіби дамуына, білім сапасын арттыруға және оқушылардың қажеттіліктеріне бейімделген оқытуды жүзеге асыруға ықпал етеді.

Цифрлық технологияларды бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби рефлексиясын дамытуда қолданудың тиімділігі айқын. Дегенмен, олардың мүмкіндіктерімен қатар белгілі бір шектеулері де бар.

Артықшылықтары:

- Жүйелілік пен қолжетімділік. Цифрлық ортада мұғалім өз тәжірибесін кез келген уақытта жазып, талдап, қайта қарастыра алады.
- Деректерге негізделген шешім қабылдау. Оқу нәтижелерін электронды жүйелер автоматты түрде жинақтап, талдау жасауға жағдай жасайды.
- Кері байланыстың жеделдігі. Мұғалім цифрлық құралдар арқылы оқушылардан, әріптестерден немесе тәлімгерден шұғыл пікір алып, өз іс-әрекетін түзете алады.

Шектеулері:

Техникалық тәуелділік. Интернеттің әлсіздігі немесе қажетті құрылғылардың болмауы цифрлық құралдардың тиімді қолданылуына кедергі келтіреді.

- Ақпараттық қауіпсіздік. Оқушылар мен мұғалімдердің жеке деректерін қорғау мәселесі әрдайым өзекті болып қала береді.

- Мұғалімнің цифрлық құзыреттілігі. Барлық педагогтер бірдей деңгейде технологияны меңгермегендіктен, тиімділікке қол жеткізу үшін арнайы дайындық қажет.

- Уақыт шығыны. Кей жағдайларда электронды платформаларда ақпаратты енгізу мен өңдеу мұғалімге қосымша уақыттық жүктеме түсіреді.

Жалпы алғанда, инновациялық әдістер мен құралдарды тиімді пайдалану бастауыш білім беру жүйесінде мұғалімдердің кәсіби рефлексиясын дамытуға, педагогикалық шеберлікті шыңдауға және білім сапасын жоғарылатуға ықпал етеді.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. (2022). Цифрлық білім беру ресурстарын қолдану әдістемелік нұсқаулық. Астана: БІ. Алтынсарин атындағы ҰБА.
2. Жанпейісова М.Ә. (2020). Жеке тұлғаға бағдарланған оқытудың ғылыми негіздері. Қазақстан мектебі, (6), 15–21.
3. Әбдіғаппарова С.Т. (2021). Бастауыш білім беруде цифрлық технологияларды қолдану ерекшеліктері. Педагогика және психология, 3(48), 112–118.
4. Цифрлық білім беру ресурстарын қолдану әдістемелік нұсқаулық. Астана: БІ. Алтынсарин атындағы ҰБА.

**Болашақ бастауыш мұғалімдердің құзыреттіліктерін
қалыптастыру жолдары**

Шыныбек Л.У., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы формирования профессиональной компетентности учителей начальных классов в современной системе образования. Автор остановится на основных путях и эффективных методах формирования компетенций будущих учителей и опишет значение современных педагогических технологий, используемых в учебном процессе. Показано, что компетентностное образование – залог повышения качества образования.

Abstract

This article discusses the issues of the formation of the professional competence of primary school teachers in the modern education system. The author will focus on the main ways and effective methods of forming the competencies of future teachers and describe the importance of modern pedagogical technologies used in the educational process. It is shown that competence-based education is the key to improving the quality of education.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде қазіргі таңда құзыреттілікке негізделген оқыту тұжырымдамасы басты бағыттардың біріне айналды. Әсіресе, бастауыш сынып мұғалімі білім алушының тұлға болып қалыптасуындағы алғашқы және маңызды буынның өкілі ретінде жан-жақты дайындықты қажет етеді. Осыған орай, педагог мамандарды даярлау барысында олардың кәсіби құзыреттіліктерін дамыту өзекті мәселе болып табылады.

Құзыреттілік – бұл белгілі бір салада тиімді әрекет етуге мүмкіндік беретін білім, білік, дағды және тұлғалық сапалардың жиынтығы. Бастауыш мұғалім үшін құзыреттілік оның тек пәндік білімін ғана емес, сонымен қатар оқытудың әдістемесін, оқушы психологиясын, тәрбиелеу әдістерін меңгеруін қамтиды.

Қазіргі қоғамның дамуы үнемі өсіп келе жатқан динамизммен, табиғатты танудың жаңа деңгейлеріне енуімен, әлеуметтік құрылымның өзгеруімен және бұрын белгісіз салаларда сапалы жаңа қызмет түрлерінің пайда болуымен сипатталады. Инновациялардың ұлғаюы; білім беру нәтижелеріне қойылатын жаңа талаптар; оқыту нәтижелерін бағалаудың өзге жүйесі; пәндерді интеграциялау мәселелері; жаңа пәндерді енгізу бастауыш сынып мұғалімі

қызметінің мазмұнын жаңартуды, зияткерлік ресурстарды шоғырландыруды, жүзеге асырылатын кәсіби қызметте жаңа мінез-құлық стратегияларын сыни, шығармашылық тұрғыдан игеру үшін қажетті ақпаратты өз бетінше іздеуге ұмтылуды талап етеді.

Мұғалімнің кәсіби қызметінде жаңа сапаға қол жеткізубастауыш сыныптар, педагогикалық процесті жобалау мен басқаруды қайта қарастырумен байланысты [1], онда ол қазір тек мұғалім ретінде ғана емес, сонымен қатар: нұсқаушы (кіші мектеп оқушыларымен жеке - топтық жұмысты әзірлеу, үйлестіру, оқу жұмысының барысы мен нәтижелерін бағалау бойынша жүйелі түрде жүргізетін адам); тәлімгер (балаға атаулы көмек көрсете алатын, оны проблемалық жағдайдан құтқармай, оны жеңуге көмектесетін адам); кеңесші (оқу міндетін талқылауға, түрлі мәселелер бойынша кеңес беруге қабілетті маман); куратор (білім беру процесіне қатысушы, оның басты мақсаты балалардың өмірлік тәжірибесін (жалпылау, таңдау, жауапты мінез-құлық) және өмірлік құндылықтарды игеруі үшін жағдай жасау болып табылады); менеджер (ресурстарды педагогикалық талдау сияқты басқару технологияларын меңгерген адам, мақсаттарды жобалау, жоспарлау, ұйымдастыру, түзету және нәтижелерді талдау мүмкіндігі) және жай ғана көмекші.

Педагог-білім беру саласындағы заманауи маман. Осы көзқараспен қараған кезде мұғалімнің жеке басы екі компонентті қамтиды – құзыреттілік. Бастауыш сынып мұғалімі-Бастауыш мектеп жасындағы балалардың мұғалімі және тәрбиешісі. Педагог-1-кестеде көрсетілген бес компоненттен тұратын интегративті жеке кәсіби маңызы бар білім ретінде кәсіби педагогикалық мәдениеттің тасымалдаушысы қарастырылған.

Кесте 1. Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің педагогикалық мәдениет жүйесінің компоненттері

Педагогикалық мәдениеттің компоненттері	Педагог қызметінің сипаттамасы
Коммуникативті компонент	Сабақта және сабақтан тыс уақытта оқушылармен қарым-қатынас пен ынтымақтастық үшін ашықтық
Құрылымдық компонент	Оқушылардың қызметін және өзінің кәсіби қызметін ұйымдастыру
Перцептивті компонент	Оқушының эмоционалды жағдайы мен мінез-құлқының мотивтерін түсіну қабілеті, эмпатия қабілеті (эмпатия)
Инновациялық компонент	Инновациялық қызметке, кәсіби тәжірибені жаңартуға, педагогикалық ізденіске қажеттілік
Рефлексивті компонент	Өзінің кәсіби қызметін жеке өзін-өзі анықтаудың негізгі саласы ретінде түсіну, өзінің кәсіби дамуын өзін-өзі бағалау

Көптеген зерттеушілер құзыреттілігін оның қызметінің тәуелсіз құрамдас бөлігі ретінде қарастырады, ал біз зерттеу құзыреттілігі барлық басқа іс-шараларға енеді деп санаймыз. Осы қызмет түрлерінің тізімі педагогикалық процестің біртұтас, жүйелі көзқарасына негізделуі керек [2]. Кәсіби қызметтің жүйе құраушы және реттеуші факторы зерттеу құзыреттілігі болуы керек.

Бұрын айтылғандай, құзыреттілік тек интеллектті ғана емес, сонымен қатар тиімді мінез-құлықты, қабілеттерді, ішкі мотивацияны да қамтиды. Ішкі мотивация жеке тұлғаның құндылықтарымен анықталады және құзыреттілікті дамытуда шешуші рөл атқарады. Құзыреттіліктің мәнін қарастыруда Дж. Равен «мотивация» ұғымдарына сүйенеді, «мақсат қою», «мінез-құлық» [3]. Оларды 2-кестеде толығырақ қарастырайық.

Кесте 2. Дж. Равен айтуынша құзыреттіліктің мәнін анықтау

Мотивация	Құзыреттілік тек орындалатын іс-әрекет Жеке маңыздылыққа ие болған жағдайларда ғана дами алады және көрінеді. Сондықтан құзыреттілік компоненттері мүмкін емес Мотивациядан бөлек қарастырыңыз. Мотивация құзыреттіліктің интегралды бөлігі болып табылады.
Мақсат қою	Тиімді қызмет белгілі бір жағдайда көрінетін жеке құзыреттілік немесе қабілет деңгейінен гөрі мақсатқа жету процесінде көптеген жағдайларды қамтитын тәуелсіз және бір-бірін алмастыратын құзыреттіліктердің жиынтығына байланысты. Жеке тұлғаның қол жеткізуіне жұмсалған ұзақ уақыт бойы әртүрлі жағдайларда жеке адамдар көрсететін құзыреттіліктердің толық жиынтығын бағалау керек.
Мінез-құлық	Құндылықтарға негізделген әлеуметтік процестерді түсіну Құзыретті мінез-құлықта орталық рөл атқарады. Мінез-құлық көбінесе жеке тұлғаның әртүрлі жағдайларда қалай әрекет ету керектігі туралы идеяларымен анықталады. Мінез-құлыққа әлеуметтік рөлдер туралы идеялар да қатты әсер етеді. Ол ол сондай-ақ "басқару", "қатысу" ұғымдарымен белгіленетін әлеуметтік процестер туралы адамдардың өзіндік идеяларымен анықталады, "көпшілік шешім қабылдау" және т.б. Құзыретті мінез-құлық моделі мінез-құлықты адамның құндылықтарын, оның адамгершілік жағдайларын, оның идеялары мен үміттерін, сондай-ақ ол өздігінен көрсетуге бейім құзыреттілік компоненттерін анықтау арқылы жақсы түсінуге болатындығына негізделген. Ұмтылу өзі үшін маңызды мақсаттар.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің құзыреттілігін қалыптастыру – ұзақ мерзімді, кешенді және мақсатты түрде жүргізілетін процесс. Қазіргі білім беру талаптарына сәйкес педагог тек пәнді білумен шектелмей, жан-жақты дамыған, оқушының тұлғалық өсуіне жағдай жасай алатын маман болуы тиіс. Осы

мақсатта жоғары оқу орындарында білім беру бағдарламаларын жетілдіру, тәжірибеге бағытталған оқыту әдістерін енгізу, педагогикалық практикаларды тиімді ұйымдастыру – болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін арттырудың басты тетіктері болып табылады.

Әдебиет

1. Сарыбеков М.Н. Квалификационная характеристика педагогического работника как основа формирования профессиональных компетенций//Доклады Казахской Академии образования.—2009. —№1.С.8—12.

2. Масырова Р.Р. Особенности формирования видения целостного педагогического процесса у будущих учителей начальных классов: автореф. канд.пед.наук:13.00.01.- Алма-Ата,1991.-25с.

3. Равен Дж. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация.—М.,2002. —396с.

ӨОЖ 371.31: 373.3: 371.134

Дуальды оқыту негізінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру

Тоқболат Н.Е., 2 курс магистранты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қ.

Резюме

В статье рассматривается формирование профессиональной компетентности будущих учителей начальных классов в условиях дуального обучения. Актуальность исследования обоснована необходимостью повышения качества подготовки педагогических кадров, способных эффективно решать задачи современного начального образования.

Abstract

The article discusses the formation of professional competence of future primary school teachers in the context of dual education. The relevance of the study is justified by the need to improve the quality of teacher training, ensuring their ability to effectively address the goals and objectives of modern primary education.

Германияда пайда болып, Еуропада кеңінен таралған дуальды білім беру жүйесі – бұл оқу орындарындағы теориялық білім мен кәсіпорындардағы практикалық даярлықты үйлестіретін бірегей кәсіптік оқыту моделі. Бұл тәсіл студенттерге тек академиялық білімді

ғана емес, сонымен қатар еңбек нарығына табысты шығу үшін қажетті практикалық тәжірибені де алуға мүмкіндік береді [1].

Қазіргі таңда кәсіптік білім беру жүйесінде дуальды оқыту ерекше маңызға ие. Бұл жүйе студенттерге теориялық білімді меңгерумен қатар, кәсіпорындардағы практикалық тәжірибе арқылы кәсіби құзыреттіліктерді дамытуға мүмкіндік береді. Дуальды оқыту барысында оқу орны теорияны, ал кәсіпорын практикалық дағдыларды қалыптастырады, екі мекеме тәуелсіз серіктестік негізінде бірлесіп жұмыс істейді [2].

Мамандарды даярлауда теориялық бөлік әдетте білім беру ұйымдарында, ал практикалық бөлік кәсіпорындарда жүзеге асады. Қазақстанда дуальды оқыту оқуды өндірістік тәжірибемен байланыстыра ұйымдастырылады: студенттер дәстүрлі сабақпен қатар нақты кәсіпорындарда тәжірибе жасап, теориялық білімдерін практикалық тұрғыда қолданады [3].

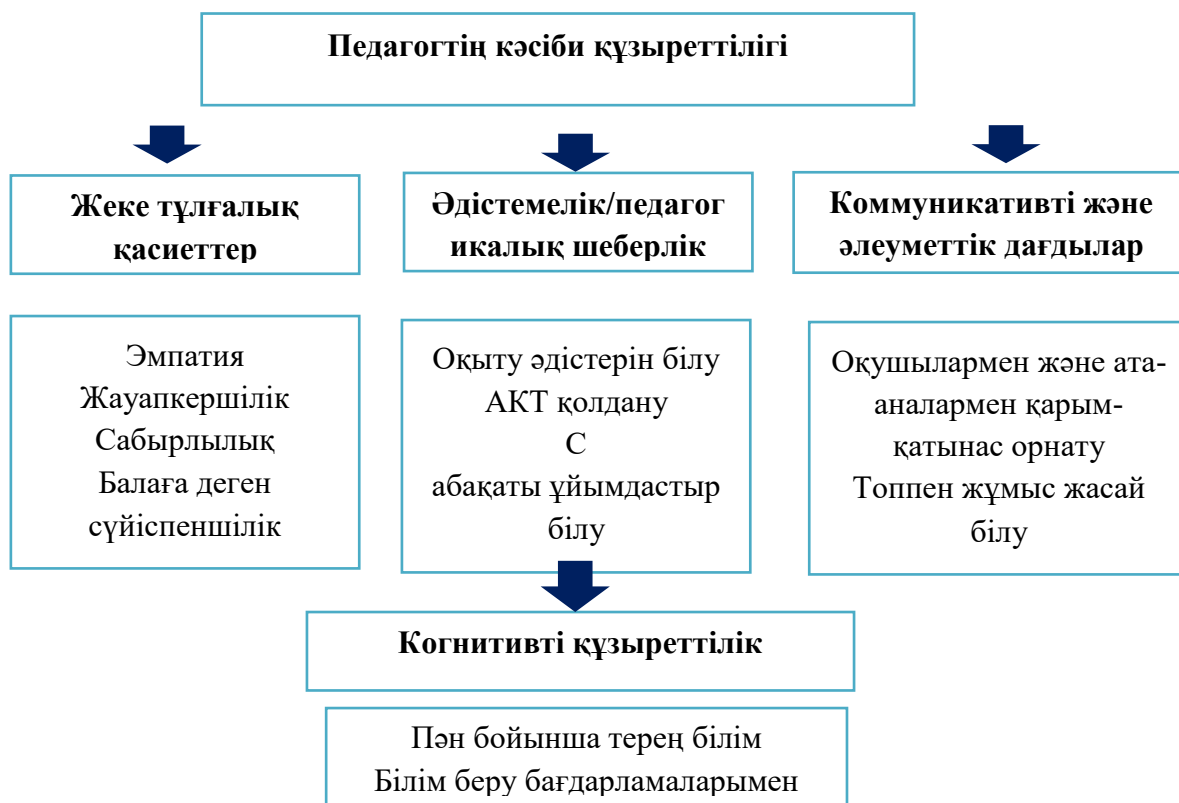
Құзырет дегеніміз не? Кәсіби құзырет дегеніміз не?

Құзырет сөзінің мағынасы кең контекстілі болуына байланысты бірнеше мағынаны білдіреді. Дегенмен де бұл сөздің мағынасын белгілі бір саладағы білім, білі, дағдылардың жиынтығы деп анықтасақ болады. Кәсіби құзыреттілік туралы ғалымдардың анықтамаларын төмендегідей топтастырып көрсетсек болады:

Кесте 1. Кәсіби құзыреттілік туралы ғалымдардың пікірлері

Автор	Анықтама
В. А.Сластенин[4].	кәсіби құзыреттілік – бұл маманның іскерлік және жеке қасиеттерінің интегралды сипаттамасы, ол тек білім, білік және тәжірибе деңгейін ғана емес, сонымен қатар тұлғаның әлеуметтік-адамгершілік ұстанымын да көрсетеді.
В.А. Адольф[5].	кәсіби құзыреттілікті «оқу-тәрбие процесін құрудың вариативтілігін, оңтайлылығы мен тиімділігін қамтамасыз ететін адамның білім, білік және қасиеттерінің кешенін қамтитын күрделі құрылым
А.П. Акимова[4].	кәсіби құзыреттілікті тар және кең мағынада қарастырады. Тар мағынада кәсіби құзыреттілік «оқыту барысында алынған білім, дағды, біліктердің жиынтығы» болып табылады. Егер бұл терминді кең мағынада қарастыратын болсақ, онда бұл «қоршаған ортамен өзара әрекеттесудің табыстылық деңгейі
В.А. Болотов[4].	кәсіби құзыреттілікті білімділік ретінде сипаттайды, «жеке өзіндік жүзеге асыруға ықпал ететін білім, біліктердің өмір сүру тәсілі

Сонымен жоғарыдағы көрсетілген анықтамалар негізінде педагогтің кәсіби құзыреттілігі – бұл мұғалімнің білім беру процесін тиімді ұйымдастыруы үшін қажетті білім, білік және дағдылардың жиынтығы,-деп оны төмендегі сызба арқылы көрсетсек болады.

Сурет 1. Педагогтің кәсіби құзыреттілігі

Дуальды оқыту барысында болашақ бастауыш сынып мұғалімдері мектептегі оқу үдерісімен танысатын болады. Оның негізінде сабақ өте отырып, теориялық алған білімдерін тәжірибе барысында қолданатын болады.

Сурет 2. Дуальды оқытудың болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне беретін мүмкіндіктері

Бастауыш сынып мұғалімдері үшін дуальды оқытуды қолдану мынандай мүмкіндік тудырады.

Дуальды оқыту жүйесі арқылы кәсіби құзыреттіліктері қалыптастыру қазіргі таңда өте маңызды болып табылады. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кадрларын даярлау кәсіби білім мен дағдыны меңгеру ғана емес, сонымен қатар педагогикалық қызметтің әдістерін дамыту үшін қажетті жағдайлармен қамтамасыз ету болып табылады. Бұл жағдайларды қамтамасыз ету үшін дуальды оқыту таптырмас жүйе болып табылады.

Білім беру ұйымдары үшін дуальды оқыту бағдарламаларды еңбек нарығының талаптарына сәйкес жетілдіруге, жұмыс берушілермен серіктестік орнатып, инновациялық тәсілдерді енгізуге жол ашады. Сонымен қатар, кәсіпорындармен бірлескен жобалар мен ғылыми тағылымдамалар жүргізу арқылы аймақтық дамуға үлес қосады.

Білім беру жүйесі деңгейінде дуальды оқыту еңбек нарығындағы сұраныс пен ұсыныстың теңгерімін қамтамасыз етеді. Бұл түлектердің жұмысқа орналасуын жеңілдетіп, экономиканың дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар, жаңа технологиялар мен заманауи педагогикалық тәсілдерді енгізу білім беруді жаңғыртуға, цифрлық дағдыларды дамытуға және үздіксіз оқу мәдениетін орнықтыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижесінде дуальды оқыту жүйесі болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарылатыны анықталды. Себебі дуальды оқыту жүйесі білім беру мекемелерімен жоғары оқу орындарының өзара ынтымақтастығын талап ететін, болашақ педагогтерді бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік беретін оқыту жүйесі. Бұл жүйе білім алушылардың педагогикалық, әдістемелік, психологиялық және коммуникативтік құзыреттіліктерін дамытуға ықпал етеді, оларды өз кәсібінің шеберлері болуға дайындайды. Өз кезегінде теориялық білім мен практикалық тәжірибенің үйлесімділігі білім алушыларды нақты кәсіби қызметке даярлаудың тиімді, әрі таптырмас жолы болып табылады.

Әдебиет

1.Абишев Галымжан Мотаевич. (2024). Влияние дуальной системы образования на рынок труда и устойчивость образовательных организаций: международный опыт и перспективы для казахстана. Research Retrieval and Academic Letters, (7). Retrieved from <https://ojs.publisher.agency/index.php/RRAL/article/view/4431>

2.Панкратова, Е. Дуальное обучение. Опыт. Проблемы. Перспективы [Электронный ресурс]//«УспехSuccess».–URL: <http://www.success.kz/about/5-o-zhurnale.html>.

3.Кузембаев, С.Б., Альжанов, М.К., Нурмагамбетов, Д.Д. и др. Вопросы перехода на дуальное образование [Электронный ресурс] // Вестник КарГУ. –Караганда, 2013.–URL: <https://articlekz.com/article/5839>.

4.Лукьянова М. И. Профессиональная компетентность педагога: теоретический анализ понятия [Текст]: /М. И. Лукьянова // Управление дошкольным образовательным учреждением. 2019. № 1. С. 15–21.

5.ДОУ [Текст]/ Л.ВПозняк // Дошкольное воспитание. 2019. № 1 С. 55–57.

ӘОЖ004; 371.3

**Технологиялық трансфер заманында smart білім беруге
көшудің маңызы**

Умбетов У., т.ғ.д., профессор,
Қызылорда Болашақ университеті,
Ху Вен-Цен, т.ғ.д., профессор,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент қаласы,
Джумадуллаева А.Н., т.ғ.к.,
Қапбарова Г.М., докторант,
А. Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қаласы

Резюме

В статье предлагается концепция изменения образовательной среды, перехода к Smart-образованию в сочетании с влиянием человеческого капитала в эпоху технологического трансфера. Будет рассмотрена и внедрена технология создания smart образовательных концепций, производных от открытых информационных знаний.

Abstract

The article proposes the concept of changing the educational environment in the era of technological transfer, combined with the influence of human capital, the transition to Smart education. The concept of Smart education, a derivative of open information education, is considered and the technology of setting up is considered.

Төртінші технологиялық төңкеріс, технологиялық трансфер заманында адами капитал әсерімен бірге білім беру ортасын өзгерту, яғни білім берудегі еңбек қорларының көлемін ғана өзгертіп қоймай, білім беру мазмұнын, оның әдістерін, құралдарын және ортасын сапалы өзгерту, икемді (гибкий) жаппай **Smart білім беруге** көшу қажеттігі туындайды.

ҚР Президенті өз жолдауында «Цифрлық кодексті тезірек қабылдай отырып Қазақстан үш жыл ішінде міндетті түрде жаппай цифрлық ел болуы керек. Біз жаппай цифрландыру және жасанды интеллект технологиясын барынша енгізу арқылы экономиканы жаңғыртуымыз қажет»-деп ашық жариялап, цифрлық технология экономиканың қозғаушы күші екенін, басымдылығын атап өтті [1].

Президент жолдауы жоғары оқу орны қауымдастығы үшін тек бағдарламалық құжат ғана емес, сонымен бірге қысқа тарихи мерзімде

өз күшімізді инновациялық ұмтылысты қамтамасыз етуге шұғылдандыратын тікелей үндеу болып отыр.

XXI-Ақпараттық революциялық технологиялар ғасырында Ақпаратты телекоммуникациялық цифрлық өнім адамның өмірлік кеңістігінің ажырамас бөлігіне айналуға

- МЭСИ ректоры Наталья Тихомированың ғылыми зерттеулерінде коммуникациялық жүйенің 50 млн-дық аудитория жинауына радио үшін -50, телевидениеге-13, Интернетке-4, Appl iPod-3, Facebook-2 жыл ғана қажет болған-десе, Бүгінгі күнде жаңа цифрлық желілік буын Жасанды интеллект, ұялы телефон, компьютер және Интернет -табиғат және қоғамсияқты табиғи элементтері бар кеңістікте өмір сүріп жатқандығын сенімділікпен айтуға болады.

- Интернеттің адам өміріне ену индексі жылдан-жылға өрлеп бара жатыр. Cisco Internet Business Solutions Group (IBSG) жобалауы бойынша 2025 жылы интернет-құрал саны 50 млрд.-қа жетіп жер шарының әрбір тұрғынына 6 құрылғыдан келеді-деп келтірілген.

- 2025 жылға қарай роботтардың физикалық мүмкіндігі адам мүмкіндігінен жоғары деңгейге көтеріліп, олардың «папуляция» мөлшері ең дамыған елдің өсу санынан жоғары болады.

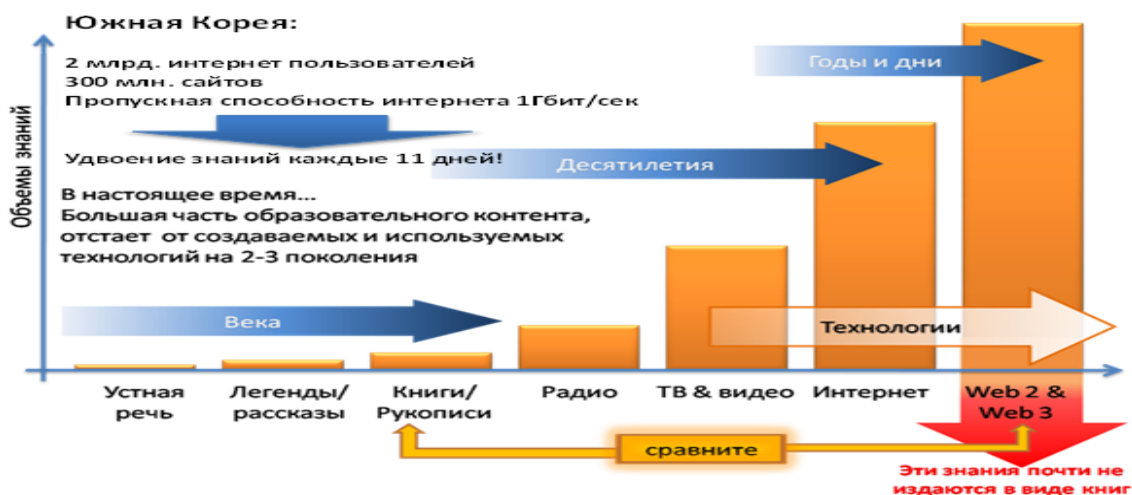
- Осылардың бәрі ғасырдың Төртінші технологиялық төңкерісінің алғы шарттарының орындалуы [2].

Төртінші технологиялық төңкеріске ұмтылған 50 жылдан астам тарихы бар Корея елі «Происходит четвертая технологическая революция. Мы планируем создать смарт-нацию. Что касается Казахстана, мы знаем о готовящейся цифровизации Казахстана, и он уже является лидером в Центральной Азии и не только, во всех странах СНГ. Мы, на самом деле, хоть и разные страны, имеем единые цели и работаем на благо наших граждан», - л вице-министр государственного администрирования и внутренних дел Южной Кореи Ким СонгРёль [3]. (http://egov.kz/cms/ru/news/kazakhstan_korea).

Осы елдің зертеуіне жүгінсек Smart-технологияның білім жинақтау көлемінің өсу жолын мына диаграммадан (сурет 1) көре аламыз. Бұған қарап Жаһандық желідегі ақпараттық парақшалардың өсуі жылына 7 млн. ға тең болады екен. Екінші бір айта кететін жайт бұл Жаһандық желіге түскен ақпараттық білімнің ашықтығы.

Сонымен, Жаһандық желіге бағытталған ашық ақпараттық білімнің туындысы Smart білім беру. Бұл дегеніміз, университеттер алдына жаңа ғаламдық міндеттер қойды: жаңа әлемде ойлауға және жұмыс істеуге қабілетті креативті мүмкіндіктерге ие мамандар даярлау қажеттігі туындауы. Онда оларды, білім алушыларды жаңа дағдыларға үйрету керек: әлеуметтік желілерде бір-бірімен байланысатын, пайдалы ақпараттарды іріктеп алуға қабілетті, электрондық ақпараттық-телекоммуникациялық білім беру көздерімен «Қалаған уақытта, қалаған жерде білім алуға» қол жеткізу

мүмкіндігін пайдаланып «Өмір бойы білім алу» тұжырымы -кәсіби деңгейдің даму кепілі қағидасын ұстанатын, Smart *E-learning* технологиясы негізінде немесе басқа тиімді жолмен жеке білім қорын құрай алатын маман дайындауды және ең негізгісі мұның барлығы оқу үрдісін өзгертуді талап етеді.

Сурет 1. Smart-технологияда білім жинақтау көлемінің өсу жолы.

Әрбір елдегі smart-университеттер тұжырымдамасының мазмұны әр түрлі жолдармен түсіндіріледі, бырақ барлық жағдайларда мүдделі тараптардың қажеттілігін қанағаттандыратын жаңа үлгідегі қоғам жағдайында бірқатар жаңа әсерлерге жетелейді.

Smart- университеттер келесілерді көздейді [3]:

- интерактивті білім беру ортасында оқыту икемділігі;
- дербестендіру және оқытуға бейімдеу;
- бүкіл әлем бойынша ашық білім беру контентіне еркін қол жетімділік.

Smart оқыту технологиялық инновациялар және Интернетті пайдалана отырып жүзеге асырылуда, ол студенттерге көп өлшемді жүйелі пайымдау мен пәндерді оқытудың көп аспектілі жақтарын және мазмұнын үздіксіз жанартуды ескере отырып кәсіби құзыреттілігін меңгеруге мүмкіндік береді.

Біздің алға қойған мақсатымыз **Smart университетіне қарай бейімделу болуы керек. Smart университетінде оқыту тыңдаушының өміріне барынша енгізілген болуы тиіс.** Білім алу бейресми сипатқа ие, сонымен бірге, бүгінгі барлық адамдарға белгілі технологияларға негізделуі шарт болып табылады [4].

Бұл жағдайда, **Smart университеттерінде** болып жатқан өзгерістер мен өндірістегі өсіп тұрған маман сұраныстарына бейімделіп үлгеру, өндіріске енгізілген жаңа технологиялардың алдында болу үшін, студенттер келесі талаптарға сәйкес келуі қажет:

икемділік, бейімділік, сапалылық көрсеткіштері, инновацияларға бейімделу.

Білім берудегі **Smart-технологиялар**, басқару үрдісін жаңартып, бір жағынан, университеттің материалдық-техникалық қамтамасыз етілушығындарын оңтайландыруға, екінші жағынан білім беру қызметінің сапасын және бітіріп шыққан мамандардың ой-өрісін, біліктілігі мен құзіреттілігін жаңа сапалы деңгейге көтеруге мүмкіндік береді [5].

Біздің ойымызша **Smart** оқыту технологиясын қолдау мақсатындағы кезек күттірмейтін жұмыстар:

1.Қазақстанға қолданудың алғы шарты еліміздің барлық аймағында қолжетімді және жоғары жылдамдықтағы Интернетпен қамтамасыз етуді талап ету.

2.**Smart** технологияларды Қазақстанның білім беру жүйесіне жаппай енгізу жағдайында дәстүрлі жоғары оқу орындарының негізі ретінде жоғары білім беру жүйесінің желілік қауымдастықтарында сертификатталған мамандардың болуы.Ақпаратты тез арада өңдеушілер мен бірге мәліметтер қорын тасымалдауға, тұтынушыға дер уақытында жеткізетін заманауи блогерлерсхемасының жұмыс істеуі.Айтылған жағдайда қосымша Smart технологияларды үйрету мен қолдану үрдісінде ақылы негізде білім беру қызметтерін көрсететін өкілеттіліктердің пайда болуын күту заңдылығы туындайды және осыны күтуге болады.

Бұл кезде мамандарды оқытудың барлық кезеңдерінде аттестациядан өткізу құқығы бар өкілетті құрылым пайда болуы тиіс. Олар аттестациялық комиссияны әрбір жеке жағдай үшін танылған мамандардан тұруы, құрамды жинақтау дербес жүргізіліп аттестаттау нәтижелері бойынша сертификаттар беруге тиісті болады және ол берілген сертификат танылуға тиісті.

Нәтижесінде белгілі рамқаға бағытталған білім беру бағдарламасы және мамандық дайындау ұғымы жоғалады. Оның орнына қызметтің нақты салаларында сертификатталған мамандар пайда болады.

Біліктілік талаптарын қадағалап отыратын координациялық орталыққа (КО)мұқтаждық қалмайды, КО құрылымдары ашық конкурс негізінде жұмыс берушілер қауымдастығымен құрылады және білім берушілер қызметін қаржыландыратын қорлар шоғырландырылуы тиіс. Қаржыландыра отырып жұмыс берушілер қауымдастығының қажеттілігіне байланысты білім беру құрылымдары үшін тапсырыс берушілер ролінде болуы тиіс.

3.Техникалық мамандықтар дайындау жағдайында КО өнеркәсіптік үлгілерді қазіргі заманғы қолданыстағы жабдықтар мен өндіріске бейімделген тренажерларды білім берушінің аудиториясына тарта отырып практикаға бағытталған білім алуына мүмкіндік жасайды. Тәжірибелік сабақтар өту үшін әр түрлі аймақтарда екі

бағытта жүргізілуі мүмкін: -қашықтықтан оқыту технологиясын пайдалана отырып online режимінде;-тәжірибелік сабақтарды сол аудиторияларда өту. Бұл жағдайларда вахта әдісі бойынша оқытушыларды тарту әдісі ұйымдастырылады.

4.Техникалық емес мамандықтар үшін осыған ұқсас өңірлік орталықтар ұйымдастырылуы мүмкін, онда оқып-үйренушілерге тренингтер, семинарлар және мастер-класстар жүргізіледі. Практикум циклы аяқталған кезде, аралық аттестация жүргізілуі мүмкін. Барлық қалған уақытта оқу үрдісі әрбір оқушы үшін қашықтықтан электрондық оқыту схемасы бойынша жүзеге асырылады.

Бұл 3 және 4-ші бағыттар бойынша оқушылар өзіне оқытушыларды сертификатталған мамандар тізімі жарияланғаннан кейін, білім беру қызметтерінің ішінен өз бетінше өкілеттерді таңдайды. Білім беру қызметтеріне ақы төлеу тартылған білім алушылардың санына қарай және оқыту нәтижелері бойынша аралық аттестация нәтижелерімен жүзеге асырылады.

Барлық білім беру құралдары мен білім беру контентін білім беру қызметінің өкілі КО өз бетінше қалыптастырады. Ол білім беру қызметтерінің әдістемесі мен нысанын ұсынуды анықтайды. Бағалау құрылымы мен әдістемесін ескере отырып,оң аттестатталған білім алушылардың саны мен сапасы бойынша, оқытудың нәтижесінің негізін қалаушылар белгіленеді.

Smart білім беруді іске асыру шарттары:

1.Барлық білім беру деңгейлерінде бей ресми және информальды білім беруді мойындау.

2.Ақпаратты жинау және өңдеуге арналған нейроагенттерді қолдану.

3.Білім берудің құзыреттілікке бағытталуы –белгілі бір жұмыс берушілер және басқа да мүдделі тараптар модельдері мен құзыреттілік пішіні негізінде оның мазмұнын жаңарту.

4.Оқу үрдісіне смарт құрылғыларды енгізу және техникалық сәулетіне жүйелі түрде өзгерістер енгізу. Бұл оқу үрдісіне барлық қатысушылардың құзыреттілігін үздіксіз басқаруға мүмкіндік береді.

5.Білім беру ортасында өздігінен диагностика қою құралдарын енгізу білім беру ортасының барлық элементтерінің аппараттық бөлігін де, контентін де тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ету.

6.Үздіксіздік қағидатын іске асыру үшін барлық қолданыстағы операциялық жүйелерге арналған платформа аралық тәсілдер мен бағдарламалық қамтамасыз етуді енгізу, соның ішінде "бұлтты" технологияларды қолдану негізінде, мәліметтерді сипаттаудың бірыңғай стандарттар негізінде контент жобалау, мысалы: SCORM спецификациясы негізінде.

7.Білім беру контентін микромодулдерді пайдалану есебі жылдамдығын арттыру, контентті әртүрлі құрылғылардан жаңарту мүмкіндігін енгізу.

8.Интеграцияланған зияткерлік ортада қолданылатын құрылғылар форматында объектілер жасауға пайдаланылатын білім беру контентін өңдеу құралдарын қолдану.

9.Бағалау жүйесінде назарды оқыту ұзақтығына емес нәтижелілігіне аудару.

10.Оқытуға дейін және оқытудан кейінгіқұзыреттілікті анықтауға арналған дәл өлшемдер ойластыру және оны енгізу.

11.Метрикалық өлшемнің барлық нәтижелері электрондық портфолиоға орналастырылады, ол оқыту стилін талдау үшін қажет деректер болып табылады. Университетте ғылыми-педагогикалық қызметкерлерге SMART білім беруді табысты іске асыру үшін қолданыстағы зияткерлік технология енгізуді қатаң қадағалау қажет және ол білім алушының жеке талаптары мен талғамдарын ескере отырып (жеке оқыту кестесін пайдалану, студенттің оқытушымен байланысын тұрақты түрде қолдау, білімді игеруді нығайту, оқытуға қолайлы уақытты және қолайлы орынды пайдалану) жүзеге асырылуын қарастыру [6-8].

Жоғары көрсеткіштергеие болған білім беру қызметінің өкілдері қосымша сыйақымен марапатталады. Төменгі көрсеткіштер кезінде – айып салынады. Теріс көрсеткіштері кезінде –білім беру қызметтерін ұсыну құқығынан айырылады.

Барлығы өте ашық және сыбайлас жемқорлық схемаларынан қорғалған.

Міне келешекте Smart білім беру мен Smart білім құрылымы мен концепсиясы осылай болады деп тұжырымдаймыз.

Қорыта айтқанда, Болашақ Университеттің стратегиялық рөлі мен дамуы аймақтық даму инновациялық орталықтарының келешегімен толықтай байланысты.

Осылайша, БОЛАШАҚ профессор – оқытушылар құрамы әлемнің озық инновациялық технологияларын білімгерлерге білім беру мен үйрету мақсатына қолдана отырып, халықаралық деңгейде кооперативтік байланыстарды ұлғайта отырып, біз келесі нәрсеге қол жеткізгіміз келеді: индустриалды және инновациялық экономикаға ие дамыған әлеуметтік қоғамға арналған жоғары білім берудің бәсекеге қабілетті **SMART** жүйесін универстетімізде қалыптастыру. Білім беру әдістері және технологиялар трансферті, ең бастысы тоталды менеджмент принциптеріне негізделген сапаны қамтудың нәтижелі жүйесін оқу үрдісіне енгізу.

Қытай даналығында: «Ауызша айтылғанды ұмытамын. Көрсетсең, мүмкін есімде сақтармын. Қатысушы болсам, мен түсінемін» делінген. Осы сөздерден SMART инновациялық оқытудың мәні өз көрінісі табылады.

Әдебиет

1. Сайт материалы <https://malim.kz/article/politics/bugin-toqayev-zoldau-zasaidy-33942>
2. Сайт материалы http://egov.kz/cms/ru/news/kazakhstan_korea
3. Smart Learning Programme for Specialists of the Republic of Kazakhstan Professional development for teachers based on Smart Learning. Korea Soongsil Cyber University, 2014.
4. Сайт материалы <https://infourok.ru/statya-smart-tehnologii-v-obrazovanii-5080736>
5. Сайт материалы <https://interactiv.su/2019/02/08/smart-%D0%B2>
6. Сайт материалы <https://cyberleninka.ru/article/n/smart-tehnologii-v-obrazovanii>
7. Сайт материалы <http://www.library.fa.ru/exhib.asp?id=199>
8. Сайт материалы https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/54287/1/notv_2017_44.pdf
9. Сайт материалы <https://ppt-online.org/686865>
10. Тихомирова Н.В. Глобальная стратегия развития smart-общества. МЭСИ на пути к Smart-университету. – Режим доступа: <http://smartmesi.blogspot.com/2012/03/smart-smart>.

UDK:005.8:658.562

Механизмы обеспечения безопасности банка в процессах цифровой трансформации

Артиков Хаётжон Бахромжон оглы, научный сотрудник,
Уринов Акмалжон Ахмаджонович,
Доцент кафедры «Экономика и туризм»
Ферганского Государственного Университета,
кандидат экономических наук.
(Город Фергана)

Резюме

Статья посвящена исследованию особенностей функционирования фитонимов в роли прецедентных феноменов. Авторы рассматривают данные прецедентные феномены как своеобразные символы, значимые в культурном плане и содержащие фоновые знания.

Abstract

The article is devoted to the study of the peculiarities of the functioning of phytonyms in the role of precedent phenomena. The authors consider these precedent phenomena as peculiar symbols, culturally significant and containing background knowledge.

Сегодня, в связи с растущим числом цифровых угроз, центральный банк и коммерческие банки предупреждают общественность об этих угрозах через средства массовой информации, социальные сети и телевидение. Одновременно они превращают самые передовые возможности технологий в оружие и разрабатывают всё более сложные способы обмана людей, но из-за нашей беспечности и «простоты» мы сами передаём им свою личную информацию. Как мы все знаем, трудно встретить людей, которые не пользуются социальными сетями, и именно через социальные сети мы «распространяем» свою личную информацию, доверяя свои банковские карты и фотографии кому угодно во многих местах. Цифровое мошенничество угрожает не только отдельным пользователям, но и крупным организациям, финансовым учреждениям и даже государственным системам. Каждая новая технология приносит как новые возможности, так и новые уязвимости.⁴

Самое опасное в процессе цифровизации банковской системы, хранения средств в цифрах и внедрения онлайн-платежей — это наличие крайне опасных рисков, связанных с этим. В связи с этим британский банк TESCO Bank отметил частые случаи мошеннических транзакций среди 40 000 своих клиентов и немедленно заблокировал работу системы онлайн-платежей. Исполнительный директор банка заявил: «Банк подвергся „систематической комплексной атаке“. Нам известно об этой „атаке“, но я не могу раскрыть дополнительную информацию, поскольку это часть расследования».

— откритий программы мобильного банка;

— агрессивное вредоносное банковское ПО;

— неотражаемые DDoS-атаки.

— программы открытого мобильного банка. В 2015 году около 70% из 100 самых популярных приложений мобильного банка для Android имели хорошо налаженные меры безопасности и были защищены от утечки данных. Во многих случаях были выявлены уязвимости безопасности, такие как спуфинг, распространение вредоносных данных, SQL-инъекции, JavaScript-инъекции и XML-инъекции, среди прочих.⁵

К счастью, большинство банков внедрило дополнительные меры безопасности, такие как двухфакторная аутентификация с использованием электронных токенов, одноразовых паролей и уникальных кодов, отправляемых на телефоны Android. Тем не менее, киберпреступники быстро нашли решения для разработки инструментов и вредоносных программ, способных обойти эти меры.

⁴<https://scientific-jl.org/luch/article/view/8088/7837>

⁵ <https://www.fake.cyber102.uz/>

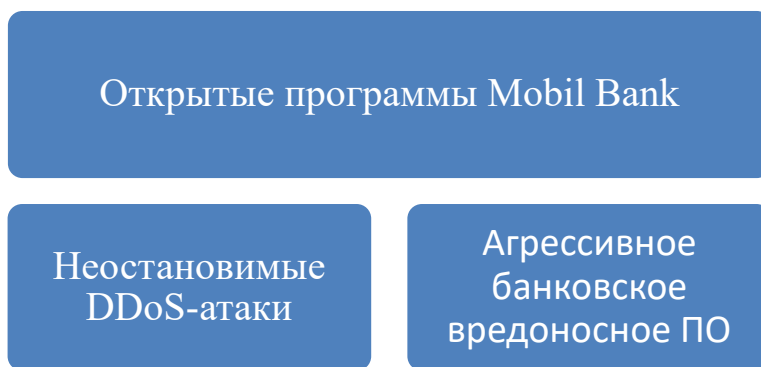

Рисунок 1. Наиболее распространенные типы киберугроз, направленных на банки и клиентов ⁶

Агрессивное банковское вредоносное ПО. Dridex, Dyre, TrickBot и vaLurk — наиболее распространённые троянские программы, используемые для кражи данных для входа в аккаунты BulaOnline.

Dyre, один из самых агрессивных троянов, нацеленных на финансовый рынок, нанёс ущерб в сотни миллионов долларов, манипулируя веб-сайтами для нарушения связи между более чем 400 финансовыми учреждениями и их клиентами. Его «жертвами» стали многие банки, такие как Scottish Royal Bank, Bank of America и JP Morgan Chase.

Это вредоносное ПО устанавливается на компьютер пользователя и активируется, когда пользователь вводит учётные данные на определённом сайте, обычно на странице входа в систему банка или финансовой компании. С помощью атаки через браузер хакеры могут похищать учётные данные и управлять аккаунтами, причём в ещё большей степени. Конечно, всё это делается совершенно скрытно. В частности, в 2016 году Lurk Banker атаковал несколько российских банков, используя троянские письма, и похитил 25 миллионов долларов со счетов клиентов.

TrickBot, один из новых типов вредоносного ПО, нанесший значительный ущерб австралийским банкам, похож на Dyre, но, по данным IBM, использует «самые передовые браузерные техники среди банковских вредоносных программ за последние несколько лет». Неостановимые DDoS-атаки. DDoS (распределенный отказ в обслуживании) атакует онлайн-системы, такие как сайты интернет-банкинга или интернет-магазины, которые содержат слишком много данных, чтобы перегрузить их и прекратить обслуживание.

Исследования показывают, что DDoS-атаки являются одним из самых серьёзных рисков безопасности, признанных банковской отраслью. Согласно отчёту американского оператора беспроводной связи Verizon Communications за 2015 год, на них приходится 32% атак на банки. Неудивительно, ведь эти инструменты широко

⁶https://slib.uz/uz/article/view?id=26194&utm_source

доступны в интернете. DDoS-атака подобна затору, блокирующему ваш трафик и не дающему ему достичь цели.

В последние годы киберпреступность в нашей стране остаётся одной из самых острых проблем, с которой сталкиваются граждане и государственные структуры. Стремительное развитие технологий и рост числа интернет-пользователей создают новые возможности для преступников.⁷

Это приводит к росту других киберугроз, таких как онлайн-знакомства, которые перерастают в мошенничество, шантаж, кибернасилие и манипуляции. В 2024 году количество жалоб на мошенничество в Узбекистане значительно возросло, что свидетельствует о расширении масштабов проблемы. В частности, в 2024 году было получено более 35 000 жалоб на мошенничество по сравнению с 26 000 в прошлом году. Около 35% всех обращений связаны с кардингом. Одна из основных причин роста — увеличение числа пользователей банковских карт: в начале года их число составляло менее 40 миллионов, но к настоящему времени превысило 55 миллионов. На практике количество случаев краж с банковских карт может быть высоким, поскольку многие предпочитают не обращаться в органы внутренних дел.⁸

Машинное обучение (МО)—это часть искусственного интеллекта, которая не только проводит автоматизированный анализ для выявления цифрового мошенничества, но и выявляет аномальное поведение в мошеннических схемах и помогает предсказывать его заранее. Машинное обучение признано одним из самых эффективных инструментов в области цифровой безопасности. В анализе мошенничества МО позволяет фильтровать подозрительные транзакции посредством анализа в режиме реального времени. Алгоритмы машинного обучения, в частности, логистическая регрессия, нейронные сети и методы повторного обучения, обеспечивают высокую эффективность раннего обнаружения мошенничества. Эти технологии используются в онлайн-банкинге для выявления аномалий на основе данных о транзакциях и предотвращения мошенничества путем оценки рисков. Алгоритмы обнаружения мошенничества часто зависят от времени. Работают на основе последовательностей (временных рядов данных). Алгоритмы МО выявляют аномальное поведение на больших объемах данных, используя такие методы, как кластеризация методом k-средних, автокодировщики и случайный лес. В книге Маркоса Лопеса де Прадо «Машинное обучение для управляющих активами» рекомендуется использовать методы «обучения без учителя» для выявления

⁷<https://www.fake.cyber102.uz>

⁸ <https://www.spot.uz/oz/2024/12/23/cyber-fraud/>

мошенничества. Потому что эти методы эффективны для обнаружения ранее неизвестных схем мошенничества.

Подводя итог, можно сказать, что опасности и риски, которые можно наблюдать в деятельности цифровых банков, стимулируют использование методов цифровой безопасности высочайшего уровня. В последние годы не только в нашей стране, но и практически во всем мире с каждым днем увеличивается число случаев цифрового мошенничества, кражи денег с банковских карт, оформления кредитных договоров на чужие имена, а также получения и использования персональных данных клиентов в различных вредоносных финансовых целях. Конечно, подобные проблемы обусловлены, прежде всего, недостаточным принятием банками мер безопасности, а также финансовой безграмотностью населения и отсутствием у него достаточных знаний о новых современных технологиях, что приводит к крупным финансовым потерям.

Литературы

- 1.<https://scientific-jl.org/luch/article/view/8088/7837>
- 2.(cybersecure.uk.com).
- 3.https://slib.uz/uz/article/view?id=26194&utm_source
- 4.<https://www.fake.cyber102.uz/>
- 5.<https://www.spot.uz/oz/2024/12/23/cyber-fraud/>

УДК621.3.061

Разработка и моделирование электрической схемы виртуальной лабораторной работы «закон Ома для замкнутой (полной) цепи» на компьютерной программе лабораторного оборудования lucas-nuellelabsoft

Гусейнова Л.Н.,
Азербайджанский Технологический Университет, г.Гянджа,
Мехтиева Д. И.,
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

Резюме

Lucas-Nuelle Lab Soft и UniTrain — это мультимедийная система для изучения электротехники, электроники и энергетики. Она сочетает виртуальные приборы и безопасную штекерную систему, позволяя студентам выполнять лабораторные работы и строить реальные цепи. Система охватывает темы от основ энергетики до возобновляемых источников и автоматически оценивает результаты.

Abstract

Lucas-Nuelle Lab Soft and UniTrain are computer-based training systems for studying energy and electrical engineering. They provide safe,

low-voltage experiments with measuring devices such as multimeters and oscilloscopes, helping students learn circuit types, terminology, and basic laws. The system also offers a wide range of courses and lab work, from fundamentals to advanced energy training, supporting both professional and engineering education.

Лабораторное компьютерное оборудования Lucas-NuelleLabSoft, UniTrain предназначены для изучения и выполнения лабораторных работ в области энергетики. При помощи этой мультимедийной программы получают знания и навыки по обращению с измерительными устройствами, мультиметром и осциллографом. Проводя измерения тока и напряжения, можно ознакомиться с основными типами электрических схем, терминологией и законами электротехники, а также закреплять полученные знания и навыки в ходе компактных и увлекательных экспериментов. Во всех экспериментах используется безопасное низкое напряжение [1.].

Система UniTrain является компьютеризированной системой для тренировки и проведения экспериментов для образования и повышения квалификации в области электротехники, электроники и электрического снабжения. Будучи интегрированной в рамках этих курсов по средствам информации, она содержит познавательные и визуальные программы, являющиеся в свою очередь частью общего конспекта и таким образом способствует целенаправленному приобретению практической компетенции. Начиная с базисного курса и вплоть до более расширенных курсов энергетики здесь предлагается большое разнообразие лабораторных работ программ по средствам информации для профессионального и инженерного электрического образования.

Лабораторное оборудование Lucas-Nuelle позволяет глубоко изучить следующие темы:

- технические основы энергетики;
- генерация электроэнергии, синхронизация, защита генератора;
- возобновляемая энергия, фотоэлектрические элементы, ветрогенераторы, топливные элементы;
- трансформаторы, защита трансформаторов;
- трансформаторы тока и напряжения;
- передача электроэнергии, ЛЭП большой мощности напряжения и их защита;
- управление энергопотреблением, защита потребителей электроэнергии;
- «Умная сеть» - интеллектуальная энергетика [1.].

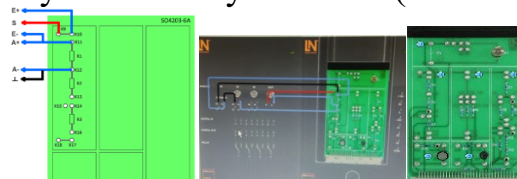
Подключение к LabSoft значительно повышает независимость студентов, пользующихся системой, и позволяет им проводить четко описанные эксперименты самостоятельно или в группах. А понятный язык изложения материала курсов и включенные в них анимации

повышают мотивацию учащихся. Таким образом, мультимедийное обучающее окружение создает идеальные условия для эффективного изучения основ электротехники и электроники. При необходимости студенты могут собирать любой реальный контур тока и подключать его для проведения измерений встроенным в систему приборам. В учебные компьютерные программы включены теоретические основы, а также схемы контуров тока и модулей, которые могут подключаться к виртуальным измерительным приборам. Большинство результатов измерений и ответов на вопросы тестов сохраняется в памяти программы, которая моментально оценивает правильность действий и решений. А преподаватели могут пользоваться для оценки знаний инструментами «ClassRoomManager» [3.].

Новая штепсельная система UniTrain-I абсолютно безопасна для студентов и учащихся, поскольку в ней использованы только устройства сверхнизкого напряжения. Работа с приборами и модулями существенно упрощена, поскольку штепсельная система не нуждается в дополнительных внешних источниках питания.

В ходе проведения следующего эксперимента будем проверять связь между током и напряжением в соответствии с законом Ома. Для этого будем подавать на резистор R1 платы *Резисторные схемы* напряжение различной величины и, одновременно, будем измерять силу тока. Затем, используя величину напряжения, мы получим характеристику силы тока в графическом виде.

Используя вкладки меню *Инструменты-Источники напряжения* - *Источник постоянного напряжения*, или кликнув на нижерасположенное изображение, открываем виртуальный прибор *Источник постоянного напряжения* и устанавливаем параметры настройки согласно нижеследующей таблицы. В заключении, включаем прибор кликнув на кнопку POWER (ЭЛЕКТРОПИТАНИЕ).

Технические данные платы UniTrain SO4203-6A:

Рабочее напряжение: +15 В

Размеры: 160 x 100 мм (ширина x высота)

Защита: защита от неправильной полярности;

защита от перенапряжения до 24 В.

С помощью проводов подключаем амперметр Е, затем подключаем вольтметр А и подаем рабочее напряжение.

Настройки источника постоянного напряжения	
Диапазон	10 V
Выходное напряжение	0 V

Используя вкладки меню *Инструменты - Источники напряжения - Источник постоянного напряжения*, или кликнув на нижерасположенное изображение, открываем виртуальный прибор *Источник постоянного напряжения* и устанавливаем параметры настройки согласно нижеследующей таблицы. В заключении, включаем прибор кликнув на кнопку **POWER (ЭЛЕКТРОПИТАНИЕ)**.

Используя вкладки меню *Инструменты - Измерительные приборы-Вольтметр А*, или кликнув на нижерасположенное изображение, открываем виртуальный прибор *Вольтметр А* и устанавливаем параметры настройки согласно нижеследующей таблицы.

Настройки Вольтметра А	
Диапазон измерений:	10 V DC
Режим работы:	AV

Используя вкладки меню *Инструменты - Измерительные приборы-Сдвоенный амперметр*, или кликнув на нижерасположенное изображение, открываем виртуальный прибор *Сдвоенный амперметр* и устанавливаем параметры настройки согласно нижеследующей таблицы.

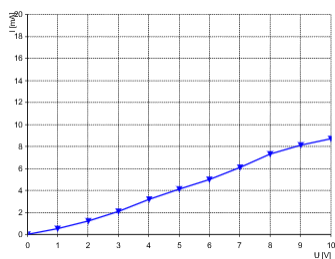

настройки сдвоенного амперметра	
Диапазон измерений:	300 mA DC
Режим работы:	AV

Устанавливаем на приборе *Источник постоянного напряжения* величину напряжения, равную 1 V. Измеряем полученный в результате ток (в mA) и перенесим полученную величину в соответствующую клетку нижеследующей таблицы

0,00	0.00
1,00	0.5
2,00	1.2
3,00	2.1
4,00	3.2
5,00	4.1
6,00	5
7,00	6.1
8,00	7.3
9,00	8.1
10,00	8.7

Ступенчато повышаем напряжение на 1 V (согласно параметрам таблицы), измеряем силу тока и вносим полученные результаты в таблицу. По окончании ряда измерений, нажимая на символ диаграммы, то результирующая вольт-амперная характеристика I/U будет представлена в графическом виде, которая показана ниже [4,5].

Основные преимущества программы :

- сочетание современных средств обучения с испытанной контактной штекерной системой.
- виртуальные измерительные приборы для измерения в истинном масштабе времени, нет потребности во внешних измерительных инструментах.
- все блоки питания (AC+DC) встроены, с виртуальным управлением.
- высокая мотивация учащихся благодаря применению компьютера и современных сред.
- быстрые успехи благодаря структурированному ведению курса.
- развитие активной компетентности благодаря проведению экспериментов собственными руками.
- постоянная обратная связь за счет вопросов по пониманию и тестирования знаний.
- безопасная работа благодаря применению безопасного сверхнизкого напряжения.

Литература

1. Касаткин А.С., Немцов М.В. Электротехника. М.: Высш.шк., 2012. 543 с.
2. Карлащук В.И. Электронная лаборатория на IBM PC – М.: СОЛОН-Р, 2012. 726 с.
3. Панфилов Д.И., Иванов И.С., Чепурин И.Н. Электротехника и электроника в экспериментах и упражнениях. Практикум на Electronics Workbench. Т. 1 Электротехника. М.: Изд. Додека, 2019. 304 с.
4. Йорг Калерт. Курс №.: CO4204-4D Версия 1.0.0.0 компьютерная программа LabSoftLucas-Nülle. Компьютерное (наглядное) пособие .
5. EloTrain. Базовое обучение с применением контактной штекерной системы LabSoft. Изд. фирмы Lucas-Nülle, 2015, 54 с.

УДК: 001.67

Перспективы использования искусственного интеллекта в системе управления строительных компаний Узбекистана

Курбанова М.Л., PhD, доцент,
Ташкентского университета
информационных технологий,
(Узбекистан, Ташкент)

Резюме

В данной статье анализируются основные преимущества внедрения умных сервисов в строительных компаниях, наиболее значимыми из которых являются повышение эффективности проектов, оптимизация затрат и повышение безопасности. Были рассмотрены такие технологии, как цифровые двойники, информационное моделирование зданий (BIM), строительные роботы и беспилотные автомобили, производят революцию в управлении проектами, что в свою очередь ускоряет и повышает точность принятия решений, что критически важно для снижения непредвиденных рисков, повышения качества работ и обеспечения строгого соблюдения правил безопасности.

Abstract.

This article analyzes the main benefits of implementing smart services in construction companies, the most significant of which are increased project efficiency, cost optimization and increased safety. Technologies such as digital twins, building information modeling (BIM), construction robots and driverless cars were considered, which are revolutionizing project management, which in turn speeds up and increases the accuracy of decision-making, which is critical to reducing unexpected risks, improving the quality of work and ensuring strict compliance with safety regulations.

В результате стремительного развития строительной отрасли особое внимание уделяется модернизации инфраструктуры и стимулированию экономической активности. По данным Агентства по статистике при Президенте Республики Узбекистан, объем выполненных строительных работ в 2024 году увеличился на 8,8% по сравнению с предыдущим годом и достиг 233,8 трлн сумов. Вклад строительного сектора в валовой внутренний продукт страны составил 7,1%, что свидетельствует о его высокой значимости в национальной экономике [1]. Такие показатели, в свою очередь, свидетельствуют о необходимости разработки эффективных принципов современного менеджмента в целях повышения экономического потенциала строительных предприятий, укрепления конкурентной среды и цифровизации отрасли.

Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 231 от 23 апреля 2024 года «О мерах по гармонизации нормативно-правовой документации в строительной сфере с международными стандартами» предусматривает внедрение передовых методов проектирования и управления, в частности, применение технологий информационного моделирования (BIM) в строительстве с учетом национальной нормативно-правовой базы [2]. Эти меры направлены на повышение прозрачности, снижение затрат, улучшение качества проектной документации и снижение технологических рисков при реализации строительных проектов.

В Послании Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана в декабре 2022 года были высказаны следующие тезисы: «Мы поставили перед собой цель построить Новый Узбекистан, основанный на принципе «социального государства», и мы должны закрепить это в нашей Конституции» [3]. Этим Президент подчеркнул необходимость системного подхода к обеспечению достойного уровня жизни. Это, в свою очередь, требует формирования устойчивой строительной политики, которая позволит расширить масштабы инфраструктурных проектов, построить доступное жилье и улучшить городскую среду. В этой связи актуальна задача разработки эффективных моделей управления экономическим потенциалом строительных предприятий, включая цифровизацию бизнес-процессов, рациональное использование материальных и инвестиционных ресурсов, внедрение инструментов управления инвестиционными проектами и оценки их эффективности. Если обратиться к статистике, то на долю строительного сектора приходится 6% валового внутреннего продукта Узбекистана. Это означает, что именно строительный сектор определяет возможности экономики по строительству необходимой инфраструктуры, коммуникаций, зданий и сооружений, недвижимости и формирует перспективные направления развития территориальных образований.

В 2024 году по сравнению с 2023 годом объем строительных работ увеличился на 8,8%. В частности, в строительстве зданий и сооружений темпы роста составили 105,5%, в строительстве гражданских объектов – 124,7%, в специализированных строительных работах – 106,4%. Объем строительных работ в 2024 году составил 233 832,9 млрд сумов. Доля крупных строительных организаций в общем объеме строительных работ составила 23,6%, доля малых предприятий и микрофирм – 46,2%, а доля физических лиц – 30,2% [4].

По данным Агентства по статистике при Президенте Республики Узбекистан, объем выполненных строительных работ в январе-марте 2025 года составил 50,3 трлн сумов, что на 10,8% больше, чем за аналогичный период прошлого года. Валовая

добавленная стоимость строительной сферы достигла 20,87 трлн сумов, а ее доля в структуре валового внутреннего продукта – 6,5% [5]. При этом увеличивается участие малого бизнеса: более 74% общего объема строительных работ выполняется малыми и микропредпринимателями, что подчеркивает необходимость изменения организационной структуры и повышения ее гибкости. В 2025 году интеграция искусственного интеллекта в управление проектами расширится, что приведет к более интеллектуальным, безопасным и экономичным строительным процессам. По прогнозам аналитиков TBRC International, объем использования искусственного интеллекта в строительстве в 2025 году составит 2,29 млрд долларов США при среднегодовом темпе роста 30%, а к 2029 году достигнет 7,21 млрд долларов США при среднегодовом темпе роста 33,2% [6]. (рисунок 1):

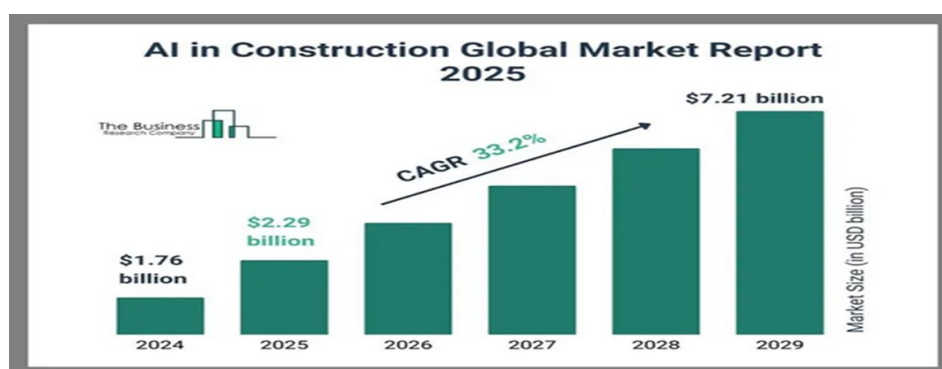

Рисунок 1. Прогноз использования ИИ в строительстве в 2025–2029 годах

Внедрение 3D-печати в строительство — одно из самых революционных достижений в области высокоскоростного строительства. Эта технология позволяет создавать многослойные конструктивные элементы из таких материалов, как бетон, металлы и даже биоразлагаемые материалы. Аналитики прогнозируют, что к 2025 году 3D-печать будет играть важную роль в строительстве доступного жилья, временных убежищ и сложных архитектурных проектов. Возможность значительного сокращения отходов и трудозатрат делает этот метод строительства привлекательным вариантом для институциональных и частных застройщиков. По прогнозам аналитиков TBRC International, ожидается, что рынок 3D-печатных зданий к 2029 году будет расти со среднегодовым темпом роста 94,9%, достигнув 14,34 млрд долларов США. Этот впечатляющий рост обусловлен способностью технологии снижать трудозатраты на 50–80%, минимизировать отходы материалов за счет точного использования и создавать сложные архитектурные проекты, которые трудно реализовать традиционными методами [6].

Интерес к 3D-печати растёт благодаря упрощению строительных процессов, снижению затрат и повышению гибкости проектирования. Достижения в области материаловедения ещё больше стимулируют внедрение экологически чистых материалов, таких как переработанный пластик, геополимерный бетон и биокompозиты. (Рисунок 2):

Рисунок 2. Прогноз рынка 3D-печати в строительстве на 2025–2029 годы

Инвестиции в разработку 3D-принтеров и государственная поддержка этого сектора также способствуют росту рынка каменно-полимерных композитов (SPC). По мере ускорения урбанизации, особенно в Азиатско-Тихоокеанском регионе, на который к 2024 году будет приходиться 41% населения мира, 3D-печать приобретает всё большую значимость в создании инфраструктуры для умных городов и решении проблемы нехватки жилья. Результаты анализа показывают, что экономический потенциал строительных организаций – это не статичный ресурс, а многокомпонентная и гибкая система, требующая гибкого стратегического управления и постоянного обновления.

Литературы

1. Агентство по статистике при Президенте Республики Узбекистан. Объем выполненных строительных работ в 2024 году. – Официальные данные. – Ташкент, 2025. – [stat.uz].
2. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 231 от 23 апреля 2024 года «О мерах по приведению нормативно-правовых актов в сфере строительства в соответствие с международными стандартами». – [lex.uz].
3. Мирзиёев Ш.М. Послание Президента Республики Узбекистан ОлийМажлису и народу Узбекистана. – Декабрь 2022 года. – Официальный сайт Президента Республики Узбекистан. – [president.uz].
4. Агентство по статистике при Президенте Республики Узбекистан. Объем выполненных строительных работ в 2024 году. – Официальные данные. – Ташкент, 2025. – [stat.uz].

5. Министерство строительства и жилищно-коммунального обслуживания Республики Узбекистан. Отчет об итогах деятельности за 2024 год. – Ташкент: 2025.

6. Данные компании BusinessResearchCompany (TBRC) за 2025-2029 годы

УДК 336.717

**Цифровая трансформация банковской системы:
инновационные подходы к развитию финансовых знаний и
технологий в условиях глобальных изменений**

Омонов Акром, д.э.н., профессор,
директор Андижанского филиала Университета Турон,
профессор кафедры «Банковское дело» Ташкентского
государственного экономического университета,
Республика Узбекистан,

Түйіндеме

Мақалада қаржы-банк саласында цифрландырудың маңыздылығы, ғылыми білімді жаңа технологияларды қолдану тәжірибесімен байланыс, Орталық Азия мен Өзбекстан үшін перспективалар мен ғылым, білім және цифрлық шешімдерді интеграциялаудың стратегиялық маңыздылығы беріледі.

Abstract

The article presents the importance of digitalization in the financial and banking sector, the connection of scientific knowledge with the practice of using new technologies, prospects for Central Asia and Uzbekistan and the strategic importance of integrating science, education and digital solutions.

Введение. Современные глобальные изменения, охватывающие мировую экономику, социальные процессы и технологическую среду, создают новые вызовы для банковских систем. Цифровизация финансовых институтов становится не только фактором повышения их конкурентоспособности, но и стратегическим направлением устойчивого развития. В условиях глобализации и усиливающейся интеграции финансовых рынков цифровая трансформация рассматривается как основа повышения эффективности банков, улучшения клиентского опыта и обеспечения финансовой инклюзии.

Теоретико-методологические основы цифровой трансформации.

Цифровая трансформация банковской системы представляет собой комплексный процесс внедрения и интеграции новых технологий, таких как блокчейн, искусственный интеллект, большие данные, облачные решения и финтех-платформы. Этот процесс

охватывает не только техническую модернизацию, но и изменение бизнес-моделей, организационных структур и подходов к управлению рисками. Согласно исследованиям Европейского центрального банка и Всемирного банка, цифровизация в банковском секторе способствует росту прозрачности, снижению транзакционных издержек и повышению доверия со стороны клиентов [1].

Инновационные подходы к развитию финансовых знаний

В условиях цифровой трансформации банковской системы особое значение приобретает развитие финансовых знаний населения, так как технологические новшества будут эффективны только при условии их правильного понимания и осознанного использования. Современные банки и государственные институты используют ряд инновационных подходов, которые позволяют не только повысить уровень финансовой грамотности, но и сформировать культуру рационального управления личными и корпоративными финансами.

Во-первых, одним из наиболее актуальных направлений является **цифровое обучение через онлайн-платформы и мобильные приложения**. Банки разрабатывают специальные обучающие сервисы, интегрированные в мобильные приложения, которые в интерактивной форме объясняют клиентам особенности кредитования, сбережений, инвестиций и управления рисками. Например, в ряде европейских стран банки внедрили «геймификацию» обучения: пользователи проходят небольшие тесты, получают виртуальные баллы и бонусы за успешное освоение финансовых знаний. Такой подход повышает интерес к обучению и облегчает усвоение материала [2].

Во-вторых, активно применяется **искусственный интеллект и персонализированные рекомендации**. Алгоритмы анализа больших данных позволяют выявлять пробелы в знаниях клиентов и предлагать им адаптированные материалы: от коротких видеороликов до подробных инструкций. Таким образом, формируется индивидуальная траектория повышения финансовой грамотности, которая учитывает возраст, социальное положение и уровень доходов клиента.

В-третьих, важное место занимает **сотрудничество банков с образовательными учреждениями и государственными программами**. В Узбекистане, Казахстане и других странах СНГ коммерческие банки совместно с университетами запускают проекты по обучению студентов цифровым банковским технологиям и основам финансового планирования. Это способствует подготовке квалифицированных кадров, а также формированию у молодежи навыков ответственного отношения к личным финансам.

В-четвёртых, в практику входят **виртуальные тренажёры и симуляторы финансовых операций**, позволяющие пользователям в условиях, приближённых к реальности, принимать решения по управлению кредитами, депозитами и инвестициями. Такой подход

формирует критическое мышление и снижает риск ошибок в реальной финансовой практике [3].

Наконец, особое значение приобретают **цифровые коммуникационные платформы и социальные сети**, через которые банки распространяют образовательный контент в доступной и удобной форме. Короткие видеоролики, подкасты и инфографика позволяют донести сложные финансовые концепции до широкой аудитории.

Следовательно, инновационные подходы к развитию финансовых знаний в условиях цифровизации представляют собой многоуровневую систему, включающую образовательные технологии, искусственный интеллект, межсекторальное сотрудничество и новые формы коммуникации. В долгосрочной перспективе они формируют устойчивую финансовую культуру, повышают доверие населения к банковским институтам и способствуют развитию инклюзивной экономики [4].

Технологические инновации в банковской системе.

1. **Big Data и аналитика.** Банки используют технологии обработки больших данных для прогнозирования поведения клиентов, оценки кредитоспособности и выявления мошеннических операций.

2. **Искусственный интеллект (AI).** Chat-боты и голосовые помощники позволяют автоматизировать клиентское обслуживание, снижая нагрузку на персонал и ускоряя процесс взаимодействия.

3. **Блокчейн и смарт-контракты.** Эти технологии внедряются для обеспечения безопасности платежей, повышения прозрачности сделок и снижения рисков.

Финтех-партнёрство. Банки активно сотрудничают с финтех-компаниями для расширения спектра предлагаемых услуг, таких как мобильные платежи, краудфандинг и P2P-кредитование [5,17].

Практика стран и международный опыт

Цифровая трансформация банковской системы получила широкое распространение во многих странах мира и сегодня является важнейшим фактором повышения конкурентоспособности национальных экономик. Международный опыт показывает, что успешность цифровизации во многом зависит от государственной поддержки, наличия развитой инфраструктуры, уровня финансовой грамотности населения и инновационной активности банковского сектора.

В **Европейском союзе** ключевым направлением является внедрение концепции **Open Banking**, закреплённой нормативами PSD2. Данная модель обеспечивает возможность клиентам управлять своими счетами в различных банках через единый интерфейс. Это способствует росту конкуренции между финансовыми институтами, развитию финтех-компаний и созданию новых цифровых продуктов. Например, в Германии и Нидерландах активно развиваются цифровые

экосистемы, объединяющие банки, страховые компании и телекоммуникационные организации [6,7].

В США и Великобритании особое внимание уделяется развитию **необанков (digital-onlybanks)**, которые полностью функционируют в онлайн-среде без физических отделений. Такие банки, как Revolut, Monzo и Chime, используют мобильные приложения для предоставления полного спектра услуг: от текущих счетов и кредитов до инвестиционных продуктов. Благодаря этому снижаются издержки на обслуживание и повышается доступность финансовых услуг для населения.

В странах Юго-Восточной Азии (Сингапур, Малайзия, Индонезия) цифровая трансформация банков сопровождается активной интеграцией финтех-стартапов в банковскую экосистему. Центральные банки региона создают специальные регуляторные «песочницы», где тестируются инновационные продукты без риска для финансовой стабильности. В Сингапуре внедрена национальная система мгновенных платежей FAST, обеспечивающая переводы между банками в реальном времени, что стало образцом для многих развивающихся стран [8,14].

В странах СНГ, включая Россию, Казахстан и Узбекистан, цифровая трансформация банков находится в стадии активного развития. В России внедрена Система быстрых платежей (СБП), которая значительно ускорила процессы расчётов между физическими и юридическими лицами. В Казахстане в последние годы запущены национальные проекты по развитию безналичных платежей и цифровой идентификации клиентов. В Узбекистане реализуется программа цифровой трансформации банковской системы в рамках Стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030», предусматривающая создание единой платформы удалённой идентификации, развитие мобильных приложений и расширение доступа населения к электронным банковским услугам [9,13].

Важно отметить, что международный опыт также выявляет ряд **общих вызовов и проблем**: необходимость обеспечения кибербезопасности, защиты персональных данных, устранения цифрового неравенства и повышения доверия к цифровым продуктам. Решение этих проблем требует комплексного подхода, включающего совершенствование нормативно-правовой базы, развитие инфраструктуры и активное взаимодействие государства с банковским и технологическим секторами [10,11,12].

Таким образом, международная практика показывает, что цифровая трансформация банковской системы является неотъемлемым элементом глобальной экономики. Успешные примеры внедрения инноваций демонстрируют, что интеграция передовых технологий в банковский сектор не только повышает его эффективность, но и способствует развитию финансовой инклюзии,

что особенно актуально для стран с развивающимися рынками, включая Узбекистан.

Вызовы и риски цифровой трансформации.

Несмотря на очевидные преимущества, цифровизация банковской системы сопровождается рядом проблем:

- киберугрозы и необходимость усиления кибербезопасности;
- высокая стоимость внедрения технологий;
- недостаточный уровень цифровой и финансовой грамотности в отдельных регионах;
- риск цифрового неравенства между крупными городами и сельскими районами.

Закключение. Таким образом, цифровая трансформация банковской системы выступает стратегическим направлением развития современной экономики. Инновационные подходы к развитию финансовых знаний и технологий позволяют не только повысить эффективность деятельности банков, но и обеспечить финансовую инклюзию населения в условиях глобальных изменений. Для Узбекистана, Казахстана и других стран с переходной экономикой ключевыми задачами становятся укрепление нормативно-правовой базы, развитие кадрового потенциала, инвестиции в ИКТ-инфраструктуру и активное сотрудничество банков с финтех-сектором.

Литературы

1. Европейский центральный банк (ECB). *Digital transformation in the banking sector*. Frankfurt amMain, 2023. Доступно: www.ecb.europa.eu
2. Всемирный банк. *Global Findex Database 2021: Financial Inclusion, Digital Payments, and Resilience in the Age of COVID-19*. Washington, D.C.: World Bank, 2022. Доступно: www.worldbank.org
3. Basel Committee on Banking Supervision. *Sound Practices: Implications of Fintech Developments for Banks and Bank Supervisors*. Bank for International Settlements, 2020. Доступно: www.bis.org
4. PwC. *Financial services technology 2020 and beyond: Embracing disruption*. PricewaterhouseCoopers, 2020. Доступно: www.pwc.com
5. Accenture. *The Future of Banking: Technology-Driven Transformation*. London, 2022. Доступно: www.accenture.com
6. Deloitte. *Digital Banking Maturity 2022: How banks are responding to digital transformation*. Warsaw: Deloitte, 2022. Доступно: www.deloitte.com
7. Central Bank of the Republic of Uzbekistan. *Digital Uzbekistan 2030 Strategy*. Tashkent, 2021. Доступно: www.cbu.uz
8. Asian Development Bank. *Fintech and Financial Inclusion in Central Asia*. Manila: ADB, 2022. Доступно: www.adb.org

9. Жумаев Ш.Б. Тижорат банклари юқори даражадаги технологиялардан фойдаланиш самарадорлигидан фойдаланмоқда. – Тошкент: Fanvatechnologiya, 2023.

10. National Bank of Kazakhstan. *Annual Report 2022: Digitalization in Banking*. Astana: NBK, 2023. Доступно: www.nationalbank.kz

11. OECD. *Digital Disruption in Banking and its Impact on Financial Stability*. Paris: OECD Publishing, 2022. Доступно: www.oecd.org

12. Gomber P., Koch, J., & Siering, M. *Digital Finance and FinTech: Current Research and Future Research Directions*. Journal of Business Economics, 87(5), 537–580, 2017. doi:10.1007/s11573-017-0852-x

13. Vives X. *Digital Disruption in Banking*. Annual Review of Financial Economics, 11(1), 243–272, 2019. doi:10.1146/annurev-financial-100719-120854

14. Omarini A.E. *Fintech and the Future of the Payment Landscape: The Mobile Wallet Ecosystem—A Challenge for Retail Banks?* International Journal of Financial Studies, 6(3), 2018. doi:10.3390/ijfs6030043

15. Nicoletti, B. *The Future of FinTech: Integrating Finance and Technology in Financial Services*. Springer International Publishing, 2017.

16. Gai K., Qiu M., & Sun X. *A Survey on FinTech*. Journal of Network and Computer Applications, 103, 262–273, 2018. doi:10.1016/j.jnca.2017.10.011

17. Philippon T. *The FinTech Opportunity*. NBER Working Paper No. 22476, 2016. National Bureau of Economic Research. doi:10.3386/w22476

**Туризм как фактор социально-экономического роста:
международные и национальные аспекты**

Тешабаева О.Н., старший преподаватель,
доктор экономических наук, (PhD),
Ферганский государственный университет,
Фергана, Узбекистан

Резюме

В статье рассматривается современное развитие туризма как одной из наиболее динамичных отраслей мировой экономики. Приводятся данные Всемирной туристической организации о восстановлении международных туристических потоков и доходов после пандемии. Отмечается рост делового, образовательного, лечебного и рекреационного туризма, а также высокая доля поездок для посещения родственников. Подчеркивается ключевая роль туризма в развитии сферы услуг, привлечении инвестиций и росте ВВП страны.

Abstract

The article examines the modern development of tourism as one of the most dynamic sectors of the global economy. The data of the World Tourism Organization on the recovery of international tourist flows and income after the pandemic are presented. There is an increase in business, educational, medical and recreational tourism, as well as a high proportion of trips to visit relatives. The key role of tourism in the development of the service sector, attracting investments and the growth of the country's GDP is emphasized.

Туризм считается одной из наиболее динамично развивающихся отраслей мировой экономики. По данным Всемирной туристической организации, за последние десять лет количество международных туристических поездок неуклонно росло. В 2022 году доходы от международного туризма составили 1 триллион долларов США, что на 50% больше в реальном выражении по сравнению с 2021 годом. Расходы международных туристов достигли 64% от уровня до пандемии (по сравнению с 2019 годом — 36% в реальном выражении). Среди регионов Европа в 2022 году показала лучшие результаты, с доходами от туризма в размере 550 миллиардов долларов США (520 миллиардов евро), что составляет 87% от уровня до пандемии. Африка восстановила 75% доходов, Ближний Восток — 70%, Америка — 68%. Из-за продолжительного закрытия границ доходы азиатских направлений составили около 28% от уровня до пандемии [1].

Изучение организационно-экономических аспектов развития туризма в мире привело к ряду научных и практических выводов. В частности, возрастает значение научных исследований, направленных на повышение конкурентоспособности туризма на внутренних и мировых рынках, усиление его влияния на экономику стран, обеспечение безопасности в отрасли и разработку эффективных стратегий управления. Пандемия негативно сказалась на туризме в нашей стране: в 2020 году Узбекистан посетили 1504,1 тысячи туристов, а в 2021 году этот показатель составил 1881,35 тысячи. В 2022 году комплексные меры по восстановлению и развитию туризма в Узбекистане привели к росту числа посетителей до 5232,8 тысячи человек, что в 2,5 раза больше по сравнению с 2021 годом. Наибольшее количество туристов прибыло в третьем квартале — 1710,9 тысячи человек (32,7% от общего числа).

Развитие делового туризма и открытие новых направлений остаются актуальными задачами. В 2022 году 8,8 тысячи человек прибыли в Узбекистан с целью учёбы, 20,4 тысячи — для коммерческих целей, 70 тысяч — для лечения, 83,8 тысячи — в служебных командировках, 392,2 тысячи — для отдыха. Наибольшая доля туристов (89%) посетила страну с целью навестить родственников — 4657,6 тысячи человек. По сравнению с 2021 годом поездки с целью учёбы увеличились на 37,5%, командировки — на 38,1%, коммерческие поездки — на 48,9%, а поездки для лечения выросли в 2,2 раза, для отдыха — в 2,5 раза, и для посещения родственников — в 2,9 раза.

По состоянию на 1 января 2023 года в Узбекистане зарегистрировано 592 371 предприятие и организация, из которых 392 787 (66,3%) работают в сфере услуг. Темп роста по сравнению с аналогичным периодом прошлого года составил 113%. В настоящее время туризм играет ключевую роль в экономике развитых стран. Уровень развития социально-экономических систем отражает реальный рост ВВП страны, изменения в структуре различных отраслей экономики и основные показатели на душу населения.

За последние девять лет наблюдался устойчивый рост объемов инвестиций в основной капитал, который определялся на основе значимых макроэкономических показателей. В то же время услуги, предоставляемые сектором услуг на душу населения, а также услуги, предоставляемые малыми предприятиями и частными предприятиями, со временем быстро росли.

Таблица 1. Динамика основных показателей сферы туризма в Узбекистане [2]

	Показатели	Годы									
		2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1	Потребление туризма внутри страны, млрд. сум	13576,2	14010,7	13772,5	16568,3	20561,3	27696,0	5271,2	14012,4	20101,2	25856,8
2	Объем услуг, туристической отрасли,млрд.сум	6651,7	7203,8	7809,0	8261,9	8658,4	9333,8	8540,4	10267,4	12457,9	16462,4
3	Численность населения, занятого в сфере туризма, тыс. чел.	185,0	188,4	170,9	187,6	201,0	230,5	189,2	214,8	228,6	258,7
4	Результаты деятельности сфер услуг, связанных с туризмом										
	Услуги по размещению и питанию,млрд.сум	1118,7	1302,5	1502,5	1693,8	1823,9	1967,1	1690,2	1785,2	1945,4	247,3
	Культура и искусство,млрд.сум	354,6	373,5	414,7	439,3	547,8	655,8	624,5	587,7	685,4	792,7
	Транспортировка и хранение,млрд.сум	14052,3	14905,7	15725,5	17509,0	18713,4	19950,6	19520,2	18945,4	22548,4	25912,4
	Торговые услуги, млрд. сум	12717,6	14095,8	15325,2	15483,6	16275,4	17429,9	17724,1	18462,3	21654,8	24756,8

В 2014-2023 годах уровень потребления туризма внутри страны неуклонно рос за счет роста населения, а также роста благосостояния. Если в 2014 году объем потребления туризма внутри страны составил 13576,2 млрд долл. к 2019 году этот показатель вырос более чем в 2 раза и достиг 27696,0 млрд сумов.

Однако в 2020 году в результате снижения спроса населения на туристские услуги в связи с существующими условиями в условиях пандемии этот показатель снизился в 2,5 раза по сравнению с 2014 годом. В 2023 году наблюдается рост уровня потребления туризма по отношению к численности населения этот показатель достиг 25856,8 млрд сумов.

За последнее десятилетие наблюдается устойчивый рост объема услуг, оказываемых туристической отраслью. Это наглядно проявилось в изменении численности работников, занятых в сфере туризма. В частности, за период с 2014 по 2023 год количество трудовых ресурсов, занятых в отрасли, увеличилось со 185,0 тыс. до 258,7 тыс. человек.

Развитие сферы туризма одновременно оказывает свое мультипликативное влияние и на развитие отраслей и отраслей, в которых пересекаются направления деятельности. Развитие индустрии туризма влияет на различные сферы услуг, такие как жилье и еда, культура и искусство, транспорт и хранение, а также розничная

торговля [4]. Эти отрасли представляют собой основные компоненты сферы услуг и влияют на туризм. Данные в таблицах отражали динамику результатов в вышеупомянутых сферах услуг за период анализа. Анализ этих показателей показывает аналогичные тенденции в развитии услуг, связанных с основной отраслью туризма. Это еще раз подтверждает вышеизложенное.

За анализируемый период количество действующих в нашей стране туристских предприятий и организаций увеличилось пропорционально объему туристского потока. Развитие сферы туризма в Республике Узбекистан тесно связано с туристскими предприятиями, осуществляющими туристскую деятельность, и их деятельностью [3].

Исходя из приведенного анализа, можно сказать, что в 2014-2023 гг. была достигнута устойчивая тенденция роста объемов туристских услуг во всех регионах нашей страны.

Развитие сферы туризма оказывает мультипликативное влияние на их развитие, одновременно образуя пересечения между различными направлениями деятельности и отраслями. Анализ данных показывает аналогичные тенденции в развитии услуг, связанных с туризмом, что еще раз подтверждает мнения, поддерживающие рост индустрии туризма.

Предприятия, осуществляющие деятельность в сфере туризма в Республике Узбекистан, имеют важное значение для экономики страны, способствуя не только развитию внутреннего и международного туризма, но и играют свою роль в обеспечении занятости населения и достижении экономической стабильности. В последние годы деятельность туристских предприятий восстанавливается после пандемии, и поставленные перед ними задачи направлены на то, чтобы вывести туризм на более высокий уровень.

Литература

1. Официальный сайт агентства статистики Президента Республики Узбекистан. <https://stat.uz/uz/default/choraklik-natijalar/> составлен автором на основе данных страницы за соответствующие годы.

2. Тешабаева О.Н. (2024). Совершенствование механизмов управления конкурентоспособностью туристических предприятий, диссертация написанная для получения степени доктор экономических наук (PhD), 156 стр.

3. Nasriddinovna T. O. (2024). Prospects for the growth of tourism in Uzbekistan and the use of organizational and economic methods in the management of tourist complexes. International journal of artificial intelligence, 4(07), 98-103.

4. Nasridinovna T.O. (2024). Methods of Assessing the Competitiveness of Entrepreneurial Activity in Tourism Enterprises. *Gospodarka i Innowacje*, 46, 590-594.

УДК 373.1.004.9

Цифровая трансформация в образовании

Гозиев М.Ш.,
преподаватель кафедры «Экономика и туризм»
Ферганский государственный университет,
(Республика Узбекистан)

Резюме

В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты цифровой трансформации в образовательной сфере. Анализируются современные тенденции внедрения цифровых технологий, их влияние на качество и доступность образования, а также международный опыт цифровизации. Особое внимание уделено проблемам и вызовам, возникающим при внедрении цифровых решений в образовательный процесс. На основе анализа определяются перспективы дальнейшего развития цифрового образования в условиях глобальной цифровой экономики.

Abstract

The article examines the theoretical and practical aspects of digital transformation in the educational sphere. It analyzes current trends in the implementation of digital technologies, their impact on the quality and accessibility of education, as well as the international experience of digitalization. Particular attention is paid to the problems and challenges arising from the introduction of digital solutions into the educational process. Based on the analysis, the prospects for the further development of digital education in the context of the global digital economy are identified.

Введение. Современное общество находится на этапе глобальной цифровизации, затрагивающей все сферы жизнедеятельности. Одной из наиболее значимых областей, где цифровая трансформация приобретает стратегическое значение, является образование. Под цифровой трансформацией понимается не только внедрение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), но и глубокое изменение структуры и содержания образовательного процесса [1]. Знания в условиях цифровой экономики становятся ключевым ресурсом, а качество образовательных услуг напрямую влияет на конкурентоспособность страны в мировом масштабе [2].

Цель данной статьи заключается в комплексном анализе процессов цифровой трансформации в образовании, выявлении их преимуществ и проблем, а также определении перспектив

дальнейшего развития. Для достижения этой цели в статье рассмотрены теоретические основы цифровой трансформации, современные технологии, методологические подходы, международный опыт, вызовы и проблемы, а также перспективы развития образовательной среды.

Основное содержание

1. Теоретические основы цифровой трансформации

Цифровая трансформация в образовании — это системный процесс, направленный на интеграцию цифровых технологий во все уровни образовательной деятельности [3]. Она включает в себя изменения в педагогике, управлении, методологии преподавания и инфраструктуре. В отличие от информатизации, которая ограничивалась внедрением компьютеров и программного обеспечения, цифровая трансформация предполагает перестройку образовательной экосистемы.

Основные характеристики цифровой трансформации включают: гибкость образовательного процесса, персонализацию обучения, использование больших данных для анализа прогресса студентов, а также интеграцию различных цифровых платформ и сервисов.

2. Современные цифровые технологии в образовании

Цифровые технологии становятся основным инструментом обновления образовательного процесса. Наиболее распространённые технологии включают:

- Системы управления обучением (LMS)—Moodle, GoogleClassroom, Canvas [4].
- Онлайн-курсы (MOOC) — Coursera, EdX, Udemu.
- Искусственный интеллект — адаптивные обучающие системы, чат-боты, интеллектуальные репетиторы [5].
- Виртуальная и дополненная реальность — VR/AR-технологии для моделирования образовательных ситуаций.
- Облачные сервисы и базы данных — электронные библиотеки, совместные онлайн-платформы.

Применение этих технологий позволяет повысить интерактивность, гибкость и эффективность обучения.

3. Методологические подходы и педагогические практики

Цифровая трансформация предполагает обновление педагогических методик. Ключевыми тенденциями становятся:

- Персонализированное обучение, ориентированное на индивидуальные траектории [6].
- Проектно-ориентированное обучение с использованием цифровых инструментов.
- Геймификация как способ повышения мотивации студентов.
- Использование больших данных и аналитики для мониторинга учебного процесса.

- Формирование цифровых компетенций у преподавателей и студентов.

Таким образом, цифровая трансформация способствует переходу от традиционного преподавания к гибким, инновационным формам обучения.

4. Международный опыт цифровизации образования

Международная практика демонстрирует успешные примеры цифровой трансформации. В Финляндии акцент сделан на цифровой грамотности и использовании онлайн-ресурсов [7]. В Сингапуре внедрены масштабные государственные программы по развитию «умных школ». США активно используют МООС-платформы, позволяющие миллионам студентов по всему миру получать доступ к курсам ведущих университетов [8].

Опыт показывает, что цифровая трансформация требует государственной поддержки, инвестиций в инфраструктуру и постоянного повышения квалификации педагогов.

5. Проблемы и вызовы цифровой трансформации

Несмотря на очевидные преимущества, цифровизация сопровождается рядом проблем:

- Недостаток цифровых компетенций у педагогов и студентов [9].
- Цифровое неравенство, связанное с доступом к интернету и оборудованию.
- Риски информационной безопасности и защиты персональных данных.
- Сопrotивление изменениям со стороны педагогического сообщества.

Решение этих проблем требует комплексного подхода и взаимодействия государства, образовательных учреждений и технологических компаний.

6. Перспективы развития цифрового образования

Будущее цифровой трансформации связано с активным внедрением инновационных технологий. Наиболее перспективные направления включают:

- Использование искусственного интеллекта для адаптивного обучения [10].
- Применение блокчейна для хранения и проверки дипломов и сертификатов.
- Развитие метавселенной и виртуальных кампусов.
- Широкое внедрение интернета вещей (IoT) в образовательный процесс.

Эти тенденции позволят сформировать новые модели обучения, основанные на гибкости, доступности и инновационности.

Заключение.Цифровая трансформация в образовании является стратегическим направлением развития современного общества. Она

открывает новые возможности для повышения качества и доступности образовательных услуг, способствует формированию компетенций XXI века. Вместе с тем её успешная реализация требует комплексного подхода: модернизации инфраструктуры, повышения цифровой грамотности педагогов и студентов, а также разработки эффективных механизмов обеспечения информационной безопасности.

Литература

- 1.Андреев А.А. Цифровизация образования: проблемы и перспективы. – Москва: Наука, 2021.
- 2.Блинов В.И. Цифровая трансформация профессионального образования. – СПб: Питер, 2020.
- 3.Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – Москва: ГУ ВШЭ, 2018.
- 4.Bates T. Teaching in a Digital Age. – Vancouver: BCcampus, 2015.
- 5.UNESCO. Education in a Digital World: Global Report. – Paris: UNESCO Publishing, 2022.
- 6.OECD. Digital Education Outlook 2021. – OECD, 2021.
- 7.Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators. – EU, 2020.
- 8.Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. – 2019.
- 9.Selwyn N. Education and Technology: Key Issues and Debates. – Bloomsbury, 2021.
- 10.Luckin R. Artificial Intelligence and Education. – London: Routledge, 2020.

Зияев Д.С.,

докторант Ферганского государственного
технического университета

Түйіндеме

Бұл жұмыста Ферғана облысы Язывань ауданының “Азизкөл” балық аулау шаруашылығының экономикалық тиімділігіне талдау жүргізілді. Өндірістік қозғалыстар, жемшөпті тұтыну қарастырылып, таза кірістер, сондай-ақ экономиканың әсерімен кірістілігі көрсетілген. Жарықтың негізгі негізінде балық шаруашылығының экономикалық тиімділігін арттыру, формалық шығындарды ұлғайту және инновациялық технологияларды енгізу бойынша ұсыныстар ұсынылды.

Abstract

In this paper, an analysis of the economic efficiency of the fishing farm “Azizkol” of the Yazyavan district of the Ferghana region was carried out. Production patterns, feed consumption are considered, and net income is shown, as well as the impact and profitability of the farm. On the main basis of the light, recommendations are proposed to increase the economic efficiency of fish farming, increase mold costs and introduce innovative technologies.

Биологические активы — это живые организмы или растения, принадлежащие организации, которые генерируют экономические выгоды посредством производства сельскохозяйственной продукции или других биологических активов. Международные стандарты, такие как Международный стандарт финансовой отчетности (МСФО) 41 «Сельское хозяйство», устанавливают четкие критерии признания и оценки биологических активов.

В научных источниках отмечается, что правильный расчёт затрат в рыбном хозяйстве напрямую влияет на эффективность. В международном опыте оптимизация расхода кормов, применение интенсивных технологий и научное управление водоёмами являются основными факторами увеличения прибыли. В рамках принятой в Республике Узбекистан «Программы развития рыбного хозяйства на 2021–2030 годы» предусмотрены меры по модернизации, внедрению новых технологий и локализации производства кормов.

Ферма “Азизколь” наладила устойчивое производство, эффективно используя традиционные методы и местные ресурсы. Одним из главных преимуществ предприятия является использование солнечной энергии.

Основной целью данного анализа является выявление наиболее эффективных методов производства в рыбоводческой отрасли Ферганской области и разработка практических рекомендаций по развитию предприятий. В таблице ниже представлена годовая структура затрат, необходимых для ведения рыбоводческой деятельности фермерского хозяйства «Азизколь» по ценам Ферганского рынка в 2024 году. В таблице представлена информация о видах затрат, основах их расчета и экономических характеристиках, а также финансовых результатах.

Таблица 1.Годовой отчет о расходах фермы «Азизколь» за 2024
ГОД

Тип расхода	Количество	Цена (сумма)	Сумма (млн сум)	Делиться	Описание
Малёк (рыбная косточка)	100 000 штук	1200/шт.	120	10,3%	Купить рыбо посадочный материал весной
Корм	75 000 кг	4667/кг	350	29,9%	Для местного питания
Электричество	67200 кВт	1145/кВт	77	6,6%	За электроэнергию, потребленную в течение года
Зарплата	8 человек	-	360	30,8%	Рабочий: 3 миллиона/месяц $\times 3 = 12$ миллионов/месяц, 2 специалиста: 4 млн/мес. $\times 3 = 12$ млн/мес. 1 менеджер 4 млн/мес. $\times 1 = 4$ млн/мес.
Социальное страхование	-	12%	43.2	3,7%	Для расходов на социальное обеспечение в отношении заработной платы
Водные ресурсы	12000 м³	3333/м³	40	3,4%	Для воды, потребляемой в течение года
Ветеринарная	-	-	30	2,6%	За оказанные ветеринарные услуги
Амортизация	-	-	60	5,1%	Ежегодная амортизационная скидка
Транспорт	24 рейса	1667000/рейс	40	3,4%	На расходы по транспортировке готовой продукции
Земельный налог	5 гектаров	скидка 50%	24	2,0%	Для ежегодного начисленного земельного налога
Прочие расходы	-	-	25	2,2%	Для других видов расходов
Общая стоимость			1169.2	100%	

Это предприятие, Расположенное в Ферганской области, районе Язъяван, в 2024 году оно произвело 50 тонн продукции на площади 10 гектаров и внедрило систему солнечных батарей (снижение расходов на электроэнергию на 30%).

Фермерское хозяйство «Азизкол» Предприятие работает по полуинтенсивному методу производства и производит 50 тонн

продукции в год на площади 10 гектаров. За счёт использования солнечных панелей предприятие сократило расходы на электроэнергию на 30%. Основные статьи затрат – заработная плата (30,8%) и корма (29,9%). Себестоимость 50 тонн рыбы в 2024 году составляет 1169,2 млн сумов.

Таблица 2. Итоговые финансовые показатели фермерского хозяйства «Азизколь» за 2020-2024 годы

Годы	Объем производства (тонн)	Цена за 1 кг (сумма)	Общая стоимость (млн сум)	Выручка (млн сум)	Чистая прибыль (млн сум)
2020	28	13520	378.6	518.2	129.8
2021	32	15255	488.2	688.3	186.1
2022	39,5	18530	732.0	967.8	219.3
2023	44,5	21515	957.4	1201.5	227.0
2024	50.0	23384	1169.2	1500.0	307.6

С 2020 по 2024 год объем производства постоянно растет. Объем, который составлял 28 тонн в 2020 году, достиг 50,0 тонн в 2024 году. Это представляет собой рост в 1,8 раза или 179%, что означает, что предприятие успешно наращивает свои производственные мощности. Цена на кожевенное сырье также растет с каждым годом. В 2020 году она составила 13 520 сумов, а в 2024 году - 23 384 сума. Это представляет собой рост на 173% за 5 лет. Рост стоимости кожевенного сырья является результатом инфляции, роста цен на сырье и других затрат. В связи с ростом объема производства и себестоимости общая себестоимость также резко возросла: с 378,6 млн сумов в 2020 году до 1 169,2 млн сумов в 2024 году, увеличившись в 3 раза. Выручка также демонстрирует устойчивый рост: с 518,2 млн сумов в 2020 году до 1 500,0 млн сумов в 2024 году, увеличившись в 2,9 раза. Это отражает растущий спрос на продукцию предприятия. Чистая прибыль в 2020 году составила 129,8 млнсумов, а в 2024 году достигла 307,6 млн сумов, увеличившись в 2,4 раза.

В 2024 году в фермерском хозяйстве “Азизколь” произведено 50 тонн продукции и получена выручка в размере 1 500 млнсумов. Расходы составили 1 169,2 млнсумов, получена чистая прибыль в размере 307,6 млн сумов. Показатели рентабельности высокие: рентабельность по чистой прибыли – 20,5%, рентабельность активов – 26,3%.

**Таблица 3. Финансовые результаты и показатели рентабельности
крестьянского хозяйства “Азизколь” за 2024 год**

Индикатор	Расчет	Количество (млн сумов)
Финансовые результаты		
Доход	50 000 кг × 30 000 сум/кг	1500
Общая стоимость (себестоимость)		1169.2
Прибыль (доналогообложения)	1,500.0 - 1169.2	330,8
Подходный налог (7%)	330,8 × 0,07	23.2
Чистая прибыль	330,8 - 23,2	307.6
Показатели рентабельности		
Чистая прибыль	$(307,6 / 1500,0) \times 100\%$	20,5%
Рентабельность активов	$(307,6 / 1169,2) \times 100\%$	26,3%
Доля зарплаты	$(360,0 / 1169,2) \times 100\%$	30,8%
Инвестиционная окупаемость. (180 млн сумов инвестировано в солнечные панели)	$(307,6 / 180) \times 100\%$	127,6%

В частности, инвестиции в солнечные панели в размере 180 млн сумов демонстрируют рентабельность инвестиций (ROI) в размере 127,6%, что является весьма эффективным показателем. Однако доля расходов на заработную плату составляет 30,8%, что свидетельствует о высокой структуре затрат на заработную плату.

Обсуждение

На основании расчётов установлено, что рентабельность Азизкольского рыбноводческого хозяйства составила 26,3%. Этот результат показателен, поскольку находится в пределах средней рентабельности рыбноводных хозяйств нашей страны. Однако тот факт, что затраты на корма составляют более 70% от общих затрат, может негативно сказаться на экономической эффективности. Сравнивая полученные результаты с международным опытом, можно отметить возможности повышения эффективности за счёт использования альтернативных источников кормов, стандартизации кормов на основе искусственного интеллекта и экономии водных ресурсов. Исследование показывает, что при снижении расхода кормов на 10% чистая прибыль может увеличиться на 30–40 миллионов сумов.

Заключение и рекомендации

По результатам исследования были сделаны следующие выводы:

1. Основная статья расходов в рыболовстве приходится на потребление кормов, и его оптимизация является ключевым фактором, определяющим рентабельность.
2. При объеме производства 50 тонн предприятие может получить чистую прибыль 300-400 млн сумов, что говорит о высокой экономической эффективности.

3. Прибыль можно увеличить еще больше за счет использования интенсивных технологий, внедрения научно обоснованных систем кормления и цифрового мониторинга.

Расходы на корма составляют более 70% от общих затрат на рыбоводческих хозяйствах. Поэтому рекомендуется снижать затраты, используя альтернативные источники кормов и стандартизируя их потребление. Применение цифровых систем мониторинга, кормового оборудования на основе искусственного интеллекта и автоматизированных средств управления для экономии водных ресурсов и ухода за рыбой повышает эффективность.

Литература

1. Абдуллаев З.Х., Адхамов С.И. Научно-теоретические основы классификации, учета и оценки биологических активов предприятий как объектов бухгалтерского учета//Экономика и инновационные технологии, 4(2),-2023. 115–124.

2. Джабборов Б., Гайбуллаев Б. Теоретические основы оценки и учета биологических активов в сельском хозяйстве// Наука и развитие, 2(1). 2020. С. 91–96.

3. Менгликулов Б.Ю. Вопросы признания и учета биологических активов. «Финансы и банк» (электронный научный журнал), №5, 2019, С. 3-6, <http://journal.bfa.uz/маколалар>.

4. Стандарт бюджетного учета Республики Узбекистан (СБУ №5) «Сельское хозяйство». Ташкент: Адолат.2018

5. Приложение 26 «Сельское хозяйство» к Международному стандарту финансовой отчетности (МСФО) № 41, утвержденное приказом Министра финансов Республики Узбекистан от 10 ноября 2022 года № 61

**Мұнай өндіру мен ұңғыманы пайдалануда туындайтын
шөгіндімен күресу**

Досжанов М.Ж., т.ғ.д., профессор,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
(Қызылорда қаласы),
Тасболат Ғ.Ж, аға оқытушы,
Қ.Құлажанов атындағы Қазақ технология
және бизнес университеті, (Астана қаласы),
Төлегенова А.М, аға оқытушы,
Бисенбайқызы Л., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы развития нефтегазодобывающего комплекса нашей страны. В нефтедобывающей отрасли борьба с песчаными образованиями ведется уже давно, в основном путем укрепления призабойной зоны различными вязкими материалами и борьбы с отложениями, образующимися в процессе эксплуатации.

Abstract

This article examines the development of the oil and gas production complex of our country. In the oil production industry, the fight against sand formations has been going on for a long time, mainly by strengthening the bottomhole zone with various viscous materials and combating deposits formed during operation.

Мұнай мен газ өндірісінің дамуы, жаңа үлгідегі кен орындарын ашу және мұнай мен газ өндіру аудандарын кеңейтумен ғана шектеліп қоймай, алдағы уақытта пайдаланатын мұнай кен орындарын игерудің тиімділігін жетілдіру және дамытумен сипатталады. Ұңғыманың түп аймағы өткізгіштігінің төмендеуі еріген газды қарқынды енгізу және түп аймақтың қысымы және температурасы төмендегенде пайда болады. Қабаттан мұнайды алу мен оған кез-келген әсер ету ұңғыма арқылы жүреді.

Мұнай өндіру саласында құмдар шығуымен күрес ұзақ уақыт бойы, негізінен түп маңы аймағын әртүрлі тұтқырлы материалдармен бекіту арқылы жүргізіледі. Кен орнын игеру барысында ұңғылардың сулануы уақыт өткен сайын өсе түседі. Сулану өскен сайын шайырлы заттарды қолдану арқылы бекіту әдісінің тиімділігі төмендей түседі. Ол қолданылатын шайырлардың суда ерігіштігіне байланысты түп маңы аймағына барғанда қабаттық сулармен ериді, осының салдарынан олар құмдар бөлшектерін берік бекітпейді [1,33 б.].

Кен орнында $1300-1600\text{ м}^3/\text{тәу}$ ілеспе су өндіріледі, яғни ол қабатқа айдау үшін, қабаттық қысымды ұстау жүйесінде тиісті көлемін айдауды қамтамасыз ету үшін қолданылады. БШСС-1-дегі ағын суға $5000\text{ м}^3/\text{тәу}$ дейін альбсеномандық су толтырылады. Кен орнын игерген сайын өнімнің сулануы өсіп, тұз шөгуге әкеледі.

Кен орында бар суды қолдану (бор және юра қабаттарындағы қабаттық және альбсеноманды) өнімді қабаттағы мұнай кәсіпшілік жабдықтарға тұз түзуге әкеледі. Мынаны ескерген жөн, кен орнының өнімді қабаттарынан қабаттық флюидпен қоса ұсақ дисперсті құмның айтарлықтай мөлшері шығады, ол тұздың кристалдану ортасы болып табылады. Бор және юра қабаттарында қабаттық сулардың араласуы кезінде мұнай жинау жүйесінде тұрақсыз сулардың қалыптасуы басталады. Бұл әсіресе, ағын судың бөлінуі кезінде көрінеді, құбырлардағы ағын сулар органикалық емес тұздардың интенсивті шөгіндісін байқатады [2].

Пайда болған күрделі шөгіндінің құрамында барий және кальций сульфаты, кальций және магний карбонаты, кремний қос тотығы және тоттану өнімінің қоспасы бар.

Химиялық талдау нәтижесі радиоактивті шөгіндінің негізі-барий сульфаты екенін көрсетті. Юра өнімді қабатын зерттеуде қабаттық суында 800 мг/л барий ионы бар екенін көрсетті.

Өткізгіштігі жағынан өнімді қабаттың біртектілігінің жоғары болуы, жоғары өткізгіштік қабатшалардың болуы айдалатын судың өндіру ұңғымаларына қарай жарып өтуге әкеледі. Айдалатын суда 600 мг/л ионды сульфатты альбсеноманды кешеннің қатысуы белгілі бір жағдайда барий сульфатының интенсивті шөгіндісіне әкеп соғады, яғни ол жерасты жабдықтарымен қабаттың түп аймағында және мұнай жинау жүйесінде болады.

Қабаттың түп аймағы мен ұңғыманың жерасты жабдықтарын ингибиторлық қорғауды қарастыру қажет, ол минералды тұздардың шөгіндісіне қарсы күрестің ең тиімді әдісі [3,14 б.].

Ингибиторды үздіксіз беру аса жоғары қорғану тиімділігіне жету жолы. Ингибитор қорғалатын объектіге тікелей берілуі керек.

Ингибитор мөлшері үшін блоктық қондырғылар БР-2,5; БР-10; БР-25 (тұз шөгіндісіне суда ерігіш ингибитор 2-10% су ерітіндісі ретінде беруді ұсынады) ұсынылады.

Қыста қондырғылардың үздіксіз жұмыс жасауын қамтамасыз ету үшін ингибиторларды жылытып беру қажет. Ингибиторларды сақтауға арналған ыдыстарды жылыту қондырғыларымен жабдықтау қажет.

Реагенттің меншікті шығыны ингибитордың шығынын зерттеу лабораториясында анықталады.

Түп аймаққа ингибиторды айдау кезінде жыныс қабатында оның жиналуы болады, нәтижесінде адсорбция (қатты заттардың бетіндегі

газды немесе сұйық заттарды жұтып алуы) пайда болады. Ингибитор қорғаныс қызметін мұнай өндіру кезінде орындайды.

Қабатқа ингибиторды айдау периоды ингибитордың енгізу мөлшеріне, ұңғыма өнімділігіне, жыныс қабатының абсорбциялық сипаттамасына байланысты [4,21 б.].

Буферлі сұйық ретінде 0,01-01% БӘЗ (беттік әрекетті заттар) сулы ерітіндісі қолданылады. Буферлі ерітінділер мұнайдан бөлінетін қабат жыныстарын жууға және өндірілетін сұйықты ингибитордан ажыратуға арналған.

Буферлік сұйықтың көлемі 6-9м³ болатын ұңғыма түп аймағына дейін түсірілетін СКҚ көлеміне тең етіп алынады.

Қабатқа жеткілікті тереңдікте ингибиторды бастыру үшін келесілер қолданылады:

- сусыз мұнай;
- газды конденсат;
- 1:1 қатынастағы мұнайдың конденсатпен қоспасы;
- БӘЗ сулы ерітіндісі (0,01-0,02%).

Ингибитордың толық адсорбциясы үшін қабат жыныстарының үстіңгі жағында ұңғыма 18-24сағат төзуі керек. Технологиялық процесті іске асыру кезінде мынадай типтегі стандартты жабдықтар қолданылады:

- жылжымалы ыдыс сиымдылығы АР-16, АЦН-7,5;
- цементтік агрегаттар ЦА-320, УЦН-700 немесе оларға

ұқсастар.

Ингибиторды айдау қысымы қабаттың сіңімділігімен анықталады, ұңғыманың пайдалану тізбегі мен қабатты гидравликалық жарудың нығыздау қысымынан аспау керек.

Ұңғыманы пайдаланғанда түбінде құм тығындары жиналуы әсерінен, оның қалыпты жұмысы бұзылады.

Сондықтанда ұңғыманы пайдалануын қалпына келтіру үшін, оны түбінде жиналған құм тығындарынан тазарту қажет. Тереңдігі онша емес ұңғымалардан қалыңдығы көп емес құм тығындарын көбінесе қауғамен(желонка) тазартады. Оның өзі, диаметрі 75 – 100 мм төменгі жағында клапаны бар (түсіргенде ашылады, көтергенде жабылады), ал жоғарғы жағында арқанға (канатқа) жалғанатын тетігі бар құбыр. Ондай құбырдың ұзындығы 8 -12 м.

Қауғаны (желонка) ұңғымаға қанаты арқылы жібереді. Құм тығынына 10-15 м қалғанда моторист шығырдың тежегішін жібереді, қауға өзінің салмағымен құм тығынына кіреді. Сол кезде шарикті клапан ашылады да, құмның кейбір шамасы қауғаға енеді. Құм көбірек кіру үшін қауғаны бірнеше рет құм тығынына енгізу (соғу) керек, өйткені клапан төмен жібергенде ашылып, жоғары жібергенде жабылады. Сөйтіп қауғаны толдыау деген кезде, жоғары көтереді.Қауғаны тазарту үшін оның клапанын, сағада (жер үстінде) ұшы өткір білікке тіресе, оның ішіндегі лай төгіліп тазартылады.

Қарапайым қауғадан басқа поршенді қауғаны қолданады. Ұңғыманың түбінен құмды көтеру үшін, құбыр ішінде поршень жоғары көтерілгенде, вакуум орнатып құмды қауғаның ішіне толтырады.

Ұңғымадың оқпанын құм тығынынан қауғамен тазарту өте ұзақ және тиімсіз операциялардың бірі болып есептеледі. Сондықтан қазіргі кезде оны қолданбайды.

Ең дұрысы ұңғымадан құм тығынын жуу арқылы тазарту.

Ұңғымадағы құм тығындарын сумен немесе мұнаймен жуу арқылы тазарту тәсілі былай жүргізіледі. Ұңғымадағы тығынға дейін жуу құбырларының тізбегін жібереді. Осы құбырлар немесе пайдалану құбыры мен көтергіш құбыр арасындағы кеңістік арқылы қысыммен сұйық айдалады. Ағынның әсерінен тығын жуылады. Жуылған жыныс ағынмен бірге пайдалану құбыры мен жуатын көтергіш құбыр аралығы (кеңістігі) немесе көтергіш құбыр арқылы сағаға көтеріледі. Егер жуусұйығы көтергіш құбыры арқылы айдалып, пайдалану құбыры мен көтергіш құбыр кеңістігі арқылы сағаға көтерілетін болса, онда жуу сұйығы кеңістік аралықтан (пайдалану құбыры мен көтергіш құбыр арасы) айдалып жуылған жыныс сағаға көтергіш құбыры арқылы көтеріледі [5,14 б.].

Жуу құбыры ретінде, кәдімгі өзіміз көріп жүрген сорапты компрессорлы құбырлар қолданады. Ұңғыманы жуу үшін автокөлікке немесе тракторға орналасқан қозғалмалы сорап қондырғыларын қолданады. Олар қозғалтқыш арқылы іске қосылады. Осындай қондырғыларды жуу агрегаттары деп атаймыз.

Агрегат жұмыс жасау кезінде ұңғыманың қасына орналастырылып, сұйықты беруді қозғалтқыштағы жылдамдықты реттеу арқылы іске асырады.

Шайырларды қолдана отырып құм тығынымен күрес тәсілі осылайша тиімсіз болып табылды. Құмкөл кен орнындағы құм шығатын ұңғылардағы құм тығынымен күрес тәсілін талдау нәтижесінде осы күнгі механикалық әдістердің тиімділігі бұрынғы тәсілдерден жоғары деп айтуға болады.

Әдебиет

1.Ахмеджанов Т.К. Мұнай және газ өндірудің техникасы мен технологиясы: оқулық /- Алматы: Дәуір, 2011ж.

2.Алдасүгіров Ө.М. Мұнай-газ ұңғыларын бұрғылау техникасы мен технологиясы, Фолиант,2014ж.

3.Досжанов М.Ж., Мырзабаева Д.С., Бектас Д.Б. Ағымдардың жүйелі орналасқан тұткамалар элементтері жүйесі арқылы ағып өтуінің гидродинамикалық заңдылығы, //Ақмешіт хабаршысы №3, 2010 ж. Кызылорда қ.

4.Досжанов М.Ж., Мырзабаева Д.С., Бектас Д.Б. Жүйелі пластиналы тұтқамалы аппараттың гидравликалық кедергісін есептеу, //Международные научные Надировские чтения 2011г., г.Алматы.

5.Досжанов М.Ж., Тасболат Г.Ж. Новые технологические приемы подъема продукции скважин с высоковязкой нефтью. Межд.научно-практ.конф., "Современное состояние и перспективы развития науки и техники в период четвертой промышленной революции". Азербайджанский технологический университет. Азербайджан, Гянджа, 6-7 мая 2025 г., 146 с.

ӘӨЖ 622.276.5:622.243.24

**Мұнай кен орнындағы су айдау кезіндегі қабат қысымын
ұстап тұру жүйесін жетілдіру**

Таңжарықов П.А., т.ғ.к., профессор,
Әбілдаев Н.Ә., т.ғ.к., аға оқытушы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылода университеті (Қызылорда
қаласы)

Резюме

Статья посвящена исследованию по поддержанию пластового давления для увеличения коэффициента извлечения нефтеотдачи на месторождении. Для этого предлагается эффективно использовать как природные, так и сточные (дренажные) воды, пресные и ливневые воды, а также воды отделенные от нефти.

Abstract

The article is devoted to research on maintaining reservoir pressure to increase the oil recovery coefficient at the field. For this purpose, it is proposed to effectively use both natural and waste (drainage) water, fresh and stormwater, as well as water separated from oil.

Ұңғымаларды дайындау кезінде қысымды ұстап тұру үшін өндірілген суды ұңғымаға айдау технологиясы қолданылады. Кәсіптік геология тұрғысынан мұнай және газ кен орындарындағы барлық сулар әртүрлі категорияға бөлінеді [1,156].

Меншікті сулар немесе басқаша қалдық сулар-бұл мұнай-газ қабатында пайда болатын қысымды сулар. Қабат суларының бұл түрі жер асты суларының негізгі түрі болып табылады. Мұнай және газ қабатындағы қысымды ұстап тұру үшін табиғи (тұщы немесе әлсіз минералданған) және ағынды(дренажды) суларды, негізінен қабаттағы (85%), тұщы (10%) және нөсерлі (5%) суларды айдауға болады. Қабатқа 1 млрд м³ астам су, оның ішінде 700-750 млн м³ тұщы су құйылады. Су айдау арқылы бүгінде барлық мұнайдың 86% - дан астамы өндіріледі. Бұл ретте 700 млн тоннаға жуық қабат суы мұнаймен бірге коллекторлардан айдалады. Әдетте, аудандық су

айдау кезінде 1 тонна мұнайды өндіру үшін 10-15 м³ су қажет (кейде 25-30 м³). Контурлық және контурішілік су айдау кезінде су шығыны едәуір аз және 1 тонна мұнайға орта есеппен 1,5-тен 2 м³-ке дейін. Ашық су көздерінің тұщы сулары мұнай қабаттарын су айдау үшін оңай қол жетімді және оларды мұнай кен орындарына айдағанға дейін күрделі арнайы дайындықты қажет етпейді.

Табиғи және ағынды суларда органикалық және бейорганикалық қоспалар болуы мүмкін. Табиғи суларда әр түрлі газдар, механикалық қоспалар, Fe(OH)₂ және Fe(OH)₃ темір гидроксиді болуы мүмкін, сондай-ақ белгілі бір дәрежеде су айдау процесіне микроорганизмдер әсер етеді. Сонымен қатар, ағынды суларда мұнай тамшылары, сондай-ақ 300 г/л дейін жететін тұздардың көп мөлшері болуы мүмкін. Айдалатын суда болатын микроорганизмдер қажетсіз қосылыстар түзе бастайды. Сонымен, сульфатты қалпына келтіретін бактериялар тіршілік әрекеті кезінде 100 мг/л дейін күкіртсутек шығарады. Қабаттық қысымды ұстап тұру мақсатында су айдау кезінде сумен жабдықтау жүйесінің негізгі мәні, сапалы судың қажетті мөлшерін іздеуге және өндіруге, оны айдау ұңғымалары жүйесі арқылы қабатқа таратуға және айдауға арналған. Сумен жабдықтау жүйесін таңдау көбінесе кен орнын игеру сатысына байланысты. Соңғы уақытта су басу кен орнын игерудің басынан бастап жүзеге асырыла бастады. Кен орнын игерудің бастапқы кезеңінде мұнай сусыз өндірілетінін ескерсек, қазіргі уақытта тұщы судың көп мөлшерін қажет етеді 1- кестеде Құмкөл кенішіндегі су айдау технологиясының көрсеткіштері келтірілген.

Кесте 1. Ұңғымаға ай бойынша су айдау туралы мәлімет

Параметрлер	Қантар	Ақпан	Наурыз	Сәуір	Мамыр	Маусым	Шілде
Су айдау мөлшері, м ³	10700,0	8600,0	9010,0	11900,0	11300,0	9600,0	10800,0
Ұңғыманы қолдану уақыты, тәулік	29	30	29	29	29	28	29
Өнімділік м ³ /тәу	350,1	300,1	301,3	400,1	370,1	320,1	350,1
Суды айдаудағы қысым, атм.	48	48	41	40	41	41	41

Тамыз	Қыркүйек	Қазан	Қараша	Желтоқсан	Барлығы
16300	17900	21700	19500	20900	168500
29	28	29	29	29	353
530,2	600,1	700	649,9	680,2	461
40	40	40	40	41	42

Кен орындарын орналастыру жобаларында кейіннен мұнай өндіру ұңғымаларындағы мұнай өнімінің өсуімен қатар суланудың өсуі жүретіндігі ескерілуі тиіс, сондықтан сумен жабдықтау жүйесі мұнай дайындаудың кәсіпшілік қондырғыларынан барлық кәсіптік сарқынды суларды қабат қысымын ұстап тұру (ҚҚҰТ) жүйесінде 100% кәдеге жаратуды ескере отырып жобалануы және салынуы тиіс. Өндірудің соңғы сатысында бір тонна мұнай алу үшін, 12 м³ немесе одан да көп қабат суы қажет. Бұл сумен жабдықтау жүйесін қиындатады және қымбаттатады, өйткені қабат суларын өндіру көлемінің ұлғаюымен бұл суды механикалық қоспалардан, пленкалы мұнайдан дайындау және тазарту шығындары артады, сонымен қатар технологиялық жабдықтардың, су құбырларының, бекіту арматурасының коррозиясымен күресу жұмыстары артады. Сонымен қатар, ағынды суларда мұнайды сусыздандыру және тұзсыздандыру қондырғыларынан кейін беттік-белсенді заттар бар, олар жақсы жуу және мұнайды ығыстыру қабілеттеріне ие, бұл соңғы экстракцияның жоғарылауына әкеледі[2,126]. Отандық және шетелдік кен орындарын игеру тәжірибесі көрсеткендей, су басу қабат қысымын ұстап тұрудың тиімді әдісі болып табылады, бірақ оны жүзеге асыру технологиясына қажетті талаптарды қатаң сақтай отырып жұмыс жасау қажет.

ҚҚҰТ жүйесі үшін пайдаланылатын суларды дайындаудың қажетті дәрежесін белгілеу кезінде мұнай қабатының геологиялық - физикалық қасиеттері (кеуектілігі, өткізгіштігі), тау жыныстарының құрамы, қабат құрайтын коллекторлардың негізгі қасиеттерінің өзгеру диапазоны, тау жыныстарындағы саздардың сапалық құрамы мен саны, қабат пен айдалатын судың физика-химиялық қасиеттері ескерілуі тиіс.

Қабатқа айдалатын суларға қойылатын негізгі талап, мұнайды ығыстыратын жоғары қасиеттермен қатар, сүзудің жоғары дәрежесін қамтамасыз ету болып табылады. Бір кен орнында да айдау ұңғымаларының қабылдау қабілеттілігінің өткізгіштігінің төмендеу сипаты өте алуан түрлі және қолданылатын сулардың сапасына байланысты. Ұңғымаға іргелес аймақтың өткізу қасиеттерінің нашарлауы төмендегідей үдерістердің нәтижесінде пайда болады:

- дисперсті фазалардың(жуу сұйықтығы немесе ластанған айдалатын су) қатты бөлшектерінің енуіне байланысты кеуекті арналардың тарылуы және олардың бір бөлігінің толық бітелуі;

- сораппен байланыста болған кезде қабаттың сазды минералдарының сумен ісінуі;

- өзара әрекеттесу кезінде қабатпен айдалатын сулармен қатар ерімейтін жауын-шашынның пайда болуы;

- жанасу аймағында қабат сұйықтығының қозғалғыштығын төмендететін тұрақты су-мұнай эмульсияларының түзілуі;

- капиллярлық және беттік құбылыстардың теріс әсері.

Қазіргі уақытта кен орындарын пайдалану кезіндегі су жүйесі үшін, дайындау кезінде өлшенген бөлшектердің саны және маңызды нормаланатын параметрлер болып табылатын қалдық мұнай өнімдерінің құрамы қолданыстағы "Мұнай қабаттарына су айдауға арналған "ОСТ 39-225-88 салалық стандартының талаптарына сәйкес келтірілуге тиіс (2-кесте).

Кесте 2. Өнімді коллектордың өткізгіштігіне байланысты айдалатын судағы механикалық қоспалар мен мұнайдың рұқсат етілген мөлшері

Коллектордағы кеуекті ортаның өткізгіштігі, мкм	Коллектордың салыстырмалы жарықшақтылығы	Судағы рұқсат етілген шектік мән, мг/л	
		Механикалық қоспалар	Мұнай
0,1 ден жоғары	-	3 - 5	5 -10
0,35 тен жоғары	6,5 тен 2 ден төмен	15 - 30	15 - 30
0,6 дан жоғары	35 тен 3,6 дан төмен	40 -50	40 -50

Ұңғыма өніміндегі сулану пайызының ұлғаюына (кен орны бойынша орташа сулану 88 % құрайды), демек, көптеген кен орындарында тауарлық су төгінділерінің ұлғаюына байланысты блокты шоғырлы сорап станцияларының (БШСС) қуатын арттыру, сондай-ақ ҚҚҰТ жүйесін оңтайландыру туралы мәселе туындайды. Су ағызудың ұлғаю үрдісін, сондай-ақ ҚҚҰТ жүйесінің жоғары энергия шығынын ескере отырып, осы жүйенің қуатын ұтымды ету және ұлғайту мәселесі өте өзекті болып табылады[3,1256].

Қорытынды. Қарастырылған жұмыста айдалатын судың сапасы мен талаптары, оның көздері мен критерийлері, сондай-ақ Құмкөл кен орындарында осы суларды ҚҚҰТ үшін дайындау қарастырылды.

Сумен жабдықтау жүйесін таңдау көбінесе кен орнын игеру сатысына байланысты. Құмкөл кен орындарын игерудің алғашқы кезеңінде мұнай сусыз өндіріледі, бұл кезде тұщы судың көп мөлшері қажет. Айдалатын су қабатпен үйлесімді болуы керек. Механикалық қоспалардың болуы кейде судың тұрақтылығының бұзылуымен байланысты. Бұл қаныққан ерітінділерден қатты тұздардың түсуімен бірге жүретін қайтымсыз химиялық реакциялардың салдары болуы мүмкін.

Отандық және шетелдік кен орындарын игеру тәжірибесі көрсеткендей, су айдау қабат қысымын ұстап тұрудың тиімді әдісі болып табылады, бірақ оны жүзеге асыру технологиясына қажетті талаптарды қатаң сақтау қажет.

Әдебиет

1.Кудинов В.И. Основы нефтегазового дела.—Москва – Ижевск: Институт компьютерных исследований; Удмуртский госуниверситет, 2005.—720 с.

2.Водоснабжение систем ППД //https://studopedia.ru/ URL: https://studopedia.ru/2_36047_vodosnabzhenie-sistem-ppd.html (дата обращения: 16.02.2021).

3.Қабаттың мұнай бергіштігін арттырудың техникасы мен технологиясы/Танжариков П.А., Абилядаев Н.А.,Ахметов Н.К., Абдраимова Н.О.-Қызылорда, Elzhan Disain.-2021.-260 б.

УДК: 336.71

Использование зарубежного опыта в развитии инвестиционной деятельности коммерческих банков

Жумакулов З.И., к.э.н., доцент,
Ферганский государственный университет,
Турсуналиева К., студентка,
(г.Фергана)

Резюме

Мақалада коммерциялық банктердің инвестициялық қызметін шетелдік тәжірибені ескере отырып дамыту мәселелері қарастырылады. Атап айтқанда, АҚШ, Еуропалық Одақ, Жапония және Оңтүстік Корея тәжірибесімен олардың Өзбекстан банк секторы жағдайында қолдану мүмкіндіктері талданады.

Abstract

The article examines the issues of developing the investment activities of commercial banks based on foreign experience. It analyzes the importance of international practices for improving the efficiency of banking operations and investment attractiveness. Special attention is paid to the experience of the USA, the European Union, Japan and South Korea, as well as the possibilities of their application in the banking sector of Uzbekistan.

Введение. В современных условиях глобализации и цифровизации мировой экономики инвестиционная деятельность коммерческих банков является одним из ключевых направлений их развития. Она обеспечивает не только финансовую устойчивость банков, но и выступает важным фактором привлечения капитала в национальную экономику. В Узбекистане вопросы развития банковской инвестиционной политики приобретают особую актуальность в связи с масштабными экономическими реформами, внедрением инновационных технологий и либерализацией финансового рынка. В этой связи изучение зарубежного опыта и его

адаптация к национальным условиям является стратегической задачей [1].

Основная часть. Развитие банковской системы Узбекистана отражает общие процессы трансформации экономики страны: от централизованной модели советского периода к рыночной системе, основанной на конкуренции, цифровизации и интеграции в мировые финансовые рынки. На протяжении более тридцати лет независимости банковский сектор прошёл ряд последовательных этапов, каждый из которых определялся масштабными реформами и поиском оптимальной модели регулирования [2].

На сегодняшний день банковский сектор Узбекистана представлен более чем 30 банками, среди которых значительная часть всё ещё принадлежит государству. Однако доля частных и совместных банков постепенно увеличивается. В последние годы наблюдается устойчивый рост активов, капитала и кредитного портфеля. Банки активно расширяют спектр предоставляемых услуг, включая инвестиционные, лизинговые, факторинговые и цифровые продукты.

Особое внимание уделяется развитию фондового рынка. Запуск торговых площадок, внедрение новых финансовых инструментов и сотрудничество с международными партнёрами открывают возможности для диверсификации источников финансирования. Вместе с тем доля фондового рынка в структуре финансирования пока остаётся незначительной, что требует дальнейшего стимулирования со стороны государства [3].

Одним из важных направлений развития является внедрение исламских финансовых инструментов. В условиях растущего интереса населения к этичным и шариатским принципам финансирования в Узбекистане создаются условия для появления исламских окон и специализированных банковских продуктов. Это позволит расширить клиентскую базу и привлечь новые источники инвестиций из стран Ближнего Востока и Юго-Восточной Азии.

Цифровая трансформация стала ключевым драйвером модернизации банковской системы. Практически все банки внедрили мобильные приложения, онлайн-платежи и системы дистанционного обслуживания. Резко выросла популярность бесконтактных карт и электронных кошельков, что особенно заметно в условиях пандемии COVID-19 [4].

Важным элементом цифровизации является развитие финтех-сектора. В Узбекистане появляются стартапы в сфере мобильных платежей, микрофинансирования, краудфандинга. Банки активно сотрудничают с финтех-компаниями, что способствует созданию новых продуктов и сервисов. Это, в свою очередь, повышает доступность финансовых услуг для населения, включая сельские регионы.

Узбекистан последовательно интегрируется в международную финансовую систему. Центральный банк активно сотрудничает с Международным валютным фондом, Всемирным банком, Европейским банком реконструкции и развития, Азиатским банком развития. Эти организации предоставляют консультации, кредиты и инвестиции, способствующие модернизации Банковского сектора,

Приток иностранных инвестиций в банковскую сферу растёт. Несколько международных финансовых групп заявили о намерении войти на рынок Узбекистана, рассматривая страну как перспективное направление для расширения бизнеса в Центральной Азии. Это усиливает конкуренцию и стимулирует банки к повышению качества услуг [5].

Несмотря на позитивные изменения, развитие банковской системы Узбекистана сталкивается с рядом проблем. Во-первых, сохраняется высокая доля государственных банков, что ограничивает конкурентную среду и замедляет внедрение инноваций. Во-вторых, уровень финансовой грамотности населения остаётся сравнительно низким, что препятствует более активному использованию банковских продуктов.

Опыт США показывает, что инвестиционная деятельность коммерческих банков тесно связана с развитием фондового рынка и инновационных финансовых инструментов. Американские банки активно инвестируют в корпоративные облигации, государственные ценные бумаги и высокотехнологичные стартапы, что способствует развитию реального сектора экономики. Кроме того, важным элементом является система страхования депозитов и эффективное управление рисками, что повышает доверие клиентов.

В странах Европейского Союза акцент сделан на диверсификацию инвестиционных портфелей и устойчивое финансирование. Особое значение придается экологическим и социальным стандартам (ESG), что позволяет не только получать прибыль, но и обеспечивать устойчивое развитие общества. Европейский опыт также демонстрирует высокую роль банков в поддержке малого и среднего бизнеса через инвестиционные программы и льготное кредитование.

Японская модель банковской инвестиционной деятельности отличается долгосрочной стратегией. Банки Японии активно финансируют промышленные корпорации, создавая прочные связи между финансовым и производственным секторами. Такая система позволяет поддерживать стабильность экономики и ускорять внедрение инноваций. Важным фактором успеха является государственная поддержка, выражающаяся в регулировании и стимулировании инвестиций в приоритетные отрасли.

Южная Корея демонстрирует пример успешной интеграции банковского сектора в процесс технологической модернизации

экономики. Коммерческие банки активно инвестируют в цифровые платформы, финтех-проекты и инфраструктуру, связанную с электронными платежами. Это позволяет расширять доступ населения и бизнеса к финансовым услугам и создавать новые источники дохода для банков [6].

Для Узбекистана ценным является сочетание указанных моделей. Так, американский опыт может быть полезен в сфере управления рисками и развития фондового рынка; европейский — в применении ESG-стандартов и поддержке малого бизнеса; японский — в создании устойчивых связей между банками и промышленностью; корейский — в цифровизации финансовых услуг. Адаптация этих подходов с учетом национальных особенностей позволит усилить инвестиционный потенциал банковского сектора страны.

Предложения и рекомендации

1. Усилить нормативно-правовую базу инвестиционной деятельности коммерческих банков, учитывая международные стандарты и практики.

2. Развивать фондовый рынок Узбекистана для расширения инвестиционных возможностей.

3. Внедрять ESG-стандарты для повышения устойчивости инвестиционных проектов и привлечения Зарубежных инвесторов.

4. Создать специальные программы поддержки малого и среднего бизнеса с Участием Коммерческих банков.

5. Активно внедрять цифровые технологии и финтех-решения в инвестиционную деятельность банков.

6. Наладить долгосрочные связи между банковским сектором и промышленными предприятиями для стимулирования реальной экономики.

7. Усилить кадровый потенциал банков через обучение сотрудников передовым методам инвестиционного менеджмента.

Заключение. Таким образом, развитие инвестиционной деятельности коммерческих банков в Узбекистане требует активного изучения и применения зарубежного опыта. Использование лучших практик позволит укрепить финансовую устойчивость банков, повысить их конкурентоспособность и обеспечить долгосрочный экономический рост страны. Внедрение инновационных технологий, ESG-стандартов, механизмов поддержки малого и среднего бизнеса, а также интеграция банков с промышленными предприятиями станут залогом успешной модернизации национальной экономики.

Литература

- 1.Mishkin F.S. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. – Pearson, 2020.
- 2.Saunders A., Cornett M.M. Financial Institutions Management. – McGraw-Hill Education, 2019.
- 3.Levine R. Finance and Growth: Theory and Evidence. – Handbook of Economic Growth, Elsevier, 2018.
- 4.Allen F., Carletti E. The Roles of Banks in Financial Systems. – Oxford Handbook of Banking, 2019.
- 5.Официальный сайт Центрального банка Республики Узбекистан. – www.cbu.uz
- 6.World Bank Reports on Banking Sector Development. – www.worldbank.org

УДК 666.972.

Қызылорда кен орнының саздарының негізгі қасиеттерін керамикалық материалдарды өндірісінде қолдану үшін анықтау

Ембергенов М.Ә., т.ғ.к., қауымдастырылған профессор,
Қалуов М., С-22-1 тобы студенті,
Қызылорда «Болашақ» Университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В данной работе показаны полученные данные результатов химических и физико-механических исследований глины Кызылординского месторождения.

Abstract

In this works, we show the data of the results of chemical and physico-mechanical studies of clay deposits of Kyzylorda .

Керамикалық материалдарды өндіру үшін шикізат ретінде мыналар қолданылады:

- табиғатта тығыз, борпылдақ және пластикалық күйде кездесетін сазды жыныстар, әдетте балқығыш саздар деп аталады, сондай-ақ трепелдер және диатомиттер;
- табиғи шикізаттың қасиеттерін түзететін органикалық және минералды қоспалар (кварц құмы, шлак, шамот, үгінділер, көмір, күл және т.б.);
- жеңіл балқитын саздан жасалған текстуралы қаптау кірпіштерін және отқа төзімді кірпіштер алу үшін қолданылатын отқа төзімді саздар, шыны, бор, фарфор өндірісінің қалдықтары.

Керамикалық материалдарды өндірудің негізгі шикізаты балқығыш саздар– сумен араласқанда пластикалық масса түзе алатын,

800-1000⁰С күйдіргеннен кейін тас тәрізді материалға айналатын тау жыныстары.

Оңай балқитын саздар қалдық және шөгінді жыныстарға жатады. Керамикалық материалдарды өндіру үшін элювий, аллювий, теңіз және кейбір басқа да саздар мен саздақтар кеңінен қолданылады.

Қызылорда-Жезқазған автомобиль жолының 42 шақырымында орналасқан сазды шикізат кен орнынан керамикалық материалдарды өндіруге арналған толық бағдарлама бойынша зерттеу үшін саздақтың бір зертханалық-технологиялық сынамасы жеткізілді.

Зертханалық-технологиялық сынама үшін шикізатты зерттеу кезінде мынадай зерттеулер жүргізілді: ірі түйіршікті қосындылардың құрамы; гранулометриялық құрамы; илемділігі; химиялық талдау; саз шикізатының кептіруге сезімталдығы;

Саз шикізатын зерттеу келесі МемСТ сәйкес жүргізілді:

* 9169-75"Керамика өнеркәсібіне арналған саз шикізаты. Жіктеу";

• 21216.1-93 "Саз шикізаты. Илемділікті анықтау әдісі";

• 21216.2-93 "Саз шикізаты. Жұқа фракцияларды анықтау әдісі";

• 21216.4-93 "Саз шикізаты. Ірі түйіршікті қосындыларды анықтау әдісі";

Керамикалық материалдарды өндіруге арналған сазды тау жынысы жалпы минералдық-петрографиялық сипаттамасымен, негізгі химиялық компоненттердің құрамымен, технологиялық қасиеттерінің көрсеткіштерімен бағаланады.

Технологиялық қасиеттердің негізгі көрсеткіштері гранулометриялық құрамы, ірі түйіршікті қосындылардың, оның ішінде карбонатты қосындылардың құрамы, илемділігі, саз шикізатының кептіруге сезімталдық коэффициенті, сондай-ақ желілік шөгуі, беріктігі және аязға төзімділігі болып табылады.

Литологиялық-минералогиялық құрамы бойынша саз шикізаты гидравликалық-каолиниттік типке жатады. Зерттелетін шикізат мөлшері 5-2 мм-ден 0,01 мм – ге дейін-47,4%-ға дейін құм-алеврит материалынан, мөлшері <0,01 мм – ден-52,6%-ға дейінгі пелит бөлшектерінен тұратын саздақпен ұсынылған. Саздың жұқа пелитті бөлігі (бөлшектердің мөлшері <0,001 мм) – 17,3% құрайды.

Кесте 1. Қызылорда кен орнының сазының химиялық құрамы

№ Р. с	№ сын ақ	Құрамы %												
		Na ₂ O	Mg O	Al ₂ O ₃	SiO ₂	P ₂ O ₅	K ₂ O	Ca O	Ti O ₂	Mn O	Fe ₂ O ₃	н.п. п.	сум ма	SO
1	ЗТС	1,6 5	2,5 8	12,9 0	51,8 4	0,1 5	2,2 1	9,6 2	0,7 2	0,0 7	5,50	12,7 6	100, 00	0,2 0

Al_2O_3 құрамына және күйдірілген күйдегі бояғыш тотықтарға байланысты зертханалық-технологиялық сынаманың сыналатын сазды шикізаты Fe_2O_3 жоғары құрамы және TiO_2 төмен құрамы бар қышқыл болып табылады.

Кесте 2. Суда еритін тұздарды талдау нәтижелері

№ р.с	№№ сына қ	құрамы, мг-экв/100г										
		Cl^-	SO_4^{--}	CO_3^{--}	HCO_3^-	катио н	K^+	Na^+	Mg^{++}	Ca^{++}	анион	ВРС
1	ЗТС	2,5 5	5,2 1	-	1,31	9,07	0,26	3,5 8	0,74	4,49	9,07	18,1 4

Суда еритін тұздардың құрамы бойынша зертханалық-технологиялық сынаманың сазды шикізаты жоғары тұздар тобына жатады.

Талданатын сынаманың химиялық құрамдас бөліктерінің мазмұны МемСТ талаптарына сай.

Кесте 3. Қызылорда кен орны сазының гранулометриялық құрамын анықтау нәтижелері

№ сынақ	Фракциялардың құрамы %									
	>10	10-5	5-2	2-1	1-0.5	0.5- 0.063	0.063 -0.01	0.01- 0.005	0.005- 0.001	<0.00 1
ЗТС	-	-	-	-	0,2	28,0	19,2	11,4	23,9	17,3

Ірі түйіршікті қосындылардың мөлшері бойынша фракциялардың зертханалық-технологиялық сынамасы төмен қосындылар тобына жатады. Жұқа дисперсті фракциялардың (0,001 мм-ден аз бөлшектер) құрамы бойынша зертханалық-технологиялық сынама төмен дисперсті сазды шикізат тобына жатады.

Карбонатты қоспаларды анықтау үшін електердегі 0,5 мм-ден астам қалдықтар 10% тұз қышқылының ерітіндісімен суланды. Карбонаттар мен тұз қышқылының ерітіндісі өзара әрекеттескенде көмірқышқыл газының (CO_2) бөлінуіне байланысты қайнау пайда болады. Тұз қышқылының ерітіндісі технологиялық сынаманың барлық фракцияларында өзара әрекеттескенде қайнау пайда болды.

4-кестеде илемділікті анықтау нәтижелері және ол бойынша саз шикізатының жіктелуі келтірілген.

Кесте 4. Қызылорда кен орыны саздағының илемділігін анықтау нәтижелері

№ сынақ	Ылғалдылық, % сәйкес		Илемділік саны	МемСТ 9169-75 жіктеу
	айналым шекарасында	домалау шекарасында		
ЗТС	23,19	14,17	9,02	орташа илемді

Зертханалық-технологиялық сынама орташа илемді шикізат тобына жатады.

Саздың кептіруге сезімталдық коэффициентінің көрсеткіштері және алынған нәтижелер 5-кестеде келтірілген.

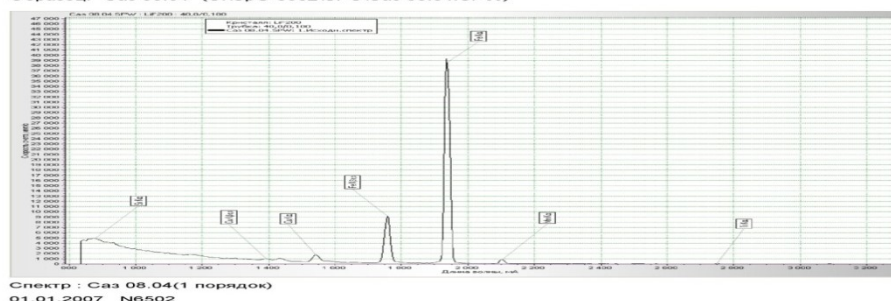
Кесте 5. Қызылорда кен орнының саздағын кептіруге сезімталдық коэффициентін анықтау нәтижелері

Саз санаты	Сезімталдық коэффициенті	№ сынақ	Сезімталдық коэффициенті	Шикізаттың сипаттамасы
Сезімталдығы төмен	1 төмен	ЗТС	0,25	Сезімталдығы төмен
Орташа сезімтал	1 -2			
Жоғары сезімтал	2 жоғары			

Сезімталдық коэффициенті бойынша зертханалық-технологиялық сынаманың сазды шикізаты сезімталдығы төмен шикізат тобына жатады.

Қасиеттерді егжей-тегжейлі саздың сапалық құрамын анықтау бойынша спектрометрде рентген флуоресцентті рентгенографиялық зерттеулер жүргізілді (1-сурет) Кристалл - дифракциялық сканерлеу портативті-Gf2e Спектросканы натрийден уранға дейінгі кез келген химиялық элементтің құрамын анықтауға мүмкіндік береді.

Качественный анализ
Номер аппарата: "6502"
Образец: "Саз 08.04" (C:\SpG-6502\SPC\Cаз 08.04.SPW)

1-сурет-Қызылорда кен орындары
сазының сапалық талдауы

Результаты качественного анализа

Номер аппарата: "6502"

Образец: "Саз 08.04"

C:\SpG-6502\SPC\Cаз 08.04.SPW

Элемент	Кристалл	Режим	Отр.	Линия	Дл. волны	Ск. сч.	Фон
Fe (26)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	1937,5	40080	158
				K $\beta_{1,3}$	1757,5	9345	250
Sr (38)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	892,0	4854	4109
				K α	876,8	231	122
Cu (29)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	1543,5	1781	466
				K $\beta_{1,3}$	1393,5	1023	785
			2	K α	1541,4	117	23,6
Mn (25)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	2104,0	859	77,7
Ti (22)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	2750,0	97,6	13,8

Өзінің сапалық көрсеткіштері бойынша зертханалық-технологиялық сынаманың саз шикізаты MEMCT 9169-75 талаптарына жауап береді.

Әдебиет

1. ГОСТ 9169-75 «Сырье глинистое для керамической промышленности. Классификация»;
2. ГОСТ 21216.1-93 «Сырье глинистое. Метод определения пластичности»;
3. ГОСТ 21216.2-93 «Сырье глинистое. Метод определения тонкодисперсных фракций»;
4. ГОСТ 21216.4-93 «Сырье глинистое. Метод определения крупнозернистых включений»;
5. Сайбулатов С.С. Полусухое прессование керамического кирпича на основе суглинка. Алматы, КазГАСА, 2000. – 123 с.
6. Книгина Г.И., Вершинина Э.Н. Лабораторные работы по технологии строительной керамики и легких пористых заполнителей. М. Высшая школа, 1987г.
7. Бисенов Қ.А., Нарманова Р.Ә. Құрылыс материалдары және бұйымдары. Оқу құралы. – Қызылорда, 2001ж. – 116 бет.
8. Основин В.Н., Шуляков Л.В., Дубяго Д.С. Справочник по строительным материалам и изделиям. – Ростов – на – Дону: Феникс, 2006. – 444 с.

UDC: 334.012.64:658(575.1)

The concept of small business and entrepreneurship and their role in economic development

Teshabayeva O.N., seniyor lector,
doctor of economics, Fergana state university,
Jamoliddinova M.D., student,
accounting and auditing,
International Institute of Food Technology and Engineering,

Резюме

В данной статье рассматривается формирование правовой и институциональной базы, а также упрощение регулирующих процедур. Отмечаются основные проблемы малого бизнеса — ограниченные ресурсы, высокая конкуренция и технологические барьеры. Малый бизнес и предпринимательство являются важными факторами инноваций, занятости и диверсификации экономики.

Abstract

This article discusses the formation of a legal and institutional framework, as well as the simplification of regulatory procedures. The main problems of small business are limited resources, high competition and technological barriers. Small business and entrepreneurship are important drivers of innovation, employment, and economic diversification.

After the Republic of Uzbekistan gained independence, one of the priority directions of economic reforms was the accelerated development of small business and private entrepreneurship. The state created the necessary legal, institutional, and financial framework for the development of this sector, while relevant regulatory, legal, and organizational-economic mechanisms have been consistently improved.

In particular, a number of important legal documents adopted in recent years—such as the Law “On Guarantees of Freedom of Entrepreneurial Activity,” the Presidential Decree “On Measures for the Further Liberalization of the Banking System,” decisions aimed at strengthening the activities of the Republican Council for the Coordination of the Development of Small and Private Entrepreneurship, and new procedures for the development of microcrediting—have laid the groundwork for creating a favorable economic and legal environment for entrepreneurship in the country [1].

At the same time, procedures for licensing, registration, accounting, reporting, and taxation of small business entities have been simplified. These measures have contributed to improving the business climate and increasing entrepreneurial activity.

However, practice shows that although many new small enterprises have been established under the favorable conditions created, some enterprises that failed to adapt to the requirements of a market economy and to find their place in a competitive environment have ceased operations. Such a process is considered natural under market economy conditions and is observed not only in Uzbekistan but also in developed countries. For example, in the United Kingdom, one-third of newly established enterprises cease operations after 2–3 years, and only 30–35 percent remain active after 5–6 years [2]. In Germany, about 40,000 new small business entities are created annually, while 20,000–25,000 of them close during the same period. The main reasons for this include difficulties in implementing new technologies, limited financial and resource bases, strong market competition, and high levels of risk [3]. These factors highlight the necessity of developing effective management mechanisms for small business entities and orienting them toward achieving economic stability. Ensuring management efficiency not only increases competitiveness in the domestic market but also serves to create new jobs and raise household incomes.

In order to radically enhance the role and importance of private property in the national economy, eliminate barriers and restrictions on the development of private property and private entrepreneurship, reduce state participation in the economy, and steadily increase the share of private property (including that involving foreign capital) in the gross domestic product, it is necessary to:

- Increase liability, including up to criminal responsibility, of officials in state, law enforcement, and supervisory bodies for unlawful interference

and obstruction of entrepreneurial activity, as well as for violations of private owners' rights;

- Strengthen guarantees for the protection of private property and continue the process of liberalizing administrative and criminal legislation regulating entrepreneurial activity;

- Further simplify all types of registration, permits, and licensing, as well as procedures related to conducting foreign economic activity;

- Create the necessary conditions and opportunities for the accelerated development of private property and private entrepreneurship, expand their access to material and credit resources, and improve the overall business climate.

Small business and entrepreneurship constitute an important pillar of economic development, playing a major role in job creation, ensuring economic diversification, and increasing household incomes. In economic literature, the concepts of small business and entrepreneurship are interconnected, yet differ in certain aspects.

Entrepreneurship is an activity that involves the efficient allocation of resources and the exploitation of new market opportunities for profit. In the entrepreneurial process, individuals and business entities take risks and implement innovative ideas in practice.

Small business and entrepreneurship promote innovation, improve the competitive environment, and expand the country's export potential.

Table 1. Comparison of the concepts of Small Business and Entrepreneurship

Criteria	Small Business	Entrepreneurship
Definition	A type of economic activity carried out within the limits of a certain number of employees, limited capital, and local market opportunities.	A process of efficiently allocating resources, exploring new opportunities, and implementing innovative approaches for profit.
Scale	Small enterprises, family businesses, and activities mainly at the local level.	Covers different scales – small, medium, and large business forms.
Purpose	Mainly to meet existing market demand and ensure stable income.	To introduce innovations, capture new markets, and achieve higher profitability.
Characteristics	Limited capital and resources, relatively lower risk, higher flexibility.	Higher level of risk but greater profitability potential, strong initiative and orientation towards innovation.
Role in the economy	Creates new jobs, supplies the local market, and increases household income.	Promotes innovation, ensures economic growth and diversification, and expands into international markets.

The comparison of small business and entrepreneurship concepts highlights both their similarities and fundamental differences in economic development. Small business is primarily characterized by its limited scale, restricted capital resources, and focus on local markets. It usually prioritizes stable income and the satisfaction of existing demand, thereby ensuring employment opportunities and supporting household incomes. In this regard, small businesses play a stabilizing role in the economy by addressing short-term and local needs (Table 1) [4].

In contrast, entrepreneurship embodies a broader and more dynamic process that goes beyond small-scale economic activity. It involves taking risks, identifying and exploiting new market opportunities, and implementing innovative ideas for higher profitability. Entrepreneurs not only allocate resources effectively but also serve as key drivers of innovation and economic diversification. By doing so, entrepreneurship strengthens competitiveness and facilitates integration into global markets.

While small business and entrepreneurship are interconnected and often overlap, their distinctive features determine their specific contributions to national development. Small business provides resilience at the grassroots level by generating employment and meeting immediate market needs, whereas entrepreneurship accelerates long-term economic growth through innovation, technological progress, and international expansion.

Therefore, both concepts are essential pillars of sustainable economic development: small business ensures social stability and local growth, while entrepreneurship propels structural transformation and global competitiveness.

In the activities of small businesses, forecasting outcomes in advance remains highly complex. Small firms tend to make limited use of strategic planning mechanisms and are often confined to short-term production plans. Their heightened sensitivity to changing economic conditions, coupled with the risk of rising costs exceeding revenues under inflationary pressures, can quickly drive small business entities into a state of crisis.

Another major challenge faced by small businesses is the necessity to operate under resource constraints. Regional and sectoral mismatches in the labor market, combined with the low mobility and insufficient qualification levels of the workforce, negatively affect the efficiency of small enterprises. Furthermore, the shortage of skilled marketers and economists significantly limits the growth opportunities of small entrepreneurship.

The fragmentation and insufficient quality of information resources also remain a serious obstacle for small businesses. Entrepreneurs often rely on personal networks, media, and advertising as primary sources of information, which restricts their ability to make competitive and well-informed decisions.

References

1. President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev. Address to the Oliy Majlis. – Tashkent: Uzbekistan, 2023.
2. Experian. (2023, June 15). Half of all new businesses fail within three years of opening. Experian PLC. Retrieved from <https://www.experianplc.com/newsroom/press-releases/2023/half-of-all-new-businesses-fail-within-three-years-of-opening>
3. OECD. (2025). Germany: Business dynamics (Insights on productivity and business dynamics country notes). OECD Publishing. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2025/06/oecd-insights-on-productivity-and-business-dynamics-country-notes_2e4ed11c/germany_734f324d/93e9095e-en.pdf
4. Hisrich, R. D., Peters, M. P., & Shepherd, D. A. (2017). Entrepreneurship (10th ed.). McGraw-Hill Education.

УДК 338.43:631.147

Развитие плодово-овощных кластеров в Узбекистане: проблемы и решения

Кундузова К.И., к.э.н., доцент,
Ферганский государственный технический университет,
Бахрамов Б., студент
(г. Фергана)

Түйіндеме

Бұл мақалада Өзбекстандағы жеміс-жидек және көкөніс саласының қазіргі жағдайы мен оның ұлттық экономикадағы маңызы талданған. Кластерлік жүйені енгізу барысында туындайтын мәселелер, олардың экономикалық және ұйымдастырушылық факторлары қарастырылған. Сондай-ақ, жеміс-жидек өнімдерін қайта өңдеу, экспорттық әлеуетті арттыру және жаңа технологияларды енгізу арқылы кластерлердің тиімділігін жоғарылату жөнінде ұсыныстар мен ұсынымдар әзірленген.

Abstract

This article analyzes the current state of Uzbekistan's fruit and vegetable sector and its importance in the national economy. The problems arising during the implementation of the cluster system, as well as their economic and organizational factors, are considered. In addition, proposals and recommendations have been developed to improve the efficiency of clusters through fruit and vegetable processing, increasing export potential, and introducing new technologies.

Введение. Сельское хозяйство, в частности плодоовощной сектор, занимает важное место в экономике Узбекистана. Выращиваемые в стране фрукты и овощи востребованы не только на внутреннем рынке, но и пользуются высоким спросом за рубежом. В 2024 году в Узбекистане было произведено более 20 миллионов тонн сельскохозяйственной продукции, значительную часть которой составили плоды и овощи. Введение по инициативе Президента кластерной системы стало новым этапом развития аграрной сферы.

Однако, несмотря на проведенные реформы, в устойчивом развитии кластеров сохраняются ряд проблем. Особенно актуальны вопросы эффективного использования ресурсов, внедрения современных агротехнологий, а также совершенствования маркетинговой и логистической систем.

Основная часть. Кластер – это система, в рамках которой производственные предприятия, перерабатывающие заводы, обслуживающая инфраструктура и научно-исследовательские учреждения определенного региона взаимодействуют между собой. Внедрение кластерной модели в плодоовощном секторе позволяет:

- оперативно и эффективно перерабатывать выращенную продукцию,
- организовать качественное хранение и логистические услуги,
- обеспечить конкурентоспособность на внутреннем и внешнем рынках.

В Узбекистане кластерная система начала активно внедряться с 2017 года, прежде всего в сфере хлопководства, а затем распространилась и на плодоовощной сектор. Главная цель такой модели – объединение фермерских хозяйств, перерабатывающих предприятий, научных учреждений и логистических центров в единую цепочку с полным циклом производства. Это позволяет не только повысить эффективность использования земельных и водных ресурсов, но и обеспечить более высокое качество и конкурентоспособность продукции.

Государство придает большое значение развитию кластеров, предоставляя им налоговые льготы, доступ к кредитам и поддержку в виде субсидий. В результате только за последние годы в республике было создано десятки плодоовощных кластеров, специализирующихся на виноградарстве, садоводстве, бахчевых культурах и овощеводстве.

Развитие кластерной системы сопровождается внедрением современных технологий орошения, хранения и переработки продукции. Вместе с тем государство стимулирует экспорт, создавая благоприятные условия для выхода кластеров на международные рынки. В перспективе кластерная модель должна стать ключевым фактором устойчивого развития аграрного сектора Узбекистана,

способствуя диверсификации экономики и росту благосостояния сельского населения.

Эффективность плодоовощных кластеров во многом зависит от человеческого капитала. Сегодня во многих регионах наблюдается недостаточный уровень квалификации рабочей силы, а также ограниченный опыт применения современных агротехнологий и инноваций. Например, для внедрения водосберегающих технологий, органического земледелия или интенсивного садоводства необходимы специальные знания и навыки. Поэтому важное значение имеет организация курсов профессиональной подготовки и переподготовки, изучение зарубежного опыта, а также систематическое привлечение фермеров к программам повышения квалификации.

Использование цифровых решений в современном агробизнесе открывает большие возможности для кластеров. На всех этапах — от выращивания продукции до её переработки и реализации — цифровые технологии повышают эффективность. Так, с помощью электронных агромониторинговых систем можно получать точные данные о состоянии земли, использовании водных ресурсов, расходе удобрений и средств защиты растений. Кроме того, применение технологии блокчейн позволяет гарантировать качество продукции и повышать доверие на внешних рынках. Широкое использование онлайн-торговых платформ ускоряет выход экспортной продукции на мировой рынок.

Плодоовощные кластеры имеют не только экономическое, но и социальное значение. Они создают новые рабочие места для сельского населения, повышают уровень жизни и развивают социальную инфраструктуру регионов. Благодаря устойчивой деятельности кластеров можно удерживать молодёжь в сельской местности и сокращать миграционные процессы. В то же время создание рабочих мест для женщин, развитие малых семейных фермерских хозяйств способствует укреплению социальной стабильности.

Существующие проблемы

А) Финансовые и инвестиционные проблемы – в большинстве кластеров техника и технологии не соответствуют современным требованиям. Малые фермеры не имеют полного доступа к кредитным ресурсам.

Б) Организационно-правовые проблемы – сотрудничество между участниками кластеров налажено неэффективно, в ряде случаев наблюдается недоверие между фермерами и руководством кластеров.

В) Проблемы логистики и экспортной инфраструктуры – недостаток современных складских помещений и холодильников. Сложности с сертификацией и документацией также становятся барьером для экспорта.

Г) Научно-исследовательские и инновационные проблемы – современные агротехнологии, селекция сортов и методы повышения урожайности внедряются недостаточно активно.

Предложения и рекомендации

1. Выделение государством льготных кредитов и субсидий для Плодоовощных кластеров.

2. Создание единой цифровой базы данных участников кластеров и внедрение системы мониторинга.

3. Упрощение процедур получения международных сертификатов для экспортной продукции.

4. Создание в каждом регионе специализированных агрозащитных и консультационных центров по конкретным видам продукции.

5. Организация курсов повышения квалификации для фермеров и руководителей кластеров.

Заключение. Плодоовощные кластеры в Узбекистане являются важным фактором экономического развития. Они способствуют не только повышению эффективности сельского хозяйства, но и росту экспортного потенциала страны. Однако для устранения существующих проблем необходимо реализовать целевые меры в области финансов, организации, инноваций и логистики. Только в этом случае кластеры смогут обеспечить стабильность внутреннего рынка и укрепить позиции Узбекистана на мировом рынке.

Литературы

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по внедрению кластерной системы в Агропромышленный комплекс». – Ташкент, 2021.

2. Данные Государственного комитета по статистике Республики Узбекистан. – Ташкент, 2024.

3. Абдурахмонов К. «Агробизнес и направления его развития». – Ташкент: Иқтисод, 2022.

**Механизмдер мен машиналар теориясының ғылым ретінде
қалыптасуы және машиналарды жобалау әдістемесінің негіздері**

Қодар Е.Т., т.ғ.к., қауымдастырылған профессор,
Сарышев Д.Қ., ОПД-24-1 оқу тобы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Изучая МТМ, можно не только получить конкретные знания об устройстве и принципах работы существующих типов машин, но и приобрести определенные навыки и умения для проведения расчетов при их проектировании и конструировании.

Abstract

By studying MTM, you can not only gain specific knowledge about the structure and operating principles of existing types of machines, but also acquire certain skills and abilities for performing calculations during their design and construction.

Механизмдер мен машиналар теориясын (ММТ), оның ішінде механизмдерді, құрылғыларды, машина конструкцияларын және олардың жүйелерін құру заңдары мен принциптерін зерттей отырып, оларды жобалаудың алғашқы кезеңдерін ондағы әдістер негізінде орындауға мүмкіндік береміз. ММТ әртүрлі машиналар, аспаптар мен құрылғыларда кеңінен қолданылатын жеке типті механизмдердің қасиеттерін зерттейді. Бұл ретте механизмдерді талдау және синтездеу олардың нақты мақсатына қарамастан жүзеге асырылады, яғни бір типті механизмдер (иін тіректі, жұдырықшалы, тісті жәнет.б.) зерттеледі, есептеледі және сорғыларды, сығымдауыштарды, қозғалтқыштарды және машиналардың басқа да ұқсас түрлерін есептеу кезінде қолданылатын әдістер мен тәсілдерді пайдалана отырып жасалады.

ММТ математикалық талдау, векторлық және сызықтық алгебра, дифференциалды геометрия мен математиканың басқа бөлімдері және теориялық механиканың әдістеріне негізделген.

Қазіргі уақытта, бұрынғыдай, ғалымдар, зерттеушілер, конструкторлар қазіргі заманғы техниканың барлық түрлерін одан әрі жетілдіру, ең алдымен, адамды көп уақытты қажет ететін жұмыстардан босататын және психикалық еңбек үдерістерін қолдануды қажет етпейтін жаңа өнімділігі жоғары машиналар мен машиналар жүйесін құру міндеттеріне ие болып отыр.

Механизмдер мен машиналар теориясы ғылым ретінде XVIII ғасырда қалыптаса бастады, сол кезде осы құрылғылардың қозғалыс заңдылықтарын зерттеу және оларды жобалау негіздерін құру үшін

әртүрлі механикалық жүйелердің кинематикасы мен динамикасын қамтитын теориялық механиканың теоремалары мен постулаттары пайда болды және орнатылды.

Біздің техникалық ғасырымызды—ғарыш немесе автоматика, атом ғасыры немесе электроника ғасырын қалай атасақ та, машина жасау әрдайым технологиялық прогрестің негізі болып келді және солай болып қала береді. Жалпы еңбек өнімділігі, жалпы қоғамның даму деңгейі және оның әл-ауқаты машина жасаудың даму деңгейіне, машиналардың жетілу дәрежесіне байланысты.

Механизмдер мен машиналар теориясы ғылым ретінде ең дамыған, жоғары экологиялық және сенімді техникалық құрылғыларды құрудың жалпы әдістерін қарастырады. ММТ-ты зерделеу кезінде қолданыстағы машина түрлерінің құрылымы мен жұмыс істеу принциптері туралы нақты білім ғана емес, сонымен қатар оларды жобалау мен құру кезінде есептеулер жүргізу үшін белгілі бірдағдылар мен ептіліктерді алуға болады.

Машина жасаудың алдында күрделі міндеттер тұр. Машиналар берік, сенімді, жоғары өнімді, бірақ сонымен бірге жеңіл, техникалық эстетика мен эргономиканың талаптарына сәйкес келуі керек және қоршаған ортаны ластау көзі болмауы керек. Осы мәселелерді сәтті шешу және заманауи талаптарға сай машиналар жасау үшін машина жасау саласындағы мамандар бірқатар іргелі және жалпы инженерлік ғылымдарда, соның ішінде механизмдер мен машиналар теориясында білім, білік және дағдыларды ықажет етеді.

Жобалау үдерісі тек жақын аналогтары жоқ жаңа машина жасалған кезде ғана емес, сонымен қатар кинематикалық сұлбасы бар машинаның бір немесе бірнеше параметрлерінің жоғары сапалы деңгейін алу қажет болған кезде де күрделі және уақытты қажет етеді.

Машинаны жобалау кезінде оған қойылатын талаптарға толық сәйкес келетін оның оңтайлы параметрлерін (құрылымдық, кинематикалық, дәлдік, динамикалық, пайдалану) таңдау жүзеге асырылуы тиіс. Жобалау сатысында қабылданған шешімдер машина жасау технологиясын әзірлеу сатысында сәл кешірек түзетілуі мүмкін. Алайда, ең алдымен, жаңа машинаның сапасы жобалау сапасы мен анықталады. Сондықтан осы кезеңдегі сәтсіз шешімдер әрдайым келесі сатыларда өтеле бермейді. Сапалы бағалау шығындары кейіннен алынған үнемдеу, соның ішінде машинаны пайдалану арқылы өтеледі. Кез келген машина өзінің жұмыс үдерісін механикалық қозғалыс құралы ретінде орындайды, сондықтан механизм немесе механизмдер жүйесі қандай болса да ол осы қозғалыстың тасымалдаушысы болуы керек. Сондықтан машинаны жобалаудың жалпы үдерісінің ажырамас бөлігі оның механизмдерін жобалау болып табылады. Ол машина сұлбаларының ықтимал нұсқаларын және оның механизмдерін әзірлеу мен талдауды және алынған шешімдерді оңтайландыру әдістері мен бағалауды қамтиды.

Әр нұсқа үшін оңтайлы, яғни, ең жақсы шешімдерді іздеу әдетте, қалыптастыруға болатын және компьютерде орындалуы керек итерациялық алгоритмдерді қолдану арқылы жүзеге асырылады [4].

Жобалау үдерісі бірнеше итерациялық (қайталанатын) циклдерден тұрады. Бірінші циклде есептеу үшін қажетті алғашқы мәліметтердің салыстырмалы түрде аз жиынтығы бар және бастапқы деп аталатын нәтижелер жиынтығымен аяқталады. Бірінші циклді есептеудің бұл нәтижелері, біріншіден, екінші циклді есептеу үшін қажетті бастапқы деректердің бір бөлігі ретінде қажетті түсіндірулер жасауға және екіншіден, бастапқы деректерді бұрын белгісіз жаңа параметрлермен толықтыруға мүмкіндік береді. Содан кейін екінші цикл есептеледі.

Жаңа механизмнің жобалауы қажетті дәлдікпен берілген құрылымдық-кинематикалық қасиеттері бар механизмнің сызбасын құрудан басталады. Механизмнің құрылымдық қасиеттері еркіндік дәрежелерінің саны және машинаның жұмыс органдарының бір-бірімен байланысты қозғалыстарының механизмімен қамтамасыз етілетін саныбойынша—сыртқы; ішкі—механизмнің құрамы, яғни оның ішкі құрылымы (байланыстардың жиынтығы және оларды бір*-бірімен қосу әдісі)—болып бөлінеді. Ішкі құрылым тұрғысынан механизмдердің екі түрін ажыратуға болады—құрылымдық-элементарлық және құрылымдық-күрделі [1].

Белгілі бір заң бойынша қозғалысты түрлендіруді және беруді жүзеге асыратын құрылымдық-элементарлық механизмдер буындардың бір-бірімен қосылу тәсілі бойынша топтарға біріктірілген.

Мұндай қарапайым механизмдер-иінтіректі, тісті беріліс, планетарлық, жұдырықшалы және т.б. Кейінгі тарауларды қарастырылады. Құрылымдық-күрделі механизмдердің құрамына әртүрлі кинематикалық қасиеттері бар бірнеше қарапайым механизмдер кіруі мүмкін.

Жобаланған механизмнің кинематикалық қасиеттері оның геометриялық-кинематикалық сипаттамаларымен анықталады, олар механизмдегі және одан шығатын қозғалыс параметрлерін байланыстырады. Механизмдердің негізгі геометриялық-кинематикалық сипаттамалары: шығыс және кіріс буындарының координаттарының байланысын анықтайтын қағида функциясы және қағида функциясының алғашқы туындысы болып табылатын кинематикалық беріліс функциясы.

Әртүрлі құрылымдық-кинематикалық сипаттамалары бар құрылымдық-элементарлық және құрылымдық күрделі механизмдердің көптеген түрлері белгілі. Сондықтан жаңа механизмдерді құру кезінде берілген функцияны жүзеге асыру үшін қолданыстағы механизмдерді пайдалану мүмкіндіктерін талдау қажет. Ол үшін механизмдердің қолданыстағы сұлбаларын, олардың

кинематикалық сипатын анықтай отырып, құрылымдық-кинематикалық белгілер бойынша жүйелеуді пайдалану қажет. Көптеген жағдайларда қолданыстағы механизмдердің геометриялық-кинематикалық сипаттамалары жобаланған механизмнің негізгі функциясын жүзеге асыруға әбден жарайды.

Дамытылатын құзыреттер:

- Механизмдердің құрылымы, механизмдердің негізгі түрлері, жіктелуі, олардың функционалдық мүмкіндіктері және қолданылу аясы;
- Механизмдердің құрылымдық талдау және синтездеу әдістері, өздігінен орнатылатын механизмдердің жобалауы;
- Механизм қозғалысының кинематикалық параметрлерін есептеу әдістері, көп нұсқалы кинематикалық талдау алгоритмдері;
- Иін тіректі механизмдер синтезінің міндетті және қалаулы жағдайларын ескере отырып есептер шығару, ЭЕМ пайдалана отырып, механизмдер синтезі алгоритмін құру;
- Кинематикалық жұптардағы үйкелісті есепке алмай және ескере отырып, механизмдерге күштік талдау жүргізудің негіздері мен әдістері;
- Есептелген динамикалық модельдерді қалыптастыру принциптері, осы модельдердің параметрлерін анықтау әдістері және олардың қозғалысын сипаттайтын теңдеулер;
- Қозғалыс режимдерін жіктеу және динамиканың үлгілік міндеттерін шешудің әдістерін;
- Механизмдердің құрылымдық және кинематикалық сұлбаларын оқу, механизм сұлбаларының құрылымдық талдауы мен синтезін жүргізу;
- Механизмдердің кинематикалық талдау есептерін тұжырымдау және шешу;
- Машина мен машина қозғалысының есептік динамикалық моделін құру, модель параметрлерін анықтау және олардың қозғалыс заңдарын есептеу;
- Белгіленген режимде біркелкі емес қозғалысты қамтамасыз ету үшін қажет емес қосымша ұшу массасының параметрлерін анықтау;
- Параметрлерге күштік талдау жүргізу;
- Роторларды теңгерімдеу кезінде оларды орнатудың түзету массаларының мәндерін және координаттарын есептеу;
- Иінтіректі механизмдерді статикалық теңдестіру кезінде қарсы салмақ массаларын есептеуді **жасай алу**;
- Иін тіректі механизмдерді құрылымдық және синтездік талдау;
- Механизмдердің кинематикалық талдауы;
- Кинетостатистика әдісі мен механизмдерді күштік есептеу;

• Машиналар мен механизмдердің есептік динамикалық модельдерін жасау, олардың қозғалысын сипаттау және динамика есептерін шешу дағдыларын меңгеру сияқтылар қарастырылады.

Әдебиет

1. Жаңашев И.Ж. Механизмдер мен машиналар теориясы. – Алматы: Шапағат-Нұр, 2014. – 162 б.
2. Мұратов А., Тілебаева А., Нұрмағанбетова А. Механизмдер теориясы. 1-ші бөлім. – Алматы: Бастау, 2004. – 136 б.
3. Шәрібжанова Ғ.Ғ. Механизмдер мен машиналар теориясы: қолданбалы бакалавриатқа арналған оқулық және практикум – Алматы.: АЭЖБУ баспасы, 2021.-87б.

УДК 330:004;331

Развитие навыков для цифровой экономики

Гозиев М.Ш.,
Преподаватель кафедры «Экономика и туризм»,
Ферганский государственный университет,
(Республика Узбекистан)

Резюме

В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты развития навыков для цифровой экономики. Анализируются ключевые компетенции XXI века, требования к профессиональной подготовке кадров и роль образования в формировании цифровых умений. Особое внимание уделяется международному опыту, а также проблемам и вызовам, возникающим при развитии цифровых компетенций. На основе анализа определяются перспективы формирования навыков, необходимых для успешной интеграции в глобальную цифровую экономику.

Abstract

The article examines the theoretical and practical aspects of developing skills for the digital economy. It analyzes the key competencies of the 21st century, the requirements for professional training, and the role of education in shaping digital abilities. Particular attention is given to international experience, as well as to the problems and challenges that arise in the development of digital competencies. Based on the analysis, the article identifies prospects for building the skills necessary for successful integration into the global digital economy.

Введение. Цифровая экономика является новым этапом развития мировой хозяйственной системы, где ключевыми ресурсами становятся данные, знания и технологии. В этих условиях всё большее значение приобретает формирование навыков, позволяющих эффективно использовать цифровые инструменты и адаптироваться к стремительно меняющимся условиям [1]. Развитие цифровых компетенций становится стратегической задачей образовательных систем, так как от уровня подготовки человеческого капитала зависит конкурентоспособность страны в глобальной экономике [2].

Цель данной статьи—комплексный анализ процессов формирования навыков для цифровой экономики, выявление основных компетенций XXI века, а также определение проблем и перспектив в развитии цифровых умений. В статье рассматриваются теоретические основы цифровой экономики, ключевые компетенции, опыт различных стран, а также стратегические направления развития кадрового потенциала в условиях цифровизации.

➤ Теоретические основы цифровой экономики и новые требования к навыкам.

Цифровая экономика представляет собой систему экономических отношений, основанную на использовании цифровых технологий, больших данных, искусственного интеллекта и интернета вещей [3]. Для функционирования в этой системе необходимо обладать новым набором знаний и навыков, выходящих за рамки традиционного образования. К числу таких навыков относятся аналитическое мышление, умение работать с данными, цифровая грамотность и креативность.

Исследования показывают, что около 90% профессий в ближайшие годы потребуют базовых цифровых умений [4]. Следовательно, образовательные учреждения должны адаптировать программы для подготовки кадров, способных работать в условиях цифровой экономики.

➤ Ключевые цифровые компетенции XXI века.

Ключевые цифровые компетенции включают широкий спектр навыков, необходимых для работы в современном обществе [5]:

- Цифровая грамотность — умение использовать компьютерные и интернет-технологии.
- Навыки работы с большими данными и аналитикой.
- Программирование и основы алгоритмизации.
- Использование облачных сервисов и цифровых платформ.
- Навыки кибербезопасности и защиты персональных данных.
- Коммуникативные и коллаборативные умения в цифровой среде.

Формирование этих компетенций позволяет выпускникам быть востребованными на рынке труда и успешно адаптироваться к изменениям.

➤ **Подготовка кадров для цифровой экономики**

Система образования играет ключевую роль в подготовке кадров для цифровой экономики [6]. Развитие цифровых навыков должно начинаться с ранних этапов обучения и продолжаться на протяжении всей жизни (lifelong learning).

Основные направления подготовки включают:

- Внедрение цифровых технологий в учебный процесс.
- Создание онлайн-курсов и программ переподготовки.
- Развитие инженерного и IT-образования.
- Формирование гибридных компетенций (hardskills + softskills).

➤ **Международный опыт формирования цифровых навыков**

Мировая практика показывает, что развитие цифровых навыков требует системного подхода. В Финляндии цифровая грамотность включена в базовый школьный курс [7]. В Сингапуре реализуются государственные программы по обучению населения цифровым умениям на протяжении всей жизни. В США активно развиваются массовые открытые онлайн-курсы (МООС), предоставляющие доступ к обучению миллионам студентов [8].

Опыт ведущих стран подтверждает, что успешное развитие цифровых навыков возможно только при активной роли государства, бизнеса и образовательных институтов.

➤ **Проблемы и вызовы развития цифровых компетенций**

Несмотря на очевидные успехи, формирование цифровых навыков сопровождается рядом проблем [9]:

- Цифровое неравенство — различия в доступе к интернету и цифровым ресурсам.
- Недостаточный уровень цифровой грамотности среди педагогов.
- Быстрое устаревание знаний и необходимость постоянного обновления навыков.
- Опасности, связанные с кибер угрозами и безопасностью данных.

Эти вызовы требуют разработки комплексных программ и стратегий развития цифровых компетенций.

➤ **Перспективы развития навыков для цифровой экономики**

Будущее цифровой экономики невозможно без формирования гибкой системы обучения, способной быстро адаптироваться к изменениям. Среди перспективных направлений можно выделить [10]:

- Активное внедрение искусственного интеллекта в образовательный процесс.
- Использование блокчейна для сертификации и подтверждения квалификаций.

- Развитие образовательных экосистем и сетевого обучения.
- Широкое внедрение VR/AR-технологий для практического освоения навыков.

Таким образом, развитие цифровых компетенций становится важнейшим условием конкурентоспособности на мировом рынке труда.

Развитие навыков для цифровой экономики является стратегическим приоритетом современного общества. От уровня цифровых компетенций населения зависит эффективность внедрения технологий, устойчивость экономики и конкурентоспособность страны. Система образования должна обеспечить подготовку кадров, способных решать задачи будущего, а государство — создать условия для постоянного обновления знаний и умений. В перспективе именно цифровые навыки станут фундаментом профессиональной и социальной успешности.

Литературы

1. Андреев А.А. Цифровизация общества и образование. – Москва: Наука, 2020.
2. Блинов В.И. Цифровая экономика и образование. – СПб: Питер, 2021.
3. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell, 2010.
4. UNESCO. Skills for a Digital World: Global Report. – Paris: UNESCO, 2021.
5. OECD. Future of Education and Skills 2030. – OECD, 2019.
6. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators. – EU, 2020.
7. Ministry of Education, Finland. Digital Literacy Program. – Helsinki, 2020.
8. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. – 2019.
9. Selwyn N. Education and Technology: Key Issues and Debates. – Bloomsbury, 2021.
10. Luckin R. Artificial Intelligence and Education. – London: Routledge, 2020.

**Мұнай газ саласының болашағын айқындайтын жаңа
технологиялар**

Жабағиев А.М., т.ғ.к., аға оқытушы,
Қорқыт Ата ат. Қызылорда университеті,
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Конкуренция на энергетическом рынке всегда была делом непростым: компании находятся в постоянной гонке за технологиями от передового оборудования до современного программного обеспечения, необходимых для эффективной разведки, добычи и переработки углеводородов.

Abstract

Competition in the energy market has always been a difficult business: companies are in a constant race for technologies from advanced equipment to modern software necessary for efficient exploration, production and processing of hydrocarbons.

Бүгінгі таңда елдің дамуын мұнай-газ саласының елеулі үлесінсіз елестету қиын, ол тіпті қиын экономикалық және саяси жағдайларда да экономиканың "іргетасы" мәртебесін сақтауды жалғастыруда.

Соңғы жылдары саланың алдында тұрған қиындықтардың санын бұрын-соңды болмаған деп атауға болады. Сектор өкілдері өздерінің басымдықтарын толығымен қайта қарап қана қоймай, логистиканы қайта құруға және экспорттың жаңа жолдарын іздеуге мәжбүр болды.

Неліктен кәсіпорындар мұнай-газ саласы үшін заманауи шешімдерді қатты іздейді? Арсеналда AI (жасанды интеллект), әртүрлі "ақылды" платформалар, Internet of Things тұжырымдамасы, CCS технологиясы және т. б. қоса алғанда, өзекті құралдар болмаса, өнеркәсіптің қарқынды даму дәуірінде бәсекелестікке төтеп беру оңай емес [1,103 б.].

Төменде біз елдегі және әлемдегі мұнай мен газ өндірісінің болашағын өзгерте алатын ең перспективалы және танымал технологияларды қарастыруды ұсынамыз.

№ 1 Технология: Жасанды интеллект және машиналық оқыту

Бұрындары жасанды интеллектті өнеркәсіпте қолдану мүмкін емес нәрсе болып көрінді. Өзілі жоқ, бірақ дәл осыдан 40 жыл бұрын әйгілі "Терминатор" фильмі әлемді осындай күрделі технологияларды адам өміріне енгізудің салдары туралы ойлауға мәжбүр етті.

Бүгінгі таңда жағдай айтарлықтай өзгерді: жасанды интеллект өндірісте күрделі міндеттерді орындайды, оны көптеген жағдайларға байланысты адам әлдеқайда тиімді жеңе алмайды. Кәсіпорынның цифрлық дамуы оның 2025 жылғы табысты жұмысының кепілі болып табылады.

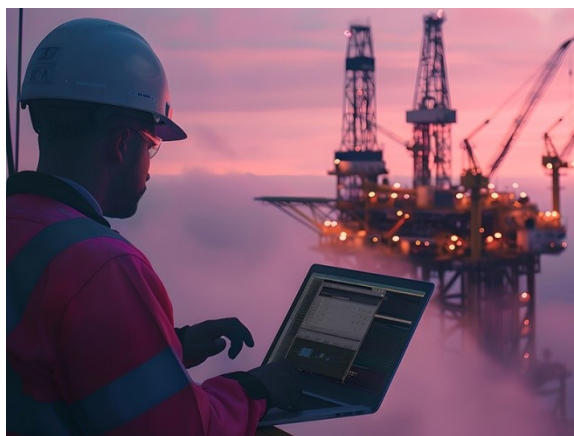
Ең алдымен, жасанды интеллектті қарапайым технологияларға жатқызуға болмайтынын ескеріңіз. Керісінше, жасанды интеллекттің күрделілігі мен эксклюзивтілігі мынада: бұл жүйеде есептеу машинасы адамның қабілеттерін "ұстанады", біздің санамыздың жұмысына еліктей отырып, пайымдай алады және үйренеді.

Қазіргі уақытта ғалымдар AI-ны әлсіз және күшті деп бөледі. Біріншісі көбінесе белгілі бір тапсырмамен жұмыс істеуге арналған. Ол күрделі шешімдер қабылдауға "қайралған" емес және өз іс-әрекеттерінде шектеулі. Күшті AI, керісінше, адамның араласуынсыз мәселені шеше алады және бейтаныс тапсырмалар пайда болған кезде әрекет алгоритмін таңдай алады.

AI қабілеттері-қазіргі заманғы мұнай-газ саласы кәсіпорны үшін таптырмас құрал. Олардың көмегімен сіз көмірсутектерді өндіру мен өңдеудің барлық кезеңдерінде өнімділікті едәуір арттыра аласыз, қиындықтар мен төтенше жағдайларды алдын - ала анықтай аласыз (қауіпсіздікті қамтамасыз ету - осы типтегі кәсіпорындардағы басты міндеттердің бірі), кәсіпорынның жұмысын оңтайландырасыз, кадрлық стратегияларды жаңартасыз және т. б.

Мысалы, осы мақсаттар үшін British Petroleum трансұлттық мұнай-газ компаниясы жасанды интеллект технологиясын пайдаланады: AI ұңғымалардың деректерін, қабаттың деформациясын және басқа да геологиялық барлау деректерін талдайды. Компания жасанды интеллектпен өңдеу кезінде алынған ақпаратты көмірсутектерді өндіруді дәлірек болжау және соның салдарынан тиімді шешімдер қабылдау үшін пайдаланады.

Саланың тағы бір ірі компаниясы – Shell - технологияны кен орындарын оңтайландыру саласында қолданады. Мамандар жасаған модельдер Британдық мұнайшыларға өндіріс процесін оңтайландыруға мүмкіндік берді: AI кен орындарының ерекшеліктері (өндіріс көлемі, геологиялық сипаттамалары және т.б.) туралы ақпаратты жинап, талдады.

Мұнай-газ саласында жасанды интеллектті пайдалануға тікелей қатысы бар машиналық оқыту технологиясын да атап өтеміз. Ол кәсіпорындарда инфрақұрылымды жаңғыртудан бастап жабдықтың тозуын болжауға дейінгі әртүрлі бизнес-процестерді оңтайландыру мақсатында қолданылады. Бұл жағдайда AI шешім қабылдау процесін едәуір жеделдетуге және әртүрлі салалардағы кәсіпорын шығындарын азайтуға мүмкіндік береді.

№ 2 Технология: цифрландыру және ақылды платформалар

Әрине, жасанды интеллектті қолдануды өнеркәсіпті цифрландыруға да қауіпсіз жатқызуға болады, бұл қате болмайды. Алайда, бұл бөлімде біз ең кең таралған технологиялардың бірі - IoT немесе Internet of Things туралы сөйлесетін боламыз, ол орыс тілінде "Интернет вещей" деп аталады.

Алдымен, бұл технологияның не екенін түсіну керек. IoT шеңберінде бір желіге қосылған құрылғылар нақты уақыт режимінде үздіксіз деректер алмасуды жүргізеді. Олар мұны тікелей және қашықтағы онлайн серверлер арқылы жасайды. "Заттар интернеті" автоматты түрде жұмыс істей алады, бірақ қажет болған жағдайда оны адам басқара алады.

Тұрмыстық деңгейде IoT мысалдарына смарт сағаттар, әртүрлі "ақылды" құрылғылар, деректер орталықтары және т.б. технологияларды санаймыз. Бірақ мұнай және газ саласы ауқымында біз "ақылды" Big Data платформалары мен құралдары туралы сөйлесетін боламыз.

Бұл технологияның көптеген қолданыстары бар. Сарапшылар Internet of Things-ті мұнай-газ саласын қайта құруды жаңғыртудың кілттерінің бірі деп санайды. IoT негізіндегі платформалар жұмыс процестерінің тиімділігін арттыруға, кәсіпорындарда қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, жабдықтың өнімділігі мен өнімділігін бақылауға, экологиялық қауіптің пайда болу қаупін болдырмауға мүмкіндік береді.

Мысалы, цифрландыру аясында жұмыс істейтін қондырғылармен жабдықталған заманауи датчиктер нақты уақыт режимінде жабдықтың күйіндегі ең аз өзгерістер мен ауытқуларды

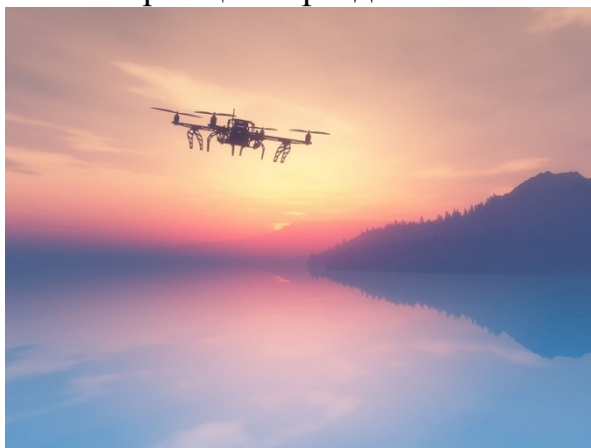
қадағалап, қай компонентті ауыстыру немесе жөндеу қажет екенін анықтай алады. Қашықтықтан бақылау көптеген мұнайшылар үшін өз уақытында нағыз құтқарушы болды.

Сондай-ақ, IoT тәуекелдерді басқарудың дұрыс стратегиясымен кәсіпорында киберқауіпсіздікті қамтамасыз етуге көмектеседі. Экологиялық қауіпсіздік туралы ұмытпаңыз: "Заттар интернеті" қалдықтар мен төгілулердің алдын алуға және қоршаған ортаға зиянды азайтуға мүмкіндік береді.

№ 3 Технология: дрондар және робототехника

Қазіргі мұнай-газ өнеркәсібінің тағы бір маңызды белгісі-дрондарды қолдану және кәсіпорындарды роботтандыру. Ұшқышсыз ұшу аппараттары бірнеше жыл ішінде өндіріс орындарында берік орнығып, таптырмас көмекшілердің даңқын жеңіп алды.

Ұшқышсыз ұшу аппараттарын кәсіпорындар, ең алдымен, геологиялық барлау құралы ретінде пайдаланады. Олар жұмыс уақытын және олардың құнын қысқартуға, сондай-ақ учаскенің дәлірек және сапалы топографиялық деректерін жинауға мүмкіндік береді. Технологияны 3D модельдеу құралдарымен біріктіру, ортофотоплан жасау және т.б. бассейн әлеуетін барлау және модельдеу тиімділігі айтарлықтай артады.

Сондай - ақ, дрондар мұнай және газ өндіру объектілерінің жұмысы мен жай-күйін бақылауға, учаскеде құрылыстың немесе жөндеудің жүргізілуін, мердігерлердің қызметін бақылауға, сондай-ақ авариялық жағдайлардың туындауын болдырмауға және т. б. мүмкіндік береді.

Бұл тақырыпта су астындағы роботтар мен олардың мұнай-газ саласындағы рөлін атап өткен жөн. Бұл ерекше дрондар өнеркәсіпшілерге теңіз платформаларын тексеруге бірегей мүмкіндіктер береді, өйткені олар адам қолы жетпейтін тереңдікке батып кетуі мүмкін. Маневрлі су асты дрондары судың ластануы туралы деректерді жинауға, температураны, қысымды өлшеуге, ақаулар мен ағып кетулерді анықтауға және т. б. қажетті көптеген сенсорлармен жабдықталған.

Мұнай-газ саласының болашағын өзгерте алатын технологиялар туралы әңгіме аясында (және қазірдің өзінде өзгеруде!), қоршаған ортаның ластануымен күресу жолдары туралы да есте ұстаған жөн.

Сипатталған барлық технологиялар - бұл 2025 жылы салалық кәсіпорындар қолданатын қазіргі өндіріс әдістерінің аз ғана бөлігі. Жыл сайын мұнай-газ саласына арналған жабдықтар мен бағдарламалық жасақтаманың жаңа түрлері пайда болады, сонымен қатар шикізатты анықтаудың, өндірудің, өңдеудің және сақтаудың жаңа тәсілдері дамиды.

Әдебиет

1. World Energy Investment 2020 – Analysis – IEA mai 2020.

УДК 338.984

Управление рисками в нефтетранспортной отрасли: экологические и экономические аспекты

Ли Чжитао, докторант,
Умирзаков С.Ы., д.э.н, профессор,
НАО «Университет Нархоз»
(г. Алматы.)

Резюме

В статье представлены результаты исследования экологических и экономических рисков в нефтетранспортной отрасли на примере деятельности ТОО «Казахстанско-Китайский Трубопровод». Работа направлена на изучение специфики возникновения рисков, связанных с технической надежностью, утечками нефти, изменением объемов транспортировки и влиянием внешнеэкономических факторов, а также на анализ методов их оценки и управления. Полученные результаты способствуют повышению эффективности системы риск-менеджмента, формированию интегрированного подхода к управлению техногенными угрозами.

Abstract

The article presents the results of the study of environmental and economic risks in the oil transportation industry using the example of the activities of Kazakhstan-China Pipeline LLP. The work is aimed at studying the specifics of the emergence of risks associated with technical reliability, oil leaks, changes in transportation volumes and the influence of external economic factors, as well as analyzing the methods of their assessment and management. The results obtained contribute to increasing the effectiveness of the risk management system, the formation of an integrated approach to the management of man-made threats.

1. Введение

Актуальность исследования определяется высокой степенью экологической и экономической уязвимости данной сферы. Транспортировка нефти сопряжена с потенциальными угрозами для окружающей среды, включая разливы, утечки и аварийные ситуации, последствия которых могут быть катастрофичны как для экосистем, так и для социально-экономических систем. В условиях возрастающего внимания к вопросам устойчивого развития и экологической безопасности, исследование эффективных механизмов управления рисками приобретает особую значимость. Целью работы является выработка научно обоснованных подходов к снижению вероятности и последствий рисков в нефтетранспортной отрасли, с акцентом на минимизацию экологического ущерба и оптимизацию экономических затрат. Задачи исследования вытекают из необходимости комплексного анализа существующих угроз, оценки современных методов управления рисками и разработки предложений по их совершенствованию. Данная работа представляет собой вклад в развитие научного дискурса в области промышленной экологии, устойчивого природопользования и управления техногенными рисками, обладая прикладной ценностью для отраслевых специалистов, регулирующих органов и научного сообщества.

2. Материалы и методы

В данном исследовании применена комплексная методология, включающая как теоретические, так и эмпирические подходы к анализу рисков в нефтетранспортной отрасли. Основу составляют методы качественной и количественной оценки рисков с акцентом на экологические и экономические аспекты деятельности ТОО «Казахстанско-Китайский Трубопровод». Исходные материалы включают внутреннюю отчетную документацию предприятия. Обработка данных осуществлялась с применением методов статистического анализа, экспертного оценивания и матричного подхода к ранжированию рисков. В рамках анализа используется бальная система, позволяющая определить уровень риска по шкале, интегрирующей вероятность наступления события и тяжесть последствий. Такой подход обеспечивает объективную основу для принятия решений по минимизации рисков и оптимизации системы управления.

3. Результаты и обсуждение

Риск в нефтетранспортной отрасли представляет собой вероятность наступления событий, способных повлечь негативные последствия для технической, экологической или экономической устойчивости предприятия, включая утечку нефти, технологические сбои, аварии и их воздействие на окружающую среду и экономику [1, с.3-7].

Управление рисками в нефтетранспортной отрасли представляет собой систематический процесс выявления, оценки, мониторинга и минимизации потенциальных угроз, направленный на обеспечение непрерывности производственной деятельности, снижение вероятности инцидентов и смягчение их последствий с учетом отраслевой специфики и высокой степени ответственности перед внешними стейкхолдерами.

Экологические аспекты управления рисками включают предотвращение загрязнения окружающей среды, контроль за состоянием инфраструктуры и минимизацию ущерба в случае аварий, опираясь на нормативно-правовую базу и принципы устойчивого развития. Экономические аспекты охватывают оптимизацию затрат на предупреждение и ликвидацию последствий рисков, снижение убытков от простоев и штрафных санкций, а также повышение инвестиционной привлекательности за счет демонстрации устойчивости к внешним и внутренним угрозам [2, с.191-198].

Непрерывное научно обоснованное отслеживание текущих процессов на предприятиях нефтяной и газовой промышленности, их анализ и прогнозирование изменений представляют собой ключевой элемент в процессе совершенствования управленческих решений, направленных на повышение эффективности производственно-хозяйственной деятельности. В современных условиях особое значение приобретает оперативный мониторинг, являющийся важной составляющей технологии прогнозирования и инструментом своевременного выявления факторов риска.

Мониторинг осуществляется во взаимосвязи с управленческими функциями, обеспечивая системное выявление и оценку рисков. Благодаря обратной связи, обеспечивается сопоставление фактических результатов с целями предприятия, что позволяет адаптировать процессы управления в соответствии с текущими изменениями. Основу формирования системы мониторинга составляют постоянное наблюдение за управленческими процессами и факторами риска, формирование единой информационной среды, а также интеграция межфункциональных потоков коммуникации [3, с.339–343].

Особое внимание уделяется оперативному выявлению отклонений в бизнес-процессах и факторов, повлекших данные изменения. Это требует не только высокой точности в интерпретации поступающей информации, но и способности к адекватной фильтрации данных, позволяющей вычленить значимые изменения, влияющие на финансово-хозяйственную устойчивость предприятия. Информационная поддержка мониторинга должна обеспечивать своевременное предупреждение негативных тенденций и способствовать ранней идентификации потенциальных угроз.

Краткосрочное прогнозирование и системный анализ изменений производственных процессов на основе актуальных данных позволяет корректировать управленческие действия и принимать решения, направленные на снижение рисков. Система оперативного мониторинга в нефтегазовой отрасли функционирует как неотъемлемая часть общей системы управления предприятием, обеспечивая возможность динамической оценки внешней и внутренней среды, адаптации стратегических целей и своевременного пересмотра планов [4, с. 266–276].

В условиях высокой неопределенности и изменчивости внешних факторов необходим учет даже маловероятных событий, способных в совокупности оказывать существенное воздействие на достижение стратегических и тактических целей. Предложенная система мониторинга функционирует в реальном времени, адаптируется к текущей ситуации, а ее структура формируется с учетом стратегических ориентиров отрасли и приоритетов вышестоящих организаций.

Процесс анализа направлен на оценку степени неопределенности и группировку факторов риска по степени их воздействия на достижение целей, с акцентом на выявление как явных, так и скрытых взаимосвязей между событиями. Для построения причинно-следственных связей события структурируются по иерархии целей предприятия, начиная с общекорпоративного уровня и заканчивая задачами отдельных подразделений. Это позволяет обеспечить более глубокое понимание механизма воздействия рисков и обоснованную оценку их значимости в контексте достижения стратегических ориентиров [5, с.20–33].

Центральным элементом функционирования системы является информационная инфраструктура, поддерживающая сбор, хранение и анализ достоверной информации. Она обеспечивает оперативное реагирование на изменения внешней и внутренней среды, соответствующую корректировку целей предприятия и перераспределение ресурсов. Эффективность системы зависит от её гибкости, способности адаптироваться к изменениям и создавать предпосылки для устойчивого развития предприятий нефтегазовой отрасли.

Оценим риски на примере ТОО «Казахстанско-Китайский Трубопровод». ТОО «Казахстанско-Китайский Трубопровод» представляет собой значимый международный нефтетранспортный проект, в котором участвуют Республика Казахстан и Китайская Народная Республика. С общей протяженностью магистрального нефтепровода более 1,7 тысяч километров, он является крупнейшим проектом в регионе и субъектом естественной монополии. В систему магистральных нефтепроводов поступает нефть как с месторождений Западного Казахстана, так и от российских отправителей.

Транспортировка нефти в разрезе грузоотправителей по магистральному нефтепроводу Атасу– Алашанькоу показана в таблице 1.

Таблица 1. Транспортировка нефти в разрезе грузоотправителей по магистральному нефтепроводу Атасу–Алашанькоу ТОО «Казахстанско-Китайский Трубопровод» за 2020–2023 годы (тыс. тонн)

Грузоотправители	2020	2021	2022	2023
АО «СНПС-Актобемунайгаз»	176	114	242	200
АО «Петро Казахстан Кумколь Ресорсиз»	77	179	144	163
ТОО «Саутс Ойл»	42	139	90	5
ТОО «СП «Казгермунай»	22	91	150	201
АО «Тургай Петролеум»	58	116	79	80
ТОО «Кольжан»	21	84	88	92
ТОО «КазПетролГруп»	6	61	90	87
АО «Мангистаумунайгаз»	90	0	50	115
ТОО «Кумколь Транс Сервис»	18	54	48	41
ТОО СП «КуатАмлонМунай»	10	51	39	30
АО «Нефтяная Компания «КОР»	4	45	36	40
Остальные	37	32	206	154
ИТОГО	560	967	1 261	1 209

Изучение данных по транспортировке нефти грузоотправителями через магистральный нефтепровод Атасу – Алашанькоу в период с 2020 по 2023 год показывает постепенное увеличение общего объема перекачиваемой нефти. В 2020 году общий объем составил 560 тысяч тонн, который значительно увеличился до 967 тысяч тонн в 2021 году и достиг пика в 1 261 тысячу тонн в 2022 году, после чего наблюдается небольшое снижение до 1 209 тысяч тонн в 2023 году.

Несколько грузоотправителей продемонстрировали заметные изменения в объемах транспортировки. Например, АО «СНПС-Актобемунайгаз» показало увеличение с 176 тысяч тонн в 2020 году до 242 тысяч тонн в 2022 году, хотя в последующем году этот показатель снизился до 200 тысяч тонн. Также стоит отметить динамику АО «Петро Казахстан Кумколь Ресорсиз», у которого перекачка увеличилась с 77 тысяч тонн в 2020 году до 179 тысяч тонн в 2021 году, с последующим уменьшением в следующие два года.

Значительное изменение произошло с ТОО «Саутс Ойл», где объемы транспортировки снизились с 139 тысяч тонн в 2021 году до всего 5 тысяч тонн в 2023 году, что может указывать на изменение стратегий или внешних условий деятельности компании. В то время как ТОО «СП «Казгермунай» показало устойчивый рост с 22 тысяч тонн в 2020 году до 201 тысячи тонн в 2023 году. Оценка рисков компании показана в таблице 2.

Таблица 2. Оценка рисков деятельности ТОО «Казахстанско-Китайский Трубопровод»

Вид риска	Вероятность (1–5)	Последствия (1–5)	Уровень риска (баллы)	Характеристика уровня
Экологический (аварийные утечки)	3	5	15	Высокий
Технический (износ оборудования)	4	4	16	Высокий
Экономический (падение объемов)	4	3	12	Средний
Геополитический (трансграничный)	3	4	12	Средний
Репутационный (имидж после аварий)	2	5	10	Средний
Финансовый (колебания тарифов)	3	3	9	Средний
Кадровый (дефицит специалистов)	2	3	6	Низкий
Киберриски (информационная система)	2	4	8	Средний

Оценка продемонстрировала наибольшую уязвимость в области технической надежности оборудования и риска экологических инцидентов, связанных с возможными утечками, что обусловлено масштабом инфраструктуры и её износом. Существенное значение также имеют экономические и геополитические риски, учитывая характер грузоотправителей и нестабильность внешнего спроса. На основе оценки рисков была сформирована карта рисков (рисунок 1). Уровень угрозы: зелёный — низкий, оранжевый — средний, красный — высокий.

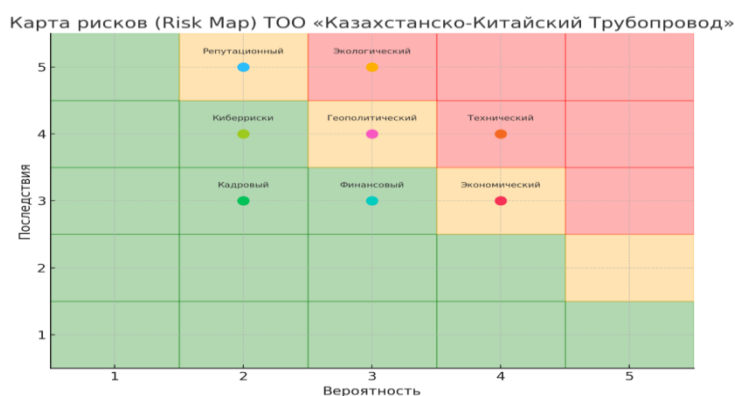

Рис.1. Карта рисков ТОО «Казахстанско-Китайский Трубопровод»

Результаты оценки рисков деятельности ТОО «Казахстанско-Китайский Трубопровод» указывают на наличие высоких уровней

уязвимости в отдельных аспектах функционирования предприятия. Наибольшую значимость представляют технические и экологические риски, уровень которых составляет соответственно 16 и 15 баллов, что свидетельствует о потенциально серьёзных последствиях при высокой вероятности их реализации. Эти риски относятся к категории высоких и требуют приоритетного внимания в системе управления.

4. Заключение

Для эффективного управления экологическими и экономическими рисками в деятельности ТОО «Казахстанско-Китайский Трубопровод» целесообразно выстраивать комплексный подход, ориентированный на предупреждение и минимизацию последствий потенциальных угроз. В экологическом аспекте важнейшим направлением является внедрение систематического мониторинга технического состояния трубопроводов с использованием современных диагностических технологий, что позволит своевременно выявлять участки с повышенной вероятностью утечки и принимать превентивные меры. Рационализация технологических процессов, переход на менее агрессивные к окружающей среде материалы и обеспечение регулярного экологического аудита способствуют снижению вероятности аварийных ситуаций.

В экономической плоскости целесообразно формировать адаптивную финансово-производственную стратегию, способную учитывать колебания объемов транспортировки и изменения рыночной конъюнктуры. Важным инструментом становится проведение регулярного анализа грузопотока и гибкое управление логистическими схемами, направленное на диверсификацию потоков и снижение зависимости от отдельных отправителей. Повышение эффективности внутренних бизнес-процессов, оптимизация эксплуатационных расходов и активное управление тарифной политикой позволяют укрепить финансовую устойчивость предприятия в условиях внешней нестабильности. Ключевым элементом системы управления рисками должно выступать интегрирование процедур оценки и контроля рисков в повседневную управленческую практику на всех уровнях организационной структуры.

Литературы

1. Коннов К.Р. (2023). Методы управления рисками топливного рынка Российской Федерации. Вестник евразийской науки, 15(s2). <https://esj.today/PDF/29FAVN223.pdf> (с. 3–7)
2. Ломаченко Т.И. (2020). Концептуальная модель отраслевого управления рисками предприятия нефтегазового комплекса в условиях цифровизации. Экономические системы, 13(4), 191–198.

3. Ишутина Т.А. (2021). Управление рисками в энергетических компаниях Российской Федерации. В Развивая энергетическую повестку будущего (с. 339–343).

4. Чугаева Ю.А., Бабурина И.А., & Курбанов Э.М. (2023). Применение риск-ориентированного подхода в нефтегазовой отрасли как инструмент повышения уровня экономической безопасности Российской Федерации. Вестник Академии знаний, (54)1, 266–276.

5. Брыкалов С.М., Трифонов В.Ю., & Романова К.А. (2022). Применение рискориентированного подхода при выстраивании системы экологического менеджмента в соответствии со стандартом ISO 14001:2015. Проблемы анализа риска, 19(6), 20–33.

ӘОЖ 656.71

Астана қаласы әуежайының құрылымы және оны басқару мен дамытудың негізгі бағыттары

Бижан Қ., Астана қаласы
халықаралық әуежайының
қызметкері (Астана қаласы),
Махмұтов Б., Қарағанды
индустриялық университетінің
доценті (Теміртау қаласы)

Резюме

В данной статье рассматриваются структурные особенности аэропорта, система управления, направления развития, а также возможности использования искусственного интеллекта в дальнейшем развитии структуры. Основная цель работы – проанализировать современное состояние аэропорта Астаны, определить его место и перспективы в международной авиационной системе.

Abstract

This article examines the structural features of the airport, the management system, development directions, and the possibilities of using artificial intelligence in the further development of the structure. The main objective of the study is to analyze the current state of Astana Airport and to determine its place and future prospects within the international aviation system.

Қазіргі жаһандану уақытында әуе көлігі мемлекеттердің экономикалық, әлеуметтік және саяси дамуында шешуші рөл атқарады [1, 2]. Әуе қатынасы халықаралық сауданың, туризмнің, мәдени байланыстардың және ғылыми ынтымақтастықтың басты қозғаушы күшіне айналып отыр. Қазақстанның елордасы - Астана қаласы осы үдерістердің бел ортасында орналасқан. Елорданың негізгі

әуе қақпасы - еліміздің көлік-логистикалық жүйесінде стратегиялық ерекше маңызға ие оның халықаралық әуежайы болып табылады[9].

Астана әуежайы қала Ақмола болған уақытында 1930 жылы ашылып, бастапқыда аймақтық деңгейде қызмет атқарды. 1997 жылы елорданың Астанаға көшірілуіне байланысты әуежайдың инфрақұрылымын жаңарту мәселесі өзекті бола түсті. 2017 жылғы ЭКСПО көрмесіне дайындық аясында жаңа халықаралық терминалдың іске қосылуы әуежайдың өткізу қабілетін бірнеше есе арттырды. Астана әуежайының қазіргі құрылымы халықаралық талаптарды қанағаттандырады, дегенмен де құрылымды жетілдіру бойынша көптеген жұмыстарды жүргізу қажет [8] (Кесте 1).

Бүгінгі күні әуежайдың құрылымына мыналар кіреді:

- ұзындығы 3500 метр екі заманауи ұшу-қону жолақтары бар, олар әлемдегі барлық әуе кемелерін қабылдай алады;

- жылына 8,2 млн жолаушыға қызмет көрсетуге қабілетті жолаушылар терминалдар, сондай ақ ішкі және халықаралық бағыттарға бөлек терминалдар қарастырылған.

Кесте 1. Астана әуежайының қазіргі құрылымы

№	Құрылымдық нысан	Нысандардың сипаттамалары
1	Ұшу-қону жолақтары	2 жолақ, ұзындығы 3500 м, әлемдегі барлық әуе кемелерін қабылдай алады
2	Жолаушылар терминалдары	Жылына 8,2 млн жолаушыға қызмет көрсету, ішкі және халықаралық бағыттағы бөлек терминалдар
3	Жүк терминалы	Халықаралық транзитке бейімделген, мультимодальды логистикаға қолайлы
4	Техникалық аймақтар	Ұшақтарды жөндеу және техникалық бақылау базалары
5	Қосымша инфрақұрылым	Кеден, шекара қызметтері, жанармай қоймалары, әуе қозғалысын басқару мұнарасы

- халықаралық транзиттік тасымалдарға бейімделген, мультимодальды логистикаға қолайлы жүк терминалы;

- әуе кемелерін жөндеу және техникалық бақылау базалары бар техникалық қызмет көрсету аймақтары;

- кедендік, шекаралық қызметтер, жанармай қоймалары, әуе қозғалысын басқару мұнарасы бар қосымша инфрақұрылым.

Аталған құрылымдар Астана әуежайының халықаралық авиациялық хаб ретінде дамуының негізін қалайды [10].

Әуежай қызметі Қазақстан Республикасының заңнамасына және халықаралық ұйымдардың (ICAO, IATA, EASA) талаптарына сәйкес ұйымдастырылады. Басқару жүйесі төрт негізгі бағытқа бөлінеді:

Әуе қауіпсіздігінде заманауи сканерлеу құрылғылары мен бейнебақылау жүйелері қолданылады. Қауіпсіздік қызметі

халықаралық авиациялық қауіпсіздік стандарттарына сәйкес жұмыс істейді.Террористік және киберқауіптерге қарсы алдын алу шаралары жүзеге асырылады [7].

Жолаушыларға қызмет көрсетуде электронды тіркеу, мобильді қосымшалар арқылы қызмет көрсету жүйесі бар. Қазіргі уақытта Self-check-in және автоматты багажды сұрыптау технологиялары енгізілуде. Әуежай аумағында қонақүйлер, бизнес-залдар, көлік қызметтері ұсынылады [3, 4].

Экономикалық менеджмент әуежай табысының негізгі бөлігі әуекомпаниялардан алынатын төлемдерден, коммерциялық жалға беруден, жүк және сервистік қызметтен құралады.Концессиялық келісімдер жасау арқылы шетелдік серіктестер тартылып отыр [5, 6].

Көлік логистикасы жүк тасымалының транзиттік әлеуеті артып келеді.Әуежай теміржол және автомобиль магистральдарымен тиімді интеграцияланған. Ол аймақтық сауда дәліздерінде мультимодальды торап рөлін атқарады. Астана әуежайының басқару жүйесі бірнеше бағыттардан тұрады (Кесте 2).

Кесте 2. Басқару жүйесінің негізгі бағыттары

№	Бағыттар	Құрылымдық мазмұны
1	Әуе қауіпсіздігі	Заманауи сканерлеу құрылғылары, бейнебақылау, киберқауіпсіздік, терроризмге қарсы шаралар
2	Жолаушыларға қызмет көрсету	Электронды тіркеу, self-check-in, автоматты багаж жүйесі, қонақүй, бизнес-залдар
3	Экономикалық менеджмент	Түскен табыс: әуекомпаниялар төлемдері, коммерциялық жалға беру, жүк және сервистік қызмет; концессиялық келісімдер
4	Көлік логистикасы	Жүк транзиті, теміржол және автокөлікпен интеграция, мультимодальды торап рөлі

Астана әуежайының стратегиялық мақсаты – орталық Азиядағы жетекші әуе хабына айналу. Бұл үшін келесі бағыттарды жүзеге асыру қажет:

- инфрақұрылымды жаңғырту;
- қосымша терминалдар салу;
- ұшу-қону жолағының өткізу қабілетін арттыру;
- жүк терминалын халықаралық логистикалық орталыққа айналдыру;
- цифрландыру және «ақылды әуежай» концепциясын қолданысқа енгізу;
- автоматтандырылған паспорттық бақылау;
- big data және IoT (Internet of Things) технологиялары арқылы деректерді талдау;
- жолаушылар ағынын басқаруда жасанды интеллектіні қолдану.

- экологиялық тұрақтылықты қатаң сақтау;
- энергия үнемдеу технологияларын енгізу және тиімді қолдану;
- жаңартылатын энергия көздерін пайдалану;
- көмірқышқыл газының шығарындыларын азайту бағдарламасын пайдалану;
- халықаралық байланыстарды кеңейтіп, транзиттік бағыттарды дамыту;
- шетелдік әуе компанияларды бірлескен жобаларға тарту;
- Еуропа мен Азия арасындағы әуе дәлізін кеңейту.
- аймақтық интеграция бойынша «Бір белдеу - бір жол» бастамасы аясында Қытай - Еуропа бағытында әуе дәлізі рөлін күшейту;
- орталық Азиядағы авиациялық серіктестік жобаларын дамыту.

Астана әуежайының дамуы елдің көлік инфрақұрылымына ғана емес, жалпы ұлттық экономикаға мультипликативті әсер етіп, халықаралық туризмнің өсуіне ықпал етеді, инвестициялық климатты жақсартады, жаңа жұмыс орындарын ашады, Астананы орталық Азиядағы ірі қаржы және бизнес орталығы ретінде нығайтады.

Барлық салаларда өте маңызды болып табылатын жасанды интеллекті енгізу – қазіргі заманғы әуежай дамуының басты факторы. Астана әуежайында жасанды интеллект технологияларын мына бағыттарда қолдануға болады [7]:

- әуе қозғалысын басқару, рейстердегі кешігулерді алдын ала болжайды;
- ұшақтардың ұшу-қону кезегін автоматты реттейді, әуе кеңістігін тиімді пайдалануға көмектеседі;
- жасанды ассистенттер мен чат-боттар жолаушыларға ақпарат беріп, онлайн қызмет көрсетеді;
- биометрикалық жүйелер тіркеу мен паспорттық бақылауды жеделдетеді;
- жолаушылар ағынын талдау арқылы кептелістерді азайтады;
- қауіпсіздік жүйелері бейнебақылау деректерін талдап, күдікті әрекеттерді ерте анықтайды, киберқауіпсіздікті күшейтуге үлкен үлес қосады.
- жасанды интеллект жүк тасымалын жоспарлауды оңтайландырады, қоймадағы үдерістерді автоматтандырады;
- халықаралық құжат айналымын жеңілдетіп, энергия тұтынуды басқаруды жақсартады;
- ұшақтардың жанармай шығынын азайту үшін тиімді маршруттарды есептейді, жасыл стандарттарға сәйкес экожүйені қалыптастырады.

Аталған технологияларды жылдамдатып енгізу Астана әуежайын «ақылды әуежай» үлгісіне көшіреді және оның әлемдік авиациялық хабқа айналуына кең жол ашады. Аталған мақсаттарды жүзеге асыру еліміздің даму әлеуетін арттырып, әлемдік көштен,

заман ағымынан, уақыт талабынан кейін қалып қоймауды қамтамасыз етеді.

Қорытындылай келгенде, Астана қаласының әуежайы Қазақстан Республикасының халықаралық деңгейдегі стратегиялық көлік нысаны. Оның қазіргі құрылымы халықаралық стандарттарға сай, бірақ болашақта бәсекеге қабілетті болу үшін үздіксіз жаңғыртып, дамытып отыру қажет. Инфрақұрылымды дамыту, цифрландыру, жасанды интеллектіні енгізу, экологиялық тұрақтылық пен халықаралық байланыстарды кеңейту - әуежайдың басты даму бағыттары.

Ел Президентінің тапсырмасына сәйкес, жақын жылдары Астана әуежайы орталық Азиядағы жетекші авиациялық хабқа айналып, Қазақстанның көлік-логистикалық әлеуетін жаңа деңгейге көтереді деп күтіледі [10].

Әдебиет

1. Graham A. Managing Airports: An International Perspective. Routledge.

2. Kazda A., & Caves, R. E. (2015). Airport Design and Operation. Emerald Group Publishing.- 2020.

3. Doganis R. Flying Off Course: Airline Economics and Marketing. Routledge. - 2019.

4. Button K. Air Transport Liberalization and Public Policy. Edward Elgar Publishing. - 2021.

5. International Civil Aviation Organization (ICAO). Global Air Transport Outlook 2050. Montreal, 2022.

6. Shmelova T., & Sikirda, Y. Artificial Intelligence in Civil Aviation: Applications and Challenges. Journal of Air Transport Studies. - 2020, 11(2), 45-63.

7. Зулкарнай А. «Әуе жай инфрақұрылымын цифрландырудың заманауи үрдістері». Қазақстан Инженерлік Журналы. – 2023, №2, 56-64.

8. ҚР Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігінің деректері. - 2024.

9. Нұрсұлтан Назарбаев халықаралық әуе жайының ресми сайты – pqz.aero.

10. Қазақстандағы көлік-логистикалық инфрақұрылымды дамыту стратегиясы - 2025. – Астана, 2023.

**Организационные конфликты в высшем образовании:
причины, проявления**

Холина Е, ст.преподаватель,
Костанайский инженерно-экономический
университет имени М.Дулатова

Түйіндеме

Мақаланың мақсаты–университеттік ортадағы ұйымдық қақтығыстардың туындау себептерін талдау, олардың көріністерін қарастыру және персоналды басқарудың тиімділігіне әсерін айқындау. ЖОО-дағы қақтығыстар көп деңгейлі сипатқа ие екені және білім беру процесінің сапасына, ұжымдағы ахуалға және білім беру ұйымдарының беделіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін екені көрсетілген.

Abstract

The purpose of the article is to analyze the causes of organizational conflicts in the university environment, to consider their manifestations and to determine the impact on the effectiveness of personnel management. It is shown that conflicts in universities are multilevel in nature and can significantly affect the quality of the educational process, the atmosphere in the team, and the reputation of educational organizations.

Высшее образование является одной из наиболее сложных сфер социальной системы. Университет объединяет обучающихся, преподавателей, научных сотрудников, административный персонал и руководство, каждый из которых имеет собственные интересы, ценности и ожидания. Такое многообразие создает предпосылки для возникновения конфликтных ситуаций, которые при отсутствии системного управления могут перерасти в серьезные организационные проблемы [1].

Современные университеты функционируют в условиях глобализации, цифровизации и постоянных реформ, что существенно меняет характер образовательной среды. Эти процессы сопровождаются ростом напряженности и возникновением конфликтов между участниками образовательного процесса. Сегодня университеты переживают значительные изменения: внедряются новые образовательные технологии, расширяется академическая мобильность, усиливается конкуренция за абитуриентов и научные кадры. Всё это сопровождается ростом требований к преподавателям и обучающимся, что повышает вероятность возникновения конфликтов. Конфликты могут оказывать как деструктивное, так и конструктивное влияние: с одной стороны – снижать эффективность деятельности персонала, с другой – стимулировать поиск новых

решений и развитие системы управления. При этом именно способность HR-служб и администрации вуза управлять конфликтами во многом определяет устойчивость образовательной организации.

Организационные конфликты становятся одним из ключевых вызовов для управления персоналом в университетах. Их анализ позволяет понять глубинные причины противоречий и выработать подходы к созданию гармоничной образовательной среды.

Возникновение конфликтов в высшем образовании связано с комплексом факторов:

Различия в целях и ожиданиях. Обучающиеся ориентированы на практические навыки и карьерные перспективы, тогда как преподаватели часто акцентируют внимание на теоретической подготовке и академических ценностях.

Неэффективное управление и организационные барьеры. Недостаточное финансирование, перегрузка учебного процесса, нехватка ресурсов или несогласованность действий административных подразделений создают почву для противоречий.

Коммуникационные проблемы. Отсутствие прозрачности в принятии решений и ограниченные каналы обратной связи между администрацией, преподавателями и обучающимися усугубляют недовольство.

Культурное и социальное разнообразие. Глобализация образования приводит к увеличению числа иностранных обучающихся, что повышает вероятность недопонимания, обусловленного различиями в ценностях, традициях и языковой среде.

Внешние вызовы. Экономическая нестабильность, реформы образовательной политики, конкуренция между вузами за кадры и абитуриентов создают дополнительное напряжение.

Конфликты в университетской среде проявляются на разных уровнях:

Межличностные – между обучающимися, преподавателями или администрацией, связанные с личными интересами, стилем преподавания, оценкой знаний.

Профессиональные – возникающие в учебной и научной деятельности, когда преподаватели или обучающиеся имеют разные подходы к выполнению задач или приоритетам исследований [2].

Организационные – затрагивающие структуру и управление университетом: распределение ресурсов, кадровую политику, взаимодействие подразделений.

Характерным проявлением конфликтов является ухудшение психологического климата, рост числа жалоб и текучести кадров, а также снижение мотивации обучающихся и преподавателей. Особенность университетской среды заключается в том, что противоречия нередко переходят с одного уровня на другой: межличностные перерастают в профессиональные, а затем – в

организационные. Это повышает требования к системности HR-управления.

Организационные конфликты оказывают прямое воздействие на эффективность работы профессорско-преподавательского состава и административного персонала. Их деструктивные последствия проявляются в падении производительности, ухудшении качества образовательных услуг, эмоциональном выгорании сотрудников, ослаблении корпоративной культуры и снижении репутации вуза [3].

В то же время при грамотном управлении конфликты могут выполнять конструктивную функцию: способствовать обновлению управленческих практик, повышению качества коммуникации и развитию инновационной среды. Таким образом, конфликты в университетах представляют собой двойственный феномен, который необходимо рассматривать не только как угрозу, но и как инструмент повышения эффективности HR-политики.

Своевременная диагностика позволяет выявить конфликты на ранних стадиях и предотвратить их эскалацию. Основные методы: опросы и анкетирование обучающихся и сотрудников; интервью и фокус-группы, направленные на изучение мнений и выявление скрытых проблем; анализ документации и жалоб, поступающих в администрацию; наблюдение за взаимодействием участников образовательного процесса.

Профилактика конфликтов включает: развитие открытой коммуникации и систем обратной связи; проведение тренингов по управлению конфликтами и эмоциональному интеллекту; внедрение института медиации в университетской среде; формирование культуры уважения и инклюзивности; использование цифровых платформ мониторинга удовлетворенности профессорско-преподавательского состава и обучающихся.

В международной практике распространены дополнительные инструменты: институт академического омбудсмана (университеты США, Европы), независимые службы медиации и центры психологической поддержки. Их внедрение в отечественных вузах может повысить эффективность HR-политики.

Организационные конфликты в университетах являются неизбежным явлением, обусловленным многообразием участников, сложностью образовательных процессов и влиянием внешней среды. Они проявляются на межличностном, профессиональном и организационном уровнях и напрямую влияют на управление персоналом. Их причины связаны как с внутренними особенностями образовательного процесса, так и с влиянием внешних факторов. Ключевая задача HR-менеджмента – минимизировать деструктивные эффекты конфликтов и превратить их в ресурс развития. Для этого необходимы: системная диагностика, укрепление корпоративной

культуры, развитие открытых коммуникаций и внедрение современных инструментов HR-аналитики.

Современные подходы к профилактике позволяют не только снижать напряжённость, но и использовать конфликты как средство обновления управленческих практик и совершенствования образовательной среды. Создание условий для открытой коммуникации, развитие корпоративной культуры, внедрение современных практик HR-менеджмента, а также использование медиации и цифровых инструментов диагностики могут снизить уровень конфликтности, способствовать гармонизации отношений и обеспечить устойчивое развитие университетов в условиях постоянных изменений.

Литература

1. Кох, И. А. Конфликтология. Теория и практика управления конфликтами: учебное пособие для вузов / И. А. Кох. — 2-е изд., перераб. и доп. — Санкт-Петербург: Лань, 2024. — 196 с. — ISBN 978-5-507-49759-1. — Текст: электронный // Лань: электронно-библиотечная система. — URL: <https://e.lanbook.com/book/428132>.

2. Леонов, Н. И. Конфликтология: общая и прикладная: учебник и практикум для вузов / Н. И. Леонов. — 4-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2024. — 395 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-09672-9. — Текст: электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/540916>.

3. Охременко, И. В. Конфликтология: учебное пособие для вузов / И. В. Охременко. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2024. — 154 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-05147-6. — Текст: электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/539640>.

**Жол-көлік үдерісінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету
тұрғысынан көлік құралын басқару сенімділігін бағалау**

Мұстаяп М.Б., аға оқытушы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Надежность управления транспортным средством-один из важнейших показателей в обеспечении безопасности дорожного движения. Еще один важный параметр в оценке безопасности дорожного движения-аварийная безопасность, которая в основном носит пассивный характер и направлена на снижение тяжести последствий при дорожно-транспортных происшествиях (ДТП). Однако совершенствование мер пассивной безопасности требует значительных финансовых ресурсов, и их реализация требует длительного периода времени. В этой связи в данной статье рассматриваются вопросы повышения надежности управления транспортным средством как эффективного направления повышения дорожно-транспортной безопасности.

Abstract

The reliability of driving a vehicle is one of the most important indicators in ensuring road safety. Another important parameter in the assessment of road safety is emergency safety, which is mainly passive in nature and is aimed at reducing the severity of consequences in road accidents. However, improving passive security measures requires significant financial resources, and their implementation requires a long period of time. In this regard, this article discusses the issues of improving the reliability of vehicle management as an effective way to improve road safety.

Кіріспе. Көлік құралын сенімді басқаруды қамтамасыз ету мақсатында жүргізуші қозғалыс жылдамдығын, арақашықтықты және қозғалыс траекториясын (бүйірлік интервалды) ықтимал апаттық жағдайлардың алдын алуға мүмкіндік беретін деңгейде реттей алуы тиіс. Қазіргі кезеңде көлік құралын басқарудың сенімділігін арттыруға кедергі келтіретін басты факторлардың бірі — жүргізушінің объективті ақпаратпен жеткіліксіз қамтамасыз етілуі. Бұл, өз кезегінде, қауіпсіз жылдамдық шегінен асып кетуге, межелі қашықтықпен бүйірлік интервалды төмендетуге әкеліп, көлік құралының сенімді басқарылу шарттарын бұзады.

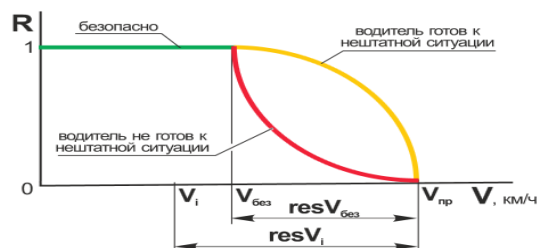
Сонымен қатар, көлік құралын басқару үдерісінде жүргізуші басқару жүйесінің маңызды буыны ретінде эргономикалық талаптарға сай келуі тиіс. Ал жол қозғалысына қатысу барысында оның әрекеті

нормативтік-құқықтық негізделген мінез-құлық модельдеріне сәйкестендірілген болуы қажет.

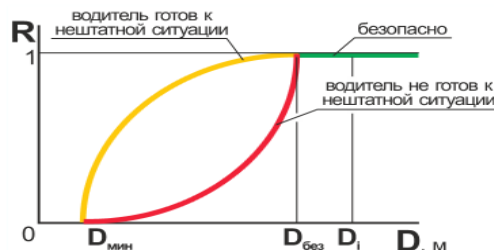
Материалдар мен әдістер

Жол көлік оқиғаларының себептерін талдау көрсеткендей, жол көлік оқиғаларының 90%—жүргізушілердің қателіктерінен, 20%-жаяу жүргіншілердің қателіктерінен болады [1]. Бұдан шығатыны, жол қозғалысы ережелері деңгейі адам факторын анықтайды: жүргізушілердің мінез-құлқы және жаяу жүргіншілердің мінез-құлқы. Жүргізушілердің кінәсінен ЖКО санын азайту үшін осы қателіктердің себептерін түсініп, олардың санын азайтуға мүмкіндік беретін шараларды анықтау қажет. Жүргізуші-автомобиль басқару жүйесі адам-машина басқару жүйелерінің бір түрі [2]. Сондықтан оның ерекшелігі жол көлік оқиғаларын алдын алу кепілдендірілген маневрін орындау үшін көлік құралының техникалық сипаттамаларымен анықталған кейін пайда болатын және жеделдету, оның шекті мәнінен едәуір аз болуы керек. Бұл үдеу жүргізуші көлік құралын басқару арқылы реттейтін жылдамдықтың, қашықтықтың және траекторияның (бүйірлік интервалдың) қауіпсіз мәндерін анықтайды.

Қауіпсіз жеделдету мәнінен асып кетсе, маневр жасау ықтималдығы біреуден аз болады, өйткені көлік құралының қозғалысын реттейтін адам қателіктер жібереді. Қателерді жою үшін жүргізушіге жылдамдық пен кеңістік резерві қажет, олар шекті және ағымдағы үдеу мәндерінің арасындағы айырмашылыққа тең. Жүргізуші резерві шекті және қауіпсіз үдеу мәндерінің арасындағы айырмашылыққа тең, қауіпсіз мәнге тең болған кезде барлық қателерді жүз пайыз сенімділікпен түзетеді. Басқару резерві қауіпсіз болған кезде, апаттың алдын алу маневрінің сенімділігі біреуден аз болады және резерв азайған сайын төмендейді. Резервті нөлге дейін төмендеткен кезде маневрдің сенімділігі нөлге жақындайды, өйткені маневр жүргізуші бірде-бір қателік жібермесе ғана орындалуы мүмкін. Резервтің теріс мөлшерімен маневр жасау мүмкін емес, ЖКО сөзсіз болады. Қауіпсіз үдеулерге сәйкес келетін жылдамдықтың, қашықтықтың және бүйірлік интервалдың қауіпсіз мәндері қауіпсіз басқару шекараларының орнын анықтайды, олардың өтуі кезінде штаттан тыс (қауіпті) жағдай туындайды және ЖКО алдын алу бойынша маневр жасау ықтималдығы біреуден аз болады. ЖКО болуы немесе болмауы жағдайды анықтай бастайды, жүргізуші рулетка ойыншысы болады. Қауіпсіз басқару шекарасынан өту кезінде апаттың алдын алу маневрін орындау сенімділігінің өзгеруі 1 және 2 суретте көрсетілген графиктермен бейнеленген [2].

1-суреттегі графикте қауіпсіз жылдамдық $V_{безд}$ жылдамдық болып табылады, ол асып кеткен кезде ЖКО алдын алу маневрінің сенімділігі бір шамасынан аз болады.

2-суретте келтірілген график $D_{безд}$ қауіпсіз қашықтық, бұл арақашықтық екенін көрсетеді, оны төмендеткен кезде ЖКО алдын алу маневрінің сенімділігі 1-ден аз болады. Бұрылу радиусы мен бүйірлік интервалға байланысты маневрдің сенімділігінің өзгеруін көрсететін ұқсас графиктерді салуға болады.

Апаттың жоғары болуының себебі - көптеген жүргізушілер үнемі қауіпсіз басқару шекарасынан өтіп, оны білмейді. ЖКО санын азайту үшін мұндай жүргізушілердің санын азайту қажет. Мұның себебі жүргізуші қауіпсіз басқару шекараларының орналасуын сараптамалық түрде, қателікпен бағалайды. Егер ол қауіпсіз жылдамдықты жоғарылату және қауіпсіз қашықтықты төмендету бағытында қателессе, онда ЖКО төмен ықтималдығы нәтижесінде жолдағы мұндай мінез-құлықтың қауіпсіздігі туралы иллюзия пайда болады және қауіпті жүргізу стилі қалыптасады. Оқу және емтихан тапсыру кезеңдерінде жүргізушінің көлік құралын басқару сапасын бағалайтын сарапшылар сәйкесінше нұсқаушы және емтихан алушы болып табылады. Көлік құралын басқаруға рұқсат алғаннан кейін жүргізуші өзін-өзі бағалаумен айналысады және тек апатқа кінәлі бола отырып, ол ойлағаннан әлдеқайда төмен "секіретінін" біледі. Қауіпсіз басқару шекарасынан өтетін жүргізушілердің санын азайту үшін жүргізушіге әр жағдай туралы объективті ақпарат және қауіпсіз басқару шекарасынан өту қаупі туралы ақпарат қажет.

Қауіпсіз басқару шекарасынан өту оқиғасын жазып қана қоймай, оның қауіптілігін де бағалау керек. **Жылдамдық** - жол көлік оқиғасының негізгі факторы. Көлік құралын басқару арқылы жүргізушілер орташа жылдамдығын арттыруға тырысады, бұл үшін

олар еркін қозғалыс учаскелерінде автомобильдің максималды жылдамдығын арттырады. Көліктің орташа жылдамдығының жоғарылауына көлік ағыны кедергі келтіреді. Жүргізушінің максималды жылдамдықты таңдау мүмкіндігіне байланысты көлік ағынындағы келесі қозғалыс деңгейлері ажыратылады [2].

Көлік құралын басқару сапасының әсерін анықтау үшін жүргізушінің мінез-құлқының нормативтік моделі жасалды, оны жүзеге асыру үшін көлік құралын басқару сапасын арттыруы керек. Сынақ жүрісін орындау кезінде мінез-құлықтың нормативтік моделін қолдану [3].

*Көлік ағынын енгізу және қиылысу, көлік құралын басып озу және басып озу кезінде үдеткіш маневрдің сенімді орындалуын қамтамасыз ететін қарқындылықпен орындалады.

*Еркін көлік ағынындағы максималды жылдамдық - жол қозғалысы ережелерімен белгіленген жылдамдық.

*Көлік ағынының тығыздығы артқан кезде максималды жылдамдық - жол қозғалысы ережелерімен белгіленген мәнге қатысты төмендеуі керек.

*Ішінара байланысқан көлік ағынындағы еркін қозғалыс учаскелеріндегі максималды жылдамдық - біркелкі қозғалыс ұзақтығын оңтайлы арттыратын жылдамдық.

*Бағдаршам объектілері арасындағы қозғалыс кезінде максималды жылдамдықты бағдаршамның рұқсат беру сигналына қиылысқа шығуға мүмкіндік беретін шамаға дейін шектеу, ал егер мұны істеу мүмкін болмаса, рұқсат беру сигналының күту уақытын азайтады.

Қорытынды. Жол-көлік оқиғаларының (ЖКО) жиілеуінің негізгі себебі – жүргізушілердің қауіпсіз басқару шекарасынан өтуі және оны байқамауы. Қауіпсіз басқару шекарасынан өту – сирек кездесетін құбылыс болғанымен, ол қауіпсіз жылдамдықтың артуы, қауіпсіз арақашықтықтың төмендеуі және ЖКО алдын алу маневрінің қажеттілігі сияқты факторлардың үйлесуі нәтижесінде пайда болады. Жүргізушілер қауіпсіз басқару шекараларын дұрыс бағалай алмайды, әсіресе қауіпсіз басқаруда ұдайы қателеседі. Сондықтан жүргізушілерге қауіпсіз басқару шекарасынан өту қаупі туралы объективті ақпарат беру маңызды.

Жүргізушілер орташа жылдамдықты арттыруға тырысып, бос жол учаскелерінде максималды жылдамдықты жоғарылатады, бірақ көлік ағыны бұған кедергі келтіреді. Сондықтан көлік құралын басқару сапасын арттыру жүргізушілердің мінез-құлқын реттеуге көмектеседі.

Әдебиет

1. Жол-көлік оқиғасының 90%-ы жүргізушілердің кінәсінен болады. <https://primeminister.kz/news/reviews/zhol-kolik-okigasynyn-90-y-zhurgizushilerdin-kinasinen-bolady-29920>.

2.Майборода О.В. Основы управления транспортными средствами. Базовый цикл: учебник водителя транспортных средств всех категорий и подкатегорий/О.В. Майборода, А.Л. Травянко. – М.: Издательский центр «Академия», 2020. – 192 с.

3.Эльвик Р., Боргер Мюсен А., Ваа Т. Справочник по безопасности дорожного движения. Обзор мероприятий по безопасности дорожного движения.—Осло: институт экономики транспорта, 1996. – 646 с.

ӘОЖ.620.9.001: 621.31.

Еліміздегі энергетика құрылымы және жаңартылатын энергия көздері

Тәжібайұлы Ә., т.ғ.к., доцент,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Современное состояние энергетики Казахстана. Доля возобновляемых источников энергии в структуре генерации. Структура обеспечения поддержки интеграции возобновляемых источников энергии в планировании развития энергетики.

Abstract

The current state of Kazakhstan's energy sector. The share of renewable energy sources in the generation structure. The structure of ensuring support for the integration of renewable energy sources in energy development planning.

Қазақстан республикасының энергетикалық секторы—елдің экономикалық өсуі мен орнықты дамуының негізгі элементі. Қазіргі уақытта Қазақстан электр энергетикасы саласы бірқатар күрделі мәселелермен бетпе-бет келіп отыр [1].

- Инфрақұрылымның тозуы — электр энергиясының шамамен 70%-ы көмір станцияларында өндіріледі, олардың орташа тозу деңгейі 70%-дан асады. 2023 ж. жағдай бойынша жылу электр орталықтары (ЖЭО) жабдықтарының орташа тозуы 66%-ды құрайды, кейбір қалаларда бұл көрсеткіш 80%-дан жоғары.

- Энергияны тұтынудың өсуі — 2024 ж. электр энергиясын тұтыну 120 млрд кВт·сағ деңгейіне жетті, бұл энергия тапшылығы қаупін туындатады. 2025 жылы тапшылық 3 млрд кВт·сағ болады деп күтілуде, ал 2030 жылға қарай бұл көрсеткіш 13,5 млрд кВт·сағ-қа дейін жетуі мүмкін.

- Апаттардың көбеюі—2021 ж. бастап электр станцияларындағы апаттық ажыратулар саны 17,2%-ға, ал олардың ұзақтығы 10,5%-ға

артты. 2022–2023 жж. Петропавл, Степногорск, Риддер, Екібастұздағы ЖЭО-ларда ірі апаттар тіркелді.

- Модернизацияға қажеттілік–Қазақстандағы ірі электр станцияларының көбі 1960–1980 жж. іске қосылған және бүгінде өз ресурстарын тауысты. Мысалы, Екібастұз МАЭС-2– 40 жылдан астам жұмыс істеп келеді, ал елдегі ЖЭО-лардың орташа жасы – 61 жыл.

- Декарбонизация және жанартылатын энергия көздеріне (ЖЭК) көшу – Қазақстан 2060 ж.дейін көміртек бейтараптығына қол жеткізу міндеттемесін қабылдады. 2023 ж. елдің энергия теңгеріміндегі ЖЭК үлесі 30%-ға өсті, алайда одан әрі даму үшін инвестициялар мен икемді интеграциялық механизмдер қажет.

Осылайша, Қазақстанның энергетикалық жүйесі шұғыл реформаларды қажет етеді. Бұл реформалар энергиямен жабдықтаудың сенімділігін арттыруға, көмірқышқыл газының (CO₂) шығарылымды азайтуға, жаңартылатын энергия көздерін (ЖЭК) дамытуға және инфрақұрылымды жаңғыртуға бағытталуы тиіс. ЖЭК қуатын арттыру ғана емес, энергия жүйесінің теңгерімін қамтамасыз ету де маңызды. Ол үшін энергия сақтау жүйелерін, газ станцияларын және атом энергетикасын қамтитын аралас шешімдерді қолдану қажет. Инфрақұрылымның тозуы, маневрлік қуаттардың шектеулілігі және декарбонизация қажеттілігі – тұрақты даму үшін күрделі қауыпсіздік қатерлерін туғызады.

Энергия генерациясының негізі әлі де көмірмен жұмыс істейтін жылу электр станцияларынан (ЖЭС) тұрады. Олардың көбі ресурстық шегіне жеткен және пайдалы әсер коэффициенті (ПЭК) төмен, бұл парниктік газдардың жоғары деңгейде шығарылуына және энергияны айтарлықтай шығындауға алып келеді. Электр желілерінің өткізу қабілетінің шектеулілігі, әсіресе елдің солтүстігі мен оңтүстігі арасында қуат жеткізуді қиындатып, сұранысы жоғары өңірлерде электр энергиясының тапшылығы қаупін арттырады [1].

Электр энергетикасы біздің елімізде бірыңғай электр энергетикалық жүйесі жағдайында жұмыс істейді. Бұл жүйе – тұтынушыларды сенімді және сапалы электрмен қамтуды қамтамасыз ететін электр станцияларының, электр жеткізу желілерінің және қосалқы станциялардың жиынтығы.

Негізінен біздің елімізде электр энергетикасы келесі секторлардан тұрады: *Өндіру* – электр энергиясын электр станцияларында генерациялау; *Тасымалдау*–әртүрлі кернеудегі желілер арқылы электр энергиясын жеткізу;*Жаңғыру формуласы*– әлеуметтік әділдік және орнықты дамуы;*Жабдықтау*– электр энергиясын соңғы тұтынушыларға сату және сатып алу; *Тұтыну* – экономика салалары тарапынан электр энергиясын пайдалану; *Басқа қызмет түрлері* – көмекші және басқару процестері.

Электр энергиясын өндіру секторы. Қазақстан энергетикасы ел экономикасында маңызды орыналады. Экономикалық белсенділік

деңгейінің өсуі тұтынудың артуына әкелуде, бұл өз кезегінде қуаттарды кеңейтуді талап етеді. 2024 ж. 1 қаңтардағы жағдай бойынша электрстанцияларының жалпы орнатылған қуаты – 24,6 ГВт, қолда бар қуат – 20,4 ГВт. Қазақстанда электр энергиясын 222 электр станциясы өндіреді, оның ішінде 6 конденсациялық электрстанциясы (КЭС), 41 ЖЭО, 14 газ турбиналы электрстанциясы (ГТЭС), 7 газ поршенді электрстанциясы (ГПЭС), 6 су электрстанциялары (СЭС) және 148 жаңартылатын энергия көздерін нысаны бар [2].

Жаңартылатын энергия көздерінің құрамына жел электр станциясы (ЖЭС), суэлектр станциясы (СЭС), күн электр станциясы және биогаз қондырғылары кіреді. 2024 ж. 1 қаңтардағы жағдай бойынша ҚР электр станцияларының жалпы орнатылған қуаты 24,6 ГВт, қолданыстағы қуаты – 20,4 ГВт құрайды. Қазіргі таңда қуаты 100 кВт-тан асатын 148 ЖЭК нысаны жұмыс істейді. Жалпы орнатылған қуаты–2 903,7 МВт: 59 жел электрстанциясы–1 409,55 МВт; 46 күн электрстанциясы–1 222,61 МВт; 39 су электрстанциясы – 269,605 МВт; 3 биогаз электрстанциясы – 1,77 МВт.

Қазақстанның электро энергетикасының негізін көмір генерациясы құрайды, ал негізгі көмір кен орындары Солтүстік және Орталық Қазақстанда шоғырланған, негізгі электр станциялары да осы аймақтарда орналасқан. Сонымен қатар, энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін көмір станциялары орта мерзімді перспективада генерациядағы рөлін сақтайды.

Электр энергиясын жеткізу секторы. Біздің еліміздегі электр желілері – 0,4 – 1150 кВ кернеудегі қосалқы станциялар, тарату құрылғылары мен оларды жалғайтын электр жеткізу желілерінен тұратын жүйе. Бұл желілер электр энергиясын жеткізуге немесе таратуға арналған. Бірыңғай электр энергетикалық жүйесі жүйекұраушы желі рөлін Ұлттық электр торабы (ҰЭТ) атқарады.

Ұлттық электр торабы республика өңірлерінің арасындағы және көршілес мемлекеттердің– Ресей Федерациясы, Қырғыз Республикасы және Өзбекстан Республикасының – энергия жүйелерімен электр байланысын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, электр станцияларынан электр энергиясын беруді және оны көтерме тұтынушыларға жеткізуді жүзеге асырады. 220 кВ және одан жоғары кернеудегі қосалқы станциялар, тарату құрылғылары, өңіраралық немесе мемлекетаралық электр жеткізу желілері және электр станцияларынан шығатын желілер ҰЭТ құрамына кіреді және «KEGOC» АҚ теңгеріміне берілген.

Өңірлік деңгейдегі электр желілері аймақ ішіндегі электр байланыстарды және бөлшек тұтынушыларға электр энергиясын жеткізуді қамтамасыз етеді. Бұл желілер өңірлік электр желілік компаниялардың (ӨЭЖК) балансында. Электр энергиясын жеткізуші ұйымдар (ЭЭЖҰ) өздеріне тиесілі немесе жалға алу, лизинг, сенімгерлік басқару және басқа да пайдалану түрлері негізінде

иеленетін электр желілері арқылы көтерме және бөлшек нарықтағы тұтынушыларға немесе энергиямен жабдықтаушы ұйымдарға электр энергиясын жеткізуді шартты негізінде жүзеге асырады.

Электр энергиясымен қамтамасыз ету секторы. Еліміздің электр энергиясы нарығындағы электрмен жабдықтау секторы электрмен жабдықтаушы ұйымдардан (ЭЖҰ) тұрады, олар электр энергиясын бірыңғай сатып алушыдан немесе нетто-тұтынушылардан сатып алып, оны соңғы бөлшек тұтынушыларға сатады. Кейбір ЭЖҰ электр энергиясының «кепілдендірілген жеткізушілері» функцияларын орындайды. 2024 ж. Қазақстанда электр энергиясын тұтыну 120 млрд кВт·сағ-қа жетті. Осы онжылдықтың соңына қарай еліміз үлкен электроэнергиясы тапшылығына ұрынуы мүмкін. 2025 ж. тапшылық көлемі 3 млрд кВт·сағ. жетеді, себебі өндіріс 122 млрд кВт·сағ көлемінде қалса, тұтыну 125 млрд кВт·сағ-қа өседі деп күтілуде. 2026–2027 жж. уақытша профицит күтілгенімен, 2030 ж. қарай электр энергиясының тапшылығы рекордтық 13,5 млрд кВт·сағ-қа жетуі мүмкін. Елде жүктемені жедел реттей алатын маневрлік қуаттар – газ, газтурбиналық және гидроэлектр станциялары жеткіліксіз. Сондықтан шағын және ірі ГЭС-терді белсенді түрде дамыту, сондай-ақ Ертіс, Сырдария және Іле өзендерінде контрреттегіштер орнату қажет.

Электр энергиясын бірыңғай сатып алушы. 2023 ж. 1 шілдеден бастап «Электр энергетикасы туралы» Заңға көтерме нарықтың жалғыз сатып алушымен және теңгерімдеуші нарықпен жұмыс істеу тетігін енгізетін өзгерістер күшіне енді. Тұлғалардың бір тобының ішіндегі мәмілелерден басқа барлық электр энергиясы бірыңғай сатып алушыға сатылады, ол оны басым тәртіппен электр станцияларынан сатып алады. Нақты уақыттағы тепе-теңдік нарығы энергия жүйесінің теңгерімсіздігін реттейді, оларды ауытқуларға жол берген қатысушыларға таратады. KEGOC жүйелік қызмет көрсету, теңгерімдеуші нарықты басқару және мемлекетаралық энергия ағындарын қамтамасыз ету арқылы негізгі оператор болып қала береді.

Қазақстанның ірі электр станциялары әлі қанша жыл жұмыс істей алады? Қазақстанның ірі электр станциялары негізінен 1960-1980 жж. салынған және олардың көпшілігі өздерінің нормативтік қызмет мерзімінен (40-50 жыл) асып кеткен [4]. Қазақстанның барлық ЖЭС-нің 50-70%-ының ресурсы таусылып, тозған және жоғары апаттылықпен жұмыс істеп жатыр. Шұғыл модернизация жасамаса немесе ауыстырмаса, олардың жұмыс істеу қабілеті 5-10 жылдан аспайды.

Қазақстанның ірі электр станцияларының көпшілігі өзінің нормативтік қызмет ету мерзімінен әлдеқашан асып кеткен, ал модернизациясыз немесе оны жаңартусыз пайдалану мерзімі ұзаққа созылмайды. 2023 ж. 1 қаңтардағы жағдай бойынша жылу электр

орталықтары (ЖЭО) жабдығының орташа тозуы 66% құрайды (2020 жылы – 60 %, 2021 жылы - 62%). Сонымен қатар, кейбір қалаларда бұл көрсеткіш 80%–дан асады. 50 жылдан асқандар ЖЭО–ның жалпы санынан –76%, 30 жылдан асқан –24 %. ЖЭО–лардың орташа жасы 61 жылды құрайды[1, 5]. 2021 ж. бастап Электр станцияларындағы апаттық ажыратулар саны 17,2%-ға, ал олардың ұзақтығы 10,5%-ға өсті. ЖЭС және СЭС тозуы (ЖЭК-ті есептегенде) 57,5% құрайды, 2013 ж. бастап 12,5%-ға төмендеген [7].

Бұл ретте электр станциялары жабдықтарының 55%-дан астамы 30 жылдан астам уақыт бойы пайдаланылады: ЖЭС - 10 620 МВт (55%), ГЭС - 1 729,3 МВт (62%). Елімізде 2022 ж. ЖЭО-да бірнеше ірі апат болды. Атап айтқанда, Петропавл (20 және 27 наурыз), Степногорск (наурыз), Риддер (5 қараша), Екібастұз (27 қараша) қалаларында. Негізгі себеп – жабдықтың тозуы: генерацияда 65%, жылу желілерінде 80%. 2023 ж. 11 айында еліміздің жылу электр станцияларында 20 апат болды [9].

Ел экономикасының өсіп, дамуы да тұтынудың ұлғаюына алып келуде. Сонымен бірге, елде энергия тұтынудың өсуі жаңа қуаттарды енгізуді жылдам жүзеге асыруды қажет етуде. Әсіресе кепілдендірілген энергиямен жабдықтауды талап ететін ірі өнеркәсіптік жобаларды энергиямен қамтамасыз ету мәселесі өткір тұр. Бұл жағдайда, энергия жинақтаушылары бар жоғары қуатты және тұрақты генерацияны жедел дамыту, сондай-ақ базалық жүктемені қамтамасыз ету және көмір генерациясына тәуелділікті төмендету үшін ЖЭК-тің мүмкіндігін қарастыру қажет.

Дәстүрлі энергия көздерінің басым болуының сақталуына қарамастан, Қазақстанның энергетикалық жүйесінің ағымдағы жай-күйін талдау ауқымды трансформациялау қажеттігін көрсетеді. Негізгі қорлардың тозуы, көмірге тәуелділік және өсіп келе жатқан халықаралық климаттық міндеттемелер тұрақты және төмен көміртекті даму моделі бағытында түбегейлі өзгерістерді талап етеді.

Қорытынды: Энергия жүйесінің икемділігін және жаңартылатын энергия көздеріндегі (ЖЭК) интеграцияны қолдауды қамтамасыз ете отырып, теңгерімдеуші қуаттар нарығын құру. Жоғары өткізу қабілеттілігі бар желілер мен маневрлік станцияларды қоса алғанда, қолданыстағы энергетикалық нысандарды жаңғырту.

Әдебиет

1. Жаңғыру формуласы: әлеуметтік әділдік және орнықты даму. «Талдаумектебі» жобасының аналитикалық материалдары. – Астана, 2025. – 384 бет.

2. О Программе развития электроэнергетики до 2030 года

3. https://www.kazenergy.com/upload/document/electric/razvitie_konc_1.pdf

4. 2024 жылғы қаңтар-желтоқсандағы Қазақстандағы электр энергиясы нарығын талдау

5. <https://www.kegoc.kz/ru/electric-power/elektroenergetika-kazakhstan/>

6. Қазақстанның ірі жылу электр станциялары (ЖЭС): жасы және пайдаланудың қалған мерзімі

7. https://www.inform.kz/ru/avarii-na-kazahstanskih-tec-ozhidaemoe-sledstvie-i-chto-nuzhno-ispravit_a4007581

8. <https://bes.media/news/za-god-20-avariy-na-tets-v-strane-chto-ne-dogovarivayut-v-minenergo-dd3245/>

9. <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-energy/publications/183439> - Топливо-энергетический баланс Республики Казахстан.

ӘОЖ514.18

Сызба геометрия бойынша есептер жинағы мен витагенді-бағдарланған тапсырмалардың болашақ мамандардың жеке компетенциясын қалыптастырудағы рөлі

Қарымсақов У.Т., ассоц.проф.
Халықаралық білім беру корпорациясы
(Алматы қаласы)
Келмағамбетов Н.К.,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматривается роль сборников задач в обучении начертательной геометрии и значение витагенного подхода. Традиционные задания формируют системные знания, а витагенные — развивают творческое мышление, практические умения и профессиональные компетенции студентов.

Abstract

The article discusses the role of problem books in teaching descriptive geometry and the importance of the vitagenic approach. Traditional tasks ensure systematic knowledge, while vitagenic tasks foster creativity, practical skills, and professional competencies of students.

Қазіргі инженерлік білім беру жүйесінде студенттердің кеңістіктік ойлауын, графикалық сауаттылығын және кәсіби кұзыреттілігін қалыптастыру негізгі мақсаттардың бірі болып табылады. Бұл міндетті шешуде сызба геометрия курсы шешуші рөл атқарады. Сызба геометрия – техникалық жоғары оқу орындарының барлық мамандықтарына міндетті пән. Бұл пән студенттердің кеңістіктік ойлау қабілетін дамытып, сызбалар арқылы инженерлік

есептерді шешуді үйретеді. Теориялық білімді тиімді меңгеру үшін міндетті түрде тәжірибелік тапсырмалар мен есептер орындалуы тиіс. Осы тұрғыда есептер жинақтары оқу процесінің негізгі құралы болып саналады. Оқыту процесінде дәстүрлі есептер жинақтарын пайдалану мен студенттердің өмірлік тәжірибесіне негізделген витагенді-бағдарланған интерактивті тапсырмалар өзара толықтырып, болашақ мамандардың жеке құзыреттілігін кешенді түрде дамытады.

Сызба геометрия пәнінде оқу-әдістемелік қамтамасыз етудің басты элементтерінің бірі – есептер жинақтары. Олар:

1. теориялық материалды бекітуге мүмкіндік береді.
2. тақырыптық жүйемен құрастырылып, студенттің біртіндеп күрделі тапсырмаларға көшуін қамтамасыз етеді;
3. позициялық, метрлік және эпюрлік есептердің барлық түрлерін қамтиды;
4. студенттің кеңістіктік елестету қабілетін және сызбаны дұрыс орындау дағдыларын дамытады.;
5. өзіндік жұмысты ұйымдастыруда негізгі құрал ретінде қызмет атқарады.
6. Емтихан мен сынақтарға дайындық кезінде негізгі әдістемелік құрал қызметін атқарады.

Есептер жинақтарының құрылымы студенттің оқу жүктемесін біртіндеп арттыруға және машықтануын қамтамасыз етуге ыңғайлы. Мысалы, алдымен қарапайым кескіндерді салу, кейін күрделі геометриялық түрлендірулерді орындау, соңында инженерлік-техникалық сипаттағы қолданбалы есептерді шешу ұсынылады.

Сызба геометрия–инженерлерді, сәулетшілерді және дизайнерлерді даярлаудағы базалық пәндердің бірі. Бұл пәннің негізгі қиындығы–оның абстрактылығында (проекциялар, эпюрлер, аксонометрия), сондықтан студенттерге оны өмірмен байланыстыру кейде қиынға соғады. Осы тұрғыда **витагендік тәсіл** (студенттің өмірлік тәжірибесіне сүйену) сызба геометрияны меңгерудің тиімді жолдарының бірі болып табылады. Инженерлік педагогикада бұл тәсілдің маңызы зор, себебі студент қоршаған ортадағы кеңістік формаларын көріп, оларды сызбада бейнелеуді үйренуі қажет.

Дәстүрлі есептер жинақтары жүйелілік пен әдістемелік бірізділікті қамтамасыз етсе, витагенді-бағдарланған интерактивті тапсырмалар студенттердің қызығушылығын арттыруға бағытталған.

Олар:

- студенттің өмірлік тәжірибесін оқу процесіне енгізеді;
- инженерлік білімді нақты жағдайлармен байланыстырады;
- шығармашылық қабілеттерін дамытады.

Мысалы, студент есепті тек сызба бойынша ғана емес, күнделікті өмірде кездесетін нысанға сүйене отырып құрастырады: ғимарат, тұрмыстық техника, көлік элементтері т.б.

Бұл әдістердің қатар қолданылуы студенттің:

теориялық білімді жүйелі меңгеруіне;
практикалық жағдайларда білімді қолдануына;
жеке құзыреттілігінің дамуына ықпал етеді.

Инженерлік-графикалық дайындықта екі құралды – дәстүрлі есептер жинағын және витагенді-бағдарланған тапсырмаларды үйлестіре қолдану маңызды.

Есептер жинағы – базалық білім мен дағдыларды жүйелі меңгертеді, стандартты әдістерді үйретеді. Витагенді тапсырмалар – студентті белсенді ойлауға, шығармашылық шешім іздеуге ынталандырады. Мысалы, есептер жинағында көпжақтар тақырыбында абстрактылы пирамида емес, шатырды, үйдің төбесі сияқты таныс нысандарға байланысты есептерді, беттердің қиылысуында құбырлардың түйіндерін, құрылыс элементтерін, жиһаздарды мысалға алуға болады. Ал метрикалық есептерді оқытуда нақты қашықтықтар мен бұрыштарды өлшеп, оны сызбамен салыстыруға болады.

Сызба геометрияны оқытуда есептер жинақтары оқу-әдістемелік негіз ретінде қажет болса, витагенді-бағдарланған тапсырмалар студенттің шығармашылық әлеуетін дамыту құралы болып табылады.

Осы екі бағытты біріктіру студенттің:

кеңістіктік ойлауын;

өзіндік жұмысқа қабілеттілігін;

кәсіби маңызды жеке құзыреттіліктерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Витагендік тәсіл студенттердің мотивациясын арттырады және сызба геометрия курсының практикалық маңызын күшейтеді.

Бұл әдіс сызбаны механикалық тұрғыздан гөрі, студенттің жеке тәжірибесіне сүйенген мәнді әрекетке айналдырады.

Сондықтан болашақ сәулетшілер мен инженерлерді даярлау барысында дәстүрлі есептер жинақтарын витагенді-бағдарланған тапсырмалармен толықтыру оқу процесінің тиімділігін арттырады. Алдағы уақытта сызба геометрия мен инженерлік графика курсына арналған витагендік есептер жинағын құрастыру ғылыми-әдістемелік тұрғыда өзекті болып табылады.

Әдебиет

1. Туркина Л.В. Витагенно-ориентированный подход в развитии пространственного мышления при изучении начертательной геометрии//Международный журнал экспериментального образования. 2023. № 3 С. 32-37.

2. Новоселов С.А., Туркина Л.В. Творческие задачи по начертательной геометрии как средство формирования обобщенной ориентировочной основы обучения инженерно-графической деятельности//Образование и наука. 2011. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tvorcheskie-zadachi-po-nachertatelnoy->

ӘОЖ. 631.362.633

**Бастырылған күрішті қырманға тасу тімділігін
жоғарылату**

Қамысбаева А.Т., аға оқытушы, т.ғ.м.,
Тәжібайұлы Ә., аға оқытушы, доцент, т.ғ.к.,
Жаппарбеков Н.М., аға оқытушы, т.ғ.м.,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье рассматривается оптимизация транспортировки урожая риса для сокращения времени уборки и простоев техники. Объект исследования – работа комбайнов и транспортных агрегатов. Цель – разработка методики рационального планирования. Проведен анализ факторов, влияющих на производительность, создана график-номограмма и выполнены номографические расчеты. Установлено, что предложенный подход снижает простои на 20–25% и повышает производительность до 18%. Даны рекомендации по внедрению методики в сельхозпрактику.

Abstract

The article focuses on optimizing rice crop transportation to reduce harvest time and equipment downtime. The study examines the performance of combine harvesters and transport units, aiming to improve efficiency through rational planning. Key tasks included analyzing productivity factors, developing a graph-nomogram for load optimization, and conducting nomographic calculations. The proposed approach reduces downtime by 20–25% and boosts productivity by up to 18%. Recommendations are given for applying this methodology in agricultural practice.

Күріш ауыспалы егістігінде астық тасымалдауды ұйымдастыру комбайндар мен автокөлік құралдарының жұмысында жылжымалы құрамды түсіру мен тиеуді күтіп комбайндардың тұрып қалуы болмайтындай келіспеушілікті қамтамасыз етеді. Бұған комбайндарға қызмет көрсету үшін жылжымалы құрамның қажетті санын дұрыс есептеу, қырманмен комбайндар арасындағы жылжымалы құрамның қозғалыс кестесін әзірлеу және дәл сақтау және комбайнерлер, жүргізушілер құрамында кешенді бригадалар құру, ал тракторлар мен трактористерді пайдалану кезінде қол жеткізіледі [1].

Комбайндар тобының алаңында жұмыс істеу кезінде жылжымалы құрамның қозғалыс кестесі комбайндардың бункерлерін толтыру сәтіне қарай барлық қайтып келген жылжымалы құрамның

жүк көтергіштігін толық пайдаланған кезде барлық комбайндардың бункерлерін бір рет босатуды қамтамасыз ететін жылжымалы құрам бірліктерінің қажетті саны қайтарылатындай етіп құрылады [2].

Автокөлік шанағын, тіркемелерді және жартылай тіркемелерді тасымалдау кезінде астықтың ысырабы мен бүлінуін болдырмау үшін борттық буындардағы тығыздағыштармен жабдықталуға, брезенттермен немесе астықты атмосфералық жауын-шашыннан және тозаңданудан қорғайтын басқа да материалдармен жабдықталуға тиіс. Борттар жылжымалы құрамның жүк көтергіштігін неғұрлым толық пайдалануды қамтамасыз ететін, бірақ белгіленген нормадан аспайтын биіктікке дейін ұлғайтылуы тиіс.

Егер автомобиль корпусының сыйымдылығы бункердің сыйымдылығынан көп болса, бірнеше рет тиеу керек, бұл жағдайда қосарланған жұмыс әдісі қолданылады, 2 комбайн тиеу мүмкіндігін қамтамасыз ететін қашықтықта өріс бойымен параллель қозғалады.

Астық автокөліктер мен тіркемелерге жеке тиеледі, тіркемелер трактормен тасымалдау кезінде тікелей комбайн бункерінен тиеледі, содан кейін автопоездарды қалыптастыру орнына дейін жеткізіледі (танап шеті/ жүк түсіру магистралі) [3].

Комбайн бункерінен түскен астықты қырманға тасу үшін, ГАЗ-53Б, КАМАЗ және т.б. автокөліктер және доңғалақты МТЗ — 82 «Беларусь», Т-150К және т.б. трактор тіркемелері пайдаланылады. Комбайн мен тасымалдағыш машиналарының үздіксіз бірқалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін, алдын ала егін жинау көлігінің тобы ұйымдастырылып, тасымалдағыш техникаларды жалпы жұмыс учаскелеріне бекітіп, олардың өнімді және тиімді жұмыс істеуін дұрыс жолға қою керек. Ол үшін, мына төмендегі шарттарды орындау қажет.

1. Тасымалдағыш техникаларға атыздар арасындағы жаптардан, егістікте еркін қозғалып және өте алатындай жолдар жасау керек.

2. Комбайндардың автомашиналарды күтіп - бос тұрып қалуына жол бермей, дер кезінде тасымалдағыш техникалар мен тіркемелер уақытылы график бойынша келіп тұруы қажет.

3. Машиналар мен тіркемелердің қораптарын тез толтыру үшін, комбайнның көп ретте тұрып қалуына жол бермей, екінші комбайнның бункерімен толтырған дұрыс.

4. Қырманға келген, қораптарына астық тиелген техникаларды тоқтатпау және тез түсіру үшін, астық түсіргіш техникалармен толық жарақтандыру керек.

Зерттеу күріш бастырып жатқан комбайндар мен қырман арасындағы келіп кету есептеу, күріш өнімінің түсімділігін анықтау және комбайнның жұмыс істеу өнімділігін анықтау жолдарымен жүргізілді [4,5].

Комбайннан астықты қырманға тасудың ұтымды әдісі тұрақты-ауыстырмалы тәсіл болып табылады. Ауыстырмалы тіркеме

арбашықтармен бір трактор 3-4 км қашықтықтағы 3 комбайнды қамтамасыз ете алады, ал 5 км қашықтықта екі комбайнды қамтамасыз етеді. Трактор тіркеме арбашығымен және ол қамтамасыз ететін комбайындар жинау звеносын құрайды. Бір қатарда жұмыс істейтін жинау тобы 2-3 звенодан құралады.

Тұрақты ауыстырмалы әдіс екі жүйелі жинап тасушы конвейір болып табылады, мұнда басқару және астықты тасу жұмыстары бір-біріне байланысты емес, жеке-жеке жүреді.

Бірінші жүйе – комбайын-тіркеме, астық тиелетін тіркеме загонының ортасына орналасқан. Екінші жүйе – тіркеме-қырман. Астықты тиейтін тұрақты орын болғандықтан да, комбайынның астық тиейтін машина күтіп тұруы және атыз ішімен бос жүруі жоғалады. Тракторды қолданудың ұтымдылығы артады (астық тиейтін тіркемені трактор тартады).

Мұндай жасалымгершілік жиналған астықты шын және есептеуге, есептеу құжаттарын дұрыс толтыруға, комбайыншылар жұмысында оларға жасалған жұмыс артық болмауына мүмкіншілік береді.

Мұндай әдісті қолдану күрішті өндіріс конвейері бойынша жинауға және шаруашылықта бар осы тәсілге ыңғайлы басқа машиналарды қолдануға мүмкіншілік береді.

Комбайын бункерін толтыруға кететін уақыт өткен жылдар тәжірибесі бойынша немесе есептеу арқылы мына өкрнекпен анықталады:

$$Ц = \frac{1,2 \cdot V}{3600 \cdot П} + B$$

Мұндағы Ц – бункер сиымдылығы, кг;

V – сабан салмағының дән салмағына қатынасы (1,5-2,0 еселеуішке тең);

П – молотилканың өткізгіштігі, км/сек;

B – бункрді босатуға кететін уақыт, сағат (0,05).

Бір топтағы комбайындар саны елеулі өзгергенде комбайыннан қырманға дейінгі арақашықтық, атыз ұзындығы, орылып жатқан жердегі астық өнімділігі өзгергенде комбайындардағы бекітілген машиналар санын қайталап есептеп тұру керек.

Күрішті ору кезінде бір картада 3-8 топқа дейін комбайындаржұмыс істейді. Әр топта комбайындар саны 2-4 ке дейін жетеді және бөлек атыздарда жұмыс істейді.

Бұрынғы тәжірибе бойынша бір жерде жұмыс істейтін барлық комбайындарға кез келген машина тұрақты бекітілмейді. Машина әр комбайынға немесе әр топқа бекітілмейді. Кез келген комбайыннан тиеледі. Тиелу ретін комбайыншылардың өздері жоспарлау нәтежесінде бүкіл комплекістің жұмыс уақыты жоғалады.

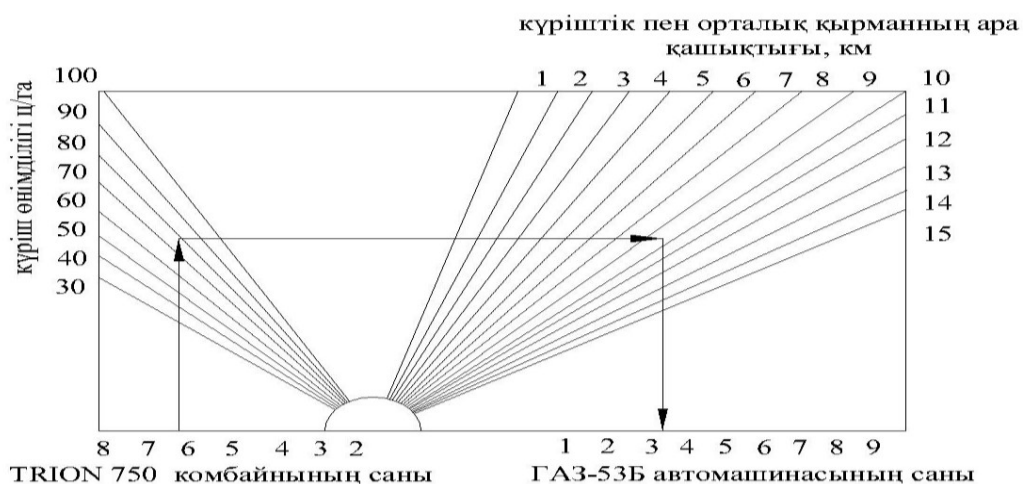
Осы өрнек арқылы комбайнның өнімділігін есептегенде жұмыс уақытының пайдалану коэффициентін 0,3...0,6 тең болып қабылданады. Ал, күріш егісі алқабындағы комбайнға келіп-кететін астық таситын машиналардың орташа қозғалыс жылдамдығын 25...30 км/сағат, ал МТЗ —82 «Беларусь» немесе Т-150К- типтес тіркемесі бар тракторларға 12...15 км/сағат жылдамдықты қойып, бір тәулікте астықты таситын машиналардың жұмыс сағатын және астықты тасуға қажетті уақытты алдын ала есептеп, автомашиналар санын белгілейді.

Мұндай технология бойынша жиналған астықты дәл есептеуге, есеп-айырысу документтерін дұрыс толтыруға, комбайнерлер жұмысында, еңбекті дұрыс бағалауға, жанар-жағар майлардың есебінің дұрыс жүргізілуіне мүмкіншілік туады.

Осындай есептеулер бойынша астықты комбайннан тасып жеткізу үшін қанша автотранспорт қажет болатынын анықтаудың, есеп жұмысын едеуір жеңілдететін жаңа әдіс — график-номограмманы шаруашылықтарда қолданыу тиімді. Бұл әдіспен шаруашылықтың нақты жағдайына байланысты егін жинау көлік топтарының неғұрлым ұтымды құрамын, номограмманың көмегімен уақытты аз жұмсай отырып, жоғары дәлдікпен белгілі бір топтағы комбайндарды, автомашиналарды таңдап алуға болады.

Мысалы: Суретте (1-суретте) беріліп отырғандай номограммада (стрелка арқылы) қанша автомашина керек екендігі көрсетілген.

Бұл әдіс бойынша комбайн-транспорт агрегаттары топтары жұмыстарының дұрыс, ұтымды ұйымдастырылуына байланысты болып отырады. Егер егін жинайтын, астық тасымалдағыш техникамен қамтамасыз еткенде, ұйымдастыру жұмыстары жақсы жолға қойылса, техниканың босқа қарап тұруын 20—25 процентке азайтады, тасымалдағыш автомашина мен техника өнімділігін 15—18 процентке дейін арттырады. Сөйтіп, номограммалық есептеу күрішті орып, жинауды ең қысқа мерзімде аяқтауға көмек жасайды [4,5].

Комбайн бункерінде бастырылған күрішті қырманға тасымалдауға арналған график - номограмма

Қорытынды. Күріш ауыспалы егістігінде, бастырылған астықты тасымалдағыш техникамен қамтамасыз еткенде, ұйымдастыру жұмыстары жақсы жолға қойылса, техниканың босқа қарап тұруын 20—25 процентке азайтады, тасымалдағыш автомашина мен техника өнімділігін 15—18 процентке дейін арттырады. Оған, график-номограмманың көмегімен астық тасымалдау техникасын пайдалану тиімділігін жоғарылатыуға болады, сол арқылы күрішті орып, жинауды ең қысқа мерзімде аяқтауға ықпал жасайды.

Әдебиет

1. Қазақстан күріші. // Алматы, «Қайнар» 1969.
2. Тәжібайұлы Ә. Күріш егінін жинаудың әдістері // Алматы, «Қайнар», 1985. 93-97 б. - Қызылорда, 1996 - 26 б.
3. Тәжібайұлы Ә. Күріш ауыспалы егістігінде ауыл шаруашылық техникаларын пайдалануды жақсарту жолдары // Жаршы. - 1999 № 9, Алматы.
4. Алшынбай М.Р. Ауыл шаруашылығы машиналарының теориясы. Қазақ мемлекеттік аграрлық университеті, Алматы, 1999. 203 б.
5. Автомобиль көлігімен жүктерді тасымалдау ережесі. – Алматы: БИКО, 2005. -56 бет.
6. Тәжібайұлы Ә., Қожақмет А., Марат Н. // Бұзылатын ауыл шаруашылық өнімдерін сапалы тасымалдаудың инфроқұрылымы. Болашақ университеті, «Заманауи ғылым: сандық трансформация» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы 11 сәуір, 2022 ж., 82-91 б.
7. Досжанов, М.Ж. Соқа түрендерінің қажалуына егістік жерлер топырақтарының физикалық-механикалық қасиетінің әсері [Мәтін] / . М.Ж. Досжанов, Е. Ысқақ, Г.Ж. Тасбергенова, А.Ф. Әбділақатова, С. Раев // Ғылыми журнал «Механика және технологиялар». – 2020. – №1(67). – Б.26-31.

ӘОЖ 622.692.4.053;621.31;

**Магистральды мұнай айдау станцияларының басқару
тиімділігі**

Бисенбайқызы Л., аға оқытушы,
Есенбаев А.С. НГ-22-1 оқу тобы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Статья посвящена особенностям магистрального нефтепровода, анализу основных технологических операций. Показала свою эффективность задач управления нефтеперекачивающими станциями оперативного типа на современном этапе.

Abstract

The article is devoted to the features of the main oil pipeline, the analysis of the main technological operations. It has shown its effectiveness in managing operational oil pumping stations at the present stage.

Мұнай айдау станциялары - мұнай құбырының ең күрделі кешендік жасақтары болып келеді. Бастапқы айдау станциясы мұнайды қабылдау үшін және оны ыдыстан магистралдық құбырға айдайды. Бастапқы айдау станциясының технологиялық жасақтауының құрамына: резервуарлық парк, тіректі сорап, мұнай торабын есепке алу, магистралдық сорап, қысым реттеуіш торабы, лай аулау фильтрі, тораптар қорғаныс құрылысы және де технологиялық құбырлар кіреді. Аралық айдау станциясын жол құбырларына гидравликалық есепке сәйкес орналастырады. Айдау станция арасындағы бірінші кезек үшін - 200 км, ал екінші кезек үшін 50 - 100 км аралықта орналастырылады. Аралық айдау станциясының құрамына: резервуар паркі, тіректі насос және мұнай торап есепке алу кірмейді [1].

Мұнай құбыры мұнай тасымалдаудың ең жетілген және көптеген жағдайларда ең арзан әдісі болып табылады. Ол әдетте сызықты бөлім болып табылатын құбырдан, сызықты құдықтардан, қырғышты қабылдау және жіберу құдықтарынан, құбыр бойындағы байланыс желісінен; басты және аралық тасымалдау бекеттерінен; қотармалы пункттерінен; шеткі пункттерден тұрады.

Тұтқырлығы жоғары және тез қататын мұнай немесе мұнай өнімдерін тасымалдағанға арналған құбырларда, жоғарыда көрсетілген объектілерге қоса аралық жылыту пункттері (жылу бекеттері), жолай жылу құбырлары және авариялық насостық бекеттер салынады.

Мұнай құбырларын жеке және жұмыс істейтін немесе жобаланатын құбырларға параллельді – техникалық коридордың

ішінде – салуға болады. Магистральды құбырлардың техникалық коридоры деп бір трасса бойымен параллельді салынған мұнай немесе газ тасымалдауға арналған құбырлар жүйесін түсінеді. Жекелеген жағдайларда бір техникалық коридордың ішінде мұнай құбырларының және газ құбырларының бірге салынуына рұқсат етіледі [2].

Мұнайды құбырлар арқылы тасымалдау жүйелерін автоматтандырылған басқарудың міндеттеріне келетін болсақ, құбырлық тасымалдау жүйелеріне әр түрлі сипаттардағы қатаң ішкі (технологиялық, экономикалық, ақпараттық) және сыртқы (отын энергетикалық кешенімен және мұнай өңдеу салаларымен) байланыстары болады. Технологиялық байланысқа мұнай шығару, алыс қашықтыққа тасымалдауға дайындау, мұнай өңдеу үрдістерінің үзсіздігі себепші болады. Экономикалық және ақпараттық байланыстар жобалау, жоспарлау және басқару мәселелерін, шешкен кезде бір-бірімен тығыз шиеленіседі.

Мұнаймен қамтамасыз ету құбырлар жүйелерін реттеу мәселелері құбырлық тасымалдау жүйелерін оптималды жобалау және әрі қарай дамытуын жоспарлау кезінде ғана емес, сонымен қатар жұмыс істеу процесінде де шешіледі.

АБЖ арналуына сәйкес құбырлық тасымалдау жүйелері үшін бес функционалды-хабардар және ақпараты бойынша өзара байланысатын мәселелер кешенін шешеді:

- жұмыс режимдерін оперативті жоспарлау;
 - жұмыс режимдерін диспетчерлік бақылау және талдау;
- жұмыс режимдерін оперативті басқару;
- өндіру, тасымалдау және тарату жоспарларын бақылау және тіркеу.

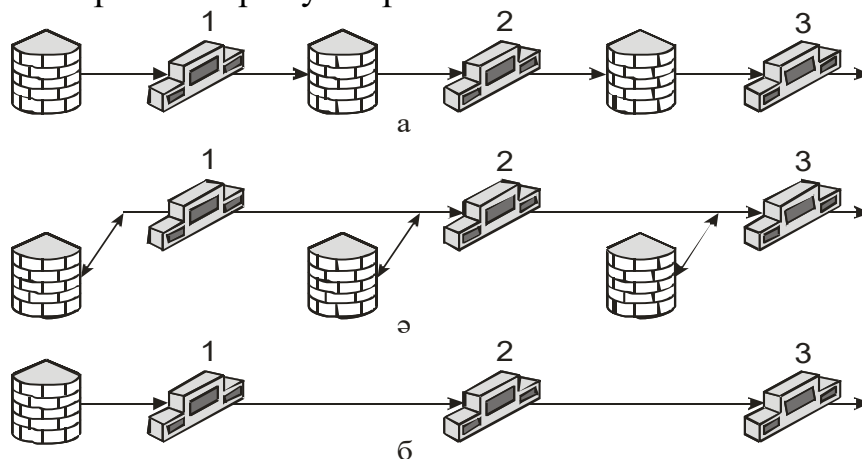
Магистральды мұнай құбырларының құрылыстарының құрамына құбырдың өзі, коррозияға қарсы қорғаушы жүйе, байланыс желілері және с.с. тасымалдау және қыздыру бекеттерінің жиынтығы болып табылатын сызықты құрылыс; оны тұтынушылар арасында тарататын, зауытқа өңдеуге жіберетін немесе басқа көлік түрлерімен басқа жерге әкететін құбырдан келіп түсетін өнімді қабылдап алатын мұнай құбырларының шеткі пункттері кіреді [1].

Жылыту бекеттерін тез қатып қалатын және жоғары тұтқырлықты мұнайларды тасымалдайтын құбырларда құрады, кейде оларды сораптық бекеттермен бірге қосып салады. Тасымалданатын өнімді жылыту үшін бумен немесе отпен жылыту (пештер) жүйелері қолданылады. Жылу шығындарын қысқарту үшін мұндай құбырлар жылылықты шығармайтын материалмен жабдықталуы мүмкін.

Мұнай құбырының шеткі пункті – мұнай өңдеу зауытының шикізат паркі, немесе көбінесе теңіздік болатын, одан мұнай танкерлермен мұнай өңдеу зауыттарына жеткізілетін немесе шетелге шығарылатын тасымалдаушы мұнай базасы болады. [4].

Сораптық бекеттеріндегі құрал-жабдықтардың құрамы, демек, автоматтандырудың көлемі де мұнай құбыры бойынша мұнай тасымалдау әдісіне байланысты болады.

Магистральды мұнай өнімдерінің құбыры арқылы тасымалдау қабылданған жұмыс схемасына байланысты және қойылған құрал-жабдықтардың мүмкіншіліктеріне байланысты бекет бойынша немесе транзитпен жүзеге асырылуы мүмкін.

Сурет 1. Мұнай немесе мұнай өнімін транзит тасымалдау схемасы

Бекет бойынша тасымалдаған кезде мұнай немесе мұнай өнімі аралық насостық бекеттің резервуарларының біріне түседі де, ол толығымен толмағанша ары қарай тасымалданбайды. Бұл жағдайда мұнай немесе мұнай өніміне оның алдында толтырылған резервуардан тасымалдайды.

Жұмыс істеудің бұл схемасы бойынша құбырдың жұмысы тоқтаусыз болуы үшін әр насостық бекетте екіден кем емес резервуар болу тиіс.

Транзит тасымалдау кезінде алдағы бекеттің құбырынан сұйық тікелей сораптардың кірісіне түседі де, олар арқылы келесі бекетке өтеді.

Транзит тасымалдаулар келесі схемалар бойынша жүзеге асырыла алады (Сурет 1).

1) Тасымалданатын сұйық бекеттің резервуарына түсіп, одан сораптармен әрі қарай тасымалдағанға сорып алынады. Жұмыс істеудің бұл схемасы «резервуар арқылы» тасымалдау деп аталынады (Сурет 1, а).

2) Тасымалданатын сұйық құбырдан тікелей тасымалдаушы бекеттің насостарының кірісіне түседі. Бұл кезде резервуарлардың біреуі құбырға параллель болып қосылады. Бұл схема «резервуар қосылған» тасымалдау деп аталады (Сурет 1, ә).

3) Тасымалданатын сұйық тасымалдаушы бекеттің сораптарының кірісіне түседі, сонымен бірге барлық резервуарлар не

өшірген болады, не тіпті болмайды. Бұл жағдайда «сораптан сорапқа» тасымалдау схемасы бойынша жұмыс істейді (Сурет 1, б).

Бекет бойынша тасымалдаулар және «резервуар арқылы» тасымалдаулар буланудан болатын үлкен шығындарға әкеледі, сондықтан қазіргі кезде олар тек ерекше жағдайда ғана қолданылады. Бұл ерекше жағдайлар өнім сортының өзгеруі немесе өтуі (бір құбырмен бірнеше өнімдерді бірізді тасымалдаған кезде) және тасымалданатын мұнайды немесе мұнай өнімін тасымалдау жүрісінде судан, ауадан немесе газдардан тазартқан кезде болады.

«Резервуар қосылған» тасымалдау көбірек жетілген болады [5].

Мұнай құбыры арқылы мұнайды тасымалдауды басқару оның сенімділігі және тиімді жақтары қарастырылған. кен орнын магистральды мұнай айдау станциялары арқылы оперативті түрде басқару болып табылады.

Әдебиет

1.Сақтағанова М.Д. Мұнай кәсіпшілік машиналары мен механизмдері. Оқулық. -Астана: Фолиант, 2019ж.

2.Адилова Н.Б., Газ мұнай құбырлары және газмұнай сақтағыштарын салу және жөндеудің заманауи технологиялары: құрылыс мамандықтарының студенттері мен магистранттарына арналған оқу құралы/ Н.Б. Адилова, Л.Т. Шуланбаева, М.Ж. Рыскалиев.- Алматы: Альманах, 2021ж.

3.Сеурбаев Х.А., Основы нефтегазового дела: Учебник. -Астана: Фолиант, 2008.- 384 с.

4.Ибылдаев М.Х. Мұнай газ ұңғыларын жөндеудің жаңа техникасы және технологиялары: Оқулық. Тараз: М.Х. Дулати атындағы ТАРМУ, 2016. - 308б.

5.Джиембаева К.И. и др. Техника и технология добычи нефти: Учебное пособие. / К.И. Джиембаева, Т.К. Ахмеджанов, М.К. Сакиева. - Алматы: Экономика, 2011. - 300 с. - ISBN 978-601-225-279-8. <http://rmebrk.kz/book/1037195>

**Құқықтық мәдениет пен құқықтық сауаттылық – әділетті
қоғам құру тірегі**

Серкебаев Д., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
Қызылорда қаласы

Резюме

Статья посвящена, что правовая культура и правовая грамотность являются одним из основных условий создания справедливого общества. Юридически грамотный гражданин знает свои права и обязанности, соблюдает требования закона и способствует утверждению принципов справедливости в обществе. Высокий уровень правовой культуры обеспечивает верховенство права и регулирует общественные отношения. Повышение правовых знаний, в частности, молодёжи, является залогом устойчивого развития правового государства. Поэтому современная правовая грамотность важна не только для отдельной личности, но и для цивилизованного развития общества в целом. Она становится главной опорой демократического развития государства и справедливости.

Abstract

The article emphasizes that legal culture and legal literacy are essential for creating a just society. A legally literate citizen knows their rights and responsibilities, follows the law, and contributes to the establishment of justice in society. A high level of legal culture ensures the rule of law and regulates social relations. Improving legal knowledge, particularly among young people, is crucial for the sustainable development of a legal state. Therefore, modern legal literacy is important not only for individuals but also for the civilized development of society as a whole. It becomes the foundation for democratic development and justice.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев өткен жылдың 2 қыркүйегінде жариялаған «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауында ел азаматтарының құқықтық сауаттылығын артыруға, олардың құқықтарының сақталып, қорғалуына баса мән берген болатын.

«Қазақстан халқы қазір мүлде жаңа саяси жағдайда өмір сүруде.

Соңғы 5 жылда ауқымды реформалар жасалды. Еліміздің саяси жүйесі түбегейлі өзгерді. Жұрттың сана-сезімінде бет бұрыс болып жатыр. Халықтың құқықтық мәдениеті артып келеді. Азаматтардың бойында жаңа әдеттер, дағдылар қалыптасып, жаңа құндылықтар

орнығуда. Саяси және қоғамдық болмысымыз, менталитетіміз және мәдени кодымыз өзгере бастады. Бір сөзбен айтсақ, Әділетті Қазақстан құрылып жатыр. Мұның бәрі, ең алдымен, халықтың қалауымен жасалуда [1,155 б.].

Сондықтан біз алған бетімізден қайтпаймыз, бағытымыздан таймаймыз. Бүгін біз алға қойған жоспарымызды пысықтап, мақсаттарымызды айқындаймыз», – деген еді Президент бұл жайында.

Құқықтық сауаттылық – қоғамның тұрақтылығы мен дамуының негізгі тірегі. Әрбір азаматтың өз құқықтары мен міндеттерін білуі әділетті қоғам орнатудың басты шарты болып табылады. Құқықтық мәдениеті жоғары тұлға заңға құрметпен қарап, өз іс-әрекеттерін жауапкершілікпен орындайды. Бұл өз кезегінде тәртіпті күшейтіп, қоғамдық қатынастардың әділ әрі ашық болуына ықпал етеді.

Құқықтық сауаттылықтың деңгейі тек жеке адамның ғана емес, бүкіл қоғамның өркениеттілігін көрсетеді. Ол арқылы азаматтар өз құқықтарын қорғауды үйренеді, заңсыздыққа жол бермейді, әділетсіздікпен күресуге бейімделеді. Жастардың құқықтық білімін арттыру – олардың саналы азамат болып қалыптасуына жол ашады. Қоғамның құқықтық мәдениетін көтеру үшін мектептен бастап жоғары оқу орындарына дейін жүйелі құқықтық білім беру маңызды [2,87 б.].

Сондай-ақ, құқықтық сауаттылық – сыбайлас жемқорлықпен күрестің, азаматтық жауапкершіліктің, адам құқықтарын қорғаудың тиімді құралы. Әрбір азамат заңды сақтап, өз құқықтарын сауатты пайдалана алғанда ғана әділетті мемлекет қалыптасады. Демек, құқықтық сауаттылық – қоғамның тұрақты дамуы мен өркендеуінің берік негізі.

Құқықтық сауаттылық – азаматтардың мемлекет заңдарын білуімен түсінуі ғана емес, сонымен қатар сол заңдарды дұрыс қолдана білу қабілеті. Бұл біліктілік құқық қорғау органдарына, сотқа немесе басқа да мемлекеттік мекемелерге жүгінгенде азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға мүмкіндік береді. Сондықтанда құқықтық сауаттылықты арттыру – әрбір мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Құқықтық сауаттылық әр адамның құқықтарын қорғау үшін қажет. Егер адам өзінің қандай құқықтарға ие екенін және қандай міндеттері бар екенін білмесе, ол өзінің құқықтарын тиімді қорғай алмайды. Сонымен қатар, құқықтық сауаттылық азаматтарға құқық бұзушылыққа жол бермеуге көмектеседі, себебі заңдарды білмеген адам кейде білместікпен құқықтық нормаларды бұзып, өзіне және қоғамға зиян келтіруі мүмкін. Қазақстанның құқықтық мемлекет ретінде дамуының негізгі шарттарының бірі – халықтың құқықтық мәдениетін арттыру.

Құқықтық мәдениет – қоғамдағы құқықтың рөлін түсіну және оны сақтау. Бұл мәдениет құқықтық сауаттылық арқылы қалыптасады. Құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейі – азаматтардың

заңды құрметтеп, оны саналы түрде орындауына әкеледі. Бұл өз кезегінде қоғамда тұрақтылықпен тәртіпті нығайтады. Құқықтық сауаттылықты арттыру үшін бірнеше негізгі бағытта жұмыстар жүргізу қажет. Біріншіден, мектептен бастап құқықтық білім беру жүйесін жетілдіру керек. Балаларға заңдардың мәнін түсіндіру және олардың құқықтары мен міндеттерін білуге үйрету – құқықтық сауаттылықтың негізі. Қазақстан мектептерінде «Адам және қоғам» және «Құқық негіздері» пәндері арқылы құқықтық сауаттылықтың алғашқы қадамдары жасалады. Алайда, бұл пәндердің мазмұнын әрі қарай дамытып, жастарды құқықтық тұрғыда сауатты етіп тәрбиелеу қажет. Екіншіден, құқықтық ақпарат құралдарымен құқықтық кеңес беру орталықтарының жұмысын жандандыру қажет. Көптеген адамдар құқықтық мәселелермен бетпе-бет келгенде қандай қадамдар жасау керектігін білмей, құқықтарын қорғауда қиындықтар көреді [3,245 б.].

Осы мәселелерді шешу үшін азаматтарға құқықтық кеңес беретін арнайы орталықтар қажет. Мұндай орталықтар азаматтардың құқықтық білімін арттырып, олардың құқықтарын қорғауға көмектеседі. Үшіншіден, құқықтық сауаттылықты арттыру үшін қоғамда заңдарды түсіндіру мен насихаттау жұмыстарын жүргізу маңызды. Бұл шаралар азаматтардың құқықтық білімін кеңейтеді және олардың заңға бағынуын қамтамасыз етеді. Мемлекеттік органдар, үкіметтік емес ұйымдар және құқық қорғау мекемелері бірігіп, құқықтық сауаттылықты насихаттайтын бағдарламалар мен жобалар ұйымдастыруы тиіс. Бұл жұмыс қоғамның әртүрлі топтарына, соның ішінде ауыл тұрғындарымен жастарға бағытталуы керек.

Дей тұрғанмен, құқықтық мәдениет ә дегенде қалыптастырып, бір сәтте аяқтап тастайтын дүние емес. Бұл үздіксіз, үзіліссіз, әрдайым дамып отыратын қоғамдық құбылыс. Сондықтан құқықтық мәдениеттің межесі мынадай деп нақты айта алмаймыз. Заң ғылымы категория ретінде үш түрлі элементтің жиынтығынан құралады. Біріншісі – құқықтық сана. Екіншісі – құқықтық идея. Үшіншісі – құқықтық мәдениет. Біз осы үш ұғым тұрғысынан қарасақ, құқықтық мәдениетке жалпылама баға беруге болады. Құқықтық сананың өзі кемінде екі топқа бөлінеді. Біреуі – кәсіби емес құқықтық сана. Ол қоғамдағы қарапайым адамдардың құқық туралы пайымдары мен түсініктері. Екіншісі – кәсіби құқықтық сана дейміз. Оған прокуратура, сот, тергеуші, нотариус, адвокат сияқты кәсіби деңгейде меңгерген құқықтық сана иелері жатады. Қазақстанда ең белең алып отырған ауруымыз – жемқорлық. Осының кесірінен елдің дамуы да тежеліп жатыр. Бюджеттен бөлінген ақша мақсатты жеріне жетпейді. Жемқорлық – мемлекеттік қызмет аясында туындайтын дүние. Бұған көз жұмып, немқұрайлы қарайтын адамдар бар. Осының салдарынан сыбайлас жемқорлық туындайды. Қазір бізде жемқорлық ден деп

тұрса, кәсіби деңгейдегі құқықтық санамыз әлі күнге тиісті мәдениет деңгейіне көтерілмеген деген сөз. Құқықты әркім әрқалай түсінеді [3,457 б.].

Мәселен, еуропалық қоғамда ешқандай азамат заңды жатқа білмейді, бірақ олар заң қалай болу керек екені туралы өздері болжай алады. Шын мәнінде, 80-90 пайыз заң сондай болып шығады. Яғни, қарапайым азаматтардың заң осындай болуы керек деген түсінігі дұрыс болып шықса, құқықтық мәдениет қалыптасқан деп айтуға негіз бар. Өкінішке қарай, біздің елде заңдарымыз туралы халықтың болжамы сәйкес келмей жатады. Тіпті, сәйкес келгеннің өзінде заңның іске асуында үлкен қателіктерге жол беріп жатады. Жалпы айтқан кезде бізде заң жаман емес, жақсы. Азаматтардың құқықтары мен бостандығын, заңдық мүдделерін қорғайтын нормаларды бекітіп, орнықтырады. Алайда соларды іскеасыру, қолдану, пайдалану барысында түрлі кедергілерге, шектеулерге, бюрократиялық белден басуларға жолығып жатады[.

Сондықтан, амал жоқтықтан өз мәселелерін шешу үшін пара беруге барады. Бұл жағдай енді заңның кемшілігінен деп айта алмаймыз. Қорыта айтатын болсақ, құқықтық сауаттылық – ол мемлекеттің құқықтық негіздерімен, нормаларымен танысу болуы. Яғни, өз құқығын білген адам ғана кез келген ситуациядан оңайлықпен шыға алады. Мысалыға, отбасындағы құқық бұзушылық, мектеп, жоғарғы оқу орнындағы құқық бұзушылықты алсақта осылардың барлығын алдын алу үшін өз құқығымызды білуіміз қажет. Себебі қазір құқықтық сауаттылық қоғам үшін маңызды.

Қорытындылай келе, еліміздің азаматтарында құқықтық иммунитет қалыптастыру қажет. Мемлекетіміздің өзі дін саласында қоғамға қауіп бар, ел арасында ұлтаралық және конфессияаралық келісімге нұқсан келтіретін, қандайда бір зорлық-зомбылықты үндейтін діни ұйымдарға қарсы. Керісінше, ел бірлігінің нығаюына, халықтар арасындағы достықты өркендеуді мақсат тұтатын діни бірлестіктерге, заң аясында жұмыс жасас ақарсылық білдірмейді.

Өскелең жас ұрпақтың ғылымның қай саласы болса да, бәсекеге қабілетті етіп тәрбиелеуіміз қажет. Соның ішінде құқықтық сауаттылықты арттыруға аса мән беріп, тиісті шаруалар атқарылуы керек. Әрине, бұл мәселелер бір немесе екі күннің ішінде бола салатын дүние емес. Үлкен ыждаһаттылықпен қатар, сабырлықты талап ететін берекелі іс екендігі анық. Осындай күйбең тіршілікте заңды білу – заман талабы екендігін жадымыздан шығармауымыз тиіс.

Әдебиет

1. Алимжанова Г.Қ. Құқықтық мәдениет және құқықтық сауаттылық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. → Қоғамдағы құқықтық мәдениетті қалыптастыру және

азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыру жолдары қарастырылады.

2. Сапарғалиев Ғ.С. Қазақстан мемлекеті мен құқығының негіздері. – Алматы: Жеті Жарғы, 2019.→Қазақстанның құқықтық жүйесі, азаматтардың құқықтары мен міндеттері түсіндіріледі.

3. Томашевский К. Л. Құқық негіздері: оқуқұралы. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020.→Құқықтық сауаттылықты арттыруға арналған практикалық оқу материалы.

4. Аюпова З.К. Азаматтардың құқықтық мәдениеті және қоғамдағы рөлі. –Алматы: ҚазҰУбаспасы, 2021.→Құқықтық мәдениеттің қоғам тұрақтылығын қамтамасыз етудегі рөлі талданады.

УДК 341.981

Халықаралық дауды (жанжал) реттеу барысында медиатордың рөлі

Жомартқызы М., з.ғ.к., аға оқытушы,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

Предметом – исследования является роль медиаторов и медиационных практик в процессе урегулирования международных конфликтов, а также механизмы и особенности применения медиации в международных отношениях.

Цель – исследования является выявление эффективности института медиации в урегулировании международных конфликтов, определение его возможностей, преимуществ и ограничений в сравнении с другими формами разрешения споров (переговоры, арбитраж, судебные механизмы)

Научная новизна – исследования заключаются в комплексном

Анализе практики примирения медиации в международных конфликтах, выявлении условий, при которых медиация наиболее результативным инструментом, а также в обосновании необходимости адаптации международного опыта к национальным правовым политическим системам.

Abstract

The subject of the research is the role of mediators and mediation practices in the settlement of international conflicts, as well as the mechanisms and specific features of applying mediation in international relations.

Purpose of the Research

The purpose of the research is to identify the effectiveness of the institution of mediation in resolving international conflicts, to determine its opportunities, advantages, and limitations in comparison with other forms of dispute resolution (negotiations, arbitration, judicial mechanisms).

Scientific Novelty

The scientific novelty of the research lies in the comprehensive analysis of the practice of applying mediation in international conflicts, in identifying the conditions under which mediation becomes the most effective tool, as well as in substantiating the need to adapt international experience to national legal and political systems

Медиация - дауларды бейбіт түрде шешудің баламалы әдісі, азаматтардың құқықтық мемлекетке сенімін нығайтуда маңызды рөл атқарады. Қазақстанда бұл институт 2011 жылы қабылданған Медиация туралы заңмен ресми түрде бекітілген. Медиация дауларды соттан тыс бейтарап үшінші тұлғаның (медиатордың) көмегімен шешу әдісі.

Медиация XX ғасырдың ортасынан бастап кеңінен дамыды. Сот жүйесі тараптарды медиация тәртібімен дауды (жанжал) шешуге Медиатордың көмегіне жіберуді жиі қолданылады. Бұл тәсіл тараптардың әрі қарай сыйласып, екі жақтың да мүддесі тараптардың әр қайсысы оң нәтижемен дауларын шешеді.

Әлемде ол кең тараған және әр елдің өзіндік ерекшеліктер бар. Осыған байланысты төменде халықаралық тәжірибеге қысқаша шолу жасаймыз.

Испания елінде дауларды соттан тыс шешу процедураларын реттеуші еуропалық елдердің бірі.

Әдет-ғұрып құқығының күшті ықпалына ие дәстүрлі өмір салты бар елдер соттан тыс медиациялық даулар (жанжал) тарихи қалыптасқан әлеуметтік институттарын пайдаланады [1].

Үндістанда панчаяттар - ең беделді, ауқатты өкілдерді - қауымдастық мүшелерін қамтитын органдар - делдалдық қызметпен айналысады. Дауларды шешу қауымгершілік нормалар негізінде, діни-адамгершілік қағидалармен тығыз байланыста жүзеге асырылады.

Қырғызстанда 2002 жылы "Ақсақалдар соты туралы" Заң қабылданып, бұл институттың "Қырғызстан халықтарының әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерімен" байланысын ерекше атап өтті. Заң білікті заң көмегін алу мүмкіндігінен айырылған ауыл тұрғындарының тұрмыстық жанжалдарын заң аясынан шықпай, соттан тыс шешуге мүмкіндік береді.

Австрияның медиация туралы заңы 2003 жылы қабылданды. Қылмыстық істер бойынша медиация туралы заңнама негізге алынды. Австриядағы медиация рәсімінің ерекшеліктеріне медиатордың кәсіби сипаты, сот медиациясының сотқа дейінгі медиациядан басымдығы, медиаторға жүгінген кезде ескіру мерзімінің үзілуі жатады.

Қазіргі уақытта дауларды шешудің баламалы процедуралары енді англосаксондық немесе англо-саксондық елдердің құқықтық

жүйесінің ерекшелігі ғана емес континенттік жүйелер, қарастырылып отырған тәжірибелер аталған отбасыларға жатпайтын жетекшіелдердің құқықтық жүйесінің бөлігі болып табылады. 2011 жылдың 1 қаңтарынан бастап ҚХР-ның "Халықтық медиация туралы" Заңы күшіне енді. Қытайдағы халықтық медиация жүйесі азаматтар арасындағы дауларды қарапайым деңгейде шешу үшін жұмыс істейді. Халықтық медиация комитеттерін қала халқы комитеттері, ауыл халқыкомитеттері, қажет болған жағдайда кәсіпорындар мен мекемелер құраалады. Осы бойынша 2009 жылдың аяғындағы жағдай бойынша ҚХР-да халықтық медиацияны жүзеге асыратын 824 мың құрылым жұмыс істеді, оның ішінде: 674 мың - ауыл (қала) тұрғындарының комитеттері жанынан құрылған халықтық медиация комитеттері, 79 мың - кәсіпорындар мен мекемелер құрған халықтық медиация комитеттері, 42 мың - волосттар мен кварталдардың халықтық медиация комитеттері, 12 мың – аймақтық немесе салалық сипаттағы халықтық медиация комитеттері.

Соңғы бес жылда халықтық медиация комитеттері 2 795 000 дауды шешті (қаралған даулардың 96%-ы медиация туралы келісім жасасумен аяқталды). Қытайда арбитраж және бітімгершілік рәсімдері бүгінгі күнге дейін бір тұтас процестің органикалық бөліктері болып саналады, онда рәсіммен кейбір ұқсастықтарды байқауға болады". mediation-arbitration". Тараптардың уәждері мен қажеттіліктерін білетін бітімгер, егер тараптар келісімге келе алмаса, идеалды төреші болып саналады. Кейбір зерттеушілер арбитраж медиацияны біріктіру нәтижесінде пайда болды деп санайды адьюдикация арқылы (adjudication), қалай болғанда да, арбитраждың бітімгершілік рәсімімен тарихи бірлігі күмән тудыруы екі талай. ЮНСИТРАЛДЫҢ Халықаралық коммерциялық келісім процедурасы туралы үлгілік заңын қабылдау және қолдану жөніндегі нұсқаулықта (ЮНСИТРАЛ нұсқаулығы) атап өтілгендей, бірқатар құқықтық жүйелерде делдалдық рәсімі барысында қол жеткізілген бітімгершілік келісім мәртебесі бойынша төрелік шешімге теңестіріледі.

Халықаралық тәжірибедегі медиация бойынша ең алдымен АҚШ тәжірибиесінен басталады.

2008 жылғы Еуро Одақтың медиация туралы дерективасы қабылданған. Ол трансшекаралық азаматтық және коммерциялық дауларды медиация арқылы шешуді реттейді. Еуропада көбіне медиациялық тәртіппен отбасылық дауларды шешуге жүгінеді. Бұл жерде медиацияның рөлі - ол отбасын сақтап қалуға, ортақ мүліктерін реттестіруге, ерлі зайыптылардың отбасылық әлеуметтік хал ахуалары басты құндылық екендігін көрсетеді.

Ұлыбритания елінде сотта азаматтық істерде сот тараптарды медиацияны қолданудануға ынталандырады. Медиация арқылы шешілетін істердің көп бөлігі - бизнес, коммерциялық және еңбек даулары.

Daimler AG және Chrysler Corporation (АҚШ – Германия) бірігу дауы.

Жағдайы: 1998 жылы немістің *Daimler-Benz AG* және америкалық *Chrysler Corporation* компаниялары бірігіп, «DaimlerChrysler AG» атты трансұлттық корпорация құрды. Бірақ мәдени айырмашылықтар, басқару жүйесінің үйлеспеуі және қаржылық мәселелерге байланысты тараптар арасында ірі корпоративтік жанжалдар туындады.

Даудың сипаты: Компания басшылығы арасында басқару стиліне қатысты келіспеушіліктер Қызметкерлер тарапынан наразылықтар. Инвесторлардың қаржылық шығындарға байланысты шағымдары.

Медиация процесі: Тараптар халықаралық кәсіби медиаторларды тартты. Медиаторлар Германия мен АҚШ арасындағы **корпоративтік мәдени айырмашылықтарды** ескере отырып, бейтарап келіссөздер жүргізді. Жанжалдың басты бөлігі – басқару үлгісі мен акционерлердің мүддесін қорғау болды. **Нәтижесі:** Медиация барысында тараптар бірқатар келісімдерге қол жеткізді, бірақ стратегиялық тұрғыдан компания ұзақ мерзімде тиімді жұмыс істей алмады. Соңында 2007 жылы Daimler компаниясы Chrysler-ді сатуға шешім қабылдады. Бұл тәжірибе - халықаралық корпоративтік медиацияда **мәдени факторлардың**, сенім мен коммуник.

Талдау: Медиация тек құқықтық емес, **мәдениетаралық** аспектілерді де шешуге бағытталған құрал екенін дәлелдеді. Халықаралық дауларда медиатордың бейтараптылығы мен кәсіби бәләктілігі шешуші рөл атқарды.

Бұл іс әлемдік тәжірибеде трансұлттық корпорациялардың дауларын шешуде медиацияның қаншалықты өзекті екенін көрсетті.

Халықаралық экономикалық қатынастардағы Медиация принциптері нақты жағдайға байланысты өзгеруі мүмкін және нақты жағдайларға бейімделуді қажет ететінін атап өткен жөн. Медиацияның негізгі принциптерін түсіну жанжал тараптарына барлық тараптар үшін тиімді болуы мүмкін өзара қолайлы шешімдерге қол жеткізу үшін осы құралды пайдалануға көмектеседі.

Халықаралық экономикалық қатынастарда медиация әртүрлі экономикалық даулардан туындауы мүмкін қақтығыстарды шешудің маңызды құралы болып табылады. Халықаралық экономикалық қатынастарда медиацияға қатысты бірнеше тәсілдер бар, олар нақты жағдайға байланысты өзгеруі мүмкін және бейімделуді қажет етеді [2].

Қорытынды

Жалпы медиация халықаралық дауларды (жанжал) шешу барысында өзіндік шектеулері болады. Бірақ бейбіт және өзара ынтымақтастық дауларын шешу барысында дұрыс шешім қабылдай алған жағдайда, медиация тиімді инструмент бола алады [3].

Бұл дегеніміз, дауды медиациялық тәртіппен шешу барысында, тараптар арасында ортаға өте қолайлы жағдай жасау - ол медиацияның сапасын көтеруге және дауды жылдам шешуге үлкен мүмкіндіктер тудырады.

Жалпы, медиация барысында Медиатордың біліктілігі мен сауаттылығы, дауға қатысушы тараптарға қолайлы жағдай жасай алуы халықаралық қатынастар арасындағы дауды шешу барысында бизнестің күйреуіне жол бермей, тараптар арасында қарым қатынастарын күшейту арқылы бейбіт түрде шешуге ықпал етеді.

Әдебиет

1. Альтернативные способы разрешения споров между субъектами предпринимательской деятельности. М.: Научный эксперт, 2013. Аллахвердова.

2. Кроули Д. Медиация для менеджеров / Д. Кроули, К. Грэм. – МЦУПК, 2010. - 304 с.

3. Пель М. Приглашение к медиации / М. Пель. – МЦУПК, 2009. – 400 с.

УДК 001.895

Инновациялық технологиялар жұмысшы мамандықтарға қызығушылықты арттыруда

Ахметов Б.А., Шамекенова Р.Д.,
арнайы пәндер оқытушылары,
«Теміртау жоғары политехникалық
колледжі» КМҚК, Теміртау қаласы

Резюме

В статье рассматривается значение внедрения инновационных технологий в образовательный процесс и описывается опыт подготовки специалистов. Благодаря проекту «Жас маман «специальность» "Металлургия черных металлов"» дополнена современным оборудованием, виртуальными программами и тренажерными комплексами. Специальное программное обеспечение позволяет проводить качественные занятия, эффективно сочетать теорию и практику.

Abstract

The article discusses the importance of introducing innovative technologies into the educational process and describes the experience of training specialists. Thanks to the "young Specialist "Project, the specialty" metallurgy of ferrous metals "is complemented by modern equipment, virtual programs and simulator complexes. Special software allows you to conduct high-quality classes, effectively combine theory and practice.

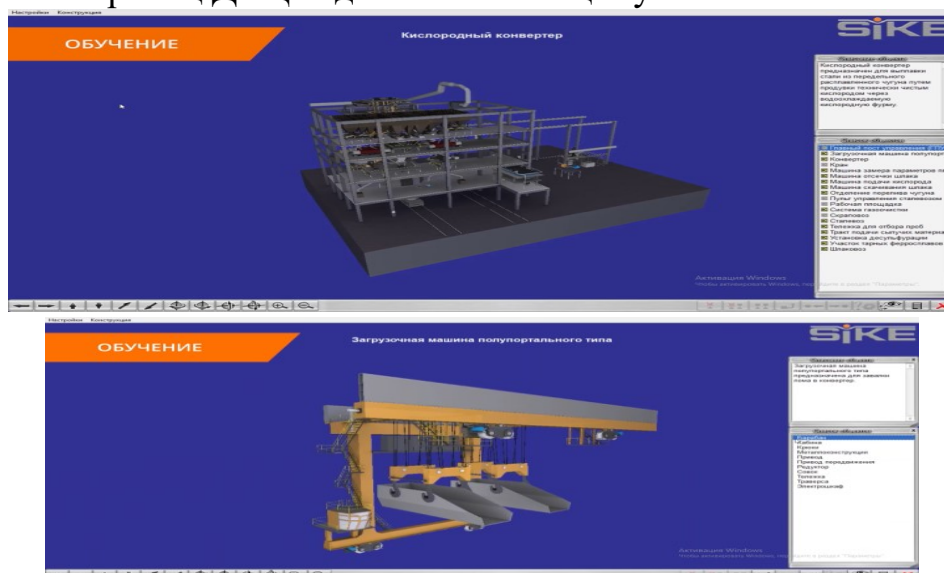
Қазақстанда техникалық және кәсіптік білім беру мамандарын даярлау стратегиялық маңызға ие. «Теміртау жоғары политехникалық колледжі» осы саладағы жетекші оқу орындарының бірі болып табылады. Колледж білім беру нарығында 60 жылдан астам уақыт бойы табысты жұмыс істеп келеді.

Теміртау – металлургтер қаласы, ал қала құраушы кәсіпорын – металлургия комбинаты. Металлургиялық өндірістің өзегі – балқыту процесі. Дайын өнімнің сапасы құрамына, пештің түріне және температуралық режимге байланысты. Сұйық металлургия мамандары – еліміздің «болат профилін» қалыптастыратын негізгі кадрлар [1].

«Жас маман» жобасы аясында колледжде «Қараметалдар металлургиясы» мамандығытандалып, халықаралық тәжірибеге негізделген оқу бағдарламасы әзірленді. Ол «Құю және металл өңдеу өнеркәсібіндегі кәсіптік білім беру» бағытына сәйкес әзірленген және Финляндияның **Sopranogroup** компаниясымен бірлесе бекітілген стандарттарға сүйенеді (ОРН-5213-2020, 21.12.2020 ж.) [2].

Жоба шеңберінде колледж барлық негізгі металлургиялық пештер бойынша аппараттық-бағдарламалық тренажер кешендерімен жабдықталды [1]:

- «Оттегі конвертерінде болатты балқыту»;
- «Пеш-шелек агрегаты»;
- «Циркуляциялық вакуумдау агрегаты»;
- «Шихта дозалаушы»;
- «Слябтік ДҮҚМ-де болатты балқыту (үздіксіз құю машиналары)»;
- «Сорттық ДҮҚМ-де болатты балқыту».

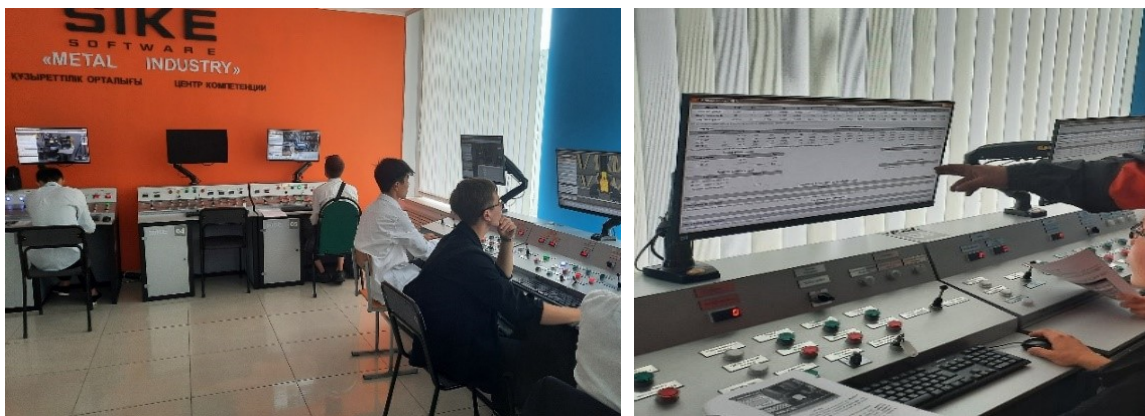

Сурет 1. Металлургиялық агрегаттарды 3D модельдеу.

Сонымен қатар, арнайы 3D атластар орнатылып, олардың көмегімен студенттер пештің кез келген элементін үлкейтіп, бұрып,

кеңістікте қарастыр аалады. Бұл жабдықтар студенттердің теориялық білімін практикамен ұштастырып, өндірістік жағдайларға барынша жақындатылған оқу процесін қамтамасыз етеді[3].

Теориялық білім алған соң студенттер виртуалды тренажерлер арқылы толыққанды тәжірибелік дайындықтан өтеді. Балқыту процесінің барлық кезеңдері имитацияланып, әрбір әрекеттің салдары жедел көрсетіледі: пештің көлбеу бұрышы, температураның өзгеруі, ағындардың берілуі. Бұл тәсіл студенттердің жауапкершілігін арттырып, жедел кері байланы салуға мүмкіндік береді.

Сурет 2. Заманауи тренажерлерде демонстрациялық емтихандарды өткізу

Оқытудағы мұндай инновациялар сабақтарды әсерлі, қауіпсіз әрі сапалы өткізуді қамтамасыз етеді. Қазіргі жастар компьютерлік технологияларға бейім болғандықтан, мұндай виртуалды жүйелер олардың қызығушылығын арттырады. Сонымен бірге, тренажерлер мен 3D атластар:

- Практикалық сабақтарды әртараптандыруға;
- Кәсіптік бағдар беру жұмыстарын жүргізуге;
- Өндіріс қызметкерлеріне арналған курстар ұйымдастыруға;
- WorldSkills чемпионатына қатысушыларды даярлауға мүмкіндік береді.

Тренажерлер сонымен қатар курстық жобаларды жаңа деңгейде дайындауға, демонстрациялық емтихандарды ұйымдастыруға қолайлы. Емтихан екі кезеңнен тұрады: алдымен теориялық білім тексеріледі, кейін студент практикалық тапсырманы комиссия алдында орындайды.

Сурет 3. Студенттердің үлгерімін бағдарлама арқылы бақылау[1]

Қорытындылай келе, техникалық және кәсіптік білім беру сапасы оқу орнының материалдық-техникалық базасына тікелей байланысты. Заманауи жабдықтарды тиімді қолдану және оларды оқу процесіне енгізу – әрбір педагогтың басты мақсаты.

Әдебиет

1. SIKE компаниясының оқу-әдістемелік материалдары.
2. Кәсіби стандарт: «Болат балқыту өндірісі» ҚР «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасы, 2022.12.30 № 257 бұйрығына №2 қосымша.
3. <https://sike.ru/>

**Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан:
өзекті міндеттер және оларды цифрлық трансформация
арқылы шешу.**

Бодыкова А.Т., аға оқытушы, э.ғ.м.,
Сегизбаева Д.У., аға оқытушы, э.ғ.м.,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматриваются актуальные задачи Казахстана в эпоху искусственного интеллекта и пути их решения посредством цифровой трансформации. Анализируются проблемы цифрового неравенства, дефицита человеческого капитала, слабой правовой базы, инфраструктуры и социальной справедливости. Авторы предлагают конкретные рекомендации в области образования, региональной политики и государственной стратегии, опираясь на международный опыт и научные источники. Особое внимание уделяется необходимости инклюзивного цифрового развития.

Abstract.

This article explores the key challenges faced by Kazakhstan in the era of artificial intelligence (AI) and outlines how digital transformation can help address them. It examines issues such as digital inequality, human capital shortage, weak legal regulation, infrastructure gaps, and social justice concerns. The authors provide concrete policy recommendations in education, regional development, and governance, drawing on international experience and academic literature. The paper emphasizes the importance of inclusive digital development for sustainable national progress.

XXI ғасырдың екінші және үшінші онжылдығы **ақпараттық технологиялардың, әсіресе жасанды интеллекттің (ЖИ)** күрт дамуының дәуірі ретінде сипатталуда. Бүгінгі таңда ЖИ тек технологиялық құрал ғана емес, ол **-экономикалық өнімділік пен әлеуметтік құрылымдарды өзгертетін** іргелі факторға айналды. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, ЖИ шешімдерді оңтайландырумен қатар, жаңа жұмыс орындарын, салаларды және басқару модельдерін қалыптастырады [1]. Дегенмен, бұл технологиялардың тиімді енгізілуі елдің **цифрлық инфрақұрылымына, адами капиталына және институционалдық әлеуетіне** тікелей байланысты.

Қазақстан үшін бұл үрдіс ерекше маңызға ие. Ел 2017 жылдан бастап жүзеге асырылып келе жатқан **«Цифрлық Қазақстан»** мемлекеттік бағдарламасы арқылы цифрлық даму бағытын стратегиялық басымдыққа айналдырды. Аталған бағдарлама аясында электрондық үкімет (eGov), «Smart City» жобалары, деректерді ашық басқару, цифрлық экономикаға көшу секілді бастамалар қолға алынды

[2]. Алайда, ЖИ-дің енгізілуі елдегі әлеуметтік-экономикалық теңсіздік, адами капитал тапшылығы, құқықтық реттеудің әлсіздігі сынды бірқатар жүйелі проблемалармен бетпе-бет келіп отыр [3].

Қазіргі жағдайда басты сұрақ туындайды: **Қазақстан жасанды интеллект дәуірінде тек технологияны тұтынушы ел болып қала ма, әлде оның дамуына белсенді қатысушы мемлекетке айнала ала ма?** Бұл сұрақ елдің тек экономикалық дамуына ғана емес, әлеуметтік әділеттілік, аймақтық теңдік, цифрлық инклюзия сияқты маңызды аспектілеріне де тікелей қатысты.

Мақалада Қазақстанның ЖИ дәуіріндегі мүмкіндіктері мен қауіптері, цифрлық трансформацияның қазіргі жағдайы мен әлеуеті, сондай-ақ ел алдында тұрған өзекті міндеттер мен оларды шешу жолдары қарастырылады.

Цифрлық трансформация ұғымы ЖИ-ді қоса алғанда, кең ауқымды технологиялардың (BigData, IoT, blockchain) қоғамдық және институционалдық жүйелерге ықпалы ретінде қарастырылады [4]. Бұл трансформация тек техникалық өзгерістерді емес, басқару мәдениеті мен шешім қабылдау процестерін де жаңғыртады.

Ғалымдар өз зерттеулерінде ЖИ-дің әлеуметтік-экономикалық даму үлгілеріне әсер ететінін нақты көрсетеді. Зерттеу нәтижесінде цифрлық шешімдер білім беру, заңнамалық жүйе мен экономикалық тетіктер арқылы ғана тиімді жүзеге асатыны дәлелденген. Олар Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстан сияқты дамушы елдерде институционалдық жетілмегендік, цифрлық теңсіздік, және адами капитал тапшылығы ЖИ енгізуге кедергі келтіретінін атап өтеді [4].

Қазақстандағы цифрлық трансформацияға арналған еңбектерде негізгі назар мемлекеттік басқару, экономика, білім және денсаулық сақтау салаларындағы өзгерістерге аударылады.

OECD (2023) есебінде Орталық Азия елдеріндегі ЖИ енгізу процестері салыстырмалы түрде талданған. Қазақстан бұл есепте инфрақұрылым, саяси ерік-жігер және цифрлық саясаттар тұрғысынан алда тұрған мемлекет ретінде көрсетілген. Алайда, құқықтық реттеудің әлсіздігі, дерек қорғанысының төмен деңгейі және кадрлық тапшылық Қазақстанды технологияны өндіруші емес, тұтынушы деңгейінде қалдыру қаупін тудырады [1].

Жасанды интеллект пен цифрлық трансформация - бұл Қазақстан үшін тек техникалық жетістік емес, қоғамдық даму мен әлеуметтік әділеттіліктің жаңа бағдары. Әдеби шолулар көрсеткендей, ЖИ тек жоғары технология емес, әлеуметтік-экономикалық институттарды қайта құрудың құралы ретінде қарастырылуы тиіс. Сондықтан цифрлық трансформацияны іске асыруда елге инклюзивті саясат, құқықтық база және адами капиталды дамытудың кешенді стратегиясы қажет.

Қазақстанда цифрлық трансформация соңғы онжылдықта мемлекеттік даму стратегиясының маңызды құрамдас бөлігіне айналды. Әсіресе «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасының (2018-2022) қабылдануы елде ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымды дамыту, цифрлық мемлекеттік қызметтерді енгізу, экономиканы цифрландыру және цифрлық сауаттылықты арттыру бағыттарын жүйелі жолға қоюға негіз болды [5].

Қазақстан электрондық үкімет (eGov.kz) жүйесін Орталық Азияда алғашқылардың бірі болып енгізді. Бүгінде 500-ден астам мемлекеттік қызмет онлайн форматта қолжетімді. Бұл - уақыт пен ресурстарды үнемдеуге, бюрократияны азайтуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, "eGov mobile", Ashyq, Kaspi.kz сынды платформалар азаматтардың күнделікті өміріне енді.

Банкинг, логистика, ауыл шаруашылығы және энергетика салаларында цифрлық шешімдер белсенді түрде енгізілуде. Мысалы, Kaspi.kz қосымшасы тек төлем жүйесі емес, тұтас финтех экожүйеге айналды. Бұл - цифрлық экономиканың нақты мысалы.

Қазіргі уақытта Қазақстанда интернеттің қолжетімділігі - 85% шамасында. 4G желісі негізгі қалаларды қамтығанымен, ауылдық жерлерде интернет жылдамдығы мен тұрақтылығы мәселесі өзекті болып отыр.

Қазақстанның цифрлық трансформациясындағы жетістіктерге қарамастан, институционалдық, инфрақұрылымдық және әлеуметтік сипаттағы бірқатар өзекті мәселелер бұл процестің тиімділігіне кедергі келтіруде (Кесте 1).

Кесте 1. Негізгі проблемалар мен міндеттер

№	Негізгі проблема	Сипаттамасы
1.	Цифрлық теңсіздік пен аймақтық алшақтық	Ауылдық және шалғай өңірлерде интернет сапасының төмендігі, инфрақұрылым мен құрылғылардың жетіспеуі
2.	Адами капитал мен білім беру сапасы	STEM бағытындағы білім берудің артта қалуы, ЖИ бойынша мамандардың жетіспеуі, әсіресе ауылдық аймақтарда
3.	Құқықтық және этикалық реттеудің әлсіздігі	Дербес деректерді қорғау, алгоритм әділеттілігі және ЖИ шешімдері бойынша заңнама жеткіліксіз
4.	Мемлекеттік стратегия мен мониторингтің әлсіздігі	Бағдарламалар мен бастамалар бар, бірақ олардың іске асуын бағалау мен ашықтығы төмен
5.	Технологиялық тәуелділік	Шетелдік платформаларға тәуелділік жоғары, отандық ЖИ эко жүйесі әлі толық қалыптаспаған

Аймақтық теңсіздік-Қазақстандағы цифрлық трансформацияның ең өзекті және жиі кездесетін проблемаларының бірі. Мегаполистер мен өңірлік орталықтар цифрлық қызметтер мен инфрақұрылымға әлдеқайда жақсы қол жеткізсе, ауылдық және

шалғай өңірлерде интернет сапасы төмен, құрылғылар мен техникалық база жетіспейді.

ЖИ мен цифрлық шешімдерді енгізуде басты мәселе - білікті кадрлардың тапшылығы. Қазақстанда IT мамандарының саны жыл сайын артып келеді, бірақ бұл жеткіліксіз. Көптеген мектептер мен ЖОО-ларда STEM бағытына, ЖИ алгоритмдеріне, деректермен жұмыс істеуге арналған оқыту бағдарламалары жаңартылмаған.

ЖИ технологияларын қолдану дербес деректерді қорғау, алгоритм этикасы, жауапкершілік және шешім қабылдаудағы транспаренттік мәселелерін туындатады. Қазақстанда бұл бағытта бірқатар заңдар қабылданғанымен, олар әлі де технологиялық өзгерістерге бейімделмеген.

OECD (2023) есебінде Қазақстанның құқықтық жүйесі баяу реакция беретін, нақты стандарттары жоқ жүйе ретінде сипатталады. Әсіресе мемлекеттік секторда ЖИ шешімдерінің қолданылуы қоғам сеніміне әсер ететін факторға айналуы мүмкін.

Цифрлық стратегиялар мен бағдарламалар бар, бірақ олардың орындалуын бағалау, деректерді ашық жариялау және нақты нәтижелерге жету тетіктері әлсіз. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасының нәтижелері бойынша бірқатар индикаторлар толық орындалмағаны байқалады.

Әдебиет

1. OECD. (2023). *Artificial Intelligence in the Public Sector: Case Studies from Central Asia*. Organisation for Economic Co-operation and Development. <https://www.oecd.org/gov/digital-government/ai-in-central-asia>

2. UNDP Kazakhstan. (2022). *Digital Transformation and Human Development in Kazakhstan: Challenges and Opportunities*. United Nations Development Programme. <https://www.undp.org/kazakhstan/publications>

3. Mamanazarov, S., & Khajiyeva, M. (2025). Innovating Human Capital Development: The Role of Education, Law, and Economics Through Digital Transformation. *Qubahan Academic Journal*. <https://journal.qubahan.com/index.php/qaj/article/view/1698>

4. Moldabekova, A., & Zhidebekkyzy, A. (2025). AI-Driven Corporate Governance: A Global Perspective on Implementation and Effectiveness. *Social Development Studies*. https://savearchive.zbw.eu/bitstream/11159/709404/1/1930988761_0.pdf

5. Jakiev, A. M., & Abdykhalykov, K. A. (2025). Kazakhstan Journal for Oil & Gas Industry. *Elibrary.ru*. <https://elibrary.ru/item.asp?id=82340619>

**Дауларды реттеуде татуластыру әдістерін қолданудың
тарихи аспектілері**

Пиржанова А.С., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются вопросы формирования института медиации. Определяются содержание примирения, способы медиации.

Abstract

The article discusses the issues of the formation of the mediation institute. The content of reconciliation and mediation methods are determined.

Тарихи тұрғыдан қақтығыстарды шешуде медиация сияқты әдістер бұрыннан бар. Медиация бұрын қалыптасқан және қазіргі уақытта болған түрде қолданылған деп айтуға болмайды. Дауларды шешудің ұқсас әдістері келіссөздер тығырыққа тірелген жағдайларда көбірек қолданылды және табысқа жету үшін дауласушы тараптардың бір-бірінің көзқарастарын түсінуі және қабылдауы қажет болды. Көптеген ғасырлар бұрын адамдар елеулі келіспеушіліктерді шешу кезінде нормаларды немесе иерархиялық тәртіпті қолданудан гөрі келіссөздер арқылы өміршең және өзара тиімді шешімге қол жеткізу оңайырақ екеніне көз жеткізді.

Татуласу деп қылмыспен бұзылған қатынастарды қалпына келтіру арқылы кінәлі мен жәбірленуші арасындағы қылмыстық-құқықтық жанжалды тоқтату түсінілуі керек. Жәбірленуші, кінәлі және тараптардың татуласуына байланысты қылмыстық істі тоқтату туралы шешім қабылдайтын лауазымды адамдар татуласу субъектілері болып табылады.

Дауларды шешудің татуластыру әдістері алғашқы қоғам өмір сүрген кезден бастап қолданылғаны белгілі. Қақтығыстарды шешу үшін үшінші бейтарап тарапты тарту қажеттілігі, ең алдымен, өмір сүруге деген ұмтылыс болды (жеке адамдар немесе топтар, атап айтқанда қарабайыр тайпалар). Бұл татуласу әдістерін бірінші болып діни қызметкерлер мен көсемдер қолданды, олар осылайша тайпаның өзіне қауіп төндіретін кісі өлтіру мен зорлық-зомбылықты тоқтатты. Бұл жағдайларда делдалдар көбінесе діни қызметкерлер болды. Медиация халықаралық дауларды шешуде белсенді қолданылды. Бұл әртүрлі жолдармен аталды: «делдалдық», «өтініш», «жақсы қызмет көрсету».

Медиация қазіргі мағынасында XX ғасырдың екінші жартысында дами бастады. Ең алдымен, англо-саксон құқығы елдерінде - АҚШ, Австралия, Ұлыбритания, содан кейін ол біртіндеп Еуропада тарала бастады. Кейіннен дауды шешудің мұндай тәсілі Еуропа елдерінде, ал қазіргі уақытта Жапония, Қытай, Корея, Үндістан және тағы басқа елдерде белсенді түрде қолданады. [1, 156]

Медиацияны қолданудың алғашқы әрекеттері, әдетте, отбасылық қатынастар саласындағы дауларды шешу кезінде жасалды. Уақыт өте келе медиация отбасылық қақтығыстардан бастап коммерциялық және қоғамдық саладағы күрделі көпжақты қақтығыстарға дейінгі кең ауқымды дауларды шешуде танылды. Ірі бизнес саласында да медиацияны қолдану тәжірибесі үлкен қызығушылық тудырады. Бірнеше ондаған жылдар бойы американдық корпорациялар оны өз қызметтерінде табысты пайдаланады, себебі олар медиация арқылы өзара тиімді шешім табуға тырысқаннан кейін ғана сотқа жүгінеді. Бұл сотқа берілетін талаптардан жүздеген миллион долларларды үнемдеуге мүмкіндік береді.

Медиация (латын тілінен аударғанда *mediare* – делдалдық ету) - өз ерікті келісімі негізінде тараптар - медиатордың көмегімен қос тарапты бірдей қанағаттандыратын және олардың өзара қолайлы шешімге қол жеткізуі мақсатында дауларды соттан тыс шешу түрі. Демек, медиация істі сотқа жеткізбей реттеуді көздейді [2, 136].

Дауларды шешу үшін делдалдарды қолдану ежелгі заманнан бері байқалып келеді, тарихшылар мұндай жағдайларды финикиялықтар мен Вавилон саудасында да атап өтеді. Ежелгі Грецияда делдалдарды қолдану тәжірибесі болған (*proxenetas*), Юстиниан кодексінен бастап (б.з. 530-533) Рим құқығы медиацияны мойындады. Римдіктер «делдал» ұғымына қатысты әртүрлі терминдерді қолданды - *internuncius*, *medium*, *intercessor*, *philantropus*, *interpolator*, *conciliator*, *interlocutor*, *interpres*, және, сайып келгенде, медиатор. Кейбір дәстүрлі мәдениеттерде делдалдың фигурасы діни қызметкерлермен немесе тайпа көсемдерімен бірге ерекше құрметпен қаралды.

Әлемдік тәжірибе бізге медиацияны заңнамалық тұрғыдан бекітудің көптеген мысалдарын ұсынады. Тиісті актілер АҚШ, Австрия, Германияда қабылданды. Еуропалық комиссия медиатор кодексін бекітті, ал Еуропалық Одақ медиаторлардың қызметін реттейтін бірқатар директивалар шығарды. Медиация туралы үлгілік заңды БҰҰ-ның халықаралық сауда құқығы жөніндегі комиссиясы (UNCITRAL) әзірледі, оған Түсіндірме жазбада осы институт өз қолданысын тауып жатқан елдерде медиация барысында қол жеткізілген келісімнің құқықтық әсері мен міндеттілігі бойынша қызықты шолу қамтылады [1, 236].

Ерікті медиаторларды қолданатын эксперименттік Медиация бағдарламалары АҚШ-та 1970 жылдардың басында бірнеше ірі

қалаларда басталды. Олардың сәтті болғаны соншалық, алдағы екі онжылдықта бүкіл ел бойынша жүздеген басқа бағдарламалар өткізілді және қазіргі уақытта Америка Құрама Штаттарында медиация тәжірибесі кең таралған.

АҚШ-тың сот практикасы даулардың көпшілігін сотқа дейін өз еркімен шешуге бағытталған, ал судья сотты тоқтатып, тараптарға медиатормен жұмыс істеуге кеңес бере алады. Экономика, саясат, бизнес саласындағы медиаторларсыз бұл елде бірде-бір маңызды келіссөздер процесі өтпейді, Медиация мәселелерін жариялайтын журналдар шығарылады (Медиация бойынша тоқсан сайынғы журнал). Американдық арбитраж қауымдастығы (American Arbitration Association) ішкі дауларды қарау кезінде қолданылатын аралық (арбитраж) және медиация Ережелерін бекітті.

Бейтарап делдалдың қатысуымен татуласу процедурасы Ұлыбританияда өте танымал, тіпті арнайы қызмет бар - жедел желі, онда сіз елдің кез келген шетінен қоңырау шала аласыз, жанжалды сипаттай аласыз, медиаторға қатысты өз қалауыңыз бар және сізге сіздің талаптарыңызға сәйкес келетін мамандардың толық тізімі ұсынылады. Процедураның міндеттілігі тұрғысынан Ұлыбританияда егер тараптардың бірі сот ұсынған медиация процедурасынан бас тартса, ол істі жеңіп алса да, барлық сот шығындарын көтеруі керек [3, 142-143б].

Германияда медиация Әділет жүйесіне үйлесімді түрде енгізілген. Мысалы, делдалдар тікелей соттарда жұмыс істейді, бұл ықтимал сот процестерінің санын айтарлықтай азайтады. Бүгінгі таңда медиация тек отбасылық істер бойынша ғана емес, сонымен қатар жалпы юрисдикция соттары, әкімшілік соттар және т.б. неміс заң мектептерінің көпшілігінде медиацияның тұрақты курсы енгізілген. Яғни, заң факультетінен бітіргендердің барлығы медиация курсынан өтеді [4, 6б].

Дегенмен, барлық елдерде «медиатор» мамандығы жеке мамандық ретінде ресми таныла бермейді. Көбінесе ол негізгі мамандыққа қосымша мамандық ретінде қарастырылады.

Австрияда көптеген ұйымдар медиаторлардың қызметіне жүгінеді, бірақ медиаторлардың клиенттері оларға тиісті сапалы қызметтер көрсетілгенін растай алмайды. Қызықты факт - Австрия заңнамасында қолда бар сот ісін жүргізуге байланысты жүргізілетін медиацияның нәтижелері бойынша келісімді сот тануы мүмкін, ал сотқа дейінгі медиацияның нәтижесі сот қорғауын алмайды деп көзделеді.

Гонконгта медиация нәтижелері бойынша келісім Үндістандағыдай қолданылады, бірақ олардың арасында дауларды аралық сотқа (арбитражға) беру туралы келісім болған тараптарға ғана қатысты (бұл ескертпеге қарамастан, тараптар қандай да бір себептермен медиация рәсімін таңдағанын білдіреді).

Сараптамалық бағалаулар бойынша Қытайдағы даулардың шамамен 30 пайызы соттан тыс шешіледі. Осы елде, сондай-ақ Венгрия мен Кореяда, егер тараптар медиация шеңберінде келісімге қол жеткізсе және оны аралық соттардың (төреліктің) қарауы үшін көзделген тәртіппен бекітсе, мұндай келісім аралық шешімнің (төреліктің) күшіне ие болады және тиісті тәртіппен орындалуға тиіс. Бұл рәсім медиация қорытындылары бойынша келісімді бекітуді талап етпей, бітімгершілік келісімдер үшін көзделгендей, медиативтік келісімдерге сот ісін жүргізудің болуына қарамастан, оларды орындауға мемлекеттік мәжбүрлеу мүмкіндігін де, олардың заңдылығын мемлекеттік қадағалауды да ұсынуға мүмкіндік береді.

Медиация процедуралары, атап айтқанда медиация, ішкі дауларды шешу құралы ретінде дәстүрлі түрде Жапонияда кең таралды. Жапонияның іскер топтарының дауларды шешудің балама әдістеріне деген міндеттемесі дәстүрлі түрде этикалық тараппен байланысты болды - келіспеушіліктерді шешу тәсілі ретінде мемлекеттік сотты таңдауға теріс көзқарас.

Қорытындылай келе, көптеген елдерде медиаторлар қауымдастығы бар екенін атап өтуге болады, олардың қызметі сол қауымдастықтардың ішінде жасалынатын ішкі актімен реттеледі, бұл өзін-өзі реттеу актісі деп аталады.

Медиация-бұл адами қатынастардың даму тарихына терең енген, бірақ XX ғасырдың екінші жартысында жанжалды жағдайларды қарастырудың заманауи технологиясы ретінде қалыптасқан дауларды шешу тәсілі. Медиация процедурасы-бұл құрылымдық процесс, медиацияның өзі-құқық, психология, әлеуметтану, лингвистика, конфликтология сияқты білім салаларын біріктіретін пәнаралық сала. Медиация процесінің басты артықшылығы-тараптардың жанжалдың маңызды аспектілері бойынша шешім іздеудегі белсенді ұстанымы. Медиацияда бейресми рәсім ретінде тараптар құпиялылық қағидатын қатаң ұстанады, бұл қатысушыларға бет-әлпетін жоғалтпай және өз беделіне нұқсан келтірместен жанжалдан шығуға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1.Есеналиев А. Медиация институты: Отандық және шетелдік тәжірибе: оқу-әдістемелік құрал. Шымкент: 2018.-36 б.

2. Мусабаева Г. Н. Основы медиации: учебно-методическое пособие. СКГУ им. М. Козыбаева-Петропавловск: 2017.-150 с.

3.Романова А. Н., Иманбаев С. М. «Сравнительно-правовой анализ института медиации по уголовно-процессуальному законодательству Республики Казахстан, США и Великобритании». // Ғылым. - 2021. - № 2 (69). - С. 140–146.

4.Арынбаев Н. «Германия мектептерінде медиация курстары оқытылады» // Заң. - 2013. - № 3. - 3–8 б.

Елпанова М.А., э.ғ.к., доцент,
Примжанова А.А., аға оқытушы,
Қызылорда ашық университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье цифровизация экономики Казахстана в условиях модернизации рассматривается как ключевой фактор экономического развития. Анализируются характерные особенности трактовки понятия «цифровая экономика». В качестве основного фактора роста многих отраслей экономики обозначена необходимость цифровизации экономики Казахстана, показана сущность и роль цифровизации.

Abstract

The article considers the digitalization of Kazakhstan's economy in the context of modernization as a key factor in economic development. The characteristic features of the interpretation of the concept of «digital economy» are analyzed. The necessity of digitalization of Kazakhstan's economy is identified as the main growth factor in many sectors of the economy, and the essence and role of digitalization are shown.

Соңғы онжылдықтарда әлем жаңа типтегі экономикаға бет бұруда, мұнда цифрлық технологиялар оны қалыптастырудың негізгі құралына айналуда. Қазіргі жағдайда ақпараттық технологиялар мен цифрлық трансформация технологиялық өзгерістердің негізгі факторы және жекелеген кәсіпорындар деңгейінде де, елдер мен ұлттықтан жоғары бірлестіктер деңгейінде де бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етудің шарты болып табылады, бұл барлық экономикалық және өндірістік үдерістерді қайта құруға, өнімділікті түбегейлі арттыруға, тауарлар мен қызметтердің сапасын арттыруға және өзіндік құнын төмендетуге әкеледі [1].

Цифрландыру- өңірдің әлеуметтік және экономикалық тұрақтылығының негізі бола отырып, басқару үдерістерін оңтайландыруға, саяси үдерістерді жетілдіруге және ашықтығын арттыруға, экономиканың барлық салаларында нәтижелілік пен бәсекеге қабілеттілікті арттыруға алып келеді, жоғары өнімді жұмыс орындарын құруды қамтамасыз етеді, әлеуметтік инфрақұрылымды дамытуға және қоршаған ортаны сақтауға ықпал етеді.

Шартты түрде цифрлық экономиканың қалыптасу кезеңдерін келесідей тұжырымдауға болады [2]:

1. Логистика дәуірі. Табыс алудың негізгі тәсілі тауарды сатып алушыға жеткізу. Дәл осы жағдай саудагерлерді (кәсіпкерлерді) географиялық тұрғыдан алыс елдерге қауіпті экспедициялар

ұйымдастыруға мәжбүр етті, бұл үлкен географиялық ашылуларға әкелді. Баға белгілеу құрылымындағы көлік шығыстары ол кезде 95% - дан астам болды. Дәуірдің кейіпкерлерін Джакомо, Медичи, Фернанд Магеллан, Дж. П. Морган деп санауға болады.

2.Ритейл дәуірі. Бұл дәуір механикаландырылған көліктің дамуымен басталды. Табыс алудың негізгі тұжырымдамасы тауарды тікелей соңғы тұтынушыға жеткізу. Табыстың қалыптасуының негізгі орны сауда желілері болды. Дәуірдің ең көрнекті өкілдері-Ингвар Кампард, Сэм Уолтон, Ричард Брэнсон.

3.Ақпарат дәуірі. Интернеттің пайда болуы сатып алушыны бизнеске одан да жақын құрады. Сатып алу мінез-құлқы да, оны зерттеу әдістері де өзгерді. Өндірушілер жаңа құралдарды алып, үйренді тұтынушының мінез-құлқын жаңаша зерттеу. Интернет желісінде таргеттеу белгілі бір сатып алушыға қажет нәрсені ұсынуға мүмкіндік берді. Осы дәуірдегі бизнес жетістіктерінің мысалдарын Пьер Омидьяр, Джефф Безос және Джек Ма көрсетті.

4. Білім дәуірі. Ларри Пейдж, Марк Цукерберг және Аркадий Волож бастаған компаниялар соңғы экономикалық тарихты жазады. Олардың компаниялары желіде ақпарат жинап, оны зерттеп, база жасап, сандық профильді қалыптастыру үшін тұтынушының мінез-құлқы туралы білім басқару мақсатын құрды.

Бүгінгі таңда ғылыми басылымдарда көбінесе анықтама берілген электрондық бизнес пен электрондық коммерциямен байланысты цифрлық технологияларға негізделген экономикалық қызмет, нәтижесінде электрондық тауарлар мен қызметтер өндіріледі және сатылады. Электрондық экономика қызметтері мен тауарлары үшін есеп айырысулар көбінесе электрондық ақшамен жүргізіледі. Біз бұл түсіндірмемен келісе алмаймыз, «егер сіз оны ұстанатын болсаңыз, онда барлық нақты сектор сандық экономика түседі, ал бұл олай емес. Цифрландыру экономиканың барлық салалары мен қоғам өміріне қатысты. Цифрлық трансформация арқылы қол жеткізілген цифрлық экономика кеңейтілген тәсілді қажет етеді [3].

Ақпараттық технологиялар нарығын зерттеуге мамандандырылған американдық компанияның жетекші кеңесшілері, Gartner Inc «Цифрлық бизнес» - бұл жаңа деген анықтама тұжырымдалды адамдарды, бизнесті, заттарды қамтитын бизнес моделі; ақпараттық технологияларды қолдану арқылы бүкіл әлем үшін ауқымды, интернет және олардың барлық қасиеттері, барлығына тиімді жеке қызмет көрсетуді ұсынады.

Қазіргі уақытта «цифрландыру» термині тар және кең мағынада қолданылады. Тар мағынада цифрландыру түрлендіру деп түсініледі көп жағдайда ақпарат сандық түрде жүреді шығындарды азайту, жаңа мүмкіндіктердің пайда болуы және т. б. Цифрлық трансформация идеясы бүкіл әлемді қамтуда. Тіпті күнделікті өмірде оның көптеген белгілерін табуға болады. ҚР Үкіметі

трансформацияны «цифрлық экономика» түрінде құру және қолдану туралы шешім қабылдады [4].

Цифрлық экономиканың көптеген артықшылықтары бар. Ол төлемдердің құнын төмендетеді және жаңа табыс көздерін ашады. Онлайн қызметтердің құны дәстүрлі экономикаға қарағанда төмен, ал мемлекеттік және коммерциялық қызметтердің өздері қол жетімді. Сонымен қатар, цифрлық әлемдегі тауарлар мен қызметтер жаһандық нарыққа тез еніп, әлемнің кез келген нүктесінде адамдарға қол жетімді бола алады. Ұсынылған өнім дереу тұтынушының қажеттіліктеріне қарай өзгертілуі мүмкін.

Цифрлық экономика-бұл интернет, мобильді және сенсорлық желілер сияқты платформалар арқылы жүзеге асырылатын экономикалық және әлеуметтік іс-шаралардың ғаламдық желісі. Шын мәнінде, бұл интернетке қол жеткізуге мүмкіндік беретін қасиеттерге негізделген экономика моделі. Ал бұл еңбек өнімділігін, компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру, өндіріс шығындарын азайту үшін жақсы мүмкіндіктер. Цифрлық экономика дәуірінде адамның қажеттіліктері әлдеқайда жақсы қанағаттандырылуы мүмкін.

Цифрлық экономиканың табысты жұмыс істеуі үшін үш элемент қажет – инфрақұрылым (Интернетке, БҚ, телекоммуникацияларға қол жеткізу), электрондық бизнес (компьютерлік желілер арқылы шаруашылық қызметті жүргізу), электрондық коммерция (тауарларды интернет арқылы дистрибуциялау).

Цифрландыру бүкіл әлемдегі адамдардың күнделікті өміріне тез еніп, компанияларға жаңа өнімдер мен қызметтерді дамыту және жұмыс әдістерін жаңарту, өндірістік үдерістерді, тарату арналарын және жеткізушілермен және клиенттермен өзара әрекеттесу тәсілдерін өзгерту үшін жаңа мүмкіндіктер ұсынады.

Қазақстан экономикасын цифрландыру-көптеген салалар үшін негізгі өсу факторы болып табылады. Бүгінде Қазақстан трендте, оның цифрлық экономикасы БРИКС елдері сияқты салыстырмалы елдермен ұқсас қарқынмен өсуде, бірақ бұл әлі де жеткіліксіз. Экономикаға айтарлықтай артықшылықтар беретін серпіліс қажет.

Қазақстан экономикасы табиғи ресурстар мен өндіруші салаларға қатты тәуелді және жаһандық экономикалық және салалық динамикадағы тұрақты өзгерістер бәсекеге қабілеттілікті сақтау міндетін қиындатты. Экономиканы әртараптандыру шеңберінде өсудің жаңа бағыттарын зерделейтін, сондай-ақ жекелеген секторларда неғұрлым жоғары құнды жетілдететін, осылайша ЖІӨ-нің одан әрі өсуіне ықпал ететін уақыт жетті. Цифрландыру Қазақстан үшін негізгі шаруашылық қызмет түрі – шикізат секторында қосымша құн жасау үшін әлеуетке ие, бірақ бұл ретте ол басқа секторлардағы әлеуетті әртараптандыруға және іске асыруға ықпал етеді, кәсіпкерлік қызметті ынталандырады.

Сонымен, цифрлық экономика-бұл нақты экономиканы автоматтандырылған басқару болып табылады, сондықтан өңіраралық ынтымақтастық форумында білім беруге, туризм мен өнеркәсіптік кооперацияны дамытуға, денсаулық сақтауға және жұмысшы кәсіптерінің беделін арттыруға, Жібек жолы шеңберінде «ақылды» қалалар мен теміржол магистральдарын салуға зор көңіл бөлінді, бұл Еуразиялық Одақтың дамуына синергетикалық әсер беруге тиіс. Әлбетте, экономиканы цифрландыру-бұл жаһандану мен цифрлық технологиялардың дамуына байланысты объективті үдеріс.

Әдебиет

1. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы /Күшін жойған/ Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы. Күші жойылды - Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 17 мамырдағы № 311 қаулысымен жаңартылған.

<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827/links>(жүгінген күні 25.08.2025)

2.«Қазақстан экономикасының трансформациясы». Астана: «IndigoPrint» баспаханасы, 2019. – 344 б.
https://www.kas.de/documents/266501/266550/Book_KAZ_final.pdf/b15e6094-e947-09c9-b164-754d4f12e43b?version=1.0&t=1570186802886
(жүгінген күні 25.08.2025)

3.Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 10 қаңтардағы Жолдауы. //URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1800002018>(жүгінген күні 25.08.2025)

4.2023-2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 269 қаулысы. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000269>
(жүгінген күні 25.08.2025).

**Цифрландыру дәуіріндегі тұрғын үй-коммуналдық жүйесін
жаңғырту ерекшеліктері**

Бимурзаева А.А., э.ғ.м.,
Еримбетова Б.А., э.ғ.м.,
Ахметова Г.Я., аға оқытушы
Қызылорда ашық университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Жилищно-коммунальное хозяйство РК характеризуется наличием ряда сложных проблем, которые можно решить путем совершенствования системы управления, в том числе за счет внедрения цифровых технологий. Услуги, оказываемые жилищно-коммунальным хозяйством, являются одним из основных жизненных благ, определяющих уровень жизни населения, так как особенно остро ощущается удовлетворение или потребность населения в них.

Abstract

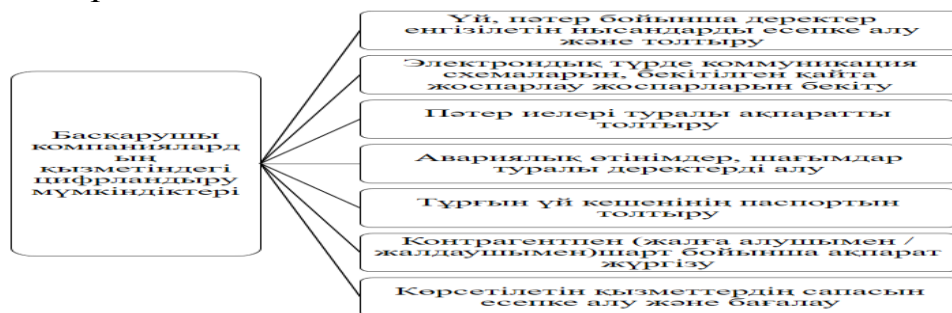
The housing and communal services sector of the Republic of Kazakhstan is characterized by a number of complex problems that can be solved by improving the management system, including through the introduction of digital technologies. The services provided by the housing and communal services are one of the main vital goods that determine the standard of living of the population, since the satisfaction or need of the population for them is especially acute.

Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығында цифрландыруды енгізу үрдістері туралы айта отырып, бірден бұл дегентекақпаратты енгізу ғана емес екенін атап өту керек, тұрғын үй кешені саласындағы кәсіпорындардың жұмысына технологияларды және цифрлық бизнес-үдерістерге түбегейлі жаңа, инновациялық тәсілдерді қолдана отырып басқа қырынан дамыту деп түсінуге де болады [1]. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы бойынша елде, технологиялар адам қызметінің барлық салаларында жүзеге асырылады, алайда, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығында болып жатқан түрлендіру стратегиясын таза түрде цифрландыру деп атауға болмайды. Бұл оцифровка, яғни, тезірек «цифрландыру», ол есепке алу үдерістерін, технологиялық және бизнес-үдерістердегі елеулі өзгерістерді автоматтандырудан тұрады [2].

Смарт шарттар (ақылды келісімшарттар) жасау кезінде блокчейнді пайдалану шарттық қатынастар үдерістерін жеделдетуге, оларды ашық ету және болашақта олардың жалған немесе өзгеру мүмкіндігін болдырмайтын деңгейге жеткізеді. Электрондық дауыс беруді өткізу мүмкіндігінің болуы тұрғындардың шұғыл мәселелерін

шешуді жеделдетуге көмек береді. Электрондық дауыс беру, соның ішінде басқарушы компанияның жұмысын объективті бағалауға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта қазақстандық ақпараттық жүйелер нарығында бірнеше ондаған түрлі шешімдер бар. Шешімдердің негізгі түрлері: басқарушы компаниялармен жұмыс істеуге арналған шешімдер; ресурстармен жабдықтау ұйымдарымен жұмыс істеу үшін шешімдер; жергілікті атқарушы органдармен жұмыс істеу үшін шешімдер. Олардың көпшілігі басқарушы компаниялармен жұмыс істеуге бағытталған, яғни, тұрғындар мобильді клиенттері мен веб-интерфейсі бар. Цифрландырудың басқарушы компаниялардағы мүмкіндіктері 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1. Басқарушы компаниялар қызметіндегі цифрландыру мүмкіндіктері

Қазақстандық АТ-компаниялардың әзірлемелері аса перспективалы болып табылады, өйткені олар тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығының қазақстандық тәжірибесін ескереді. Жалғыз минус, олардың көпшілігі дерлік өздерінің көбейтілмейтін (тираж жоқ) платформаларының негізінде құрылған, яғни олар әрдайым бухгалтерлік есеп жүйесіне дұрыс интеграцияланбайды және әзірлеушілерге қатты тәуелді.

Бүгінгі таңда Қазақстан нарығында ақпараттық ресурстармен қамтамасыз ететін ұйымдарды автоматтандыруға бағытталған жүйелер бар [3].

Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығында цифрлық қызметтерді енгізудің негізгі мәселесі адамның қауіп-қатері және ол көбінесе психологиялық деңгейде. Сонымен қатар, әрқашан меншік иелері мен басшылар өзгертуге дайын емес парадигма оның санасында, тіпті жеткілікті дамыған адамдар үшін де қиындыққа соғуы мүмкін. Көп жағдайларда қызметкерлермен үлкен сұрақтар пайда болады, яғни, ол сұрақтар жаппай қысқарту немесе қайта оқытуға алып келеді. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық компаниялары цифрландыру дәуірінде бірқатар сын-тегеуріндермен бетпе-бет келуде: артық реттеушілік қысым, технологиялардың қарқынды дамуы, бәсекелестіктің артуы, күрделі нарықтық жағдайлар

өршіп түсуде. Бірақ бұл міндеттер цифрландыру арқылы шешілмейді. Цифрлық экономикада басты сөз – экономика, барлық қиындықтар мен мәселелерді реттеу мен басқару заттары интернетте емес, біздің шенеуніктерде деп санауға болады.

Цифрлық тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығында қауіпсіздік саласы үшін ең перспективалы Интернет заттары үшін сымсыз деректерді беру және желі құру технологиялары LoRaWAN, NB-Ion, NB-Fi, Goodman және т. б. болып табылады. Болашақта желілерде Интернет заттарын қауіпсіз пайдалану үшін операторлар 5G кеңінен енгізіледі делінген, бірақ бұл жерде мерзімдер мен орнату шығындары мәселесін ескере кету қажет [2].

Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы саласының құрылымдық күрделілігі, оның құрамына кіретін элементтер және басқа ұйымдармен бағыныстылығы экономика салалары оны зерттеу кезінде құрылымдық және экожүйелік тәсілдерді қолдану ерекшеліктері негіз болды. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығында көрсетілген позициялардан қарастыра отырып, оның жүйесін институционалдық қайта құрулар векторына сәйкес дамуын қамтамасыз ете отырып, өзін-өзі ұйымдастыра алатын сала болып табылады. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық саласын инновациялық дамытумен қамтамасыз ету қажетті ресурстарды тартуды талап етеді. Қазіргі жағдайда ерекше мәнге ие мынадай ресурстық қамтамасыз ету көздері бар: инвестиция көздері, озық технологиялар көзі, энергия көзі (зияткерлік және физикалық). Қалалық кеңістікті цифрландыру, өз кезегінде, шаруашылық қызметке ақпараттандыру жүйесін енгізу үдерісі арттыру үшін ақпараттық технологияларды пайдалану және қалалық ресурстарды басқару сапасы, тиімділікті арттыру қалалардағы мемлекеттік және муниципалды қызметі, бағдарлаған кезде қалалардың бәсекеге қабілеттілігін адамға инновациялық даму. Цифрландырудың негізгі мақсаты қала кеңістігін дамыту, оның тиімділігін арттыру оның шеңберіндегі адамдардың қызметі, сондай-ақ бәсекеге қабілетті адами капитал тарту [4].

Сонымен, цифрландыру саласындағы тиімді қызмет үшін қала кеңістігінің экономикалық тиімділігін бағалау қажет аумақтардың коммерциялық қызметі, бюджеттік қамтамасыз етілу деңгейі, ұқсас жобаларды енгізу тәжірибесі, ақпараттық-телекоммуникациялық инфрақұрылым аумақты цифрландыруға маңызды болып табылады.

Әдебиет

1. Тұрғын үй-коммуналдық инфрақұрылымды дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000736>

2. Попов А.А. «Трансформация системы управления жилищно-коммунальным хозяйством в условиях цифровизации». Университетская книга. 2017.

3.«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы /Күшін жойған/ Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы. Күші жойылды - Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 17 мамырдағы № 311 қаулысымен жаңартылған. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827/links>

4.Черняк В.З. Экономика города. Учебное пособие для бакалавров. Изд-во «Кнорус», 2020.-360 с.

ӘӨЖ 366,5:001895

Тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы инновациялар

Адамбаева А.С., з.ғ.м,
Тулеген Б.А., «Құқықтану» БББ,
Ю-23-1 оқу тобының студенті,
Қызылорда ашық университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются особенности защиты прав потребителей, как основной фактор нововведений. Потребители играют ключевую роль на рынке. Обеспечение прав потребителей способствует формированию справедливой и стабильной экономики. Закон РК «О защите прав потребителей» определяет, что права потребителей это гарантии безопасности покупателей в получении качественного товара или услуг, не будут обмануты, а также смогут вернуть или обменять продукт при необходимости.

Abstract

The article examines the specifics of consumer rights protection as the main factor of innovation. Consumers play a key role in the market. Ensuring consumer rights contributes to the formation of a fair and stable economy. The Law of the Republic of Kazakhstan "On the Protection of Consumer Rights" defines that consumer rights are guarantees of the safety of buyers in receiving quality goods or services, will not be deceived, and will also be able to return or exchange the product if necessary.

Қазіргі заманда тауарлар мен қызметтер нарығы қарқынды дамып, цифрлық трансформация технологиялық өзгерістердің негізгі факторы және тұтынушылардың құқығын қорғау саласындағы өзгерістер тұтынушы мен өндіруші арасындағы қарым-қатынасты мүлде жаңа деңгейге көтеруде. Алайда нарықтағы қарқынды даму тұтынушылардың құқықтарын бұзу тәуекелдерін де арттырып отыр.

Осыған байланысты тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласында инновациялық тәсілдерді қолдану – өзекті қажеттілікке айналды.

Тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың маңыздылығы олардың құқықтарын қорғау – әділ және тұрақты экономиканың кепілі. Қазақстан Республикасының «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» заңы әрбір азаматтың қауіпсіз, сапалы тауар мен қызмет алуға, сондай-ақ алданбауға, еркін таңдауға құқығы бар екенін айқындайды. Дегенмен, бүгінде: жалған жарнама, сапасыз өнім, онлайн алаяқтық, қиындық туғызатын қайтару және шағым жолдары сияқты мәселелер жиі кездесуде [1].

Соңғы жылдардағы COVID-19 пандемиясы мен онымен байланысты карантиндік шектеулер электрондық сауданың қарқынды дамуына серпін берді. Нарықтағы бағалармен салыстырғанда «қолжетімді» баға, үйден шықпай-ақ сатып алу мүмкіндігі, сатушымен бетпе-бет келмеу сияқты артықшылықтар онлайн-шопингті тартымды етеді. Уақыт үнемдеу тұрғысынан бұл тәсіл әрі сатушыға, әрі тұтынушыға ыңғайлы. Сонымен қатар, тұтынушы өз үйінде отырып-ақ ұқсас тауарлардың бағаларын салыстыра алады.

Көп жағдайда тұтынушы онлайн сатып алуды эмоцияға еріп жасайды – басқа сатып алушылардың пікірлерімен таныспай, сатушының реквизиттері мен байланыс деректерін, орналасқан жерін қарастырмай жатады. «Күткеніміз – шындыққа сай келмеді» деген қанатты сөз дәл осы электрондық сауданың дамуымен тығыз байланысты. Тұтынушы алған тауарына үнемі риза бола бермейді. Тауар түсі немесе өлшемі сәйкес келмеуі мүмкін, ал кейде тұтынушы мүлдем басқа тауар алады немесе мүлде ала алмай қалуы мүмкін. Мұндай жағдайларда тұтынушы өз құқықтарын қорғау қажеттігін түсіне бастайды [2].

Осылайша, тұтынушылардың құқықтары әрі дәстүрлі бөлшек саудада, әрі электрондық саудада бұзылуда. Сатушылар тауарды айырбастауға немесе қайтаруға келісім бермейді, тұтынушылардың жазбаша талаптарына жауап бермейді.

Алайда мемлекеттік деңгейде eGov.kz платформасы арқылы онлайн шағым беру, қызмет көрсету сапасына баға беру, кәсіпкерлік нысандарды бақылау сияқты қызметтер қолжетімді. Сондай-ақ, тұтынушылар үшін арнайы жасалған мобильді қосымшалар да бар. Мысалы, «Тұтынушы құқығы» қосымшасы арқылы азаматтар өз құқықтарын біліп, заңға сүйене отырып тез арада әрекет ету жолдары ұсынылады.

Статистика тұтынушылардың құқықтарын қорғау жөніндегі уәкілетті органға жүгінулер санының үнемі артып келе жатқанын көрсетеді. Бұл өз кезегінде, сатушылар тарапынан тұтынушылар құқықтарының бұзылу жағдайларының жылдан-жылға көбейіп жатқанын білдіреді. Бөлшек саудада жиі кездесетін құқық бұзушылықтарға – сапалы немесе сапасыз тауарларды қайтару

мәселелері жатады. Мұндай бұзушылықтардың себептерінің бірі – тұтынушылардың өз құқықтарын білмеуі. . Мысалы, Бүгінде көптеген компаниялар тұтынушылардың сұранысына бірден жауап беру үшін чат-боттар қолдануда. Олар қарапайым сұрақтарға жауап беріп қана қоймай, тұтынушыны дұрыс мекенге бағыттайды немесе қажетті құжаттарды ұсына алады [3].

Тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы инновациялардың тиімділігі мен қиындықтары:

Тиімділігі-уақтылы ақпарат алу;-құқықтарды қорғауда жеделдік;-бюрократияның азаюы;

Тұтынушы белсенділігінің артуы. Қиындықтар-кейбір азаматтар цифрлық сауаттылықтың төмендігінен бұл жүйелерді пайдалана алмайды,-жана технологиялар қымбат болуы мүмкін,-Заңнаманың өзгерістерге баяу бейімделуі [4].

Сонымен қорытынды тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы инновациялар – нарықтағы әділдік пен сенімділікті арттырудың басты тетігі. Бұл бағыттағы технологиялық жетістіктер тұтынушы мүддесін қорғауға жаңа мүмкіндіктер беріп қана қоймай, жалпы қоғамдағы құқықтық мәдениеттің дамуына жол ашады. Алдағы уақытта бұл салада толық цифрландыру, автоматтандыру және халықаралық тәжірибені ендіру арқылы жаңа серпілістер күтілуде. Әлбетте тұтынушы да, өндіруші де өзара жауапкершілікті сезінетін болса, ашық әрі әділетті нарықта – инновация арқылы ғана мүмкіндік береді.

Әдебиет

1.Қазақстан Республикасының Заңы. *«Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы»*. – Астана: Әділет министрлігі, 2010. – 25 б.

2.Әбдіров Қ. *Қазақстанда тұтынушылардың құқықтарын қорғау жүйесі және оның даму бағыттары*. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 112–118-бб.

3.Дүйсенова М.А. *Цифрлық экономика жағдайында тұтынушылар құқығын қорғау*. // Қаржы-құқық журналы. – 2021. – №3. – 45–52-бб.

4.Ахметова С. *Қазақстандағы электронды сауда және тұтынушылардың құқығы*. – Қызылорда: Болашақ университеті баспасы, 2023. – 67–74-бб.

«Жұмысшы мамандықтар жылы: экономикалық және әлеуметтік даму үшін маңызды қадам»

Кулымбетова Ж.К., п.ғ.м., аға оқытушы,
«Өрлеу» БАҰО АҚ Қызылорда облысы бойынша
Кәсіби даму институты
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье описываются комплексные меры и инициативы, реализуемые в связи с объявлением 2025 года в Казахстане «Годом рабочих профессий». Основная цель – привлечение молодёжи к востребованным рабочим профессиям, комплексное рассмотрение вопросов подготовки квалифицированных специалистов, отвечающих требованиям рынка труда, путём реформирования системы технического и профессионального образования.

Abstract

The article describes the comprehensive measures and initiatives taken in connection with the declaration of 2025 as the Year of Working Professions in Kazakhstan. The main goal is to attract young people to popular working professions, comprehensively consider ways to train qualified specialists in line with the labor market by reforming the technical and vocational education system.

Білім беру ұйымдарының алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі – білім алушыларға мамандықты саналы таңдауға негіз болатын еңбек нарығындағы сұранысқа ие мамандықтарды таныстыру, мамандық таңдауға қолдау көрсету. Еңбек нарығында өз орнын табатын мамандарды сапалы даярлау мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болып табылады.

Кадрларды даярлау қажеттіліктерін болжаудың сапалы жүйесінің және кәсіптік бағдарлаудың тиімді жүйесінің болмауына байланысты кәсіптік білім алғаннан кейін жастарды жұмысқа орналастыру проблемасы сақталуда. Жыл сайын орта есеппен 70 мың түлек жұмысқа орналастырылмай қалады, жоғары білімі бар жастардың 23% - ы біліктілігі төмен жұмыста жұмыс істейді. Мектеп түлектерінің шамамен 50-70% - ы мамандық таңдауда қиындықтарға тап болады, осыған байланысты ерекше білім беру қажеттіліктері мен жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, білім алушыларды ерте кәсіптік бағдарлаудың маңыздылығы артады.

Зерттеу деректері бойынша еңбекке қабілетті халықтың 60% - ы мамандық бойынша жұмыс істемейді. Оқушылардың 87%-ның мамандықтаңдауында шешуші рольді ата-аналар алады. Алайда ата-аналардың 75% - ы балаларының болашақ жұмыс орнын таңдаудағы

артықшылықтар туралы білмейді. Білім алушылардың тек 10%- ы Қазақстанда сұранысқа ие мамандықтар туралы біледі.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Мен 2025 жылды Жұмысшы мамандықтары жылы деп жариялаймын. Осы уақыт ішінде техникалық және кәсіби білім беру жүйесін реформалау қажет. Сондай-ақ біз жұмысшы мамандықтарын дәріптеу арқылы қоғамда еңбекқор және нағыз маман болу идеясын насихаттаймыз» деген болатын. Бұл шешім еліміздің экономикалық және әлеуметтік дамуы үшін аса маңызды қадам болып табылады. Жұмысшы мамандықтардың маңызы зор, себебі олар экономиканың дамуына, жұмыссыздықтың азаюына, өндірістік және техникалық саладағы прогреске тікелей әсер етеді. 2025 жылғы Қазақстандағы Жұмысшы мамандықтары жылы – бұл тек атау емес, білім беру жүйесінде нақты, кешенді өзгерістер енгізуді көздейтін бастама [1].

Техникалық және кәсіптік білім беру жүйесін реформалауды жүзеге асыру мақсатында Үкіметпен жұмысшы мамандықтар жылын ұйымдастыру жөніндегі республикалық жоспар бекітілді, сондай-ақ Министрлікпен кәсіптік-техникалық білім беруді трансформациялаудың 2025-2027 жылдарға арналған Жол картасы қабылданды. Атап өту керек, еліміздің барлық өңірлерінде жұмысшы мамандықтарының имиджін ілгерілету, кадрлар даярлаудың сапасын арттыру, жұмыс берушілермен ынтымақтастықты кеңейту шаралары қамтылған Жұмысшы мамандықтарының жылына арналған жоспарлар әзірленді.

Кәсіптер туралы идеялардың стереотиптілігінің негізгі себептерінің арасында ерте кәсіптік бағдарлаудың тиімді жүйесінің болмауы, отбасылық дәстүрлер мен әлеуметтік трендтердің біржақтылығы байқалады, нәтижесінде болашақ еңбек қызметі саласын таңдау еңбек нарығының қажеттіліктеріне сәйкес келмейді және экономикада қосымша шығындарға әкеледі.

«Жұмысшы мамандықтар жылы» бастамасы жастарды осы салаларға қызықтыруды көздейді. Қазіргі таңда жастар көбінесе кеңсе жұмысын таңдап, техникалық және өндірістік салаларға аз көңіл бөледі. Ал бұл мамандықтар еліміздің болашағы үшін аса маңызды. Жастарды осы салаға тарту үшін олардың арасында жұмысшы мамандықтардың маңыздылығы мен артықшылықтарын түсіндіру, осы мамандықтарға бағытталған оқу бағдарламаларын жаңарту қажет.

Жұмысшы мамандықтар жылының маңызды бағыттарының бірі – білім беру жүйесін жетілдіру. Бұл салада жұмыс істейтін мамандарға қажетті дағдылар мен білім беру үшін техникалық және кәсіптік білім беру мекемелері жаңартылып, оқу бағдарламалары халықаралық стандарттарға сәйкес болады. Бұл білім беру жүйесінің заманауи талаптарға сай болуын және білікті мамандардың

даярлануын қамтамасыз етеді. Жоғары сынып оқушыларына арналған пилоттық жоба іске қосылып, 11-сынып оқушылары аяқтаған соң аттестат қана емес, орта техникалық білім туралы дипломалуға мүмкіндік алады. Қазіргі уақытта 905 түлек бітіруге жетіп, еңбек нарығына кіру мүмкіндігіне ие болды. 1000 әлеуметтік сынып ашу жоспарланып, мектептерде кәсіпорынның, колледждердің мамандарымен ынтымақтаса, оқушыларға кәсіби бағдар беру кеңейтілуде [2].

Бейінді сыныптарды ашудың негізгі мақсаты: жұмысшы мамандықтарының беделін арттыру, мектеп білім алушыларының техникалық және кәсіптік білімге деген тұрақты қызығушылығын қалыптастыру, сондай-ақ өңірлік еңбек нарығының сұранысын ескере отырып, ерте кәсіби бағдар беруді қамтамасыз ету.

Бейіндік сыныптар – бұл мектеп білім алушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауын ерте кезеңнен бастап жүзеге асыруға бағытталған жаңа білім беру тәжірибесі. Олар академиялық бейіндік сыныптардан айырмашылығы – өңірлік еңбек нарығында сұранысқа ие мамандықтармен практикалық танысуға бағытталған, жоғары оқу орындары, колледждер және жұмыс берушілермен тығыз байланыста жүзеге асырылады. Бейіндік сыныптың бағыты оқу жылы ішінде екі рет өзгертілуі мүмкін.

Қазақстанда мектеп түлектеріне көмекші құрал ретінде «Жаңа кәсіптер мен құзыреттіліктер атласы» әзірленді. Бұл атлас болашақ еңбек нарығының талаптарын болжауға арналған инновациялық құрал.

Атлас экономиканың 9 саласын қамтиды: тау-кен-металлургия кешені, мұнай-газ, энергетика, ауыл шаруашылығы, ақпараттық технологиялар, туризм, көлік және логистика, машина жасау, құрылыс.

Мамандықтардың 3 тобы:

Жаңа мамандықтар: Әлі ресми түрде жоқ, бірақ жақын арада пайда болуы ықтимал мамандықтар

Жойылып бара жатқан мамандықтар: Жақын арада сұранысқа ие болмау ықтималдығы жоғары мамандықтар.

Трансформацияланатын мамандықтар: Бұрыннан бар және айтарлықтай өзгеріске ұшырайтын мамандықтар.

Мамандықтар атласы болашақты болжау әдістемесі, яғни «Технологиялық форсайт» негізінде әзірленген. Бұл әдістеме 5-10 жылдан кейін қандай мамандықтардың өзекті болатынын анықтауға көмектеседі.

Негізгі алты тренд:

1. Роботтар мен ақылды жүйелерді енгізу
2. Цифрландыру және үлкен деректерді қолдану
3. Шикізаттың табиғи қорларының сарқылуы
4. Экологиялық нормаларды күшейту және рециклинг

5. Ү және Z Буындарының жаңа еңбек талаптары

6. Халықтың тұтынушылық қалауының өзгеруі

Бұл трендтер түлектерге болашақтағы еңбек қызметі үшін қажетті білім мен құзыреттіліктерді таңдауда бағыт береді [3].

Дуалды оқыту технологиясы бойынша кәсіпорындар базасында 135 мыңға жуық студентті тәжірибеден өткізу жоспарлануда. Колледждерге шефтік көмек көрсететін кәсіпорындар саны 8 есеге артып, 4000 –ға жетіп отыр. Жұмыс берушілермен бірлесіп 10 мыңға жуық білім беру бағдарламасы әзірленді. Жаңа оқу жылында колледждердің 1500 педагогы кәсіпорындар базасында біліктіліктерін арттыратын болады.

Жұмысшы мамандықтарды дәріптеу олардың әлеуметтік мәртебесін көтеруге ықпал етеді. Әдетте, бұл саладағы мамандар көп жағдайда төмен жалақы мен қолайсыз еңбек жағдайларымен байланыстырылған. Ал, Президенттің бастамасы жұмысшы мамандардың жағдайын жақсартып, олардың еңбек ақысы мен әлеуметтік қолдауын арттыруды көздейді. Бұл адамдардың қоғамдағы мәртебесін көтеріп, жұмысшылардың өмір сапасын жақсартуға көмектеседі.

Жұмысшы мамандықтарының қоғамдағы беделін арттыру және жастарды осы салаларға тарту үшін олардың имиджін ілгерілету мақсатында, жұмысшы еңбегін дәріптейтін және шабыттандыратын ауқымды іс-шараларға қатысу маңызы. Атап айтқанда:

- **Танымал блогерлермен подкасттар:** 2025 жылдың ішінде "Жұмысшы мамандықтарының жылы" хэштегімен экономиканың түрлі салаларындағы жұмысшылардың жетістіктері туралы танымал блогерлермен подкасттар сериясы дайындалады. Сонымен қатар, TikTok, Instagram, Facebook сияқты әлеуметтік желілерде жұмысшы мамандықтарын танымал ететін посттар, онлайн-челлендждер және роликтер әзірлеу;

- **"Еңбек адамы" үздік бейнесі үшін конкурс:** 2025 жылдың ішінде блогерлер мен мобилографтар арасында "Еңбек адамы" үздік бейнесі үшін конкурс өткізіледі. Бұл әлеуметтік желілерде қысқа бейнематериалдарды тарату арқылы жұмысшының оң бейнесін жасауға бағытталған.

- **Ашық есік күндері және бос орындар жәрмеңкесі:** 2025 жылдың ішінде колледждер базасында кәсіпорындар, орта бизнес өкілдерінің қатысуымен ашық есік күндері және бос орындар жәрмеңкесі өткізіледі. Шара компаниялардың таныстырылымын, блиц-әңгімелесулерді, шеберлік сыныптарын және HR-мамандардың консультацияларын қамтиды.

- **Кәсіби шеберлік чемпионаттарына қатысу:** 2025 жылдың ішінде "WorldSkills", "AgroSkills", "Medical Soft Skills" және т.б. сияқты өңірлік және республикалық чемпионаттарға қатысу. 2025 жылғы қазанда Ақтау қаласында түркітілдес елдердің өкілдері

арасында "TurkicSkills" бірінші кәсіби шеберлік чемпионаты өтеді, бұл халықаралық ынтымақтастықты нығайтады. Бұл студенттер мен жас мамандардың кәсіби дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Бұқаралық ақпарат құралдарында "Жұмысшының бір күні" тақырыбында мақалалар бейнесюжеттер мен мақалалар циклі ұйымдастырылады және әлеуметтік роликтер жасалатын болады [4].

Жұмысшы мамандықтар тек дәстүрлі салалармен ғана шектелмей, жаңа технологиялар мен инновациялық бағыттарды да қамтиды. Мысалы, өнеркәсіпте цифрландыру, роботтандыру, жасанды интеллект сияқты жаңа технологияларды игерген жұмысшылар өндіріс тиімділігін арттырып, жаңа жұмыс орындарын құрады. Бұл Қазақстанның халықаралық нарықта бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

2025 жылғы Қазақстандағы Жұмысшы мамандықтары жылы – бұл тек атау емес, білім беру жүйесінде нақты, кешенді өзгерістер енгізуді көздейтін бастама.

Әдебиет

1. Жұмысшы мамандықтарының жылы: Қазақстанда техникалық және кәсіптік білім беруді трансформациялау басталды. 08.01.2025 ж. <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu?lang=kk>

2. ҚР орта білім беру ұйымдарында кәсіптік бағдар беру жұмысының моделін құру әдіснамасын әзірлеу. Астана, Б. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2023.

3. «Қазақстан Республикасындағы жаңа мамандықтар мен құзыреттердің Атласы» <https://atlasbt.enbek.kz/kk>

4. Кәсіптік бағдар беру іс-шараларын ұйымдастыру және өткізу бойынша әдістемелік ұсынымдар. Астана, Б. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2025.

Пірәліұлы Н.,
Академик Ә.Қуатбеков атындағы
Халықтар достығы университеті,
Шымкент қаласы

Резюме

В данной статье рассматривается роль закона и порядка в построении справедливого Казахстана, так как в таком государстве власть должна быть основана на верховенстве гуманного и справедливого закона, должна действовать только в определенных законом границах и обеспечивать защиту прав и свобод граждан, их чести и достоинства.

Abstract

This article examines the role of law and order in building a just Kazakhstan, as in such a state, power must be based on the supremacy of a humane and just law, must operate only within the boundaries defined by law, and must ensure the protection of citizens' rights and freedoms, as well as their honor and dignity.

Қазақстан өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары екендігі Ата заңымызда нақты жазылған. Елімізде қолданылатын құқық Конституцияның, соған сәйкес заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің нормалары болып табылады. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев ел азаматтарының заң мен тәртіпті қатаң сақтайтын, ең алдымен парасатты, жауапты және ең бастысы заңға бағынатын болулары қажеттігін үнемі баса айтуда. Қазақстанның әрбір азаматы Кеңес Одағының Батыры Бауыржан Момышұлы атамyzдың халқына арнап: «Тәртіпсіз ел болмайды, тәртіпке бас иген құл болмайды» деп айтқан ғибратты сөздерін үнемі жадында сақтауы тиіс. Еліміздің жарқын болашағы үшін ерекше маңызы бар бағыттар бойынша жұмыстар үздіксіз жүргізілуде. Заман ағымына қарай қажетті заңнамаларға маңызды өзгерістер енгізілуде. Бұның барлығы біздің дәл қазіргі арманымыз – әділетті және қауіпсіз Қазақстан құру идеясынан туындап отыр. Ол үшін әрине ең алдымен заң мен темірдей тәртіп қажет. Қазірдің өзінде атқарылып жатқан жұмыстар өзінің оң нәтижесін беріп, азаматтарымыздың бойында жаңа әдеттер, дағдылар қалыптасып, жаңа құндылықтар орныға бастады.

Мемлекет басшысы бастамашы болған Әділетті Қазақстанды құру үшін қоғамымызда заң мен тәртіптің идеологиясын терең орнықтыру, заңсыз әрекеттерге қарсы батыл шаралар қабылданып, қоғам мен мемлекеттік аппарат күштерін жұмылдыру керек. Сонда

ғана осы уақытқа дейін қалыптасқан жағдайды түзетіп, заң үстемдігін және азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қол жеткізу мүмкіндігі туындайды. Бүгінгі күнге дейін өз құқығының бұзылғанын, мемлекеттік органдардан әділдік таппай жүрген азаматтарымыздың жан-айқайынан әлі де заң мен тәртіптің толық орныға қоймағандығын аңғарамыз. Оған қоса күнделікті мемлекеттік қызметкерлер тарапынан орын алып жатқан сыбайлас жемқорлық қылмыстары заң мен тәртіп толық орнықтағандығын, құқықтық мемлекеттің толыққанды жұмыс істеп жатпағандығын көрсетеді. Елімізде азаматтардың құқығын қорғау саласында кешенді шаралар қолға алынуда және бұл жұмыс үздіксіз жалғасын табатын болады. Мұндағы негізгі мақсат әділетті қоғам құру арқылы дамудың сара жолына түскен озық ел болу. Сондықтан осы бағыттағы маңызды реформаларды жалғастыру және жүйелі жұмысты тоқтатпау өте маңызды.

Тағы бір мәселе – азаматтардың қауіпсіздігі. Жеке адамнан бастап тұтас қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету – мемлекет үшін стратегиялық маңызы бар басымдық болып саналады. Соңғы жылдары Қазақстан қауіпсіз қоғам құру жолында едәуір жетістікке жетті. Көшедегі, қоғамдық орындардағы қылмыс пен заңсыздық біршама азайды. Қазіргі таңда құқық қорғау органдарының басты міндеттерінің бірі Қазақстанды қауіпсіз әрі жайлы елге айналдыру. Құқық қорғау органдарына және басқа да жауапты мекемелерге азаматтардың қауіпсіздігін барынша қамтамасыз ету жүктелген. Ішкі істер министрлігі ұсақ бұзақылық пен вандализмнен бастап, шетелдіктердің заңсыз көшіп келуіне және басқа да ауыр қылмыстарға қатаң тосқауыл қойып, дереу жолын кесуге міндетті [1]. Әсіресе теріс пиғылмен шекара асып, халық арасында іріткі салатын шетел азаматтарына қатысты құқық қорғау органдары аса қырағылық танытулары тиіс.

Құқықтық жүйенің конституциялық бекітілуі жаңа теориялық зерттеулерді ғана емес, сонымен қатар оны қалыптастыру бойынша іс жүзіндегі қызметтерді де жетілдіре түсуді талап етеді. Сонымен қатар құқықтық жүйе теориясы заңнамаларды және құқықты жүзеге асыру бойынша қызметті одан ары жетілдіру бойынша атқарылатын жұмыстарды жалпы және бірыңғай байланыста қарастыру қажеттігін көрсетеді. Азаматтардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетінің деңгейі өсуі мен құқықтық реттеудің тиімділігінің артуы өзара байланыста зерттелуі тиіс. Құқықтық жүйенің құқыққа байланысты және құқыққа қатысты тығыз байланыста қалыптасатынын, оның барлық құқықтық өзара әрекеттестікті, құқықтық қатынастарды және құқыққа деген көзқарасты қамтитынын ескеру қажет.

Құқық ғылым елегінен өтіп, қоғамның санасында және нақты әр адамның санасында көрініс табады. Осы сәтте құқықтық санадан өткізу құқықтық жүйені қалыптастырудың әр нақты жағдайына және

тенденциясына байланысты кез келген мемлекетте жүзеге асырылады. Құқық қоғамдық өмірді ұйымдастыруда, адамның мінез-құлқын және ұжымдардың жұмысын реттеуде маңызды рөл атқарады. Құқық – бұл әділеттілік пен бостандыққа негізделген маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жүйесі. Құқық азаматтармен мемлекеттің құқықтарын қорғайтын қоғамдық қатынастарды реттеуші ретінде әрекет етеді. Сондықтан мемлекеттің болуымен жұмыс істеуін құқықтық жүйесіз елестету мүмкін емес, өйткені олай болмаса қоғамдық қатынастар тиісті түрде реттелмейді. Қазіргі дамыған елдердің көпшілігін құрайтын демократиялы келдердің жалпыға бірдей міндетті ережелер жүйесінен тыс кез-келген қызметті жүзеге асыруға мүмкіндігі жоқ. Құқықтың міндеттеріне мемлекеттік тетіктегі ішкі қатынастарды реттеу және мемлекет құрылымын қалыптастыруда кіреді.

Құқық мемлекеттік органдардың құзыретін және мемлекеттік органдардың атынан өкілдік ететін лауазымды адамдардың құзыретін айқындайды. Құқық мемлекеттік аппараттың қалай ұйымдастырылуы керектігін, сондай-ақ жеке мемлекет азаматтарының жалпыға міндетті құқықтары мен міндеттерін анықтайды. Мемлекеттің заңнамалық қызметі белгілі бір қатынастарды реттеу (құқықтық сипат) қажеттілігін айқындайтын заң арқылы жүзеге асырылады. Осылайша, мемлекеттің заңнамалық қызметінің көмегімен заңдар, жарлықтар және басқа да ұтымды құқықтық нысанда құрылады. Екінші жағынан, құқық мемлекеттің қызметін реттейді – ол оған құқықтық түр береді және құқық талаптарының шеңберіне енгізеді. Бұл дегеніміз, құқық көп ұлтты мемлекетті мекендейтін ұлттар мен ұлыстардың мүдделерін бекітеді. Мемлекет құқық арқылы сыртқы және ішкі функцияларды да орындайды. Көп жағдайда мемлекеттің белгілі бір функциясын орындаудың сәттілігі оның заңды түрде қаншалықты толық жазылғанына байланысты. Құқық өз функцияларын екі тараптан орындайды: азаматтар тарапынан және мемлекет тарапынан. Құқық мемлекетке халықпен қарым-қатынасында әсер етеді, ал мемлекеттің өзі құқықтық жүйе арқылы әсер етеді (заң талаптары шегінде) [2, 286.]. Бұл мемлекеттің азаматтардың өміріне араласуының шегін анықтайтын құқық.

Құқықтың әртүрлі салаларының сипаттамалары бар. Құқық саласы – бұл әлеуметтік қатынастардың сапалы біртекті тобын реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы болып табылатын құқықтық жүйенің элементі. Сала өзіндік ерекшелігімен және құқықтық реттеу әдісімен ерекшеленеді. Құқықтық реттеудің мәні тиісті саланың нормаларымен реттелетін қоғамдық қатынастардың жиынтығы болып табылады. Құқықтық реттеу әдісі – бұл саланы құрайтын нормалардың оның тақырыбына әсер ету әдістері мен тәсілдері. Демократия мен құқық - бұл бір-бірімен тығыз байланыста болатын әмбебап әлеуметтік құндылықтар. Сонымен қатар,

демократия қоғам мен мемлекеттің саяси және әлеуметтік ұйымының нысаны ретінде, егер ол құқық пен заң шеңберінде әрекет етпесе, жұмыс істей алмайды. Бұл динамикалық құбылыстар ортақ қасиеттерге, дамумен қызмет ету заңдылықтарына және айырмашылықтарға ие. Демократиямен құқыққа тән жалпы сипат өзін-өзі ұйымдастыруға, өзін-өзі басқаруға және өзін-өзі реттеуге, сондай-ақ қоғам мен мемлекет арасындағы қатынастарды ретке келтіру қажеттілігін білдіретін жалпы табиғатта көрінеді. Халықтың демократия мен анархияның ара жігін ажырата білуі қоғамдық тәртіпті сақтауда өте жоғары мәнге ие.

Қоғамның құқықтық мәдениетінің деңгейін арттыру үшін азаматтарды құқықтық ағарту мәселелеріне көбірек көңіл бөлу қажет. Билік органдары өкілдерінің азаматтарды жеке қабылдауына уақыт санын көбейту, билік органдарының бұқаралық ақпарат құралдарымен белсенді жұмысын ұйымдастыру және құқықтық насихат жүргізу қажет. Бұл халықтың өз құқықтарын, бостандықтарымен заңды мүдделерін іске асыру тәртібі туралы идеясын қалыптастыру, сондай-ақ демократиялық мемлекеттің дамуы жағдайында азаматтардың өздерінің билік өкілеттіктерін іске асыруға мүдделілік деңгейін арттырады. Осылайша, демократиялық және әділетті мемлекеттегі құқықтық мәдениет демократиялық мемлекет құру жүйесінің қажетті элементі болып табылады. Мұндай элемент болмаған жағдайда мемлекет демократиялық және әділетті бола алмайды. Демократиялық және әділетті мемлекет азаматтық қоғамсыз болуы мүмкін емес. Азаматтық қоғамды тәуелсіз қоғамдық ұйым ретінде басқаруға қатысу фактісі заңнамалық деңгейде бекітіледі.

Қорыта келгенде, құқықтық және әділетті мемлекет құру үшін заң мен тәртіп үстемдік етуі өте маңызды. Қазірдің өзінде қабылданған шаралардың оң нәтижелері айқын көрініп жатыр және үйлесімді, әділетті әрі тұрақты қоғам құру ісі тұрақты түрде өз жалғасын тауып келеді. Қазақстан халқының бүгінгі күнгі басты арманы қоғамымызда заң мен тәртіптің үстемдік құруы. Бұл – бүкіл қоғамның және әр адамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысты ең басты талап. Біз сонда ғана біз мемлекет басшысы талап еткен әділетті және қауіпсіз Қазақстанды құра аламыз. Әр адамға және баршаға бірдей мүмкіндік беретін мемлекетті, яғни әділетті Қазақстанды болашақ ұрпаққа аманат ету – баршамызға ортақ міндет.

Әдебиет

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың "Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм" атты Қазақстан халқына Жолдауы. 02.09.2024 жыл.

2. Сабикенов С.Н. Права человека: Учебное пособие. Алматы, 2018, - 28 с.

Цифровая экономика: переход от традиционного к платформенному бизнесу

Нурахметова Г.С., старший преподаватель,
Костанайский региональный университет
имени Ахмет Байтұрсынұлы,
г. Костанай

Түйіндеме

Мақала Қазақстанның цифрлық экономикасы жағдайында дәстүрлі бизнес-модельдерден платформалық модельдерге көшу үдерісін қарастырады. 2024–2025 жылдар деректері негізінде электрондық коммерцияның өсуі, қолма-қол ақшасыз төлемдер, интернетке қол жеткізу және цифрлық мемлекеттік қызметтер талданады. Зерттеу нәтижелері бойынша маркетплейстер, төлем платформалары мен e-Gov экономиканың негізгі инфрақұрылымдық элементтеріне айналады.

Abstract

The article examines the shift from traditional to platform business models within Kazakhstan's digital economy. Using data from 2024–2025, it highlights trends in e-commerce, cashless payments, internet penetration, and digital public services. The findings show that marketplaces, payment platforms, and e-Gov are becoming key infrastructure elements of the economy.

Цифровая трансформация влечёт качественные изменения в организации рынков. Традиционные цепочки создания стоимости дополняются и заменяются платформенными моделями, в которых ключевая роль принадлежит цифровым платформам — посредникам, объединяющим пользователей, продавцов, разработчиков и другие стороны для совершения транзакций. Для Казахстана, демонстрирующего высокую цифровую включённость населения, эти процессы особенно значимы. Цель настоящей работы — на основе актуальных статистических данных 2024–2025 гг. проанализировать динамику перехода к платформенному бизнесу и определить последствия для компаний и государственной политики.

Исследование основано на анализе официальной статистики и отраслевой отчётности: данных Бюро национальной статистики (электронная коммерция), Национального банка РК (безналичные операции), отчётов DataReportal (проникновение интернета) и государственных источников по цифровым госуслугам. Используются сравнительные показатели за 2024 год и за 2025 год (на доступную дату, включая ежемесячные значения). Для визуализации построены диаграммы, отражающие динамику и структуру показателей.

По данным Бюро национальной статистики, удельный вес электронной торговли в розничном товарообороте вырос с 12,7% в 2023 году до 14,1% в 2024 году [1,с.12]. Это отражает продолжающуюся платформизацию ритейла и смещение потребительского спроса в онлайн-каналы. В секторе услуг в 2024 году доминировали онлайн-площадки: оборот электронных торговых площадок составил 2 065,2 млрд тенге против 378,2 млрд тенге у собственных сайтов компаний [1, с.14].

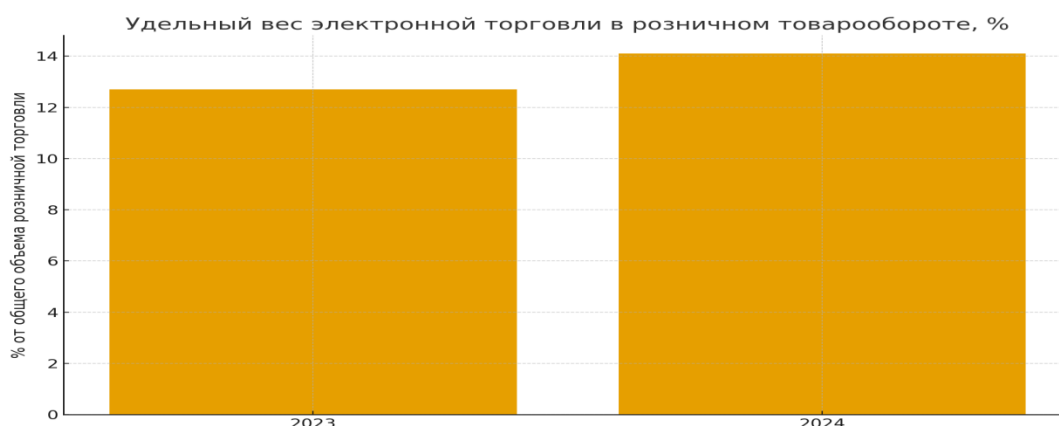

Рисунок 1. Доля электронной коммерции в розничной торговле Казахстана (%), 2023-2024 годы

Переход к платформенным моделям подкреплён глубокой детализацией платежей. По итогам 2024 года безналичные операции составили 87% от объёма транзакций по картам, при этом за год объём безналичных операций достиг 166,1 трлн тг (+17% г/г), а их количество — 12,8 млрд (+13,4% г/г) [2, с. 3]. В 2025 году динамика сохраняется: уже в январе объём операций составил 14,9 трлн тг, а в мае — 18,1 трлн тг; количество операций выросло с 1,013 до 1,3 млрд соответственно [3,с.7].

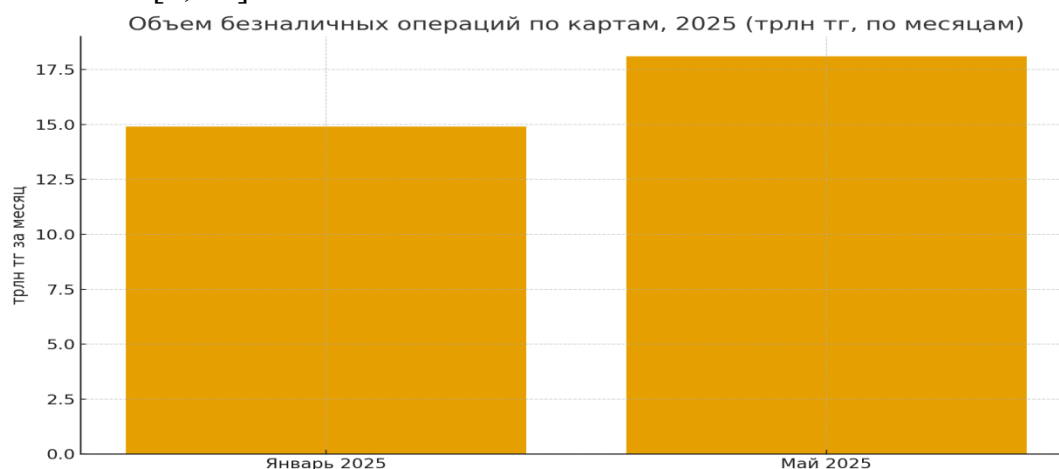

Рисунок 2. Объём безналичных операций по картам (трлн тенге) за период январь-май 2025 года

Цифровые госуслуги демонстрируют масштабы платформенных эффектов на стороне спроса. По данным Правительства, в 2024 году оказано свыше 340 млн госуслуг онлайн (доля электронного формата — 91% от всех услуг) [6, с. 4]. За I полугодие 2025 года через eGov и мобильные каналы оказано около 26 млн онлайн-услуг. Масштаб спроса на цифровые сервисы создаёт устойчивый поток данных и стандартов, под которые подстраиваются бизнес-процессы и экосистемы.

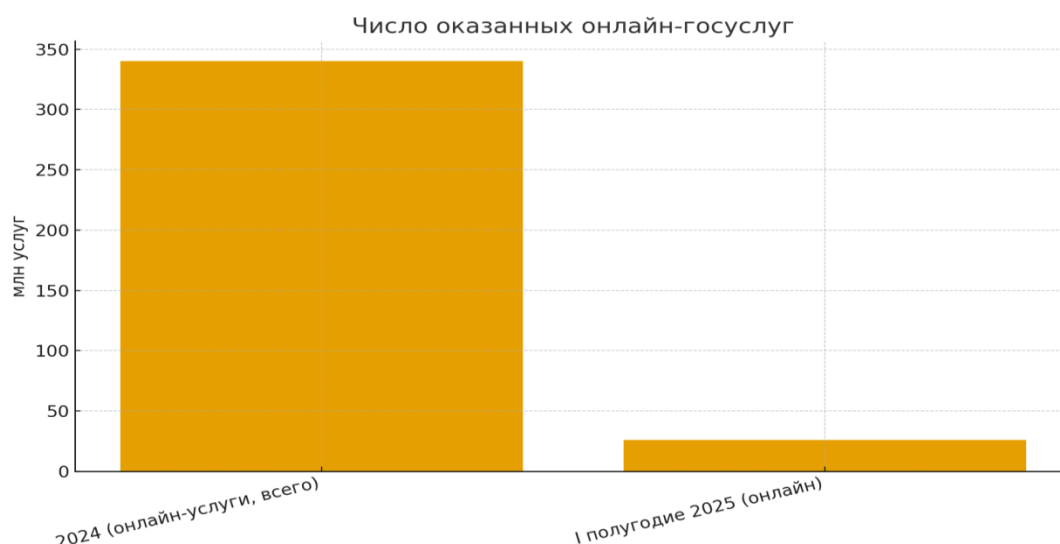

Рисунок 3. Онлайн-госуслуги: за 2024 год и 1 полугодие 2025 года

Наблюдаемые показатели подтверждают, что в 2024–2025 гг. Казахстан переходит к платформенной логике организации рынков: маркетплейсы доминируют в электронной коммерции услуг, платежные платформы вытесняют наличные, а цифровые госуслуги масштабируются как «якорная» платформа взаимодействия граждан и бизнеса с государством. Для компаний это означает необходимость пересмотра стратегий: от вертикальной интеграции к оркестрации экосистем, управлению сетевыми эффектами и партнёрствам. Для регуляторов—баланс между стимулированием инноваций и контролем рыночной концентрации, защитой данных и открытостью интерфейсов (интероперабельность, стандарты API, открытые финансы).

Практические шаги для бизнеса включают:

- переход от продуктового к платформенному дизайну предложений (встраивание сторонних разработчиков и продавцов),
- монетизацию за счёт комиссий, подписок и данных,
- управление качеством и доверием на площадке (рейтингование, модерация),

- использование платежной и логистической инфраструктуры как «клея» для удержания участников.

Цифровая экономика Казахстана вступила в фазу зрелого роста платформенных моделей. Рост доли электронной коммерции, почти повсеместное проникновение интернета и устойчивый тренд безналичных платежей создают основу для масштабирования платформ как в коммерческом секторе, так и в государственном управлении. Дальнейшее ускорение потребует развития цифровых навыков, открытых стандартов и конкурентной среды, а также внимания к рискам концентрации и безопасности данных.

Литература

1. Бюро национальной статистики РК. «Электронная торговля товарами и услугами: итоги 2024 года». stat.gov.kz (доступ: 2025).
2. Kapital.kz. «В 2024 году доля безналичных операций в объеме транзакций составила 87%». Янв. 2025.
3. Zakon.kz. «Как казахстанцы тратят деньги: насколько выросли безналичные платежи в первом квартале года». Май 2025.
4. DataReportal. Digital 2024: Kazakhstan. Янв. 2024.
5. DataReportal. Digital 2025: Kazakhstan. Март 2025.
6. Primeminister.kz. «В 2024 году оказано 341 млн госуслуг, 91% — в электронном формате». Сент. 2025 (об итогах 2024 г.).
7. eGov.kz (NITEC). «С начала 2025 года оказано более 26 млн госуслуг онлайн». Авг. 2025.
8. Parker, G., Van Alstyne, M., Choudary, S. Platform Revolution. W. W. Norton, 2016.

Еуразиялық экономикалық одақ және Қазақстан

Сейтмаханбет Ж., студент
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Евразийский экономический союз (ЕАЭС) направлен формирование единого экономического пространства между государствами-членами. Для Казахстана это открыло доступ к новым рынкам, усилило транзитный потенциал и расширило социальные возможности. Вместе с тем сохраняются проблемы, такие как дисбаланс в торговле, зависимость от России и конкурентное давление. В целом ЕАЭС предоставляет Казахстану возможности для экономического роста и сотрудничества, но требует защиты национальных интересов.

Abstract

The Eurasian Economic Union (EAEU) is aimed at creating a common economic space among member states. For Kazakhstan, it has opened access to new markets, enhanced transit potential, and expanded social opportunities. However, challenges such as trade imbalances, dependence on Russia, and competitive pressure remain. Overall, the EAEU provides Kazakhstan with opportunities for economic growth and cooperation, while requiring the protection of national interests.

Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) – бұл халықаралық құқық субъектілігі бар және 2014 жылғы 29 мамырда Астанада Беларусь, Қазақстан және Ресей мемлекеттерінің басшылары қол қойған Еуразиялық экономикалық одақ туралы шартпен (ЕАЭО туралы шарт) құрылған өңірлік экономикалық интеграцияның халықаралық ұйымы [1]. ЕАЭО 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап толыққанды жұмыс істей бастады.

ЕАЭО-тың басты мақсаттары:

-мүше мемлекеттер халқының өмір сүру деңгейін арттыру мүддесінде олардың экономикаларын тұрақты дамыту үшін жағдайлар жасау;

-тауарлар, қызметтер, капитал және еңбек ресурстарының бірыңғай нарығын қалыптастыруға ұмтылу;

-жаһандық экономика жағдайында ұлттық экономикаларды жан-жақты жаңғырту, кооперациялау және олардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру.

Еуразиялық экономикалық одақтың басты мақсаты - мемлекеттер арасында тауарлардың, қызметтердің, капиталдың және

жұмыс күшінің еркін қозғалысын қамтамасыз ету, ортақ экономикалық кеңістік қалыптастыру және интеграциялық ынтымақтастықты тереңдету. Сонымен қатар, одақтың негізгі міндеттерінің бірі – кедендік кедергілерді жою, бірыңғай нарық қалыптастыру, әділ бәсекелестікке жағдай жасау және халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту. ЕАЭО елдерінің әлеуеті зор: ұйым 180 миллионнан астам тұтынушыны қамтиды, жалпы ішкі өнім көлемі 2 триллион АҚШ долларынан асады, табиғи ресурстарға, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығына бай [2].

Құрылғаннан бері ЕАЭО аясында бірқатар жетістіктерге қол жеткізілді. Біріншіден, кедендік шектеулер айтарлықтай қысқарып, тауар айналымы бірнеше есе артты. Қазақстан үшін бұл жаңа нарықтарға жол ашып, экспорт көлемін ұлғайтуға мүмкіндік берді. Екіншіден, еңбек көші-қоны саласында оң өзгерістер болды: Қазақстан азаматтары Ресей, Қырғызстан, Беларусь және Арменияда ресми түрде жұмыс істеп, әлеуметтік құқықтарын пайдалана алады. Үшіншіден, көлік-логистика саласында ірі жобалар жүзеге асырылып, «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» халықаралық дәлізі мен Қытай–Еуропа темір жол бағыты ЕАЭО елдерінің өзара байланысын нығайтты. Төртіншіден, энергетика және ауыл шаруашылығы саласында ортақ жобалар іске асып, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету шаралары күшейді. Осылайша, Еуразиялық экономикалық одақ мүше елдерге экономикалық тұрғыда жаңа мүмкіндіктер беріп қана қоймай, халықтың еркін қозғалысын, кәсіпкерліктің дамуын және интеграциялық процестердің жандануын қамтамасыз етіп отыр.

Еуразиялық экономикалық одақ белгілі бір жетістіктерге жеткенімен, оның жұмысында бірқатар қиындықтар мен сынтетеуріндер де бар. Ең алдымен, мүше мемлекеттердің экономикалық даму деңгейінің әртүрлілігі ұйым ішінде теңсіздікті тудырады. Мысалы, Ресейдің экономикасы одақтағы ең ірі болғандықтан, басқа елдер көбіне соған тәуелді болып қалады. Бұл жағдай Қазақстан сияқты мемлекеттерге экономикалық тұрғыдан қысым түсіруі мүмкін. Екінші мәселе – импорт пен экспорт арасындағы теңгерімсіздік. Қазақстанда көбіне импорт көлемі экспорттан жоғары, бұл өз кезегінде сауда балансының теріс сальдосына әкеледі. Үшінші сынтетеурін -ұлттық валюталардың тұрақсыздығы. Ресей рублінің құнсыздануы ЕАЭО елдерінің барлығына, соның ішінде Қазақстан экономикасына да әсерін тигізіп отыр. Сонымен қатар, кейде кедендік және техникалық регламенттерді орындауда қиындықтар туындайды. Одақ ішіндегі бірыңғай ережелердің толыққанды орындалмауы кәсіпкерлердің жұмысын тежейді. Бәсекелестік мәселесі де өзекті: ірі елдердің өнімдері кіші мемлекеттердің нарығына арзан бағамен кіріп, жергілікті өндірушілерді ығыстыру қаупі бар. Бұдан бөлек, сыртқы саяси жағдайлар мен санкциялар ЕАЭО экономикасына жанама түрде

ықпал етіп отыр. Осы қиындықтарға қарамастан, ЕАЭО мүше мемлекеттері ортақ шешімдер қабылдап, кедергілерді азайтуға тырысуда. Дегенмен ұйымның тұрақты әрі әділ жұмыс істеуі үшін әрбір елдің мүддесін тең дәрежеде қорғау басты міндет болып қала береді.

Қазақстан Еуразиялық экономикалық одақтың бастамашы елдерінің бірі болып табылады. 1994 жылы Мәскеу мемлекеттік университетінде Қазақстанның тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаев алғаш рет Еуразиялық одақ құру идеясын ұсынған болатын. Кейін бұл бастама нақты іске асып, 2015 жылдан бастап ұйым ресми түрде қызметін бастады. Бүгінде Қазақстан ЕАЭО-ның толыққанды әрі белсенді мүшесі ретінде маңызды рөл атқарады [1,26]. Еліміздің географиялық орналасуы ерекше: Қазақстан Еуропа мен Азияны жалғайтын геостратегиялық көпір болып саналады. Транзиттік әлеуеті өте жоғары, себебі Қытай мен Еуропаны байланыстыратын теміржол дәліздері, «Батыс Еуропа - Батыс Қытай» халықаралық автокөлік дәлізі Қазақстан арқылы өтеді. Бұл жағдай Қазақстанды ЕАЭО елдері үшін көлік-логистика хабына айналдырып отыр. Экономикалық тұрғыдан алғанда Қазақстан табиғи ресурстарға бай мемлекет. Мұнай, газ, уран және металлургия өнімдері арқылы ЕАЭО-дағы энергетикалық қауіпсіздікке айтарлықтай үлес қосуда. Сонымен қатар ауыл шаруашылығы өнімдері – бидай, ұн, ет және майлы дақылдар – одақ елдеріне көптеп экспортталады. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, Қазақстан экспортының шамамен 30 пайызы ЕАЭО елдеріне бағытталады. 2025 жылдың қаңтар–мамыр айларының қорытындысы бойынша Қазақстанның ЕАЭО елдерімен жалпы сауда айналымы 10,8 млрд АҚШ долларын құраған. Оның ішінде экспорт 3,65 млрд доллар болса, импорт 7,18 млрд долларды құрады. Сауда құрылымында ең үлкен үлеске Ресей ие - 88,8 пайыз, одан кейін Қырғызстан - 7,6 пайыз, Беларусь - 3,4 пайыз, Армения - 0,2 пайыз.

Бұл деректер Қазақстан үшін Ресейдің басты экономикалық серіктес екенін көрсетеді. Қазақстанның ЕАЭО-дағы рөлі тек экономикалық емес, саяси және интеграциялық тұрғыдан да маңызды. Еліміз ортақ нарықтағы әділ ережелерді қалыптастыруға белсенді араласады. Сонымен бірге Қазақстан азаматтары ЕАЭО елдерінде ресми түрде жұмыс істеп, еңбек көші-қоны еркіндігіне ие. Бұл қадамдар халыққа жаңа мүмкіндіктер ашып, мемлекеттердің арасындағы ынтымақтастықты нығайтуға ықпал етеді.

Қорытындылай келе, Қазақстан Еуразиялық экономикалық одақтың белсенді мүшесі әрі негізін қалаушысы. Географиялық орналасуы, бай табиғи ресурстары, транзиттік әлеуеті және бастамашыл саясаты арқылы еліміз одақтың дамуына айрықша үлес қосып отыр. Сондықтан Қазақстанның ЕАЭО-дағы рөлін стратегиялық маңызы бар деп айтуға толық негіз бар.

Қазақстанның ЕАЭО-дағы рөлі:

1. 2025 жылдың қаңтар–мамыр айлары бойынша сауда айналымы

Қазақстан мен ЕАЭО елдері арасындағы өзара сауда айналымы - 10,838,5 млн АҚШ доллары (қаңтар–мамыр, 2025 ж.). Бұл 2024 жылдың осы кезеңімен салыстырғанда 5,2 % төмен көрсеткіш

2.Экспорт пен импорт көлемі

Экспорт — 3 654,1 млн АҚШ доллары (13,2% төмен);

Импорт — 7 184,4 млн АҚШ доллары (0,5% төмен).

3.Сауда серіктестері құрылымы:

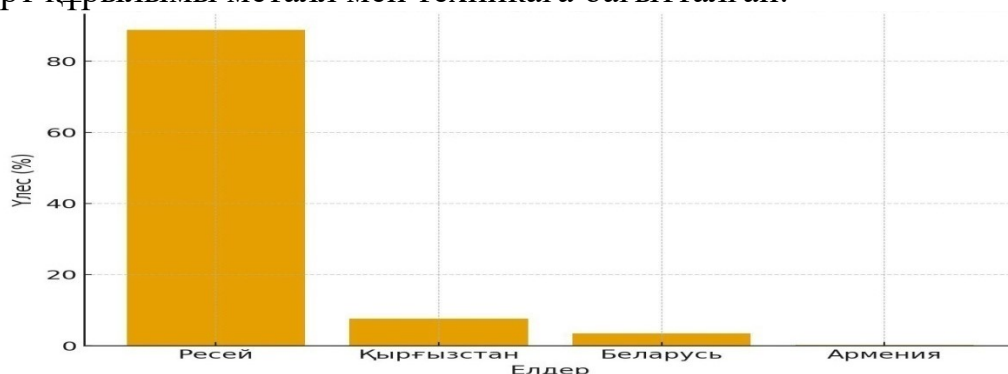
- Ресей - 88,8%;

- Қырғызстан - 7,6%

- Беларусь - 3,4%

- Армения - 0,2% [3].

Қазақстан ЕАЭО елдерімен айтарлықтай сыртқы сауда байланысына ие. Ресей - басты серіктес, экспорт пен импорттың басым бөлігі осы елге тиесілі. Қазақстанның экспорттық құрылымы - химия өнімдері мен жоғары технологиялы құралдарға негізделсе, импорт құрылымы металл мен техникаға бағытталған.

Дерек көзі: [4] негізінде құрастырылды

Сурет 1. Қазақстанның ЕАЭО елдерімен сауда құрылымы (2025 ж. қаңтар-мамыр)

1-суреттен байқалғандай, Қазақстан үшін негізгі сауда серіктесі-Ресей Федерациясы.

Еуразиялық экономикалық одаққа мүше болу Қазақстан үшін бірқатар артықшылықтар әкеледі. Ең алдымен, ортақ кедендік кеңістік пен сауда тосқауылдарының жойылуы қазақстандық тауарлардың 180 миллионнан астам тұтынушысы бар үлкен нарыққа еркін шығуына мүмкіндік береді. Бұл ауыл шаруашылығы өнімдерінен бастап өнеркәсіптік тауарларға дейінгі экспортты арттырып, кәсіпкерлер үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Сонымен бірге, еңбек көші-қоны саласындағы келісімдер қазақстандық азаматтарға Ресей, Қырғызстан, Беларусь және Армения аумағында ресми түрде жұмыс істеуге, әлеуметтік жеңілдіктерді пайдалануға жағдай жасайды.

Инфрақұрылымдық жобалар да Қазақстан үшін тиімді: «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» халықаралық дәлізі және Қытай–Еуропа бағыты елдің транзиттік әлеуетін күшейтіп, экономикалық өсімге әсерін тигізіп отыр. Бұған қоса, ЕАЭО аясындағы бірлескен жобалар Қазақстанның энергетика мен азық-түлік қауіпсіздігі саласында тұрақтылығын нығайтуға мүмкіндік беруде.

Дегенмен, ұйым аясында бірқатар кемшіліктер де бар. Ең басты мәселе – сауда теңгерімсіздігі. Қазақстан ЕАЭО елдеріне қарағанда көбірек импорттап, аз экспорттайды, бұл сауда сальдосының теріс болуына әкеліп соғады. Сонымен қатар, Ресейдің экономикасы одақтағы ең ірі болғандықтан, Қазақстанның экспорты мен импорты көбіне осы елге тәуелді [5]. Мұндай жағдай ұлттық экономикалық тәуелсіздікке қауіп төндіреді. Ресей рублінің құнсыздануы сияқты факторлар да Қазақстанға жанама түрде әсер етіп, теңгенің тұрақтылығына ықпал етеді. Кедендік рәсімдер мен техникалық регламенттердің толық біріздендірілмеуі кәсіпкерлер үшін кейде қосымша кедергі тудырады. Ал арзан ресейлік немесе белоруссиялық тауарлар Қазақстан нарығына көптеп келіп, жергілікті өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін төмендетуі мүмкін. Еуразиялық экономикалық одақ Қазақстанға үлкен нарыққа шығу, транзиттік әлеуетін дамыту, еңбек көші-қонын заңдастыру сияқты айқын артықшылықтар бергенімен, сауда теңгерімсіздігі, экономикалық тәуелділік және бәсекелестікке байланысты мәселелер де туындатып отыр. Сондықтан Қазақстан үшін ЕАЭО-дағы рөлін сақтай отырып, ұлттық мүдделерді қорғау және ішкі өндірісті қолдау маңызды болып қала береді.

Қорытындылай келе, Еуразиялық экономикалық одақ – қазіргі кезеңдегі ең ауқымды интеграциялық бірлестіктердің бірі болып табылады. Қазақстан бұл ұйымның бастамашысы әрі белсенді мүшесі ретінде маңызды рөл атқарып келеді. Одаққа мүше болу елімізге кең ауқымды нарыққа шығуға, тауар айналымын ұлғайтуға, инфрақұрылымдық және транзиттік жобаларды дамытуға зор мүмкіндік берді. 180 миллионнан астам тұтынушысы бар ортақ кеңістікке қатысу – Қазақстан үшін экономикалық өсімге, халықтың әл-ауқатын арттыруға және жаңа жұмыс орындарын құруға ықпал ететін басты факторлардың бірі. Сонымен қатар, еңбек көші-қонын жеңілдету, әлеуметтік құқықтарды өзара тану, ортақ техникалық стандарттарды енгізу секілді тетіктер халықтың да, кәсіпкерлердің де жағдайын жақсартты. Алайда, Қазақстан үшін бірқатар сынтетеуіріндер де бар екенін жоққа шығаруға болмайды. Сауда теңгерімсіздігі, импорттың экспорттан көп болуы, Ресейге тәуелділік, валюталық тұрақсыздық сияқты мәселелер ұлттық экономиканың тұрақтылығына әсер етуде. Сонымен бірге, одақ ішіндегі ережелердің біркелкі орындалмауы мен бәсекелестік қысымы отандық өндіріс үшін қиындық туғызады. Осындай күрделі жағдайда Қазақстан ЕАЭО-ға мүше бола отырып, өз мүдделерін қорғауды, ішкі өндірісті

дамытуды және экономикалық дербестігін сақтауды басты міндет етіп қоюы қажет. Дегенмен, жалпы алғанда, Қазақстан үшін ЕАЭО - болашағы зор алаң. Бұл ұйым арқылы еліміз өңірлік және жаһандық деңгейде экономикалық ықпалын арттырып, халықаралық аренада беделін күшейтуде. Егер Қазақстан интеграцияны тиімді пайдаланып, ұлттық мүддені сақтай отырып, сауда-саттықтағы теңгерімсіздікті шешсе және ішкі нарықты қорғай білсе, онда ЕАЭО біздің мемлекет үшін жаңа мүмкіндіктерге жол ашатын сенімді платформаға айналары сөзсіз. Сондықтан Қазақстанның ЕАЭО-дағы рөлі – тек экономикалық ғана емес, стратегиялық тұрғыдан да айрықша маңызды.

Әдебиет

1. Назарбаев Н.Ә. (1994). Мәскеу мемлекеттік университетіндегі дәрісі. Еуразиялық одақ идеясының тұжырымдамасы.

2. «Еуразиялық экономикалық одақ туралы шарт». (2014). Астана қаласы, 29 мамыр.

3. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы. (2025). Қазақстан Республикасының сыртқы саудасы (қаңтар–мамыр). // <https://stat.gov.kz/en/industries/economy/foreign-market/publications/422555/>

4. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы. (2024). Қазақстан Республикасының ЕАЭО елдерімен өзара саудасы. // <https://stat.gov.kz/news/aza-stan-respublikasyny-eaao-elderine-eksporty-9-5-sti/>

5. Еуразиялық экономикалық комиссияның ресми сайты. // <https://www.eurasiancommission.org>.

УДК 551.24

Геология и нефтегазоносность нижне-среднеюрских комплексов Арыскупского прогиба

Амангельдиева Г.Б., старший преподаватель,
Кызылординский университет «Болашақ»,
Демеуова А.Б., старший преподаватель,
Кызылординский Ашық университет,
Бисембайқызы Л., старший преподаватель,
Кызылординский университет «Болашақ»,
(г. Кызылорда)

Түйіндеме

Мақалада Оңтүстік Торғай ойпатындағы Арысқұм ойпаты төменгі - орта юра кен орындарының геологиялық құрылымы мен мұнай - газ әлеуетінің ерекшеліктері қарастырылған. Тіліктің стратиграфиялық бөлінуіне, литологиялық сипаттамасына және палеонтологиялық мәліметтерге талдау жасалды. Құмкөл, Арысқұм,

Есжан және Ақшабулақ кен орындарындағы шөгінділер корреляциясының күрделілігі мен өнімді горизонттардың номенклатуралық сәйкессіздіктері көрсетілген. Одан әрі іздестіру - барлау жұмыстары үшін төменгі - орта юра кешендердің жоғары перспективалылығы негізделген.

Abstract

The article discusses the features of the geological structure and oil and gas content of the Lower - Middle Jurassic deposits of the Aryskum trough of the South Torgay basin. Stratigraphic stratigraphy, lithology and paleontology were analyzed. Complexity of sediment correlation and nomenclature inconsistencies of productive horizons in Kumkol, Aryskum and Akshabulak fields are shown. The high prospects of the Lower and Middle Jurassic complexes for further exploration are justified.

Введение. Арыскупский прогиб является одной из ключевых нефтегазоносных структур Южно - Торгайского бассейна, отличающейся сложным строением и значительными ресурсами углеводородов. В его пределах выделяются пять систем линейно - вытянутых грабен - синклиналей (Арыскупская, Акшабулакская, Сарыланская, Даутская и Бозингенская), разделённых Аксайской, Ащисайской и Табакбулакской горст - антиклиналями [1,68 с.]. Крупнейшие месторождения как Кумколь, Южный Кумколь, Акшабулак, Нуралы, Кызылкия, Арыскуп и др., который приурочены преимущественно к горст - антиклиналям, что объясняет приоритет их изучения и активной разработки в течение последних десятилетий (рисунок 1).

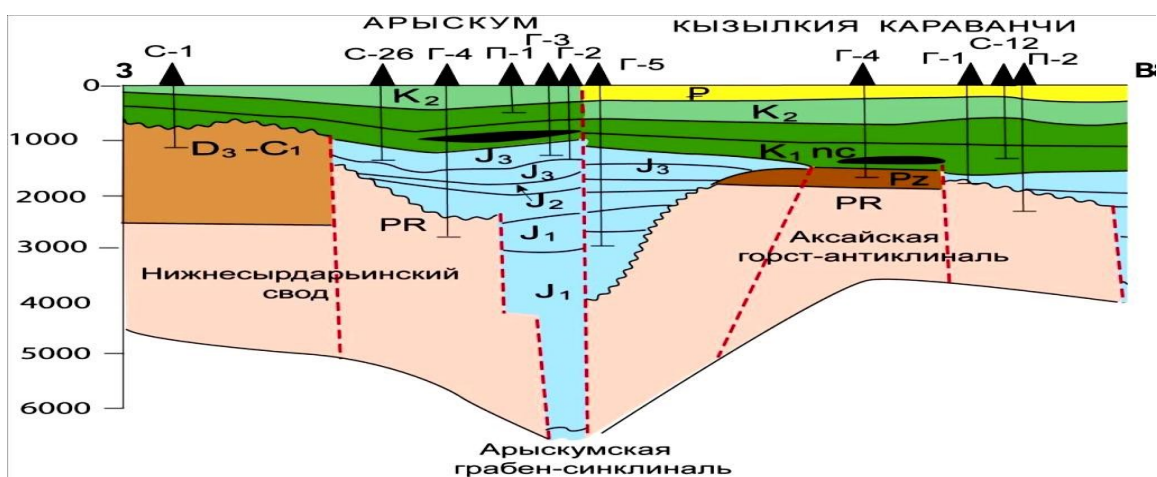

Рисунок 1. Геологический разрез через Арыскупскую грабен - Синклиналь

Однако значительная часть балансовых запасов уже отобрана: на Кумколе обводнённость добываемой продукции превышает 98 %, а накопленная добыча приближается к 90 % утверждённых извлекаемых. В подобных условиях особую актуальность

приобретают поиски новых залежей в более глубоких горизонтах, прежде всего в нижнее – и среднеюрских отложениях.

Геологическая и стратиграфическая характеристика. Разрез юрских отложений Арыскупского прогиба расчленяется на ряд свит: сазымбайскую, айболинскую и дощанскую (нижняя и низы средней юры), карагансайскую (средняя юра), кумкольскую и акшабулакскую (верхняя юра). В центральных частях прогиба юрская толща имеет максимальную мощность, тогда как на поднятиях свиты часто редуцированы или отсутствуют [2,609 с.].

Стратиграфическая достоверность выделения нижнее – среднеюрских свит остаётся низкой. Литологическая однообразность (преобладание песчано-алевролитовых и аргиллитовых разностей) и слабая дифференциация флор осложняют биостратиграфическую корреляцию. Палинологические данные свидетельствуют о медленной смене таксонов, что приводит к номенклатурным расхождениям при выделении продуктивных горизонтов (Ю-V-Ю-VII).

Ситуация усугубляется тем, что в работах по пересчёту запасов в разные годы одни и те же интервалы относились к различным свитам. Так, в юго-восточной части Кумколя горизонты Ю-IV-1-1; Ю-IV-1-4 первоначально были отнесены к среднеюрской кумкольской свите, но при более поздних сопоставлениях установлено их соответствие дощанской свите [3,230 с.]. Подобные несоответствия выявлены также при сопоставлении разрезов с месторождениями Есжан, Северный Нуралы и Акшабулак.

Палинологические исследования нижнее – среднеюрских толщ показывают слабую изменчивость флористических комплексов: господство пыльцы голосеменных растений постепенно сменяется увеличением роли спор папоротникообразных в байосский век. Однако общая систематика флоры остаётся неизменной, что не позволяет надёжно уточнить стратиграфическое положение.

Методы геофизического каротажа также не всегда дают чёткие критерии для корреляции. Лишь отдельные реперы (например, по данным гамма - и акустического каротажа) позволяют проследивать кровли свит [4,368 с.]. При этом отмечаются различия в толщине и разрезе даже на близко расположенных месторождениях, что требует комплексного подхода с привлечением керна, сейсмических материалов и биостратиграфии.

Нижне-среднеюрские отложения уже подтвердили свою нефтегазоносность на ряде месторождений. Продуктивные горизонты вскрыты в Кумколе, Арыскуме, Дощане и других структурах, однако их промышленное значение в полной мере ещё не раскрыто. Часть выявленных залежей требует дополнительной разведки и уточнения строения.

Примером является месторождение Арыскуп, где планируется бурение глубокой скважины (до 3200 м) с целью изучения нижнее -

среднеюрских комплексов. Подобные проекты имеют важное значение, поскольку способны расширить ресурсную базу региона после выработки верхнеюрско-меловых залежей [5,14 с.].

Перспективность подтверждается также региональными геодинамическими условиями: развитие грабен - синклиналей обеспечило формирование ловушек стратиграфического и литологического типов, которые пока исследованы слабо. В связи с этим актуально проведение комплексных исследований, включающих сейсморазведку, палинологический анализ и уточнённое стратиграфическое расчленение.

Заключение

Арыскупский прогиб Южно-Тургайского бассейна является одним из наиболее перспективных районов для поиска новых месторождений нефти и газа. Нижне - среднеюрские отложения, несмотря на сложности стратиграфической корреляции и ограниченность изученности, обладают значительным потенциалом. Уже выявленные залежи свидетельствуют о наличии благоприятных условий для нефтегазоаккумуляции, однако их ресурсная база далека от полного раскрытия.

Для дальнейшего прогресса необходимы:

1. систематизация и расширение палинологических исследований;
2. интеграция геофизических и керновых данных;
3. уточнение стратиграфической схемы юрских отложений;
4. бурение параметрических и разведочных скважин в грабен - синклиналях;

Таким образом, именно этот интервал осадочного разреза следует рассматривать как приоритетное направление будущих поисково-разведочных работ в Южно - Тургайском нефтегазоносном регионе.

Литература

1. Оздоев С.М., Перспективы нефтегазоносности осадочных бассейнов Казахстана. Нефть и газ. 2012. № 1. С.68-69.
2. Месторождения нефти и газа Казахстана». Справочник – Алматы. - 2016 . - 609 с.
3. Абдуллаева А.Н., Нурсултановна С.Г. «Региональные нефтегазоносные комплексы Арыскупского прогиба», 2015.
4. Нурсултанова С.Г., Ермакбаева Г.Е. «Мұнай және газ кенорындарын игерудің геологиялық негіздері», Алматы 2017.
5. Характеристика руководящих палинокомплексов юрских отложений Южно-Тургайского нефтегазоносного региона //Н.Р. Дильмухамедова, С.А. Нигматова, Т.А. Петрова и др. – 2016.

**Қазақстан Республикасына шетел инвестициясын
тартудың болашағы**

Муратбаева Г.А., аға оқытушы, э.ғ.к.,
Ақылбек Д.Т., Э-24М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Основным вопросом, рассматриваемым в статье, является анализ политики Республики Казахстан по привлечению иностранных инвестиций с точки зрения ее привлекательности, сложившейся инвестиционной ситуации в стране и темпов роста внешних вложений. Рассмотрение нормативно-правовых актов в сфере инвестиций в Республике Казахстан, защита данной отрасли на правовой основе.

Abstract

Основным вопросом, рассматриваемым в статье, является анализ политики Республики Казахстан по привлечению иностранных инвестиций с точки зрения ее привлекательности, сложившейся инвестиционной ситуации в стране и темпов роста внешних вложений. Рассмотрение нормативно-правовых актов в сфере инвестиций в Республике Казахстан, защита данной отрасли на правовой основе.

Қазіргі жаһанданған экономикалық жүйелер жағдайында әлемнің кез келген үлкенді-кішілі елі үшін сырттан келетін инвестициялар заманауи дамудың басты алғышарттарының бірі болып табылады. Бүгінде қарыштап дамып отырған мемлекеттердің қайсысын алмасақ та, олардың табысты өркендеу жолы шет елдік инвестицияларды тартып қана қоймай, сонымен қатар, тиімді түрде пайдалана алуында жатқанын көреміз. Сондықтан, тәуелсіздік алған күннен бастап жас қазақ мемлекетінің аяғынан тұрып, дамуының күн тәртібінде Батыс пен Шығыстың ауқатты елдерінен инвестициялар тарту мәселесі тұрды. Бүгінде Қазақстанның инвестиция тарту бойынша қызметі экономикамыздың дамуын қамтамасыз ететінін маңызды бағыттарының бірі екенін ескере отырып, оны ғылыми мәселеретінде барынша зерттеу өзекті болып отыр. Мақалада инвестиция саласындағы нормативтік құқықтық актілердің реттелуі, инвестиция тарту саласындағы Сыртқы істер министрлігінің қызметі, «Kazakh invest» компаниясының қызметін қарастырылады. Қазақстандағы инвестиция тарту бойынша арнайы экономикалық аймақтарының қызметіне шолу жүргізіледі. Сонымен қатар, Қазақстанға инвестиция құюдың қауіптері

карастырылып, оның қазіргі еліміздегі инвестициялық климатына әсерінайқындау болып табылады. Қазақстандық қор биржаларының қызметін пысықтап, еліміздің әлемдегі шет елдік инвестиция тарту бойынша рейтингін айқындау, инвестициялық климатты жақсарту бойыншақолға алу тиіс ұсыныстар беріледі [1,106].

Мақалада Қазақстанның шет елдікинвестициялар тарту бойынша саясатынталдауда салыстырмалық, кейс стади,рейтинг көрсеткіштерді сараптау әдістеріқолданылған. Сонымен бірге, мәселенітереңірек ашу мақсатында сандық сараптамажүзеге асырылды. Зерттеу нәтижесініңқұндылығы Қазақстандағы қалыптасқанинвестициялық климатты айқындаумен бірге, ел экономикасына салынатын шет елдіккапиталды көлемін арттыру, оларды тиімді пайдалану жөнінде ғылыми ұсыныстар беру болып табылады.

Шетелдік тікелей инвестицияны тартудың басқа формасы жалға беру мен концессияны білдіреді, яғни сыртқы кәсіпкерлік құқық беру, ұзақ мерзімді жалға беру қызметіндегі шаруашылық қызметтерінің әртүрлі түрдегі ерекшелігі. Орны толатын және орны толмайтын табиғат ресурстарын өндеуге құқық беру, мемлекеттің жеке меншік басқа түрдегі салалардың ерекшелігі сонымен қатар елдің заңдастырылған сәйкестіктеріне сай мемлекеттің монополияны белгілейтін арнайы уақыттарды бекіту. Біріккен кәсіпорындарының Қазақстандағы даму перспективаларын бағалаған кезде ол елге шетел инвестициясын тартуды көздеу керек және олардың басқа қаржылық қызметтерінің артықшылығын ескерген жөн. Бірақ оны таңдаулар кезінде тенденцияның инвестициялар басымдылық формасын қазіргі уақытта әлемдегі экспортталатын капиталды қадағалау болып табылады. Қазақстан мен басқа да мемлекеттердің әлемдік нарықтағы әлсіз позицияларына байланысты шетелдік капиталға баланста сұраныс пен ұсыныс жеткілікті жолдамда, тек олардың өзара бәсекелесу, яғни капиталдың төменгі әлемдік сегментінде, банк несиелерімен және халықаралық ұйымдардың ресми несиелері мен жоюлы кепілдіктерді қамтамасыз етулер арасында. Бағалау перспективасы бұл елдердегі шетел капиталының түсімі 60-70% болса батыс елдерінің үкіметінің ресми және кепілді несиелерін көрсететін болады, сонымен қатар халықаралық ұйымдар несиелері. Бұл белгілі жағдайда Халықаралық валюта қорының өсуін оның қысым тұтқасындағы өсуін жеке капиталдың түсіміне әсерін, экономикалық саясаттағы бұл елдердің энергетикалық құрылымдық реформаларын болжайды. Осыған қарамастан Қазақстанның капиталдар экспортында жалпылама мақсатта елдермен байланыста, бірақ мұндай форма шетелдік кәсіпкерлік капиталға тікелей инвестиция тартуды көрсетеді. Бірлескен және толық кәсіпорындарды қалыптастыру формасымен мемлекет пен шетелдік инвесторлар арасындағы кәсіпорынның шарттарын қалыптастыру арқылы ерекшеленеді. Шетел кәсіпкерлігінің капиталдарын тарту сонымен қатар бәсекелестіктің

дамуымен және ішкі нарықта монополиямен күрестің активті құралдары болып табылады. Инвестициялық ресурстар көмегімен ұлттық өндірушілер күшінің тиімділігін арттыруға болады. Тікелей шетелдік инвестицияның парасаттылығы экспорт диверсификациясымен салыстырулар бойынша шетелдік несиелермен қосымша жұмыс орындарын пайдалану қабілеті [1, 12 б].

Тек шетелдік инвестиция мен бірлескен кәсіпорынды қалыптастырудан басқа республикадағы шетел капиталының түсім формаларын оның ішінде бірлескен және шетелдік банктерді қалыптастыру арқылы жүзеге асады. Қазіргі уақытта бұндай банктер мемлекеттік ұлттық банктерге тіркеп қояды. Әлемдік тәжірибе инвестициялаудың басқа формасын иемденеді. Олардың арасында соңғы он жылдықта «жаңа формадағы өнеркәсіп инвестициялар» немесе акционерлік формадағы емес инвестициялар деп аталатын ерекше дамуды көрсетті. Оларға лицензиялау, лизинг, франчайзинг, бірлескен өндіріс, құрылыс заводтары жатады. Стратегиялық ынтымақтастықты жүзеге асыру барысында әрбір нақты жағдай формасында фирма оңтайлы жағдайларды таңдайды. Қазіргі уақытта батыстың инвесторлары қаншама тәуекелділікті қысқартса да капитал салымдарымен шетелдік инвесторлар үшін қамтамасыз етудің белгілі артықшылығын ескеріп отырады. Акционерлік бірлескен кәсіпорынның мүшелік жетекшілік органдары компания істері шешімдері жөнінде өзіне жауапкершілікті жүктейді.

Тікелей инвестициялау тек капиталдың орын ауыстыруы деп қарастыру дұрыс емес. Көбінесе бас компания өз маркасын, басқару құрылымын, ноу-хауын және т.б. қолдану арқылы барлық қажетті қаржылық ресурстарды толығымен немесе ішінара инвестицияны қабылдаушы елден алады. Филиал тиімді болған кезде ол өз пайдасы мен қайтадан алынған несиесі есебінен өседі, бірақ пайданың бір бөлігін бас компания өз еліне аударады.

Қазақстанның шетел инвесторларына тартымды фактор – ел экономикасының бір жақты даму себе болуы мүмкін. Қазақстан экономикасының алдыңғы болашағында өнеркәсіптің өндіруші және байта өндіруші шикізат салаларынан кірісті алуға бағдарлануымыз қажет. Транзиттік процестегі деңгейінің маңызды индикатор қызмет секторының даму болып табылғанмен, тиісімі деңгейге дейін даму үшін белгілі мерзім керек. Халықаралық нарықта Қазақстанның позициясын нығайту үшін алдын ала маңызды шарт өнеркәсіптің экспорттық потенциалын көбейту болуы мүмкін. Экономика секторларының арасында инвестицияны байта бөлу пайдасына республикадағы инвестициялық саясатты байта қарастыру болашақта саналы болып көрінеді, басқа салалардың жеткілікті инвестицияланбауынан экономиканың жеке салаларында инвестиция осы көп болып кетуі «голландты қауруға» шалдықтыруы мүмкін. Инвестициялық саясаттың ұзақ мерзімді және басымды мақсаты

экономиканың әр түрлі салаларының дамуында теңдікке жету болып табылады [3, 206].

Ал стратегиялық проблемалар қайта құру және кәсіпорынды жаңғырту шешілмейді. Басқарушы фирмаларды капитал құрылыстары және жабдықтарды сатып алу кәсіпорынның жекелік формасындай салым құралдарына деген құқықты жоққа шығарды. Осындай көз қарастар тәжірибеде шарт жасау барысында қалдықсыз шикізат және фирманың жедел басқармасы өнімінде кәсіпорынның негізгі қорларымен табиғи ресурстарды жеделдетуді молайтуды қамтамасыз етті.

Елдің ішкі артықшылығының маңызды факторы жұмыспен қамтамасыз етілуі болып табылады. Мамандардың бағасы бойынша елде халықтың активті бөлігінде жұмыссыздардың үлесі же туге болатын шектен асып кетті, статистикалық есеп берудің жетілдірілмегендігі жұмыссыздықтың нақты мөлшерін, соның ішінде жоғары квалификацияланған мамандардың жұмыссыздығын, дипломдалған жұмыссыздардың жасырылған формасын анықтау мүмкін емес.

Инвестиция және салық бойынша халықаралық орталық Қазақстанда инвестициялық климаттың арнайы зерттеуін жүргізді. Қазақстанда инвестициялық позицияны (бағытты) ұстанатынын немесе осындай мүмкіндікті қарастырып жатқанын 46 респонденттердің 39-ы көрсетті. Бұл респондент тер қазіргі кезеңде республикада орыналатын шетел инвестициясының сферасындағы барлық негізгі позицияларды көрсетеді. Ірі батыс компаниялары басшыларының пікірі бойынша Қазақстанда инвестициялық климат жалпы алғанда қолайлы, бірақ ары қарай шетел капиталының құйылуы үшін күрделі кедергілер мыналар болуы мүмкін:

- Бюрократиялық бөгет;
- Қаржылық тәуекел;
- Қазақстанның салық және қаржылық режимдеріндегі жетіспеушілік;
- Құқықтық инфрақұрылымның жеткілікті дамымауы;
- Валюталық бақылау.

Инвестициядан пайда алу мүмкіндігіне қарамастан инвестициялық саясаттың анықталмағандығы Қазақстанға инвестицияның құйылуына кедергі жасайтын басым факторлар болып табылады. Инвесторларға тұрақты және сенімді саяси талап етіледі.

Шетел инвестицияларын кеңейту үшін қолға алған шаралар республикада ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатымен оларды реттеуді қарастыру қажет және бір інші кезекте, табиғи ресурстармен республиканың адамдық потенциалын есепсіз пайдалануды тоқтату керек. Мұндай жағдайлар өкінішке орай, шетел компанияларында бар, олар өндіріс ұйымына көп емес материалдық

және қаржылық құралдарды тартып, еңбекшілердің құқықтарына қысым көрсету есебінен заңды емес баюға жетеді. Өндірісте шығындарды азарту ресурстарды тиімді пайдалану жолымен ғана емес және де айлықты кешіктірумен және қысқартумен, күзет талаптарын және жұмысшылардың еңбек шартын орындамаумен жетеді. Шетел кәсіпорындарында қазақстандық жұмысшылардың құқықсыз жағдайы белгілі деңгейде мелекеттік органдардың жұмыспен қамтамасыз ету саясатын құруда, осындай кәсіпорындарда еңбек қатынастарын реттеу мәселелеріне байқамдықпен қарауында болып отыр [4, 55 б].

Әдебиет

1.Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы Кәсіпкерлік кодексі. [Электрон.ресурс].–2023–URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375#z2363> (қарастырылған күні01:05.2023).

2.«Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінің Инвестиция комитеті»республикалық мемлекеттік мекемесінің ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Сыртқыістер министрінің 2019 жылғы 30 қаңтардағы № 11-1-4/33 бұйрығы. [Электрон.ресурс].–2023.– URL:<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/G19IY111433> (қарастырылған күні: 01.05.2023).

3.Астана халықаралық биржасының ресми сайты, [Электрон.ресурс]. –2023.–URL:<https://aix.kz/kk/about-aix-kk/overview-kk/> (қарастырылған күні: 01.05.2023).

4.Қазақстан Республика Әділет министрлігінің ресми сайты. [Электрон.ресурс].–2023.–URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/adilet/press/news/details/486826?lang=kk> (қарастырылған күні: 01.05.2023).

Смайлов М.О., аға оқытушы, докторант,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қаласы., Қазақстан

Резюме

В статье рассматриваются значение, текущее состояние и ключевые проблемы развития предпринимательства в агропромышленном комплексе. Рассматриваются внедрение инноваций, кооперация, источники финансирования и повышение экспортного потенциала, а также роль государственных программ поддержки агробизнеса.

Abstract

The article examines the importance, current state, and key challenges of developing entrepreneurship in the agro-industrial complex. It highlights innovation, cooperation, financing instruments, and export development, and analyzes the role of government support programs.

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешені (АӨК) ел экономикасының стратегиялық салаларының бірі. Ол ауыл халқының әлеуметтік жағдайын жақсартумен қатар, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Агро өнеркәсіптік кешенді дамыту – тек қана ауыл шаруашылығы өндірісінің көлемін арттыру емес, сонымен бірге өңдеу, логистика, сақтау және өткізу тізбегін қамтитын кешенді міндет. Бұл ретте кәсіпкерлікті дамыту аграрлық саланың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі жолы болып отыр [1, 12 б.].

Агробизнес ұғымы ауылшаруашылығы шикізатын өндірумен ғана шектелмейді. Ол өнімді өңдеу, сапаны бақылау, нарыққа жеткізу, маркетинг, экспортқа шығару сияқты қызметтерді де қамтиды.

Классикалық тұрғыдан алғанда, АӨК төрт буыннан тұрады:

- шикізат өндіру (егіншілік, мал шаруашылығы);
- өңдеу өнеркәсібі;
- инфрақұрылымдық қызметтер (тасымалдау, қойма, суару және сервистік қызметтер);
- сауда және экспорт.

Қазіргі агроөнеркәсіпкерліктің бәсекеге қабілеттілігі өнім өндіруден бастап оны өңдеу мен өткізуге дейінгі толық құн тізбегін игеру деңгейіне байланысты [2, 6 б.].

Нарық конъюнктурасы және институционалдық орта Соңғы жылдары әлемдік азық-түлік нарығында бағаның құбылмалылығы күшейді. Геосаяси факторлар, көлік дәліздеріндегі іркілістер, климаттық тәуекелдер кәсіпкерлер үшін қосымша

белгісіздік туғызады. Қазақстан жағдайында ішкі нарықтың сыйымдылығы шектеулі болғанымен, Орталық Азия, Таяу Шығыс және Қытай нарықтарына шығу мүмкіндігі бар. Осы әлеуетті ашу үшін фитосанитарлық талаптарға сәйкестік, халал стандарттары, ізденгіш логистика және ұзақ мерзімді контрактілік қатынастар маңызды [3, 18 б.].

Мемлекеттік саясат және қолдау тетіктері 2022–2025 жылдары агроөнеркәсіптік кешенді әртараптандыру, су үнемдеу технологияларын енгізу, кооперацияны нығайту, өңдеу өнеркәсібінің үлесін ұлғайту басымдыққа айналды. Субсидиялау тетіктері қайта қаралып, нақты нәтижеге бағдарланған тізімдер бекітілуде; жеңілдетілген қаржыландыру құралдары (лизинг, инвестициялық субсидиялар, пайыздық мөлшерлемені өтеу) қолданылады. Бұл бағыттар фермерлердің шығындарын азайтып, технологиялық жаңаруға ынталандырады [4, 23 б.; 5].

Инновациялармен цифрландыру – дәлме-дәл егіншілік (precision agriculture), қашықтықтан зондтау деректері, GPS-пен басқарылатын техника, агро-ақпараттық платформалар мен дрондар еңбек өнімділігін арттырып, ресурс үнемдейді. Спутниктік мониторинг топырақ ылғалын, азот тапшылығын, арамшөп ошақтарын жедел анықтауға мүмкіндік береді. Мал шаруашылығында сенсорлық жүйелер мен RFID-белгілеу жануарлардың денсаулығын бақылауды жақсартады, биоқауіпсіздік деңгейін көтереді. Цифрландыру тек технология емес, сонымен бірге шешім қабылдаудың мәдениетін өзгертеді: дерекке негізделген агроменеджмент тәуекелді азайтады және қаржыландыруға қолжетімділікті жақсартады [6].

Кооперация және кластерлік даму- ұсақ және орта шаруашылықтар үшін кооперативтер арқылы техника паркін бірлесіп пайдалану, ортақ қойма мен салқындату инфрақұрылымын құру, маркетинг пен өткізу желісін біріктіру – шығынды төмендетудің тиімді жолы. Кластерлік модельде «ферма–өңдеу – логистика – экспорт» буындары географиялық жақын орналасып, транзакциялық шығындар қысқарады. Кооперацияның табысты болуы үшін корпоративтік басқару, мүшелердің құқық-міндеттері, пайда бөлу формуласы айқын жазылуы қажет [2, 31 б.].

Қаржыландыру эко жүйесі – ауыл кәсіпкерлері үшін айналым қаражатын толықтыру және негізгі құралдарды жаңарту – басты мәселе.

Банктік несиенің құны мен кепіл саясаты шектеу қояды. Осыған байланысты өтімділігі төмен кепілдерді қабылдау, аграрлық қолхаттар, сақтандыру полистерімен қамтамасыз ету, мемлекеттік кепілдік және портфельдік субсидиялау сияқты құралдарды кеңейту маңызды. Ауыл шаруашылығын сақтандыру нарығын дамыту климаттық тәуекелдерді хеджирлеуге көмектеседі, ал ESG-

бағдарланған «жасыл қаржыландыру» су үнемдеу, күн-жел энергиясы жобаларын тартуғамүмкіндікбереді [5].

Логистика және экспорттық өткізу арналары – темір жол тарифтері, шекаралық инфрақұрылым, теңіз порттарына қолжетімділік – экспорттаушы кәсіпкерлер үшін шешуші фактор. Салқын тізбек (cold chain) инфрақұрылымын дамыту жеміс көкөніс экспортының жоғалтуларын азайтады. Интеграцияланған логистика орталықтары арқылы кедендік рәсімдеу, фитосанитарлық сертификаттау, буып-түю және маркілеу қызметтерін «бір терезеден» көрсету уақытпен шығынды қысқартады. Электрондық коммерция және маркетплейстер ауыл өнімдерін тікелей тұтынушыға жеткізудің жаңа мүмкіндігін ашып отыр.

Еңбек ресурстары және білім–кәсіпкерлік мәдениеті мен агротехникалық білімді жаңарту–ұзақ мерзімді фактор. Қолданбалы колледж, лицейлерде дуальды оқу, фермерлерге қысқа курстар, онлайн платформалар арқылы агробілім беру ұсынылады. Жас мамандарды ауылға бағыттайтын көтерме төлемдермен тұрғын үй бағдарламалары кадр тапшылығын азайтады. Әйел кәсіпкерлер мен жастар стартаптарына арналған гранттық қаржыландырулар инклюзивті дамуды қолдайды.

Тұрақты даму және климаттық бейімделу - су тапшылығымен температураның жоғарылауы егіншілік құрылымын қайта қарауды талап етеді. Тамшылатып суару, ылғалды сақтайтын агротехнологиялар, құрғақшылыққа төзімді сорттар, жайылымды басқарудың цифрлыққарталары – климатқа бейімделудің пәрменді шаралары. Көміртек ізін азайтатын технологиялар (биогаз қондырғылары, күн панельдері, энергия тиімді сорғылар) өнімнің халықаралық нарықтардағы «жасыл» талаптарға сәйкестігін күшейтеді [6].

Саясаттық ұсынымдар:

- Нәтижеге негізделген субсидиялау: өнімділік, су үнемдеу, экспорт келісімшарттары сияқты индикаторларға байлау;

- Кооперативтерге арнаулы салық режимін жетілдіру және корпоративтік басқаруды қолдау;

- Ұлттық агрологистика желісін дамыту, салқын тізбек хабтарын құру;

- Ауыл сақтандыруын субсидиялау және климаттық тәуекелдерді бағалаудың бірыңғай платформасын іске қосу;

- Аграрлық білім мен кеңес беру қызметін (extension service) институционалдандыру;

- Цифрлық дерек экожүйесін қалыптастыру: егіс алқаптарының кадастры, су пайдалану мониторингі, нарық бағаларының ашық дерекқоры.

Қорытындылай келе агроөнеркәсіптік кешендегі кәсіпкерлікті дамыту – Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін,

ауыл халқының табысын арттыратын және экономиканы әртараптандыруға ықпал ететін негізгі фактор. Мемлекеттік қолдау шараларын тиімді қолдану, инновациялық технологияларды енгізу, кооперация мен логистиканы жүйелі дамыту арқылы агробизнес халықаралық нарықта бәсекеге қабілетті бола алады. Тұрақты даму қағидаттарын басшылыққа ала отырып, 2025 жылға дейінгі кезеңде өндіріс тиімділігін арттыруға, өңдеу үлесін өсіруге және экспорттық әртараптандыруға нақты мүмкіндік бар.

Әдебиет

1.Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі. Қазақстан экономикасын әртараптандыру бойынша есеп. – Астана, 2022.

2.ҚР Ауылшаруашылығы министрлігі. Агроөнеркәсіптік кешенді дамыту жөніндегі есеп. – Астана, 2023.

3.FAO. Food Outlook: Global Market Analysis. – Rome, 2024.

4.ҚР Үкіметі. АӨК-ті дамыту жөніндегі 2023–2025 жылдарға арналған шаралар кешені. – Астана, 2023.

5.OECD. Agricultural Policy Monitoring and Evaluation: Kazakhstan Snapshot. – Paris, 2024.

6.World Bank. Climate-Smart Agriculture in Central Asia: Practices and Opportunities. – Washington, DC, 2022.

УДК 005.95

Методы управления персоналом в вузах Республики Казахстан: анализ текущих практик и направления развития

Субботина Е, ст.преподаватель
Костанайский инженерно-экономический
университет имени М.Дулатова

Түйіндеме

Мақаланың мақсаты-Қазақстанның жоғары оқу орындарында персоналды басқару әдістерін талдау, ағымдағы HR-тәжірибелердің ерекшеліктерін анықтау және оларды жетілдіру бағыттарын анықтау.

Abstract

The purpose of the article is to analyze the methods of personnel management in universities in Kazakhstan, to identify the features of current HR practices and to determine the directions of their improvement.

В современных условиях повышения качества образования и интеграции Казахстана в мировое образовательное пространство особую значимость приобретает кадровая политика вузов. Эффективность работы ППС во многом определяет

конкурентоспособность университета, уровень подготовки выпускников и позиции страны в международных рейтингах.

Реформы последних лет — введение новой модели финансирования, усиление академической свободы, цифровизация образовательного процесса — формируют новые требования к управлению персоналом в вузах.

Методы управления персоналом в образовательных организациях достаточно разнообразны и направлены на обеспечение эффективного функционирования кадрового потенциала вуза. Важнейшее место занимает кадровое планирование и подбор, который в университетах реализуется через конкурсные процедуры, учитывающие публикационную активность, уровень профессиональных достижений и опыт работы преподавателей. Такой подход позволяет поддерживать высокий академический уровень коллектива и обновлять кадровый состав с учётом современных требований.

Следующим направлением является адаптация и развитие сотрудников, что реализуется посредством проведения научно-методических семинаров, программ повышения квалификации и механизмов академической мобильности. Это обеспечивает не только рост профессиональных компетенций, но и интеграцию преподавателей в международное образовательное пространство.

Значимое место занимает система мотивации персонала, которая включает как материальные стимулы (заработная плата, надбавки, премиальные выплаты), так и нематериальные формы (общественное признание, возможности карьерного роста, вовлечённость в принятие решений). Совмещение этих механизмов способствует укреплению приверженности сотрудников целям университета [1].

Неотъемлемым элементом HR-практик является оценка деятельности, проводимая через процедуры аттестации, анкетирования студентов, а также использование показателей результативности (KPI). Такая система позволяет объективно отслеживать достижения преподавателей и своевременно выявлять зоны для профессионального роста.

Наконец, особое внимание уделяется формированию корпоративной культуры, которая выражается в участии сотрудников в коллегиальных органах управления, обеспечении академической свободы, развитии научных сообществ и профессиональных объединений. Всё это создает атмосферу сотрудничества и инновационного развития, способствующую реализации стратегических задач вуза.

Отличительной особенностью управления персоналом в вузах является необходимость сочетания академических ценностей и современных инструментов HR-менеджмента. Для понимания

специфики кадровой политики рассмотрим кадровый состав вузов и наиболее распространённые HR-практики в системе высшего образования Казахстана [2].

Согласно данным Бюро национальной статистики РК, в Казахстане работает около 36000 преподавателей. Для оценки качественного состава ППС рассмотрим распределение по ученым степеням (Таблица 1)

Таблица 1. Профессорско-преподавательский состав вузов РК по ученым степеням (2023 г.)

Категория преподавателей	Количество, тыс. чел.	Доля от общего числа (%)
Доктора наук и PhD	4,8	13,3 %
Кандидаты наук	9,5	26,4 %
Магистры	13,7	38,1 %
Без ученой степени	8,0	22,2 %
Всего	36,0	100 %

Вместе с кадровыми характеристиками необходимо учитывать и существующие методы управления персоналом. Они определяют качество работы преподавателей, их вовлечённость и академическую продуктивность (таблица 2). Согласно статистике Министерства науки и высшего образования, в стране работает более 180 вузов, в которых занято свыше 35000. преподавателей.

Таблица 2. Основные HR-практики в вузах Республики Казахстан

Направление	Реализуемые практики	Текущие тенденции
Подбор и планирование	Конкурсные процедуры, учет публикаций	Усиление роли наукометрических показателей, внедрение цифровых кадровых систем
Адаптация	Наставничество, методические семинары	Онлайн-курсы, академическая мобильность
Мотивация	Базовые оклады Премии за публикации, надбавки за ученую степень	KPI, бонусы за качество преподавания, грантовая поддержка
Аттестация	Аттестация ППС, опросы студентов	Внешние рейтинги, цифровые KPI
Корпоративная культура	Научные конференции, внутриуниверситетские мероприятия	Развитие коллегиального управления, поддержка вовлечённости
Цифровизация	Электронные журналы, LMS-платформы (Platonus, Univer)	HR-аналитика, цифровые портфолио преподавателей

Анализ показывает, что HR-практики в вузах постепенно смещаются от традиционных форм (аттестации, конкурсы,

методические семинары) к современным инструментам — цифровым платформам управления, KPI, HR-аналитике и академической мобильности. При этом сохраняется необходимость сочетания материальной мотивации (оклады, надбавки) с нематериальными стимулами (корпоративная культура, вовлечённость, признание). Такой переходный характер свидетельствует о постепенной интеграции лучших практик HR-менеджмента в систему высшего образования РК [3].

Несмотря на постепенную цифровизацию и внедрение новых инструментов HR-менеджмента, в системе управления персоналом вузов сохраняется ряд проблем. В таблице 3 представлены ключевые трудности и возможные направления их решения.

Таблица 3. Проблемы и перспективы HR-практик в вузах Республики Казахстан

Направление	Проблемы	Перспективы развития
Подбор и планирование	Недостаток докторов наук и PhD; слабая конкурентоспособность кадров на международном рынке	Привлечение зарубежных специалистов, развитие программ PhD, грантовая поддержка молодых ученых
Адаптация	Формальный характер наставничества; слабая академическая мобильность	Онлайн-наставничество, расширение международных обменов, сетевые программы
Мотивация	Низкая дифференциация заработной платы; зависимость премий от публикаций в «топ»-журналах	Введение KPI по качеству преподавания, расширение нематериальной мотивации (карьерный рост, признание)
Аттестация	Бюрократический характер процедур, слабая связь с качеством работы	Использование цифровых KPI, интеграция результатов независимых рейтингов
Корпоративная культура	Слабая вовлечённость сотрудников, доминирование административного стиля управления	Развитие коллегиального управления, поддержка инициатив и вовлечённости ППС
Цифровизация	Фрагментарное использование цифровых платформ; низкий уровень HR-аналитики	Создание единой цифровой HR-системы вузов, внедрение электронных портфолио и bigdata-аналитики

Из таблицы видно, что основные проблемы носят системный характер: нехватка высококвалифицированных кадров, низкая мотивация, формальность аттестации и недостаточная цифровизация HR-процессов. При этом перспективы связаны с интернационализацией кадровой политики, внедрением KPI и HR-аналитики, а также усилением нематериальной мотивации. Это позволит вузам Казахстана повысить конкурентоспособность и приблизиться к международным стандартам управления персоналом.

Совершенствование кадровой политики должно базироваться на цифровизации процессов, развитии гибких карьерных траекторий и усилении роли нематериальной мотивации.

Литературы

1. Базарбаев Н. С. Управление персоналом в системе высшего образования: современные подходы // *Вестник КазНУ. Серия Экономическая*. – 2022. – №3. – С. 45–52.
2. Тулегенова А. А., Смагулова Ж. А. HR-менеджмент в вузах Казахстана: проблемы и перспективы развития // *Образование и наука*. – 2021. – №7. – С. 68–76.
3. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020–2025 годы. – Астана, 2019.

UDC 539.3 (043.3)

The theory of plate vibrations, strictly substantiated by the formulation of various boundary value problems

Seitmuratov A.Zh, Doctor of Physical and
Mathematical Sciences, Professor.
Kyzylorda University named after Korkyt Ata.
Dyikanova A.T., Candidate of Physical and
Mathematical Sciences, Professor
Kyrgyz National Agrarian University
named after. K.I.Skryabina (KNAU)
(Bishkek city, Kyrgyzstan)

Түйіндеме

Бұл жұмыста тербелістердің әртүрлі шекаралық есептерін тұжырымдау арқылы қатаң негізделетін қабаттық пластиналардың теориясы қаралады. Пластинаның тербелістерін зерттегенде дәл үш өлшемді есеп пластинаның ортаңғы жазықтығының нүктелерінде сыртқы жағдайларға шектеулер қоятын қарапайым екі өлшемді есеппен ауыстырылады. Бұл шектеулер сыртқы күштердің жоғары жиілікті болуы мүмкін еместігінен тұрады.

Резюме

В данной работе развивается теория колебаний слоистых пластин, строго обоснованная постановкой различных краевых задач колебаний. При исследовании колебаний пластин точная трёхмерная задача заменяется более простой, двумерной в точках срединной плоскости пластины, что накладывает ограничения на внешние условия. Эти ограничения заключаются в том, что внешние силы не могут быть высокочастотными.

The materials used in building structures have elastic and viscoelastic properties, are anisotropic, multilayer and other mechanical characteristics.

Two-dimensional elements are components of many structures. Construction of general and approximate equations of oscillations of a various kind of plane elements is an actual problem in the development of theoretical bases of calculation of building designs and construction in general. These problems include the objectives of improved models of non-stationary nature of the structures and their elements, the materials of which are difficult mechanical, rheological properties inherent to various building designs under the influence of various external factors [1,63p.].

The result of the study [2,133p.] shows that the mechanical and geometrical characteristics are the main elements of the seismic stability of many structures.

In this paper develops a theory of vibrations of laminated plates of building structures, strictly justified by the staging of various boundary value problems of oscillation.

Let limitless in terms of plate thickness $2h_1$ is below the surface of a semi-infinite medium at depth $(h_0 - h_1)$. Put the plane XY in the median plane of the plate at $z = 0$. Axis OZ to the right towards the outer surface of the outer layer. Denote the layer parameters index" 1", the upper layer $[-\infty < (x, y) < \infty; h_1 \leq z \leq (h_0 - h_1)]$ by the index" 2", and the lower half-space $[-\infty < (x, y) < \infty; -h_1 \leq z \leq 0]$ - index" 3".

We assume that the materials of the upper layer of the plate and the grounds are homogeneous, isotropic, show the viscous properties.

We introduce the potentials of $\Phi^{(l)}$ and $\Psi^{(l)}$ transverse and longitudinal waves well-known formulas

$$\vec{u}^{(l)} = \text{grad}\Phi^{(l)} + \text{rot}\vec{\Psi}^{(l)} \quad (1)$$

where $\vec{u}^{(l)}$ – the displacement vector points in the layer of the plate and the foundation.

In potentials $\Phi^{(l)}$ and $\Psi^{(l)}$ equations of motion of a layer of the plate and the foundation will take the form of:

$$N_l(\Delta\Phi^{(l)}) = \rho_l \frac{\partial^2 \Phi^{(l)}}{\partial t^2} \quad M_l(\Delta\vec{\Psi}^{(l)}) = \rho_l \frac{\partial^2 \vec{\Psi}^{(l)}}{\partial t^2} \quad (2)$$

where the operator N_l is equal to: $N_l = L_l + 2M_l$
 Δ - three-dimensional Laplace operator

$$\Delta = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2} \quad L_l, M_l - \text{viscoelastic operators.}$$

The Helmholtz theorem, in the absence of internal sources of the vector potential $\vec{\Psi}$ of transverse waves must satisfy the condition:

$$\text{div}\vec{\Psi}^{(l)} = 0 \quad (3)$$

a closing equation for finding four unknown potentials $\Phi^{(l)}, \Psi_1^{(l)}, \Psi_2^{(l)}, \Psi_3^{(l)}$.

Displacement, u, v, w deformation ε_{ij} and strains in Cartesian coordinates through the potentials Φ and $\bar{\Psi}$ the longitudinal and transverse waves are determined by the well-known formulas.

In [1] it is shown that the boundary value problem vibrations of the plate under the surface are reduced to the integro-differential equations (2) with boundary and initial conditions: on the outer surface ($z = h_0$)

$$\sigma_{zz}^{(2)} = f_z^{(2)}(x, y, t); \quad \sigma_{jz}^{(2)} = f_{zj}^{(2)}(x, y, t); \quad (4)$$

on the contact boundary between the upper layer – plate ($z = h_1$)

$$\sigma_{zz}^{(1)} = \sigma_{zz}^{(2)}; \quad \sigma_{jz}^{(1)} = 0; \quad \sigma_{jz}^{(2)} = 0; \quad w^{(1)} = w^{(2)} \quad (5)$$

on the boundary of the plate - foundation ($z = -h_1$)

$$\sigma_{zz}^{(1)} = \sigma_{zz}^{(3)} + f_{3z}^{(3)}(x, y, t); \quad \sigma_{jz}^{(1)} = 0; \quad \sigma_{ij}^{(3)} + f_{jz}^{(3)}(x, y, t) = 0; \quad w^{(1)} = w^{(3)} + f_0^{(3)}(x, y, t) \quad (6)$$

Furthermore, there should be conditions decay at infinity, i.e. at $z \rightarrow -\infty$

$$\Phi^{(3)} = 0; \quad \Psi_1^{(3)} = \Psi_2^{(3)} = \Psi_3^{(3)} = 0 \quad (7)$$

The initial conditions are zero, i.e.

$$\Phi^{(l)} = \frac{\partial \Phi^{(l)}}{\partial t} = \frac{\partial \bar{\Psi}_j^{(l)}}{\partial t} = \bar{\Psi} = 0 \quad (8)$$

$$(l = \overline{1,3}), \quad t = 0 \quad (j = 1, 2, 3)$$

The task of the vibrations of the plate in a differentiable environment is reduced to the study of equation (2) satisfying the boundary (4), (5), (6) and initial conditions (8).

In the study of oscillations of plate's accurate three-dimensional problem is replaced by simpler, two-dimensional points of median plane of the plate, which imposes limitations on the external conditions. These restrictions are that external forces cannot be high frequency.

The above problem is solved with the use of Fourier X and Y Laplace at t .

In the work [3,120p.] found the General solution of the formulated three-dimensional tasks for zero initial conditions and the General expressions for the displacement and strain.

$$u^{(l)} = \sum_{n=0}^{\infty} \left\{ \left[\left(\lambda_2^{(n)} + C_1 Q_{1n} \frac{\partial^2}{\partial x^2} \right) U^{(l)} + C_1 Q_{1n} \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{\partial V^{(l)}}{\partial y} + W^{(l)} \right) \right] \times \right.$$

$$\begin{aligned}
& \times \frac{z^{2n}}{(2n)!} \Big\} + \sum_{n=0}^{\infty} \left\{ \left[\left(\lambda_2^{(n)} - D_1 Q_{1n} \frac{\partial^2}{\partial x^2} \right) U_1^{(l)} - D_1 Q_{1n} \frac{\partial}{\partial x} \times \right. \right. \\
& \times \left. \left(\frac{\partial V_1^{(l)}}{\partial y} + \lambda_2^{(1)} W_1^{(l)} \right) \right] \frac{z^{2n+1}}{(2n+1)!} \Big\}; \\
v^{(l)} = & \sum_{n=0}^{\infty} \left\{ \left[\left(\lambda_2^{(n)} + C_1 Q_{1n} \frac{\partial^2}{\partial y^2} \right) V^{(l)} + C_1 Q_{1n} \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{\partial U^{(l)}}{\partial x} + W^{(l)} \right) \right] \times \right. \\
& \times \frac{z^{2n}}{(2n)!} \Big\} + \sum_{n=0}^{\infty} \left\{ \left[\left(\lambda_2^{(n)} - D_1 Q_{1n} \frac{\partial^2}{\partial y^2} \right) V_1^{(l)} - D_1 Q_{1n} \frac{\partial}{\partial y} \times \right. \right. \\
& \times \left. \left(\frac{\partial U_1^{(l)}}{\partial x} + \lambda_2^{(1)} W_1^{(l)} \right) \right] \frac{z^{2n+1}}{(2n+1)!} \Big\}; \tag{9}
\end{aligned}$$

$C_1 = 1 - \frac{N_1}{M_1}$; $Q_{1n} = \sum_{m=0}^{n-1} \lambda_1^{(n-m-1)} \cdot \lambda_2^{(m)}$; $D_1 = 1 - \frac{M_1}{N_1}$ where operators $\lambda_1^{(i)}$ and $\lambda_2^{(i)}$ are equal

$$\lambda_1^{(i)} = \left[\rho_1 N_1^{-1} \left(\frac{\partial^2}{\partial t^2} \right) - \Delta \right]; \lambda_2^{(i)} = \left[\rho_1 M_1^{-1} \left(\frac{\partial^2}{\partial t^2} \right) - \Delta \right]; \Delta = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} \tag{10}$$

where unknown $U^{(i)}, V^{(i)}, W_1^{(i)}$ are the tangent and normal displacements of the points in the plane $z=0$ and points of median plane of the plate, $U_1^{(i)}, V_1^{(i)}, W^{(i)}$ - value of derivatives Z transverse displacement or values type of deformation ($W^{(i)}$ -deformation at $Z=0$).

Operators $\lambda_1^{(2)}, \lambda_2^{(1)}$ are two-dimensional integro-differential describing the propagation of longitudinal and transverse waves in a plane $z=0$.

For finding the unknown $U^{(i)}, V^{(i)}, W_1^{(i)}, U_1^{(i)}, V_1^{(i)}, W^{(i)}$ we have boundary conditions (4)-(6)

Using the formulas (9) and (11) of strains and displacements substituting these expressions into the boundary conditions (4) - (6) equations are obtained for determining the unknown functions that are general solutions of the considered problem and describing oscillations of a three-dimensional environment.

For the study of oscillations of rectangular plates in terms of the need to formulate boundary problems.

Under the boundary tasks fluctuations limited plate in the plan, which is under the surface, means the conclusion of the equation of oscillations of plates; the formulation of boundary conditions on the edges of the plate and the initial conditions for the functions.

As a general equations of oscillations of plates obtained by the author contain derivatives of any order of the coordinates x, y and time t ,

stacked on the structure and therefore are not suitable for solving applied tasks and of engineering calculations.

For this purpose it is necessary to formulate approximate boundary value problems of oscillation.

In conclusion, it should be noted that the evaluation and conclusion initial and boundary conditions for the plate under the surface completely coincides with similar initial boundary conditions for a free plate, obtained in the works [4,112p.].

Thus, in the formulation of boundary value problems boundary conditions do not depend on the presence of the upper layer and lower foundation.

References

1. Filippov I.G., S.I. Filippov, 1995. Dynamic stability theory of rods. Proceedings of the Russian-Polish seminar. Theoretical Foundations of construction. Warsaw, pp.63 -69.

2. Filippov I.G., 1979. An approximate method for solving dynamic viscoelastic media. – PMM, 43(1): 133 -137.

3. Seytmuratov A.Zh., 2010. Determination of natural frequencies of the plate. Bulletin Treasury Series mathematics, mechanics, computer science, 4 (67): 120.

4. Seytmuratov A.Zh., 2010. The impact of the moving load on the surface of a layered elastic half-plane. Herald KazNPU., 3: 112-11

ӘОЖ 622.337.2 (276.6)

**Ұңғымаларды түз қышқылымен өңдеу технологиясы:
реагенттік құрамы, тәсілдері және техникалық қамтамасыз етуі**

Төлегенова А.М., аға оқытушы,
Уайсов Қ.Б. НГ-22-1 оқу тобы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В этой статье рассматриваются эффективность обработки скважин соляной кислотой, используемые реагенты, виды обработки и техническое оборудование. Метод обработки соляной кислотой является недорогой и эффективной технологией, направленной на повышение проницаемости карбонатных пород.

Abstract

This article discusses the effectiveness of well treatment with hydrochloric acid, the reagents used, types of processing and technical equipment. The hydrochloric acid treatment method is an inexpensive and effective technology aimed at increasing the permeability of carbonate rocks.

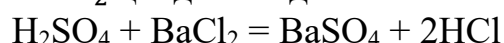
Мұнай кен орындарын игеру кезінде карбонатты жыныстармен байланысқан өнімді қабаттардың өткізгіштігін арттыру мақсатында тұз қышқылымен өңдеу әдісі кеңінен қолданылады. Бұл әдіс қарапайымдылығы, тиімділігі және салыстырмалы түрде арзандығымен ерекшеленеді. Қышқыл ерітінділер ұңғыма түп аумағындағы тұзды жыныстармен әрекеттесіп, олардың өткізгіштігін арттырады, сөйтіп мұнай өнімділігін ұлғайтады [1].

HCl ерітіндісін дайындау арнайы зертханалар мен өндірістік базаларда жүзеге асырылады. Ерітіндіге келесі қоспалар қосылады:

- Ингибиторлар – металл коррозиясын азайту үшін қосылады. Мысалы, формалин (0,6%) – коррозияны 7-8 есе, уникол ПБ-5 (0,1-0,5%) – 15-42 есе төмендетеді. Жоғары қысым мен температураға арналған реагенттер – И-1А (0,4%) және уротропин (0,8%) 20 есе дейін тиімді.

- Интенсификаторлар – беттік-активті заттар (БАЗ), мұнай мен қышқыл арасындағы беттік керілуді төмендетеді. Қолданылатын БАЗ: ОП-10, ОП-7, катамин А, капатин А және т.б.

- Тұрақтандырғыштар – тұз қышқылының зиянды қосылыстарын бейтараптандыру үшін қолданылады. Мысалы, H₂SO₄-ті бейтараптандыру үшін BaCl₂ қолданылады:

Ерітіндіні дайындау реті: суға алдымен ингибитор мен тұрақтандырғыш енгізіледі, кейін HCl қосылады, соңында интенсификатор енгізіліп, ақшыл тұнба түзілгенше араластырылады.

Тұз қышқылымен өңдеу түрлері.

Қышқыл ваннасы. Қышқыл ваннасы бұрғылау аяқталған соң түпті ашу, меңгеру немесе түптегі қалдықтарды шығару үшін қолданылады. Қышқыл көлемі ұңғыма түбінен бетіне дейінгі аралық көлемге тең болады. Ұстау уақыты 16–24 сағат.

Қарапайым қышқылмен өңдеу. Кең таралған әдіс. Қышқыл 12–20% концентрацияда қабатқа сорап арқылы айдалады. Бірнеше мәрте өңдеу қажет болғанда көлем мен айдау жылдамдығы әр рет сайын артады.

Кесте 1.

Тау жыныстары	HCl ерітіндісінің көлемі, м ³ /м	
	Бірінші өңдеу кезінде	Екінші өңдеу кезінде
Аз өткізгішті жұқа қабаттар	0,4 – 0,6	0,6 – 1,0
Жоғары өткізгішті	0,5 – 1,0	1,0 – 1,5
Жарықшақты	0,6 – 0,8	1,0 – 1,5

Қышқылдан кейін ұңғымаға жуу сұйығы (өндіру ұңғымалары үшін мұнай, айдау ұңғымаларына – БАЗ қосылған су) айдалады. Ұстау уақыты температураға байланысты 2–24 сағат [3].

Қысыммен өңдеу. Қабаттың біртекті емес құрылымына байланысты жақсы өткізетін қабаттар ғана қышқылмен қанығады. Бұл мәселені шешу үшін қышқыл қысыммен айдалады. Жоғары өткізгішті қабаттар алдын ала эмульсиямен немесе пакермен оқшауланады. Эмульсия 70% HCl және 30% мұнайдан тұрады. Әдетте 1 м қабатқа 1,5–2,5 м³ эмульсия қажет.

Құрал-жабдықтар және қауіпсіздік. Қышқыл ерітінділері УР-20 (17 м³) және 4ЦР (9,15 м³) автоцистерналарымен жеткізіледі. Қысқы уақытта жылытқыш түтігі бар жылжымалы қондырғылар қолданылады. Айдау үшін:

- ЦА–320М цементтеуші агрегаты;
- АН–700 сорап агрегаты;
- Азинмаш–30А – 2НК500 жоғары қысымды плунжерлі сорабы (қысымы 7,6–50 МПа, берілісі 1,03–12,2 л/сек);
- КП–6,5 қышқыл тасымалдағышы;
- ПЦ–6К прицеп-цистернасы қолданылады.

Жұмыс аяқталғаннан кейін барлық жабдықтар міндетті түрде сумен жуылады, себебі қышқыл қалдығы агрегаттардың коррозияға ұшырауына әкеледі.

Мұнай кен орнын жобалау кезінде кәсіпшілікте, ұңғыманы тұз қышқылымен өңдеу жұмыстары алдын-ала жоспарланған болса, онда негізінен тасымалдау жолымен қышқыл сақтайтын ыдыстар базасы, зертханалық орталықтар, сорапты станциялар, қысқы уақытта жылытуға арналған бу қазандықтары, жатын орындар және т.б. ғимараттар салынуға тиісті [4].

Ұңғымаларға жұмыс ерітінділері сыйымдылығы 9,15 м³ болатын 4ЦР немесе сыйымдылығы 17 м³ болатын УР-20 автоцистерналармен жеткізіледі. Ингибирленген қышқылдарды тасымалдау кезінде ыдыстардың ішкі беттері гуммиленген немесе химиялық қышқылға төзімді эмальдармен жалатылған болуы керек. Қысқы уақыттарда ұңғымаларды өңдеуге сыйымдылығы 14 м³ болатын жылжымалы қондырғылар қолданылады және ол ерітіндіні бумен жылытатын арнайы жылан тәрізді (змеевик) түтікшемен жабдықталған. Қышқылды айдау үшін арнайы қышқылға төзімді, берілісі 7-ден 90 м³/сағ дейін, арыны 8-30 м-ге жететін ортадан тепкіш сорапты қолданылады.

Қабатқа ингибирленген қышқыл ерітіндісін айдау үшін автомобиль шассиіне орнатылған, цистернасы резинамен гуммиленген, сыйымдылығы 2,7 м³ және 5,3 м³ болатын екі цистернасы, сонымен қатар жетекте әрқайсысы 3 м³ болатын қосымша екі цистернасы бар «Азинмаш-30А» арнайы сорап агрегаты қолданылады. Агрегат негізінен үш плунжерлі көлденең орналасқан жоғары қысымды 2НК500 ұңғымаға қышқылды айдауға арналған сораппен жабдықталған. Сорап плунжерінің диаметрі 110 және 90 мм, берілісі 1,03 – 12,2 л/сек және қысымы біліктің айналу жиілігіне

байланысты 7,6 – 50 МПа дейін жетеді. Ұңғымаларды қышқылмен өңдеу кезінде негізінен ЦА – 320М цементтеуші агрегаты және сұйықпен жару үшін АН – 700 сорап агрегаты қолданылады [5].

Ұңғыма түп аймағын қышқылмен өңдеу барысында тұз қышқылын тасымалдау және оны сорапты агрегатқа беру үшін арнайы КП-6,5 қышқыл тасымалдағышы және ПЦ–6К прицеп-цистерна қолданады.

Ұңғымаларды тұз қышқылымен өңдеу – мұнай-газ саласындағы тиімді және арзан технология. Ол қабат өткізгіштігін арттырып, өнімділікті жоғарылатады. Қышқылмен өңдеудің бірнеше тәсілін қолдана отырып, әртүрлі геологиялық жағдайларда оң нәтижеге қол жеткізуге болады. Бұл әдіс қазіргі таңда кен орындарында мұнай өндіру тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады.

Әдебиет

1. Суербаяев Х. Мұнай - газ ісінің негіздері: Оқулық/ 2- басылым. -Астана: Фолиант, 2012.- 376 б.

2. Коршак А.А. Шаммазов А.М. Основы нефтегазового дела: Учебник для вузов. -3-е изд., испр. и доп. - Уфа: ДизайнПолиграфСервис, 2005. - 528 с. - ISBN 5-94423-066

3.Жұмағұлов Т.Ж. Мұнай және газ өндірудің техникасы мен технологиясы: оқулық /- Астана: Фолиант, 2013.- 312 б.- (Жоғары білім).

4.Майлыбаева Г.Ж. Мұнай және газды өндіру технологиясы: Оқулық / - Астана: Фолиант, 2011.- 192 б.

5.Щуров В.И. Технология и техника добычи нефти: Учебник для вузов. - 3-е изд., стереотип. - М.: Альянс, 2009. - 510 с. - ISBN 978-5-903034-51-2.

**Разработка и управление корпоративной культурой
на примере крестьянских (фермерских) хозяйств Казахстана**

Нуранова Ж.Б.,
Нижегородский государственный университет
имени Н. И. Лобачевского
(город Костанай)

Резюме

Мақала Қазақстандағы шаруашылық (фермерлік) кәсіпорындарында корпоративтік мәдениетті дамыту және басқару ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Авторлар корпоративтік мәдениетті құндылықтар, нормалар мен тәжірибелер жиынтығы ретінде қарастырады, ол шаруашылық тиімділігіне, команда қалыптасуына және бизнестің тұрақтылығына әсер етеді, сондай-ақ өнім сапасын арттыру және жергілікті қоғаммен өзара әрекеттесу құралы болып табылады.

Abstract

The article examines the features of developing and managing corporate culture in Kazakhstani peasant (farm) enterprises. The authors consider corporate culture as a set of values, norms, and practices that affect operational efficiency, team formation, and business sustainability, as well as serve as a tool for improving product quality and interaction with the local community.

Введение

Корпоративная культура является ключевым фактором успеха любого хозяйственного субъекта, включая крестьянские и фермерские хозяйства. Она представляет собой совокупность ценностей, норм, привычек и практик, формирующих поведение работников и определяющих общую стратегию развития хозяйства. В условиях Казахстана, где сельскохозяйственный сектор активно развивается, а фермерские хозяйства занимают значительную часть аграрного производства, эффективное управление корпоративной культурой позволяет повышать производительность, минимизировать внутренние конфликты и укреплять связи с местными сообществами и государственными институтами [1, с.33].

Особенности корпоративной культуры в фермерских хозяйствах

Корпоративная культура в крестьянских и фермерских хозяйствах Казахстана имеет ряд уникальных характеристик, обусловленных как историческими, так и социально-экономическими особенностями региона. Прежде всего, большинство хозяйств имеют семейную структуру, где ключевые решения принимает глава семьи.

Такая организация обеспечивает высокий уровень доверия между сотрудниками и сильное чувство ответственности, однако одновременно ограничивает возможности формализации процессов и внедрения стандартов управления.

В фермерских хозяйствах наблюдается высокая локальная привязанность. Связь с местным сообществом играет важную роль: жители сельских территорий часто обмениваются опытом, помогают друг другу в сезонных работах, а также совместно решают хозяйственные задачи. Это формирует культуру коллективной ответственности и взаимопомощи, которая в условиях ограниченных ресурсов является важным инструментом устойчивости хозяйства.

Особенность фермерских хозяйств — ограниченность финансовых и материальных ресурсов. Это требует гибкости и высокой адаптивности: сотрудники должны оперативно реагировать на изменения погодных условий, цены на продукцию или наличие оборудования. В таких условиях корпоративная культура становится не только инструментом внутреннего управления, но и стратегическим ресурсом для выживания хозяйства.

Кроме того, в большинстве фермерских хозяйств наблюдается преемственность поколений. Традиционные методы работы передаются от родителей к детям, а новые технологии и инновации внедряются постепенно. Это создает уникальный синтез устоявшихся практик и современных подходов к ведению хозяйства, что накладывает особый отпечаток на корпоративную культуру.

Разработка и внедрение корпоративной культуры

Разработка корпоративной культуры начинается с формулировки миссии и ценностей хозяйства, которые определяют стратегические цели, стандарты работы и нормы поведения сотрудников. Далее важно распределить роли и обязанности, чтобы каждый понимал свои функции, будь то ведение учета, уход за животными или управление оборудованием; для этого используют инструкции, графики и электронные таблицы.

Обучение и развитие персонала повышают компетентность коллектива, способствуют внедрению новых технологий и укрепляют мотивацию. Мотивация совмещает материальные стимулы, такие как премии за продуктивность, и нематериальные — признание заслуг и возможность участвовать в принятии решений.

Современные технические средства — компьютеры, смартфоны, электронные таблицы и журналы — облегчают контроль, планирование и внедрение стандартов корпоративной культуры. Интеграция этих элементов обеспечивает эффективную работу, сплоченность коллектива и повышение качества продукции.

Заключение

Корпоративная культура в крестьянских и фермерских хозяйствах Казахстана является стратегическим инструментом

управления, напрямую влияющим на эффективность работы, устойчивость бизнеса и качество продукции. Особенности таких хозяйств — семейная структура, локальная привязанность, ограниченные ресурсы и преемственность поколений — создают уникальный контекст для формирования корпоративной культуры.

Эффективное управление корпоративной культурой требует чёткого определения миссии и ценностей хозяйства, формализации ролей и обязанностей сотрудников, внедрения систем контроля и учёта, а также регулярного обучения и мотивации персонала. Использование современных технических средств — компьютеров, электронных таблиц и мобильных приложений — облегчает эти процессы, повышает прозрачность работы и способствует устойчивому развитию хозяйства.

Таким образом, правильно разработанная и внедрённая корпоративная культура не только укрепляет коллектив, но и повышает конкурентоспособность фермерских хозяйств, способствует рациональному использованию ресурсов и обеспечивает успешное взаимодействие с государственными органами, партнёрами и местными сообществами. Она становится основой долгосрочной стабильности и роста, превращая традиционные хозяйства в современные эффективные предприятия.

Литература

1. Иванов И.И. Управление корпоративной культурой: учебное пособие. — Алматы: Изд-во «Аграрная школа», 2020. — 256 с.
2. Степанова Л.В. Технические средства для управления КФХ. — Костанай: Изд-во колледжа, 2022. — С. 20–25.
3. Закон Республики Казахстан «О крестьянском (фермерском) хозяйстве». — Астана, 2007.
4. Петров П.П. Особенности управления малым агробизнесом в Казахстане. — Нур-Султан: Изд-во «Агроэкономика», 2019. — С. 33–50.
5. Сидоров А.А. Эффективные модели фермерских хозяйств. — Алматы, 2021. — 112 с.

«Құқықтық саладағы жасанды интеллект: цифрлық әділеттілік пен этикалық дилеммалар»

Шамсудинова Г.М., ж.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматривается использование искусственного интеллекта в правовой сфере, его преимущества и этические дилеммы. ИИ ускоряет судебные процессы и повышает доступность правосудия, однако вызывает вопросы беспристрастности и ответственности. Анализируется мировой опыт и развитие цифровых правовых систем в Казахстане.

Abstract

This article examines the use of artificial intelligence in the legal field, highlighting its advantages and ethical dilemmas. AI accelerates judicial processes and improves access to justice, yet raises concerns about impartiality and accountability. The paper analyzes global practices and the development of digital legal systems in Kazakhstan.

Қазіргі қоғамда цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект (ЖИ) құқықтық жүйеге қарқынды түрде еніп отыр [2, 15б.]. ЖИ негізіндегі шешімдер сот ісін жүргізуде, заңнамалық құжаттарды талдауда, адвокаттық тәжірибеде және қылмыстық істерді қарауда қолданылуда [4, 212б.]. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, жасанды интеллект құқық саласында тиімділікті арттырып қана қоймай, шешім қабылдау процесінде әділдік пен ашықтықты қамтамасыз етуге ықпал етеді [5]. Дегенмен, құқықтық жүйеде ЖИ қолданудың этикалық, әлеуметтік және құқықтық тұрғыдан шешілмеген мәселелері бар [3].

Жасанды интеллекттің құқықтық саладағы қолданылуы:

1. Сот жүйесі:

✓ IBM Watson, Casetext, ROSS Intelligence сияқты платформалар заң мәтіндерін талдап, сот тәжірибесін жинақтап, судьялар мен заңгерлерге кеңес береді [6].

✓ Қытайда сот процестерінде жасанды интеллект «виртуалды судья» ретінде қолданыла бастады [5].

2. Адвокаттық қызмет:

✓ DoNotPay – АҚШ-та қарапайым құқықтық істер бойынша «робот-адвокат» қызметін көрсететін платформа [7].

✓ Luminance – құжаттарды автоматты талдау арқылы келісім-шарттарды тексереді [8].

3. Құқық қорғау органдары:

✓ Predictive Policing (қылмысты алдын ала болжау) жүйелері АҚШ пен Еуропада қолданылып, қылмыс орын алуы мүмкін аймақтарды анықтайды [5].

✓ Face Recognition (бет-әлпетті тану) жүйелері арқылы қылмыскерлерді іздеу жеңілдеді [9].

Жасанды интеллект платформалары (құқық саласында):

1. IBM Watson Legal

- **Мақсаты:** заңнамалық құжаттарды, сот шешімдерін, құқықтық нормаларды автоматты түрде талдау.

- **Мүмкіндігі:** табиғи тіл өңдеу (NLP) арқылы заңгерлерге дайын жауаптар береді; ірі құжаттар арасынан қажетті ақпаратты табады.

- **Артықшылығы:** уақытты үнемдейді, адам қателігін азайтады [6].

2. ROSS Intelligence

- **Мақсаты:** заңгерлерге арналған интеллектуалды іздеу жүйесі.

- **Мүмкіндігі:** қарапайым сұрақтарға («Бұл жағдайда қандай заң қолданылады?») жауап береді.

- **Артықшылығы:** заңгерлердің құқықтық зерттеулерге жұмсайтын уақытын қысқартады [5].

3. DoNotPay

- **Мақсаты:** қарапайым құқықтық мәселелерді шешуге арналған «робот-адвокат».

- **Мүмкіндігі:** айыппұлды даулау, жазылымнан бас тарту, тұтынушы құқығын қорғау.

- **Артықшылығы:** қарапайым азаматтар үшін қолжетімді, мобильді қосымша түрінде жұмыс істейді.

4. Casetext (CoCounsel)

- **Мақсаты:** сот істерін зерттеу және құжаттарды саралау.

- **Мүмкіндігі:** GPT негізінде жасалған «CoCounsel» модулі келісімшарттарды тексеріп, дәлелдерді талдайды.

- **Артықшылығы:** АҚШ-та заңгерлердің кеңінен пайдаланатын құралы.

5. Luminance

- **Мақсаты:** келісімшарттарды автоматты түрде тексеру.

- **Мүмкіндігі:** құжаттарды мыңдаған беттен секундтарда оқып шығып, тәуекелдерді анықтайды.

- **Артықшылығы:** ірі корпорациялар мен адвокаттық фирмаларда қолданылады [10].

6. Harvey AI

- **Мақсаты:** заңгерлерге арналған жасанды интеллект платформасы.

- **Мүмкіндігі:** OpenAI технологияларының базасында келісімшарттар, заң құжаттары, сот ісін дайындау.

- **Артықшылығы:** PwC және ірі халықаралық заң фирмаларында қолданылуда.

7. Lex Machina

- **Мақсаты:** сот тәжірибесін талдау.
- **Мүмкіндігі:** сот істері бойынша болжамдар жасайды, соттың немесе судьяның шешім қабылдау үрдісін модельдейді.

- **Артықшылығы:** адвокаттарға стратегия құруға көмектеседі.

8. LawGeex

- **Мақсаты:** келісімшарттарды тексеру және автоматтандыру.
- **Мүмкіндігі:** компания құжаттарын заң нормаларына сәйкестендіреді.

- **Артықшылығы:** заңгерлердің жұмысын 80% жылдамдатады.

9. Ravel Law

- **Мақсаты:** сот практикасын визуалды түрде талдау.
- **Мүмкіндігі:** судьялардың бұрынғы шешімдеріне сүйене отырып, болашақ шешімдерді болжау.

- **Артықшылығы:** АҚШ сот жүйесінде жиі қолданылады.

10. Premonition

- **Мақсаты:** сот статистикасын талдау.
- **Мүмкіндігі:** «қай адвокат қай судьяның алдында көбірек жеңіске жеткенін» анықтайды.

- **Артықшылығы:** сот стратегиясын дұрыс құруға көмектеседі.

11. Everlaw

- **Мақсаты:** электронды құжат айналымы мен сот процесін басқару.

- **Мүмкіндігі:** сот құжаттарын, айғақтарды, куәгерлердің сөздерін талдайды.

- **Артықшылығы:** АҚШ-та прокуратура мен ірі корпорациялар қолданады.

12. Legal Robot

- **Мақсаты:** заң құжаттарын қарапайым тілге аудару.
- **Мүмкіндігі:** заң мәтінін талдап, түсінікті нұсқасын жасайды.
- **Артықшылығы:** заңгер емес адамдарға құқықтық нормаларды түсіндіреді.

13. Neota Logic

- **Мақсаты:** заңгерлік кеңес беруді автоматтандыру.
- **Мүмкіндігі:** клиенттерге арналған интерактивті құқықтық қосымшаларды жасау.

- **Артықшылығы:** компанияларға құқықтық қызмет шығынын азайтады [10].

Жасанды интеллекттің құқықтық саладағы артықшылықтары

- Уақыт үнемдеу, құжаттарды жылдам өңдеу;

- Адам факторы әсерін азайту;
- Сот әділдігін қамтамасыз етуге ықпал;
- Құқықтық қызметтердің қолжетімділігін арттыру.

Этика мен құқықтағы дилеммалар:

• **Әділдік мәселесі:** ЖИ алгоритмдері адамның субъективті көзқарасына негізделген деректерден үйренсе, шешімдері де бұрмалануы мүмкін.

• **Жауапкершілік мәселесі:** Егер ЖИ қате шешім қабылдаса, жауапкершілікті кім арқалайды – судья ма, әзірлеуші ме, әлде ЖИ-дің өзі ме?

• **Құпиялық мәселесі:** Жеке деректерді өңдеу барысында азаматтардың құқықтары бұзылуы ықтимал.

• **Этикалық шектеулер:** Машинаның шешім қабылдауы адамның моральдық-адамгершілік құндылықтарымен әрдайым сәйкес келе бермейді [1].

Құқықтық саладағы жасанды интеллект – болашақта әділдікті қамтамасыз етудің жаңа құралы. Ол заңгерлер мен сот органдарының жұмысын жеңілдетіп, азаматтарға құқықтық көмектің қолжетімділігін арттырады. Дегенмен, этикалық және құқықтық нормаларды сақтай отырып, ЖИ қолданудың халықаралық стандарттарын қалыптастыру қажет. Жасанды интеллект құқықтық саланы түбегейлі өзгерте алады, бірақ бұл өзгеріс әділеттілік пен адам құқықтарын қорғау қағидаттарымен үйлесімді болуы шарт.

Әдебиет

1. Назарбаев Н.Ә. (2018). *Цифрлық Қазақстан* мемлекеттік бағдарламасы. – Астана: ҚР Ақпарат және коммуникациялар министрлігі.
2. Жүсіпова Л.Т. (2023). Жасанды интеллект және құқық: этикалық өлшемдер. – Алматы: Қазақ университеті.
3. Әбдіқадыров Қ.С. (2022). Құқық саласындағы цифрландырудың заманауи үрдістері. *Заң журналы*, 4(38), 15-23.
4. Russell S., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson.
5. Surden, H. (2019). *Artificial Intelligence and Law: An Overview*. *Georgia State University Law Review*, 35(4), 1305-1337.
6. IBM.(2024). *Watson Legal Solutions*.
<https://www.ibm.com/watson/legal>
7. Casetext. (2024). *CoCounsel – The First AI Legal Assistant*.
<https://casetext.com>
8. Luminance. (2024). *AI-Powered Contract Review*.
<https://www.luminance.com>
9. Harvey AI. (2024). *Next-Generation Legal AI Platform*.
<https://www.harvey.ai>

ӘОЖ 330.3:40:364.46(574)

Ауыл шаруашылығы – ел экономикасын дамытатын негізгі сала

Жұматаев Е.А., аға оқытушы, э.ғ.м.,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье описывается положительное влияние аграрного сектора на экономику страны. Кроме того, существуют финансовые и специальные программы, предназначенные для аграрного сектора страны. В статье рассматривается применение новых технологий в сельском хозяйстве, которое является основным сектором экономики, рост ВВП, экспорта, в целом работа, направленная на развитие предпринимательства через этот сектор.

Abstract

The article describes the positive impact of the agricultural sector on the country's economy. In addition, there are financial and special programs designed for the country's agricultural sector. The article discusses the use of new technologies in agriculture, which is the main sector of the economy, the growth of GDP, exports, in general, work aimed at developing entrepreneurship through this sector.

Ауыл шаруашылығы қазақ халқының тіршілігімен біте қайнатып келе жатыр. Көшпенді жұрттың тұрмысы сонау замандардан бері мал шаруашылығымен тығыз байланысты екені белгілі. Еліміздегі басты кәсіптің бірі ретінде осы саланы айта аламыз. Ал Жер-Анаға маңдай терін төгіп, несібесін қара жерден терген дихандар да ауыл шаруашылығының дамуына өз үлестерін қосып келеді. Мал бағып, егін өсіру қай қоғамда да қазақ елі үшін негізгі тіршіліктің көзі болмақ.

Қазақстанның басты игілігі жер десек қателеспейміз. Себебі, елдің табиғи-климаттық ахуалын есепке алғанда жер алқаптарының 74 пайызы егіншілікке жарамды болып табылады. Демек елімізде ауыл шаруашылығы өнімдерінің көлемін арттыра отырып, экспорт көкжиегін кеңейтуге мүмкіндік мол. Шартты мал басын 30 миллионға дейін жеткізуге болатын жайылымдарымыз біздің табиғатымыздың, географиялық орналасуымыздың тиімділігін, ерекшелігін көрсетеді. Деректерді сараптасақ, елдегі ауыл шаруашылығының жағдайын жақсы деп бағалауға болады. Мәселен, соңғы бес жыл ішінде ауыл шаруашылығымен байланысты өнімдердің көлемі бірнеше пайызға дейін өскен. Ал экспортқа өнім тасымалдау көрсеткіші 3,5 пайызға

дейін артты. Мұның ішінде мал шаруашылығы мен егін шаруашылығына қатысты өнімдердің үлесі мол [1].

Тоқсаныншы жылдардың басында елдегі ауыл шаруашылығының жағдайы мәз болмағаны баршамызға белгілі. Өйткені сол кезеңдегі реформалардың салдарынан бірқатар өзгерістер орын алды. Энергетикалық сектордағы өсімнің нәтижесінде ауыл шаруашылығының төмендеуіне едәуір ықпал етті. Сол кездерде ауылдардағы тіршілік марғау күй кешті. Осылайша ауылдағы жұмыс орындары қысқарып, аграрлық нарық төмендеген болатын. Бұл жағдай адамның өмір сүруінің сапасына әсер етпей қоймады. Осы тұста елдегі демографиялық ахуал да нашарлады. Себебі ауылдардағы шаруашылықтар қаңырап бос қалды, елде жұмыссыздық белең алды. Тоқырау кезеңі ауыл шаруашылығы саласына да өз салқынын тигізбей қоймады. Алайда жылдар өте келе ақырындап бойын тіктеген әрбір салада ілгерілеу пайда бола бастады. Соның ішінде аграрлық секторда да қарқынды жұмыстар жүргізілу қолға алынды. Алқаптардағы астықтың кеңістігі кеңейіп, мал шаруашылығы қайта жандана түсті. Қазақ халқына мал шаруашылығы генетикалық тұрғыда өте жақын. Сондықтан да бұл істің қыр-сырын біліп, игеріп кету аса қиынға соға қоймайтыны анық. Күрделі жолдарды кешірген ауыл шаруашылығы салалары бүгінгі күні бір ізге түсіп, ел экономикасына пайда түсіру бағытында дамып келеді [2].

Биылғы алғашқы 6 айдың өзінде еліміздің экономикасына тартылған шетелдік инвестиция мөлшері 30 пайызға жоғарылады. Инвестиция арқылы түскен қаражаттың дені өңдеу өнеркәсібі, қызмет көрсету салаларына бағытталған. Сонымен қатар инвесторлар ауыл шаруашылығы саласына да ерекше қызығушылық танытып отыр. Әлбетте бұл ел экономикасына оң әсерін тигізбек. Осы орайда елімізде агроөнеркәсіп кешенін дамыту үшін арнайы бесжылдық жоспар әзірленгенін айта кету керек. Бұл жоспар бойынша жылыжайларды көбейту, ет және сүт өнімдерін арттыру, сондай-ақ қант өнімін шығару, құс шаруашылығын дамыту сынды жұмыстарға басымдық беріледі. Ол үшін жалпы құны 4 триллионды құрайтын 900-ден аса жобаның тізімі де бекітілді [3].

Еліміздегі халық тұтынатын азық-түліктің басым бөлігі өзімізде өндіріледі. Атап айтқанда, өнімнің 85 пайызы Қазақстанда жасалады. Мұны ауыл шаруашылығына айрықша мән берудің, қаржы бөлудің жемісі деп айтуға болады. Мысалы, биыл агроөнеркәсіп кешеніне 660 миллиард теңге көлеміндегі ақша бөлінді. Былтырғы жылмен салыстырғанда бұл едәуір көп болып саналады. Нақтырақ айтсақ, құйылатын қаражат 40 пайызға артқан. Өндірістің қарқынды жұмыс істеуіне, экспорт көлемінің артуына бөлінетін қаржының да ықпалы бар. Жүйелі түрде жұмсалып, қажетті өндіріске қолданылған қаражаттың нәтижесінде биыл ауыл шаруашылығы саласы бойынша өнім өндірушілер шетелге құны 2,5 миллиард доллардан асатын өнім

өткізді. Импортты азайтып, экспортты көбейтудің ел экономикасының дамуына серпіліс әкелетіні сөзсіз. Алда тамақ өнеркәсібі, суару әдістері, тұқым шаруашылығы секілді бірнеше бағыттар бойынша атқарылатын 225 жоба іске асырылатын болады. Ол үшін арнайы 834 миллиард теңге қаржы бөлініп отыр [4].

Еліміздегі балық шаруашылығында да ерекше қарқын бар. Биыл еліміздегі балық өнімдері 12 мың тоннадан асты. Ал 2030 жылға қарай бұл көрсеткішті одан әрі арттырып, 270 мың тоннаға дейін жеткізу межеленіп отыр. Ауыл шаруашылығы министрлігінің мәліметінше биылғы балық аулау көрсеткіші 3 пайызға артқан. Сонымен қатар, жалпы құны 3,2 миллиард болатын 9 жобаға инвестиция тартылған екен.

Ауыл шаруашылығы бойынша кәсібін дөңгелеткісі келетін жандарға берілетін несиелер де бар. Мәселен, биыл ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау қоры 8000-ға жуық кәсіпкерге несие беріп, қолдау көрсетті. «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасы төңірегінде берілетін несиеге жүгінетіндердің қатары күн санап арту үстінде. Бағдарлама бойынша 2021 жылға 1 миллиард 316 мың теңге қарастырылған болатын. Қазіргі таңда аталған қаражат толығымен игеріліп, жас кәсіпкерлердің кәсіптерін қолдау мақсатында жұмсалды [5].

Ауыл шаруашылығы—ел экономикасының базалық салаларының бірі. Себебі бұл сала арқылы елді тек қана азық-түлікпен қамтамасыз етіп қана қоймай, экспорт әлеуетін де күшейтіп, экономиканың біршама көтеруге мүмкіндік бар. Осы орайда ауыл шаруашылығы саласында қызмет ететін шаруалардың еңбегінің зор екенін айта кеткен абзал. Бүгінде ауыл шаруашылығы саласындағы мамандар инновациялық жобаларды жүзеге асырып келеді. Осы саланы әртараптандыру мақсатында мамандар түрлі технологияларды іске қосу үстінде. Цифрландыру әдістерінің де ауыл шаруашылығына тигізіп жатқан пайдасы ұшан-теңіз.

Биыл еліміздің көптеген аймағы құрғақшылықтан, судың тапшылығынан зардап шекті. Осы орайда ауыл шаруашылығы саласындағы мамандар су ресурсын үнемдейтін технологияларды енгізіп, жүзеге асыру мәселелері бойынша жұмыстар атқаруда. Себебі су – тіршіліктің нәрі. Суды ұтымды пайдалану, ысырап етпеу негізгі қағидаға айналуы тиіс. Осыған сәйкес ғалымдар аграрлық ғылымдағы соңғы жаңалықтарға арқа сүйеп келеді. Еңбек күшін де, суды да үнемдейтін тамшылатып суару әдісін ғылымның жетістігі десе де болады. Осы әдіс арқылы суы аз аймақтағы шаруалар да егін егіп, нәтижесін көріп отыр. Мәселен, жаңбырлатып суаруға арналған бір техниканың өзі 10 гектар алқапты сумен қамтамасыз ете алады екен. Бұл дегеніміз суды 3 есеге дейін үнемдеуге болады деген сөз. Тамшылатып суару технологиясын жүзеге асыруға мемлекеттен арнайы субсидиялар да бөлінуде [6].

Ауыл шаруашылығын дамытып, ел экономикасына үлес қосу мақсатында Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының да маңызы зор. Аталған бағдарламаның негізгі міндеттері:

1. Отандық өнімдерді сапалы етіп, экспорт көлемін ұлғайту, ішкі нарықты қалыптастыру;
2. Мемлекеттен бөлінген қаржыны тиімді пайдалану;
3. Су ресурстарын дұрыс пайдалану;
4. Логистика инфрақұрылымын жақсарту;
5. Ғылыми-технологиялық әдістерді қолдану;
6. Кадрлармен қамтамасыз ету;
7. Ауылдарды көркейту;
8. Қаржының қолжетімді болуы;
9. Аграрлық секторды ғылыми тұрғыда дамыту;
10. Өндіріс орындарын техникалық құрылғылармен жабдықтау секілді бірқатар міндеттер бойынша жүзеге асырылып келеді.

Бағдарламаның негізгі мақсаты – нарықта сұранысқа ие өнімдерді шығару, бәсекеге қабілетті өнімдермен қамтамасыз ету болып табылады. Бұл бағдарламаның бірінші кезеңі биыл, яғни 2021 жылы қорытындыланады. Ал нақты күткен нәтиже 2027 жылы көрініс табады деп күтілуде. Өйткені мал басының көбеюі секілді құбылыстар үшін біршама уақыт керек екенін ескерілді. Дегенмен осы мерзім аралығындағы нәтижелер де көңіл көншітерлік деп айтуға келеді [7].

Елімізде ауыл шаруашылығы саласы бойынша қаржыландыру көзі болып табылатын бірнеше бағдарламалардың бар екенін айта кету керек. Соның бірі жоғары айтып өткен «Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасы. «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қорының «Даму-микро» бағдарламасын да енді ғана кәсіп бастағысы келетін және бар кәсібін әрі қарай дамытқысы келетін кәсіпкерлерге берілетін үлкен мүмкіндік дей аламыз. Сондай-ақ, «Даму-лизинг» бағдарламасы да шаруашылығын шарықтатамын дейтін шаруаларға арналған бағдарлама. «Даму аймақ» бағдарламасы да ауыл шаруашылығымен айналысатын кәсіпкерлерге тиімді. Осы тұста «Бизнестің жол картасы – 2025» бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасының да көптеген пайдалы жақтары бар екенін айта кеткен жөн.

Кәсіпкерлік – экономиканы тұрақтандыру үшін қажетті басты факторлардың бірі. Сол себептен де мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2025 жылға дейін еліміздегі шағын және орта бизнестің рөлін күшейту арқылы ел экономикасындағы үлесті 35 пайызға, ал 2050 жылы 50 пайызға жеткізу керектігін айтқан болатын. Ауыл шаруашылығы саласын қолдауға арналған бағдарламалардың бірнешеуін атап өттік. Негізінде аграрлық саланы қаржыландыру

бойынша көптеген бағдарламалардың бар екенін тілге тиек еткен жөн. Осы салада еңбек еткісі келетін, ауыл шаруашылығы саласы бойынша кәсіп жасағысы келетін азаматтарға да мемлекет тарапынан тиісті қолдаулар көрсетілуде [8].

Жалпы ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау жылдан-жылға жақсарып келеді. Мәселен, биыл тұқым шаруашылығын қолдаудың өзіне 11,8 миллиард теңге қаржы бөлінген.

Қазақстанның бәсекеге қабілетті болуы үшін, ел экономикасын әртараптандыру мақсатында агроөнеркәсіптік кешенді дамытуға басымдық берілу көзделуде. Сондықтан да ел дамуының маңызды саласы болып отырған ауыл шаруашылығының гүлденуіне барынша мүмкіндік жасалғаны тиімді.

Әдебиет

1. Назарбаева Д. Бақуатты ауыл – қуатты Қазақстан» – Егемен Қазақстан газеті, 2020.
2. Ауыл шаруашылығы зор әлеуетке ие. – 24.kz сайты, 2021.
3. damu.kz
4. kaf.kz. «ҚазАгроҚаржы» АҚ сайтының ақпарат көзі.
5. Шаруаларға арналған бағдарлама. – atameken.kz, 2021.
6. inbusiness.kz сайты
7. Қазіргі жағдайдағы ауыл шаруашылығының әлеуметтік-экономикалық мәселелері. – articlekz.com
8. Ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, туризм. – primeminister.kz, 2021.

**Инновациялық технологиялар және білім арқылы
техникалық саланың цифрлануы**

Сарсенбаева А.М., т.ғ.м., аға оқытушы,
Өтепберген Г.Ж., оқытушы,
Қызылорда ашық университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В данной статье рассмотрены возможности широкого использования цифровых технологий в технической сфере и возможности повышения качества. Цифровая трансформация не только повышает эффективность производства и управления, но и предъявляет новые требования к системе образования. Поэтому особенно важна подготовка специалистов, владеющих инновационными технологиями, обладающих новыми цифровыми компетенциями. В технической сфере приведены данные о том, что цифровизация осуществляется посредством автоматизации производственного процесса, внедрения искусственного интеллекта, анализа больших данных (Big Data), использования киберфизических систем и перехода к концепции «Индустрии 4.0».

Abstract

This article discusses the possibilities of widespread use of digital technologies in the technical field and the possibilities of quality improvement. Digital transformation not only increases the efficiency of production and management, but also imposes new requirements on the education system. Therefore, it is especially important to train specialists with innovative technologies and new digital competencies. In the technical field, there is evidence that digitalization is carried out through the automation of the production process, the introduction of artificial intelligence, big Data analysis, the use of cyber-physical systems and the transition to the concept of "Industry 4.0".

Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына жаңа міндеттер мен талаптар қойып отыр. Әрбір адамның заманауи ақпараттық-технологияларды пайдалануға мүмкіндігі зор. Қоғам дамуындағы үрдістерді бақылай отырып мамандардың айтуынша, оның ең сапалысы — цифрлы технология. Қай салада болмасын, бұл технология жұмысты жеңілдетуге бірден-бір ықпал етіп отыр. Цифрлық технология тек электрондық портал арқылы мемлекеттік қызметтерді пайдалануда ғана емес, тұрғындардың бір-бірімен ақпарат алмасуында да таптырмас құрал болып отыр. Қазіргі таңда әлемдік өркениеттің даму қарқыны ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен тығыз байланысты.

Экономиканың барлық секторларында, әсіресе техникалық салада, цифрландыру үрдісі жаңа сапалық деңгейге көтерілуге мүмкіндік беріп отыр. Цифрлық трансформация тек өндіріс пен басқарудағы тиімділікті арттырып қана қоймай, білім беру жүйесіне де жаңа талаптар қояды. Сондықтан инновациялық технологияларды меңгерген, жаңа цифрлық құзыреттіліктерге ие мамандарды даярлау аса маңызды [1].

Техникалық салада цифрландыру–өндіріс процесін автоматтандыру, жасанды интеллектті енгізу, үлкен деректерді (Big Data) талдау, киберфизикалық жүйелерді пайдалану және «Индустрия 4.0» концепциясына көшу арқылы жүзеге асады. Бұл үрдіс:

- еңбек өнімділігін арттыруға,
- шығындарды азайтуға,
- адам факторынан болатын қателіктерді төмендетуге,
- сапаны басқару жүйесін жетілдіруге ықпал етеді.

«Индустрия 4.0»–өндірістің төртінші өнеркәсіптік революциясы деп аталады. Бұл концепция алғаш рет 2011 жылы Германияда Ганновер көрмесінде ұсынылған. Оның мақсаты – заманауи цифрлық технологияларды пайдалана отырып, өндіріс пен басқару жүйесін түбегейлі өзгерту [1].

«Индустрия 4.0» - бұл

- киберфизикалық жүйелерді (CPS) пайдалану,
- заттар интернетін (IoT) енгізу,
- үлкен деректерді (Big Data) және жасанды интеллектті (AI)

қолдану,

- роботтандыру мен автоматтандыруды кеңейту,
- қосымша және виртуалды шындықты (AR/VR) пайдалану.

Осының нәтижесінде өндіріс икемді, жылдам, тиімді және интеллектуалды сипатқа ие болады.

«Индустрия 4.0» – заманауи технологиялық дамудың негізгі бағыты. Ол өндіріс тиімділігін арттырып, жаңа жұмыс орындарын қалыптастыруға, адами ресурстарды интеллектуалдық еңбекке бағыттауға мүмкіндік береді. Қазақстан үшін бұл – жаһандық бәсекеге қабілеттілікті арттырудың басты факторы [2].

Инновациялық технологиялардың рөлі

Инновациялық технологиялар–цифрландырудың негізгі қозғаушы күші. Олар техникалық саланың дамуында мынадай бағыттарды қамтиды:

- Жасанды интеллект (AI)– инженерлік есептерді оңтайландыру, өндірістік процестерді бақылау;

- Интернет заттар (IoT) – құрылғылардың өзара байланысын қамтамасыз ету;

- Құрылыс және өндірістегі 3D-баспа – ресурстарды үнемдеу, жаңа өнім түрлерін жасау;

- Роботтандыру және автоматтандыру – қауіпті және күрделі жұмыстарды орындау;

- Цифрлық егіздер (digital twins)–күрделі техникалық объектілердің виртуалды моделін жасау.

Білім беру жүйесі және цифрлық құзыреттілік

Техникалық саладағы цифрландырудың табысты болуы білім беру сапасына тікелей байланысты. Қазіргі білім жүйесі мына бағыттарды қамтуы тиіс:

- STEM-білімді (Science, Technology, Engineering, Mathematics) дамыту;

- цифрлық сауаттылықты қалыптастыру;

- тәжірибелік-инновациялық зертханаларды енгізу;

- өндіріс пен ЖОО арасындағы тығыз байланыс;

- дуалды білім беру арқылы студенттердің практикалық машықтарын жетілдіру.

Цифрландыру принципі оқу материалдарын сапалы мүмкіндіктер мен цифрлы қоғамның әлеуметтену жағдайында шынайы болып табылатын белсенділіктің жаңа түрлерін тудырады. Мұндай жағдайда дидактикалық әлеует тұрғысынан әртүрлі технологиялардың дифференциясы ұлғая түседі. Құрылымы жағынан біртекті, ұзын-сонар, оқу жұмысының пассивті формасы болып саналатын дәріс кәдімгідей төмендейді. Керісінше, білім алушылардың өзіндік жеке белсенділіктері, интербелсенді коммуникация, топтық жұмыс, топтық және жеке рефлексия, белгілі бір ішкі сценарийге және күрделі құрылымға ие, атап айтсақ, білім алушылардың жобалық ісәрекеті, оның барлық нұсқаларында, оқытудың ойын технологиясы, кейс, топтық дискуссия және талқылауға т.б. негізделген педагогикалық технологиялардың рөлі ұлғаяды. Аталған технологиялардың барлығы сонымен қатар, білім алушыларда цифрлы қоғамға қажетті әлеуметтік құзыреттіліктер кешенін қалыптастырады.

Қазақстан «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы аясында индустрияны цифрландыруға, білім беруді жаңа технологиялармен қамтамасыз етуге ерекше көңіл бөлуде. Индустрия 4.0 технологияларын енгізу нәтижесінде бірқатар зауыттарда автоматтандырылған басқару жүйелері, смарт-қондырғылар мен жасанды интеллектке негізделген шешімдер қолданылуда [2].

Сурет 1. Цифрландыру үдерісіндегі білім беру элементтері

Қорытынды. Техникалық саланың цифрлануы инновациялық технологиялар мен білім беру жүйесінің үйлесімді дамуымен тығыз байланысты. Білім арқылы цифрлық құзыреттілігі жоғары мамандарды даярлау – елдің индустриялық-инновациялық дамуының кепілі. Ал инновациялық технологияларды тиімді пайдалану өндіріс өнімділігін арттырып, жаңа экономикалық мүмкіндіктерге жол ашады. Сонымен қатар, цифрландыру үдерісі білім беру саласына жаңа әдістемелік тәсілдерді енгізуді талап етеді. Заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, оқыту сапасын арттыруға, қашықтан білім алуды тиімді ұйымдастыруға және студенттердің кәсіби құзыреттілігін дамытуға мүмкіндік туады. Техникалық мамандарды даярлау барысында сандық модельдеу, жасанды интеллект, «ақылды» жүйелер мен өндірістік робототехника элементтерін меңгеру болашақ инженерлердің кәсіби деңгейін жаңа сапаға көтереді [3]. Бұл, бір жағынан, елдің ғылыми-техникалық әлеуетін нығайтса, екінші жағынан, жаһандық бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етеді. Қазіргі қоғамда цифрлық трансформация – тек технологиялық жаңғырудың емес, сонымен бірге әлеуметтік-экономикалық дамудың да маңызды факторы. Сондықтан мемлекет, білім беру мекемелері және өнеркәсіптік кәсіпорындар өзара ықпалдасып, ортақ экожүйе құруы қажет. Мұндай бірлескен жұмыс қана инновациялық технологияларды кеңінен енгізуге, кадрлық әлеуетті арттыруға және тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. D.G. Mamrayeva, A.B. Toxambayeva, L.V. Tashenova. Industry digitalization in the Republic of Kazakhstan//КГУ Экономический Вестник 2022-03-30- 2022 (105) 1

2. N.Kurmanov, L.N.Gumilyov, A. Bakirbekova, Kh. M. Adilbekuly. The Manager's Digital Competencies in Education System: A Systematic Review//ECONOMIC Series of the Bulletin of the L.N Gumilyov ENU 2024-06-27.

3. Ф.Б.Бөрібекова, Н.Ж.Жанатбекова Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар: Оқулық. – Алматы: 2014. – 360 бет.

ӘОЖ 62 : 37 : 004.3(574)

Білім мен технология – құрылыс саласының цифрлы дамуының негізі

Сарсенбаева А.М., т.ғ.м., аға оқытушы
Қызылорда ашық университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В данной статье рассматривается, как развитие строительной индустрии в наше время напрямую связано с внедрением инновационных технологий. Экономический и инфраструктурный рост Казахстана требует применения новых технологий в производстве строительных материалов. Предусмотрены возможности инноваций для повышения качества строительной продукции, энергосбережения и ресурсосбережения, обеспечения экологической безопасности.

Abstract

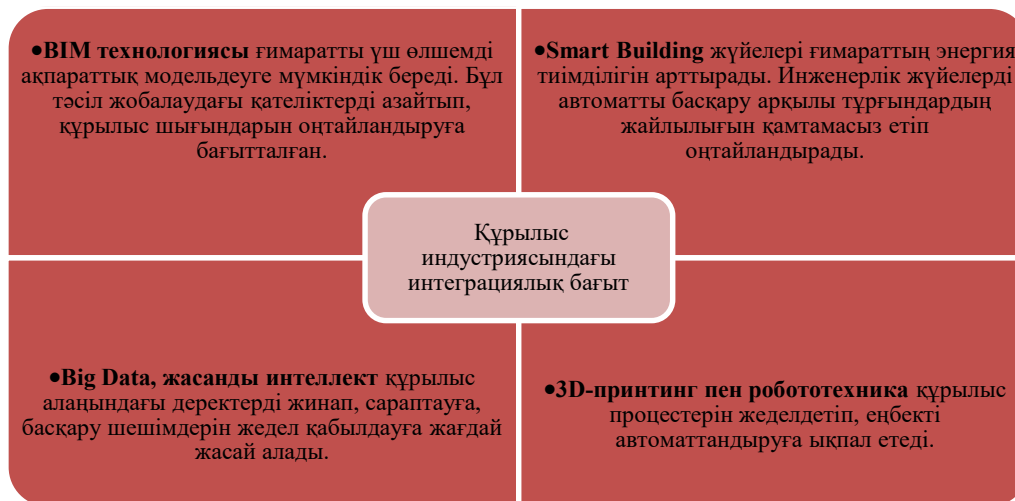
In this article, the development of the construction industry in modern times is directly related to the introduction of innovative technologies. The economic and infrastructural growth of Kazakhstan requires the use of new technologies in the production of building materials. Innovations provide opportunities to improve the quality of construction products, save energy and resources, and ensure environmental safety.

Құрылыс саласы – экономиканың басты қозғаушы күші әрі қоғам дамуының көрсеткіші. Соңғы жылдары бұл салада цифрлық технологияларды енгізу ерекше қарқын алып отыр. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы аясында құрылыс индустриясы заманауи ақпараттық технологияларға негізделіп, жобалау мен басқарудың жаңа деңгейіне көтерілу мүмкіндігіне ие болды. Мұнда білім беру жүйесінің рөлі айрықша, себебі цифрлық құзыреттілігі бар мамандар ғана инновациялық технологияларды тиімді пайдалана

алады. Бүгінде ғылым мен технология қарқынды даму жолында көптеген жұмыс орындарына барлық салаларда жаңа технологияны жетік қолдана алатын тұлғалар шақырылады. Сондықтан, бұл мәселелерді шешу үшін білім беру жүйесін жаңа форматта, цифрлық технологияларды қолдану жолымен дамыту маңызды. Білім беру ұйымдарын жаппай цифрландырудың маңызы болашақ ұрпақтың кез келген салада ақпараттық сауаттылығын арттырып, шеберліктерін шыңдап, жан-жақты іскерлігін дамытып, бәсекеге қабілетті етіп, білім кеңістігінде өз мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға жағдай жасайды. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты жан-жақты маман болу мүмкін емес [1].

Қазіргі заманда құрылыс индустриясының дамуы инновациялық технологияларды енгізумен тікелей байланысты. Қазақстанның экономикалық және инфрақұрылымдық өсуі құрылыс материалдарын өндіруде жаңа технологияларды қолдануды қажет етеді. Инновациялар құрылыс өнімдерінің сапасын арттыруға, энергия мен ресурстарды үнемдеуге, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [2].

Құрылыс индустриясында Қазақстан үшін маңызы мен интеграциялық бағыттар бар:

Сурет 1. Құрылыс индустриясындағы интеграциялық бағыт

Инновациялық білім беру бағдарламалары – құрылыс инженериясы, сәулет және ақпараттық технологияларды біріктіретін жаңа оқу жоспарларын әзірлеу. XXI ғасыр – ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы дәуірі. Қазіргі таңда әлемдік экономиканың барлық саласы, соның ішінде құрылыс индустриясы да цифрлық трансформацияға бет бұрды. Бұл үрдісте білім мен технологияның үйлесімі шешуші рөл атқарады. Құрылыс саласының цифрлы дамуы – Қазақстанның индустриялық-

инновациялық саясатының стратегиялық бағыты. Бұл дамудың негізінде білім мен технологияның үйлесімі жатыр. Жаңа буын мамандарын даярлауда университеттердің рөлі зор, себебі инновациялық бағдарламалар арқылы оларды цифрлық құзыреттіліктерге үйрету – уақыт талабы[3].

Қорытынды. Құрылыс саласының цифрлық дамуы – еліміздің экономикалық өркендеуінің маңызды алғышарты. Бұл дамудың басты негізі – инновациялық технологияларды меңгерген білікті мамандарды даярлау. Университеттер білім беру бағдарламаларын жетілдіре отырып, студенттерді жаңа цифрлық құзыреттіліктерге үйретуі тиіс. Инновациялық технологиялар құрылыс индустриясын жаңғыртудың басты бағытына айналды. Олар сапаны, үнемділікті және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етіп, құрылыс материалдары саласының бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Болашақта елімізде құрылыс материалдарын өндіруде инновацияларды кеңінен қолдану арқылы әлемдік нарыққа интеграциялануға мүмкіндік туады. Бұл бағытта жасалатын әрбір ғылыми-зерттеу – еліміздің тұрақты дамуының іргетасы.

Әдебиет

1. Ф.Б. Бөрібекова, Н.Ж. Жанатбекова Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар: Оқулық. – Алматы: 2014. – 360 бет.

2. D.G. Mamrayeva, A.B. Toxambayeva, L.V. Tashenova. Industry digitalization in the Republic of Kazakhstan//КТУ Экономический Вестник 2022-03-30- 2022 (105) 1

3. N.Kurmanov, L.N.Gumilyov, A.Bakirbekova, Kh.M. Adilbekuly. TheManager's Digital Competencies in Education System: A SystematicReview//ECONOMIC Series of the Bulletin of the L N Gumilyov ENU2024-06-27.

**Обоснование количества ножей на новом малогабаритном
роторно-ножевом зернодробильном устройстве**

И.О. доссент, Рзаева Расмия Аслановна,
Багиров Байрам Ммагомед оглы.
доктор технических наук, профессор,
Азербайджанский технологический университет
город Гянджа, Азербайджан

Abstract

The article substantiates the number of knives on the working knife disk developed by the authors of a new crusher for grinding. Grain of agricultural crops, which successfully passed the State tests and is recommended for use in farms and yard farms.

Резюме

В статье обоснован количества ножей на рабочим ножовым диске, разработанной авторами нового изъельчителья для измельчение. зерна сельхозкультур, который успешно прошел Госиспытаний и рекомендован для исползование в фермерских и дворных хозяйствах.

Введение. В настоящее время существуют различные типы машин, измельчающих фуражное зерно, зерно которое выделяется для кормление животных. Наиболее распространенными из этих машин являются зернодробилки молоткового типа. Производительность различной марки таких машин- 2-9 т/ч. Масса этих машин 240-2500 кг, требуемая энергия 7-100 кВт. [1]. Машины указанного типа в основном предназначены для комбикормовых заводов и фабрик, а также для комплексов по приготовлению комбикормов. Кроме того, эти машины имеют ряд других конструктивно-технологических недостатков, затрудняющих их использование в фермерских и мелких крестьянских хозяйствах. В таких машина зерно измельчают преимущественно ударно-трущим методом. Измельчение таким методом требует много энергии на единицу работы, обрабатываемых материалов. Кроме того при влажности зерна выше 15% его становится затруднительно измельчать. При превышении влажности зерна этого предела при его дроблении существующими машинами затраты энергии на дробление резко возрастают в 2-3 раза и более [1,2,3]. Кроме того в процессе работы из за сильного трения между пакетом молотков и поверхности сеткой или декой, материалы перегревает, качество получаемого измельченного зерна существенно ухудшается. Поэтому в условиях промышленности материалы, выше указанного предела 15 % влажности зерна обычна сушат до 14- 15% - во и потом осуществляется их измельчение. Это вызывает

дополнительные энергии- и трудозатраты, снижает эффективность работы и увеличивает стоимость продукта [4,5]. При работе с такими машинами, при дроблении образуются много пылящие фракции размером менее 1 мм, не соответствующие агрозоотехническим требованиям, и их количество в таких машинах составляет 15-25% и выше, от общего объема обрабатываемой продукции. По этой причине в конструкции таких машин применяется дополнительная конструкция, улавливающая порошкообразные фракции. Это усложняет конструкцию и снижает эффективность работы.

Анализ показывает, что при небольшом количестве животных в каждом мелком хозяйстве наиболее удобно и более эффективно фермерам и крестьянам лучше, чтобы им измельчать собственного зерна в соответствии с его ежедневными потребностями и кормить своих собственных животных в виде свеж измельчёнными корм материалами, при их же существующей по данным момент влажности, который, зависимости от условиях сохранения обычно в нашей республике эта сезонная влажность изменится от 15-ти до 35% и выше.

Нами в Азербайджанском Государственным Аграрном Университете совместно с Азербайджанским Технологическим Университетом был создан удовлетворяющее указанные требования, измельчающее устройство, для измельчение фуражного зерна предназначенного для кормления животных которое прошло, Государственные испытания в Азербайджанской Государственной Испытательной Станции и рекомендован для использования в малых фермерских и дверных хозяйствах.

Установлено, что на новом устройстве можно измельчат зерна как пшеницы, ячмень, кукурузы, так и зерна других культур с влажности до 35% и больше. С применением нового устройства можно измельчать зерно в широком пределах по крупность измельчаемой материалов, с заменой круглой металлической -сетки, которого имеют различные крупные сеточные диаметры 1,2,3,4 мм и которых можно заменит в зависимости для кормление типа животных. Новый способ из мельчёные, позволил снизит энергозатраты на единицу работы в 2,5 ÷ 5,5 раза, металлоемкость снижается в 1,5 ÷ 4,5 раза, а годовой экономически эффект, получаемый от применения экспериментального устройства, составляет 7843 магната.

Цель и методика. Одним из основных показателей предложенный нами измельчителе также и других таких устройствах, является величина пылевидных фракций размером менее 1 мм, находившейся в измельченном материале, после выхода его из измельчителя. Так, согласно зоотехническим требованиям половодные фракций размером менее 1 мм не должен больше допустимого предела – 10%, в единица измельчённой массе. Эта важно. В противном случае, поедания пылящие фракции, животные,

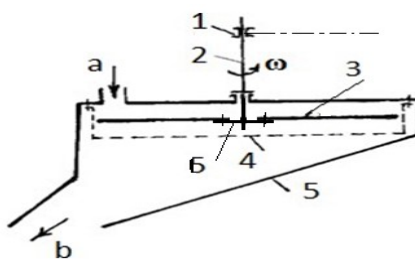
могут вызывать тяжелые осложнения в их желудочно - кишечной системе. Засорение происходит в желудке и кишечнике и это нарушает желудка-кишечнике проходимости.

Поэтому при создание нового измельчите зерна для измельчения фуражного зерна для животных следует учитывать допустимый предел мелких фракций, который по зоотехтребованиям должен быть не более - 10% от веса в каждой измельченной массе

В то же время при исследований нами установлены, что с увеличением количества. ножей при постоянной их технологической скорости, пылевидные фракции увеличивается. Отсюда и появился цель - определить рациональное количества ножей измельчающего аппарата устройства, удовлетворивший. допустимый предел мелких фракций, который по зоотехтребованиям должен быть не более чем - 10% от веса в каждой измельченной массе. Статья направлена на решение поставленной этой цели.

Для решение указанный задачи учитывается конструктивной особенности нового предложенного нами устройства и выявляются основные факторы влияющей на получение пылевидной фракции в ее работе.

На рис.1 показан конструктивно - технологическая схема нового устройства. Где, а - окно подачи зерна из бункера; б - окно выхода измельченного зерна из устройства. 1-шкив передачи движения; 2-вертикальная ось; 3- нож; 4- ситовидная металлическая решетка; 5-скатной поддонник (наклонный поддон;) 6-ножевой диск. Процесс работы устройства происходит следившим образом. Из бункера собственным течением или принудительным способом поток зерна через горловины, а поступает кончика быстро вращающегося ножа 3. Когда зерно попадает на быстро вращающийся ($n=3000$ об/мин) нож в камере измельчение он ударяется ножом 3 или разрезается, или раскалывается и сбрасывается в сторону к круговой части ситовидной металлической сетки 4. и здесь зерна заново измельчается и под действием центробежной силы через отверстия сита выходит из камеры измельчения и направляется выходному окно б. В новом устройстве можно заменят и использовать в зависимости от потребности несколько взаимозаменяемые ситовидное сетки с различными выходными диаметрами отверстий на поверхности сита. С целью измельчения зерновых материалов с разных размерами - в каждом сменном сите имеются свои по величине отверстия. Это позволяет получать корм различного диаметра для различных видов животных.

На рисунке 1, а - окно подачи зерна из бункера; б - окно выхода измельченного зерна из устройства. 1-шкив передачи движения; 2- вертикальная ось; 3- нож; 4- ситовидная металлическая решетка; 5- скатной поддонник (наклонный поддон;) 6-ножевой диск.

Основные технологические параметры ножи диска рис.1 показан на таблице 1 и рис.2.

Таблица 1.Основные технические показатели экспериментального диска с разным количеством ножей

количество ножей	установка ножей на диске,град.	количества ножей на диске	
		количества ножей	масса ножей + диск,гр
1.	360	1	182
2.	180	2	214
3.	120	3	256
4.	90	4	298
5.	—	—	382
6.	60	6	466

Исследования и обсуждение. В новом предложенном устройстве пылевидные фракции в основном зависит от скорости и от количества быстровращающихся ножей в измельчающем устройства. Так, благодаря при достаточное величина скорости центробежной силы обеспечивает среза и сброса зерна к окружной сетке и происходит измельчение с первого удара, в устройстве. С увеличением количества ножа увеличивается вероятность количества ударов по зерно, отскакивающие обратна от сетки, что увеличивает пылевидные фракции материала.

Поэтому предлагаемой зернодробилке нами изучен влияние количество ножа на количество пылевидные фракции материала. Для этого при постоянной рабочей скорости $n=3000 \text{ с}^{-1} = \text{const}$ на ножевом диске 6 закрепляется ножи различной количества рис.2. С зернами различных видов культур проводится измельчение и в каждом варианте определяется количества пылевидный фракции в %-ах в общей измельчённое массе.

При одинаковой скорости вращения ножей $n=3000 \text{ с}^{-1}$, на ножевом диске 6 симметрично установили различные количество ножей—1,2,3,4 и 6(табл.1). Проводили измельчения зерна разных культур и определили количество пылевидный фракции в % - ах в каждый измельченной массы на единице выходного измельченного

материала. На основе полученных данных построили график зависимости количества пылевидной фракции от количества ножей на ножевом диске устройство, рис. 3. В ходе исследования определили что, при установке на диске 6 нового измельчающего аппарата, только одного ножа приводит неравномерность движение. При этом выход материала по производительности мала и во время работы появляется резкие дрожания устройства. Поэтому для оценки исследований принять количества ножей - 2,3,4 и контрольный -6 ножей.

В результате установлено, что для измельчения зерна различных культур в новом устройстве с одинаковой постоянной технологической скоростью вращения($n=3000\text{ с}^{-1}$ по мере увеличение количества ножей -2,3,4, и 6 на ножевом диске пылевидные фракции выходной материала мене 1 мм. В тоже врем определено что, по мере увеличения количества ножей при одинаковой скорости вращения пропорционально увеличивается количество получаемых пылевидных фракций размером менее 1 мм. Минимальная количества фракция, менее 10% ($5\div 8$)% получается при числе ножей, равным 2 на ножевом диске,рис3. Поэтому в конструкции предлагаемом устройстве для измельчения зерна приняты режим скорости $n=3000\text{ с}^{-1}$ и количество противоположенных ножей -2.

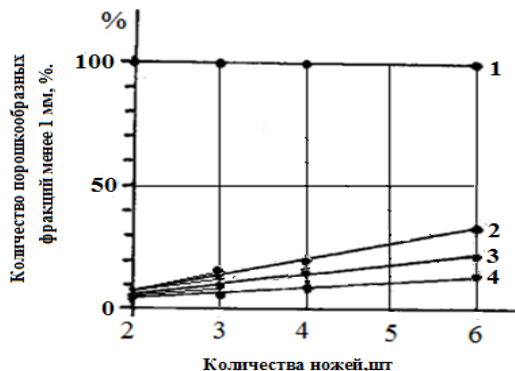

Рис.3.Влияние количества ножей на получение количество пылевидной фракций менее 1 мм, при влажности зерна 15%.1- общий процент дробления; -количество фракций менее 1 мм в процентах при измельчении; 2- зерен пшеницы; 3- зерна кукурузы;4- зеро ячмень. $n=3000$ циклов/мин= const .

Литература

1.Qurbanov X.H. Heyvandarlıqda texnoloji maşınlar. -Gəncə: AKTA , 2005.- 450 s. Мельников С.В. Механизация и автоматизация животноводческих ферм. Л.: Колос, 1978.-560с.

2.Qurbanov X.H. Fərdi və fermer təsərrüfatlarında heyvandarlığın inkişafının və onun mexanikləşdirilməsinin əsaslandırılması // Azərbaycan Elmi-Tədqiqat «Aqromexanika» institutunun 50 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi əsərlər məcmuəsi, XVII cild.– Gəncə: Gəncə-poliqrafiya ASC, 2008. – s.85-88

3.Rzayeva R.A.Kəsmə-zərbə üsulu ilə işləyən dənşirdalayan-da kəsmə prosesinin təhlili / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi, Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında Elmi innovasiyanın rolu mövzusunda III Beynəlxalq Elmi-praktik konfransın materialları.– Bakı: AMEA, 2009.- s.380-394

4.Məmmədova G.A. Əzmə üsulu ilə işləyən ikibarabanlı eksperimental dənşirdalayan qurğu / Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında Elmi innovasiyanın rolu III Beynəlxalq Elmi-praktik konfrans materialları, 23 oktyabr 2009-cu il.– Bakı: 2009.- s.413-415

5.Məmmədova G.A. Əzmə üsulu ilə işləyən eksperimental dənşirdalayan qurğu və onun tədqiqi //Azərbaycan Aqrar Elmi.– Bakı: 2009.- №3.- s. 28-30.

УДК 332.1(574)

Государственная поддержка инвестиционных проектов в системе региональной инвестиционной политики

Жаксылыков А., магистрант,
Кызылординский университет имени Коркыт Ата
(г.Кызылорда)

Түйіндеме

Мақалада аймақтық инвестициялық саясат жүйесіндегі инвестициялық жобаларды мемлекеттік қолдау тәсілдері қарастырылады. Автор әлеуметтік-экономикалық тұрақты дамуға жету үшін нарықтық тетіктер мен мемлекеттік реттеудің үйлесімділігін ерекше атап өтеді. Мемлекеттік қолдаудың негізгі нысандары мен әдістері көрсетіліп, Қазақстан жағдайына бейімдеуге болатын халықаралық тәжірибе талданады.

Abstract

The article explores the mechanisms of state support for investment projects within the framework of regional investment policy. The author emphasize the importance of combining market mechanisms with state regulation to ensure sustainable socio-economic development. The main forms and methods of government support are identified, and international practices applicable to the conditions of Kazakhstan are analyzed.

Для формирования устойчивого социально-экономического развития региона необходима выработка системных мер, охватывающих все отрасли экономической и социальной сфер и обеспечивающих качественный переход в новое состояние экономики. В условиях свободного рынка данный переход, основанный исключительно на рыночных силах, невозможен, в результате чего требуется активное вмешательство государственных органов. По мнению Д.Х.Галлямовой и А.И.Кашина, государственное регулирование экономики призвано преодолевать недостатки

рыночного саморегулирования [1]. Объектом государственного регулирования может выступать инвестиционная деятельность как элемент экономической системы государства. При этом авторы отмечают, что развитие инвестиционной деятельности возможно только при наличии двух дополняющих друг друга факторов - рыночного механизма и государственного воздействия. Благодаря рыночным механизмам в экономике возникает большое количество независимых и конкурирующих между собой экономических агентов. Авторы подчеркивают, что именно конкуренция формирует импульс для внедрения инноваций и повышения производительности труда. Но без государственного регулирования рынок не всегда способен эффективно реализовывать структурные экономические задачи.

Стоит отметить, что участником инвестиционного проекта может являться государство путем предоставления акционерного финансирования. Основной целью государственного участия в инвестиционных проектах является развитие отраслей, в основном базовых, которые способны оказать мультипликативный эффект на развитие других отраслей. Государственные инвестиции сформированы за счет средств различных уровней бюджетной системы и внебюджетных источников. Инвестиционные программы государственных корпораций также в некоторых случаях следует относить к государственным инвестициям, так как принятие решений об установлении плана инвестиций в таких компаниях происходит на высшем коллегиальном уровне, членами которого, как правило, являются представители власти, ориентированные не только на реализацию интересов компании, но и на решение конкретных экономических и социальных задач в стране.

Существующие методы государственной поддержки инвестиционных проектов можно разделить на 7 групп в зависимости от характера воздействия на инвестиционный проект (Таблица 1).

Таблица 1. Формы государственной поддержки инвестиционных проектов

<i>Методы поддержки</i>	<i>Форма поддержки</i>
Финансовые	• Участие в проекте в виде источника капитала (вхождение в уставный/акционерный капитал) • Предоставление гарантий и поручительств • Введение специальных налоговых режимов и налоговых каникул • Формирование фондов развития отраслей
Обеспечение инфраструктурой	• Строительство инфраструктуры • Участие в инфраструктурных проектах в роли концедента
Информационные	• Обеспечение профильных выставочных мероприятий, ярмарок, информационных ресурсов, государственной информационной системы
Закупочные	• Формирование государственных заказов для загрузки определенных предприятий

	• Стимулирование спроса на определенные виды продукции, в том числе инновационные • Введение обязательных требований для закупочных процессов государственных корпораций
Кадровые	• Поддержка дополнительного образования образовательных программ • Учебное и педагогическое обеспечение предприятий
Экспортные	• Либерализация вывозных пошлин и экспортного законодательства • Помощь в продвижение продукции на иностранных рынках • Страхование рисков, финансирования и гарантий обеспечение торгового • Финансирование инвестиционных проектов будущих экспортеров
Протекционистские	• Законодательное или тарифное ограничение импорта • Внедрение преференций для отечественной продукции перед импортной

Основными параметрами проектов, в которые государство намеревается инвестировать, являются соответствие принятым стратегиям социально-экономического развития, достаточное обоснование капитальных затрат, объемы создаваемых рабочих мест и бюджетный эффект.

Также важным инструментом выступает предоставление государственных гарантий и поручительств. Компаниям, испытывающим потребность в финансировании инвестиционных проектов, сопряженных с высоким уровнем риска, зачастую сложно получить кредит у коммерческих банков по приемлемой процентной ставке. В данном случае государство выступает поручителем обеспечения выполнения заемщиком кредитных обязательств перед банком. В данном случае происходит распределение рисков между участниками процесса. В результате инвестор получает доступ к более дешевому финансированию, а государство не несет прямых бюджетных расходов как, например, при предоставлении субсидий[2]. Казахстанское законодательство регламентирует полный комплекс мер государственного регулирования инвестиционной деятельности и разделяет полномочия республиканских и региональных органов исполнительной власти (Таблица 2).

Анализ опыта структурной модернизации экономик европейских стран подчеркивает, что важнейшим инструментом государства по управлению социально-экономическим развитием является реализация инвестиционной политики. При этом субъекты и инструменты реализации инвестиционной политики могут варьироваться в зависимости от целей проведения подобной политики. Конечным результатом реализации инвестиционной политики является как общее увеличение инвестиционного климата, так и селективная поддержка конкретных инвестиционных проектов,

оказывающих существенный мультипликативный эффект на социально-экономическое развитие.

Таблица 2. Законодательные меры государственной поддержки инвестиций на республиканском и региональном уровнях

<i>Республиканский уровень</i>	- Совершенствование налоговой системы - Установление специальных налоговых режимов - Защита интересов инвесторов - Предоставление специальных условий пользования ресурсами - Расширение использования средств населения - Создание информационно-аналитических центров - Соблюдение условий конкуренции - Расширение использования залогов - Развитие лизинга - Переоценка основных фондов - Стимулирование создания частных инвестиционных фондов - Нормативное регулирование ценообразования в строительстве	- Осуществление бюджетного финансирования - Формирование инвестиционной программы - Экспертиза инвестиционных проектов - Защита от поставок неэффективного оборудования - Эмиссия долговых инструментов - Вовлечение государственной собственности - Предоставление концессий
<i>Региональный уровень</i>	- Отсутствуют	- Осуществление бюджетного финансирования - Экспертиза инвестиционных проектов - Предоставление гарантий - Эмиссия долговых инструментов - Вовлечение государственной собственности
<i>Создание благоприятных условий</i>		<i>Прямое участие в проектах</i>

Международный опыт демонстрирует, что даже в условиях наделения региональных властей определенной автономией сохраняется необходимость привлечения финансовых ресурсов центрального правительства для обеспечения реализации крупных региональных инвестиционных проектов, в частности строительства инфраструктуры. В этой ситуации наиболее релевантным, по нашему мнению, является опыт Германии, где сформирована система, при которой отбор проектов для целей оказания мер государственной поддержки происходит на региональном уровне, в то время как финансирование проектов осуществляется из бюджетов всех уровней. При этом диссертант склоняется к тому, что совместное оказание поддержки РИП органами власти федерального и регионального уровня, помимо более эффективного финансового и имущественного обеспечения, позволяет тиражировать лучшие практики, в том числе практики организационной культуры. Развитие компонент

организационной культуры как на корпоративном уровне, так и на уровне органов власти повышает общую совокупную корпоративную культуру региона, что позволяет укрепить региональный управленческий ресурс и более эффективно достигать поставленные цели социально-экономического развития[3]. Таким образом, можно утверждать, что эффективная система использования ограниченных государственных ресурсов, направляемых на осуществление поддержки региональных инвестиционных проектов, должна быть выстроена в соответствии с конкурентными преимуществами региона и с учетом его пространственных особенностей. Методы поддержки, направленные на стимулирование отраслей, в которых регион обладает конкурентными преимуществами, позволяет повысить его конкурентоспособность и вероятность выхода на вектор устойчивого социально-экономического развития. Пространственный аспект играет немаловажную роль с точки зрения определения оптимального размещения производства с учетом наличия инфраструктуры, рабочей силы и поставщиков сырья и оборудования. Помимо этого, методы, используемые в теоретических моделях пространственного развития, позволяют наиболее эффективно размещать локальные центры опережающего роста с особыми условиями ведения хозяйственной деятельности, соединяя интересы частных инвесторов и государственные задачи социально-экономического развития.

Литература

1. Галлямова Д.Х., Кашин А.И. Сбалансированное развитие инновационной и инвестиционной деятельности на металлообрабатывающих предприятиях: монография. СПб.: Издательство Санкт Петербургского университета управления и экономики, 2019. 138 с.
2. Зинчук Г.М., Сагидов К.Г. Программно-целевое регулирование региональных экономических систем // Известия Уральского государственного экономического университета. 2014. № 3 (53). С. 49–55.
3. Закирова А.М. Региональная инвестиционная политика: содержание, принципы разработки и реализации // Вестник ТИСБИ. 2020. № 4.С. 1–9.

**Құқықтық сана - идеологиялық-психологиялық
элементтердің күрделі кешені ретінде**

Пиржанова А.С., аға оқытушы,
Сатарханова Ә., «Құқықтану» БББ
2 курс білім алушысы
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматривается структура, особенности правового сознания, вопросы формирования правовой идеологии и правовой психологии.

Abstract

The article examines the structure, features of legal consciousness, issues of the formation of legal ideology and legal psychology.

Тұлғаның сөйлеу және психикалық әрекеті құқықтық сананың негізгі механизмі болып табылады. Субъектінің құқықтық нормаларды білуі және оның тәжірибесі оның эмоционалдық жағының қатысуы арқылы ғана терең құқықтық қорытындыларға және олардың мінсіз орындалуына әкеледі. Құқықтық сана мен адамның адамгершілік қасиеттерінің байланысы әдетте құқықтық және моральдық нормалардың бірлігі арқылы көрінеді. Құқықтық сана адамның әлеуметтік таным көкжиегін кеңейтіп, құқықтық құрылымды анықтайтын әлеуметтік-экономикалық құрылымның мәнін толық түсінуге көмектеседі. Адамның сана мен мінез-құлық нормаларынан ауытқуы бірқатар себептерге байланысты. Олардың ішінде тұлғаның қалыптасуына кері әсерін тигізетін факторларды атап өткен жөн. Қылмыс жасаған адамдарды зерттеу нәтижелері жоғарыда айтылған тұжырымдарды жалпы түрде растайды. Осыған байланысты келесі заңдылықтарды атап көрсетуге болады:

1) қылмыс жасаған адамның құқықтық санасы, әдетте, қалыптасқан қоғамдық құқықтық санамен бірқатар аспектілері бойынша сәйкес келмейді және құқықтық нормаларға қайшы келеді;

2) қылмыскер өзі бұзған қоғамдық қатынастарды қорғайтын нақты құқықтық норманы немесе нормалар тобын мойындамайды;

3) оның сотталуына байланысты қолданыстағы құқықтық нормалардың дұрыстығы мен әділдігін қылмыскер абстрактілі күйде қабылдайды. Дегенмен, ол өзіне берілген үкім әділетсіз (әдетте тым қатал) деп есептейді [1,51 б].

Осыған байланысты, сотталғандарды түзеу немесе оларға бағыт-бағдар беру кезінде тұтастай алғанда құқықтық сананы емес, оның осы нақты тұлғада жойылған немесе танылмаған жақтарын қалпына келтіруге тырысу қажет. Құқықтық сана өмір бойы қалыптасады.

Жаңа туған нәрестеде құқықтық сана болмайды, ол жеке тұлғаның әлеуметтену процесінде қалыптасады. Жеке құқықтық сананың дамуы адамның құқық қабілеттілігімен және әрекет ету қабілетімен тығыз байланысты. Консервативті (шектеушілік) элементтерді құқықтық сананың нормативтік-бағалаушы аспектісінде де кездестіруге болады. Олардың дамуы қоғамдық топқа және қоғамдық субъектіге жүктелген міндеттерде жоқ. Мұндай жағымсыз элементтерге құқықтық сипаттағы әлеуметтік әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер жатады. Олар әрі қарай қалыптасуы мен дамуы үшін қолайлы жағдайлар болмаған кезде де сақталуы мүмкін. Теріс мазмұндағы құқықтық нормаларды қоғамдық даму барысы да, қоғамдық құқықтық сана да теріске шығаратын жағдайлар да кездеседі.

Құқықтық норма тиімді болуы үшін келесі шарттарды ескеру қажет:

- адам құқықтық нормалармен бекітілген және қорғалатын әлеуметтік құндылықтарды тануы керек;
- құқықтық норма қоғамдық құқықтық санада болып жатқан құбылыстарға қарай дамып, өзгеріп отыруы керек;
- құқықтық норма қоғамның қажеттіліктерінің, материалдық және рухани мүдделерінің дамуына сәйкес болуы керек.

Жеке құқықтық сананың және қоғамдық құқықтық сананың карама-қайшылықтарының болуының объективті негізі бар. [2, 168 б] Ұқсас қайшылықтарды жүргізілетін билік пен өндіріс қатынастарынан, басқару түрлерінен, ұжымдар мен жеке адамдар арасындағы қарым-қатынастардан байқауға болады. Осы кезде адамдардың карама-қайшы көзқарастары мен әрекеттері қайшылыққа келіп, мақсатқа жету үшін күрес жүреді. Жеке адамның және қоғамның мүдделері алуан түрлі және олардың барлығы құқықтық қорғауды қажет еткенімен, бұл жеткіліксіз. Қоғам мүшелері арасындағы барлық қатынастар заңмен реттелмейді, бұл тіпті ақылға қонымсыз болар еді.

Құқықтық нормалар мен түсініктердің ерекшелігі – оларда адамдар арасындағы ең маңызды қатынастар бейнеленеді. Мінез-құлық ережелерінің көпшілігі мораль, этика және әдеп нормаларында қамтылған және олардың орындалуын қоғамдық пікір бақылайды. Көп жағдайда құқық тәртібінің механизмі іс-әрекет нұсқаларының бірін таңдауда азаматтардың көпшілігі басшылыққа алатын «құқықтық интуиция» құбылысымен тығыз байланысты. Демек, құқықтық интуицияны интеллектуалды дамыған тұлғаның қызметі ретінде, қызметтің әлеуметтік стереотипінің жағымды мағынадағы аспектілерінің бірі ретінде қарастыруға негіз бар. Бұл құрылымдағы құқықтық сана құқықтық идеологияны немесе танымдық аспектілерді (білім, идея, қарым-қатынас), сондай-ақ құқықтық психологияны немесе әлеуметтік-психологиялық, эмоционалды-ерікті аспектілерді яғни дүниетанымды (сенім, сезім, әдеттер және т.б.) қамтиды [3,151б].

Сананың басқа салаларымен және түрлерімен (саяси, адамгершілік, эстетикалық және т.б.) салыстырғанда құқықтық сананың ерекшелігі құқықтық салдары бар құбылыстардың сабақтастығын (ойдан шығарылған, нақты немесе қалаулы) түсіну болып табылады. Құқықтық идеология – қоғам мен әртүрлі топтардың құқықтық көзқарастарының, ұстанымдары мен сұраныстарының ғылыми жүйеленген көрінісі. Ол әлеуметтік ымыраға келу арқылы әртүрлі қоғамдық мүдделерді тану, теориялық түсіну, басқару және үйлестіру процесі түрінде қалыптасуы керек. Тек осылай ғана құқықтық идеология үлкен моральдық әлеуетті қамтиды. Осыған орай, идеологиялық және экономикалық құқықтық мәдениеті дамыған салауатты қоғамға тән құқықтардың, жеке бас бостандығының, биліктің бөлінуінің, саяси плюрализмнің, соттың бюрократиялық басқарудың баламасы ретіндегі жоғары рөлі ерекше байқалады.

Құқықтық идеология қалыптасқан немесе пайда болған құқықтық қатынастарды, құқық тәртібін негіздейді және бағалайды. Құқықтық идеология бойынша жұмыстарға заңгерлер, саясаткерлер, экономистер тартылған. Бұл ретте олар қоғамдық өмірдің тарихи жағдайларын, күштердің ара салмағын, қоғамдық сана деңгейін, әлеуметтік психологияны, көпшіліктің де, азшылықтың да еркі мен мүддесін және басқа да факторларды ескереді. Құқықтық психология жалпы қоғамға және белгілі бір әлеуметтік топқа тән құқықтық сезімдердің, құндылық қатынастардың, көңіл-күйлердің, тілектердің және жағдайлардың жиынтығын қамтиды. Онда қоғам мүшелерінің, ұлт пен халық өкілдерінің, әр алуан топтардың өмірлік қарым-қатынастары барынша дәл бейнеленген [4,16 б].

Қоғамда және әлеуметтік топтарда құқықтық психологияның қалыптасуына бүкіл қоғам және оның мүшелері қатысады. Осыған байланысты адамдар өздерінің қарапайым құқықтық санасын, ал заңгерлер кәсіби құқықтық санасын басшылыққа алады. Құқықтық сананы құрайтын құқықтық идеология мен құқықтық психология тығыз байланыста және өзара әрекетте бола отырып, бір-біріне қызмет етеді. Кейбір жағдайларда бұл қатынастар әртүрлі құқықтық құбылыстарға бірдей көзқараспен анықталады.

Осыған сәйкес құқықтық сана – идеологиялық-психологиялық элементтердің күрделі кешені. Сана іс-әрекет барысында, оның нәтижесінде пайда болады және көрінеді. Демек, құқықтық сананың қызметі мен міндеті оның субъектілерінің іс-әрекетінің нәтижелерімен байланысты. Көптеген авторлардың жалпы пікірі бойынша құрылған теориялық концепцияға сәйкес, құқықтық сананың негізгі қызметтері танымдық, бағалаушылық және реттеушілік болып табылады. Басқалары шын мәнінде осы негізгі функциялармен қамтылған.

Әдебиет

1. Кудайбергенов М.Б. Правосознание как предмет изучения в психологической науке//«Қайнар» университетінің хабаршысы = Вестник университета «Қайнар». 2019. № 4. с.49-55
2. Шапақ У.Ш., Темірбеков Ж.Р., Молдабекова С.Т. Мемлекет және құқық теориясы: оқу құралы. Қазақ гуманитарлық заң университеті - Астана, 2015 - 265 б.
3. Турлаев А.В. Теория государства и права: учебное пособие. Карагандинский государственный университет имени Е.А.Букетова. Алматы: Лантар Трейд, 2019–179 с.
4. Бурбаев Т. К. Правосознание и правовой менталитет: их взаимосвязь//Сот төрелігі академиясының хабаршысы = Вестник академии правосудия. 2023. № 2. с.9-17

ӘОЖ 34.096

Deepfake және жалған ақпарат: құқықтық реттеу жолдары

Абдрахманова А. А., з.ғ.м., аға оқытушы,
Даулетқалиқызы Ү., ІТМ-23-1,
Әбілқас Сағынов атындағы ҚарТУ,
(Қарағанды қаласы)

Резюме

В статье рассматривается по явление технологии deepfake, ее влияние на общество и вопросы правового регулирования в связи с распространением ложной информации. Особое внимание уделено потенциальным рискам использования deepfake в политике, медиа и частной жизни, а также анализируются меры, предпринимаемые на национальном и международном уровне для противодействия подобным угрозам.

Abstract

This article examines the emergence of deepfake technology, its impact on society, and legal regulation issues related to the dissemination of false information. It also highlights the potential risks posed by deepfake in politics, media, and personal privacy, as well as explores possible legal measures to prevent misuse.

Цифрлы технологиялардың дамуы қоғамға көптеген оң әсерлермен қатар жаңа қауіптерді де алып келді. Бұл технологиялар өмірімізді жеңілдетіп, ақпарат алмасуды жылдамдатты, бизнеспен білім саласында жаңа мүмкіндіктер ашты. Алайда, цифрлық прогресс тек пайдалы ғана емес, белгілі бір деңгейде қауіпті де. Соңғы жылдары пайда болған ең өзекті мәселелердің бірі – **deepfake технологиясы**. Deepfake – бұл жасанды интеллект негізінде бейне және аудио жазбаларды өңдеу арқылы адамдардың бейнесін, дауысын

шынайы етіп көрсетуге мүмкіндік беретін технология. Яғни, ол адамның мимикасын, қимылын және дауысын өзгертіп, шындыққа ұқсас жалған бейнематериалдар жасауға қабілетті. Мұндай жалған контент қазіргі таңда **жалған ақпарат таратудың ең қауіпті құралдарының біріне** айналып отыр. Осы мақалада біз deepfake ұғымын, оның қолдану салаларын, қоғамға тигізетін қауіптерін және құқықтық реттеу жолдарын қарастырамыз.

Deepfake – бұл жасанды интеллект пен машиналық оқыту алгоритмдерін қолдану арқылы жасалған жалған бейне немесе аудио. Бұл технологияның басты ерекшелігі – адамның шынайы бейнесін өзгертіп, басқа адамның бет-әлпетін, дауысын немесе қимылын дәл сол қалпында көшіру мүмкіндігі. Мұндай тәсіл арқылы кез келген адамды басқа бір жағдайға, тіпті айтпаған сөзді айтқандай етіп көрсетуге болады. Алғашқыда deepfake технологиясы **кинематография мен ойын-сауық индустриясында** кеңінен қолданылды. Мысалы, фильмдерде қайтыс болған актерлердің бейнесін қалпына келтіру немесе дубляж сапасын арттыру үшін пайдаланылды. Сонымен қатар, **білім беру саласында** тіл үйренуге арналған қосымшаларда да қолданылуда. **Медицинада** операцияларды симуляциялау және дәрігерлерді оқыту үшін deepfake элементтері енгізіліп жатыр. Алайда бұл технология тек оң мақсатта ғана емес, **теріс мақсаттарда да** қолданылады. Қазіргі таңда deepfake жалған ақпарат таратудың ең қауіпті әдістерінің бірі саналады. Саяси тұлғалардың жалған мәлімдемелерін жасау, жала жабу, бопсалау және алаяқтық сияқты әрекеттер осы технология арқылы жүзеге асып жатыр. Әсіресе, әлеуметтік желілерде deepfake негізінде жасалған бейнелердің таралуы қоғамда үлкен сенімсіздік тудыруда. **Бұл технологияның оң және теріс қырлары көрсетілгенін байқаймыз** (Кесте 1).

Кесте 1. Deepfake технологиясының артықшылықтары мен кемшіліктері

Артықшылықтары	Кемшіліктері
Кинематография мен ойын-сауық саласында қолдану	Жалған ақпарат тарату және қоғамдық сенімге нұқсан келтіру
Тіл үйрену және дубляж үшін пайдалану	Саяси тұлғаларға қарсы жалған бейнелер жасау
Медициналық симуляцияларда қолдану	Кибербуллинг және бопсалау
Жаңа технологиялық мүмкіндіктер ашу	Құқықтық реттеудің әлсіздігі

Deepfake технологиясы қазіргі қоғамдағы ең қауіпті ақпараттық қауіптердің бірі болып табылады. Себебі ол тек қана шынайы бейнені бұрмалап қоймай, жалған ақпаратты сенімді етіп көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл технологияны қолдану арқылы кез келген адамды айтпаған сөзді айтқандай немесе жасамаған әрекетті жасағандай көрсету мүмкіндігі бар. Мұндай жағдайлар жеке тұлғалардың беделіне

нұқсан келтіріп қана қоймай, саяси тұрақтылыққа, ұлттық қауіпсіздікке және экономикалық тұрақтылыққа да тікелей әсер етеді.

Қауіптердің негізгі бағыттары мыналар:

- Жасанды бейнелерді пайдаланып, адамды қорқыту немесе материалдық пайда табу мақсатында бопсалау кеңтаралған;

- Сайлау кезінде немесе әлеуметтік шиеленістер кезінде deepfake бейнелері қоғамда дүрбелең туғызып, саяси процестерге теріс әсер етуі мүмкін;

- Deepfake арқылы белгілі тұлғалардың бейнесін пайдаланып, қаржы компанияларын немесе жеке адамдарды алдап ақша жымқыру оқиғалары тіркелген;

- Жалған бейнелердің таралуы адамдарда сенімсіздікпен үрей тудырады, бұл жалпы қоғамдағы психологиялық ахуалға теріс әсер етеді. Мысалы, кейбір елдерде deepfake технологиясын пайдаланып жасалған бейнелердің салдарынан акция бағалары құлдыраған немесе саяси наразылықтар туындаған жағдайлар тіркелген. Бұл технологияны кибер шабуыл қаруы ретінде қолдануда ықтимал.

Deepfake технологиясын құқықтық тұрғыда реттеу – қазіргі таңда әлемелдері алдында тұрған басты міндеттердің бірі. Себебі бұл технологияны бақылаусыз қалдыру ақпараттық қауіпсіздікке және жеке тұлғалардың құқықтарына үлкен зиян келтіреді. Қазіргі уақытта Қазақстан заңнамасында deepfake технологиясына қатысты нақты баптар жоқ. Дегенмен, ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексмен ҚР Қылмыстық кодексінде жалған ақпарат тарату, азаматтардың абыройы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіру үшін жауапкершілік қарастырылған. Алайда бұл нормалар deepfake сияқты күрделі технологиялық құбылыстарға толық сәйкес келмейді.

Халықаралық тәжірибе:

- Еуропалық Одақ (EU): Digital Services Act аясында интернеттегі жалған контентті реттеуге арналған арнайы нормалар енгізді. Бұл заң аясында платформалар deepfake мазмұнын анықтап, жоюға міндетті;

- АҚШ: Кейбір штаттарда deepfake технологиясын қылмыстық әрекет ретінде танитын заңдар қабылданды. Әсіресе, сайлау кезеңінде жалған бейнелер таратуды қатаң түрде тыйым салған;

- Қытай: Deepfake контентін жариялайтындар міндетті түрде материалдың жалған екенін ескертетін белгілер қоюы керек деген талап енгізді.

Қазақстан үшін ұсыныстар:

- Deepfake жасау және таратуға қатысты арнайы заң нормаларын енгізу;

- Цифрлық медиа этикасы бойынша міндетті талаптар белгілеу;

- Интернет-платформаларға жауапкершілік жүктеу (deepfake мазмұнын жою, авторын анықтау);

- Халықты ақпараттық сауаттылыққа үйрету, жалған контентті ажырата білу қабілетін арттыру.

Deepfake технологиясы – цифрлық дәуірдің ең ірі инновацияларының бірі бола отырып, қоғам үшін жаңа мүмкіндіктер мен қатар, күрделі қауіптерді де алып келді. Оның оң қырлары кинематография, білім беру, медицина сияқты салаларда айқын көрініп отыр. Алайда, бұл технологияны теріс мақсатта пайдалану – жалған ақпарат тарату, саяси тұрақтылықты бұзу, жеке тұлғалардың беделіне нұқсан келтіру және алаяқтық әрекеттер жасау – қоғам мен мемлекет үшін елеулі қатерге айналып отыр. Сондықтан deepfake технологиясына қатысты **құқықтық реттеу тетіктерін жетілдіру, халықаралық тәжірибені енгізу және цифрлық этика нормаларын қалыптастыру қажет.** Сонымен қатар, **қоғамда ақпараттық сауаттылықты арттыру,** адамдардың жалған контентті ажырата білу дағдысын дамыту – бұл мәселенің алдын алуда маңызды рөл атқарады. Қорыта айтқанда, deepfake – заманауи технологиялық прогрестің айнасы, бірақ оны басқару мен бақылау – адамзаттың ортақ міндеті.

Әдебиет

1. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. *Deep Learning*. MIT Press, 2016.
2. Chesney R., Citron D. *Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security*. California Law Review, 2019.
3. Mirsky Y., Lee W. *The Creation and Detection of Deepfakes: A Survey*. ACM Computing Surveys, 2021.
4. Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңы. – 2015 ж.
5. European Commission. *The Digital Services Act Package*. <https://ec.europa.eu/digital-strategy>
6. U.S. State Laws on Deepfake Technology. – 2022.
7. China's Regulations on Deep Synthesis Technology. – 2023.

**Оптимизация затрат и логистических процессов:
лучшие практики международных компаний в Казахстане**

Guo Jinling, докторант DBA
Университет Нархоз (г.Алматы)

Түйіндеме

Мақалада Қазақстанда жұмыс істейтін халықаралық компаниялардың шығындары мен логистикалық процестерін оңтайландыру тәсілдері қарастырылады. Тұрақтылықтың негізгі факторлары ретінде сатып алуды оқшаулауға, басқаруды цифрландыруға және көлік саласындағы серіктестіктерді дамытуға ерекше назар аударылады. Нәтижелер жаһандық тәжірибелер мен аймақтық ерекшеліктердің үйлесімі шығындарды азайтуға және жеткізу тізбектерінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретінін көрсетеді.

Abstract

The article discusses approaches to optimizing costs and logistics processes of international companies operating in Kazakhstan. Special attention is paid to localization of procurement, digitalization of management and development of partnerships in the transport sector as key factors of sustainability. The results show that the combination of global practices and regional specifics makes it possible to reduce costs and strengthen the efficiency of supply chains.

Сегодня конкуренция усиливается, а мировая экономика остаётся нестабильной. В этих условиях управление цепями поставок и снижение издержек становятся ключевыми факторами развития бизнеса.

Актуальность темы связана с особой ролью Казахстана как транзитного узла между Европой и Азией. Внутренняя экономика напрямую зависит от состояния транспортной и логистической инфраструктуры. Международные компании адаптируют свои практики к местным условиям и требованиям законодательства.

Оптимизация логистических затрат является ключевым условием успешного функционирования бизнеса в современной экономике. Она предполагает снижение расходов при одновременном повышении качества услуг и ускорении основных процессов. В центре внимания находятся логистические маршруты, время доставки и эффективность работы складов.

Значимую роль играет использование информационных технологий. Экономия от масштаба также становится важным фактором. Объединение транспортных потоков и совместное использование маршрутов различными предприятиями помогает

снижать затраты на перевозку. Совершенствование упаковки и хранения снижает складские расходы и уменьшает риски повреждения продукции [1].

Особое значение имеет пересмотр структуры цепочки поставок. Выбор более результативных поставщиков, сокращение числа промежуточных этапов и использование альтернативных каналов доставки позволяют добиваться большей устойчивости и экономичности системы. Все эти меры в совокупности формируют основу для снижения издержек и роста прибыльности бизнеса.

В Tengizchevroil постоянно выявляют пути для снижения затрат и повышения эффективности. Компания делает ставку на локализацию. В 2024-м доля казахстанского содержания составила 69 %, при том, что общие расходы достигли 4,221 млрд долл. США. Из них 2,9 млрд ушли на отечественные поставки – это ощутимая экономия и развитие местного производства [2].

Характер закупок разделён. Товары – всего 7 % от локального содержания. Работы – 80 %, услуги – 78 %. Такой баланс позволяет быстрее доставлять материалы, снижая логистические риски

ТСО активно развивает локальных поставщиков. В 2024-м подписали пять контрактов с казахскими компаниями общей стоимостью около 2 млрд тенге. Это результат серии B2B-встреч и нового порядка тендеров с акцентом на отечественные компании. При этом более 100 000 вагонов с ГСМ и серой были безопасно отгружены и доставлены по железной дороге на более чем 50 направлений. Это удалось благодаря слаженной работе с Казтемиржолы, портами, логистическими провайдерами.

Информационные технологии тоже работают на эффективность. В 2023-м во время планового технического останова (turnaround) выдали более 33 тыс. электронных разрешений. Документы обрабатываются быстрее. Это минимизирует простои и ускоряет процессы.

Таким образом, ТСО сочетает локализацию, цифровизацию, партнёрство и логистическую надёжность. Все элементы работают вместе. Это снижает издержки и повышает устойчивость цепочки поставок.

Динамика расходов и локализации закупок в Tengizchevroil показана в таблице 1.

Таблица 1. Динамика расходов и локализации закупок в Tengizchevroil (2022–2024 гг.)

Год	Общие расходы, млрд тенге	Локальные закупки, млрд тенге	Доля локализации, %
2022	2 388	1 669	70
2023	2 501	1 762	70
2024	1 899	1 305	69

Анализ показывает, что Tengizchevroil удерживает высокую долю локализации. В 2022 году из общих расходов в размере 2 388 млрд тенге на отечественные закупки пришлось 1 669 млрд, что составило 70 %. В 2023 году затраты выросли до 2 501 млрд тенге, а локальные закупки достигли 1 762 млрд при сохранении той же доли. В 2024 году общие расходы снизились до 1 899 млрд, а объем закупок у казахстанских поставщиков составил 1 305 млрд при уровне локализации 69 %.

Предлагаем рассчитать коэффициент устойчивости локализации (Ку):

$$K_y = \frac{\text{Доля локализации}_{\text{макс}} - \text{Доля локализации}_{\text{мин}}}{\text{Среднее значение доли}} (1)$$

$$K_y = \frac{70 - 69}{\frac{70 + 70 + 69}{3}} = \frac{1}{69,67} = 0,014$$

(2)

Коэффициент равен 0,014, что показывает крайне низкую изменчивость локализации.

Методы оптимизации затрат и логистических процессов в международных компаниях Казахстана представлены в таблице 2.

Таблица 2. Методы оптимизации затрат и логистических процессов в международных компаниях Казахстана

Компания	Методы оптимизации затрат	Методы оптимизации логистики
Tengizchevroil (TCO)	Рост локализации закупок до 70 % (2022–2024), заключение контрактов с казахстанскими поставщиками на 2 млрд тенге, цифровизация документооборота (33 тыс. электронных разрешений в 2023 г.)	Организация перевозок более 100 000 вагонов с ГСМ и серой на 50 направлений, развитие партнёрств с КТЖ и портами, внедрение цифровых платформ для планирования маршрутов
Karachaganak Petroleum Operating (KPO)	Оптимизация затрат за счёт перераспределения контрактов в пользу местных компаний (63 % локализации в 2022–2024 гг.), снижение затрат на сервисные услуги через аутсорсинг	Использование мультимодальных перевозок (авто + ж/д), сокращение складских издержек за счёт внедрения систем управления запасами (WMS)
North Caspian Operating Company (NCOC)	Удержание локализации на уровне 62 %, стандартизация закупочных процедур для снижения транзакционных издержек, переход на долгосрочные контракты	Оптимизация маршрутов снабжения Кашаганского месторождения, внедрение централизованной системы логистического планирования, интеграция ИТ-систем для мониторинга поставок в реальном времени

Анализ представленных данных показывает, что международные компании в Казахстане уделяют особое внимание локализации закупок и цифровизации процессов. В Tengizchevroil доля казахстанского содержания достигла 70 %, что подтверждается объемом контрактов с местными поставщиками на сумму более 2 млрд тенге.

В Karachaganak Petroleum Operating уровень локализации удерживается на отметке 63 %, что обеспечивает перераспределение затрат в пользу национальных подрядчиков и снижает расходы на сервисные услуги [3]. North Caspian Operating Company сохраняет локализацию на уровне 62 % и демонстрирует устойчивость за счет долгосрочных контрактов и стандартизации закупок [4]. В логистике компании применяют схожие подходы: крупные перевозки свыше 100 тыс. вагонов в ТСО, мультимодальные схемы доставки в КРО и централизованное планирование поставок в NCOC. Совокупность этих мер формирует устойчивую систему, которая одновременно снижает затраты и укрепляет надежность цепей поставок.

Проведённый анализ показал, что международные компании в Казахстане активно адаптируют свои стратегии оптимизации затрат и логистики к условиям местного рынка. Сочетание глобальных практик с региональной спецификой позволяет одновременно снижать издержки и укреплять устойчивость цепей поставок. Высокая доля локализации в закупках демонстрирует стремление к развитию национальной экономики и снижению зависимости от внешних поставок. Использование цифровых технологий в управлении потоками ресурсов обеспечивает ускорение процессов и сокращение времени простоя. Развитие партнёрств с транспортными операторами и применение мультимодальных схем доставки создают возможности для повышения эффективности логистики даже в условиях географических ограничений.

Литературы

1. Гараджаева Д.Я., Сапаралиева М.Б. Анализ и оптимизация логистических затрат//<https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-i-optimizatsiya-logisticheskikh-zatrat>
2. Tengizchevroil. Annual Sustainability and Local Content Reports 2022–2024. Доступ: tengizchevroil.com
3. Karachaganak Petroleum Operating. Sustainability Reports 2022–2024. Доступ: kpok.kz
4. North Caspian Operating Company. Local Content Reports 2022–2024. Доступ: ncoc.kz

Черткова Е.А., д.т.н., профессор,
НИУ Высшая школа экономика, г.Москва,
Исхакова К.У., старший преподаватель
Кызылординский университет «Болашак»,
г. Кызылорда

Резюме

Статья посвящена рассмотрению важнейших факторов планирования и реализации в области управления проектами цифровизации в образовательных учреждениях. Отмечены ключевые характеристики цифровизации образования. Представлена схема комплексной методологии управления профессиональными образовательными проектами в условиях цифровой трансформации образования. Описаны этапы цифровизации образования и их взаимосвязь, а также взаимодействие групп процессов в рамках проекта цифровой трансформации образования.

Abstract

The article is devoted to the consideration of the most important factors of planning and implementation in the field of digitalization project management in educational institutions. The key characteristics of digitalization of education are noted. A scheme of a comprehensive methodology for managing professional educational projects in the context of digital transformation of education is presented. The stages of digitalization of education and their interrelationship are described, as well as the interaction of process groups within the framework of the digital transformation of education project.

В послании народу президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев отметил, что проводятся решительные шаги в эпоху тотальной цифровизации и искусственного интеллекта [1].

Одна из важнейших задач цифровой трансформации касается высшего образования. При этом основным вызовом становится получение комплексных профессиональных компетенций, умений и навыков педагогами и повышение цифровой зрелости в сфере систем управления профессиональным образовательным проектом в условиях цифровой трансформации образования.

Среди множества характеристик цифровизации образования ключевыми являются:

❖ Доступ к информации. Студенты и преподаватели могут получать актуальные знания, просматривать образовательные материалы и исследования онлайн.

❖ Интерактивность и индивидуализация. Цифровые

технологии позволяют создавать интерактивные учебные материалы и задания, а также индивидуализированные планы обучения.

❖ **Глобализация образования.** Онлайн-курсы, виртуальные университеты и международные образовательные проекты делают образование более глобально доступным.

❖ **Сбор и анализ данных.** Учебные платформы могут фиксировать различные параметры: успеваемость, активность студентов, выполнение заданий и многое другое.

Реализация комплекса задач цифровизации университета в соответствии с передовыми исследованиями в этой области предполагает решение комплекса задач [2]. На рис. 1 представлена Комплексная методология управления профессиональными образовательными проектами в условиях цифровой трансформации образования.

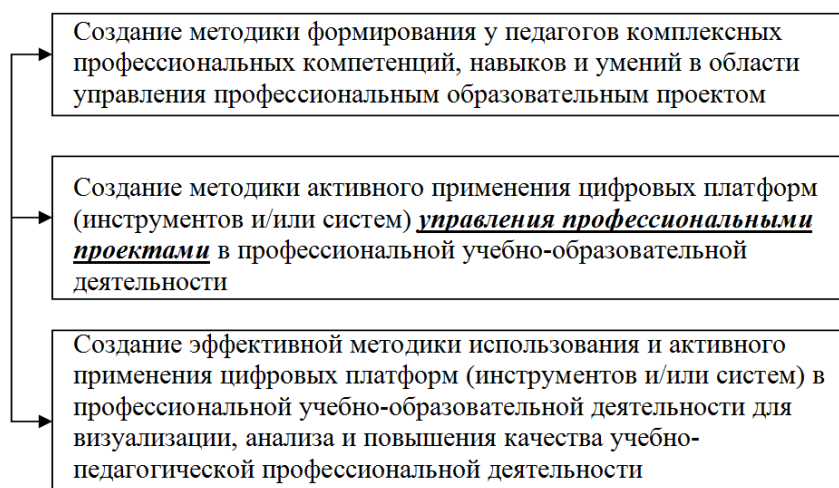

Рис. 1. Комплексная методология управления профессиональными образовательными проектами в условиях цифровой трансформации образования

Управление проектами в области цифровизации образовательного процесса включает в себя несколько этапов, взаимосвязь между которыми представлена на рис. 2.

Инициация. На этом этапе определяют цель проекта, его уникальность, креативность, устанавливают ограничения (время, финансы, ресурсы, технология, география и т. п.) и жизненный цикл.

Планирование. Разрабатывают программу реализации проекта, распределяют проверочные мероприятия по возрастным группам, технологиям, цифровым инструментам, проверяемым гипотезам.

Организация и контроль выполнения. Организуют работу коллектива учебного учреждения в общем образовательном пространстве, контролируют выполнение проекта.

Анализ и регулирование выполнения. Оценивают качество проекта, при необходимости вносят корректировки.

Заккрытие. Проводят повторную оценку участников проекта, сравнивают плановые (первоначальные) и фактические показатели.

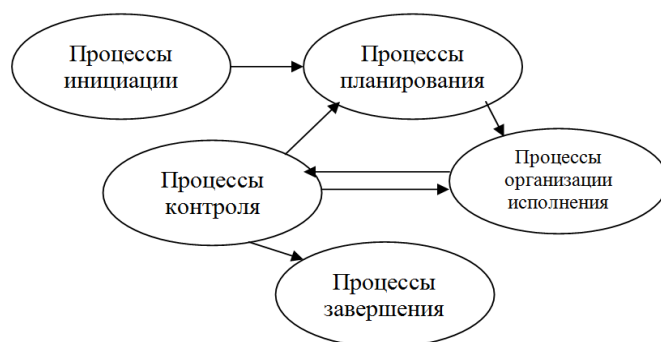

Рис. 2. Группы процессов управления проектами цифровизации образования

Следует отметить, что группы процессов управления проектом связаны посредством выходов, которые они производят. Группы процессов редко бывают дискретными или однократными событиями; они происходят на протяжении всего проекта и накладываются друг на друга. Выход одного процесса, как правило, становится входом для другого процесса или является поставляемым результатом проекта, подпроекта или фазы проекта.

Поставляемые результаты на уровне подпроекта или проекта можно назвать инкрементными поставляемыми результатами. Группа процессов планирования предоставляет группе процессов исполнения план управления проектом и документы проекта, по мере развития проекта она обычно создает обновления для плана управления проектом и документов проекта. На рис. 3 демонстрируется, каким образом взаимодействуют группы процессов, и показана степень наложения в различные моменты.

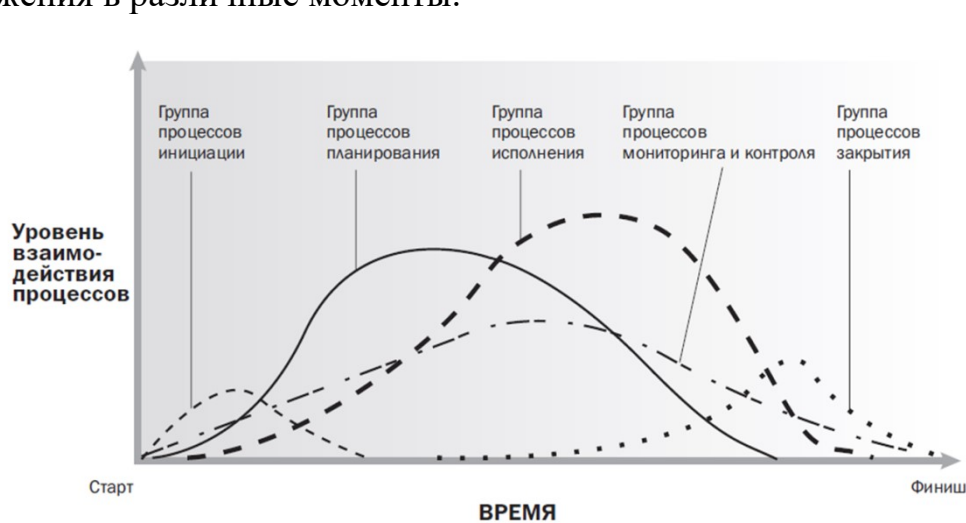

Рис. 3. Взаимодействие групп процессов в рамках фазы или проекта

Если проект разделен на фазы, группы процессов взаимодействуют в рамках каждой фазы.

Таким образом, можно резюмировать, что особенностями управления профессиональным проектом цифровизации в системе цифровой трансформации образования являются разработка и последовательное выполнение всех групп проекта. Направленность на достижение цели позволит реализовать уникальность проекта цифровизации для университета.

Литература

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Казахстан в эпоху тотальной цифровизации и искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию». 7 августа, 2025 г.

2. Сеницына А.Л., Ниязова Ю.М. Цифровая трансформация образования: системы управления проектами // Компетентность / Competency (Russia). — 2024. — № 3.

ӨОЖ:342.41

Қазақстан Республикасының конституциясы – әділеттілік пен теңдіктің іргетасы

Кипшакбаев К.З., аға оқытушы, т.ғ.м.,
Кеулимжаева С.М., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
Қызылорда қаласы

Резюме

В данной статье Конституция Республики Казахстан рассматривается как главный документ в политико- правовой системе общества. Анализируя роль Конституции в обеспечении принципов справедливости и равенства, авторы раскрывают ее важность в построении правового государства. Вместе с тем, определяется сущность Конституции как гаранта основных прав свобод граждан.

Abstract

This article examines the Constitution of the Republic of Kazakhstan as the fundamental document within the country's political and legal system. The author's analyzes the role of the Constitution in ensuring principles of justice and equality, highlighting its significance in building a rule- of- law state. Furthermore, the study emphasize the importance of Constitution as a guarantor of citizen's fundamental rights and freedoms.

Қазақстан Республикасының Конституциясы – мемлекеттің негізгі құқықтық құжаты ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы әділеттілік пен теңдік қағидаттарының басты тірегі. Конституция

демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекетті орнықтырып, халық билігін жүзеге асырудың құқықтық негіздерін бекітеді. Ол – тәуелсіз Қазақстанның саяси жүйесінің өзегін құрайтын, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам құндылықтарын үйлестіретін басты заңы [1].

Конституцияның преамбуласында «еркіндік, теңдік және татулық мұраттарына берілген бейбітшіл азаматтық қоғам» құру туралы мақсат айқын көрсетілген. Бұл тұжырым қоғамдағы әділеттіліктің басымдығын, заң үстемдігі мен азаматтардың тең құқылығын қамтамасыз ету қажеттігін дәлелдейді.

1995 жылғы Конституцияның тарихи контексті және негізгі қағидаттары. Қазақстанның қолданыстағы Конституциясы 1995 жылғы 30 тамызда бүкілхалықтық референдумда қабылданып, ел тәуелсіздігін құру жолындағы шешуші сәттердің бірі болды. Бұл кезең 1995 жылғы наурыздағы елеулі саяси дағдарыспен ерекшеленді, ол парламенттің таратылуына, үкіметтің отставкаға кетуіне және Президентке уақытша заң шығару өкілеттіктерінің берілуіне әкелді. Дағдарыс 1993 жылғы қаңтарда тәуелсіз Қазақстанның алғашқы Конституциясы қабылданғаннан кейін басталған драмалық оқиғалардан, соның ішінде халық депутаттары жергілікті кеңестерінің өзін-өзі таратуынан кейін орын алды. Мұндай жағдайда 1995 жылғы Конституция ұлттық бірегейліктің декларациясы ғана емес, сонымен қатар билікті шоғырландыруға және сонымен бірге либералды-демократиялық қағидаттарды бекітуге бағытталған саяси тұрақсыздыққа стратегиялық жауап ретінде әрекет етті.

Әділеттілік пен теңдіктің конституциялық кепілдіктері. Конституцияның 1-бабында Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтыратыны жазылған. Мұндағы «құқықтық мемлекет» ұғымы әділеттіліктің басты тетігі болып табылады. Құқықтық мемлекетте заң үстемдігі қамтамасыз етіледі, яғни мемлекеттік органдар да, жеке азаматтар да Конституция мен заңдарды қатаң сақтауға міндетті.

Заң үстемдігі қағидаты – әділеттілікті жүзеге асырудың негізгі шарты. Конституцияның 4-бабына сәйкес, қолданыстағы құқық Конституцияның өзінен, соған сәйкес қабылданатын заңдардан және халықаралық шарттардан тұрады. Бұл – құқықтық жүйенің біртұтастығын, заң алдындағы бәрінің тең екенін білдіреді.

Конституциялық қағидаттарды қамтамасыз етудің институционалдық тетіктері. Әділеттілік пен теңдік қағидаттарының іске асырылуын қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республикасының Конституциясы бірқатар институционалдық тетіктерді көздейді. Бұл жүйеде Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты негізгі рөл атқарады. Ол елдің бүкіл аумағында Конституцияның үстемдігін қамтамасыз етуге арналған. Сот

азаматтардан, ұйымдардан, мемлекеттік органдардан және лауазымды тұлғалардан тәуелсіз және дербес әрекет етеді, тек Конституция мен "Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы" Конституциялық заңды басшылыққа алады.

Конституциялық әділеттілік пен теңдікті іске асырудағы қиындықтар мен олқылықтар. Жақында қабылданған конституциялық түзетулер "Әділетті Қазақстанның символы" ретінде ұсынылды, бұл мемлекеттің ашық бәсекелестік пен әркім үшін тең мүмкіндіктер бар қоғам құруға деген адалдығын көрсетеді. Бұл көзқарас барлық саяси, экономикалық және әлеуметтік іс-әрекеттердің ашықтығын және азаматтардың шешім қабылдау процестеріне белсенді қатысуын ынталандырады.

Алайда, осы конституциялық кепілдіктер мен саяси ұмтылыстарға қарамастан, әділеттілік пен теңдікті, әсіресе сот қорғауы арқылы іс жүзінде іске асыру бірқатар елеулі қиындықтарға тап болады:

- **Соттардың негізсіз бас тартуы.** Соттар кейде талап арыздарды қабылдаудан негізсіз бас тартады немесе істерді тоқтатады, тіпті олар азаматтық сот ісін жүргізуде қаралуға жататын болса да. Бұл талапкерлер үшін "құқықтық тұйық" тудырады және сот төрелігі жүйесіне деген қоғамдық сенімді бұзады.

- **Онлайн-сот ісін жүргізу мәселелері.** Пандемиямен жеделдетілген онлайн-сот ісін жүргізуге жылдам көшу техникалық жабдықтаудың жеткіліксіздігімен және интернет-ресурстардың сапасының төмендігімен байланысты мәселелерді анықтады. Бұл тараптар мен олардың өкілдерінің толық қатысуына кедергі келтіруі мүмкін, бұл маңызды дәлелдемелерді жіберіп алуға әкелуі мүмкін, бұл Жоғарғы Соттың толық бағалау үшін офлайн отырысын қажет еткен жағдайда көрсетілгендей.

- **Міндетті татуласу рәсімдерінің тиімсіздігі.** Міндетті сотқа дейінгі саты ретінде татуласу рәсімдерін белсенді қолдану айтарлықтай тиімсіз болып шықты. 2020 жылы татуласуға жататын істердің тек 20%-ы ғана келісіммен аяқталды, бұл ретте қол жеткізілген келісімдердің көпшілігі тараптардың бірінің орындамауына байланысты орындалмады, бұл оларды мәжбүрлеп орындату үшін жаңа сотқа жүгінулерге әкелді. Сонымен қатар, "татуластырушы судьялар" институты "Сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы" Конституциялық заңда көзделмеген, ал судьялар жоғары жұмыс жүктемесіне байланысты келіссөздер жүргізу және жанжалды коммуникацияда қажетті құзыреттерге ие емес.

- **Кәсіби медиаторларға қатысты мәселелер.** Қолданыстағы заңнама заңгерлік білімі немесе жанжалтану және психология саласындағы тәжірибесі жоқ адамдарға кәсіби медиатор болуға мүмкіндік береді, бұл заңнамаға сәйкес келмейтін немесе тараптардың немесе үшінші тұлғалардың құқықтарын бұзатын шешімдерді ұсыну

қаупін арттырады. Мысал ретінде педагогикалық білімі бар медиатордың балалардың құқықтарын бұзатын алимент төлеу туралы келісім жасасуға ықпал еткен жағдайы келтірілген.

-Сот төрелігінің электрондық жүйелеріндегі жүйелі техникалық ақаулар. "Smart Justice" жүйесіндегі ("Төрелік" және "Сот кабинеті") тұрақты техникалық мәселелер, мысалы, жұмыс істемейтін телефон нөмірлері, "Сот кабинетінің" жиі қолжетімсіздігі, құжаттарды жіберу және қосымшаларды тіркеудегі қиындықтар, сондай-ақ талап арыздарды тіркеудегі кешігулер сот төрелігіне қол жеткізу үшін елеулі кедергілер болып табылады және қоғамдық сенімді бұзады [8].

Қорыта айтар болсақ, Қазақстан Республикасының Конституциясы әділеттілік пен теңдіктің іргетасы болып табылады. Ол адам құқықтарын қорғаудың, заң үстемдігін қамтамасыз етудің, әлеуметтік әділеттілікті орнатудың және қоғамдық келісімді сақтаудың негізгі кепілі [10].

Негізгі Заңда бекітілген қағидаттар – тек құқықтық нормалар ғана емес, сонымен бірге қазақстандық қоғамды біріктіретін жалпыұлттық құндылықтар. Әділеттілік пен теңдікке сүйенген Конституция еліміздің тұрақты дамуы мен азаматтарының бақытты өмір сүруінің берік негізін қалайды.

Әдебиет

1.Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана: Қазақстан, 1995 (өзгерістер мен толықтырулар енгізілген мәтін, 2025 ж.).

2.Назарбаев, Н.Ә. Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. – Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2014.

3.Тоқаев, Қ.К. Әділетті Қазақстан – бәріміз үшін, әрқайсымыз үшін. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 1 қыркүйек 2022 жыл.

4.Сапарғалиев, Ғ., Ибраева, А. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Жеті Жарғы, 2018. – 456 б.

5.Алашбаев, А. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. – Алматы: Norma, 2019. – 372 б.

6.Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің шешімдері мен нормативтік қаулылары.–Астана,1995–2023жж.// www.constcouncil.kz

7.Есенғұлова, Д. Әлеуметтік мемлекет тұжырымдамасы және Қазақстандағы конституциялық кепілдіктер.//Құқық және мемлекет журналы. – 2021. – №3. – 15–27 бб.

8.Халықаралық азаматтық және саяси құқықтар актісі. – Қазақстан Республикасы бекіткен, 2005 ж.

9.Қазақстан халқы Ассамблеясы. Қоғамдық келісім және ұлттық бірлік моделі. – Астана: 2020.

10.Қазақстандағы адам құқықтары: халықаралық стандарттар мен ұлттық тәжірибе. – Алматы: ҚазҰУбаспасы, 2020.

ОӘЖ 314.152.2.

Демографиялық саясат: бағдар мен болжам

Муратбаева Г.А., э.ғ.к., аға оқытушы,
Тенелбай Б., Э-24М-1 оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Демографическая политика проводится в разных странах мира по-разному. С глобальной точки зрения, в прошлом веке население планеты Земля пережило беспрецедентный рост. Это принесло миру новые возможности и проблемы. Поэтому политики сделали все возможное, чтобы предложить эффективную демографическую политику. Сущность демографической политики направлена на решение таких проблем, как распределение ресурсов, социальное развитие и экологическая устойчивость.

Abstract

Demographic policy is carried out differently in each country of the world. From a global perspective, the population of Planet Earth has experienced unprecedented growth in the last century. It has brought new opportunities and challenges to the world. Therefore, politicians did their best to offer an effective demographic policy. The essence of demographic policy is aimed at solving such problems as resource allocation, Social Development and environmental sustainability.

Демографиялық саясаттың мақсаты-демографиялық процестердегі жағымсыз тенденцияларды жою, құлдырап азаюды болдырмау, ел дамуының ұзақ мерзімді стратегиясына сәйкес халықтың сандық және сапалық өсуін қамтамасыз ету.

Демографиялық саясатты іске асыру кезінде мемлекеттік өкімет органдарының алдында мынадай міндеттер тұр:

- өсіп-өнуді қоса алғанда, халықтың денсаулық жағдайын жақсарту;
- өлімді азайту және соның көрінісі ретінде өмірдің ұзақтығын ұлғайту;
- тууды тұрақтандыру және оны болашақта ұрпақтарды толық алмастыруды және халықты ұдайы көбейтудің кеңейтілген режимін қамтамасыз ететін деңгейге дейін арттыру;

- отбасының тыныс-тіршілігі жағдайын жақсарту, отбасы-неке қатынастарын нығайту;

- көші-қон процестерін реттеу;

- қоғам және жеке адам деңгейінде халықтың денсаулығы үшін жауапкершілікті арттыру;

- экологиялық зілзаланың жағымсыз зардаптарын жеңу.

Мемлекеттік демографиялық саясат мына қағидаттарға негізделеді:

- Нәсіліне, ұлтына, дініне қарамастан елдің барлық азаматтарының теңдігі;

- өсіп-өнуді және отбасын жоспарлауды еркін таңдау;

- аса маңызды әлеуметтік функция ретінде аналықты, БҰҰ-ның "Баланың құқықтары туралы" және "Әйелдерге қатысты кемсітушіліктердің барлық нысандарын жою туралы" Халықаралық Конвенцияларына сәйкес басымдық иелері ретінде балалардың мүдделерін сақтау кезінде өз балаларын тәрбиелеуде ата-ананың тең міндеттерін тану;

- тууға, өлімге, өмірдің ұзақтығы мен демографиялық және көші-қондық процесстердегі жаңа тенденцияларды ескере отырып, көші-қонға ықпал етудің түрлі шараларын қамтитын кешенді көзқарас;

- демографиялық саясатты іске асыруда бірыңғай негізін қалайтын нормалардың негізінде орталық және аймақтық органдардың тиімді өзара іс-қимылын қамтамасыз ететін аймақтық ерекшеліктерді есепке алу;

- халықтың экологиялық қауіпсіздігі, биологиялық әралуандықты сақтау және табиғатты ұтымды пайдалануды ұйымдастыру.

Демографиялық ахуалдың қазіргі қолайсыз жағдайына және оның даму перспективаларына талдау жасау, біріншіден, демографиялық дамудағы басымдықтарды, екіншіден, негізгі бағыттарды, өтпелі кезеңде оларды шешудің тетіктерін айқындауға және ұзақ мерзімдік перспективаға - әлеуметтік-экономикалық тұрақтылық және елдің тұрақты дамуы кезеңіне арналған іс-қимылдардың стратегиясын әзірлеуге мүмкіндік береді.

Бірінші кезеңде халық санының азаю қарқынын бәсеңдету жөнінде шара қолдану және оны тұрақтандыруға қол жеткізу қажет

Бұл:

- туудың құлдырауын бәсеңдету және оны тұрақтандырудың;

- өлімді азайтудың және өмірдің орташа ұзақтығын ұлғайту;

- көшіп кетуді азайтудың және репатрианттардың (оралмандардың) қайтып оралуына қолайлы жағдай жасаудың есебінен шешілетін болады.

Екінші кезеңде:

- тууды материалдық және моральдық ынталандырудың;

- көші-қонның оң сальдосына қол жеткізудің есебінен сан жағынан да, сапа жағынан да халықтың жалпы өсімі қамтамасыз етілуі тиіс.

Мемлекеттік демографиялық саясаттың халықтың дамуын реттеудегі негізгі бағыттары қазіргі заманғы ахуалды және әлеуметтік-экономикалық дамудың алғы шарттарын қатаң есепке алуға негізделген неғұрлым өзекті проблемалық бағыттар бойынша бағдарламалық-мақсатты іс-шараларды әзірлеу және іске асыру болып табылады.

Мемлекеттік демографиялық саясатты іске асырудың негізгі бағыттары:

- экономика мен әлеуметтік саланың барлық секторларының тепе-теңестірілген дамуын қамтамасыз етудің есебінен халықтың тұрмыс деңгейін көтеру, халықтың жұмыспен қамтылуын арттыру, шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуды;

- санның ұлғаю серпінімен салыстырғанда елдің озыңқы экономикалық өсуі негізінде адамдардың тыныс-тіршілігі жағдайын едәуір жақсартуды қамтамасыз ету;

- салауатты өмір салтын насихаттаудың, адамның тыныс-тіршілігінің барлық элементтері профилактикасының, еңбек пен демалыстың, спорт ғимараттары мен спорт кешендерін пайдаланудың қол жетімділігі жөнінде шаралар қабылдаудың негізінде еліміз халқының денсаулық деңгейін көтеру;

- халыққа медициналық қызмет көрсетуді жақсарту және оның санитариялық-гигиеналық сауаттылығын көтеру жөнінде шаралар қабылдау, мемлекеттік экологиялық бағдарламаларды, бірінші кезекте экологиялық қолайсыз аймақтарда іске асыру;

- халықтың, бірінші кезекте, еңбекке қабілетті жастағы адамдардың, еңбек жағдайының нашарлауына, нашакорлық пен алкоголизмнің таралуына байланысты жазатайым жағдайлардан, өндірісте улану мен жарақаттанудан өлімін азайту;

- туберкулезбен, диабетпен және басқа да әлеуметтік маңызы бар аурулармен және айналасындағылар үшін қауіп төндіретін аурулармен науқастануды азайту;

- өмірдің орташа ұзақтығын ұлғайту, денсаулық сақтаудың дамуы деңгейін арттыру есебінен әйелдермен салыстырғанда еркектер өмірінің ұзақтығы арасындағы айырмашылықты қысқарту, зейнеткерлерге арналған әлеуметтік көмек және емдеу-сауықтыру мекемелері желілерін кеңейту. Жасы келген азаматтар үшін күндізгі стационарларды дамыту;

- туудың құлдырауын бәсеңдету және оны тұрақтандыру, бала туылған кездегі, көп балалы отбасылар, жалғыз басты аналар үшін материалдық жәрдемнің тізбесі мен көлемін ұлғайту жолымен тууды материалдық ынталандыру жүйесін құру;

- өсіп-өну үшін денсаулықты сақтау жөніндегі бағдарламаларды іске асыру, өсіп-өну қам-қарекеті, ана болудың қауіпсіздігі, адамгершілік-жыныстық және мәдени-этникалық тәрбие, отбасылық өмірге даярлау мәселелері бойынша ақпарат жүйе құру, халықтың контрацепцияның қазіргі заманғы құралдары мен әдістеріне деген қажеттігін қамтамасыз ету, оқу орындарының бағдарламасына валеология оқу пәнін енгізу;

- ана мен баланың денсаулығын қорғауды денсаулық сақтау саласындағы басымдықты бағыт деп тану. Бұл бағыттың негізгі мақсатты тапсырмасы: сәбилер өлімінің коэффициентін төмендету және құрылымын дамыған елдерге жақындату жағына өзгерту;

- туу кезінде ана өлімін, жүктілік пен туғаннан кейінгі кезеңдегі асқынуды қысқарту;

- адамның иммундық тапшылық вирусымен және СПИД-пен, және жыныстық жолмен жұғатын аурулармен зақымдануының алдын алу жөніндегі шараларды жүзеге асыру;

- әйел бедеулігінің алдын алу және оны емдеу, аборттың алдын алу және аборттың зардаптарын жою;

- отбасы-неке қатынастарын нығайту жөніндегі заңнаманы жетілдіру және насихаттау отбасы мәртебесін көтеру;

- еркектің отбасы-неке қатынастарын нығайтудағы рөлі мен жауапкершілігін арттыру, жалғыз бастыларды таныстырудың түрлі клубтары желілерін дамыту;

- кәмелетке толмағандардың қылмыс, құқық бұзушылық жасауының және қадағалаусыздығының алдын алу жөнінде кешенді бағдарлама әзірлеу. Түзеу мекемелеріндегі өндірістің мүдделерін, сотталғандарды бостандыққа шыққаннан кейін еңбекке орналастырудың мүмкіндігін ескере отырып, оларды оқыту жүйесін құру.

Демографиялық саясатты сапалы мақсаттарға – адами әлеуетті әлеуметтік капиталға айналдыру үдерістеріне қайта бағдарлаудың уақыты келді. Осы кезде, яғни қазір халық санының қарқынды өсуінің «демографиялық дивидендтерін» ұтымды пайдалану қажет. Ұлттық және өңірлік даму бағдарламаларын іске асыру «халықтан–экономикаға» қағидатының негізінде алынған жағдайда ғана тиімді болады. Бүгінгі және ертеңгі күннің демографиялық шынайылығына берік сүйенбей, экономикалық даму мақсаттарын құру қиын. Соңғы онжылдықта қалыптасып келе жатқан Қазақстанның демографиялық жүйесі жаңа сын-қатерлермен бетпе-бет келіп отыр. Қазірдің өзінде елімізде қарама-қарсы бағытталған екі демографиялық сценарий іске асырылып жатыр – солтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс, олардың әрқайсысы әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси тәуекелдер мен қатерлер кешенін айқындайды. Бұл сценарийлер аймақтық сипатта болғанымен, белгілі бір дәрежеде бүкіл елге әсер етеді. Сондай-ақ осының барлығы демографиялық қауіпсіздікті ғана

емес, жалпы Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ықпал етеді, – деді Жанна Әубәкірова.

Ғалымның айтуынша, ел өңірлеріндегі халықтың саны мен әлауқаты ел демографиясының дамуына әсер етіп отыр. Ұлттық статистика бюросының ақпаратына сәйкес қазір елдегі халық саны 19 741 283 адамға жеткен. Оның 12 188 601-і – қала, 7 552 682-сі ауыл халқы. Әйелдер саны – 10 106 665, ерлер саны – 9 634 618. Елдегі халықтың өсу қарқынын 1%-дан 16%-ға дейінгі көрсеткішпен есептеп айтатын болсақ, Павлодар (1,3%), Қарағанды (2,7%), Ақтөбе (16,5%), Жамбыл (10,7%), Түркістан (9,1%), Батыс Қазақстан (9,8%) және Алматы (14,1%) облыстарын салыстырмалы қауіпсіздік аймағына жатқызуға болады. Ал халық санының жыл сайын төмендеуін ескерсек, Павлодар және Қарағанды облыстары қызыл аймаққа кіруі мүмкін. Тәуекелдердің сары аймағына халықтың өсу қарқыны орташа республикалық деңгейден аспайтын Қызылорда және Атырау облыстарын жатқызуға болады. Сондай-ақ қызыл, яғни қауіп-қатер аймағында халықтың өсу қарқыны жоғары өңірлер мен қалалар бар: Астана (87,7%), Шымкент (68,8%) қалалары көшбастап тұр, одан кейін Маңғыстау облысы (44,8%) және Алматы қаласы (40,7%). Халықтың өте жоғары өсу қарқыны, әсіресе халық тығыз қоныстанған аумақтар мен мегаполистерде, қысқа мерзімде шешілуі қажет көптеген экономикалық және әлеуметтік мәселе туындап отыр. Бұған қоса осы қызыл аймақта халықтың өсу қарқыны теріс көрсеткіштерді көрсететін аймақтарға солтүстік және шығыс аумақтар жатады. Ақмола облысында халықтың кему қарқыны 0,30%-ды, Қостанай және Шығыс Қазақстан облыстарында 2,0%-ды құрайды. Халық саны қысқаруының неғұрлым жоғары қарқыны Солтүстік Қазақстан облысында байқалады (-8,2%).

Өңірлік дамуды жоспарлау әдістемесінің «Ағымдағы ахуалды талдау» бөліміне аумақтық даму бағдарламалары мен жоспарларына облыс халқының жалпы саны мен қалалық және ауылдық жерлерде орналастырылуы, сондай-ақ халық тығыздығынан басқа негізгі параметрлерін енгізу, жыныстық-жас құрылымының жай-күйі (қартаю/жасару үрдісі), табиғи өсім, ішкі және сыртқы көші-қон сальдосы туралы ағымдағы деректерді қосу қажет. Сонымен қатар өңірді дамытудың бағыттарын, мақсаттары мен міндеттерін өзекті демографиялық ахуалды талдау үдерісінде анықталған әлеуметтік сұрау салулармен байланыстыру, іс-шараларды жоспарлау кезінде олардың іске асырылуы облыстың негізгі демографиялық параметрлеріне қандай әсер ететінін бағалау міндетті.

Әдебиет

1. Андреев А.А. Иммиграция русского языка в современный Казахстан (XX—нач.XXI века).—Режим доступа: <http://kz.ethnology.ru/win/rus—now.html>.

2.Миграция на постсоветском пространстве: тенденции, последствия и перспективы// Аналитический доклад по итогам международного научно-практического семинара. — М.: МГУ, 2021, декабрь 2-3. — Режим доступа: <http://moscow.iom.int>.

3.Государственный статистический комитет Казахстана. — Режим доступа:<http://www.stat.kz>.

4.Население Республики Казахстан. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2019 года. Том1: Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А.Астана, 2021 — 242 с.

5.Индикаторы цифровой экономики: 2018. Статистический сборник. Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики» – С. 257. [Электронный ресурс]: Электрон.версия печат. публ. URL: <https://www.hse.ru/data/2018/08/20/1154812142/ICE2018.pdf.pdf>.

УДК 664.657

Изменение деформации сжатия мякиша при хранении хлеба

Байрамов Э.Э., Набиев А.А.,
Азербайджанский технологический университет,
г.Гянджа

Резюме

Статья посвящена исследованию изменения деформации сжатия мякиша при хранении хлеба. Установлено, что конфигурация разработанного месильного органа оказывает существенное влияние на величину деформации сжатия мякиша и увеличивая её, обеспечивает более длительное сохранение свежести хлеба.

Abstract

The article is devoted to the study of changes in the compression deformation of bread crumb during storage. It was found that the configuration of the developed kneading organ has a significant effect on the amount of crumb compression deformation and, by increasing it, ensures a longer preservation of bread freshness.

Анализ эффективности работы тестомесильных машин показал, что конструктивные параметры влияют на качество теста [1, с.72-77]. При этом необходимо соблюдать режимы процесса замеса [2, с.132-135] и учитывать влияние способа воздействия на тесто [3, с.131-133] и качество хлеба [4, с.106-108]. Для обеспечения сохранения свежести и качества хлеба предложены пути создания системного подхода к анализу технологии замеса теста [5, с.93].

При замесе теста изменяются его реологические свойства, происходят глубокие преобразования белковых веществ и изменения свойств крахмала, которые ускоряют процесс созревания теста и способствуют улучшению показателей качества: по структуре пористости и сжимаемости мякиша, удельному объему хлеба [6, с.232-237].

С повышением качества хлеба увеличивается сроки продолжительность сохранения его свежести, которая определяется величиной деформации сжатия (ДС) мякиша. Поэтому уделение внимания на выявление рациональных способов увеличения продолжительности сохранения свежести хлеба является весьма актуальным.

Целью работы является исследование изменения величины деформации сжатия мякиша пшеничного хлеба при хранении в зависимости от формы месильного органа тестомесильной машины.

Материалы и методы

Объектом исследования является хлеб, приготовленный из пшеничной муки высшего сорта торговой марки «Mehriban».

Методы исследования: теоретические исследования – сравнительный анализ литературных ресурсов, экспериментальные исследования – эксперименты на основе стандартов ГОСТ и известных методов. Исследования проводились на кафедре «Пищевая инженерия и экспертиза» Азербайджанского технологического университета, предприятиях «Гянджа-Дейирман», АООТ Гянджа-Чурек, «NEON», а также в лабораториях Грузинского научно-исследовательского института и Азербайджанского научно-исследовательского института земледелия.

Используя автоматизированный пенетрометр АП-4/1 фирмы «Файнмасс» (Германия) определяли величину ДС мякиша хлеба, по которой характеризовали степень его свежести (черствости). Количество клейковины в пшеничной муке высшего сорта определяли по ГОСТу, растяжимость измеряли на линейке, индекс деформации клейковины (ИДК) на приборе «ИДК-1М» (Россия), влажность муки на приборе Pfeuffer HE-50 (Германия), ее цвет на приборе «РЗ-ТБМС-М» (Россия), число падения на приборе Хагберга-Пертена (Швейцария), количество золы в муфельной печи Shimshek (Турция). Режимы замеса теста и приготовления хлеба приведены в [7, с.6-19].

Результаты и обсуждения

Установлено, что характер и интенсивность воздействия на тесто при замесе, увеличение срока сохранения свежести хлеба зависит от формы месильного органа. Хлеб приготовленный из теста замешенного разработанным нами месильным органом, сохраняет свойство свежести более длительное время, чем хлеб контрольного образца. Это свидетельствует тому, что форма разработанного

месильного органа наилучшим образом обеспечивает более глубокие преобразования белковых веществ и изменения крахмала, в результате которого увеличивается величина ДС мякиша хлеба. При этом хлеб сохраняет свежесть более продолжительное время.

Как видно из рисунка, при хранении хлеба величина ДС мякиша контрольного образца уменьшилась в 3.1 раза, а мякиша опытного образца в 2.2 раза. Наглядно видно, что величина ДС мякиша опытного образца была больше по сравнению с контрольным образцом хлеба. Это показывает, что процесс черствения в хлебе опытного образца протекает медленнее, чем в контрольном образце хлеба.

Известно, что если ДС мякиша снижается на 40% и более, хлеб признается черствым [8, с.93-101]. Из рисунка видно, что на 1-й час хранения величина ДС мякиша контрольного образца хлеба составляет 9.62 мм, а на 24 час хранения - 3.96 мм и эта разница составляет 5.66 мм, а у опытного образца хлеба - 5.3 мм.

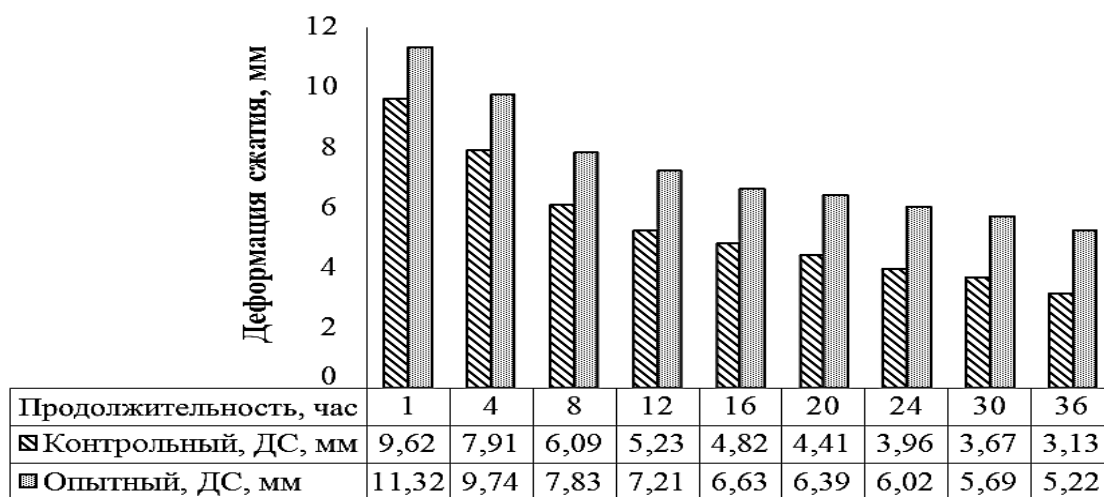

Рис 1. Изменение средних значений величины ДС (мм) мякиша в зависимости от продолжительности (час) хранения хлеба.

Расчёты показывают, что величина ДС мякиша контрольного образца хлеба изменяется больше чем 40%, т.е. разница изменения величины ДС мякиша от 9.62 мм составляет 58.8%. Однако, разница изменения величины ДС мякиша хлеба опытного образца от 11.32 мм составляет 46.8%. Это значение меньше на 12% чем у опытного образца хлеба.

Из выше изложенного следует поиск путей повышения сохраняемости хлеба актуален и в дальнейшем [9, с.58-66].

Зависимость изменения величины ДС мякиша от продолжительности хранения контрольного и опытного образцов хлеба из теста, замешенного соответственно спиральным и разработанным нами месильными органами достаточно хорошо аппроксимируется уравнением регрессии ($R^2=0,99$):

$$y = ax^3 + bx^2 - cx + k,$$

где x – величина ДС мякиша хлеба, мм;
 a, b, c, k – коэффициенты уравнения регрессии (таблица).

Таблица 1. Коэффициенты уравнения регрессии

Образцы мякиша хлеба из теста, замешенного месильными органами	Коэффициенты уравнения регрессии			
	a	b	c	k
Контрольный (спиральный)	–0.0003	0.0255	0.6539	0.6539
Опытный (разработанный)				0.6677

Таким образом, можно сделать вывод, что конфигурация разработанного месильного органа оказывает существенное влияние на величину ДС мякиша и увеличивая её, обеспечивает более длительное сохранение свежести хлеба. Выбрав рациональную конфигурацию месильного органа можно обеспечить более глубокие преобразования белковых веществ и изменения крахмала при замесе теста и тем самым замедлить процесс черствения при хранении и сохранить свежесть хлеба более длительное время.

Литература

1. Байрамов Э.Э. Анализ эффективности работы и основных критериев выбора тестомесильных машин // Austrian journal of Technical and Natural Sciences. – 2014. № 7-8. – С.72-77.
2. Байрамов Э.Э. Режимы процесса замеса теста и конструктивные параметры тестомесильных машин // Кутаисский технический Университет, Труды первой международной научно-технической конф. – 2000. Том 1. №1-3. – С.132-135.
3. Байрамов Э.Э. Влияние способа воздействия при замесе теста на качество хлеба // Аграрная наука Азербайджана. – 2001. №1-2. – с.131-133.
4. Байрамов Э.Э. Влияние способа воздействия на тесто при его замесе на сжимаемость мякиша хлеба // Сборник известий НАА ГРНЦ. – 2010. №39. – С. 106-108.
5. Байрамов Э.Э. Пути создания системного подхода к анализу технологии замеса теста // Техника и технология пищевых производств: тезисы докладов X Международной научн.-техн. конференции, 23–24 апреля 2015 г. – Могилев: МГУП, 2015. – 449 с. – С.93.
6. Магомедов Г.О., Чешинский В.Л., Труфанова Ю.Н., Магомедов М.Г., Исаев В.А. Конструктивные и технологические приемы интенсификации замеса теста и повышения качества хлеба // Вестник ВГУИТ. – 2019. Т. 81. № 1. – С.232-237.
7. Omarov Y., Bayramov E., Naciyeveva A., Gurbanova S., Aslanova M., İsmayilov M., Nabiyevev A. Establishing the character and share of

changes in nutrients during the production of bread with the addition of dog rose syrup//Eastern-European Journal of Enterprise Technologies, 2024. 1(11(127)). – P. 6-19.

8.Лейберова Н.В., Панкратьева Н.А., Заворохина Н.В., Чугунова О.В. Влияние содержания амилозы в пшеничной муке на процесс черствения и показатели качества хлеба в процессе хранения//Хранение и переработка сельхозсырья. – 2019. №2. – С.93-101.

9.Науменко Н.В., Малинин А.В., Цатуров А.В. Поиск путей повышения сохраняемости хлебобулочных изделий//Вестник ЮУрГУ. – 2018. Т. 6. № 2. – С.58-66.

ӘОЖ: 35.07:004.9(574:100)

Цифрлық трансформация және мемлекеттік басқарудың тиімділігі: Қазақстан және әлем елдері тәжірибесін кешенді бағалау

Спанова Л.Қ., э. ф.м, аға оқытушы,
БатырбекҮ.Б., Э-24/2 оқу тобының білім алушысы,
Қызылорда "Болашақ" Университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В данной статье комплексно рассматривается опыт цифровой трансформации в системе государственного управления Казахстана и зарубежных стран. В исследовании проанализированы четыре ключевых аспекта цифровизации – влияние data-driven управления, соотношение затрат и эффективности, гражданское доверие и сравнительный анализ международного опыта.

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the experience of digital transformation in public administration in Kazakhstan and other countries. The study focuses on four key dimensions of digitalization – the impact of data-driven governance, cost-effectiveness, civic trust, and a comparative analysis of international practices.

Мақалада мемлекеттік басқарудағы цифрлық трансформацияның Қазақстан және әлем елдері тәжірибесі кешенді түрде қарастырылды. Зерттеу барысында цифрландырудың төрт негізгі өлшемі – мәліметтер-драйв (data-driven) ықпалы, шығын-тиімділік, азаматтық сенім және халықаралық тәжірибемен салыстырмалы талдау талданды.

XXI ғасырда цифрлық трансформация әлемдік даму парадигмасының негізгі қозғаушы күшіне айналды. Мемлекеттік басқару саласында бұл үрдіс тек қана ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізумен шектелмей, сонымен қатар басқару

моделін, шешім қабылдау механизмдерін және мемлекеттік аппараттың азаматтармен өзара іс-қимылын түбегейлі өзгертуде. Әлем елдерінің тәжірибесі көрсеткендей, цифрлық шешімдер мемлекеттік қызметтердің ашықтығын арттырып, бюрократиялық кедергілерді азайтып, ресурстарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді [1].

Қазақстан да бұл жаһандық үдерістен тыс қалған жоқ. Соңғы жылдары «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы және «Қазақстан – 2050» стратегиясында қойылған міндеттер аясында мемлекеттік басқаруда цифрландыру қарқынды дамып келеді. Ең алдымен, деректерге негізделген басқару (data-driven governance) тәсілі енгізіліп, азаматтар мен бизнеске көрсетілетін қызметтердің қолжетімділігі мен сапасын арттыруға бағытталған. Сонымен қатар, шығын-тиімділік көрсеткіштерін оңтайландыру және мемлекеттік институттарға деген азаматтардың сенімін күшейту – цифрлық трансформацияның басты өлшемдеріне айналуға.

Цифрлық трансформация мемлекеттік басқаруды тек техникалық деңгейде емес, институционалдық тұрғыдан да өзгертетін кешенді құбылыс болып табылады. Заманауи ақпараттық технологиялардың ықпалымен мемлекеттік органдардың құрылымы жеңілдеп, азаматтармен қарым-қатынас жаңа форматқа өтті. «Электрондық үкімет», «ашық деректер платформалары» мен «бір терезе» қағидаты басқарудың тиімділігін арттырып, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтты. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, цифрландыру тек қызмет көрсету сапасын көтеріп қана қоймай, мемлекеттік шешім қабылдау механизмін де айтарлықтай жетілдіреді.

Цифрлық технологиялар мемлекеттік басқаруды жеңілдетіп, шешім қабылдау сапасын арттырып келеді. Әлемдік тәжірибеде бұл үрдіс мынадай артықшылықтар береді(1-кесте):

Кесте 1. Цифрлық трансформация және мемлекеттік басқарудың жаңа парадигмасы

Көрсеткіш	Дәстүрлі басқару	Цифрлық басқару
Қызмет көрсету уақыты	Ұзақ (апталар, айлар)	Жедел (онлайн, минуттарішінде)
Құжат айналымы	Қағаз түрінде	Электронды форматта
Ашықтық деңгейі	Шектеулі	Жоғары (ашық деректер, онлайн бақылау)
Бюрократия	Жоғары	Төмендетілген
Құн-тиімділік	Төмен	Жоғары (ұзақ мерзімде)

Деректерге негізделген басқару – мемлекеттік шешімдерді субъективті бағалауларға емес, нақты статистикалық және аналитикалық ақпаратқа сүйеніп қабылдауды көздейді. Мәселен, Эстония, Сингапур және Оңтүстік Корея елдері big data

технологиясын пайдалану арқылы мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін бақылап, әлеуметтік саясатты дәл бағыттап отыр [2, 59 б.].

Қазақстанда бұл бағытта алғашқы қадамдар жасалуда: «Smart Data Ukimet» жобасы мемлекеттік басқарудың деректерге негізделген моделін қалыптастыруға бағытталған. Сонымен бірге, мемлекеттік органдар арасындағы деректер алмасудың бірыңғай жүйесі қалыптасып келеді. Алайда, деректердің сапасы мен қолжетімділігі, сондай-ақ олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері әлі де шешімін толық тапқан жоқ.

Цифрлық технологияларды енгізу бастапқы кезеңде едәуір қаржы ресурстарын талап етеді. Мысалы, электрондық үкімет инфрақұрылымын құру, серверлер мен деректер орталықтарын жаңғырту, ақпараттық қауіпсіздік жүйелерін жетілдіру сияқты шығындар айтарлықтай ауқымды. Дегенмен, ұзақ мерзімді перспективада мұндай инвестициялар өзін-өзі ақтайды.

Әлемдік тәжірибеге сүйенсек, Сингапур мемлекеттік қызметтерді толық автоматтандыру арқылы жыл сайынғы әкімшілік шығындарды 30%-ға дейін қысқартуға қол жеткізді. Қазақстанда да «Egov Mobile» қосымшасының енгізілуі нәтижесінде азаматтар мемлекеттік қызметтерді онлайн алып, қағаз құжат айналымы едәуір азайды. Бұл бюджеттік шығындарды оңтайландыруға және мемлекеттік аппараттың жүктемесін төмендетуге мүмкіндік берді (2 - кесте).

Кесте 2.Шығын-тиімділік (cost-effectiveness) талдауы

Ел	Цифрландыруға бастапқы инвестиция	Ұзақ мерзімді тиімділік
Сингапур	Инфрақұрылымға ірі қаржы құйылды	Жыл сайынғы әкімшілік шығындар 30%-ға азайды
Эстония	Мемлекеттік IT жүйелерін құруға шығындалды	Қағаз құжат айналымы жойылды, уақыт үнемі артты
Қазақстан	«Egov Mobile», деректер орталықтары	Онлайн қызметтердің үлесі артты, бюджеттік шығындар қысқаруда

Мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру тек шығындарды қысқарту немесе процестерді автоматтандырумен өлшенбейді. Ең басты өлшем – азаматтардың мемлекеттік институттарға деген сенім деңгейі.

Эстонияда e-Residency жобасы ел азаматтары мен шетелдік кәсіпкерлерге теңдей мүмкіндік беріп, мемлекеттің ашықтығын көрсетті. Нәтижесінде қоғам тарапынан билікке деген сенім айтарлықтай өсті.

Қазақстанда да цифрлық трансформацияның сенімге әсерін байқауға болады. «Ashyq» жүйесі пандемия кезінде халықтың денсаулық саласындағы ақпаратқа қолжетімділігін арттырды, ал

«Egov Open Data» ашық деректер порталы мемлекеттік органдардың қызметін бақылауға жағдай жасады. Дегенмен, қоғамда цифрландырудың жеке өмірге қол сұғу қаупі, дербес деректердің қорғалуы және цифрлық теңсіздік мәселелері азаматтық сенімге кері ықпал етуі мүмкін.

Қазақстанда «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясында елеулі өзгерістер жүзеге асырылды: мемлекеттік қызметтердің басым бөлігі электронды форматқа көшті, деректерге негізделген басқару жүйесінің іргетасы қаланды, шығын-тиімділік тұрғысынан оң нәтижелер байқала бастады. Сонымен қатар, ашық деректердің дамуы және «Egov Mobile» секілді сервистердің енгізілуі азаматтардың билікке деген сенімін біртіндеп арттыруда.

Алайда, халықаралық тәжірибемен салыстырғанда, Қазақстанда әлі де шешуді қажет ететін мәселелер бар. Олар: деректер сапасының жеткіліксіздігі, құқықтық-нормативтік базаның әлсіздігі, дербес деректерді қорғау деңгейінің толық қамтамасыз етілмеуі және халық арасындағы цифрлық теңсіздік. Бұл кедергілерді еңсеру үшін келесі қадамдар өзекті болып табылады:

- Деректер сапасын арттыру – мемлекеттік шешім қабылдау процесінде big data және жасанды интеллект технологияларын кеңінен қолдану;

- Құқықтық базаны жетілдіру – дербес деректерді қорғау және ақпараттық қауіпсіздікті күшейту;

- Цифрлық сауаттылықты дамыту – азаматтардың жаңа технологияларды қолдану қабілетін арттыру;

- Халықаралық тәжірибені бейімдеу – Эстония, Сингапур және Оңтүстік Корея сияқты елдердің озық үлгілерін ұлттық ерекшелікке қарай икемдеу.

Жалпы алғанда, цифрлық трансформация – Қазақстан үшін мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттырудың, азаматтық сенімді нығайтудың және жаһандық бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етудің басты факторы. Бұл бағыттағы жүйелі әрі кешенді саясат елдің тұрақты дамуының негізгі кепілі болмақ.

Әдебиет

1.Президент Республики Казахстан. Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана: послание народу Казахстана

// <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K190000201>. 25.11.2024. 2

2.Баймаханова Д.В. и др. Понятие и принципы слышащего государства, соотношение с демократическим, правовым, социальным государством // Образование и право. – 2021. – №6. – С. 87-99.

3.Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан. О создании проектного офиса развития регионов

Министерства национальной экономики Республики Казахстан: утв. 6 июня 2019 года, №150

// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35774627. 25.11.2024.

UDC336:334 (-056.45) (574)

Organizational culture, job satisfaction, and talent retention in Kazakhstan

Ablashimova N.Ya., Master's degree student,
Narxoz University,
Almaty

Резюме

Удержание талантов в банковском секторе Казахстана остается на высоком уровне по сравнению с региональными показателями, что сдерживает качество обслуживания и накопление человеческого капитала, характерного для конкретной компании. Опираясь на три теории, в данной статье обобщаются международные научные исследования и отраслевые данные из Казахстана, чтобы объяснить, как организационная культура влияет на удовлетворенность работой и, через этот канал, на удержание персонала. Обзор показывает, что культура, основанная на участии и признании, связана с более высокой удовлетворенностью, меньшей склонностью к уходу с работы и лучшими результатами для клиентов. Напротив, жесткие иерархии и непрозрачные правила карьерного роста снижают удовлетворенность даже при конкурентоспособной заработной плате. В заключение статьи приводятся практические рекомендации, которые могут помочь преобразовать реформу культуры в устойчивое удержание персонала.

Abstract

Talent retention in Kazakhstan's banking sector remains elevated relative to regional benchmarks, constraining service quality and the accumulation of firm-specific human capital. Building on three theories, this article synthesizes international scholarship with sectoral evidence from Kazakhstan to explain how organizational culture shapes job satisfaction and, through this channel, retention. A review indicate that participatory and recognition-rich cultures are associated with higher satisfaction, lower quit intentions, and superior customer outcomes. Rigid hierarchies and opaque career rules, by contrast, depress satisfaction even when pay is competitive. The article concludes with actionable guidance that can translate culture reform into durable retention gains.

Persistent voluntary turnover remains a strategic concern for Kazakhstan as firms in services and finance attempt to build knowledge-intensive capabilities under tightening labor supply. The costs are not

merely transactional. Meta-analytic evidence links elevated turnover to weaker organizational performance through direct replacement costs and indirect losses in learning, coordination, and customer experience [1, 573 p.]. Two macro signals frame the Kazakhstani context. First, global engagement polling places many post-Soviet economies below the world average share of employees who report being engaged at work, a profile associated with higher quit intentions and weaker attachment to employers [2]. Second, official statistics indicate that while aggregate labor turnover has eased since the pandemic peak, the reduction is gradual, which implies that many enterprises still cycle a sizable fraction of their workforce over relatively short horizons [3]. These patterns motivate a focused inquiry into how organizational culture, rather than compensation alone, conditions job satisfaction and, through that channel and sometimes directly, drives retention outcomes.

The theoretical backbone integrates three traditions that together explain the culture–satisfaction–retention pathway with parsimony and breadth. The Service Profit Chain posits that internal service quality, including resources, climate, and managerial support, drives employee satisfaction and loyalty, which then translate into superior external service and financial performance [4, 1077 p.]. Social Exchange Theory specifies the mechanism. When organizations offer socio-emotional resources such as fairness, recognition, and development, employees perceive a favorable exchange and reciprocate with discretionary effort and continued membership. When such cues are absent or inconsistent, withdrawal cognitions and exit become rational responses [5]. Person–Organization fit closes the loop by emphasizing value congruence. Employees remain satisfied and committed when enacted values align with their own, whereas misfit generates strain and accelerates turnover [6, 375 p.]. A recent synthesis reinforces this architecture by showing that broad PO-fit constructs exert substantial effects on commitment and turnover, which underscores culture’s primacy in retention dynamics [7, 1971 p.]. Across these strands, satisfaction functions as a key mediator, but not the only one. Cultural features such as procedural justice and empowerment also associate with turnover intentions net of satisfaction, which suggests that culture can shape retention both indirectly and directly.

Kazakhstan’s banking sector provides a salient illustration of both progress and constraint. Sustainability disclosures by leading institutions offer partial visibility into attrition patterns and into the practices adopted to address them. One universal bank describes reductions in voluntary turnover after introducing leadership feedback systems and flexible work pilots. Another reports persistently high attrition across consecutive years. Definitions and scopes differ, so the figures are not strictly comparable, yet the directional contrast is informative. Investments in systematic voice and supervisor development appear to shift internal service quality and exchange perceptions, with retention following suit, while reliance on

transactional levers shows less movement [8]-[10]. These reports also summarize staff surveys in which employees cite promotion opacity, uneven recognition, and workload volatility as central dissatisfiers. These are precisely the culture-proximal drivers that SPC and SET highlight [4], [5], [9], [10].

The three frameworks also clarify generational dynamics without resorting to stereotypes. PO-fit research does not require fixed cohort traits. As cohorts increasingly prioritize autonomy, growth, and meaningful work, organizations that enact these values via transparent career paths, coaching-oriented supervision, and genuine innovation channels realize better fit and, consequently, higher satisfaction and lower churn [6, 375 p.], [7, 1971 p.]. SET explains why the same pay raise can have divergent retention effects across contexts. Where employees have voice and see fair procedures, a raise is interpreted as recognition within a valued relationship. Where voice is weak and rules are opaque, the raise is read as compensation for a poor exchange and has limited adhesive power [5]. SPC then links these internal states to external outcomes, a link that matters in financial services where stable and skilled frontline teams mediate customer trust and cross-sell [4, 1077 p.], [8].

Methodological cautions are warranted, particularly for comparisons across systems. Official turnover ratios vary with definitions, for example the treatment of fixed-term contracts and intra-group moves, as well as sectoral mix [3]. ESG reports differ in whether they disclose voluntary versus total attrition, whether the denominator is average or end-period headcount, and whether temporary or seasonal staff are included [9], [10]. These choices can shift headline rates by several points. For research and policy, a feasible remedy is to pair unit-level separations data with repeated climate and satisfaction panels to estimate mediation, for example culture to satisfaction to turnover, and to evaluate interventions with quasi-experimental designs. For practice, the caution argues for triangulation. Track climate indices, promotion fairness metrics, and voluntary exits together, and test whether changes in one precede changes in the others within specific units [3], [9], [10].

The literatures reviewed here suggest several implications for organizations in Kazakhstan. First, treat internal service quality as a strategic asset. Invest in supervisor capability, fair rostering, and clear role expectations so that everyday experiences align with espoused values [4, 1077 p.], [5]. Second, render careers transparent by codifying job families, levels, and promotion criteria. Doing so moves PO-fit from rhetoric to lived practice and reduces dissatisfaction rooted in uncertainty [6, 375 p.], [7, 1971 p.]. Third, institutionalize voice through regular pulse surveys with visible response cycles. SET predicts that acting on feedback strengthens exchange quality and attachment [5], a pattern echoed in local ESG disclosures [9], [10]. Fourth, practice recognition as a discipline rather than

an event, linking acknowledgment to values and collective goals so that rewards are understood relationally, not only transactionally [5].

In an economy where engagement levels remain modest and turnover declines are incremental, organizational culture is the upstream lever that converts investments in people into retention and, by extension, into stable customer value creation. Satisfaction is the most reliable conduit for that conversion, supported by fit and fair exchange. Recent SPC-oriented work and service-sector analyses indicate that when culture is enacted through voice, transparent careers, and supervisor support, attrition declines. When culture is left implicit and transactional fixes predominate, churn persists [4, 1077 p.], [5], [8]–[10]. For researchers, the agenda is to generate Kazakhstan-specific longitudinal evidence that can adjudicate mechanisms with precision. For practitioners, the task is to architect and measure culture as deliberately as any balance-sheet asset. Pay matters, yet absent culture it seldom sticks.

References

1. Hancock J. I., Allen D. G., Bosco F. A., McDaniel K. R., Pierce C. A. Meta-analytic review of employee turnover as a predictor of firm performance // *Journal of Management*. – 2013. – Vol. 39, No. 3. – P. 573-603. – doi: 10.1177/0149206311424943.
2. Gallup. State of the Global Workplace 2024 [Электронный ресурс]. – Washington, DC: Gallup, 2024. – URL: <https://www.gallup.com/workplace/349484/state-of-the-global-workplace.aspx> (date of access: 10.08.2025).
3. Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan. Labour Turnover, Jan–Dec 2024 (Dataset) [Электронный ресурс]. – Astana: Agency for Strategic Planning and Reforms, 2025. – URL: <https://stat.gov.kz/api/iblock/element/346824/file/ru/> (дата обращения: 10.08.2025).
4. Chen L., Hsieh J. J. P.-A., Chan W. K. Techno-Service-Profit Chain: The Impacts of IoT-Enabled Algorithmic Customer Service Systems from an Interdisciplinary Perspective // *MIS Quarterly*. – 2024. – Vol. 48, № 3. – P. 1077-1120. – DOI: 10.25300/MISQ/2023/16664.
5. Ahmad R., Nawaz M. R., Ishaq M. I., Khan M. M., Ashraf H. A. Social exchange theory: Systematic review and future directions // *Frontiers in Psychology*. – 2023. – Vol. 13. – Art. 1015921. – DOI: 10.3389/fpsyg.2022.1015921. – URL: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1015921>
6. Kristof-Brown A. L., Schneider B., Su R. Person–organization fit theory and research: Conundrums, conclusions, and calls to action // *Personnel Psychology*. – 2023. – Vol. 76. – P. 375-412. – DOI: 10.1111/peps.12581.
7. Subramanian S., Billsberry J., Barrett M. A bibliometric analysis of person-organization fit research: significant features and contemporary

trends // Management Review Quarterly. – 2023. – Vol. 73. – P. 1971-1999. – DOI: 10.1007/s11301-022-00290-9.

8.Zeglat D., Shrafat F., Al-Gasawneh J. Going Beyond the Conventional Service Profit Chain Model // SAGE Open. – 2024. – Vol. 14, № 2. – DOI: 10.1177/21582440241254592.

9.JSC Halyk Bank. Sustainability Report 2023 [Электронный ресурс].– Almaty: JSC Halyk Bank, 2024. – URL: <https://backend.halykbank.com/sk/document/977/en/HALYK-SR23-EN-35.pdf> (дата обращения: 10.08.2025).

10.Kaspi.kz JSC. 2023 ESG Report [Электронный ресурс]. – Almaty:Kaspi.kz JSC, 2024. – URL: https://ir.kaspi.kz/media/2023_ESG_Report_.pdf (дата обращения: 10.08.2025).

ӘОЖ. 631.362.633

Астықты контейнерлерде тасымалдаудың тұрақты сақтауды қамтамасыз етуге арналған логистикалық үдерістері

Бекжанова С.Е., профессор, т.ғ.д.,
Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық
техникалық зерттеу университеті,
Камысбаева А.Т., PhD докторант, т.ғ.м.,
Қ.И. Сәтбаев атындағы
Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті,
Алматы қаласы

Резюме

В исследовании проведено сравнительное рассмотрение традиционной и контейнерной логистики зерна. Установлено, что при традиционной транспортировке зерно часто теряет качество под воздействием открытой среды. Контейнерная логистика способствует сохранению идентичности и обеспечивает более длительное хранение зерна. Согласно анализу затрат, традиционная логистика более эффективна по доставке (76,2%) и затратам на хранение (89%), тогда как контейнерная логистика имеет преимущества по тарифным (23,2%) и инфраструктурным расходам (51,2%).

Abstract

The study provides a comparative analysis of traditional and containerized grain logistics. It was found that in traditional transport, grain quality often deteriorates due to exposure to unprotected environments. Containerized logistics helps preserve grain identity and allows longer-term quality retention. Cost analysis revealed that traditional logistics is more efficient in delivery (76.2%) and storage costs (89%), while containerized logistics shows advantages in tariff (23.2%) and infrastructure costs (51.2%).

Астықты сақтау мен тасымалдау логистикасы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Дәстүрлі сақтау мен тасымалдау әдістерінде астық сапасы жиі төмендеп, зиянкестердің, насекомдардың, сыртқы ортаның қолайсыз әсерлерінің ықпалына ұшырайды. Осыған байланысты заманауи логистика жүйесінде астық сапасын ұзақ мерзімге қорғауға және оның сәйкестігін сақтауға мүмкіндік беретін жаңа шешімдерді іздестіру өзекті болып отыр [1].

Зерттеудің басты мақсаты – астық нарығындағы логистикалық қызметте сақтау контейнерлерін интеграцияланған сақтау және тасымалдау бірлігі ретінде пайдаланудың практикалық мүмкіндіктерін талдау. Бұл тұрғыда астық логистикасының кейбір кезеңдерін қайта қарау қажеттілігі туындайды, өйткені сақтау контейнерлерін қолдану сапаны сақтаудың жаңа деңгейін қамтамасыз ете алады.

Астық логистикасында сақтау контейнерлерін қолданудың шығындық тиімділігін салыстырмалы түрде талдаған алғашқы зерттеу осы жұмыс болып табылады. Сондықтан бұл зерттеуде контейнерлерді пайдалану негізінде жетілдірілген логистикалық процесс ұсынылып, оның экономикалық тұрғыдағы тиімділігі жан-жақты қарастырылады.

Астық әдетте ауыр көліктер мен балкерлер сияқты тасымалдау құралдарын тиімді пайдалану мақсатында ұзақ уақыт бойы қоймаларда сақталады. Алайда ұзақ мерзімді сақтау барысында астықтың сапасы жиі төмендейді. Бұған қоршаған ортаның ұзақ уақыт әсер етуі салдарынан насекомдар, зиянкестер, прогоркылық, түсінің өзгеруі және басқа да факторлар ықпал етеді. Сапаның төмендеуін азайту үшін жиі пестицидтер қолданылады. Дегенмен, бүркілген пестицидтер астықта ұзақ уақыт сақталып, химиялық ыдырау процесі баяу жүреді.

Бұл зерттеу жұмысының мақсаты – Қазақстандағы астық логистикасында дәстүрлі навалдық тасымалдау әдісін контейнерлік тасымалдаумен салыстыра отырып, олардың экономикалық тиімділігін бағалау. Қазақстан – әлемдегі негізгі астық экспорттаушы елдердің бірі болғандықтан, логистикалық шығындарды оңтайландыру ұлттық экономика үшін маңызды мәселе болып табылады.

Зерттеу барысында төрт негізгі шығындық компонент қарастырылды: жеткізу құны, жүктің өңдеу тарифтері, сақтау шығындары және инфрақұрылымдық шығындар. Деректерді жинау үшін Қазақстанның теміржол тарифтері (КТЖ деректері), Ақтау, Құрық және Қостанай астық терминалдарының ресми мәліметтері, сондай-ақ Шанхай кеме қатынасы биржасы (SSE), Baltic Exchange

және қазақстандық операторлармен жүргізілген сұхбат материалдары пайдаланылды [2].

Экономикалық салыстыру әділ болуы үшін бірдей көлемдегі (20 тонна) астықтың дәстүрлі навалдық әдіспен және контейнерлік логистика арқылы жеткізілуі есептелді. Әрбір шығындық компонент бойынша алынған мәліметтер кестелер түрінде жүйеленіп, салыстырмалы талдау жүргізілді.

Жеткізу құны – теңізге шығатын қазақстандық астық негізінен Ақтау және Құрық порттары арқылы экспортталады. Осыған байланысты теміржол тарифтері мен Каспий теңізіндегі теңіз фрахты есептелді. Контейнерлер (20 футтық құрғақ және рефрижераторлық) құны халықаралық тасымалдаушылардың деректері бойынша, ал навалдық әдіс үшін – Baltic Panamax Index негізінде қарастырылды [4,5].

Жүктің өңдеу тарифтері – Ақтау теңіз порты мен Қостанай астық терминалдарының ресми тарифтері пайдаланылды. Контейнерлік және навалдық тарифтердің тоннаға шаққандағы айырмашылықтары анықталды.

Сақтау шығындары – Қазақстанда элеваторларда сақтаудың тегін мерзімі мен одан кейінгі тарифтері есепке алынды. Контейнерлер үшін халықаралық тәжірибеде қолданылатын демередж және детенши төлемдері негізге алынды.

Инфрақұрылымдық шығындар – Қазақстандағы ірі элеватор құрылысының орташа құны зерттеліп, оны контейнерлік тасымалдауда қолданылатын жаңа 20 футтық контейнерлердің нарықтық бағасымен салыстыру жүргізілді [7,8].

Зерттеу нәтижесінде Қазақстандағы астық экспорты үшін дәстүрлі навалдық әдістің кейбір жағдайларда арзанырақ екені анықталды. Дегенмен контейнеризация инфрақұрылымдық шығындарды азайтып, жүктің сапасын сақтауда артықшылықтарға ие екені байқалды.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу нәтижелері Қазақстандағы астық логистикасында дәстүрлі навалдық әдіс пен контейнерлік тасымалдаудың салыстырмалы артықшылықтары мен кемшіліктерін көрсетті [3].

Салыстырмалы талдау нәтижесінде: жеткізу құны мен сақтау шығындары бойынша навалдық тасымалдау анағұрлым тиімді (76,2% және 89% үнемді); ал тарифтер мен инфрақұрылымдық шығындар бойынша контейнерлік әдістің артықшылықтары айқындалды (тиісінше 23,2% және 51,2% төмен).

Бұл деректер контейнеризацияның бастапқыда қымбат болып көрінгенімен, оның артықшылықтары ұзақ мерзімде айқындалатынын көрсетеді. Әсіресе, элеватор сияқты күрделі инфрақұрылымдық нысандарды салуды қажет етпейтіндігі, жүктің сапасын сақтау

мүмкіндігі және қадағалану жүйесін енгізу әлеуеті контейнерлердің тиімділігін арттырады.

Сонымен бірге, консервациялық контейнерлерді пайдалану астықтың сапасын сақтап, идентификация мен қадағалау жүйесін енгізуге, яғни халықаралық нарықтағы талаптарға сәйкес келуге мүмкіндік береді. Бұл Қазақстанның экспорттық әлеуетін күшейтіп, бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Зерттеу жұмысы көрсеткендей, Қазақстанда астықты контейнеризациялау толықтай дәстүрлі навалдық тасымалдауды алмастырмаса да, белгілі бір бағыттарда тиімді қосымша құрал бола алады. Әсіресе, сапаны сақтау мен нарықтағы тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін контейнерлік логистика маңызды рөл атқарады.

Осылайша, контейнеризацияны енгізу Қазақстанның астық нарығы үшін экономикалық тұрғыдан негізделген қадам болып табылады және ол елдің тұрақты даму стратегиясына сай жаңа логистикалық мүмкіндіктерді ашады.

Әдебиет

1.Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі. «Қазақстандағы астық өндірісі мен экспорты бойынша статистикалық мәліметтер». – Астана, 2023.

2.Қазақстан темір жолы (ҚТЖ). «Жүк тасымалдау тарифтері». – Астана, 2022. [Электронды ресурс]: <https://ktzh-gp.kz>

3.Ақтау халықаралық теңіз сауда порты. «Жүк өңдеу және сақтау тарифтері». – Ақтау, 2022.

4.Sun Kwang Co., Ltd. Grain Terminal. [Электронды ресурс]: <http://www.sun-kwang.co.kr> (Қол жеткізілген күні: 30.09.2022).

5.CMA CGM Group. «Container Shipping Rates». – Marseille, 2022. [Электронды ресурс]: <https://www.cma-cgm.com>.

6.Тәжібайұлы Ә., Қожақмет А., Марат Н.//Бұзылатын ауылшаруашылық өнімдерін сапалы тасымалдаудың инфроқұрылымы. Болашақ университеті, «Заманауи ғылым: сандық трансформация» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы 11 сәуір, 2022 ж.,82-91 б

7.Төлегенов Б. «Қазақстандағы астық логистикасын жетілдіру жолдары». – Аграрлық ғылымдар журналы, №4, 2021, б. 55–63.

8.ECD-FAO. Agricultural Outlook 2022–2031. – Paris: OECD Publishing, 2022.

**Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың өзектілігі
және алдын алу жолдары**

Айтмаханқызы С., аға оқытушы,
Оралбай Р.О., Құқықтану БББ
Ю-23-1 оқу тобының студенті,
Қызылорда ашық университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются актуальные проблемы домашнего насилия. Анализируются основные его формы – физическая, психологическая, экономическая и сексуальная – и их последствия для личности и общества. Раскрываются причины распространения насилия, его влияние на детей и социальную среду. Авторы предлагают меры профилактики: совершенствование законодательства, расширение сети кризисных центров, формирование правовой культуры. Главная идея статьи заключается в том, что борьба с домашним насилием – это общая задача государства и общества.

Abstract

The article addresses the urgent issue of domestic violence. It analyzes the main forms – physical, psychological, economic, and sexual – along with their consequences for individuals and society. The causes of violence and its negative impact on children and the community are revealed. The authors propose preventive measures such as improving legislation, expanding crisis centers, and fostering legal culture. The main idea of the article is that combating domestic violence is a shared responsibility of both the state and society.

Қазақстанда тұрмыстық зорлық-зомбылық – қоғамдағы ең өзекті әлеуметтік мәселелердің бірі. Бұл құбылыс тек жәбірленушілердің ғана емес, тұтас отбасының, әсіресе балалардың өміріне және қоғамның тұрақты дамуына кері әсер етеді. Ұлттық статистика бюросының деректеріне сүйенсек, 2021 жылы елімізде әйелдерге қатысты тіркелген зорлық-зомбылық істерінің саны 9 мыңнан асқан. 2023 жылдың соңғы үш айында мұндай оқиғалар төрт есеге артқан. Мемлекет бұл жағдайға назар аударып, 2024 жылы арнайы заң қабылдады [1.]. Алайда күн сайын жүздеген адам тұрмыстық зорлық-зомбылықтың құрбаны болып отыр. Демек, бұл тек жеке отбасының емес, бүкіл қоғамның мәселесі.

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың түрлері. Тұрмыстық зорлық-зомбылық бірнеше түрге бөлінеді: физикалық, психологиялық, экономикалық және жыныстық. Әрбір түрі адам денсаулығына,

психикасына және әлеуметтік өміріне ауыр зиян тигізеді. Физикалық зорлық-зомбылық – адамның денесіне зақым келтіру, ұрып-соғу, жарақаттау, тамақ пен дәріден айыру сияқты әрекеттер [2]. Оның салдары созылмалы ауруларға, мүгедектікке, тіпті өлімге әкелуі мүмкін.

Психологиялық зорлық-зомбылық – адамның өзін кемсіту, қорлау, оқшаулау, манипуляция жасау арқылы оның ішкі жан дүниесіне қысым көрсету. Бұл депрессияға, өзін кінәлі сезінуге, қоғамнан алшақтауға себеп болады.

Экономикалық зорлық-зомбылық–адамның қаржылық тәуелсіздігін шектеу. Жәбірленушіні табыс табудан айыру, қаражат бермеу немесе қарызға батыру–жиі кездесетін жағдайлар. Жыныстық зорлық-зомбылық–адамның еркінен тыс жыныстық қатынасқа мәжбүрлеу, контрацепциядан айыру, жүктілікті тоқтатуға зорлау. Оның салдары – денсаулықтың бұзылуы, психологиялық жарақат, өмірге деген сенімнің жоғалуы [3].

Зорлық-зомбылықтың себептері: зорлық-зомбылықтың таралуына әлеуметтік, психологиялық, экономикалық және құқықтық себептер әсер етеді. Әлеуметтік факторлар – гендерлік теңсіздік, патриархалды мәдениет, дәстүрлер мен әлеуметтік әділетсіздік. Көптеген отбасыларда әйелге күш көрсету қалыпты жағдай деп қабылданады.

Психологиялық факторлар – агрессияны бақылай алмау, ішімдік пен есірткіге тәуелділік, бала кездегі жарақаттар. Мұндай адамдар көбіне зорлық-зомбылықты қайталайды. Экономикалық факторлар жұмыссыздық, кедейлік, қаржылық тұрақсыздық. Қиындықтар көбіне агрессияны күшейтеді. Құқықтық себептер – заңдардың әлсіздігі, жазасыздық, қоғамның бей-жайлығы. Көп жағдайда полиция тұрмыстық зорлыққа мән бермейді, нәтижесінде агрессорлар әрекетін жалғастыра береді.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық тек ересектерге ғана емес, балаларға да ауыр салдар әкеледі. Бала зорлықтың куәгері болса да, оның психикасы жарақат алады. Мұндай балалардың мінезі тұйық немесе тым агрессивті болып қалыптасады. Олар достарына, мұғалімдеріне агрессия танытады, кейін құқықбұзушылыққа бейім болады [4].

Статистика бойынша, тұрмыстық зорлыққа куә болған балалардың 50%-ы есейгенде агрессорға айналады, 70%-ы құқықбұзушылық әрекеттерге барады. Бұл олардың зорлықты қалыпты жағдай деп қабылдауына байланысты.

Қоғамға әсері. Тұрмыстық зорлық-зомбылық қоғамға да кері ықпал етеді. Ол ажырасулардың көбеюіне, адамдар арасындағы сенімсіздікке, қылмыс деңгейінің артуына, еңбек өнімділігінің төмендеуіне алып келеді. Мемлекет зорлық-зомбылық құрбандарына көмек көрсетуге қаржы бөледі, бұл экономикалық тұрғыдан қосымша

шығын. Халықтың құқық қорғау органдарына деген сенімі азаяды, ал қоғамда агрессия мен қатігездік артады [5].

Алдын алу жолдары және қорытынды. Зорлық-зомбылықтың алдын алу үшін кешенді шаралар қажет. Ең алдымен заңдарды күшейтіп, агрессорларды қатаң жазалау керек. Жәбірленушілерге арналған дағдарыс орталықтарын көбейту, сенім телефондары мен психологиялық көмек көрсету де маңызды. Мектептер мен жоғары оқу орындарында дұрыс қарым-қатынас мәдениетін үйрету қажет. Қоғам да бұл мәселеге бей-жай қарамауы тиіс. Әрбір азамат зорлық-зомбылыққа төзбеушілік танытып, жәбірленушілерге қолдау көрсетуі керек. Тек мемлекет пен қоғам бірлесіп әрекет еткенде ғана зорлықсыз, қауіпсіз қоғам құруға болады.

Әдебиет

1. Құрманалиева Э.Б. Қазақстанда және шет мемлекеттердегі тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу шаралары 3-4б. Қонаев университетінің ғылыми журналы.

2. Өтесін А. Тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы заң дұрыс жұмыс істеуі үшін не қажет? 2023ж. Informburo.kz.

3. Қазақстан Республикасының заңнамалары: "Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы" Қазақстан Республикасының Заңы. <https://adilet.zan.kz>; Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (отбасылық және тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қатысты баптары). <https://adilet.zan.kz>

4. Ғылыми және сараптамалық мақалалар: Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың әлеуметтік, психологиялық және құқықтық аспектілері туралы зерттеулер 2017ж. 9-26б. OSCE.

5. Интернет ресурстарынан алынған мақалалар: Қазақстандағы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу шаралары туралы жаңалықтар мен аналитикалық материалдар 2024ж. Gov.kz.

УДК: 338.242

Оценка текущей ситуации и проблем в инвестиционной деятельности предприятий в стране

Олимова Н.Х., к.э.н., профессор,
Ферганский государственный университет,
Фергана, Узбекистан

Abstract

The article analyzes the current state and existing problems of investment activity of enterprises in the country. The economic, financial and organizational factors influencing investment processes, as well as the mechanisms of their effective management, are considered. The results obtained are aimed at improving the investment climate in the country and ensuring the sustainable development of enterprises.

Túindeme

Maqalada eldegi kásiporyndardyn' investisialyq qyzmetiniń qazirgi jaǵdaıy men qazirgi problemalary taldanady. Investisialyq prosesterge áser etetin ekonomikalıq, qarjylyq jáne uıymdastyryshylyq faktorlar, sonдай-aq olardy tiimdi basqaryú tetikteri qarastyrylady. Alyńǵan nátiyeler eldegi investisialyq ahýaldy jaqsartýǵa jáne kásiporyndardyn' turaqty damýyn qamtamasyz etýge baǵyttalǵan.

Одной из ключевых особенностей инвестиционной политики, реализуемой в Узбекистане, является стратегическое направление на глубокую реструктуризацию местных хозресурсов и создание новых производств, основанных на передовых технологиях, что обеспечивает эффективное использование инвестиций.

В настоящее время более обширно изучены аспекты оценки инвестиционной привлекательности регионов, промышленных отраслей и различных инвестиционных программ. Однако в разрезе изучения инвестиционной привлекательности предприятий по сей день отсутствует единая теоретическая и методологическая основа, это проявляется в отсутствии единого понятия термина «инвестиционная привлекательность предприятия» и единой методики ее оценки. На основании вышесказанного можно заключить, что актуальность темы исследования состоит в необходимости рассмотрения и систематизации существующих подходов к исследованию инвестиционной привлекательности предприятий и апробации их фактической значимости.

Финансовое положение предприятия является устойчивым, если все характеристики в норме. Критическими можно считать ситуации, когда показатели и характеристики ниже нормы, а в

функционирующем капитале доминируют заемные источники финансирования. С целью вложения инвестиций необходимо провести исследование конкурентной среды предприятия и характеристики предприятий-конкурентов [1].

В качестве ключевых проблемами и диспропорциями динамики и структуры инвестиционных потоков можно выделить следующие:

1. Недостаток инвестиций является ключевым вызовом развития Узбекистана. Уровень накопления основного капитала в расчете на душу населения составляет всего 20% среднего мирового уровня и 25% среднего уровня стран СНГ.

2. Объемы привлекаемых прямых иностранных инвестиций недостаточны, а их источники не диверсифицированы.

3. Высокий уровень присутствия государства в экономике. Государственные предприятия продолжают доминировать в национальной экономике, занимая значительную долю в топливно-энергетическом, горнодобывающем комплексах, сферах машиностроения, транспорта, химической промышленности и телекоммуникаций.

4. Уровень привлечения инвестиций на модернизацию, техническое и технологическое перевооружение недостаточен для обеспечения эффективного воспроизводственного процесса [2].

5. Структура инвестиционных ресурсов не соответствует сложившейся структуре в развитых странах. Рынок капитала (инвестиции в корпоративные ценные бумаги) обеспечивает в настоящее время всего немногим более 0,4% объема инвестиций, что гораздо меньше чем в ряде стран СНГ.

6. Ухудшение финансового состояния ведущих предприятий вследствие незавершенности процесса изменения налоговой нагрузки, сдерживания роста тарифов и поддержания ряда предприятий с большим объемом накопленной задолженности.

7. Рост уровня инфляции. Как отмечалось выше, в последние годы наблюдается повышение среднемесячного роста цен, что в свою очередь приводит как к росту стоимости заёмного капитала (кредиты банков), так и к росту потребности в капитале для реализации инвестиционных проектов и мероприятий, сложности оценки рентабельности вложений в перспективе.

8. Недостаточный уровень развития инфраструктуры и коммуникаций. В некоторых районах сохраняется большое число неиспользуемых производственных мощностей, проблемы с обеспечением электричеством, слабая инженерная и коммуникационная инфраструктура в сельских районах.

9. Низкий уровень активности процессов обновления и модернизации основных фондов, особенно в производственных отраслях. Так, коэффициент обновления основных средств составил 17,4% по экономике и 15,9% по промышленности при коэффициенте

износа - 40,4% и 38,3% соответственно. По активной части основных фондов - машинам и оборудованию, коэффициент обновления составил 16,8% по экономике и 16,6% по промышленности, а износа - 49,7% и 45,9% соответственно. Средний срок службы основных фондов - 15,9 года по экономике и 20,7 года по промышленности, а машин и оборудования - 22,2 года и 29,1 года соответственно.

10. Отсутствие собственного инжиниринга и НИОКР, собственных разработок и технологий. Отрасли во многом зависят от внешних партнеров, их технологий (включая проектирование, модернизацию продуктов) и маркетинговой стратегии.

11. Низкий уровень технологичности производства. В странах-членах ОЭСР доли высоко- и средневысокотехнологичного секторов в структуре обрабатывающей промышленности в среднем составляют соответственно 19% и 28%, а в странах ориентирах (Китай, Корея, Малайзия, Сингапур, Таиланд, Финляндия, Индонезия) - 19,2% и 31,5% и др.

В настоящее время инновационное развитие становится наиболее важным элементом социально-экономического развития странам и регионов мирового хозяйства. Рост экономик США, ЕС, Японии, Южной Кореи, Китая, Индии во многом обусловлен развитием наукоемких отраслей, разработкой и внедрением инноваций. В Узбекистане, как и в других государствах мирового сообщества, проводится работа по модернизации, техническому и технологическому перевооружению промышленного производства, вовлечению в этот процесс академической и отраслевой науки. В этой связи, важную роль в становлении инновационного развития экономики Узбекистана принадлежит инвестициям, их активной роли в ускорении социально-экономического развития страны, повышению жизненного уровня населения [3].

В рамках реализуемых и перспективных новых инвестиционных проектов в 2019-2025 г. предполагается освоение нецентрализованных инвестиций в объеме свыше 80 млрд. долл., из которых около 30% будет профинансировано за счет собственных средств предприятий. В результате проведения вышеуказанных мер, в период 2019-2025 гг. ожидается увеличение доли инвестиций в основной капитал в ВВП с 26% до 28-30%, соответственно. При этом ожидается, что в 2025 г. объем привлеченных прямых иностранных инвестиций составит 6,7 млрд.долл. по сравнению с 1,8 млрд. долл. в 2018 г. [4].

Анализ макроэкономических факторов и тенденций развития инвестиционной деятельности промышленных предприятий Узбекистана показывает, что страна обладает значительным потенциалом для привлечения инвестиций. Стремительные реформы, направленные на либерализацию экономики, улучшение инвестиционного климата и интеграцию в международные рынки, создают благоприятные условия для развития промышленного

сектора. Важными факторами, влияющими на инвестиционную деятельность, являются стабильный экономический рост, активное государственное регулирование и поддержка предпринимательства, а также развитие инфраструктуры.

Оценка текущей ситуации показывает, что, несмотря на положительные тенденции, существует ряд проблем и ограничений, сдерживающих инвестиционную активность. Среди них можно выделить недостаток квалифицированных кадров, бюрократические барьеры, сложности с доступом к финансовым ресурсам и недостаточно развитую правовую базу. Кроме того, глобальные экономические вызовы, такие как колебания цен на сырьевые товары и геополитическая нестабильность, также оказывают влияние на инвестиционную деятельность.

Основными вызовами для промышленных предприятий в Узбекистане остаются необходимость модернизации производственных мощностей, улучшения качества продукции и повышения конкурентоспособности на международном рынке. Для преодоления этих вызовов необходимо продолжение структурных реформ, улучшение делового климата и активное привлечение иностранных инвестиций.

Литературы

1. Кузнецов А.Л., Севрюгин А.С., Севрюгин Ю.В. Инвестиционная привлекательность предприятия: понятие и классификация. // Реальный сектор экономики: теория и практика управления. – 2004. – № 1. – с. 56-58

2. Винокуров Е. и др. Инвестиции в водно-энергетический комплекс Центральной Азии (Investment in the Water and Energy Complex of Central Asia). – 2022.

3. Абдуразакова Н.Р. Приток прямых иностранных инвестиций в Узбекистан. // Международный научно-инновационный журнал “Экономика и туризм”. – 2023. – Т. 2. – №. 10.

4. kun.uz/ru/news/2019/05/13/minekonomiki-nazvalo-klyuchevyye-problemy-investitsionnoy-privlekatelnosti-uzbekistana

**Трансформация гуманитарного образования в контексте
цифровых цивилизаций и проблема реагирования на них**

Саидахматова С. У.,
преподаватель кафедры общественных наук,
Национальный педагогический университет
Узбекистана имени Низами

Резюме

В статье рассматриваются социально-философские аспекты трансформации высшего образования в условиях цифровых цивилизаций, способность педагога обеспечивать интеграцию образования и воспитания, способность педагога постоянно совершенствоваться и актуализировать социально-философскую проблематику инновационного мышления молодёжи, опираясь на её опыт, навыки, исследовательскую деятельность и потенциал создания инноваций, а также эффективное использование современных методов обучения для охвата широкой аудитории.

Abstract

V state rassmatrivayutsya sotsialno-philosofskie aspekti transformatsii vysshego obrazovaniya v usloviyax tsifrovyy vilizatsiy, the ability of a pedagogue to ensure the integration of education and education, the ability of a pedagogue to constantly improve and actualize the social-philosophical problematiku innovatsionnogo mishleniya molodyoji, opirayas na eyo opyt, navyki, issledovatelskuyu deyatel'nost i potential sozdaniya innovatsiy, a takje effektivnoe ispolzovanie sovremennykh metodov obucheniya dlya okhwata shirokoy auditorii.

Социально-философские проблемы образования и инновационного мышления молодёжи в условиях цифровых цивилизаций. В связи с потребностью и потребностью нашего общества в формировании здоровой, всесторонне развитой молодёжи, цели современного образования направлены на обеспечение целостности инновационных технологий, проектирование образовательного процесса, гарантирование результатов заранее, последовательность, диагностика, согласованность, актуальность образовательных компонентов, индивидуальный уровень освоения учебных материалов в согласованном темпе в соответствии с этапами обучения.

В цифровой трансформации гуманитарного образования принципы инновационного мышления в обеспечении доступности, непрерывности и качества образования применяются в гармонии с общедидактическими принципами – познавательностью, активностью, наглядностью, соответствием теории практике, наглядностью,

основательностью знаний. Также в Указе Президента Республики Узбекистан от 7 февраля 2017 года № УФ-4947 «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан» особое внимание уделяется созданию эффективных механизмов реализации научно-исследовательской и инновационной деятельности – организации специализированных научно-экспериментальных лабораторий, центров высоких технологий и технопарков при высших учебных заведениях и научно-исследовательских институтах, как одного из важнейших направлений развития в сфере образования и науки.

Эффективное использование научно-технических и передовых технологических достижений на основе целей, задач, содержания и методических рекомендаций педагогического цифрового образования подрастающего поколения является одной из актуальных задач, стоящих перед современной системой образования. Для обеспечения высокого уровня образования молодежи образовательным учреждениям необходимы хорошо подготовленные преподаватели, которые наряду с получением знаний по своей специальности владеют современными технологиями цифровой трансформации, владеют интерактивными методами и эффективно их применяют. Ведь сегодня вопрос о молодежи, являющейся опорой и стержнем Узбекистана, и предоставление ей образования, основанного на современных цифровых преобразованиях, новых подходах и требованиях времени, стало приоритетным направлением государственной политики.

Уровень инновационной подготовки педагога в сфере воспитания подрастающего поколения является одним из важнейших показателей его профессиональной квалификации. Инновационное образование в педагогической деятельности предполагает проявление потенциала к творческому поиску, созданию передовых идей по совершенствованию формы и содержания образования, открытию инноваций. Формирование у обучающихся и молодёжи креативности, креативности, самостоятельности мышления, способности к самоисследованию, осознанного творческого отношения к жизни посредством инновационного образования является одной из важнейших задач в данной сфере. В этой связи актуальными остаются проблемы социально-философских аспектов трансформации гуманитарного образования в условиях цифровых цивилизаций.

Следует отметить, что любое цифровое педагогическое образование требует педагогических идей, направленных на технологическое обновление и совершенствование. Социально-философские проблемы трансформации инновационного мышления молодёжи, инновационных процессов, присущих системе образования, также являются следствием этой необходимости. Существующие проблемы служат основанием для выбора данной темы и соответствующих теоретических и практических выводов.

Трансформация гуманитарного образования в эпоху цифровых цивилизаций – одна из наиболее актуальных и важных проблем в современных системах образования. Технологии и цифровые платформы меняют все сферы жизни и внедряют новые подходы к образованию. Цифровые технологии делают процесс обучения более эффективным и интерактивным.

Цифровизация гуманитарного образования – необходимый этап обновления системы образования, её вклада в общественный прогресс и адаптацию к цифровым цивилизациям. Широкое внедрение цифровых образовательных технологий, как в Узбекистане, так и в других странах мира, открывает новые перспективы для гуманитарного образования. Необходимо глубокое изучение социально-философских аспектов этого процесса, анализ основных проблем цифровизации системы образования и определение её роли в общественном развитии.

Цифровые цивилизации повышают эффективность системы образования, но большое значение имеют и социально-философские последствия этого процесса.

Использование цифровых технологий в гуманитарном образовании меняет педагогические методы и методики, а также делает взаимодействие преподавателей и студентов более эффективным.

1. Социально-философские аспекты цифровизации гуманитарного образования: Данная проблема отличается от существующих исследований цифровой трансформации системы образования в Узбекистане и других странах. В исследовании гуманитарное образование анализируется не только с точки зрения технологических, но и с точки зрения социальных и философских изменений, что открывает новые научные перспективы.

2. Цифровая цивилизация и эволюция образования: представлены новые подходы к изучению цифровых цивилизаций и их влияния на гуманитарное образование. Впервые комплексно проанализированы социально-философские последствия использования цифровых технологий в гуманитарном образовании, что имеет большое значение для формирования будущего системы образования.

3. Новые педагогические подходы и методологии: В процессе цифровизации гуманитарного образования изменяются педагогические подходы и методологии, их философские основания. Эта научная инновация приводит к повышению эффективности образовательного процесса и созданию новых методов обучения с использованием цифровых технологий.

Современный мир вступил в эпоху цифровых цивилизаций, претерпевая глубокие изменения во всех аспектах жизни общества. Эти изменения особенно существенно влияют на сферу образования.

В частности, трансформация гуманитарного образования развивается на основе цифровых технологий и инноваций, заставляя общество сталкиваться с новыми социально-философскими проблемами.

Цифровая цивилизация – это, прежде всего, новый социальный порядок, сформированный на основе современного технологического прогресса, основой которого являются цифровые технологии. По мнению А. Тоффлера, цифровая цивилизация – это «третья волна», которая глубоко затрагивает все аспекты жизни человека, принося новые формы управления и использования потоков информации [1]. В то же время узбекский учёный О. Усманов трактует цифровую цивилизацию как «качественно новую форму общества, основанную на производстве, обработке и распространении информации с использованием современных технологий» [2].

Трансформация и социально-философские основы гуманитарного образования.

Понятие «трансформация» происходит от латинского слова «transformare», что означает процесс изменения, становления и развития. Гуманитарное образование – это система знаний, служащая культурному, социальному и философскому развитию человека. Интеграция гуманитарного образования с цифровыми технологиями вносит фундаментальные изменения в его содержание и формы.

Как отмечал Д. Белл в своей работе «Постиндустриальное общество», будущее общества будет развиваться на основе знаний, и трансформация гуманитарного образования является неотъемлемой частью этого процесса [3]. Узбекский учёный С. Шодмонов рассматривает гуманитарное образование как «образовательную систему, направленную на формирование мировоззрения и духовности человека», подчёркивая, что его трансформация имеет большое социально-философское значение в развитии общества. [4] Одной из основных задач гуманитарного образования в условиях цифровой цивилизации является формирование цифровой культуры личности. В связи с этим появляются новые формы гуманитарного образования, включая онлайн-обучение, интерактивные платформы и дистанционные образовательные технологии. По словам А. Молчанова, «цифровые технологии вносят революционные изменения в развитие когнитивных способностей человека» [5].

С другой стороны, переход к цифровому образованию в Узбекистане является важной частью стратегического плана Президента Ш. Мирзиёева до 2030 года. Он предусматривает адаптацию содержания образования к мировым стандартам путем создания национальной модели цифрового образования [6].

Ш. Сайфуллаев отметил, что «трансформации в системе образования философски проявляются как процесс адаптации культурных кодов общества к новым форматам» [7].

В заключение следует отметить, что трансформация гуманитарного образования в условиях цифровых цивилизаций требует глубоких социально-философских изменений. Правильное понимание и анализ этого процесса важны для развития современной системы образования. Содержание, формы и методы гуманитарного образования должны быть обогащены цифровыми технологиями и продолжать сохранять культурные и нравственные ценности человечества.

Литература

- 1.Тоффлер А. Третья волна. Bantam Books, 1980, с. 152–158.
- 2.Усманов О. «Цифровая цивилизация и её философские основания». Ташкент, 2022, с. 45–49.
3. Белл, Д. Грядущее постиндустриальное общество. Basic Books, 1973, 67–72.
- 4.Шодмонов С. «Гуманитарное образование и его социальное значение». Ташкент, 2021, с. 23–28.
- 5.Молчанов А. Цифровое образование и когнитивное развитие. Москва, 2019, с. 89–93.
- 6.Мирзиёев Ш. «Стратегия развития Узбекистана до 2030 года». Пресс-служба Президента Республики Узбекистан, 2020, с. 17–21.
- 7.Сайфуллаев Ш. «Философский анализ трансформационных процессов». Ташкент, 2023, с. 34–38.

«Память поколений: сохранение цифровой истории через устные воспоминания»

Сабиров А.Т.,
Национальный педагогический университет
Узбекистана им. Низами,
Ташкент

Резюме

В статье анализируются взаимодействие устной истории и коллективной памяти в цифровую эпоху, теоретические модели памяти и их социальные функции. Рассматривается влияние цифровых технологий на трансформацию устной истории и формирование цифровой памяти. Особое внимание уделено значимости устных историй для укрепления культурной идентичности и сохранения традиций. Определены перспективы дальнейших исследований в области цифрового архивирования и этики цифровой памяти.

Abstract

This article analyzes the interaction between oral history and collective memory in the digital age, as well as theoretical models of memory and their social functions. It examines the impact of digital technologies on the transformation of oral history and the formation of digital memory. Special attention is given to the significance of oral histories in strengthening cultural identity and preserving traditions. The article outlines prospects for further research in the fields of digital archiving methodologies and the ethics of digital memory.

Цифровые технологии кардинально изменили структуру современного общества, оказывая влияние на экономику, культуру, образование и повседневную жизнь. В связи с этим возрастает потребность в понимании и осмыслении того, как именно эти технологии меняют социокультурный ландшафт.

Одним из ключевых аспектов современного научного и общественного дискурса является необходимость сохранения истории цифровой революции. История цифровых технологий не только фиксирует технологические достижения, но и отражает социокультурные изменения, вызванные их внедрением [1].

Метод устной истории (oralhistory) становится критически важным инструментом для сохранения и передачи опыта людей, непосредственно участвовавших в цифровой трансформации, а также тех, кто испытывал ее влияние в различных социальных контекстах [2]. Устные воспоминания позволяют выявить субъективные восприятия и эмоциональные аспекты внедрения технологий, которые сложно зафиксировать иным способом.

Кроме того, устная история способствует формированию коллективной памяти, которая является основой социальной идентичности и культурного наследия [3, p.38]. В эпоху цифровизации коллективная память начинает включать в себя и цифровое наследие, сохранение которого требует новых подходов и инструментов [4, p.245].

Таким образом, применение метода *oral history* в исследованиях по изучению и сохранению устных воспоминаний, связанных с цифровыми технологиями, приобретает особую значимость для научного понимания процессов цифровой трансформации и для формирования исторической памяти будущих поколений.

Устная история использует воспоминания и рассказы очевидцев о событиях и фактах, которые произошли на протяжении жизни человека, конкретного респондента. Персональные воспоминания, зафиксированные и проанализированные специалистом на основе определенной методики, а не слухи или народные традиции, и есть материалы устной истории [5, p.2].

Общепризнанных дефиниций этих терминов не существует. Мы считаем, что устная история - это историческая дисциплина, отличающаяся своим концептуальным подходом к изучению исторической действительности, через «человека в истории», имеющая специфические методы изучения для создания и анализа устных исторических источников, включающих различные представления свидетелей о прошлом.

Понятие коллективной памяти занимает центральное место в исследованиях культуры, идентичности и исторического сознания. Коллективная память формируется через институты, ритуалы, медиа и устную традицию, обеспечивая преемственность ценностей и символов. Современные теоретики, такие как Ян Ассман, выделяют динамическую (коммуникативную) и культурную память, подчеркивая различия между живой устной передачей опыта и устойчивыми культурными кодами [6]. В этом контексте устная история выступает не только как метод реконструкции прошлого, но и как активный инструмент формирования коллективной памяти, способствуя укреплению групповой идентичности и сохранению нематериального культурного наследия.

Развитие цифровых технологий радикально трансформировало практики сохранения и передачи устной истории, интегрируя её в новые формы цифровой памяти. Цифровая среда обеспечивает не только широкую доступность устных свидетельств, но и новые способы их архивирования, репрезентации и включения в публичное пространство. При этом устная история, оставаясь интерактивным методом документирования личного опыта, в цифровом контексте приобретает новые свойства - репрезентативность, множественность и изменяемость. Исследователи отмечают, что цифровая память

отличается от традиционных форм коллективной памяти своей децентрализованностью, фрагментарностью и высокой степенью переиспользуемости контента, что требует переосмысления авторства, аутентичности и этики сохранения [7]. Таким образом, устная история, оцифрованная и помещённая в цифровую среду, становится активным участником формирования глобального и локального культурного наследия.

Цифровая история становится новым пластом коллективной памяти, характеризующимся высокой динамичностью и мультимедийностью. В отличие от традиционных устных или письменных источников, цифровые архивы включают разнообразные форматы - видео, аудио, текст, интерактивные элементы - что расширяет способы фиксации и восприятия исторического опыта. Особенностью цифровой истории является её фрагментарность и децентрализованность: память формируется не централизованно, а через множество сетевых сообществ и пользователей. При этом цифровая история способствует более широкой демократизации памяти, позволяя ранее маргинализированным группам и индивидуумам участвовать в создании и сохранении исторического нарратива. Однако такая открытость вызывает новые вызовы, связанные с проверкой достоверности, сохранением контекста и этическими аспектами использования цифрового материала [8].

Устные истории играют ключевую роль в формировании и сохранении цифровой памяти, выступая мостом между личным опытом и коллективным нарративом. Они обеспечивают живую передачу знаний, эмоций и культурных традиций, которые трудно зафиксировать в формальных документах. В цифровой среде устные свидетельства приобретают новую значимость благодаря возможности широкого распространения и интерактивного использования, что способствует созданию более многогранного и инклюзивного исторического контекста. Таким образом, устная история не только дополняет, но и обогащает цифровую память, укрепляя коллективную идентичность и обеспечивая преемственность культурных ценностей.

Дальнейшее изучение взаимодействия устной истории и цифровой памяти открывает широкие возможности для развития междисциплинарных подходов, объединяющих социологию, историю, медиаисследования и информационные технологии.

Для эффективного сохранения цифрового наследия устная история должна интегрироваться с современными технологиями архивирования и публикации. Важно обеспечить высокое качество записи, сопровождаемое тщательной документацией контекста интервью — даты, места, участников и обстоятельств. Рекомендуется использовать мультимедийные форматы (видео, аудио, текстовые расшифровки) для обеспечения многоаспектного восприятия и

анализа материалов. Значительное внимание следует уделять вопросам этики— соблюдению прав участников, конфиденциальности и корректному представлению их свидетельств. Кроме того, необходимо развивать открытые цифровые платформы с удобным доступом для исследователей и широкой аудитории, что позволит повысить вовлечённость сообщества и укрепить коллективную память. Комплексный подход к использованию устной истории в цифровой среде способствует более устойчивому и инклюзивному сохранению культурного наследия [9].

Литература

1. Ceruzzi P. E. A History of Modern Computing. – Cambridge, MA : MIT Press, 2003. - 452 p.
2. Thompson P. The Voice of the Past: Oral History. – Oxford : Oxford University Press, 2000. - 368 p.
3. Halbwachs M. On Collective Memory / ed. and transl. by Lewis A. Coser. — Chicago: University of Chicago Press, 1992. — 254 p.
4. Rheingold H. Net Smart: How to Thrive Online. – Cambridge, MA : MIT Press, 2012. - 336 p.
5. Fundamentals of Oral History. Texas Preservation Guidelines. — Austin: Texas Historical Commission, 2004. - 45 p.
6. Assmann J. Communicative and cultural memory//Cultural Memory Studies: An international and interdisciplinary handbook / ред. A. Erll, A. Nünning. – Berlin; New York : De Gruyter, 2008. - P. 109-118.
7. Engebretsen M. Digital memory and the future of oral history // Journal of Oral History. 2018. Vol. 46, No. 1. P. 7-23; Cox R.J. Digital curation and oral history: archiving the future // Archival Science. 2019. Vol. 19. P. 233-250; Zappavigna M. Searchable talk: the linguistic functions of hashtags // Social Semiotics. 2012. Vol. 22, No. 2. P. 161-179.
8. Cook R.J. Digital curation and oral history: archiving the future. Archival Science. 2019. Vol. 19. P. 233–250.
9. Подр. см.: Иванова О.С. Устная история в цифровом образовании (белорусский опыт)//Цифровая гуманитаристика и технологии в образовании: сб. статей II-й Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием, 11–12 ноября 2021 г. / под ред. В. В. Рубцова и др. - М. : Изд-во МГППУ, 2021. - С. 118–127.

**Technological approach to the question of the relationship between
knowledge and artificial intelligence**

Gulmira Tulenova

Doctor of Philosophy, Professor

Tashkent University of Information Technologies
named after Muhammad al-Khwarizmi
(Uzbekistan)

Резюме

В настоящей статье сделан акцент на то, что научное знание имеет большое значение в познании процессов развития как природы, так и функционирования информационного общества. Показано, что появление компьютерных систем, которые стали называть интеллектуальными системами (ИС), и развитие такого направления, как искусственный интеллект (ИИ), что, в свою очередь, побудило по-новому взглянуть на ряд традиционных теоретико-познавательных проблем, наметить новые пути их исследования, обратить внимание на некоторые аспекты научного знания, познавательной деятельности, механизмов и результатов познания.

Abstract

This article emphasizes that scientific knowledge is of great importance in understanding the development processes of both nature and the functioning of the information society. It is shown that the emergence of computer systems, which began to be called intelligent systems (IS), and the development of such a direction as artificial intelligence (AI), prompted us to take a new look at a number of traditional theoretical and epistemological problems, to outline new ways of studying them, to pay attention to some aspects of scientific knowledge, cognitive activity, mechanisms and results of knowledge.

In recent decades, the technical sciences have begun to pay significant attention to a subject that has traditionally been part of the realm of philosophy: knowledge. The word "knowledge" has come to be used in the names of areas and components of computer systems, as well as the systems themselves (knowledge-based systems; knowledge bases and knowledge banks; representation, acquisition and use of knowledge, knowledge engineering). The topic of "computer and knowledge" became a subject of discussion in a much broader context, where its philosophical-epistemological, social and political-technological aspects came to the fore.

As for the field of artificial intelligence (AI), it would not be an exaggeration to say that already at the end of the 20th century the concept of knowledge supplanted the concepts of "thinking" and "intelligence",

which traditionally occupied a central place among artificial intelligence specialists.

The theory of artificial intelligence began to be characterized as the science of knowledge, how to obtain it, represent it in artificial systems, process it within the system and use it to solve problems, and the history of artificial intelligence, excluding its early stages, as the history of research into methods of knowledge representation.

The expansion of the scope of application of information systems, the transition from the “world of cubes” to more complex areas such as medicine, geology and chemistry, required intensive efforts to formalize the relevant knowledge. Developers of intelligent systems are faced with the need to identify and organize a variety of data, empirical information, theoretical positions and heuristic considerations from the relevant field of science or other professional activity and set the methods for processing them using a computer in such a way that the system can be successfully used to solve the problems for which it is intended (searching for information, setting, etc.). This led to changes in the nature of data stored in the memory of a computer system. They became more complex, and structured data appeared - lists, documents, semantic networks, frames. For basic data processing, searching, recording in a designated place and a number of other operations, special auxiliary programs began to be used. The procedures related to data processing became more complex and self-sufficient. A component of the intelligent system, the knowledge base, appeared.

The term “knowledge” has acquired a specific meaning in AI, which characterizes knowledge as a form of information representation in computers, which has the following features: a) internal interpretability (when each information unit must have a unique name by which the system finds it and also responds to requests in which this name is mentioned); b) structure (the inclusion of some information units in the composition of others); c) coherence (the ability to specify temporal, causal, spatial or other types of relationships); d) semantic metrics (the ability to define relationships that characterize situational closeness); e) activity (execution of programs is initiated by the current state of the information base). It is these characteristics that distinguish knowledge from data - “they determine the line beyond which data turns into knowledge, and databases grow into knowledge bases” [1,8].

The characterization of knowledge in intelligent systems is not entirely isolated from what we usually understand by knowledge. Such features as internal interpretability, structure, coherence, semantic metrics and activity are inherent in any more or less large blocks of human knowledge and in this sense knowledge in a computer system can be considered as a model or image, in the broad sense of the word, of one or another fragment of human knowledge. However, the connection between knowledge in the AI-specific sense and knowledge in the more familiar,

“ordinary” sense is not limited to the similarity of some structural characteristics. After all, a significant part of the information presented in the knowledge base of the information system is nothing more than knowledge accumulated in the area where the given system should be applied. The study of this knowledge (recorded in the relevant texts or existing as unrecorded in the text and not even articulated knowledge of an individual expert) from the perspective of the tasks of constructing an information system determines the technological approach of AI to knowledge as such.

The technological approach to knowledge involves posing, researching and solving technological questions about knowledge and is an integral part of the life of any person. An example of a technological approach to the study of knowledge as a special entity can be the characteristics of Socratic maieutics in Plato’s dialogues. The art of Socrates to ask leading questions in such a way that the interlocutor eventually comes to the right conclusions regarding the subjects under discussion (at least to such conclusions as Plato himself considers right) is characterized here as the art of awakening the true opinions living in the soul of a person, as a result of which opinions become knowledge. It seems that the most expressive illustration of this procedure is given in the famous example from the dialogue “Meno”, where a slave boy solves a geometric problem. Generally speaking, all of Plato’s dialogues demonstrate the Socratic technique of “awakening” knowledge. However, we find a purely technological approach to the study of knowledge in Plato only in those cases when this technology itself becomes the subject of comprehension, when it itself is considered as a means for performing some actions on knowledge.

Technological questions about knowledge can be contrasted to a certain extent with existential questions about how knowledge exists, what it is. Questions of the latter type include, for example, questions about the relationship between knowledge and opinion or faith, about the structure of knowledge and its types, about the ontology of knowledge, about how cognition occurs. Technological questions about knowledge explored in AI concern, to a large extent, the ways in which knowledge is represented. Problems of knowledge representation are connected, in turn, with the development of corresponding languages and models. There are different types of models: logical, production, frame, semantic networks and others.

Logical models assume the representation of knowledge in the form of formal systems (theories), and the language of predicate logic is usually used as the language of knowledge representation in such models. The advantages of logical models using the language of predicate logic are related to the deductive possibilities of predicate calculus and the theoretical validity of the conclusions made in the system. However, such models in complex subject areas may be too cumbersome and not

sufficiently visual as models of the subject area or corresponding fragments of knowledge. o understands what is happening in the development of computer systems from the standpoint of epistemology, it is also characteristic to have a tendency towards a certain transformation of epistemology taking into account the needs of the development of information and communication technologies.

Considering the problems of knowledge representation through semantic networks, S.M.Shalyutin, for example, comes to an equally legitimate conclusion about the desirability of studying categories taking into account the needs of knowledge modeling. The point is that the basic relationships contained in semantic networks are analogous to mental categories (for example, the categories of causality, part and whole, individual and general). This gives reason to believe that "... for the development of artificial intelligence it is important to create formal quasi-categories that would be approximate analogues of real categories functioning in the human thought process. This means that one of the tasks of epistemology at the present stage is, so to speak, the decomposition of categories into an infinite series of general scientific and other concepts that could be formalized by means of logic and the methodology of science" [2,160].

The view of a computer as a technical device that performs the function of an intermediary in the transfer of knowledge and information from one person to another and plays the role of a kind of text, rather than being an autonomous (i.e., not requiring additional access to human knowledge) model of reality, encourages us to focus on the implicit, personal component of knowledge, as well as on the cultural prerequisites for communication between people in the information space.

Thus, it can be concluded that the development of the capabilities of AI systems precisely as autonomous systems, comparable to humans in a number of functions performed by them in working with information, is compatible with the performance of an intermediary role by AI systems in the transfer of knowledge from person to person, which presupposes the presence in people of that "common reservoir" of tacit knowledge that cannot be explicated for presentation in a computer system. In these conditions, philosophy, being a rational type of worldview, rightly sets itself the task of developing a reasoned and balanced attitude towards the implementation of artificial intelligence systems, having considered its capabilities, and also what risks accompany this process, what impact they have on the worldview of the modern individual, on his attitude to the world around him.

References

1. Artificial Intelligence. Reference publication in 3 books. Vol. 2. - M., 2000.- P. 8.
2. Shalyutin I. S. Artificial Intelligence: Gnoseological Aspect. -M., 1985. -P. 160

УДК: 338.242

Перспективные направления инновационных подходов в развитии инвестиционной деятельности промышленных предприятий

Олимова Н.Х., к.э.н., профессор,
Ферганский государственный университет,
Сотволдиев Н.Н., соискатель,
Фергана, Узбекистан

Abstract

The article examines current trends and promising areas of application of innovative approaches in the investment activities of industrial enterprises. The role of digital technologies, cluster models and «green» investments in increasing production efficiency is considered. The results obtained can be used in the formation of strategies for the sustainable development of the industrial sector.

Túindeme

Maqalada ónerkásiptik kásiporyndardıyń investisiyalıq qyzmetinde inovasiyalıq tásilderdi qoldanıdyń zamanaýı tendensialary men perspektivalıq baǵyttary zertteledi. Sıfırlıq tehnologialardıń, klasterlik modelderdiń jáne "jasyl" investisialardıń óndiris tımdiligin arttırýdaǵy róli qarastırılýda. Alynǵan nátiyeler ónerkásiptik sektordıń turaqty damý strategialaryn qalıptastırýda paıdalanylúy múmkin.

Становление Республики Узбекистан, интеграция ее экономики в мировое сообщество происходит в сложных условиях. Республика преодолевает трудности переходного периода и ищет эффективные модели будущего с учетом мировых и региональных направлений, важнейшей из которых является стремление идти по пути устойчивого развития.

Национальный аспект устойчивого развития для Республики Узбекистан определяется, прежде всего, становлением ее как суверенного государства, необходимостью быстрее выхода из социально-экономических трудностей и экологической напряженности, повышением уровня жизни населения, вхождением в мировое сообщество, сохранением добрососедских отношений с другими странами мира и взаимовыгодным сотрудничеством.

Инвестиции - необходимое условие осуществления инноваций. Без инноваций капитальные вложения могут оказаться неэффективными и даже вредными, продлевая будущее производство неконкурентоспособных продуктов. Более того, без инноваций инвестиции часто оказываются невозможными, поскольку заменяемое устаревшее оборудование уже не выпускается, его не найти на рынке.

Поэтому основным источником инноваций, в том числе и радикальных, являются инвестиции в основной капитал.

Инновационная функция инвестиций не сводится к замене устаревших фондов новыми на том же предприятии и для производства тех же продуктов (товаров или услуг). С помощью инвестиций осуществляется межпродуктовое (в основном в рамках предприятия) и межотраслевое перераспределение амортизации, прибыли и привлеченных средств для осуществления инноваций. При освоении и распространении базисных инноваций, новых поколений техники (технологий) и технологических укладов межотраслевое и межпродуктовое перераспределение инвестиционно-инновационных ресурсов производится в крупных масштабах.

Необходим переход на инновационный путь развития. Реализация инновационной политики в республике тесно связана с изменением структуры ведущих отраслей экономики, несущей научно-технический прогресс, и обеспечением масштабных качественных изменений в экономике. Повышение роли инвестиций в обеспечении стабильного макроэкономического роста непосредственно зависит от технологической структуры инвестиций. Это объясняется тем, что относительно высокий уровень строительно-монтажных работ в технологической структуре инвестиций приведет к появлению новых производственных объектов, а высокий уровень затрат на оборудование, инструменты, инвентарь в технологической структуре инвестиций способствует техническому и технологическому перевооружению деятельности предприятий.

Большой экономический интерес для развития инновационного процесса представляют зарубежные инвестиции, привлечению которых может способствовать предоставление относительно дешевой, но квалифицированной рабочей силы и стабильного рынка сбыта в Узбекистане. Но для этого необходимо усилить реальные гарантии сохранности и возврата иностранных кредитов и инвестиций, которые будут обеспечиваться отечественными страховыми организациями на внутреннем рынке республики. В качестве материального обеспечения зарубежных кредитов и инвестиций, видимо, целесообразно использовать республиканские авуары в заграничных банках, а также вкладывать валюту в совместное производство за рубежом [1].

Весьма важную роль в этих процессах могут сыграть иностранные инвестиции. Именно это обстоятельство представляет собой для нас особый интерес. Иностранные инвестиции - один из основных факторов, способствующих ускоренному экономическому развитию страны. Даже такие высокоразвитые государства как США, Германия, Франция, Япония, Великобритания и другие рассматривают постоянное привлечение иностранного капитала как необходимое средство роста их экономического потенциала,

улучшения благосостояния граждан. Активизирующее влияние иностранных инвестиций наглядно доказывает и опыт стран, которые находятся в состоянии бурного экономического развития - Китай, Южная Корея, Сингапур, Малайзия и другие восточно-азиатские страны. Их правительства создали благоприятный климат, и результаты не замедлили сказаться [2].

Остановимся на том, какие наиболее важные задачи, стоящие перед экономикой нашей республики, можно разрешить при помощи иностранных инвестиций.

Привлечение дополнительного инвестиционного капитала. Рынок капитала в республике только начинает развиваться, поэтому он не может обеспечить требуемых объемов капитала для крупных проектов. Иностранные инвестиции позволяют решить сразу обе эти проблемы, так как они являются источником внешнего капитала. Иностранный инвестор неограничен относительной неразвитостью местных рынков капитала или способностью страны генерировать иностранный поток наличности путем экспорта товаров.

Доступ к передовой технике. Многие предприятия республики используют устаревшее оборудование и технологии, что значительно снижает производительность труда и приводит к производству товаров более низкого качества. Это влияет на их конкурентоспособность и уменьшает возможность зарабатывать твердую валюту. Иностранные инвестиции позволяют решить эту проблему, так как инвестиционные товары воплощают передовую технику, а предприятия могут использовать новые технологии. Иностранные инвесторы несут с собой передовые апробированные методы управления и предоставляют возможность их изучения и использования.

Улучшение доступа к мировому рынку. Иностранные инвесторы помогут осуществить доступ к распределенным каналам и обрести опыт продажи товаров на мировом рынке, что позволит развить экспортные возможности республики и создает надежный источник получения иностранной валюты. Участие иностранных инвесторов может увеличить эффективность процесса путем реализации возможностей новых приватизированных предприятий.

Связь инвестиций и инноваций как факторов социально-экономического развития страны. Инвестиции и инновации являются довольно взаимосвязанными структурными элементами рынка, следовательно, любая инвестиционная тактика, которую осуществляет то или иное предприятие, будет определенным образом связана с инновационной деятельностью.

Таким образом, в Республике Узбекистан будет осуществляться комплекс мер, направленный на дальнейшее повышение конкурентоспособности национальной экономики (рисунок 1).

Рисунок 1. Отрасли Узбекистана с наибольшим инвестиционным потенциалом [3]

В соответствии с этим основные направления государственной инвестиционной стратегии можно сформулировать следующим образом:

- проведение целенаправленной политики по углублению структурных преобразований;
- всемерная поддержка приоритетных отраслей с целью обеспечения высокой конкурентоспособности отечественной продукции на внутреннем и мировом рынках и повышение экспортного потенциала страны;
- осуществление государственного финансирования приоритетных инвестиционных проектов на конкурсной основе;
- развитие производственной и социальной инфраструктуры;
- совершенствование условий для активизации инвестиционно-инновационной деятельности как отечественных, так и иностранных инвесторов.

Литературы

1. Акобиров Д.Н. Инновационная стратегия./ Д.Н. Акобиров. – Т.: ТГЭУ, 2011. – 352 с.
2. Вахабов А.В. Модернизация экономики./ А.В.Вахабов, Г.Х.Разыкова. – Т.: ТГЭУ, 2014. – 157 с.
3. Данные Евразийского банка развития

Абдрахманов Р.Х., Исмаилова Р.Н.,
«Bolashaq» Академиясы,
қазақ тілі мен әдебиеті
кафедрасының доценттері,
(Қарағанды қаласы)

Резюме

Аннотация. В статье речь идет о фразеологизмах, употребляемых по смыслу противоположно друг другу. Подчеркивая типы способов образования выражений с противоположным значением, что одним из основных критериев определения противопоставления в устойчивых словосочетаний является контекст.

Abstract

Annotation. The article deals with phraseological units used in the opposite sense to each other. Emphasizing the types of ways of forming expressions with opposite meanings, one of the main criteria for determining opposition in stable phrases is the context.

Антонимдік қатынастар көркем шығарма тілінде қарама-қарсылық мағыналы жүк көтеріп, үлкен стилистикалық қызмет атқарады. Кез келген көркем туынды - қандай да бір тілдік құралдар арқылы жүзеге асып, оқырман сезіміне әсер ететіні белгілі жағдай. Тіл ғылымында соңғы кездері аса бір қызығушылық тудырып жүрген мәселелердің бірі- контекстік сөздер мен сөз тіркестерінің мәтін ішінде ұтымды, қисынды жұмсау жайы. Сол мағына қарама-қарсылығына негізделген контекстік, яғни жеке қолданыстағы антонимдердің өзін тілші-ғалымдар әр түрлі атап жүр: стилистикалық антонимдер (Ж.Мусин), сөйлесімдік (Р.Есболатова) және контекстуалды/стилистикалық (А.Жұмабекова) антонимдер. Белгілі зерттеуші-ғалым А. Жұмабекова: «Қазақ тіл білімінде антонимияны зерттеудегі аз қарастырылған аспектілердің бірі - контекстуалды антонимдер болып табылады. Антоним болмайтын сөздер мәтінде қарама-қарсы қойылып, олар стилистикалық антонимдер деп аталады», - дейді [1,24 б].

Фразеологизмдер тіл байлығынан ерекше орын алатындықтан, қазақ тіл білімінде олардың мән-жайын айқындау проблемалары да аса қажетті, өмірлік мәселелерге айналды. Бұл салада академик І.К.Кеңесбаевтың зерттеулері әсіресе «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (1977) тіл білімінің зор табысы деп бағаланды. Сол сөздікте фразалардың түр-түрін толық қамту мақсатымен бірқатарының түрлі вариантта жұмсалуды да қамтылған. Мысалы: мақсатқа (мақсұтқа) жетті; разы (риза, ырза...) болды; апалаң (опалаң) - топалаң; қараңды

батыр (өшір); мерейі соқты (тартты, шапты); мезірет жасады (қылды) [2,41 б].

Фразеологизмдер мән-мағынасы жағынан бір-біріне синоним болып жұмсалыумен қатар мән-мағынасы жағынан бір-біріне қарама-қарсы болып та қолданылады. Тіліміздегі мағыналары қарама-қарсы мәнде жұмсалатын тұрақты тіркестер фразеологиялық антонимдер деп аталады. Қазақ тіліндегі фразеологиялық антонимдерді екіге бөліп қарастырған Ә.Болғанбайұлы мен Ғ.Қалиевтің ұстанымына сүйене отырып эмоциялық реңкті фразеологиялық антонимдерді де екіге бөлуге болады деп ойлаймыз [3,51 б]. Бірінші түрі эмоциялық реңкті фразеологизмдердің өз ішіндегі компоненттерін басқа сөздермен алмастыру арқылы жасалады. Мысалы, бетінен оты шықты (қызарды, қысылды, ұялды) - беті бүлк етпеді (ұялмады, бедірейіп тұрды, арсыздығын көрсетті), үміт етті (күдерін үзбеді, дәме қылды) - үмітін үзді (күдерін үзді, болады-ау деген ойынан шықпады) т.б.

Екінші түрі құрылым-құрылысы жағынан мүлдем бөлек эмоциялық реңкті фразеологиялық антонимдер. Мысалы, соры сорпадай қайнады (бақытсыздық тап болды, қасіретке ұшырады) - көзі ашылды (сордан арылды, жолы ашылды, қолайлы жағдай туды), сабыр етті (шыдам, төзім білдірді, асығыстық жасамады) - дегбірі қалмады (шыдамсызданды, асып-састы) т.б. Қазақ тілі тек эмоционалды реңкті ғана емес, бұдан басқа да қарама-қарсы мәнді фразеологизмдерге өте бай. Бұл тілдегі сан алуан стильдік қолданыстармен тығыз байланысты. Лексема көлемінде қарастырылатын антонимия құбылысын фразеологизмдердің ауқымында қарастыру жан-жақты зерттеуді, ерекшеліктерін ашуды қажет ететін тың мәселе.

Антоним фразеологизмдер – мән-мағынасы жағынан бір-біріне қарама-қарсы қолданылатын тұрақты тіркестер.

Қазақ тіліндегі қарсы мәндес мағынадағы тіркестердің жасалу жолдарының төмендегідей үш түрін ұсынамыз:

1. Тұрақты тіркестердің бір немесе екі компонентін тіркестен тыс жеке алғанда өзара қарсы мағыналы болу керек: жақсы атты көріну - жаман атты болу;

2. Қарама-қарсы мәнде жұп құрайтын фразалық тіркестерде мағынаға өзек боларлық бір сөз қайталанып келіп отырады: ант ішті - антын бұзды;

3. Тұрақты тіркестердің компоненттерін антонимдік мағына түгел қамтуы керек: ындыны кепкен - бейілі тоқ.

Антонимдік қатарлар негізгі қызметінде жұмсалыумен қатар, өздеріне қосалқы міндет те жүктейді. Ол - жай нәрсенің астарына қосалқы міндет те жүктейді», - дейді ғалым Б.Шалабай [4, 64 б].

Антоним сөздер мен фразеологизмдер арасында жалпы семантикалық және стильдік байланыс бар. Алайда лексикалық антонимдерге қарағанда фразеологиялық бірліктердің өзіндік

ерекшеліктерінен туындайтын өзгешеліктер кездеседі.

Антоним сөздер фразеологизм компоненттерінің бірін құрайды. Сондай-ақ, сөз де, фразеологизм де тұрақты тіркестің құрылымы мен құрамының тұрақтылығын сақтап тұрады.

Фразеологиялық антонимдерге қарағанда лексикалық бірліктер антонимдерге бай келеді. Олардың лексика-грамматикалық сипаты қазақ тіл білімінде жақсы зерттелген. Антонимдік қатарды құрайтындар алдымен сын есімдер, содан соң үстеулер, ал етістік, зат есімдер кейінгі орында.

Лексикалық антонимдерден фразеологиялық антонимдердің айырмашылықтары бар. Лексикалық антонимдер кейде сөздердің көп мағыналылығынан басқа да антоним жұп құрауы мүмкін. Қарсы мәнді фразеологизмдерде тұрақты тіркес ретінде мұндай құбылыс байқалмайды. Бір фразеологиялық мағынадағы бейнелілік басқа қарсы мәндегі фразеологиялық бейнелілікпен антоним құра алмайды.

Антоним сөздер фразеологизм құрамында қарсы мағыналық негізде айтылса, онда фразеологиялық антонимдер **бір құрылымды** болып келеді.

Мысалы:

Ыстық қанды - суық қанды, дүниеге келу - дүниеден кету, қолы ұзару - қолы қысқару, аты шықты — аты өшті, ашық мінез — тұйық мінез, әлі кірді — әлі кетті, бақ қонды — бағы тайды бір құрылымды антонимдер.

Ал антоним фразеологизмдер лексикалық құрылымы мен синтаксистік құрылысы жағынан ерекшеленіп тұрса, онда олар әр құрылымды.

Мысалы:

Ауылы аралас, қойы қоралас болу - ит пен мысықтай болу; Ит арқасы қиянда - таяқ тастам жерде; Әмпей-жәмпей болу - жүз жыртысу; Ит жеместі жесісу - ауыз жаласу

Фразеологиялық антонимдер көбінесе етістікті фразеологизмдер құрамында кездеседі.

Етістіктердің қарама-қарсы мәнде кездесуінен мысалы, *жанды - сөнді, түсті - көтерілді, кеңіді - тарылды т.б.* сияқты сөздерден эквивалентті антонимдер жасалады.

Шырағы жану - Шырағы сөну

Еңсесі түсу - Еңсесі көтерілу

Кейде қарама-қарсылық ұғымдарды әр түрлі фразеологиялық мағыналарды салыстыру арқылы байқауға болады. Мысалы, компоненттер жеке тұрып қарма-қарсы мәнде айтылмай-ақ, /басына ақ күн туу - қара күн туу дегендегі ақ - қара сияқты/ қарсы мәндегі ұғымды беретін тіркестер бар.

Мысалы:

Үлде мен бұлдеге орану - үрерге иті жоқ, сығарға биті жоқ; Аспан айналып жерге түскендей - сақылдаған сары аяз.

Қарсы мәнді фразеологизмдердің ерекшеліктеріне сәйкес оларды қарама-қарсылықты жуықтап көрсететін фразеологизмдер деп топтастырған жөн. Олар негізінен үнемі бір-біріне қарама-қарсы мағынада жұмсалмағандықтан пайда болады. Қарама-қарсылықтың бірде дәл, бірде жуықтап берілуі - оның берілу тәсілінде. Осыған байланысты қарама-қарсы фразеологизм жасаудың мынадай жолдарын көрсетеміз:

1) компоненттердің біреуі қарама-қарсы ұғымда айтылуы негізінде жасалады;

2) компоненттердің мағыналық жиынтығынан туындайтын қарама- қарсылық негізінде жасалады. Байқалатын ерекшеліктің бірі антонимдік құбылыс фразеологиялық тізбектерде жиі кездеседі, сонымен қатар қарама- қарсылық салмағы тең әрі дәл, ал бұл құбылыс фразеологиялық бірлік пен фразеологиялық тұтастықтарға тән, бірақ мағына тұтастығы берік болған сайын, антонимдік жұптың дәлдігі солғындайды.

Қорыта айтқанда қазақ тіліндегі фразеологизмдердің антонимдік ерекшеліктері контексте айқын көрінеді. Антоним фразеологизмдердің қолданылу сипатын кең және тар көлемдегі контекст ауқымынан айқындай аламыз. Көркем шығарма тілінде фразеологиялық антонимдердің жиі кездесуі, алдымен жазушы тілінің шеберлігін білдірсе, кейде кейіпкердің түрлі мінез- құлқын, қасиеттерін, дүниедегі түрлі құбылыстарды қарама-қарсы қоя отырып салыстыруда таптырмайтын көркемдік әдіс болып табылады. Контексте берілу ыңғайына қарай, антоним фразеологизмдер бір сөйлем ішінде кездесуі сияқты т.б. формаларда қолданылады. Сондай-ақ, жеке тұрғанда антонимдік жұп құрмайтын фразеологизмдердің контексте антоним ретінде жұмсалуды да кездеседі.

Әдебиет

1. Жумабекова А.К. Оппозитивный анализ антонимических единиц казахского и русского языка: филог. ғыл.док. диссертациялық жұмысы. - Алматы, 1995. - 161 б
2. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. - 800 б
3. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы мен фразеологиясы. -Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. - 264 б.
4. Шалабаев Б. Көркем проза тілі. - Алматы, 1994. -320 б.

**Совершенствование инвестиционной деятельности
предприятий на основе стратегии развития Нового Узбекистана**

Олимова Н.Х., к.э.н., профессор,
Абдумуталов Ш.Б., студент,
Ферганский государственный университет,
Фергана, Узбекистан

Abstract

The article discusses the priority areas for improving the investment activities of enterprises in the context of the implementation of the Development Strategy of the New Uzbekistan. Special attention is paid to current investment policy trends, measures to create a favorable business climate, as well as to increase the efficiency of using internal and external investments. Based on the research, proposals have been developed for further improvement of the regulatory framework and investment management mechanism, which contributes to strengthening the competitiveness of the national economy and the sustainable development of enterprises.

Túindeme

Maqalada jańa Ózbekstannyń damý strategiasyn iske asyrý aiasynda kásiporyndardyn investisialyq qyzmetin jetildirýdiń basym baǵyttary qarastyrylady. Investisialyq saiasattyń qazirgi zamanǵy úrdisterine, qolail iskerlik ahýal qurý jónindegi sharalarǵa, sondaı-aq ishki jáne syrtqy investisialardy paidalanýdyn tiimdiligin arttyrýǵa erekshe nazar aýdaryldy. Zertteý negizinde ulttyq ekonomikanyń básekege qabiletiligin nyǵaitýǵa jáne kásiporyndardyn turaqty damýyna yqpal etetin investisialardy basqarýdyn normativtik-quqyqtyq bazasy men tetigin odan ári jetildirý boıynsha usynystar ázirlendi.

Инвестиции играют непреложную роль в стимулировании и развитии промышленности, являясь надежным катализатором экономического роста и процветания. Они представляют собой финансовое топливо, которое позволяет предприятиям совершать технологические скачки, улучшать производственные процессы и расширять свой ассортимент.

Евразийский экономический союз (ЕАЭС) представляет собой интеграционный блок, включающий Армению, Беларусь, Казахстан, Киргизию и Россию. В целом, экспортный потенциал Узбекистана в рамках ЕАЭС зависит от его способности адаптироваться к интеграционному процессу, конкурентоспособности его продукции и услуг на рынке союза, а также от его стратегии внешнеэкономического сотрудничества с другими членами ЕАЭС (рис.1).

Рисунок 1. Экспортный потенциал ЕАЭС в Узбекистан [1].

Присоединение Узбекистана к Евразийскому экономическому союзу (ЕАЭС) может принести несколько выгод по инвестициям *однако, есть и вызовы, включая:*

- **Конкуренция:** Узбекистан будет сталкиваться с конкуренцией со стороны товаров и услуг из стран-членов ЕАЭС.
- **Необходимость адаптации:** Узбекистану может потребоваться адаптировать свои законы, нормы и стандарты к правилам и требованиям ЕАЭС.
- **Зависимость от других членов:** Участие в интеграционном процессе подразумевает определенную степень зависимости от решений и политики других членов ЕАЭС.
- **Риски внешнеполитических конфликтов:** Участие в интеграционном процессе может также подвергнуть Узбекистан рискам, связанным с внешнеполитическими конфликтами, в которые вовлечены другие члены ЕАЭС.

Важно отметить, что правительство Узбекистана активно содействует развитию этих отраслей через инвестиции, стимулирование предпринимательства и привлечение иностранных инвестиций. Это направлено на укрепление экономической стабильности и разнообразия в стране. На предприятиях с участием иностранного капитала работает 6% официально занятого в экономике населения, но доля этих предприятий в производстве составляет 15%, а доля инвестиций в основной капитал - 24%. [2].

В последние годы в рамках отраслевых программ были привлечены прямые иностранные инвестиции в размере 31 миллиарда долларов. В результате их освоения за минувшие 5 лет объем промышленного производства увеличился в 1,4 раза, а экспорта - в 1,5 раза. В целях обеспечения стабильных темпов роста экономики в ближайшие пять лет предстоит увеличить промышленность еще в 1,5 раза и довести экспорт до 30 миллиардов долларов. Для этого

необходимо 120 миллиардов долларов инвестиций, в том числе 70 миллиардов долларов иностранных инвестиций [3].

Инвестиции играют значительную роль в развитии промышленности в Узбекистане, как и в других странах. Важно рассмотреть несколько ключевых аспектов, связанных с ролью инвестиций в развитие промышленности в Узбекистане:

Стимулирование экономического роста: Инвестиции в промышленность способствуют увеличению производства и созданию рабочих мест, что в свою очередь способствует росту национальной экономики Узбекистана.

Развитие отраслей: Инвестиции в различные секторы промышленности, такие как текстильная, химическая, нефтеперерабатывающая, металлургическая и другие, способствуют их модернизации и росту производительности.

Инновации и технологическое развитие: Инвестиции часто сопровождаются внедрением новых технологий и методов производства. Поощрение инноваций способствует повышению конкурентоспособности отраслей и может способствовать более эффективному использованию ресурсов.

Привлечение иностранных инвестиций: Узбекистан активно работает над привлечением иностранных инвестиций, особенно в свете открытой инвестиционной политики.

Создание рабочих мест и улучшение уровня жизни: Инвестиции в промышленность могут создавать рабочие места для местных жителей и способствовать снижению уровня безработицы.

Устойчивое развитие: При привлечении инвестиций в промышленность также следует учитывать вопросы экологической и социальной ответственности [4].

Перспективные направления инновационных подходов в развитии инвестиционной деятельности промышленных предприятий в Узбекистане и совершенствование этой деятельности на основе стратегии развития Нового Узбекистана являются ключевыми аспектами для достижения устойчивого экономического роста и повышения конкурентоспособности страны на международной арене.

Совершенствование инвестиционной деятельности на основе стратегии развития Нового Узбекистана [5] предполагает комплексный подход, включающий улучшение делового климата, государственную поддержку и стимулы для инвесторов, а также развитие международного сотрудничества. Прозрачность нормативно-правовой базы, упрощение административных процедур и предоставление налоговых льгот и субсидий для инновационных проектов создают благоприятные условия для привлечения инвестиций и активизации экономической деятельности.

Интеграция инновационных подходов в инвестиционную деятельность промышленных предприятий и реализация стратегии

развития Нового Узбекистана способствуют созданию современной и конкурентоспособной промышленной базы. Эти усилия позволят Узбекистану не только адаптироваться к глобальным экономическим изменениям, но и занять достойное место в международной экономической системе, обеспечивая устойчивый рост и процветание нации.

Литературы

1. Якубова Э.Т. Межрегиональное сотрудничество регионов Узбекистана со странами ЕАЭС: текущее состояние и перспективы. – 2022. – №. 5. – С. 1180.

2. Каково место корпораций с иностранными инвестициями в экономике Узбекистана? <https://yuz.uz/news/ozbekiston-iqtisodiyotida-horijiyinvestitsiyalar-ishtirokidagi-korxonalarning-orni-qanday>

3. Определены приоритетные направления в сфере инвестиций и промышленности. <https://president.uz/ru/lists/view/5965>

4. Абрамова О. А. Инвестиции в промышленность как условие ее экономического роста. // Вестник ОГУ. 2023. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/investitsii-v-promyshlennost-kak-uslovie-ee-ekonomicheskogo-rosta> (дата обращения: 19.09.2023)

5. Указ Президента Республики Узбекистан. О мерах по реализации административных реформ Нового Узбекистана. От 21.12.2022 г. № УП-269, <https://lex.uz/docs/6324798>

УДК 808.2:801.541.2

Образное представление учебного материала

Шумейко Н.Е., к.ф.н., доцент,
Кызылординский университет «Болашақ»
г. Кызылорда

Резюме

Мақала оқу процесінде материалын бейнелеудің ролі ашылады. Көрнекіқұралдарды, ассоциацияларды және көрнекі модельдерді пайдалану ақпаратты игеруді жеңілдететіні, білімді берік және қолжетімді ететіні көрсетілген.

Abstract

The article reveals the role of visualizing educational material in the learning process. It is shown that the use of visual aids, associations, and visual models facilitates the assimilation of information, makes knowledge more solid and accessible.

Новые технологии обучения дают возможность каждому участнику образовательного процесса вводить элементы новизны и отличий не только через курсы по выбору, учебные планы и

образовательные программы, но, что важно, предполагает совершенствование методик преподавания, а в целом - разработку методологии как системы методов, формируя, таким образом, каркас инновационной педагогики.

Исходя из вышесказанного, важно в русле нашей темы выделить те ключевые моменты, которые определяют механизм перехода от общих принципов, характеризующих систему обучения, к частным её проявлениям на методическом уровне.

Новые технологии обучения в основе своей содержат, во-первых, такой потенциал, который приводит к необходимости алгоритмизировать процесс обучения.

Во-вторых, предполагают по возможности использование всех каналов, по которым информация поступает через органы чувств, а затем хранится и кодируется в мозгу – визуальный, аудиальный, кинестетический, вкусовой и обонятельный. Именно эта особенность для эффективного усвоения учебного материала является, на наш взгляд, определяющей, т.к. позволяет значительно расширить поле человеческого восприятия. Синтез вышеуказанных компонентов активизирует, ускоряет, а главное - закрепляет полученные знания, благодаря образному представлению учебного материала.

Методика преподавания русского языка выполняет в данное время социальный заказ – сформировать компетентную модель специалиста, владеющего не одним языком.

В центре внимания учителя – говорящий человек с возможностями его речевой деятельности, развитие которой зиждется на практической стороне обучения неродному языку, непременно включающей в себя такие обязательные компоненты, как сознательность + активность. Конечной целью обучения русскому языку как средству общения является – научить «уметь», научить владеть языком.

В связи с этим необходимо выяснить, что имеется в виду, когда говорят о «владении языком».

В американской лингвистике Хомским Н.[1], а затем Апресяном Ю.Д.[2] в советском языкознании осуществлена попытка дать определение, «расшифровать» понятие «владение языком», в котором прослеживался крайний «грамматизм» при одновременном игнорировании социальных, ситуативных, прагматических факторов.

Позже оппонентом вышеуказанных ученых выступил американский лингвист Хаймс Д. [3], мнение которого сводилось к тому, что «владеть языком», оперируя лишь грамматикой и словарем и не учитывать вопроса, в каких речевых условиях могут использоваться слова и грамматические конструкции, нельзя. Именно Хаймс Д. ввел понятие «коммуникативной компетенции», выдвигая мысль о том, что владеть грамматикой – это еще не владеть языком. Только грамматика во всей системе ее использования, в синтезе всех

компонентов коммуникативных событий (отношения между говорящими, место, цель высказывания и др.) ведет к «владению языком».

Хаймс Д. отмечал, что каждое высказывание должно просматриваться с двух точек зрения: грамматичности и ее приемлемости в данных условиях общения, в данной социальной среде. Таким образом, овладение языком как средством общения предполагает формирование коммуникативной компетенции, означающей способность правильно использовать язык в разнообразных ситуациях общения.

Понятие коммуникативной компетенции является центральным звеном названного лингвистического направления, термин «компетенция» был введен в научный обиход американским ученым Хомским Н., а последователями его учения были сформулированы главные признаки компетенции: а) умение реализовать речевое намерение, позволяющее установить контакт и взаимопонимание с другими людьми; б) знание структурных элементов языка и умение ими пользоваться в различных ситуациях общения; в) владение набором речеорганизующих формул, необходимых для общения[4].

Выделяются несколько уровней владения языком. Собственно *лингвистический* уровень владения языком заключается в освоении навыка перефразирования высказывания - способности строить и понимать разные по структуре, но тождественные по смыслу конструкции. Подобную способность варьировать речь Ю.Д.Апресян назвал «селективной способностью говорящего».

Следующий уровень владения языком назван *национально-культурным*. Существует неразрывная связь языка и культуры. Подчеркнем, что язык – предпосылка культуры, а не ее результат, поскольку только то, что выражено словами, становится культурным достоянием.

Когда ученик работает с текстом: слушает, читает, пересказывает – он знакомится с культурой его носителей. Фоновые знания не совпадают в языках. Сравните: носитель русского языка скажет: «улица Кунаева, 6», а англичанин - «6, Кунаева»; в анкете в пункте «национальность», житель СНГ укажет, например: «узбек, киргиз и т.д.», а житель США – «американец», хотя по своему рождению он может быть испанцем или англичанином.

Овладевая межкультурной коммуникацией, которую делят на вербальную (словесную) и невербальную (бессловесную), ученик учится общаться с теми, кто имеет другую культуру. Это значит, что он обладает социокультурной компетенцией – имеет знания о стране, ее культуре, обычаях, особенностях поведения, безэквивалентную лексику. Безэквивалентная лексика может быть представлена, например, в названиях:

- ♦ продуктов питания (например, щи, бешбармак, пицца и т.д.);

- ♦ игр (городки, лапта, байга, гольф);
- ♦ пословиц и поговорок («А Васька слушает, да ест»),

а также в невербальной коммуникации - этикете и особенностях поведения.

Учитывая то, что не все виды коммуникации основаны на речи, обучающийся языку нередко использует в дополнение к лингвистической коммуникации – жестовую. Жесты культурно обусловлены. В каждой стране они разные. Например, болгары заявляют о своем согласии, качая головой из стороны в сторону, т.е. движением, которым в Европе пользуются для выражения отрицания. Тибетцы выражают одобрение, высовывая язык, а улыбка - для жителя СНГ знак того, что ему приятно, а для западного менталитета означает – признак культурности.

Энциклопедический уровень владения языком включает знание «мира слова», - всего того, что стоит за словом – реалии и их связи: родо-видовые, причинно-следственные, временные, пространственные отношения.

Ситуативный уровень владения языком включает умения применять языковые знания сообразно с ситуацией: *социальная роль* говорящего и *социальная роль* слушающего; *отношения* между ними; *тон* общения (официальный, нейтральный, дружеский); *цель*; *средство* общения; *способ* общения (устный-письменный, контактный-дистантный); *место* общения.

Язык – это система знаков, с помощью которых происходит общение. Для этого ученик должен овладеть средствами языка, правилами, как этими средствами пользоваться. Говоря о средствах языка, необходимо говорить и о минимизации лексики, для носителя языка достаточно знать 1000 слов, а для иностранца 5000 слов – это база, которая дает возможность пользоваться языком без словаря.

Речь – есть способы формирования и формулирования мыслей в процессе общения. Обучая речи, преподаватель одновременно обучает общению, умению проявлять свои речевые навыки в реальной ситуации через речевые модели деятельности: «Как спросить?», «Как ответить?». Для этого отрабатываются речевые формулы по конкретным темам. Важно подчеркнуть, что навыки формируются только в упорном труде, который включает следующие этапы: подготовительный, языковой, речевой.

Признаками навыка являются: устойчивость, прочность, поддерживаемая тренировками, повторением; сознательность, которая проявляется в способности опереться на языковой опыт и извлечь из памяти. (психологи называют эту способность механизмом контроля и самокоррекции); способность к переносу речевых навыков в реальную ситуацию, практическое использование речевых моделей в общении: ученик правильно применяет усвоенные на занятии речевые фразы во внеаудиторной ситуации.

Концепция коммуникативного метода, теоретическое обоснование которого предложено Е.И.Пассовым и его учениками, заключается в том, что обучение строится адекватно процессу речевой коммуникации. Первоначально метод предназначался для обучения говорению. В настоящее время сфера его применения расширилась, и он используется для обучения языку во всех видах речевой деятельности: говорение, письмо, аудирование, чтение [5].

Говорение, письмо являются продуктивными (активными) типами речевой деятельности, а слушание, чтение – рецептивными (пассивными). В результате речевой деятельности формируются умения слушать, говорить, писать, читать, переводить. Если ученик знает и умеет пользоваться этими видами речевой деятельности, овладеет, речевой компетенцией, в определенной мере отражающей речевую культуру обучающегося.

Компетенция современного полиязычного специалиста основывается на слагаемых: лингвистическая компетентность, социокультурная компетентность, стратегическая компетентность и прагматическая (выход в общение):

Погружаться в обучающую среду позволяют, прежде всего, **мультимедийные** технологии с помощью средств изобразительной наглядности.

Буктрейлер, или визуализация знания особо актуальна. Система образования до недавнего времени строилась на развитии способностей логического мышления. Однако эмоционально-образное формирование личности, не развивалось. Но именно эмоциональный компонент в большей мере приводит к развитию индивидуальных способностей обучающегося, позволяя перейти на более качественный уровень, отвечая потребностям современного общества.

Использование видео в образовательном процессе выполняет эмотивную функцию (положительные эмоции, звук, краски, насыщенный информационный материал) значительно повышает мотив в обучении. Коммуникативная функция обучает. Образовательная функция расширяет кругозор. Кроме того, развивается память, мышление (логическое, креативное), воображение, которое зиждется на когнитивном образе (представлении об образе) и на оперативном образе (как сказать об этом).

Однако буктрейлер имеет выход в важный этап, без которого ценность новизны визуализации нейтрализуется.

Эффект погружения в обучающую среду и взаимодействовать с ней не наступает.

Диалогичность общения – это равноправие на уровне слова, в то время как времена безраздельного учительского монолога уходят в прошлое. Беседа позволяет осуществлять такую организацию речи,

при которой активны все ее участники. При этом выяснение разных точек зрения помогает найти истину, что ведет не только к углублению знаний, но, что важно, к формированию мировоззрения студентов по отношению к обсуждаемой проблеме, во время которой оттачивается умение интерпретировать полученную информацию (отделять главное от второстепенного, выделять важные детали).

В этом смысле **дискуссия** как форма проведения языкового занятия, как форма общения имеет преимущества перед другими формами: она позволяет организовать живое общение, вовлечь большинство учащихся в обсуждение вопроса, предполагает напряжение мысли, которое возникает в столкновении разных точек зрения, стимулирует речевую активность и самостоятельность суждений.

Кроме того, воспитывается культура речевого общения, формируется умение аргументировать: просто и понятно излагать свои мысли, доказать их. Умение слушать и слышать другого человека.

Оценка и обобщение изученных материалов, - компрессия, представление обобщенной информации в компактном виде, - наивысший результат обучений. Иными словами, - порождение собственного текста - вот та задача, которая стоит перед учащимися.

Модель специалиста XXI столетия - это умение производить информативный анализ и синтез, это коммуникативная потребность, с которой встречаются в процессе обучения и встретятся в дальнейшей практической деятельности.

Литература

1. Chomsky N. Cartesian Linguistics.- New York: Harper and Row, 1965.
2. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка.- М., 1974.
3. ХаймсД. Этнография речи (Новое в лингвистике. - Вып. VII. Социолингвистика. - М., 1975. - С. 42-95).
4. Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. М.:«Наука», 1989.
5. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению.- М.,1989.
6. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура.- М.: «Русский язык», 1990.
7. Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку (на материале русского языка как иностранного). М., 1989.
8. Кравченко А.И. Язык и стратификация/ Культурология.- М.: «Академический проект», 2000.- С.89-103.
9. Методика преподавания русского языка как иностранного/ Под.ред.А.Н.Щукина. - М.: «Русский язык»,2000.

**Қайым Мұхамедханов – Абайтанушы және Абай
мұраларының зерттелу аясы**

Жанбершиева Ұ.Н., ф.ғ.к., профессор,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Резюме

В статье рассматриваются вопросы Абаяведения, в том числе вклад ученого лауреата Государственной премии РК Кайыма Мухамедханулы и этапы становления, развития Абаяведения

Abstract

The article discusses the problem of Abay studies, the contribution of the scientist, laureate of the state prize of the Republic of Kazakhstan Kayum Mukhamedkhanuly and the stages of formation and development of Abay studies

Абайтану мәселесі – ұрпақтың дүниетанымын байытып, Абай ұлағаты арқылы ұлтымыздың сана-сезімін оятып, отаншыл азамат қалыптастыруда маңызы зор.

Абайдың әдеби мұрасының ұлттық сипаты, әлем өркениеті алыптарымен үндестігі, өзіндік даралығы, қара сөздің поэтикалық, психологиялық, философиялық, педагогикалық ерекшеліктерін жаңаша қалыптастыруды қажет етеді. Сондықтан абайтану арқылы біз қазақтың рухани мәдениетін, дүниетанымын, қоғамдық сананың қалыптасуын танимыз. Демек, қазақ даласының рухани мұрасы және оның қазіргі заман тарихымен сабақтастығын кеңінен танытады.

Абайтану мәселесі оған ғалым ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Қайым Мұхамедханұлының қосқан үлесі мен абайтанудың қалыптасуына, дамуындағы кезеңдеріне тоқталамыз.

Жалпы абайтануға зор үлес қосқан Мұхтар Омарханұлы Әуезов, Сәбит Мұқанов, Есмағамбет Самұратұлы Ысмайлов, Мекемтас Мырзахметов, Ханғали Жұмашұлы Сүйіншәлиев, Бауыржан Амангелдіұлы Ердембеков т.б. еңбектеріне сүйене отырып, абайтану мәселесінің зерттелуін 3 - кезеңге бөлуге болады.

1. Абайтанудың алғашқы кезеңі. XIX ғасырдың аяғы, XX ғасырдың басында қолжазба көшірмелердің тарауы. Бұл кезеңде Абай шығармалары жариялана бастады. Мекемтас Мырзахметов абайтану тарихын зерттеген еңбектерінде: «Дала уәлиаты» газетінде «Жаз», «Болыс болдым, мінекей», «Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат», «Аттың сыны», «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңдері жарияланғанын [1, 16-17 б.] айтып, осы деректерді жүйелеп, өз бағасын берген.

Абайтанушылар осы кезеңде Абайдың тұңғыш жинағын шығарды. Кәкітай Ысқақұлының Абай шығармаларының жинағы, 1910 жылы Самат Әбішұлының «Абай термесін» айтуға болады.

2.XX ғасыр басында Шәкәрім, Мағжан, Міржақып, Сұлтанмахмұттар абайтануға өз үлесін қосты. Абайтанудың жаңа белесі «Айқап», «Қазақ» газет-журналдарда Абайға арналған мақалаларда көрініс тапты. Сонымен қатар Абай өлеңдері орыс тіліне аударылып «Дала уәлияты» газетінде Алекторов жариялаған. «Жаз», «Лето», «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?», «Пожалейте меня», «Желсіз түнде жарық ай», «О любви» т.б.

3. Үшінші кезең бірнеше жылдарға бөлініп қарастырылған. 1918-1926, 1926-1940, 1940-1945 жылдар. Бұл кезеңде Әлихан Бөкейхановтың Абай Құнанбаевқа қазанама мақаласы, К.Ысқақов, А.Құнанбаев өмірі мақала, А.Байтұрсынов, М.Дулатов «Қазақ» газетінде мақала, М.Әуезов, Ж.Аймауытов «Абайдың өнері» (Екеу деп аталған). Абайтануға үлес қосқан С.Мұқанов, І.Жансүгіров, Б.Кенжебаев, Е.Ысмайлов, Қ.Жұмалиев, Х.Сүйіншәлиев, Т.Әлімқұлов, М.Мырзахметов, Қ.Мұхамедханов, Ж.Ысмағұлов, Қ.Салғарин т.с.с. зерттеуші ғалымдар қазақ әдебиеттану ғылымында Абайтанудың теориялық негізін қалыптастырған.

Академик С.Қирабаев «Абайтану ғылымының тарихынан» атты еңбегінде Абай өмірі мен ол өмір сүрген заман туралы тың деректерді дәстүр, әдіс туралы жаңа пікір айту керектігін: «Абайдың саяси-қоғамдық тарихи, философиялық көзқарасы, қазақ әдеби тілін ұстартудағы рөлін кең ашу алдағы күннің жалғасы беретін міндеттерінің қатарына жатады. Абай жайлы жаңа ұрпақтың сөзі керек»-деген болатын [2, 37 б.]. Сондықтан абайтану саласына баруда жаңа тың пікір айта отырып, Абай мұрасының санада танылуы бүгінде ғылыми зерттеу нысанына айналып отыр.

Қазірде абайтану қоғамдық ғылымдардың барлық саласында зерттеліп жатыр. Халқымыздың табиғи болмысына тән және дүниетанымының көрсеткіші болатын бұл сала өзіндік ерекшеліктерімен орын алады. Абайды ғылымда түсініп тану әрекеті көптен бері айтылып келе жатыр. 1914 жылы Абайға арналған алғашқы зерттеу Абайды еске алу «Алшархит» жинағында жазылды. Назипа Құлжанова бірінші рет Абай жөнінде 1914 жылы баяндама жасап, Абайтану керектігін айтқан болатын.

1945 жылы Абайдың 100 жылдық мерейтойы аталып, Е.Ысмайлов баяндама жасап, абайтануды бірнеше кезеңге бөліп қарауды ұсынады.

Ал 1964 жылдардан бастап абайтану тарихын зерттеген ғалым М.Мырзахметов абайтану тарихын үлкен екі кезеңге бөліп қарастырған. Абайтану тарихы соңғы жылдарда ғылыми айналым, тың деректермен толыға түсті, ғылыми ізденіс бағыттары да жаңаша серпін ала бастады.

1930 жылы М.Әуезов абайтану мәселесін көтерген, сол кезеңде бұл мәселеге белсене араласып, атсалысқан ғалымның бірі – Қайым Мұхамедханұлы болды.

Қайым Мұхамедханов – қазақ әдебиетінің абайтану мектебінің негізін қалаушылардың бірі, шәкәрімтанушы және Шәкәрім шығармаларын алғашқы насихаттаушы, әрі жарыққа шығарушы, мұхтартанушы ғалым. Сондай-ақ, Қайым Мұхамедханов әдебиеттану саласындағы көптеген мақалаларында қазақ әдебиетіндегі жаңа белесті айқындап, қазақ әдебиеті даму бағыттарын белгіледі. Ғалымның ғылыми еңбектерімен қатар ақындық, жазушы-драматургтік, аудармашылық таланты да ерекше көзге түседі. Ақын, аудармашы, қазақ әдебиеті тарихы мен теориясын терең білетін ғалым, Абай, Шәкәрім, Мұхтар шығармаларының білгір маманы, бір сөзбен айтсақ, нағыз энциклопедист.

Абайтану ғылымы дегенде еске алдымен Алаш, Мұхтар Әуезов және Қайым Мұхамедханов еске оралары анық. Осы үштаған бірін-бірі жалғастырып, толықтырып дамытқан.

Қ.Мұхамедханұлы – абайтану ғылымына бүкіл саналы ғұмырын арнаған ғалым. Әкесі Мұхамедхан Алаш көсемдерін жиып ірі басқосулар өткізіп тұрған. Қайым бала кезінде танымал тұлғалар Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, А.Байтұрсыновтарды өз үйінде көріп, зиялы тұлғалардан ғибрат алып ұлтшылдық көзқарасы қалыптасқан.

М.Әуезовке шәкірт болып, ғылым жолына түсуі абайтануға бет бұруға әкеледі. М.Әуезов тапсырмасымен Абай мұраларының жойылып кетпеуіне күш салған:

1. Абай сөзін бұрмаламауға;
2. Қолжазбалары, жеке тұтынған заттары, киімдерін 1930 жылы ел аралап жинап сақтаған;
3. Абай мен Құнанбай шежіресін жасап, естеліктер жазып, көне көз қариялардан жазып алады;
4. Өлеңдерінің текстологиясын жасап, түпнұсқаны сақтаған;
5. 1940 жылы Семейде 500 жәдігерден тұратын Абайдың тұңғыш мұражайын ашады;
6. «Абай» энциклопедиясы мен «Абай» журналын шығаруға ат салысқан;
7. Ғылым Академиясына Абай шығармаларын өткізген.

Ойымыз дәлелді болу үшін мысалдар келтіре кетейік, Абайдың 1909 жылы, 1925 жылы, 1954 жылы, 1959 жылы шыққан екі томдық жинағына текстологиялық талдау жасап, өлеңдердегі бұрмаланған сөздерді түпнұсқамен салыстырып жөндеген. 1086 сөзге түсінік беріп, текстологиялық өзгеріс енгізген. Мәселен, «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңіне мәтіндік түзетулер жасайды.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы әділетті.

Осы сөйлемдегі «әділетті» сөзін «ғаділетті» деп өзгертіп Абайдың құран сөзімен «ғаділетті» деп жазғанын түпнұсқаға сүйеніп дәлелдеген.

Сол сияқты «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» атты өлеңінің әр жылдардағы басылымдарында әртүрлі болып келуін салыстырып, 28жолдан 30жолдық нақтысын анықтаған.

«Кәрілікті жамандап өлім тілеп» деген жолдағы «кәрілікті» сөзін «елде кәрі» деген сөзбен жөндеген. Абайдың беймәлім болған 31 өлеңін тауып бастырған.

Қайым Мұхамедханұлының зерттеулерінде Абай шығармаларының қолжазбасы негізінде бұрынғы басылымдармен салыстыра тексергені анық байқалады. Қайым Мұхамедханұлының абайтанудағы басты бағытының бірі – текстология болса, ғалымның негізгі тұжырымдарын біз былайша пайымдаған болдық:

-Қайым Мұхамедханұлы Абай шығармаларына текстологиялық зерттеу жүргізіп, қолданылған сөздер мен сөз тіркестерін түпнұсқаға жақын нұсқасын анықтаған;

-Жіберілген кемшіліктер мен ағаттықтарды жөндеген;

-Орны жоқ шумақтар, түсіп қалған әріптер толықтырылған;

-Кейбір сөздер мен сөз тіркестеріне түсінік береді;

-Жаңадан жолдар қосып, толықтырылған, текстологиялық тұрғыдан зерттеген.

Мысалы:Мына өлең жолдарына назар салайық:

«Алланың өзі де рас, сөзі де рас,

Рас сөз еш уақытта жалған болмас.

Көп кітап келеді Алладан,оның тіпті,

Алланы танытуға сөз айырмас»-деп жырлаған. Өлеңді баспаға ұсынған редколлегия өлеңдегі бірнеше жолды алып тастаған. Осы катені Қайым Мұхамедханұлы қайта қосып,өлеңге түсінік берген.Абайдың соңғы шығармалар жинағында осылай толық басылған.Осындай мәтіндік талдау жасау арқылы Абай шығармаларының түпнұсқасы анықталған.

Қайым Мұхамедханұлы – Абай өлеңдерін зерттеу саласында елеулі еңбек еткен тұлға.Абайдың поэзиясы мен философиясын тереңінен түсінуін де Қайым Мұхамедханұлының зерттеулері Абайдың шығармашылық әлемнің күрделілігі мен тереңдігін ашуға мүмкіндік берді. Оның зерттеулерінде Абайдың қазақ әдебиеті мен мәдениетіне қосқан үлесі, оның әлеуметтік, философиялық көзқарастары мен өмірлік тәжірибесінің мәні айқындалған. Қайым Мұхамедханұлының еңбектерінде Абайдың шығармаларының мағынасы мен тарихи-әлеуметтік жағдайлар тұрғысынын талданып, оқырманға жаңа көзқарастар ұсынады.

Автор Абай өлеңдерін барынша ерекше етіп жеткізуге тырысқан.Сол өлеңдерінің ішіндегі ең өзектілігі мен ауқымдылығы кең өлеңдеріне баса назарға алады.

«Қан сонарда бүркітші шығады аңға» өлеңіндегі «Көре сала қалады қашқан түлкі»-деген жолдағы «көре сала» емес «көре тұра» деп жөндеген, яғни, Абайдың түпнұсқадағы мәтіне сүйенген: Абайдың ақындық мектебі туралы алғаш тұжырым жасаған да Қ.Мұхамедханұлы болды. Абай елінің тарихын, ақындық ортасын жақсы білетін ол ғылыми дерек жинап, Абай төңірегіндегі әрбір ақын туралы және Абайдың оларға әсері, ықпалы жайында айтып өткен.

Абайдың төңірегіндегі ақындарға берген үлгісі және қандай өнерпаздар болғанын нақтылаған.

Абайдың әдеби мектебін 2-ге бөліп қарастырады:

1. Ақын шәкірттері
2. Ақындық дәстүрді дамытушылар

Абайтанудың негізгі арналары болып табылатын Абайдың ақындық мектебін танытқан. Олардың құрамында: Көкбай, Кәкітай, Шәкәрім, Ақылбай, Мағауия, Әубәкір, Тұрағұл т.б. бар.

1940 жылдан бастап әдебиеттану ғылымында М.Әуезовтің кеңесімен «Абайдың ақындық мектебін» зерттеуді қолға алады да 1945 жылы алғаш мақала жазады.

Абайдың ақын шәкірттерін 4 топқа бөліп қарастырады.

1. Европа үлгісімен романтикалық дастандар жазғандар: Ақылбай, Мағауия Абайұлдары
2. Аударма, қара сөз жазған: Кәкітай, Тұрағұл
3. Өлең жазғандар: Көкбай, Әубәкір
4. Сатиралық өлең жазғандар.

1951 жылы толық материалдарды жинақтап, ғылымиландырып кандидаттық диссертация қорғайды.

Бұл үлкен дауға ұласып, үстем тап пен халық жауларын, ұлтшылдарды дәріптеген деп қысым жасап, Қайымды университеттен қуып, «Халық жауы» деп, тұтқындайды, 25 жылға соттайды. Сондағы таққан айыбы Абай шәкірттері Шәкәрімді ұлтшыл, «Алашорда» партиясының ақсақалы, бандит десе, Тұрағұлды совет қоғамына жат, жау кісі «Алашорда» партиясының өкілі, байлар тізімінде болған дейді.

Ал Нарманбет те «Алашорда» партиясының өкілі, сондықтан оларды қуаттап дәріптеу керек емес деп кінәлаған.

Түрмеде қаншама азапты өмір сүрсе де бұл тақырыптан бас тартпайды, ұстазы М.Әуезовты сатпайды. Түрмеден босанған соң осы тақырыпты қайта қорғап, ғылыми жүйеде жеткізіп берген.

Алаш қайраткерлерінің дәстүрін сақтап, абайтанудағы басты бағыттарын ұстаған Қайым Мұхамедханұлы:

-Қазақ әдебиетінің тарихы мен Абай мұраларын тоғыстыра зерттеген;

- Әдеби мұраны мәтіндік тұрғыдан байыптаған;
- Абай өлеңдерін түпнұсқамен текстологиялық жүйелеген;
- Абайдың ақындық, әдеби мектебін орнықтырған;

-Тұлғатану бойынша Абайдың ақын шәкірттеріне ғылыми негіздеме жасаған;

-«Абай» журналы мен «Абай» энциклопедиясын шығарып, «Абай» мұражайын жабдықтап, басшылық жасаған,тың деректерді ғылыми негіздеген;

-Алаш қайраткерлері мен Абайтанудан дәріс оқып,нақты деректерді ғылыми айналымға қосқан;

Қазақ әдебиетінің тарихы мен абайтанудың басты бағыттарын зерттеудегі ғылыми еңбегі оны ғылым талабына сай игеруін үлкен мектеп санаймыз.

Абайтануға қосқан үлесі қай қырынан алсақ та,әдеби мұраны жинау,сақтауда дәріснамалық негізде зерттеу бағытын ұстанғаны байқалады.

Абай – қазақтың ақыл-ойының айнасы. Әлем өркениетінде құнды мұра болып есептелетін Абай шығармаларын таныту ең алдымен оның заманы мен қазақты таныту болып отыр. Қайым Мұхамедханұлы абайтанушыларға әлі талай ғылыми бағдар болары сөзсіз.

Әдебиет

1. Мырзахметов М. Абайтану тарихынан. - Алматы: Ана тілі, 1994. -192б.

2. Қирабаев С. Қазіргі абай танудың өзекті мәселелері. - Алматы: Ғылым, 2002. -274б.

3. Мұхамедханұлы Қ. Абай – қазақ әдебиетінің классигі зерттеу. - Алматы: Ғылым, 1995. -240б.

4. Мұхамедхан Д. Ұстаз бен шәкірт. - Алматы: Курсив, 2023. - 336б.

5. Әуезов М.А. Құнанбаев. - Алматы: Ғылым, 1976.

6. Мұхамеджанұлы Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 10-том - Алматы: 2005. Алаш, 2005. -320б.

The Impact of Cultural Adaptation Programs on the Effectiveness of Intercultural Interaction in International Companies

Islyam A.,
Narxoz University
(Almaty city)

Резюме

В наше время, когда глобализация стала важной частью экономического развития, всё больше международных компаний нуждаются в эффективном межкультурном взаимодействии среди своих разных сотрудников. Программы культурной адаптации - это один из самых важных инструментов, который можно использовать для улучшения взаимодействия между работниками внутри организации. В этой статье рассматривается влияние таких программ на развитие межкультурной коммуникации, адаптации и удовлетворённости работой.

Abstract

Nowadays, when globalization has become an essential part of economic development, more international companies need an effective intercultural interaction among their diverse workers. Cultural adaption programs are one of the most important techniques that can be used to improve the intercultural interactions that occur between employees of an organization. An investigation on the effects of such programs on the enhancement of intercultural communication, adaptation, and job satisfaction is presented in this article.

Currently, in the context of globalization, international companies are faced with the need to effectively manage a multicultural team. Although the interaction of employees with different cultural backgrounds promotes innovation, it also brings some difficulties, such as conflicts, misunderstandings and stress. One of the key tools in overcoming these difficulties are cultural communication programs that are aimed to adapting foreign employees to a new work environment.

The relevance of the topic is confirmed by many studies that focus on the impact of cultural adaptation on such indicators as engagement, job satisfaction and turnover [1, p.306; 2, p.930; 3, p.331].

A person who finds himself in a new and unfamiliar environment goes through all four stages of “culture shock”: honeymoon, crisis, recovery and adjustment [4, p.142]. But as researchers [5] note, culture shock is not something negative, because it encourages people to develop adaptive strategies and stimulates personal growth. Successful cross-cultural adaptation includes not only knowledge of culture and language, but also the ability to be flexible, the ability to build trusting relationships

with others [6]. However, nowadays, this model has been expanded by other scientific literature, emphasizing that cultural adaptation depends not only on the external environment, but also on a person's character traits. This includes cultural intelligence (CQ) [7], intercultural competence [5] and practices used in business to smoothen employee adaptation [8]. The cultural context of employees should also not be forgotten. Three main theories are used in this case: Hofstede, Trompenaars and Hall [5]. These theories show that representatives of different cultures perceive interactions with others differently. This may be their attitude to hierarchy, the degree of individualism and collectivism. Such differences can affect the behaviour of employees and their interactions in a team. Therefore, when working in an international company, you need to take into account the cultural context of employees, and based on this, build training and adaptation programs.

As defined by researcher [9], intercultural communication is communication between representatives of different cultural traditions whose communicative norms may differ significantly. It is not only the transfer of information between representatives of different cultures, but also the building of mutual understanding and respect [10]. Research shows that preparation for intercultural sensitivity and communication is very important, because insufficient preparation can lead to mistrust and misunderstanding [11, 12]. However, communication barriers are also present in virtual teams, where non-verbal cues are absent, thus distorting the perception of information [13].

A variety of literature suggests different options in cultural adaptation programs. Researchers [14,15] suggest trainings on cultural differences, norms of behaviour, and business etiquette. Other researchers [16, 17] in their studies suggest mentoring programs, where local employees mentor new foreign colleagues. Language and communication trainings also have a positive effect on adaptation and intercultural communication [18]. In addition to the above practices, there is psychological support for the employee and assistance in adaptation not only for the employee but also for his family [6,19] and events where employees from different cultures can interact with each other in an active form, such as corporate holidays or workshops [20].

Experience shows that employees who have undergone adaptation programs demonstrate higher levels of job satisfaction [21], improved communication skills [2,22], lower levels of stress and burnout [3], stress resilience [23,24] and employees have a greater desire to stay in such a supportive company [19].

As noted by researchers [25, 26] the presence of an adaptation program in organizations increases the level of employee loyalty and reduces the level of turnover in the company.

Although much has been written about cultural adaptation in international companies, there are still gaps.

First, most studies look only at individual adaptation methods, such as intercultural communication training or mentoring. But there are almost no studies on programs that combine all of this: mentors, language learning, psychological support, and assistance to employees' families.

Second, many studies are devoted to Western companies and developed countries. But little is written about countries with developed economies and their own special culture, although the difference in values, attitudes toward management, and communication methods there can be much greater.

Third, it is often said that adaptation programs increase job satisfaction and help retain employees, but almost no study is made of how such programs affect the quality of communication between people in international teams. There is little data on what will happen if both foreigners and local workers participate in such programs.

An analysis of scientific articles shows that cultural adaptation programs help improve communication between employees from different countries in international companies. These programs affect how a person gets used to a new culture and the overall environment in the organization, making work more harmonious and understandable for everyone.

Cultural adaptation helps an employee feel more confident and be part of a new environment. A study by researchers [6] shows that if people are helped with communication and taught about cultural differences, they feel less lonely and tired. Author of the research [3] also confirms that in South Korea, those who underwent adaptation were more interested in their work and satisfied with it.

The psychological state of employees greatly depends on whether they feel supported. Researchers [19, 27] write that when a company helps with adaptation - for example, with housing, family, or through mentors - people communicate better and cope more easily with the stress of a new culture.

Cross-cultural communication is not only about how an individual perceives others, but also how the entire team works together. Researches [2, 28] suggest that onboarding programs help people trust each other more, find common ground, and give better feedback in teams with people from different countries.

One example from Sweden [12] showed that after a series of sessions on cultural differences, the team began to argue less and work more harmoniously. A similar situation was observed in the UAE [16], where a mentoring program for new employees from other countries helped to establish good cooperation between local and expatriate workers.

One of the most useful ways to help a newcomer adapt is mentoring. A study [17] suggests that if an employee has a "cultural mentor", he or she gets used to the new job faster, learns the unwritten rules, and is less nervous. This is especially important in countries where respect for

superiors is important, and where it is often more important to understand informal rules than official ones [29, 30].

Cultural adaptation programs are important not only for newcomers, but also for the entire company. In studies [1, 31] it says that those companies that often conduct such programs and train employees become more open and flexible. This makes them more attractive to people from all over the world who are looking for a good place to work.

It is very important that not only newcomers but also local employees participate in the adaptation. Author of a study [32] says that when both parties try to understand each other's culture, it helps to avoid the division into "us" and "them" and create a respectful and friendly working atmosphere.

Based on the analysis of academic sources, we can identify the key elements of a successful cultural adaptation program in international companies.

A comprehensive approach is needed for successful adaptation. This means that it is important not only to conduct training on cultural differences, business behaviour, and communication rules [14, 15], but also to launch mentoring programs where experienced employees (local or also visiting) help newcomers [16, 17]. It is also important to support not only the employee himself, but also his family, especially if the country is very different in culture [3, 6]. Events such as team building, evenings of different cultures, and communication clubs work well [12, 20].

Cultural adaptation is not just a one-time event, but an important and thoughtful process that determines how well employees will work in an international company. The research shows that good adaptation programs help people communicate better, worry less, argue less, be more satisfied with their work, and stay with the company longer. Such programs improve the overall atmosphere in the company and make it more attractive to new employees.

Today, when many companies employ people from different countries, investing in cultural adaptation is an investment in the future and success of the business.

Companies that take the adaptation of their employees seriously receive a big advantage: it is easier for them to understand different cultures, enter new markets, and create teams where everyone respects each other and knows how to work together.

References

1. Stacho Z., Stachová K., Hudáková M., Stasiak-Betlejewska R. Employee adaptation as key activity in human resource management upon implementing and maintaining desired organisational culture//Serbian Journal of Management. - 2017. - Vol. 12, No. 2. - P. 305-315.
2. Gajda J. Professional adaptation of new employees to the organization// *CzOTO*. - 2019. - Vol. 1, Issue 1. - P. 929-938.

3. Froese F.J., Peltokorpi V., Ko K.A. The influence of intercultural communication on cross-cultural adjustment and work attitudes: Foreign workers in South Korea // *International Journal of Intercultural Relations*. - 2012. - Vol. 36. - P. 331-342.
4. Kaniki R.L., Kaniki H.L. Exploring the role of the Student Affairs Office in enhancing the cultural and social experiences of international students in China // *Journal of Student Affairs in Africa*. - 2021. - Vol. 9, No. 2. - P. 139-152.
5. Ting-Toomey S., Chung L.C. Understanding intercultural communication. - 2nd ed. - New York: Oxford University Press, 2012. - 326 p.
6. Kim Y.S., Koh Y.H. Adaptive personality, communication patterns and psychological health: A cross-cultural adaptation study of Korean expatriates in Indonesia // *Intercultural Communication Studies*. - 2013. - Vol. 22, No. 2. - P. 20-34.
7. Yeke S., Semerciöz F. Relationships between personality traits, cultural intelligence and intercultural communication competence // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. - 2016. - Vol. 235. - P. 313-319.
8. Szkudlarek B., Osland J.S., Nardon L., Zander L. Communication and culture in international business – moving the field forward // *Journal of World Business*. - 2020. - Vol. 55. - Article 101126.
9. Allwood J. Intercultural communication // Allwood J. (ed.) *Tvärkulturell kommunikation. Papers in Anthropological Linguistics*. - Göteborg: University of Göteborg, Dept. of Linguistics, 1985. - No. 12.
10. Shahid D. Importance of intercultural communication in an organization // *Journal of Business and Management Studies*. - 2020. - Vol. 2, No. 3. - P. 1-6.
11. Thomas D.C., Ravlin E.C. Responses of employees to cultural adaptation by a foreign manager // *Journal of Applied Psychology*. - 1995. - Vol. 80, No. 1. - P. 133-146.
12. Farah D., Vuniqi V. Language proficiency and cross-cultural adaptation as part of cross-cultural communication competence: A study of an ethnically diverse team in a multinational company in Sweden: Master's Thesis in Business Administration. - Jönköping: Jönköping International Business School, Jönköping University, 2012. - 87 p.
13. Yamada R. The impact of cross-cultural communication on organizational citizenship behaviour in global virtual teams: Master's Thesis in Economics and Business Administration. - Aalto: Aalto University School of Business, 2023. - 86 p.
14. Sahadevan P., Sumangala M. Effective cross-cultural communication for international business // *Shanlax International Journal of Management*. - 2021. - Vol. 8, No. 4. - P. 24-33.

15. Holmes P. Intercultural communication in the global workplace: Critical approaches // *The International Encyclopedia of Intercultural Communication*. - 2017. - P. 1-16.
16. Kokt D., Dreyer T.F. Expatriate mentoring: The case of a multinational corporation in Abu Dhabi // *SA Journal of Human Resource Management*. - 2018. - Vol. 16. - Article No. 974.
17. Hansen Z.N.L., Rasmussen L.B. Mentorship of expatriates in transnational companies // *Journal of Global Mobility: The Home of Expatriate Management Research*. - 2016. - Vol. 4, No. 2. - P. 176-201.
18. Yaylaci Y., Islam A. Teaching across cultures: Considerations for international language teachers in Kazakhstan // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. - 2013. - Vol. 103. - P. 900-911.
19. Tsang S., Nguyen T.V.T. Sociocultural adaptation and job satisfaction as mediators between cultural competence and intention to stay among Vietnamese workers in Taiwan // *Humanities and Social Sciences Communications*. - 2023. - Vol. 10, No. 1. - Article No. 97.
20. Lahti M., Valo M. Intercultural workplace communication // *Oxford Research Encyclopedia of Communication*. - Oxford: Oxford University Press, 2016.
21. Sabuhari R., Sudiro A., Irawanto D.W., Rahayu M. The effects of human resource flexibility, employee competency, organizational culture adaptation and job satisfaction on employee performance // *Management Science Letters*. - 2020. - Vol. 10, No. 8. - P. 1777-1786.
22. Čuhlová R. Intercultural adaptation process and its determinants // *International Journal of Economics, Finance and Management Sciences*. - 2019. - Vol. 7, No. 6. - P. 215-220.
23. Raiyan M.S., Hasan A. Exploring the multicultural working environment and cultural adaptation: Case Company X: Bachelor's Thesis. - Theseus, 2023.
24. Valenzuela C. Intercultural organizational communication and international employee engagement: How prepared are Finnish organizations for culturally diverse workforce?: Bachelor's Thesis. - Theseus, 2020.
25. Tomasiewicz A., Jakubczak A., Gotowska M. Employee adaptation in a socially responsible organization // *Scientific Papers of Silesian University of Technology. Organization and Management Series*. - 2024. - No. 194. - P. 555-579.
26. Washington M.C., Okoro E.A., Thomas O. Intercultural communication in global business: An analysis of benefits and challenges // *International Business & Economics Research Journal (IBER)*. - 2012. - Vol. 11, No. 2. - P. 217-224.
27. Shi L., Wang L. The culture shock and cross-cultural adaptation of Chinese expatriates in international business contexts // *International Business Research*. - 2013. - Vol. 7, No. 1. - P. 23-33.

28. Nekoranec J., Nagyová L. Adaptation of employees in the organization and its importance in terms of human resource management // *Revista Academiei Fortelor Terestre*. - 2014. - Vol. 17, No. 1. - P. 132-139.

29. Zhussupova R.F., Kosherova K.K., Dauletova N.M., Dyachenko O.V., Tolegen A., Dyke G.J. Implementing the cultural dimensions proposed by Gerard Hofstede for intercultural multilingual communication // *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*. - 2019. - No. 1(377). - P. 94-103.

30. Tongxin Y., Khalid N., Ahmad A. National culture and entrepreneurship: The experience of Kazakhstan and China // *Central Asian Economic Review*. - 2020. - No. 3. - P. 48-66.

31. Jakubiak M., Kondas M. Employees' adaptation as a critical element of human resources management - a case study // *Scientific Quarterly "Organization and Management"*. - 2017. - No. 4(40). - P. 57-66.

32. Akizhanova D. Intercultural communication: Business negotiations in Kazakhstan // *Proceedings of the International Conference on Advanced Computer Science and Electronics Information (ICACSEI 2013)*. - 2013. - P. 488-491.

ӘОЖ. 378.016:94(100)(043.3)

**Тарих пәнін оқытуда заманауи әдістер мен
технологиялардың тиімділігі**

Акбенбетова Г.С., аға оқытушы,
Кәсіби даму институты, Қызылорда қ.,
Кеніштайқызы Г., аға оқытушы,
гуманитарлық ғылымдар магистрі,
Кәсіби даму институты, Алматы қ.,

Резюме

Статья посвящена использованию современных методов и технологий в преподавании истории способствует совместному поиску решений между учителем и учеником. В процессе работы с текстами у учащихся развиваются навыки мышления и исследовательской деятельности: формулирование вопросов, анализ источников, сравнение точек зрения, выдвижение гипотез, формирование выводов и аргументированное выражение своей позиции в устной и письменной форме.

Abstract

The article is devoted of modern methods and technologies in teaching history encourages collaborative problem-solving between teacher and student. While working with texts, students develop thinking and research skills such as formulating questions, analyzing sources, comparing

perspectives, making hypotheses, drawing conclusions, and clearly expressing their position both orally and in writing.

Тарих пәні ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды дарыту, зерттеушілік, ойлау, коммуникативті дағдыларды дамытуға, өткеннен сабақ алуға, болашаққа айқын қадам жасауға бағыттайды, тәрбиелейді. ХХІ ғасыр ғылым мен технологияның үздіксіз даму кезеңі. Күнделікті өмірімізге жасанды интеллект енуде. Осы уақытта білім алушыларды заманауи әдістер мен технологияларды сәтті қолданып, білімге бағыттай аламыз.

Қазақстан PISA зерттеуіне 2009 жылдан бері алты рет қатысып келеді. Бұл зерттеу үш жыл сайын өткізіледі және әр циклде белгілі бір салаға басымдық беріледі. PISA-2025 бағдарламасында негізгі назар жаратылыстану сауаттылығына аударылды.

Сонымен қатар, әр циклге қосымша инновациялық бағыт енгізіледі. PISA-2025 бағдарламасы үшін бұл «цифрлық әлемде білім алу» (learning in digital world) бағыты болып табылады. Бұл бағыт аясында оқушылардың мектепте және оның сыртында цифрлық құралдарды (мысалы, браузерлер, онлайн-курстар, виртуалды зертханалар және т.б.) пайдалану арқылы өз бетінше білім алуға дайындығы бағаланады.

Білім алушылар PISA талабы бойынша оқу сауаттылығынан да бағаланады. PISA бағдарламасының оқу сауаттылығы деңгейлері оқушылардың мәтіндерді түсіну және талдау қабілетін бағалауға бағытталған. Тарих пәні бойынша оқу сауаттылығын дамытуға арналған оқу-әдістемелік құрастыруда PISA-ның оқу сауаттылығы деңгейлерін пайдалану – оқушылардың тарихи мәтіндер мен деректерді түсіну, бағалау, және оларды талдау қабілеттерін жетілдірудің тиімді жолы [1.7 б.].

Осы оқу сауаттылығы білімді функционалдық және шығармашылықпен қолдану, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану, мәтін талдау, топпен және өз бетінше жеке жұмыс істей білу, мәселелерді шешу және шешім қабылдау сияқты кең ауқымды дағдыларын дамытуға негіз болады [2, 13 б.].

Оның мысалын келтірсек, *Тарихи мәтіндерді зерттеу*.

Әр деңгейдегі мәтіндер оқушыларға сәйкес күрделілікпен беріледі, мәтіндерді талқылау арқылы оқушылардың тарихи ойлау қабілеті артады.

Дереккөздермен жұмыс. Әр деңгейге сәйкес дереккөздерді талдау арқылы дереккөздердің мазмұнын, сапасын, және мәнін түсіну қабілеті дамиды.

Топтық жұмыс және пікірталас. Тарихи оқиғаларды топта талқылау арқылы оқушылар өз ойларын ашық айтуға және сыни тұрғыдан ойлауға үйренеді.

Проблемалық жағдаяттық оқыту. Білім алушыларды оқу үдерісіне тарту және олардың шығармашылық ойлау деңгейін жетілдірудің тиімді тәсілдерінің бірі – сабақта проблемалық жағдай туындату, оның мүмкін шешімдерін іздеу және оңтайлы жауабын табу болып табылады. Оқушылар салыстыру, талдау, сәйкестендіру, жіктеу, бағалау, қорытындылау сияқты ойлау сатыларынан өтіп, білімді жаттанды немесе қайталау арқылы емес, шығармашылық жолмен игеруге мүмкіндік алады.

Халықаралық стандартта PISA-ның оқу сауаттылығы бойынша 15 жастағы білім алушылар осылай бағалаудан өтеді. Тарих пәнінде білім алушылар мәтінмен дұрыс жұмыс жасай алуы тиіс. Бұл мәтін талапқа сай, Б.Блум таксономиясына негізделіп, жас ерекшелігін, қызығушылығын ескеріп, беріледі (Кесте 1).

Кесте 1. Тарих пәнін оқытуда заманауи әдістер мен технологиялардың тиімділігі

1-деңгей	Мәтінді тану және қарапайым ақпаратты табу
2-деңгей	Ақпаратты табу және оны қолдану
3-деңгей	Ақпаратты салыстыру және түсіндіру
4-деңгей	Ақпаратты талдау және негізделген қорытынды жасау
5-деңгей	Кешенді түсіндіру және өз ой-пікірін негіздеу
6-деңгей	Сыни талдау және өзіндік зерттеу жасау

Бүгінгі күні біз мектеп мұғалімдерімен курс барысында, курстан кейін қолдауда өзара ынтымақтастықта жұмыс жүргіземіз. Білім беру стандартын негізге алып, пәннің академиялық ерекшелігін ескеріп, мәтіндік тапсырмаларды беруді үйретеміз.

Бұндай тапсырмаларды жасанды интеллект <https://gamma.app/>, <https://padlet.com/> тақталарында жасатуға, ұсынуға болады. Бұл технологияларды қолдану барысында уақытты үнемдейді, тапсырманың бірнеше нұсқасын жасауға болады. Сонымен қатар ақпараттарға талдау жасайды.

PISA-ның оқу сауаттылығы бойынша тапсырмалары ашық дереккөзден алынады. Мектеп оқулығынан тапсырмалар келтірілмейді. Білім алушылардың теорияда алған білімдерін өмірде қолдана алуына басымдық береді. Осыған байланысты барлық қазақ жазушыларының еңбектері жинақталған арнайы сайт бар. <https://briefly.ru/cultures/kazakh/> (сурет 1).

Сайтпен оқу сауаттылығын дамытуға арналған тапсырмалар
<https://briefly.ru/cultures/kazakh/> Қазақ тілі мұғаліміне арналған:

1. Мәтінді салыстырмалы талдау
 Тапсырма: Сайтта ұсынылған екі әңгімені тандаңыз (мысалы, Әуезовтің «Жетім» және Мұсағалиевтің «Ақина»). Оларды келесі критерийлер бойынша салыстырыңыз: Тақырып және негізгі идеялар. Кейіпкерлер және олардың дамуы. Жазу стилі мен тілі.
 Мақсаты: Талдау, сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамыту.

3. Кейіпкерлерді талқылау
 Тапсырма: Әңгімелердегі кейіпкерлер туралы пікірталас ұйымдастыру. Кел келген мәтіннен бір кейіпкерді тандап, оның мотивациясын, іс-әрекетін, сюжетте әсерін талқылаңыз. Мысалы: «Әжем мен еміш және дәрігер» әже немересінің өміріне қалай әсер етеді?
 Мақсаты: Аргументтеу дағдыларын және өз ойын жеткізе білу дағдыларын дамыту.

5. Жағдайлық зерттеулер
 Тапсырма: Әңгімелерде көтерілген тақырыптардың бірін зерттеңіз (мысалы, отбасылық құндылықтар, дәстүрлер немесе әлеуметтік мәселелер). Бұл тақырыптың қазақ мәдениетіне қалай көрінсін тапқаны туралы шағын презентация дайындаңыз.
 Мақсаты: Зерттеу дағдыларын және ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын дамыту.

Қазақская литература
 Мұхтар Ауэзов 1897–1961
 Сакен Жұнусов 1934–2006

2. Түпнұсқаға құру
 Тапсырма: Бір әңгімеге қысқаша мазмұндама жазу (мысалы, Сакен Жұнусовтың «Әжем мен еміш және дәрігер»). Негізгі оқиғаларды, кейіпкерлерді және қорытындыларды қосыңыз.
 Мақсаты: Мәтінді негізгі нәрсінен бөліп көрсетуге және өз ойларын тұжырымдауға үйрету.

4. Шығармашылық, креативті хат жазу
 Тапсырма: Әңгімелердің біріне балама аяқтауын жаз. Оқиғалардың нәтижесін қалай өзгертер едіңіз? Талдауыңызды негіздеңіз.
 Мақсаты: Шығармашылық ойлау мен қиялды нығайтады.

Сурет 1. Тарих пәнін оқытуда заманауи әдістер мен технологиялардың тиімділігі

Бұл сайтта қандай шығармалар бар, авторы кім, шығарманың жалпы мазмұны қандай барлығы көрсетілген. Қазақ, орыс, ағылшын тілінде іздеу жасап, өзіңізге қажеті бойынша тапсырма жасауға болады.

Осы PISA-ның оқу сауаттылығы бойынша қолданылатын ChatGPT мен қатар perplexity.ai жасанды интеллект бар. Бұл жасанды интеллекттің ChatGPT-ден айырмашылығы 2000 жылдан бері қарай іздеу, сұралған ақпараттардың барлығын шығарып береді.

Тарих пәнін оқытуда заманауи әдістер мен технологиялардың тиімділігіне тоқталсақ, мұғалім білім алушымен бірге көп ізденіп, ортақ шешім табуға ұмтылады. Мәтінмен жұмыс жасау барысында, білім алушылардың ойлау дағдысы дамиды. Зерттеу сұрақтарын құрастыру, деректерді талдау, әртүрлі көзқарастарды салыстыру, өз болжамдарын ұсыну, нәтижелер мен қорытындылар шығару, өзінің ұстанымын белгілеу, өз ойын ауызша және жазбаша түрде анық және сауатты жеткізе білу сияқты зерттеу жүргізу дағдыларын қалыптастырады және дамытады.

Заманауи әдістер мен технологияларды дұрыс қолданып, түпнұсқалығы, әртүрлілігі, күрделілігі, қызығушылықтары, жас ерекшелігін ескеріп, мәтін тандайды. Оқу дағдыларын анықтауға, ақпаратты табуға, мәтінді түсіндіруге, бағалауға тапсырмалар құрастырады. Ашық және жабық сұрақтар беріледі.

«Баланың өзін еңбектендіріп, бірлестіріп, өз бетімен білім тапқандай қылса», «жұмыстайтын материалдар даяр түрінде емес, балалар тәжірибе қылып, зерттеп, өз бетімен шешкендей, тұрмыс жұмбақ түрінде берілсе» оқудың анағұрлым тиімді болатынын естен шығармаған дұрыс», - деп Жүсіпбек Аймауытов айтқандай, барлық мүмкіндікті білім алушымен жұмыстың тиімділігіне бағыттағанымыз дұрыс шешім болар еді [3, 29 б.].

Тарих пәнін оқу арқылы білім алушылар өз түсінігін кеңейте отырып, өзінің оқуы үшін жауапты болуға үйренеді. Білім алушылар өзіндік көзқарасы мен пайымдауын қалыптастырып, дамытуға, мұқият зерделеуге және өз ойын сенімді айта білуге дағдыланады.

Әдебиет

1. Оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыруға арналған әдістемелік нұсқаулық. Нұр-Сұлтан: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, «Білім беру бағдарламалары орталығы» филиалы, 2020. – 56 б.

2. Мұғалімге арналған нұсқаулық, Нұр-Сұлтан: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, «Білім беру бағдарламалары орталығы» филиалы, 2016. – 60 б.

3. Аймауытұлы Ж. Комплекспен оқыту жолдары (Мұғалімдерге, қайталама курстарға, тәрбие техникумдарына көмек). Қазақ баспасы, 1929.– 150б.

ӘӨЖ 94(574.3)

Тәуке хан тұсындағы «Жеті жарғының» мазмұны мен тарихи рөлі

Анарбекова Н.Ә., тарих пәнінің мұғалімі,
педагог модератор
КММ №149 ЖББ мектеп,
Алматы қаласы

Резюме

В этой статье рассматривается историческая роль «Жети жаргы» – важнейшего правового документа, принятого в эпоху Тауке-хана, в формировании правовой системы и социальной стабильности Казахстана. Особое внимание уделено его влиянию на политическую устойчивость, социальную справедливость и правовые нормы, которые служили основой для объединения различных казахских племен и укрепления единства народа.

Abstract

This article examines the historical role of the «Zheti Zhargy» – a crucial legal document adopted during the reign of Tauke Khan, in shaping the legal system and social stability of Kazakhstan. Special attention is given to its impact on political stability, social justice, and legal norms, which served as the foundation for uniting various Kazakh tribes and strengthening the unity of the people.

Қазақстан тарихындағы ең маңызды құқықтық құжаттардың бірі – Тәуке хан тұсында қабылданған «Жеті жарғы» болды. Бұл заңдар

жиынтығы қазақ қоғамының құқықтық жүйесін реттеуде маңызды рөл атқарып, ел ішінде тәртіп пен әділдікті сақтауға ықпал етті. Тәуке ханның билік құрған кезеңі XVII ғасырдың соңында және XVIII ғасырдың басында қазақ хандығының ішкі және сыртқы жағдайлары үшін ерекше маңызды болды. «Жеті жарғының» мазмұны мен оның тарихи рөлі туралы зерттеулер бүгінгі күнге дейін өзекті.

«Жеті жарғы» қазақтың құқықтық жүйесінің негізгі тірегіне айналып, Тәуке ханның билігінің соңғы кезеңдерінде заңдар жүйесін нығайтты. Бұл заңдар жиынтығы қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын, салт-дәстүрлерін ескере отырып, билік, әділдік және тәртіп мәселелерін қарастырды.

Қазақтардың көшпелі тұрмысы мен дәстүрлі қоғамында «Жеті жарғы» заңдарының орны ерекше болды. Бұл құжаттар тек ханның билігін нығайтып қана қоймай, халық арасында әділеттілікті қамтамасыз ету үшін қажет болды [1,120].

«Жеті жарғы» қылмыстық құқықтық нормаларды реттеді. Бұл құжатта адамның жеке мүлкіне қол сұғу, ұрлық, кісі өлтіру, зорлық-зомбылық сияқты қылмыстарға қатысты жазалар нақты көрсетілген. Жазаның түрлері ретінде құлдыққа айдап салу, айыппұл, көмекші жұмыс жасау сияқты шаралар қарастырылды.

«Жеті жарғы» қазақ қоғамының әділдігін сақтауға бағытталған бірнеше маңызды нормаларды қамтиды. Бұл заңдар әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етуге, байлар мен кедейлер арасындағы қарым-қатынасты реттеуге, ел ішіндегі тұрақтылықты сақтауға мүмкіндік берді [2,20].

«Жеті жарғыда» мұрагерлік мәселелеріне де арнайы бөлім бөлінген. Ата-бабалардан қалған байлықты, жерді және басқа да мүліктерді бөлуді реттейтін нормалар енгізілді. Бұл өз кезегінде қазақтардың дәстүрлі қоғамындағы құқықтық қатынастардың негізін қалады.

Қазақ халқының дәстүрлі құқықтық жүйесі мен әлеуметтік құрылымының тарихында «Жеті жарғы» ерекше орын алады. Бұл құқықтық құжат Тәуке ханның билігі кезінде, XVII ғасырдың соңында қалыптасып, қазақ қоғамының заңдық негіздерін жүйелеуге және құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге қызмет етті. Тәуке ханның қолымен қабылданған «Жеті жарғы» қазақ халқының құқықтық мәдениетінің маңызды бөлігін құрады және оның тарихи рөлі қазіргі қазақ қоғамы мен мемлекетінің қалыптасуында зор маңызға ие [3,45].

«Жеті жарғының» тарихи рөлі оның қазақ қоғамында ғана емес, жалпы Орталық Азиядағы құқықтық жүйелер мен ұлттық мемлекеттер тарихындағы орны мен маңызы арқылы айқындалады. Бұл заңдар жиынтығы қазақ халқының дәстүрлі құқықтық жүйесі мен әлеуметтік құрылымын бейнелеп, елдің саяси тұрақтылығын нығайтуға ықпал етті. Сонымен қатар, «Жеті жарғының» құрылымы

мен мазмұны қазақ мемлекетінің іштей бірігуін қамтамасыз етті, оның құқықтық жүйесінің үйлесімділігін сақтауға көмектесті.

XVII ғасырдың соңында қазақ хандығында саяси және әлеуметтік тұрақтылықтың қалыптасуы қажет болды. Қазақ хандығының құрамындағы әртүрлі тайпалар мен рулар арасында қақтығыстар мен дау-дамайлар жиі орын алып, ортақ заңдардың болмауы саяси және әлеуметтік жүйені тұрақсыздандырды. Мұндай жағдайда Тәуке хан билігіндегі реформалар мен құқықтық жүйені жаңғырту қажеттілігі туындады. Ханның осы тұстағы басты мақсаттарының бірі–ішкі қақтығыстарды реттеу, бірлік пен ынтымақтастықты нығайту болды.

«Жеті жарғының» пайда болу себептерінің бірі–қазақ қоғамында ұрлық, қылмыс, жер даулары мен әлеуметтік теңсіздіктердің көптеп кездесуі еді. Бұл заңдар қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрыптарына негізделгенімен, оларды нақты әрі жүйелі түрде реттеді. «Жеті жарғы» қоғамдағы барлық әлеуметтік топтардың құқықтарын теңестіруге бағытталған еді. Бұл заңдар қазақ халқының моральдық нормаларымен үйлесіп, билікке қатысты әділдікті қамтамасыз етті [4,58].

«Жеті жарғы» өз атауына сай, жеті негізгі бөлімнен тұрады. Әрбір бөлім қазақ қоғамындағы ерекше маңызды құқықтық мәселелерді қамтыды:

1. Қылмыс пен жазалар: «Жеті жарғы» бойынша қылмыс жасау үшін қатаң жазалар қарастырылды. Бұл бөлімде ұрлық, өлтіру, зорлық-зомбылық және басқа да қылмыстарға қатысты нақты жазалар көрсетілді. Әсіресе, ұрлыққа қарсы қолданылатын шаралар өте қатал болды. Құқықтық жүйенің негізі әділдікті сақтау және құқық бұзушыларды жазалау еді.

2. Әлеуметтік теңдік: Бұл бөлімде бай мен кедей арасындағы теңдік мәселесі қарастырылды. "Жеті жарғы" байлар мен кедейлер арасындағы қарым-қатынасты реттеді және әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуді мақсат етті.

3. Жер мен малға қатысты даулар: Қазақ қоғамындағы негізгі байлық мал болғандықтан, "Жеті жарғы" мал мен жер дауларын шешуге арналған нормалар енгізді. Жер дауы мен мал дауы көп болғандықтан, оларды реттеу қажет еді.

4. Мұрагерлік құқықтары: Бұл бөлімде мұрагерлік мәселелері қамтылды. Ата-бабалардан қалған мүлік, жер және малды бөлу жүйесі анықталды.

5. Отбасы және неке мәселелері: Отбасы мен неке мәселелеріне де ерекше көңіл бөлінді. Некеге тұру, отбасының құрылысы, әйелдердің құқығы мен мәртебесі сияқты мәселелер қаралды.

6. Құқық қорғаушылар және билер: Бұл бөлімде билердің және судьялардың құқықтық мәртебесі мен міндеттері белгіленді.

Әділ шешімдер қабылдаған билер мен судьялар қазақ қоғамында үлкен құрметке ие болды.

7. Әдет-ғұрып құқықтары: Қоғамдағы дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды реттейтін нормалар енгізілді. Бұл заңдар қазақ халқының дәстүрлі құқықтары мен моральдық нормаларын сақтауды қамтамасыз етті.

Тәуке ханның «Жеті жарғысы» қазақ хандығында саяси тұрақтылықты нығайтуға көмектесті. Қазақ қоғамындағы рулар мен тайпалар арасындағы үнемі шиеленісіп отырған қатынастарды реттеп, елдің ішкі бірлігін сақтауға мүмкіндік берді. Бұл заңдар ел ішінде жалпыға ортақ құқықтық нормаларды орнату арқылы халықтың билікке деген сенімін арттырды. «Жеті жарғының» басты принциптерінің бірі—әлеуметтік теңдік пен әділеттілік болды. Құқықтық нормалар тек әлеуметтік жағдайы жоғары адамдарға емес, барлық халыққа тең дәрежеде қатысты. Бұл құжаттар бай мен кедей, ақсүйек пен қарапайым халық арасындағы әлеуметтік теңсіздікті төмендетуге әсер етті [5,60].

«Жеті жарғы» қазақ халқының құқықтық жүйесінің негізін қалыптастыруға үлкен үлес қосты. Тәуке хан тұсындағы бұл заңдар әдет-ғұрыптарды құқықтық жүйемен үйлестіріп, жаңа құқықтық нормаларды орнатуға мүмкіндік берді. Бұл қазақ қоғамының дамуына және оның құқықтық мәдениетінің қалыптасуына ықпал етті.

«Жеті жарғы» қазақ халқының бірлігі мен ынтымақтастығын сақтауға қызмет етті. Қазақтар арасында жер даулары, мал даулары, әлеуметтік теңсіздік сияқты мәселелер көп болғанда, «Жеті жарғы» оларды әділ шешуге мүмкіндік берді. Бұл өз кезегінде қазақ қоғамының саяси және әлеуметтік тұрақтылығын арттырды. «Жеті жарғы» қазақ халқының құқықтық жүйесінің, әлеуметтік құрылымының және саяси тұрақтылығының негізін қалады. Тәуке хан тұсындағы бұл құқықтық құжаттар қазақ қоғамының дамуында маңызды орын алады. Олар тек қазақтардың құқықтық жүйесін ғана емес, сонымен қатар ұлттық бірлігін, қоғамдағы әділеттілікті сақтауға және нығайтуға көмектесті. «Жеті жарғының» тарихи рөлі мен оның қазіргі құқықтық жүйеге ықпалы бүгінгі күнде де өз мәнін жоғалтпаған.

«Жеті жарғы» өз кезегінде ұлттық құндылықтарды сақтап, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету үшін құрылған маңызды құқықтық негіз болып қала береді. Жеті жарғының негізгі мақсаты — қазақ қоғамын біріктіру болды. Бұл заңдар қазақтардың әртүрлі ру-тайпалары арасында ынтымақтастық пен келісімді орнатуға мүмкіндік берді. Тәуке хан билігінің арқасында, қазақ хандығының ішінде саяси тұрақтылық орнады. «Жеті жарғы» қазақ халқының дәстүрлі құқықтық нормаларын жүйелеп, оларды жаңа жағдайға бейімдеді. Бұл заңдар қазақтардың көшпелі өмір салтымен үйлесім тауып, қоғамда

тұрақты құқықтық қатынастарды орнатуға көмектесті. Тәуке хан дәуірі қазақ халқының құқықтық тарихында өзіндік із қалдырды.

Қорыта келгенде, «Жеті жарғы» – қазақ халқының құқықтық жүйесінің, әлеуметтік және саяси құрылымының дамуына үлкен әсер еткен маңызды құжат. Тәуке ханның билігінде қабылданған бұл заңдар, өз кезегінде, қазақ қоғамының тұрақтылығын қамтамасыз етуге және ұлттық бірлікті сақтауға ықпал етті. Тәуке ханның құқықтық реформалары бүгінгі күнде де Қазақстан тарихында маңызды орын алады.

Әдебиет

1. Қойгелдиев М. Қазақтың дәстүрлі құқық жүйесі. – Алматы: Ғылым баспасы, 2003. – 320 б.

2. Нұрпейісов М. Қазақ хандығының әлеуметтік құрылымы. – Алматы: Атамұра баспасы, 2005. – 450 б.

3. Төлеубекова Қ. Қазақ құқық тарихы. – Алматы: Қазақстан баспасы, 2009. – 210 б.

4. Әбжанов Ә. Тәуке хан және оның «Жеті жарғысы». – Астана: Елорда баспасы, 2012. – 198 б.

5. Кенжебаев А. Тәуке ханның билік құрылымы. – Алматы: Жазушы баспасы, 2010. – 178 б.

ӨӨЖ 81'373.613:159.9

Прагматика негіздері: ойлау мен сөйлеу

Нұрсұлтанқызы Ж., ф.ғ.к., доцент,
Мамбетжанова А.А., КЯ-24М оқу тобының магистранты,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

Статья рассматривает взаимосвязь между языком и мышлением в контексте теорий различных ученых, таких как В.Ф.Гумбольдт, Ф. де Соссюр, Э.Сепир и других. Особое внимание уделяется взглядам казахских ученых, таких как А.Байтұрсынулы и С.Аманжолов, на связь языка и сознания в контексте казахской лингвистики.

Abstract

The article explores the relationship between language and thought in the context of the theories of various scholars, including V.F.Humboldt, F. de Saussure, E.Sapir, and others. Special attention is given to the views of Kazakh scholars such as A.Baitursynov and S.Amanzholov on the connection between language and consciousness within the framework of Kazakh linguistics.

Өткен ғасырлардан бері психология, философия, логика және лингвистика салаларында антропо өзектілік мәселесі кеңінен қарастырылып келеді. Антропо өзектілік дегеніміз, ең алдымен, тіл

мен адамның, оның болмысын, ойлау жүйесін, мәдениетін және қарым-қатынасын зерттейтін тұжырым. Бұл идея алғаш рет неміс ғалымы **Ф.Гумбольдт**тің еңбектерінде көтерілген болатын. Тіл мен адам арасындағы тығыз байланыс, олардың бірлігін түсіну бүгінгі күні тіл білімінде маңызды орын алады. Тілдің адам тіршілігіндегі мәні мен рөлін тереңірек түсіну үшін ғалымдар әртүрлі көзқарастарды ұсынған. **Ф.Гумбольдт** тілді тек қарым-қатынас құралы ретінде қарастырмай, оны адамның ойлау жүйесінің, дүниетанымының және әлеуметтік тәжірибесінің айнасы деп санаған. Оның пікірінше, тілді меңгеру – бұл тек бір тілдік жүйені игеру ғана емес, қоғамның барлық салаларынан хабардар болу, адамдардың қарым-қатынасын түсіну, сондай-ақ өз болмысын тану процесі. Гумбольдттың ойынша, тіл арқылы адам өзінің ішкі әлемін, сезімін, пайымдауын білдіреді. **А.Потебня** осы ойларды әрі қарай дамытты. Ол тілді меңгеру адамның өзін тануы мен сыртқы әлеммен қарым-қатынасын тереңірек түсінуге мүмкіндік беретінін атап өтті. Тілдің мағынасы тек сөздердің семантикасына ғана емес, сонымен қатар сол сөздерді қолданушы адамның ішкі дүниесіне де байланысты. Потебняның тұжырымы бойынша, сөздердің мағынасын түсіну үшін басқа адамдардың көзқарасын қабылдау қажет. Бұл антропоэкеттіліктің маңызды бір аспектісі, өйткені ол тіл мен адамның өзара байланысын түсінуге мүмкіндік береді. **Э.Бенвенистің** жұмыстары антропоэкеттілікті зерттеудің жаңа бағыттарын ашты. Ол тілдің әлеуметтік және прагматикалық аспектілерін зерттей отырып, тілдік қатынастың екі маңызды қатысушысы–**адресант** (сөйлейтін адам) және **адресат** (тыңдаушы немесе оқырман) арасындағы байланысқа ерекше назар аударды. Бенвенистің пікірінше, тіл – бұл тек адам қажеттіліктерінің туындысы ғана емес, адамның әлеуметтік тіршілігін, оның қарым-қатынастарын, мәдениетін де көрсететін құрал. Тілді тек жүйелі түрде зерттеу жеткіліксіз, оны адамдардың өмірімен және қоғамдағы орнымен байланыстыра қарастыру қажет. **Э.Бенвенистің** тұжырымдары тілдің адам болмысымен тығыз байланысын көрсетеді. Тілді тек дерексіз жүйе ретінде емес, адамның өмірі мен тәжірибесіне негізделген, өзара қарым-қатынасқа бағытталған құрал ретінде зерттеу қажеттілігін алға тартады.

Қазақ тіл білімінің негізін салушы **А.Байтұрсынұлы** да тіл мен адамның бірлігін терең түсінген ғалымдардың бірі болды. Ол тілдің адам болмысындағы орны мен маңызын ерекше атап өтті. Оның айтуынша, тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі болып табылады. **«Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі»** деген сөзі тіл мен адамды бір тұтас жүйе ретінде қарастыруды талап етеді. **А.Байтұрсынұлының** еңбектерінде тіл мен сөйлеудің адамның ішкі дүниесімен, әлеуметтік өмірімен тығыз байланыстылығы айқын көрінеді. Тілден, сөйлеуден айрылған адамның қиын халін елестетуге келмейтінін айтқан

Байтұрсынұлы тілдің адамның барлық қырын танытудағы маңыздылығын көрсетеді.

С.Аманжолов өз зерттеулерінде тіл мен ойлау арасындағы байланысқа ерекше назар аударды [1]. Ол **Н.Я.Маррдің** пікіріне сүйене отырып, әрбір сөздің, әрбір дыбыстың тарихи категория екендігін алға тартты. Оның айтуынша, сөздер мен сөйлемдердің мағынасы тек тілдік жүйемен ғана емес, сонымен қатар адам ойының көрінісі ретінде де қарастырылуы тиіс. С.Аманжолов тілдің дамуында сөз бен ойдың өзара әсерін көрсетіп, тілдің әлеуметтік және мәдени қызметін терең зерттеуді ұсынды.

Н.Я.Маррдің пікіріне сүйенген С.Аманжолов: **«Сөйлейтін сөз (речь) өзінің дамуы үстінде бірнеше сатыны басынан кешіреді, бұл сатылардан ертеде сөздің, сөйлеудің идеологиясы да, қалпы да, техникасы да әр тұрғыдан өзгеріп, қарсылығына қарай айрылысуға шейін барған»** деп жазды [1,28]. Бұл тілдің әлеуметтік контекстін, оның адам ойының бөлінбес бөлігі екенін білдіреді.

Ойлау теориясы мен тіл арасындағы өзара байланыс әр түрлі ғалымдардың зерттеулерінде кеңінен қарастырылған мәселе. Ой мен тілдің бірлігін түсіну үшін олардың арасындағы әрекеттің ішкі құрылымы мен функционалды сипаттамаларын анықтау қажет. Бұл тұрғыда, В.Ф. Гумбольдт, Ф. де Соссюр, Э.Сепир, И.И.Мещанинов, А.Н. Леонтьев, В.В.Давыдов, В.Л.Поплужный, О.К.Тихомиров сияқты ғалымдар ойлау мен тілдің байланысын зерттеген.

В.Ф.Гумбольдттің теориясы бойынша, тіл – адамның ойлау жүйесінің көрінісі. Тіл мен ой бірлігін түсінудің негізінде адамның әлеуметтік және мәдени тәжірибесі жатыр. В.Ф.Гумбольдт тілдің жеке ойлау процесіне әсер ететінін атап, оның адамның дүниетанымын қалай қалыптастыратынын зерттейді. Ф.Соссюр өзінің құрылымдық лингвистикада ұсынған тіл мен ойлаудың арақатынасы туралы теориясында тілдің жүйелік құрылымын айқындай отырып, тілдің ойлаумен тығыз байланыста екендігін көрсетті. Оның тұжырымдары бойынша, тілдегі әрбір элемент, сөздер мен сөйлемдер, ойды ұйымдастырудың құралдары болып табылады. Э.Сепир мен Б.Уорф «Сепир-Уорф гипотезасы» деп аталатын теориясында тіл мен ойлау арасындағы байланысты анықтады. Олар тілдің ойлау процесіне қалай әсер ететінін зерттей отырып, әр түрлі тілдерде ойлау мен түсіну тәсілдерінің қалай өзгере алатындығын көрсетеді. Осы гипотеза бойынша, тілдің құрылымы мен оның қолданылу ерекшеліктері адамның дүниені қабылдау және түсіну қабілетіне ықпал етеді.

А.Н.Леонтьев пен И.И.Мещанинов сияқты психологтар тіл мен ойлау әрекеттерін психологиялық тұрғыдан зерттеген. Олар тілдің ойлау мен қабылдау процесіндегі рөлін ерекше атап өтті. А.Н.Леонтьевтің пікірінше, тіл – ойдың сыртқы көрінісі, ол адамның сана-сезімінің дамуы мен қоғамдағы коммуникацияның ажырамас бөлігі болып табылады.

Қазақ тіл білімінде де тіл мен ойлаудың байланысы кеңінен зерттелген. А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов өз еңбектерінде қазақ тілінің табиғатын адамның санасымен тығыз байланыстырып қарастырады. А.Байтұрсынұлының айтуынша, тіл – адамның ішкі әлемінің көрінісі, оның ойлау жүйесі мен мәдениетінің көрініс табатын құралы. С.Аманжолов та тілдің ойлау процесіне әсерін зерттей отырып, оны адамның рухани болмысының ажырамас бөлігі ретінде қарастырады [2,48].

Қазақ тілінде сөздің астарында ұғым, мағына, ой жатыр. Бұл пікір Қ.Жұбанов пен А.Байтұрсынұлының еңбектерінде айқын көрінеді, олар тілдің психологиямен, ойлаумен байланысын терең түсінген. Бұл зерттеулер тіл мен ойлау арасындағы өзара әрекетті, олардың бір-біріне әсерін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді [3,78].

Қорыта келгенде, тіл мен ойлау арасында тығыз байланыс бар. Тіл адам ойының көрінісі ғана емес, сонымен қатар оны қалыптастырушы құрал болып табылады. Бұл зерттеулер адамның ойлау жүйесінің дамуындағы тілдің маңыздылығын көрсетеді және тілдік құрылымдардың ойлау процесіне әсерін түсінуге жол ашады.

Әдебиет

- 1.Аманжолов С.А. Қазіргі қазақ тілі: синтаксис. –Алматы, 1993. -210 б.
- 2.Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері/Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
- 3.Досымбекова О.Р. Қазақ тіліндегі прагматикалық өрістер. – Алматы, 2015. -120 б.

Абдукаликова А.Ж., к.ф.н., ст преподаватель,
Кызылординский университет «Болашак»
г. Кызылорда

Резюме

Мақала цифрлық технологиялардың әсерінен білім берудің өзгеруін талдауға арналған. Мақалада цифрландыру білім алу формаларын, жеке тұлғаны дамытудың жаңа мүмкіндіктерін қалай өзгертетіні қарастырылады. Цифрлық дәуірде цифрлық сауаттылық, сыни ойлау және тұрақты оқуға дайын болу маңызды болып табылады.

Abstract

The article is devoted to the analysis of the transformation of education under the influence of digital technologies. The article examines how digitalization is changing the forms of knowledge acquisition, new opportunities for personal development. It is emphasized that in the digital age, digital literacy, critical thinking and readiness for continuous learning are of key importance.

В XXI веке человечество переживает новый этап развития, связанный с цифровыми технологиями. Их влияние распространяется на все сферы жизни: экономику, культуру, политику и, безусловно, образование. Традиционная школа, построенная на передаче знаний «от учителя к ученику», постепенно уступает место более гибким моделям, в которых акцент смещается на самостоятельность обучающихся и его активное участие в образовательном процессе.

Цифровизация открывает широкие возможности, но вместе с тем ставит перед обществом новые вызовы: как сохранить баланс между классическими методами обучения и современными технологиями? Как подготовить студентов к профессиям, которых пока не существует? Ответы на эти вопросы во многом определяют будущее образования [1].

Цифровизация образовательного процесса

Современное образование невозможно представить без цифровых инструментов. Электронные дневники, онлайн-библиотеки, виртуальные лаборатории и образовательные платформы стали привычной частью учебного процесса.

Например, такие платформы, как Coursera, Stepik, Khan Academy, позволяют миллионам пользователей по всему миру проходить курсы от ведущих университетов, не выходя из дома. Это означает, что географические и социальные барьеры постепенно

стираются, а доступ к качественным знаниям становится более демократичным.

Кроме того, использование технологий искусственного интеллекта помогает создавать адаптивные образовательные программы, которые подстраиваются под уровень и темп конкретного обучающегося. Это открывает новые перспективы для персонализации обучения [2].

Новая роль педагога

Цифровая эпоха радикально меняет профессиональный облик педагога. Если раньше его основная задача заключалась в передаче готовой информации, то теперь он становится наставником, координатором и модератором учебного процесса.

Педагог должен уметь использовать цифровые ресурсы, владеть методиками дистанционного обучения, а также формировать у обучающихся критическое отношение к информации. Сегодня молодежь и подрастающее поколение получают огромный объем сведений из интернета, и главная роль педагога — научить их фильтровать этот поток, отличать достоверные данные от фейков, видеть причинно-следственные связи.

Таким образом, в цифровом обществе педагогика ориентируется не только на знания, но и на развитие компетенций: умение работать в команде, способность к проектной деятельности, навыки кросс-культурного общения [3].

Навыки будущего

Специалисты отмечают, что через 10–15 лет появятся новые профессии, которых мы пока не знаем. Поэтому важно готовить обучающихся не к конкретным специальностям, а к способности быстро адаптироваться к изменениям.

Ключевые навыки будущего включают:

- цифровую грамотность – умение безопасно и эффективно работать с технологиями;
- критическое мышление – способность анализировать и оценивать информацию;
- коммуникативные навыки – умение взаимодействовать в мультикультурных и виртуальных командах;
- гибкость и креативность – готовность находить нестандартные решения.

Особое место занимает концепция «обучения в течение всей жизни» (lifelong learning). Она предполагает, что человек постоянно повышает квалификацию и осваивает новые знания в течение всей своей жизни [4].

Вызовы и перспективы

Несмотря на очевидные преимущества, цифровизация образования сопряжена с рядом проблем. Во-первых, это цифровое неравенство: далеко не у всех обучающихся есть доступ

к современным гаджетам и высокоскоростному интернету. Во-вторых, важной задачей является сохранение живого общения, без которого невозможно полноценное развитие личности.

Перспективы же связаны с дальнейшим внедрением технологий виртуальной и дополненной реальности, развитием искусственного интеллекта и созданием цифровых кампусов, где физическое и виртуальное обучение будут органично сочетаться [5].

Заключение

Цифровая эпоха открывает перед образованием новые горизонты. Сегодня главная задача общества и государства — не только внедрять технологии, но и формировать цифровую культуру, которая позволит использовать их с максимальной пользой.

Будущее образования зависит от того, насколько успешно мы сумеем объединить традиционные ценности педагогики с новыми цифровыми возможностями. Только так можно подготовить поколения, готовые к вызовам и возможностям XXI века.

Литература

- 1.Иванов И.И. Цифровое общество и образование. – Москва: Просвещение, 2020.
- 2.Петрова А.А. Информационные технологии в образовании. – Санкт-Петербург: Питер, 2019.
- 3.Сидорова Е.В. Педагогика XXI века: вызовы цифровизации. – Казань: Магариф, 2021.
- 4.Николаев Д.С. Цифровая грамотность и образование. – Новосибирск: Наука, 2022.
- 5.Кузнецова Л.П. Образование и цифровая культура. – Екатеринбург: Уральский университет, 2020.

ӘӨЖ 39:639.2

Киелі жануарлар: діни және мәдени маңызы

Дармишева А.Ж.,

КЯ-24М оқу тобының магистранты

Резюме

В статье рассматривается значение священных животных в культуре казахов, их символика и роль в народных верованиях и обрядах. Особое внимание уделяется изучению таких животных, как лошадь, овца и верблюды, а также их месту в традициях и духовной жизни казахского народа.

Abstract

The article examines the significance of sacred animals in Kazakh culture, their symbolism, and their role in folk beliefs and rituals. Special attention is given to the study of animals such as horses, sheep, and camels,

as well as their place in the traditions and spiritual life of the Kazakh people.

Әлемнің әртүрлі мәдениеттерінде жануарлар тек табиғаттың бір бөлігі ғана емес, сонымен қатар адамзаттың рухани өмірінде маңызды орын алатын киелі символдар ретінде көрінеді. Киелі жануарлар адамның діни сенімдері мен дүниетанымында ерекше орын алады. Олар жаратылыстың белгілі бір қасиеттерін немесе құдайлармен, рухтармен байланысын білдіруі мүмкін. Бұл мақалада жануарлардың діни және мәдени контексте киелі атауларымен байланысты мәні мен рөлін зерттеп, олардың әртүрлі халықтар мен діндердегі орнына тоқталамыз.

Ш.Уәлиханов былай дейді: «Сондай құдіретті күші бар жан-жануарларды киесі бар дейді, ал олардың өзін киелі деп атайды. Жан-жануарлар мен заттардың киесін қадырлемеу киенің қаһарын туғызады. Киенің ашуы, қаһары – кесір деп аталады» [1, 27]. Киелі жануарлардың магиялық күші қазақтардың емшілік ырымдық тәжірибесінде қолданылады: «Шайтан сескенетін жан-жануарлар да болады. Мысалы: түйе боталағанда, кірпі балалағанда, жын-шайтандар оларға жоламайды. Баланың бесігіне кірпінің тірнектерін байлап қояды. Нәресте дүниеге келерде әлгі кірпінің инелерін толғақ қысқан әйелдің бас жағына қыстырып қояды» [1, 27].

Қазақ халқында төрт түлік малдың әрқайсысына арнап белгіленген жебеуші пірлер бар. Олар— Ойсылқара, Зеңгі баба, Қамбар ата, Шекшек ата және Шопан ата. Бұл пірлер мал шаруашылығының негізі болып табылатын түліктердің қасиетін арттырып, олардың өсіп-өнуіне, адаммен қарым-қатынасын жақсартуға ықпал етеді. Әр пірдің өзіне тән белгілері мен қасиеттері бар, олар қазақтардың мал бағу мен табиғатпен үндестігін бейнелейді. Сонымен қатар, бұл пірлер қазақ халқының рухани дүниетанымында маңызды орын алып, дәстүр мен мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады.

«Әр түліктің өз желеп-жебеушісі, қамқоршысы, иесі, пірі бар деп сенген қазақтар түйені – ұлық малы, түлік төресі немесе «түйе – байлық, жылқы–сәндік» деп бағалаған [2,173]. Академик Х.Марғұланның пікірінше, жойқын күш иесі «Ойсылқара» пірі қола дәуірінің ғұн обаларынан табылған жартылай адам, жартылай хайуан бейнесіндегі қола құймаларына негіз болып, мифтік сюжет арқауына айналуы оның көшпенділер болмысындағы маңыздылығынан туындаса керек [3, 172-177].

Қазақ халқының төрт түлік малға деген шаруашылық-практикалық көзқарасы терең әрі көпжақтылы болып табылады. Бұл зерттеуде біз жануарлар атауларының этнолингвистикалық мағынасын қазақтардың төрт түлікке деген көзқарастары мен сол көзқарастардың мәдени, әлеуметтік контексте қалыптасуын қарастырамыз. Мысалы, сиыр малына қатысты көзқарастар аймаққа

байланысты өзгереді: оңтүстік өңірде оларды ерекше құрметтейді, ал басқа өңірлерде бұл жануарға деген көзқарас әлдеқайда өзгереді болуы мүмкін. Әрбір түлік атауының артында сол аймақтың тарихи, мәдени және шаруашылық ерекшеліктері жатыр. Бұдан басқа, қазақ халқының малға деген қарым-қатынасы олардың өмір салтына, күнкөрісіне және рухани дүниетанымына тікелей әсер етеді. Әр аймақтың өзіндік дәстүрі мен тіршілік тәсілдеріне сәйкес малға қатысты әртүрлі түсініктер мен сенімдер қалыптасқан.

Қазақстанның әртүрлі өңірлерінде сиыр мен қара малға қатысты түсініктер мен сенімдер әртүрлі болып келгені байқалады. Мысалы, кейбір жерлерде қара малды «сасық мал», «қара мал» немесе «пұшық мал» деп атаған, бұл жануарды қадірлемей, елемеушілік байқалған. Мұндай көзқарастар көбінесе осы жануарға қатысты теріс түсініктер мен әлеуметтік нормалардың қалыптасуына байланысты болуы мүмкін. Сонымен қатар, қара малды құрбандыққа шалуға қатысты сенімдер де ерекше: оны құрбандыққа шалса, малды 40 күн бойы ашықтыру қажет деп есептелген. Бұл рәсімдер мен сенімдер қазақ халқының малға деген ерекше көзқарасын, олардың жаратылыстың терең байланысына деген сенімдерін көрсетеді.

Ш. Уәлихановтың айтуы бойынша, қазақтар сиырды шайтанның мініп жүретін жануары ретінде санаған. Бұл халықтың мифологиялық дүниетанымын, рухани әлемге деген түсінігін айқындайды. Түнде бейсауат жүрген сиырды басынан тартып жіберу дәстүрі осыған байланысты болуы мүмкін. Мұндай түсініктер мен әдет-ғұрыптар мал мен табиғат арасындағы байланысқа, сондай-ақ адамның рухани өміріне терең әсер еткенін көрсетеді.

Осы тұрғыдан алғанда, қазақ халқының қара малға деген көзқарасы оның шаруашылық тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар мәдени, діни және мифологиялық сенімдермен де тығыз байланысты екенін түсінуге болады.

Қазақ халқында ешкіге деген көзқарас, шынымен де, жағымсыз әрі теріс сипатта болған. Бұл жануарды қазақтар көбіне теріс ниетті, жаман күштермен байланыстырған. Әсіресе, ешкіні түлік санатына қоспай, оны «кесірлі жынға» теңеген. Бұл түсініктердің шығу тегінде ешкінің белгілі бір қасиеттері мен жүріс-тұрысы, сондай-ақ оның өмір сүретін табиғи ортасы әсер етті деп айтуға болады. Мысалы, қазақтар ешкіні сазды жерлерде, иесіз жерлерде, далада немесе зираттарға жиі шығатын жануар деп есептеген. Мұның өзі ешкіні теріс сипатта бейнелеуге ықпал еткен.

Шынымен де, қазақтардың ешкіні шайтанның малы ретінде қарастыруы, оның табиғатта көп кездесетін ерекше мінез-құлқынан шыққан болуы мүмкін. Жиі зиратқа шығатын және тәуелсіз, жабайы өмір сүретін бұл жануарды шайтанмен байланыстыру да түсінікті. Өйткені, ешкінің тұяғының пішіні мен басқа да ерекшеліктері халық арасында теріс символизммен қоса бейнеленген. Ел аузындағы

аңыздарда шайтанның кебісі ешкінің тұяғына ұқсайтыны да осы мифологиялық сенімдердің нәтижесі.

Ешкінің бұл теріс бейнесі қазақ қоғамындағы діни және мифологиялық дәстүрлермен байланысты. Жалпы, қазақтар үшін малдың әрқайсысының өзіндік рөлі мен символикалық мәні болғандықтан, ешкінің сипаттамасы да көпшілікке көбірек "жаман" немесе «қауіпті» болып қабылданған.

Қойды қазақ халқы киелі жануар ретінде құрметтегені айқын. Оның құрбандыққа шалынуы мен бейіт басына қойылатын «қойтас» пен «қошқартас» сияқты белгілер, қойдың өлілердің рухымен байланыстылығын білдіреді. Өлген адамның жанының зооморфтық бейнесі ретінде қойдың символикасы қазақтардың әруақтарға деген ерекше құрметін көрсетеді. Сонымен қатар, қой сойылғанда, оның марқұмның күнәсін жеңілдететініне сену, өліктің рухына көмектесетін ырымдық дәстүрлерді жалғастыруды білдіреді. Бұл қазақтың дүниетанымында өмір мен өлім арасындағы байланыстың терең әрі рухани мәнге ие екенін көрсетеді.

Жылқы қазақ халқының киелі жануары болып саналады, өйткені ол адам мен табиғат арасындағы терең рухани байланыстың символы ретінде қабылданған. Жылқының киелілігі негізінен оның өмірдегі маңызды рөліне байланысты: ол адамның көлік құралы, еңбегі мен мәдениетінің дамуында шешуші рөл атқарды. Сондай-ақ, жылқының қасиеттілігі оның еркіндігімен, жылдамдығымен және батырлық пен ерліктің символы ретінде танылуымен байланысты. Қазақтар жылқыны жай ғана мал ретінде емес, оның рухани мәнін де жоғары бағалаған. Мысалы, қазақтардың дәстүрлі тұрмысында жылқыға құрмет көрсету, оған жақсы күтім жасау—тек шаруашылық емес, рухани міндет деп саналған.

Жылқының киелілігі туралы аңыздар мен мифтерде оның ерекше қасиеттері кеңінен баяндалады. Жылқының терісі мен тұяғы әдетте аурудан айықтырушы, сәттілік пен күштілікті шақыратын символ ретінде қарастырылған. Сонымен қатар, жылқының басы мен бейнесі кейбір діни рәсімдерде маңызды орын алады, өйткені ол өлім мен өмір арасындағы өтпелі кезеңді бейнелейді.

Қазақтың құрбандық ғұрпында да жылқы маңызды орын алады. Жылқының құрбандыққа шалынуы, оның арғы дүниеге жіберілетін рухтың көмекшісі болуын білдіреді. Өлікті жерлеу рәсімдерінде немесе ас беру дәстүрлерінде жылқының орны ерекше болып саналады. Қазақ халқының бай фольклорында батырлар мен аруақтардың күш-қуатын арттырушы жануар ретінде жылқы жиі кездеседі.

Түйе қазақ халқының киелі жануарларының бірі болып саналады, әрі оның ерекше қасиеттері мен рөлі қазақтың мәдениеті мен тұрмысында терең тамыр жайған. Түйе ерте заманнан бері қазақтың көшпелі өмірі мен шаруашылығында маңызды орын алған,

әрі бұл жануардың киелілігі оның төзімділігі, ұзаққа шыдайтын қабілеті және адамзатқа тигізетін пайдасымен байланысты. Түйенің қасиеттілігі туралы халықтың сенімдерінде оның ерекше символикалық мағынасы жиі кездеседі: түйе көбінесе байлықтың, күштің, тұрақтылықтың және қиындықтарды жеңудің белгісі ретінде қабылданған.

Қазақтар түйені тек шаруашылық үшін ғана емес, рухани тұрғыдан да бағалаған. Оның бейнесі көбінесе адам өміріндегі маңызды өтпелі кезеңдерді білдіретін символ болып саналады. Мысалы, түйенің түсіне қатысты наным-сенімдерде ақ түйе мен қара түйенің әртүрлі мағынаға ие болатыны айтылады. Ақ түйе, әдетте, бақыт, тазалық пен құттың символы болып есептелсе, қара түйе теріс күштермен, жамандықпен байланыстырылады.

«Шаңырақ түйе» немесе «ақ боз атан» сияқты лексикалық бірліктер де түйенің киелі мәртебесін көрсетеді. Бұл сөз тіркестері түйенің қазақ қоғамында маңызды рөл атқаратын жағдайлар мен салт-дәстүрлермен тығыз байланысты екенін аңғартады. Сонымен қатар, түйенің түсі мен оның түрі, мысалы, ақ боз атан немесе бозінген, көбінесе адамдардың өміріндегі маңызды кезеңдермен байланыстырылып, онымен тағдыр мен байлықтың белгісін анықтау мақсатында қолданылған [4].

Қазақтар түйені құрметтеп, оған түрлі ырымдар мен салттар жасаған. Түйенің киелілігі, оның төзімділігі мен ұзақ сапарларға шыдай алу қабілеті арқылы оның халықтың өміріндегі орны ерекше болған. Түйе, әсіресе, шөл далада еркін жүріп, тіршілікті қамтамасыз ететін маңызды жануар болғандықтан, оған деген құрмет тек шаруашылық тұрғысынан ғана емес, рухани тұрғыдан да бағаланған.

Қорыта келгенде, қазақ халқының төрт түлік малға деген киелі көзқарасы терең мәдени және діни мағынаға ие. Әрбір жануар, оның ішінде қой, жылқы, түйе, сиыр және ешкі, қазақтың дүниетанымында ерекше орын алады. Бұл жануарлар тек шаруашылық мақсатта ғана емес, рухани тұрғыда да маңызды рөл атқарған. Қазақтар әрбір малдың өзіне тән қасиеттері мен мағыналарына ерекше мән берген, олардың атаулары мен рәміздері халықтың наным-сенімдерімен тығыз байланысып, этнолингвистикалық тұрғыдан байлығын көрсетеді.

Қой, жылқы, түйе және басқа да жануарлар қазақ мәдениетінде құрбандық, әруақтарға құрмет, табиғатпен үйлесімді өмір сүру секілді негізгі дүниетанымдық құндылықтарды білдіреді. Сонымен қатар, осы жануарлардың әрқайсысының бейнесі мен символикасы әлеуметтік және рухани өмірдің ажырамас бөлігі болып табылады. Түйе, мысалы, өзінің төзімділігі мен ұзақ жолға шыдай алу қасиеті арқылы қазақтардың дәстүрлі көшпелі өмірінде ерекше құрметке ие болған. Жылқы мен қой да өз кезегінде батырлықтың, ерліктің, әрі рухани тазалықтың символы ретінде бағаланған.

Қазақтың малға деген осындай терең әрі көпқабатты көзқарасы, олардың рухани әлемі мен табиғатпен байланысын айқындайды. Осыдан қазақ халқының дүниетанымындағы жануарлар мен табиғатқа деген құрмет тек мәдени немесе шаруашылық тұрғыда ғана емес, оның рухани болмысы мен өмір сүру мәні арқылы да көрініс тапқанын аңғарамыз. Төрт түлік малдың киелілігі туралы түсініктер қазақтың дәстүрлі қоғамында табиғат пен адамның бірлігін, сондай-ақ табиғаттың адамдардың рухани өміріне әсерін терең көрсетеді.

Әдебиет

1. Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы//Қазақ бақсы балгерлері. -Алматы: Ана тілі, 1993, -8-36 бб.

2. Хинаятұлы Б. Қазақтардың төрт түлікке қатысты дәстүрлі ырым, жосын-жоралғы, әдет-ғұрыптары//Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі мен бүгіні. -Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001. -173-190 бб.

3. Марғұлан Ә. Ойсылқара// Жұлдыз. 1984, №4.

4. Байбатыров Т. *Қазақтың киелі жануарлары*. -Алматы: Раритет, 2008. - 256 б.

ӨОЖ 811.512.122'373.612

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі сан компонентті фразеологизмдердің ұлттық-мәдени ерекшелігі

Атажанова З.М., ф.ғ.к., аға оқытушы,
Есбергенова А.Е., АҚ-24М оқу тобының магистранты,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье рассматриваются числительные фразеологизмы в казахском и английском языках, анализируются их семантические и культурные особенности. Особое внимание уделяется символике чисел и отражению национального менталитета через устойчивые выражения.

Abstract

The article explores numeral-based phraseological units in Kazakh and English, analyzing their semantic and cultural features. Special attention is given to the symbolic meaning of numbers and the reflection of national mentality through idiomatic expressions.

Тіл – ұлт рухының көрінісі, ал фразеологизмдер сол ұлттың дүниетанымының, салт-дәстүрі мен мәдениетінің тілдік бейнесі. Әсіресе, құрамында сандар бар фразеологиялық тіркестер (сан компонентті фразеологизмдер) – халықтың танымдық, символдық жүйесінің бір көрінісі ретінде бағаланады. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мұндай тіркестерді салыстыра отырып, әр ұлттың санға

деген танымдық қатынасын, мәдени ерекшелігін байқауға болады. Бұл мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі сан компонентті фразеологизмдердің құрылымдық, мағыналық және ұлттық-мәдени ерекшеліктері талданып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарына назар аударылады.

Фразеология – тіл білімінің салыстырмалы түрде кейінірек қалыптасқан, алайда қазіргі таңда қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірі. Бұл салада жүргізілген зерттеулер фразеологизмдердің тек тілдік емес, сонымен қатар мәдени, тарихи, танымдық аспектілерін де қамтиды. Фразеологизмдер – ұлт мәдениетін, тұрмыс-салтын, дүниетанымын бейнелейтін тілдік бірліктер. Фразеологияны ғылым ретінде алғаш жүйелеп зерттеген ғалымдардың бірі – **В.В.Виноградов**. Ол фразеологиялық тіркестерді мағынасына қарай бірнеше топқа бөлуді ұсынды: фразеологиялық тұтастық, бірлік, тізбек. Оның еңбектері орыс фразеологиясының теориялық негізін қалады және басқа тілдердегі зерттеулерге де әсер етті. **А.И.Смирницкий, Н.М.Шанский, Ф.П.Филин, А.В.Кунин** сынды ғалымдар фразеологизмдердің құрылымын, мағынасын, лексикографиясын зерттеп, терминологиялық аппаратты қалыптастырды.

Ағылшын тіліндегі фразеологизмдер бойынша **А.В.Куниннің** еңбектері ерекше маңызға ие. Ол ағылшын фразеологиясының жүйесін анықтап, алғаш рет толық фразеологиялық сөздік құрастырған. Сонымен қатар, **Jennifer Seidl, W.McMordie, Ronald Carter, Michael McCarthy** сынды лингвистер ағылшын фразеологиясын функционалдық және прагматикалық тұрғыда зерттеген.

Қазақ тіліндегі фразеологизмдерді зерттеу XX ғасырдың ортасынан басталды. Алғашқы іргелі еңбектерді академик **І.Кеңесбаев** жазды. Оның «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (1977) – қазақ фразеологиясын жүйелеуде үлкен үлес қосқан еңбек. Кейінгі жылдары **М.Копыленко, Б.Момынова, Г.Смағұлова, Р.Авакова, С.Сәтенова, Қ.Қалыбаева, Б.Жұбатова, Р.Жайсакова** сынды зерттеушілер фразеологизмдердің ұлттық-мәдени, когнитивтік, прагматикалық ерекшеліктеріне баса назар аударды. Бұл ғалымдар фразеологизмдердің шығу тегін, қолдану ерекшелігін, этнолингвистикалық сипатын талдай отырып, олардың халықтың дүниетанымы мен рухани болмысымен тығыз байланысты екенін дәлелдеді.

Мәселен, профессор **Г.Смағұлова** фразеологизмдердің мәдениетаралық коммуникациядағы рөлін зерттеді [1]. Профессор **Б.Момынова** фразеологизмдерді ұлттық таныммен байланыстыра отырып, оларды тіл мен мәдениеттің өзара байланысын ашатын бірлік ретінде қарастырды [2].

Фразеологизмдер ішінде сан компонентті фразеологизмдер өз алдына жеке зерттеу нысанына айналды. Бұл тіркестердің ерекшелігі

– белгілі бір сан атауы фразеологизм құрамында келіп, белгілі бір символикалық, мәдени мән беруінде.

Қазақ тілінде **үш, жеті, тоғыз, қырық** сандары ерекше жиілікпен кездеседі. Бұл құбылыс қазақ халқының мифологиялық, діни, салт-дәстүрлік дүниетанымымен тығыз байланысты. Мысалы, «жеті қазына», «қырық күн», «тоғыз ай» деген тіркестер тек тілдік құрылым емес, мәдениеттің бір бөлігі [3,78].

Ағылшын тілінде де кейбір сандар символдық сипатқа ие: **seven** (бақытты сан), **thirteen** (жамандықпен байланыстырылатын сан), **forty** (абстрактілік көптік мағынада). Алайда ағылшын фразеологиясында сандар көбіне практикалық негізде қолданылады, мысалы: «*at the eleventh hour*» – соңғы сәтте, «*once in a blue moon*» – өте сирек.

Фразеологизмдердің зерттелуі – тіл білімінің кең ауқымды, көпқырлы саласы. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық жүйелердің салыстырмалы түрде зерттелуі арқылы әр халықтың ұлттық дүниетанымын, мәдени кодын, тарихи-әлеуметтік ерекшеліктерін ашуға болады. Сан компонентті фразеологизмдер – осы саладағы ерекше қызығушылық тудыратын нысан, себебі олар сан ұғымының әр ұлттағы символдық жүктемесін айқын көрсетеді.

Фразеологизмдер–кемінде екі сөзден тұратын, мағынасы тұтасқан, тұрақты сөз тіркестері. Сан компоненті бар фразеологизмдер деп құрамында белгілі бір сан атауы кездесетін тұрақты тіркестерді айтамыз. Мысалы, қазақ тілінде: «жеті атасын білу», «қырықтың бірі – Қыдыр», «үш жұрт»; ағылшын тілінде: «*at sixes and sevens*», «*to catch forty winks*», «*a stitch in time saves nine*» сияқты тіркестер жатады [4,185].

Сандар көптеген мәдениеттерде символдық мәнге ие. Бұл құбылыс тілдік бірліктерде де көрініс табады. Әр тілде белгілі бір сандарға ерекше мән беріліп, олар фразеологияда жиі қолданылады. Бұл – халықтың тарихи, діни, мифологиялық танымының тілдік көрінісі.

Қазақ халқының дүниетанымында кейбір сандар (үш, жеті, тоғыз, қырық) киелі, қасиетті саналған. Бұл сандармен байланысты фразеологизмдерде қазақ мәдениетінің болмысы айқын байқалады: «**Жеті ата**» – қазақ халқы үшін тек генеалогиялық шежіре емес, сонымен қатар тәрбиелік маңызы бар ұғым. Бұл – этникалық бірлік пен туыстықты сақтау тәсілі. «**Үш жұрт**»–«өз жұртың, нағашы жұртың, қайын жұртың»–қазақ ұғымында адамның әлеуметтік байланыстары мен отбасылық қарым-қатынастарын бейнелейді. «**Қырықтың бірі–Қыдыр**»– қазақ халқының меймандостығын білдіретін тұрақты тіркес. Бұл жерде «қырық» саны жақсылықтың, молшылықтың символы ретінде көрінеді. Сандар арқылы берілетін мұндай тіркестер халықтың әдет-ғұрпын, діни наным-сенімдерін, моральдық құндылықтарын танытады.

Қазақ тілінде сан компонентті фразеологизмдер ерекше орын алады. Сан атауларының фразеологизм құрамында келуі кездейсоқ емес. Олар халықтың өмір сүру тәжірибесі, дүниетанымы, мифологиялық, діни ұғымдары мен ұлттық менталитетімен тығыз байланысты.

Қазақ дүниетанымында «үш» саны – киелі, символдық мәнге ие сан. Ол толықтық, тұтастық ұғымын білдіреді. «**Үш қайнаса сорпасы қосылмайды**» – екі адамның бір-бірімен мүлде байланысы жоқ екенін білдіреді. «**Үш күндік жол**» – алыстықты, ұзақ жолды білдіреді.

Қазақ мифологиясында «жеті» саны – толықтық, қасиеттілік, жетілудің белгісі. «**Жеті ата**» – адамның тектік негізін білдіреді. Жеті атаға дейін қыз алыспау қағидасы арқылы этникалық бірлік сақталады. «**Жеті қазына**» – халқымыздың көзқарасындағы ең қымбат жеті нәрсе (ер жігіт, сұлу әйел, жүйрік ат, қыран бүркіт, ақыл, байлық, ит). «**Жеті шелпек**» – діни наным-сеніммен байланысты, ата-баба аруағына бағышталады. **Тоғыз** саны – қазақта көптік, молшылық, абырой, құрметті білдіретін сан. «**Тоғыз қабат торқа**» – қымбат сыйлықтың символы, атақты, беделді адамдарға беріледі. «**Тоғыз толғағы**» – босану кезіндегі ананың ауырсынуын бейнелейді.

Қырық – қазақ салт-дәстүрінде ерекше мәнге ие. «**Қырықтың бірі – Қыдыр**» – кез келген қонақтың ішінде қасиетті, жақсылық әкелетін адам болуы мүмкін. «**Қырық күн шілде**», «**Қырық күн той**» – белгілі бір уақыт аралығы, молшылық пен қуаныштың бейнесі. «**Қырық уәж айтса да көнбеді**» – мойындамау, көнбеу.

Қазақ тіліндегі сан компонентті фразеологизмдер – халықтың танымдық-когнитивтік, рухани-мәдени болмысын танытатын бай тілдік қабат. Бұл фразеологизмдерде тек сандық мән емес, терең тарихи, мәдени кодтар, әлеуметтік қатынастар, дүниетанымдық ұстанымдар көрініс тапқан. Оларды зерттеу – ұлттың рухани әлеміне бойлаудың бір жолы.

Ағылшын тілінде де сандармен байланысты көптеген фразеологиялық тіркестер бар. Олардың көпшілігі тарихи немесе тұрмыстық жағдайларға негізделген: «**At sixes and sevens**» – тәртіпсіздік, бейберекет жағдайды білдіреді. Бұл тіркес XIV ғасырдан бері қолданыста, бастапқыда Лондондағы екі тігінші гильдиясының арасында болған даудан шыққан деген болжам бар. «**To catch forty winks**» – қысқа уақыт көз ілу, мызғып алу дегенді білдіреді. Бұл тіркестегі «*forty*» нақты сан емес, «аз уақыт» мағынасында қолданылған. «**A stitch in time saves nine**» – уақытында әрекет ету тоғыз қиындықтың алдын алады, яғни «ертеден ескерсең, зиян шекпейсің» дегенге саяды. Ағылшын тілінде сандардың нақты символдық мәні қазақ тіліндегідей діни немесе мифологиялық сипатта емес, көбіне тұрмыстық, практикалық тәжірибеге негізделген.

Қорыта келгенде, қазақ және ағылшын тілдеріндегі сан компонентті фразеологизмдер – әр халықтың дүниетанымы мен

мәдениетінің айнасы. Қазақ халқы үшін үш, жеті, тоғыз, қырық сияқты сандар – тек арифметикалық көрсеткіш ғана емес, ұлттық сананың бір бөлігі. Ал ағылшын тілінде сандар фразеологияда көбіне идиомалық мәнде, тарихи немесе тұрмыстық негізде қолданылады. Фразеологизмдер арқылы халықтың салт-дәстүрі, моральдық қағидалары, дүниеге деген көзқарасы айқын көрінеді. Сондықтан да сан компонентті фразеологизмдерді салыстыра зерттеу тек тілдік ғана емес, мәдениетаралық коммуникация мен этнолингвистика саласы үшін де маңызды.

Әдебиет

1. Қуатова А., Смағұлова Г. *Фразеология және ұлттық мәдениет*. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 198 б.
2. Момынова Б. *Қазақ фразеологизмдерінің когнитивтік негіздері*. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 264 б.
3. Қожахметова Х. «Қазақ фразеологизмдерінің ұлттық сипаты». – Алматы: Ғылым, 2004. -248 б.
4. Oxford Dictionary of English Idioms. – Oxford University Press, 2010. -384 p.

ӨӨЖ 39:639.2

Қазақ дүниетанымындағы тоғыз саны

Нұрсұлтанқызы Ж., ф.ғ.к., доцент
Әбішев А.Б., КЯ-24М оқу тобының магистранты

Резюме

В статье рассматривается символическое значение числа девять в традиционном мировоззрении казахского народа, его роль в философии, культуре, обрядах и искусстве. Число девять ассоциируется с целостностью, гармонией и духовным развитием.

Abstract

The article discusses the symbolic significance of the number nine in the traditional worldview of the Kazakh people, its role in philosophy, culture, rituals, and art. The number nine is associated with wholeness, harmony, and spiritual development.

Тоғыз саны ежелгі дәуірден бастап мәдениетте, діндерде, математика мен философияда ерекше мәнге ие болған сан. Бұл санның ерекше қасиеттері оның әлемді түсінуде, өмірдің мәнін айқындауда және адамның психологиясында терең әсері бар деп саналады. Тоғыз санының концептілік құрылымы тек математикалық түсінікке ғана емес, сонымен қатар мәдениет, философия, астрономия және психология салаларында да кеңінен зерттелген. Бұл мақалада тоғыз санының концептілік құрылымын оның философиялық, мәдени және ғылыми тұрғыдан қарастырып, мәні мен ерекшеліктерін талдауға тырысамыз.

Тоғыз саны философияда өзінің құрылымдық және символикалық маңыздылығымен танымал. Ерте замандарда тоғыз саны әлемнің рухани құрылымымен байланысты болды. Аристотельдің «Алғашқы принциптер» атты еңбегінде тоғыз санының «жетілгендік» және «толықтық» ұғымдарына сай келетіні айтылған. Бұл санның қасиеті шексіздік пен уақыттың арасындағы шекараны білдіреді. Тоғыз саны сандық тұрғыдан аяқталмағанды білдірсе де, оны толықтық пен тұтастықтың символы ретінде қабылдауға болады. Оның ассоциациясы дүние құрылымының жетілуін, адамның өзін-өзі тану жолындағы биік дәрежесіне жетуді көрсетеді [1].

Тоғыз санының концептуалды құрылымы арқылы, адам өзінің өмір жолындағы күрделі кезеңдерді басып өтіп, ақырында толық түсінікке ие болады деген ой қалыптасады. Сонымен қатар, бұл санның мағынасы көне шығыс философиясында да үлкен роль атқарған. Мысалы, Қытай философиясында «И-Цзин» кітабында тоғыз саны «Жоғарғы күш», «Артқа қайтпау» деп түсіндіріледі [2,11].

Мәдениетте тоғыз санының символдық мәні өте терең. Көптеген халықтар мен діндерде тоғыз саны ерекше күшке ие деп саналады. Ежелгі гректерде тоғыз саны муза әйелдерінің санына тең болғандықтан, өнер мен шығармашылықтың белгісі болып табылады. Рим митологиясында тоғыз санының ерекше орнын білдіретін тағы бір символ – тоғыз қабатты тас. Бұл тас әлемнің тіршілігі мен өмірінің бүкіл циклін бейнелейді.

Шығыс мәдениетінде де тоғыз санына үлкен мән берілген. Жапония мен Қытайда тоғыз саны бақыт, береке мен ұзақ өмірді білдіреді. Сонымен қатар, бұл сан кейбір халықтардың дәстүрінде өмір циклының бір кезеңін аяқтаумен байланысты.

Африка мәдениеттерінде, әсіресе, Нигерияның батыс бөлігінде, тоғыз саны мен оның негізінде құрылған ұғымдар адамгершілік пен адам өмірінің маңызды кезеңдерін білдіреді. Мұнда тоғыз саны құдайлық күштер мен адамның рухани жетілуін көрсету үшін қолданылады [3,45].

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында тоғыз санының ерекше мәні бар. Ол тек қана сан емес, бүкіл әлемнің құрылымын түсінуге бағытталған маңызды мәдени әрі философиялық ұғым болып табылады. Тоғыз санының этнографиялық категория ретінде қызмет етуі, оның өмірдің әртүрлі аспектілерінде терең мәні бар символдық рөл атқаратындығын көрсетеді. Қазақтың дүниетанымында тоғыз саны «тұтастық» пен «күш» ұғымдарымен тығыз байланысты болып, ол ақиқат дүниенің бейнесін жасауға қызмет етеді.

Қазақтың дәстүрлі танымында тоғыз санының әлем мен адам өмірінің арасындағы байланыс ретінде қарастырылуы маңызды. Тоғыз саны көптеген дәстүрлер мен аңыздарда «жетілгендік», «толықтық» және «жоғарғы күш» ретінде қарастырылады. Қазақ мифологиясында тоғыз саны өмірдің негізгі сатыларын, дәстүрлі өмір жолындағы

маңызды кезеңдерді білдіреді. Бұл сан – адамның рухани жетілуі мен толыққанды өмір сүріп, осы дүниеде өз орнын табуға деген ұмтылысты көрсетеді [4,120].

Мысалы, қазақтың халық ауыз әдебиетінде, батырлар жырларында, ертегілерінде тоғыз саны жиі кездеседі. Бұл санды «күпия» немесе «сыйқырлы» деп есептеген халық, оның күш-қуатын ерекше бағалаған. Ақырында, тоғыз саны тек материалдық емес, рухани әлемнің де тұтастығын бейнелейді. Адамның өз ішкі дүниесі мен сыртқы әлеммен үйлесім тапқан кезде ғана ол толық ақиқатқа жетеді деген түсінік қалыптасқан.

Қазақ қоғамында тоғыз саны көптеген дәстүрлерде ерекше орын алған. Мысалы, қазақтың киелі күнтізбесінде тоғыз санының маңызы зор. Қазақтың жыл санауында, ай мен күндердің ұғымында, туған күндер мен салт-жораларда тоғыз саны қолданылып келген. Жасөспірімдер мен балаларға қатысты көптеген дәстүрлі рәсімдерде де тоғыз саны жиі кездеседі. Тоғыз күндік асық ойындары, тоғыз қыздың биі – осының барлығы тоғыз санымен тығыз байланысты болып табылады.

Тоғыз санының ата-бабалардан қалған дәстүрлі салт-дәстүрлермен байланысы оның терең мәдени мәнін көрсетеді. Мысалы, жеті күндік ұзақ сапар алдында немесе қиын сәтте елшілерге өзара келісім жасау кезінде тоғыз рет дұға оқу дәстүрі бар. Бұл рәсімдер адамды рухани тазалаудан өткізіп, өмірдің қиындықтарымен күресуге деген ішкі күш-қуат береді деп сенген.

Қазақтың діни дүниетанымында тоғыз саны маңызды символдық мәнге ие. Шаманизм мен табиғатқа табыну кезеңінде тоғыз санының күші жоғары бағаланған. Қазақтың дәстүрлі нанымында бұл сан – жер бетіндегі барлық тіршілік иелері мен аспан әлемінің арасындағы байланысты көрсетеді. Қазақ халқының көне сенімдерінде тоғыз саны рухтардың әлемінің бірлігі мен табиғат күштерінің келісімін білдіреді.

Қазақтың дүниетанымындағы тоғыз санының тағы бір мәні – рухани әлем мен адамның ішкі дүниесі арасындағы үйлесімділікті білдіруі. Қазіргі философиялық тұрғыдан қарағанда, тоғыз саны адамның өзіне деген сенімділігін, ішкі әлеміндегі тұрақтылық пен дүниеге деген көзқарасын қалыптастырады. Осылайша, тоғыз санының қолданылуы адамдардың рухани даму процесін де айқындайды.

Қазақ мәдениетіндегі тоғыз санының көрінісі тек ауыз әдебиеті мен мифологиясында ғана емес, сонымен қатар тұрмыстық және өнер салаларында да айқын көрініс табады. Мысалы, қазақтың ою-өрнектерінде тоғызды білдіретін белгілер мен символдар жиі кездеседі. Ою-өрнектердегі тоғыз тұйық шеңбер немес тоғыз сызықтың болуы – тұтастық пен үйлесімділікті білдіретін белгі болып табылады.

Сонымен қатар, қазақтың ұлттық киімдерінде де тоғыз санының белгілі бір мәні болған. Күнделікті тұрмыста киімдерді әзірлеу кезінде, әсіресе, қыздарға арналған киімдер мен әшекейлерде тоғыз түсті қолдану дәстүрі байқалған. Бұл дәстүрлі киімдерде тоғыз түрлі түс пен ою-өрнектерді пайдалану адамның өмірінде тоғыз түрлі күйді, эмоцияны немесе жағдайды білдірген. Сонымен қатар, тоғыз тастардан тұратын әшекейлер мен зергерлік бұйымдар – адамның ішкі әлемінің толықтығын көрсететін белгі ретінде қолданылған.

Қазақтың музыкалық және әдеби шығармашылығында да тоғыз санының терең мәні бар. Мысалы, тоғыз рет орындалатын әуендер, тоғыз шумақтан тұратын өлеңдер – бұл құрылымдар символикалық түрде гармония мен үйлесімділікке негізделген. Тоғыз санының құрылымы белгілі бір әуенді немес шығарманы толықтырып, оның мәнін арттыра түседі.

Қазақтың ұлттық би өнерінде де тоғыз санына ерекше назар аударылады. Мұнда тоғыз қадам немес тоғыз қозғалыс белгілі бір би элементін толықтырып, оның эстетикалық мәнін ашады. Тоғыз қадамды би қозғалысы адамның физикалық және рухани үйлесімін бейнелейді.

Қорыта келгенде, қазақтың дәстүрлі танымында тоғыз санының этнографиялық категория ретінде қызмет етуі оның мәдениеттегі, дүниетанымдағы, философиядағы және өнердегі ерекше орнын көрсетеді. Тоғыз санының символикалық мағынасы – толықтық, күш, тұтастық және үйлесімділік ұғымдарын білдіреді. Қазақ халқының дүниетанымында тоғыз санының маңызы тек қана сандық көрсеткішпен шектелмей, оның рухани және мәдени мәні, адамдардың өмірдегі орны мен табиғатпен байланысын айқындайтын ерекше көрсеткіш ретінде қарастырылған. Осылайша, тоғыз саны – қазақтың ұлттық танымының, оның дүниетанымдық және мәдени құндылықтарының маңызды бөлшегі болып табылады.

Әдебиет

1. Сейітов С. Қазақтың рухани мәдениеті. – Астана: «Фолиант», 2013. – 320 б.
2. Қоңыратбаев Ә. Қазақ халқының мифологиясы мен дүниетанымы. – Алматы: «Атамұра», 2009. – 240 б.
3. Әбжанов М. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: «Ғылым», 2012. – 250 б.
4. Тілешов Қ. Қазақтың ұлттық дүниетанымы: тарихы мен мәдениеті. – Алматы: «Раритет», 2015. – 350 б.

Қазақ және ағылшын мәдениеттеріндегі «7» санының мәні мен символикасы

Қазиева А.Н., АҚ-24М оқу тобының магистранты

Резюме

Резюме. В статье рассматривается семантика сакрального числа «7» на казахском, английском языках.

Abstract

The article examines the semantics of the sacred number «7» in Kazakh and English.

Сандық символизм адамзат тарихында әрбір мәдениетте ерекше орын алған құбылыс болып табылады. Әрбір санның өз мағынасы мен белгіленген рөлі бар, ал «7» санының әлемдік мәдениеттерде және соның ішінде қазақ пен ағылшын мәдениеттерінде алатын орны ерекше. Бұл санның тарихы мен семантикасы тереңге бойлап, әр түрлі дәуірлер мен халықтардың дүниетанымында өзіндік рөл атқарған. Қандай да бір мәдени немесе діни контексте «7» санының мағынасы әрқашан ерекше болған. Қазақ халқының дәстүрлі ұғымдарында да, ағылшын мәдениетінде де бұл сан көптеген мифтер мен аңыздарда, салт-дәстүрлерде, дін мен философияда үлкен мәнге ие [1].

Қазақ мәдениетінде «7» саны көбінесе бақыт, ізгілік, жетілу мен толықтықтың символы ретінде қарастырылады. Ағылшын мәдениетінде де осы санды қасиетті сан ретінде тану дәстүрі сақталған. Бұл ғылыми мақалада біз «7» санының қазақ және ағылшын мәдениеттеріндегі мағынасы мен символикасын салыстырып, оның екі халықтың мәдениетінде қандай ерекшеліктер мен ортақтықтарды көрсететінін талдауды мақсат етіп отырмыз. Сонымен қатар, «7» санының тілдік және мәдени контексте қалай көрініс тапқанын, оның рухани және философиялық маңызын зерттеп, санның адамның өміріндегі орнын айқындауға тырысамыз.

Сандардың онтологиялық табиғаты туралы пікірталастар философияның маңызды, әрі күрделі бөлігі болып табылады. Әр түрлі көзқарастар сандардың болмысы мен олардың әлеммен байланысы туралы әртүрлі түсініктер ұсынады. Осы көзқарастарды саралап, олардың әрқайсысының аргументтерін қарастыру маңызды.

Платонизм бойынша сандар – бұл біздің сезім мүшелеріміз арқылы қабылдай алмайтын, бірақ ойлау қабілетіміз арқылы түсінуге болатын идеалды абстракциялар. Платонның өзі өзінің «формалар» теориясында идеалды формаларды нақты әлемнен тәуелсіз, мәңгі және өзгермейтін объектілер ретінде сипаттаған. Платонизмнің маңызды күмәні – сандардың біздің физикалық әлемнен тәуелсіз болмысы туралы нақты түсініктің жоқтығы. Олардың бар болуы

бізден және біздің сезімдерімізден тәуелсіз болу керек деген тұжырым шын мәнінде абстрактілі болып көрінеді [2].

Логицизмнің жақтаушылары сандарды логика мен аксиомалардан шығару мүмкіндігін дәлелдеуге тырысады. Олар математиканың негіздерін логикалық негіздермен түсіндіруге ұмтылады. Бұл көзқарас математикалық объектілердің барлығы тек логикалық тұжырымдардың нәтижесі ғана деп есептейді. Мысалы, 1 санының анықтамасы «бірдей объектінің бар болуы» деген түсінікпен байланысты болуы мүмкін. Логицизмнің негізгі мәселесі – математика мен логика арасындағы шекараның нақты қай жерде жатқаны туралы сұрақ туындайды. Логика мен математика көп жағдайда бір-бірінен алшақ емес, бірақ олардың ара-жігін ажырату қиын.

Формализмге сәйкес, сандар тек символдар мен таңбалар болып табылады. Бұл таңбалар белгілі бір ережелер мен заңдылықтарға сәйкес қолданылып, математикалық жүйені құрайды. Формалистер үшін сандардың болмысы тек олардың ролінде, функциясында және ережелерде жатыр. Сандардың өзіндік болмысы немесе метафизикалық сипаттамасы жоқ деп қарастырылады. Бұл көзқарас математикалық логика мен ережелерге сүйеніп жұмыс істейді, бірақ оның кемшілігі – сандардың «шын» мәнде нені білдіретіні туралы сұрақтарға жауап бере алмайды.

Конструктивизм сандарды ақыл-ой мен тәжірибемен құрастырылатын объектілер ретінде қарастырады. Мұнда математика – тек біздің ақыл-ойымызбен жасалатын құрылымдар мен жүйелердің жиынтығы. Конструктивизмнің негізгі принципі – математикалық объектінің тек тәжірибе мен құрылым арқылы пайда болуы. Бұл көзқарас математиканы нақты өмір мен тәжірибемен байланыстырады, бірақ кейде оны абстрактілі, тұжырымды түсініктермен шектеу қиынға соғады.

Номинализм сандарды тек сөздер немесе белгілер ретінде қарастырады. Сандардың нақты болмысы жоқ, олар тек нақты объектілерді немесе құбылыстарды сипаттау үшін қолданылатын тілдік құралдар болып табылады. Мысалы, «үш алма» деген сөзді айту арқылы біз сандарды тек нақты нәрселерді белгілеу үшін қолданамыз. Номинализм сандардың абстракциясы туралы тұжырымдардың бәрін жоққа шығарады және математикалық объектілердің бар болуын жоққа шығарады. Бұл көзқарас абстракцияның жоқтығы туралы айтады, бірақ кейде абстрактілі ойлау мен санақ жүйелерінің мәнін түсіну қиын.

Қазақ тілінде «жеті» санымен байланысты фразеологизмдер өте көп. Тіпті фразеологиялық сөздікте 26 тіркес болса да, олардың жалпы саны бұдан да асып түседі. Осы фразеологизмдерді мағыналық жағынан топтастыруға болады.

1. Жетімен келетін «ежелден», «бұрыннан», «байырғыдан», «ескіден» деген семантикалық қатарды түзетін фразеологиялық сөз

тіркестері: Жеті ата – Арғы ата, ата-баба. Жеті ата жау – Ежелгі дұшпан. Жеті ата, жеті түптен бері қарай – Үрім-бұтақ жұрағатынан бері қарай. Жеті атасына бітпеген – Өмірінде үрім-бұтағына бітіп көрмеген. Немесе Жеті атасынан қара көк – Арғы аталарынан бері аты шулы бай, шынжыр балақ, шұбар төс. Жеті атасынан түк көрмеген – Ата тегінен бері қарай өмірі аузы жарымаған. Жеті атасын білмеген мұрт (күл) – Өз аталарының шежіресін білмеген «кәпір», жеті атасын білмеген, діннен шыққан, тексіз күл деген мағынада.

Жоғарыдағы талдаулар нәтижесінде «Жеті ата» тіркесі қандай сөзбен келсе де «ескі», «байырғы», «ежелгі» мағыналарын білдіретіні анықталды. Бұл тіркеспен байланысты жеті мысал табылды. Тек «жеті жасынан» деген тіркес қана «жеті ата» -мен бірге кездессе де, аталған топпен мағыналас болып шықты. «Жеті ата» тіркесінің пайда болуына салт-дәстүр әсер еткенімен, бұл салт-дәстүрдің қалыптасуына ислам дінінің ықпалы зор болған. Ал «жеті жасынан» тіркесі осы ұлттық ұғымнан туындаған [3].

2. Жетімен келетін «әсірелеу» мағынасындағы семантикалық қатарын түзетін фразеологиялық сөз тіркестері: жеті басты (жалмуыз, айдаһар, дәу т.б.) – ауыз әдебиетінде ғана кездесетін таңғажайып бейнелердің бірі. Жеті ғалам немесе Жеті ғылым (ықылым) – Бүкіл дүниежүзі, шар тарап. Жеті қабат жер, жеті қабат көк немесе Жеті қат көк, тоғыз қат көк – жеке-жеке тарататын болсақ: жеті қат жер: 1. Тұңғиық 2. Жылан 3. Су 4. Қос балық 5. Қара тас 6. Көкөгіз 7. Жер. Жеті қабат (хат) жер астында – Өте тереңде. Жеті қабат тау үсті – Адам аяғы әзер жетер қиын, алыс жер. Жеті қараңғы түн немесе Жеті түн – Тастай қараңғы түн, түн іші, беймезгіл уақыт. Жеті қырдың астында – Тым алыста, баруы қиын жерде.

3. Жетімен келетін «барлық», «барша» семантикалық қатарын түзетін фразеологиялық сөз тіркестері: Жеті атасына бітпеген – Өмірінде үрім-бұтағына бітіп көрмеген. Жеті атасынан қара көк – Арғы аталарынан бері аты шулы бай, шынжыр балақ, шұбар төс. Жеті атасынан түк көрмеген – Ата тегінен бері қарай өмірі аузы жарымаған. Жеті атасын білмеген мұрт (күл) – Өз аталарының шежіресін білмеген «кәпір», жеті атасын білмеген, діннен шыққан, тексіз күл деген мағынада. Жеті атасын (мал) өлтірген – Дүниеқор, дүние қоңыз. Жеті ғалам немесе Жеті ғылым (ықылым) – Бүкіл дүниежүзі, шар тарап. Жеті дуан ел – Байтақ ел, дүйім жұрт. Жеті жұрт – Көп ел. Жеті жұртқа әйгілі (белгілі) – Үлкен-кіші түгел біледі, бар ел-жұртқа танымал.

Талдау нәтижесінде «жеті ата» тіркесінің бұрыннан белгілі «ескі», «байырғы» мағыналарынан бөлек, «барша», «барлық» деген жаңа қыры ашылды. Бұл «жеті» санының басқа сөздермен тіркесіп, осындай мағына бере алатынын көрсетеді. Осыған байланысты, аталған топтағы тіркестер қазақ мәдениетіне ғана тән болуы мүмкін

деген тұжырым жасауға болады. Ал діни және мифологиялық негізде қалыптасқан тіркестер басқа ұлттарда да кездесуі ықтимал.

4. Жетімен келетін «ең», «сұрыпталған», «негізгі» деген семантикалық қатарын түзетін фразеологиялық сөз тіркестері: Жеті амал – Жеті амалға табиғат құбылыстарын жатқызған: 1. Күннің тоқырауы – күннің қысқаруының аяқталуы. 2. Қарашаның қайтуы. 3. Үркердің батуы. Үркер көрінбей кеткен кезде, қазақтар: «үркер жерге түсті дейді». Есепшілердің айтуы бойынша, «егер Үркер суға түссе, жаңбыр көп болады. Құрғақ жерге түссе, аңызак жел көп болып, құрғақ, қуаңшылық болады; үркер тасқа түссе, шылыңғыр қатты ыстық болады» деп ұйғарады. 4. Мұздың қатуы, қараша айында болады. 5. Киіктің матауы – киіктің үйірге түсуі немесе теке бұрқылдақ деп те аталады. 6. Тоқсанның кіруі – үш тоқсанның түсуі, яғни қыстың түсуі. 7. Айдың тоғамы. Үркер мен айдың тоғысуы. Айдың үркерді басып өтуін «тоғыз немесе тоғау деп атайды. Жеті амал ауа райы туралы ұзақ болжам жасау үшін қолданылған. Жеті бүзірік (мүдірік) әулие – Жеті түрлі әулие, жеті қилы әулие. Жеті ғашық – Ләйлі-Мәжнүн, Фархад-Шырын, Таһир-Зухра, Арзу-Қамбар, Уалик-Ғарра, Уаки-Күлшаһ, Жүсіп-Зылиқа. Сонымен, осы семантикалық қатардың арқасында жеті санының ең, сұрыпталған деген мағынаға ие екенін мысалдармен дәлелденді [4,5].

5. «Жеті» санымен келетін фразеологиялық тіркестердің бір тобы «ең үздік», «сұрыпталған» деген мағынаны білдіреді. Мысалы: Seven Wonders of the Ancient World (Әлемнің жеті кереметі) – Грек мәдениетінен бастау алған, әлемдегі ең таңдаулы жеті құрылыс. Shakespeare's Seven Ages of Man (Шекспирдің адам ғұмырының жеті кезеңі) – Шекспирдің «As you like it» шығармасындағы адам өмірінің ең маңызды жеті сатысы. Seven deadly sins (Жеті ауыр күнә) – Христиан дініндегі адам жасайтын ең үлкен жеті күнә (тәкаппарлық, ашу, көре алмаушылық, құмарлық, ашкөздік, ашқарақтық, еріншектік). Seven virtues (Жеті артықшылық) – Алдыңғы мысалға қарама-қарсы, христиан дініндегі ең маңызды жеті жақсы қасиет (сенім, үміт, естілік, әділеттілік, табандылық, рақымшылық, шыдамдылық). Бұл тіркестердің барлығында «жеті» саны ең жақсы, ең маңызды, ең сұрыпталған деген мағынаны білдіреді.

Қорыта келгенде, тіл мен мәдениеттің сабақтастығы тұрғысынан сандарды зерттей отырып, біз халықтың терең дүниетанымы, ұлттық сана-сезімі, эстетикалық көзқарасы, адамгершілік құндылықтары және ғасырлар бойы қалыптасқан тәрбиесін көре аламыз. Сандар – әлемнің мәдени бейнесін беретін маңызды және ерекше символдар болып табылады.

Әдебиет

1 Шпенглер О. Закат Европы//В 2 т. /Пер. с нем. И.И. Маханьков. – М.: Айрис–пресс, 2003. – Т. 1. – 528 с.

2 Хасенов Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1957.–58 б.

3 Есім Ғ. Қазақ ренессансы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 90 б.

4 Философия: Жоғары оқу орындары және колледж студенттеріне арналған оқулық//құраст. Т.Х. Ғабитов; ауд. Б.М. Сатершинов. – Алматы: Раритет, 2012. – 400 б.

5 Құлсариева А.Т. Аударма өркениет феномені: филос. ғыл. док. ... дис.–Алматы, 2006. – 250 б.

ӨОЖ 004:37.01:316.4

Цифрлы болашаққа қадам: білім мен технологияның дамуы

Канкожаева Ш.Ж., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

"Шаг в цифровое будущее: развитие знаний и технологий" позволяет использовать новые знания и технологии для улучшения доступа к услугам, оптимизации процессов и создания новых возможностей для развития личности и общества в целом. Отражает процесс с трансформации общества и экономики под влиянием цифровых инноваций. Это тпроцесс включает использование таких технологий, как интернет вещей (IoT), искусственный интеллект и дополненная реальность, а также переход к цифровой работе, образованию и государственным услугам.

Abstract

"Step into the digital future: the development of knowledge and technology" allows you to use new knowledge and technology to improve access to services, optimize processes and create new opportunities for the development of the individual and society as a whole. It reflects the process of transformation of society and economy under the influence of digital innovations. This process includes the use of technologies such as the Internet of Things (IoT), artificial intelligence and augmented reality, as well as the transition to digital work, education and public services.

XXI ғасыр – ақпарат пен технология ғасыры. Бүгінгі қоғамның даму қарқыны бұрын-соңды болмаған жылдамдыққа ие. Әрбір күн сайын жаңа ғылыми жаңалықтар ашылып, жаңа технологиялық шешімдер өмірімізге еніп жатыр. Бұл құбылыстар адамзат өркениетінің болашағын түбегейлі өзгертуде. Осы тұрғыдан алғанда,

білім мен технология – бір-бірінен ажырағысыз екі ұғым. Білімсіз технология дамымайды, ал технологиясыз білім заман талабына сай бола алмайды. Сондықтан да «Цифрлы болашаққа қадам» ұғымы білім беру мен технология дамуының тығыз байланысын көрсететін маңызды тақырып болып отыр.

Білімнің рөлі және цифрландыру

Қай заманда да білім қоғамның негізгі қозғаушы күші саналған. Қазақ халқы «Білекті бірді жығар, білімді мыңды жығар» деп бекер айтпаған. Қазіргі таңда білім – тек ақпарат жинақтау емес, оны дұрыс талдап, өмірде тиімді пайдалана білу қабілеті.

Цифрландыру процесі білім беру жүйесін жаңа белеске көтерді. Бұрын тек қағаз кітаптар мен дәстүрлі сабақ арқылы білім берілсе, қазір онлайн платформалар, интерактивті құралдар, мультимедиялық ресурстар кеңінен қолданылады. Мысалы, Bilimland, Coursera, EdX, Khan Academy сынды платформалар кез келген адамның уақыт пен кеңістікке тәуелді болмай-ақ білім алуына мүмкіндік береді. Бұл – білімнің қолжетімділігін арттырып қана қоймай, әрбір тұлғаның өзін-өзі дамытуына жол ашады.

Сонымен қатар қашықтықтан оқыту форматы ерекше маңызға ие болды. Әсіресе COVID-19 пандемиясы кезінде онлайн сабақтар білім беру процесінің басты арнасына айналды. Осы тәжірибе арқылы әлем білімнің цифрлық технологияларға толықтай бейімделу қажеттігін түсінді [1, 25 б.].

Сандық болашақтың негізгі аспектілері. Білімді дамытуда төмендегі бөліктерге бөлінеді

Цифрлық технологиялар ақпаратты тез алуға және таратуға ықпал етеді, бұл әртүрлі салалардағы білімді тез арттыруға және оларды іс жүзінде қолдануға мүмкіндік береді.

Инновациялық технологиялар: Негізгі бағыттар - Заттар интернеті (IoT), жасанды интеллект (AI), толықтырылған (AR) және виртуалды (VR) шындық, олар таныс процестерді өзгертеді. [<https://mobilaser.kz>]

Процестерді цифрландыру: Бұл тиімділікті арттыру және оңтайландыру үшін цифрлық құралдарды пайдалана отырып, қызметтің барлық аспектілерін (бизнес, білім беру, мемлекеттік қызметтер) цифрлық ортаға көшіру.

Әлеуметтік салдары: Цифрлық болашақ байланысқа, қаржылық қолжетімділікке және қызметтерге қол жеткізуге жаңа мүмкіндіктер ашады, соныменқатар ойлауды қажет ететін жаңа тәуекелдер мен қиындықтарды тудырады.

Әр түрлі салаларда қолдану: Цифрлық технологиялар бизнеске, медицинаға, логистикаға, мемлекеттік басқаруға және білімге еніп, тәсілдерді өзгертіп, жаңа мүмкіндіктер жасайды.

Адаммен қоғам үшін маңызы. Өмір сапасын жақсарту:

Қызметтерге қол жетімділік, қашықтан жұмыс істеу және оқу мүмкіндігі және жекелендірілген қызметтер өмірді ыңғайлы етеді.

Өнімділікті арттыру: Бизнес-процестерді оңтайландыру және күнделікті міндеттерді автоматтандыру еңбек тиімділігін арттыруға және шығындарды азайтуға мүмкіндік береді.

Мүмкіндіктерді кеңейту: Цифрлық болашақ жаһандық біліммен қызмет нарығына қол жеткізуге мүмкіндік беретін географиялық кедергілерді жояды.

Бейімделу қажеттілігі: Технологияның жедел дамуы өзгермелі әлемде сұранысқа ие болу үшін үнемі оқытумен бейімделуді қажет етеді.

Білім берудегі цифрлық технологиялар: қазіргі заманға сай болу қажет. Сандық технологиялар уақытты үнемдейді және сандық технологияны қолдана отырып, білімді бағалау процесін жеңілдетеді оқытушылар жылдам жұмыс істей алады.

Технологияның қоғамға ықпалы: Технология – тек құрал емес, ол – өмір сүру мәдениетіміздің ажырамас бөлігі. Бүгінде жасанды интеллект, үлкен деректер (Big Data), биотехнология, нанотехнология, робототехника сияқты бағыттар экономиканың да, ғылымның да, өндірістің де дамуын айқындап отыр.

Білім саласына келетін болсақ, технология оқыту процесін жеңілдетіп қана қоймай, оны анағұрлым қызықты әрі тиімді ете түсуде. Мәселен:

- Интерактивті тақталар мен смарт құрылғылар дәстүрлі сабақтарды жандандырады.
- Виртуалды зертханалар тәжірибелік жұмыстарды қашықтан орындауға мүмкіндік береді.
- VR және AR технологиялары тарих, география, биология сабақтарын тірі тәжірибе секілді өткізуге жағдай жасайды.

Осының бәрі пайдаланушылардың тек тыңдаушы емес, белсенді қатысушы болуына ықпал етеді.

Цифрлық болашақ және еңбек нарығы

Цифрлық болашақ еңбек нарығына түбегейлі өзгерістер әкелуде. Бұрын сұранысқа ие болған көптеген кәсіп түрлері автоматтандырылып, олардың орнын жаңа мамандықтар басып жатыр. Мәселен, деректерді талдау мамандары, кибер қауіпсіздік сарапшылары, IT-инженерлер, жасанды интеллект әзірлеушілері сияқты кәсіп иелері болашақтың басты мамандарына айналууда.

Бұл жағдайда әрбір азаматтың басты мақсаты – үздіксіз білім алу, жаңа технологияларды меңгеру және жаңа жағдайға бейімделу. «Өмірбойы оқу» қағидасы (lifelong learning) қазіргі заман адамының өмірлік ұстанымына айналуы тиіс. Өйткені технология дамуы тоқтамайды, сәйкесінше адам да дамудан қалыс қалмауы керек.

Қазақстан үшін де бұл бағыт аса маңызды. Елде «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы жүзеге асырылып, мемлекеттік

қызметтердің электрондық форматқа көшуі, ЖОО оқу орындарымен мектептерді компьютермен және интернетпен қамту, IT-мамандар даярлау ісі қарқынды жүргізілуде. Бұл шаралар Қазақстанды цифрлық болашаққа жетелейтін нақты қадамдар болып табылады.

Жастар және цифрлық мәдениет

Жастар – кез келген мемлекеттің болашағы. Бүгінгі жастар технологиямен етене таныс «цифрлық ұрпақ» өкілдері болып саналады. Смартфон, интернет, әлеуметтік желі – олардың күнделікті өмірінің ажырамас бір бөлігі. Дегенмен, жастардың бұл мүмкіндікті тек ойын – сауық үшін емес, білім алу мен өзін-өзі дамыту үшін пайдалануы маңызды.

Цифрлық мәдениет – жайғана техниканы қолдану емес, ол – ақпаратты дұрыс сараптай білу, жалған деректерден шынайысын ажырату, кибер қауіпсіздікті сақтау, интернетте этикалық нормаларды ұстану [2. 36-38 б.].

Қорытындылай келе, цифрлы болашаққа қадам басу – біздің ортақ міндетіміз. Бұл тек жаңа технологияларды пайдалану емес, ол – білімді жаңаша ұйымдастыру, жаңа дағдыларды дамыту, ойлау жүйесін өзгерту. Білім мен технологияның үйлесімді дамуы – мемлекеттің экономикалық қуатын арттырып қана қоймай, әрбір азаматтың мүмкіндігін кеңейтеді.

Қазақстан да осы бағытта нақты қадамдар жасап келеді. Жастардың білімге деген құштарлығын арттыру, заманауи технологияларды меңгеруіне жағдай жасау – ел болашағының кепілі. Демек, цифрлы болашаққа қадам басу – тек қажеттілік емес, ол – өркениетті дамудың басты шарты.

Әдебиет

1. Құсайынова Ж. Ақпараттық қоғам және білім беру. – Алматы: Білім, 2020. – 215 б.
2. Дүйсенова А. Цифрландыру жағдайындағы кітапхана ісінің дамуы. // Қазақстан кітапханалары. – 2022. – №3. – 35–42 б.
3. Smith J. Digital Libraries and Learning. – Oxford: Oxford Press, 2019. – 178 p.
4. «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2018.
5. OECD Report. The Future of Digital Education. – Paris: OECD, 2021.

Интернет сілтемелері:

<https://mobilaser.kz>

ӘӨЖ 94(574.3)
**«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» – қазақ халқының
трагедиясы**

Каражанова Ж.А., тарих пәнінің мұғалімі,
педагог модератор,
КММ №149 ЖББ мектеп, Алматы қаласы

Резюме

В статье рассматривается массовое переселение казахского народа в период «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама», вызванное нашествием Жоңғаров. Описываются причины, масштабы и последствия вынужденного переселения, а также влияние этого события на социальную и экономическую жизнь казахов.

Abstract

The article discusses the mass migration of the Kazakh people during the «Akhtaban Shubyndy, Alakol Sulyma» period, caused by the invasion of the Dzungars. It describes the reasons, scale, and consequences of the forced migration, as well as its impact on the social and economic life of the Kazakhs.

«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» – қазақ тарихындағы ең ауыр кезеңдердің бірі, халықтың ауыр қайғысы мен азабының символы. 1723 жылы басталған бұл трагедия қазақ халқының өмірінде ұзақ уақытқа дейін терең із қалдырды. Халқымыздың тарихындағы бұл кезең Ресей империясының экспансиясымен, Жоңғар хандығының шабуылымен және қазақтың саяси-әлеуметтік құрылымындағы дағдарыспен тығыз байланысты болды. Қазақтардың сол кездегі басына түскен қайғы-қасірет туралы және оның тарихи маңызы туралы сөз қозғау бұл оқиғаның бүгінгі ұрпаққа берер сабақтары мен тарихи рөлін түсінуге мүмкіндік береді.

Ақтабан шұбырындының негізгі себептерінің бірі – Жоңғар хандығының қазақ жеріне жасаған жиі шабуылдары. 1710-1711 жылдары Жоңғарлар қазақтарға қарсы үлкен шабуылдар ұйымдастырды. 1723 жылғы жойқын шабуыл кезінде Жоңғар хандығы қазақтардың шығыс аймақтарын басып алып, көптеген ауылдарды қиратты. Бұл уақытқа дейінгі қазақ хандығының өз ішіндегі саяси және әлеуметтік жағдайы да дағдарысқа ұшыраған болатын, бұл жағдай Жоңғарлардың шабуылына қарсы тұруды қиындатты.

Қазақ хандығының ішкі саяси тұрақсыздығы мен ел ішіндегі рулардың өзара келіспеушілігі Жоңғар шапқыншылығына қарсы тұруды әлсіретті. Қазақ хандары мен билеушілерінің бірігуі мен бірлесе әрекет ету қабілетсіздігі халықты ауыр жағдайға душар етті. Мұның өзі халықтың ауыр зардап шегуіне әкелді [1,29].

«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» кезеңі қазақ халқының өмірінде ең ауыр кезеңдердің бірі болды. Бұл оқиға 1723 жылы Жоңғар шапқыншылығының салдарынан басталып, халықтың біршама бөлігіне үлкен зардаптар әкелді. Жоңғарлардың қысымы мен қазақ халқының саяси дағдарыстарының нәтижесінде халықтың үдере көшуі, қоныс аударуы және бір жерден екінші жерге бейбіт өмір іздеуі қажеттілігі туындады. Осы кезеңде қазақ халқының көшіп-қонуы мен ауа көшуінің себептері, ауқымы және салдары туралы айту маңызды.

Ақтабан шұбырындының себептері:

1. Жоңғар шапқыншылығы:

Жоңғар хандығының қазақ жеріне жасаған жойқын шабуылдары қазақ халқының бейбіт өмірін бұзып, халықты босып кетуге мәжбүр етті. 1723 жылғы Жоңғардың шабуылы, әсіресе оның қазақ жерінде жүргізген соғыстары мен қиратып кеткен ауылдары халықты қиын жағдайға тап қылды. Олар үй-жайларын, малдарын, жерін тастап, басқа жерге көшіп, аман қалу үшін бар күшін салды.

2. Әлеуметтік және саяси тұрақсыздық:

Қазақ хандығының ішіндегі саяси тұрақсыздық, әсіресе Тәуке ханның қайтыс болғаннан кейінгі кезеңде, халықтың бірікпеуіне және қорғаныс шараларын дұрыс ұйымдастыруға кедергі келтірді. Бұл жағдай қазақтар арасында өзара алауыздықты тудырып, бірігуге ұмтылған күрестердің нәтижесінде ел ішіндегі аласапыранды күшейтті. Бұл да көшіп-қонуға қосымша себеп болды.

Ақтабан шұбырынды кезеңіндегі халықтың көшіп-қонуы үлкен ауқымда болды. Бұл көшіп-қону, негізінен, Орталық Қазақстан мен Жетісу өңірінде үлкен көлемде жүрді. Жоңғарлар шабуыл жасаған аймақтардағы қазақтар өздерінің ата-бабаларының жерін тастап, жаңа, бейбіт аумақтарға қоныс аударды. Көшудің басты мақсаты – жан сақтау, қауіпсіз жер табу және Жоңғарлардың шабуылынан аман қалу болды.

3. Мал мен жерден айырылу:

Қазақтардың көшіп-қонуы кезінде ең көп зардап шеккен салалардың бірі – мал шаруашылығы болды. Жоңғарлар ауылдарды қиратқаннан кейін, қазақтар малдарынан айрылып, азық-түлік пен пана табу қиынға түсті. Мал шаруашылығы қазақтардың негізгі тіршілік көзі болғандықтан, бұл да үлкен әлеуметтік апатқа әкелді. Малды құтқару үшін халық бір-бірінен қашып, енді бір жерде тоқтап, басқа жерлерге көшуге мәжбүр болды.

4. Ұлы көш:

Ақтабан шұбырынды кезінде қазақтар тек бір аймақтан екіншісіне ғана көшірумен шектелген жоқ, олардың көшіп-қонуы бірқатар өңірлерде кең таралды. Көшіп-қонғандардың негізгі бағыты – Ресейдің оңтүстік аймақтарына қарай, сондай-ақ, Қарақалпақстан, Түркістан өңірлеріне қарай бағытталды. Осы уақытта халықтың ішкі саяси жағдайларына байланысты бірқатар қауымдар Жоңғарлардан

қорғану үшін әскери күштерін ұйымдастырып, атқарушы органдарды сақтап қалуға тырысты. Алайда халықтың көп бөлігі оңтүстікке немесе батысқа көшіп кетті [2,35].

Көшіп-қонған қазақ халқының басынан өткен басты қиындықтардың бірі – аштық пен жұқпалы аурулар болды. Көшіп кету кезінде халық азық-түлік тапшылығына тап болып, табиғи апаттар мен жаулардан қорғану үшін қажет нәрселердің бәрін ала алмады. Малсыз қалған қазақтар аштықтан, жұқпалы аурулардан зардап шекті. Осының салдарынан көптеген адамдардың өмірі қиылды. Көшіп-қону кезінде қазақтардың бір бөлігі басқа халықтармен қақтығыстарға ұшырады. Жоңғарлардан аман қалған халық басқа жерлерде өздерінің жаңа орындарын алу үшін күресуге мәжбүр болды. Бұл кезеңде басқа көшпелі халықтармен, жергілікті халықтармен және түркі тілдес халықтармен жиі қақтығыстар болып, халық арасындағы ынтымақтастыққа нұқсан келді [3,86].

Ақтабан шұбырынды кезеңіндегі халықтың көшіп-қонуы қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымында дағдарыс туғызды. Қазақтардың көшпелі өмір салтына негізделген қоғамдық құрылымы өзгерді. Адамдардың көпшілігі бұрынғы жерлерін тастап кетіп, жаңа жерлерде тұрып, жаңа қоғам құруға мәжбүр болды. Бұл халықтың әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерінің жоғалуына, ұрпақтар арасындағы байланыстардың әлсіреуіне алып келді.

Ақтабан шұбырынды кезеңіндегі халықтың көшіп-қонуы қазақ халқының тарихындағы ең ауыр кезеңдердің бірі болып саналады. Жоңғар шапқыншылығының салдарынан халықтың аман қалу үшін көшіп-қонуы үлкен ауқымда болды. Бұл кезең қазақтар үшін тек әлеуметтік және экономикалық апат қана емес, сонымен қатар рухани тұрғыдан да ауыр кезең болды. Қазақ халқының жан сақтау үшін атқарған күресі мен оның көшіп-қонуы бүгінгі ұрпақ үшін тарихи сабақ болып қала береді.

Ақтабан шұбырындыдан кейін қазақ халқы үшін одан да ауыр кезеңдер келді. 1723 жылғы шабуыл мен көшу кезінде қазақтардың басына түскен ауыртпалықтар мен азаптар көбейді. Бұл кезеңде жұт пен аштықтың қатар жүруі, жоңғарлардан келген қирау мен соғыстың салдары халықтың жартысынан астамын қырып салды. Тәуке ханның қайтыс болуы да қазақ хандығының жағдайын ушықтырды. Ханның өлімі қазақ хандығын басқаруға келген билеушілер арасындағы алауыздықты күшейтті. Бұл жағдай Жоңғарлардың шабуылдарына қарсы тұруға кедергі келтірді. Тәуке ханның орнына билікке келген басқа тұлғалар халықтың бірлігін сақтап қала алмады [4,77].

«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» кезеңі қазақ халқының бірлігін сақтау жолындағы ұмтылысының символы болып қалды. Қазақтар бұл кезеңнен кейін өзара бірігу, ортақ күш-жігермен Жоңғарларға қарсы күресу үшін бірікті. Қазақ батырлары мен қолбасшыларының ерлігі, олардың күреске деген ынта-ықыласы мен

халқына деген сүйіспеншілігі қазақтың рухын көтерді. Ақтабан шұбырынды мен Алқакөл сұлама қазақ халқы үшін ауыр сабақ болды. Бұл оқиға қазақ халқының тарихындағы ең трагедиялық кезеңдердің бірі болғанымен, сонымен бірге халықтың ерлігі мен төзімділігін, туған жеріне деген сүйіспеншілігін көрсетеді [5,209].

Қорыта келгенде, «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» қазақ халқының тарихындағы ең ауыр және трагедиялық кезең болды. Жоңғар шапқыншылығы мен оның халыққа әкелген зардаптары қазақ тарихында ерекше орын алады. Дегенмен, бұл кезең қазақ халқының тарихындағы маңызды сабақтардың бірі болып қала береді, өйткені ол қазақ халқының рухын күшейтіп, бірлігін сақтауға мүмкіндік берді.

Әдебиет

1. Қойгелдиев М. Қазақ тарихындағы ұлт-азаттық қозғалыстар. – Алматы: Ғылым баспасы, 2002. – 400 б.
2. Әбжанов Ә. Қазақ хандығының дағдарысы және Жоңғар шапқыншылығы. – Астана: Елорда баспасы, 2010. – 320 б.
3. Жумагулов Т. Ақтабан шұбырынды және қазақ халқының күресі. – Алматы: Атамұра баспасы, 2004. – 250 б.
4. Нұрпейісов М. Жоңғар шапқыншылығы және қазақ халқы. – Алматы: Қазақстан баспасы, 2011. – 365 б.
5. Сейітов А. Қазақ халқының трагедиясы: Ақтабан шұбырынды кезеңі. – Алматы: Қарасай баспасы, 2013. – 220 б.

ӘОЖ 81'367:811.512.122

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі постпозициялар

Раманова А.А., ф.ғ.к.,

Батыс Қазақстан инновациялық техникалық университеті,

Кәрім Ә.Ғ.

АК-24 М оқу тобының магистранты,

Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В данной статье рассматриваются постпозиции в казахском и английском языках с акцентом на их структурные, функциональные и семантические особенности. Сравнительный анализ выявляет ключевые различия и подчеркивает значимость постпозиций для понимания грамматических отношений, типологических контрастов и освоения второго языка.

Abstract

This paper explores postpositions in Kazakh and English, focusing on their structural, functional, and semantic roles. The comparative analysis reveals key differences and highlights the significance of postpositions for

understanding grammatical relations, typological contrasts, and second language acquisition.

Постпозициялар—зат есімнен немесе есімдіктен кейін орналасатын, кеңістік, уақыт, себеп немесе басқа да семантикалық қатынастарды білдіретін байланысушы сөздер тобы. Олар жиі предлогтармен салыстырыла қарастырылғанымен, синтаксис пен типологияны зерттеуде бірдей маңызды орын алады. Кез келген тілде предлогтар мен постпозициялар терең құрылымдық заңдылықтарды көрсетеді. Қазақ тілінде постпозициялар тек септік жалғаулары бар сөздермен қолданылады. Олар тек белгілі бір грамматикалық формалармен тіркесетіндіктен, олардың қолданылуы тілдік құрылымның дамуына байланысты белгілі бір заңдылықтарға бағынады. Негізінен предлогтарды қолданатын ағылшын тілінен айырмашылығы (зат есімдердің немесе есімдіктердің алдына қойылған сөздердің сөйлемдегі басқа сөздермен байланысын көрсету) қазақ тілінде олар басқаратын зат есімнен немесе есімдіктен кейін келетін септік жалғаулары қолданылады. Бұл сөйлемдерді түсіну қазақ тілін меңгеру үшін өте маңызды, өйткені олар сөздер арасындағы байланыстарды көрсетуде және сөйлемдерге реңк қосуда маңызды рөл атқарады.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі постпозицияларды түсіну тек теориялық лингвистика үшін ғана емес, сонымен қатар практикалық тіл оқыту саласы үшін де маңызды. Ана тілі ағылшын болып табылатын қазақ тілін үйренушілер үшін постпозициялар грамматиканың ең күрделі тұстарының бірі болса, қазақтілді ағылшын тілін меңгерушілер үшін предлогтар мен постпозициялардың айырмашылықтарын игеру де сондай қиындық тудырады.

Адпозицияларды зерттеу тіл білімінде ұзақ уақыт бойы қызығушылық тудырып келеді. Гринберг типологиясына сәйкес, постпозициялық тілдерде жиі басы соңынан келетін құрылымдар байқалады, бұл қазақ синтаксисінде анық көрінеді [1]. Түркі тілдері бойынша зерттеулерде постпозициялардың септік қатынастарын және семантикалық рөлдерді белгілеудегі орталық рөлі үнемі атап өтіледі [2; 3]. Қазақ тілінде «үшін», «туралы», және «кейін» сияқты постпозициялар сөйлем құрылымының ажырамас бөлігі болып табылады және жиі дауысты мен дауыссыз үндестігіне әсер етеді [4].

«Қазақ грамматикасы» атты кітапта, қазіргі қазақ әдеби тілінің грамматикалық және фонетикалық құрылымын сипаттай отырып, постпозициялар былайша түсіндіріледі: «Қазіргі қазақ тіліндегі постпозициялар сөздер мен сөйлемдерді бағыныңқылық байланыспен байланыстырады, белгілі бір формада қолданылған дербес сөз таптарынан кейін қолданылады және грамматикалық қатынасты, уақытты, орынды және мақсатты білдіреді» [5].

Постпозициялар дербес сөз таптарынан кейін қолданылып, уақытты, мақсатты, орынды, себепті, бағытты, құралды және басқа да мағыналарды білдіреді. Олар тек белгілі септік жалғауларындағы (атау, барыс, шығыс, көмектес) сөздермен тіркеседі. Сөз тіркестерінде белгілі бір септік тұлғасындағы сөздерге қатысты постпозициялар сол сөздердің құрамындағы компонент қызметін атқарады. Сонымен қатар, олар қолданылу ерекшеліктеріне қарай да ажыратылады.

«**Кейін**», «**соң**» постпозициялары шығыс септіктегі сөздерді етістіктермен байланыстырып, зат есімдермен, етістіктермен, есімшелермен тіркескенде оқиғадан кейінгі орын мен уақыт мәнін білдіреді. Ежелгі түркі тілімен салыстырғанда, қазіргі тілде сөз тіркесінің құрамындағы «**кейін**» шылауының уақыттық мәндегі қызметі елеусіз ғана өзгеріске ұшыраған. Мысалы: «Бұны биыл Құнанбай өзі аға сұлтан болғаннан кейін, осы Тобықтыға болыстық старшын еткен-ді» (М. Әуезов).

Қазіргі қазақ әдеби тілінде жиі кездесетін қысқарған түрлері (-ғасын) есімшенің -ған/-ген тұлғасы мен «**соң**» постпозициясының кірігуі арқылы жасалған: «*келген соң – келгесін*». «**Соң**» шылауы грамматикалық тіркесте алғашында шығыс септіктегі есімшемен (мысалы: «*оқығаннан соң*») бірге қолданылған. Мысалы: «*Манағы қарт базардан қайтып келгеннен соң осы жігіттен аманат қойған ақшасын сұрады*». Уақыт өте келе шығыс септігінің жалғауы **постпозициямен** тіркесімде түсіп қалып, қолданылмайтын болды: «Осы ауылдарын көшіріп, жөнелтіп болған соң, Құнанбай дәл бүгінгідей Шыңғыс өңіріндегі әбігер мен қарбаласты тез пайдаланбақ болды» (М. Әуезов).

Ағылшын тілі, керісінше, предлогтық тілдер қатарына жатады [6]. Дегенмен кей сияқты ғалымдар ағылшын тілінде кейсөздердің постпозиция ретінде қызмет атқаратынын көрсетеді [7; 8]. Олар жиі қолданылмағанымен, ағылшын синтаксисінің тарихи дамуын және ресми ағылшын тілінің стилистикалық ауқымын түсінуде құнды мәлімет береді.

Қазақ тілінде постпозициялар сөйлем ішіндегі қатынастарды айқындайтын грамматикалық көрсеткіш қызметін атқарады. Олар зат есімнен кейін орналасып, белгілі бір септік жалғауларын талап етеді. Бұл жүйе сонымен қатар буын үндестігіне бағынады, яғни қосымшалар түбірдің дауысты дыбысының сапасына сәйкес келуі қажет. Мысал ретінде «үйде» және «қалада» қолданыстарын келтіруге болады, мұнда жатыс септігінің жалғауы зат есімнің фонологиялық құрылымына сай келеді. Ал «-дан кейін» сияқты күрделі шылаулар уақыт пен кеңістікті нәзік реңктермен білдіріп, жүйені одан әрі байыта түседі.

Бұл постпозициялар қазақ тілінің ауызша да, жазбаша да қолданысында айрықша маңызды. Олардың жиі қолданылуы қазақ

тілін типологиялық тұрғыдан күшті постпозициялық тіл ретінде сипаттайды.

Ағылшын тілінде постпозициялар сирек кездеседі және белгілі бір лексикалық бірліктермен ғана шектеледі. Ең айқын мысал – «ago» («бұрын»), бұл әрқашан уақытты білдіретін сөз тіркестерінен кейін қолданылады: «She arrived two days ago» («Ол екі күн бұрын келді»). Сондай-ақ, «notwithstanding» сөзі ресми контекстерде постпозициялық түрде қолданыла алады: «The difficulties notwithstanding, the project succeeded» («Қиындықтарға қарамастан, жоба сәтті аяқталды»). Бұдан өзге «hence» («сондықтан», «осыдан») және «apart» («бөлек») сияқты сөздер әдеби немесе ресми стильде қолданылады.

Ағылшын тіліндегі постпозициялардың сирек қолданылуы оларды стилистикалық тұрғыдан ерекшелендіреді. Олардың қолданысы көбіне ресми жазба тілінде, заң саласындағы мәтіндерде немесе классикалық әдебиетте кездеседі. Қазақ тілінен айырмашылығы, ағылшын тілінде постпозициялар негізгі грамматикалық талап емес, керісінше стилистикалық және идиомалық қалдықтар болып табылады. Қазақ және ағылшын тілдерін салыстыру олардың айқын типологиялық айырмашылықтарын көрсетеді. Қазақ тілі жүйелі түрде постпозицияларға сүйенеді, олар фонологиялық үндестік пен септік жалғауларына негізделген. Ал ағылшын тілі тек бірнеше постпозицияны сақтап қалған, олардың қолданысы ресми немесе идиомалық контекстермен шектелген. Осы айырмашылықтарға қарамастан, екі тіл де постпозициялар қаншалықты жиі не сирек қолданылса да, олардың кеңірек типологиялық үлгілерді бейнелейтін маңызды тілдік категория болып қалатынын көрсетеді. Тілді үйренушілер үшін бұл айырмашылық адпозициялық жүйесі бөлек тілді меңгерудегі қиындықтарды айқындайды, ал тіл мамандары үшін тілдер арасындағы салыстырмалы зерттеулерге мол мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Greenberg J. H. Universals of language. – 1963.
2. Johanson L. The structure of Turkic //The Turkic languages. – Routledge, 2021. – p. 26-59.
3. Kornfilt J. Turkish and the Turkic languages //The world's major languages. – Routledge, 2018. – p. 536-561.
4. Mazhitayeva S. et al. Do Function Words Belong to Part of Speech? //International Journal of Applied Linguistics and English Literature. – 2016. – Т. 5. – №. 7. – p. 142-146.
5. Казахская грамматика. Фонетика, словообразование, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 с.
6. Huddleston R., Pullum G. The Cambridge grammar of the English language //Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik. – 2005. – Т. 53. – №. 2. – p. 193-194.

7. Kurzon D. "Ago" and its grammatical status in English and in other languages // Adpositions. – John Benjamins Publishing Company, 2008. – С. 209-227.

8. Berlage E. Word-order variation involving pre- and postposed notwithstanding // English Language and Linguistics. – 2014. – Vol. 18, №2. – P. 215–240.

ӘОЖ:9.908

Қызылорданың Астана ретіндегі тарихи ролі және ұлттық сананы қалыптастырудағы маңызы

Кипшакбаев К.З., оқытушы, п.ғ.м.,
педагог-зерттеуші,
Қызылорда «Болашақ»
университетінің жоғары колледжі
Сейсекеев А.О., э.ғ.к., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ университеті

Резюме

В статье рассматривается историческая роль Кызылорды как столицы Казахстана и её значение в формировании национального сознания. Анализируются политические, социальные и культурные события, оказавшие влияние на стремление народа к независимости и укрепление единства. Автор подчёркивает особое место Кызылорды в становлении национальной идеологии и её значение в современном обществе.

Abstract

This article examines the historical role of Kyzylorda as the capital of Kazakhstan and its importance in shaping national identity. The study analyzes political, social, and cultural events that contributed to the nation's aspiration for independence and the strengthening of unity. The author emphasizes Kyzylorda's special place in the formation of national ideology and highlights its relevance for modern national consciousness.

***«Ұлттың ұлы күші – оның рухани құндылықтарында»
(Ә. Марғұлан).***

Қазақстан тарихында астаналардың алмасуы мемлекеттіліктің дамуы мен ұлттық сана қалыптасуындағы маңызды кезеңдер ретінде айрықша орын алады. Әрбір астананың тарихи миссиясы бар. Орынбордан кейін астана мәртебесін иеленген Қызылорда – ұлттық тарихымызда ерекше мәнге ие қала. 1925–1929 жылдары Қазақ автономиялық республикасының орталығы болған Қызылорда елдің саяси, әлеуметтік және мәдени орталығы ретінде тарихта қалды. Бұл кезеңде мемлекеттіліктің алғашқы қадамдары жасалып, ұлттық

құндылықтарды жаңғыртуға бағытталған батыл шешімдер қабылданды [1].

Қызылорданың астана болған жылдары қазақ халқы үшін бірнеше маңызды үрдістер айқын байқалды.

Біріншіден, саяси-құқықтық тұрғыда мемлекеттік басқару жүйесі қайта ұйымдастырылды. Республика үкіметінің негізгі құрылымдары Сыр бойына көшірілуі қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу процесін жеделдетіп қана қоймай, оны ұлттық мүдделерге жақындатты. Қызылорда кезеңінде мемлекеттік аппараттың қызметін ұлттық ерекшеліктерге бейімдеу, қазақ халқының тарихи тағдыры мен болашақ мүддесін ескерген шешімдер қабылдау тәжірибесі қалыптасты. Бұл үдерістің нәтижесінде ұлттық кадрларды басқару жүйесіне тарту ісі жолға қойылып, саяси элита мен зиялы қауым өкілдері ел дамуының стратегиялық бағытын айқындауда белсенділік танытты. Осы тұрғыдан алғанда, Қызылорда астана болған кезең – мемлекеттік құрылымның жаңа сапалық деңгейге көтерілу дәуірі болды[2]. Тарихи тәжірибеден белгілі болғандай, «Әрбір астананың тағдыры – тұтас ұлттың тағдыры» деген тұжырым дәл осы жағдайға толық сәйкес келеді.

Екіншіден, ұлттық мәдениет пен өнердің өркендеуі Қызылорданың астана болуымен тығыз байланысты болды. 1926 жылы алғашқы кәсіби қазақ театрының ашылуы тек мәдени оқиға ғана емес, сонымен бірге ұлттық руханияттың жаңа кезеңге аяқ басуының айқын белгісі болды. Театр сахнасында халықтың тарихи жады, тұрмыс-салт дәстүрлері мен ұлттық мінез-құлық ерекшеліктері бейнеленіп, ол ұлттық сана қалыптасуының қуатты құралына айналды. Ж. Шанин, С. Қожамқұлов, Е. Өмірзақов сияқты өнер қайраткерлерінің шығармашылық қызметі қазақ театр өнерін кәсібилендіріп қана қоймай, ұлттық идеяны халыққа жеткізудің пәрменді тәсілі болды. Сонымен бірге, «Еңбекші қазақ» газетінің жарық көруі қоғамдық ойды қалыптастыруда, халық арасында ұлттық идеяны таратуда маңызды рөл атқарды. Осы тұрғыда М. Қозыбаевтың «Халықтың тарихын білмей, оның болашағын болжау қиын» деген сөзі Қызылорда дәуіріндегі ұлттық мәдениет пен баспасөздің тарихи миссиясын айшықтай түседі.

Үшіншіден, білім беру мен ғылым саласында жаңа бастамалар қолға алынып, қоғамның рухани дамуына жол ашылды. Қызылордада ашылған педагогикалық оқу орындары ұлттық кадрларды даярлаудың алғашқы орталықтарына айналды. Бұл оқу орындары қазақ халқының сауаттылығын арттыруға, жаңа буын интеллигенцияны қалыптастыруға мүмкіндік берді. Сауатсыздықты жою науқаны қарқынды жүргізіліп, халықтың білімге деген ынтасы артты. Ұлттық ғылымның алғашқы қадамдары да осы кезеңде жасалды: қазақ тілін зерттеу, халық ауыз әдебиетін жинақтау, этнографиялық деректерді жүйелеу бағытында еңбектер жарық көрді.

Осыны негізге ала отырып, Ә. Бөкейханның «Тарихын ұмытқан халықтың болашағы бұлдыр» деген сөзі Қызылорда дәуіріндегі білім мен ғылымның стратегиялық маңызын дәл көрсетеді [3].

Төртіншіден, ұлттық сана мен идеологияны қалыптастыруда Қызылорданың тарихи орны айрықша болды. Бұл кезеңде мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру, ұлттық құндылықтарды насихаттау, тарихи жадыны жаңғырту бағытында бірқатар шаралар жүзеге асырылды. Ұлттық идея қоғамдық өмірдің барлық саласында көрініс тауып, халықтың тарихи санасын оятуға ықпал етті. Зиялы қауым өкілдері мен мемлекет қайраткерлерінің қызметі арқылы ұлттық бірегейлік пен тұтастық ұғымдары қоғамдық санада орнықты. Бұл үдеріс қазақ халқының рухани жаңғыруына жол ашты. Академик Ә. Марғұланның «Ұлттың ұлы күші – оның рухани құндылықтарында» деген пікірі Қызылорданың астана ретіндегі тарихи миссиясын айқындайтын тұжырым ретінде бағаланады.

Қызылорда астана болған тұста республика үкіметінің негізгі органдары осы қалада шоғырланды. Бұл қазақ халқының мемлекеттілігін күшейтіп, ұлттық мүдделерін қорғауға негіз болды. Саяси-құқықтық өзгерістер (1925–1929 жж.) Олар мыналар:

Кесте 1

Жыл	Оқиға	Маңызы
1925	Қазақ АССР-нің астанасы Қызылордаға көшті	Қазақ мемлекеттілігінің нығаюына жол ашты
1925	«Қазақ» атауы ресми бекітілді	Ұлттық бірегейлікті қалыптастырды
1926	Бүкіл қазақ құрылтайы өтті	Ұлттық мәселелерді шешуге жол ашты

Астана мәртебесі қаланың мәдени өмірін жандандырды. Театр, әдебиет, баспасөз дамыды. Қызылорда астана болған кезеңде қазақ тілінің мәртебесін көтеру бағытында маңызды шаралар атқарылды. Мәдени-ағартушылық мекемелер, мектептер, театрлар мен кітапханалар ашылды. 1926 жылы дәл осы қалада қазақ халқының тұңғыш кәсіби театры – қазіргі Қазақ ұлттық драма театры өз шымылдығын ашты. Бұл оқиға ұлттық өнердің дамуындағы ірі жетістік болып саналады.

Кесте 2

Сала	Жетістіктер	Сала
Театр	Алғашқы қазақ мемлекеттік театры ашылды	Театр
Баспасөз	Қазақ тілінде газет-журналдар жарық көрді	Баспасөз
Әдебиет	Қазақ ақын-жазушыларының шығармалары жарияланды	Әдебиет

Ұлттық сананы қалыптастырудағы рөлі ретінде Қызылорда кезеңінде тіл, діл, мәдениет мәселелері күн тәртібіне қойылып, қазақ

зиялылары халық санасының жаңғыруына ықпал етті. Астана мәртебесін иеленген Қызылорда қазақ халқының ұлттық санасын оятуда ерекше қызмет атқарды. Ұлт зиялылары осы қалада бас қосып, тіл, мәдениет, тарих мәселелерін талқылап, болашақ ұрпақ үшін бағыт-бағдар жасады. Бұл қазақ халқының өзіндік тарихи тамырын, ұлттық болмысын айқындап, қоғамда бірлік пен ынтымақты нығайтты.

Кесте 3

Бағыт	Нәтижесі
Тіл саясаты	Қазақ тілі мемлекеттік деңгейде дами бастады
Мәдениет	Ұлттық дәстүрлер жаңғырды
Саяси сана	Қазақ зиялылары халық мүддесін қорғады
Ұлттық бірегейлік	Қазақ халқының тарихи жадын күшейтті

Қызылорда астана мәртебесін небәрі төрт жыл ғана сақтаса да, оның Қазақстан тарихындағы орны ерекше. Мұнда қабылданған шешімдер мен жүзеге асқан бастамалар кейінгі тәуелсіз Қазақстанның дамуына негіз қалады [4]. Қала бүгінгі күні де өзінің тарихи маңызымен ерекшеленіп, ұлттық сананы жаңғыртуға қызмет етуде.

Қызылорданың астана мәртебесін алуының себептерін айқындағанда, ең алдымен оның географиялық орналасуына назар аударған жөн. Сыр бойы ежелден Ұлы дала мен Орта Азия арасындағы тоғысқан өңір, тарихи-мәдени орталықтардың бірі болған. Осы тұрғыдан Қызылорданың астана болуы – қазақ жерінің орталық бөлігіне мемлекеттік билікті жақындату, ұлттық мүддеге сай басқару жүйесін қалыптастырудың алғашқы қадамы еді. Орынбордың шеткері аймақта орналасуы қазақ халқының кең даласын толық қамтуға қолайлы болмағандықтан, астананы Сыр бойына көшіру саяси тұрғыдан да, мәдени-рухани тұрғыдан да маңызды шешім болды.

Бұл кезеңде Қызылорда қаласының әлеуметтік бейнесі де түбегейлі өзгерді. Қалаға зиялы қауым өкілдері, мемлекет қайраткерлері, жазушылар мен мұғалімдер көптеп шоғырланды. Жаңа оқу орындарының, баспасөз органдарының ашылуы халық арасында білім мен мәдениетке деген қызығушылықты арттырды. Қала қазақ қоғамындағы алғашқы урбанизациялық орталықтардың біріне айналды [5].

Ұлттық қозғалыстар мен зиялы қауымның қызметі Қызылорда кезеңінде ерекше көрініс тапты. Сәкен Сейфуллин, Сұлтанбек Қожанов, Ораз Исаев, Тұрар Рысқұлов сынды мемлекет және қоғам қайраткерлері елдің саяси бағытын айқындауда белсенділік танытты. Қазақ халқының тарихи атын қайтарып, «қазақ» атауын ресми бекітуі – сол дәуірдің ең ірі жетістіктерінің бірі болды. Бұл оқиға ұлттық бірегейлікті нығайтып, халықтың тарихи жадына жаңа серпін берді.

Мәдени-ағартушылық өмір де астана мәртебесінің ықпалымен өркендеді. 1926 жылы ашылған алғашқы кәсіби қазақ театры ұлттық

өнерді жаңа деңгейге көтеріп, халықтың рухани сұранысын қанағаттандырды. Театр сахнасында Мұхтар Әуезовтің «Еңлік-Кебек» пьесасы қойылып, халықтың тарихи жады мен ұлттық мінезін бейнеледі. Бұл – қазақ әдебиеті мен драматургиясының кәсіби тұрғыда қалыптасуына жол ашқан алғашқы қадамдардың бірі еді. Сонымен бірге, «Еңбекші қазақ» газетінің жарық көруі қоғамдық пікір қалыптастыруда, халық санасын оятуда аса маңызды рөл атқарды.

Экономикалық тұрғыдан алғанда, Қызылорданың астана болуы қалаға жаңа мүмкіндіктер әкелді. Инфрақұрылым дамып, жаңа ғимараттар бой көтерді, Сыр бойындағы егіншілік пен сауда қатынастары кеңейе түсті. Бұл жағдай халықтың тұрмыс-тіршілігіне оң ықпал етті және ұлттық экономикалық әлеуетті нығайтты [6].

Ұлттық санаға әсері ерекше болды. Қызылорда кезеңінде мемлекеттік тіл мәртебесін көтеру, ұлттық тарих пен дәстүрді жаңғыртуға айрықша назар аударылды. Зиялы қауым өкілдері халықтың тарихи жадын сақтауға, ұлттық рухты көтеруге қызмет етті. Осылайша, Қызылорда қазақ халқының мемлекеттілігі мен бірлігін нығайтқан рухани орталыққа айналды.

Қорытыныдылай келе, Қызылорданың астана болған жылдары қазақ халқы үшін тарихи маңызы зор кезең болды. Бұл уақытты мемлекеттіліктің жаңа сапалық деңгейге көтерілген дәуірі деп сипаттауға толық негіз бар. Біріншіден, мемлекеттік басқару жүйесінің ұлттық сипат алуы, саяси құрылымдардың қалыптасуы – елдің тәуелсіздікке ұмтылысындағы алғашқы қадамдар еді. Екіншіден, ұлттық мәдениет пен өнердің өркендеуі арқылы қазақ халқы өзінің рухани құндылықтарын сақтап қана қоймай, оларды жаңа мазмұнмен толықтырды. Үшіншіден, білім мен ғылым саласында жүргізілген реформалар халықтың мәдени-рухани деңгейін көтеріп, ұлттық интеллигенцияның қалыптасуына ықпал етті. Төртіншіден, ұлттық сана мен идеологияның жаңғыруы қоғамды ұлт ретінде тұтастырудың басты факторы болды [7].

Осы тұрғыдан алғанда, Қызылорда қаласының астана ретіндегі миссиясы — қазақ халқының ұлттық тұтастығын нығайту, мемлекеттік құрылымды қалыптастыру, мәдениет пен ғылымның негізін қалау және ұлттық сана-сезімді жаңғырту болды. Қала астана мәртебесін небәрі төрт жыл ғана иеленгенімен, оның тарихи рөлі мен атқарған қызметі ұлт тарихында өшпестей із қалдырды.

Тарихи сабақтастық тұрғысынан Қызылорданың тәжірибесі қазіргі Қазақстан үшін де маңызды. Себебі, астаналардың алмасуы — тек әкімшілік шешім ғана емес, ұлттық идеологияны жаңғыртатын, халықтың рухани болмысын айқындайтын тарихи құбылыс. Бұл орайда Қызылорданың астана болған кезеңі — қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу тарихындағы алтын беттерінің бірі болып қала береді.

Қызылорданың астана ретіндегі тарихи рөлі қазақ халқы үшін тек әкімшілік орталық болумен шектелмеді. Ол кезең — мемлекеттілік

пен ұлттық сананың қалыптасуындағы шешуші белес. Қалада орын алған саяси, мәдени және рухани өзгерістер қазіргі Қазақстанның тәуелсіздікке жету жолындағы берік іргетасына айналды. Қызылорда астана мәртебесін небәрі төрт жыл ғана сақтағанымен, оның тарихи рөлі өлшеусіз. Бұл кезеңде:

- Қазақ мемлекеттілігінің ірге тасы қаланды.
- Ұлттық мәдениет пен өнер жаңа сапалық деңгейге көтерілді.
- Ұлттық интеллигенция мен зиялы қауым қалыптасты.
- Ұлттық сана-сезім күшейіп, тарихи жад жаңғырды.

Қызылорданың тәжірибесі бүгінгі Қазақстан үшін де маңызды. Себебі, астаналар тек саяси-әкімшілік орталық қана емес, ұлттық идея мен мемлекеттіліктің символына айналады. Осы тұрғыдан алғанда, Қызылорда – қазақ тарихындағы алтын әріппен жазылған астана.

Әдебиет

- 1 Қазақстан тарихы. 5 томдық. – Алматы: Атамұра, 2010.
- 2 Қозыбаев М. Қиын кезеңдер шежіресі. – Алматы: Қазақстан, 1992.
- 3 Қойгелдиев М. Алашқозғалысы. – Алматы: Санат, 1995.
- 4 Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2003.
- 5 Әбдіәкімұлы Б. Қазақстан тарихы. – Алматы: Атамұра, 2005.
- 6 Қойгелдиев М., Абылхожин Ж., Алдажұманов Қ. Қазақстандағы сталинизм табиғаты. – Алматы, 1992.
- 7 Қазақ энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998.

**«Үш», «төрт» сандарының қазақ және ағылшын
мәдениетінде репрезентациясы**

Қайырбек Н.М.,
АК-24М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматриваются особенности символической репрезентации чисел «три» и «четыре» в казахской и английской культурах. Анализ выявляет различия и сходства в культурных кодах и мировоззрении двух народов через призму чисел.

Abstract

The article examines the symbolic representation of the numbers «three» and «four» in Kazakh and English cultures. The analysis reveals similarities and differences in the cultural codes and worldviews of the two peoples through the lens of numbers.

Сандар – адамзаттың ойлау жүйесінің іргетасы ғана емес, олар белгілі бір мәдени кодтың, дүниетанымның, дүние құрылымын түсіну тәсілінің көрінісі. Ежелгі дәуірден бастап адам баласы сандарға тек есеп-қисап үшін емес, қасиетті мән, жасырын байланыс, табиғи үйлесім көзі ретінде қараған. Бұл құбылыс, әсіресе, діни-философиялық жүйелерде анық байқалады. Мсыалы, Каббалада сандар мен әріптер – әлемнің терең құрылымын түсіндіретін сакралды құрал. Мұнда әрбір әріптің белгінің бір саны болады, сол арқылы мәтіндерге жасырын мағына беріледі (гематрия). Араб мәдениетіндегі «әбджад» жүйесінде әр әріпке сандық мән берілген. Бұл тәсіл тек нумерологиялық есептеулерге ғана емес, поэтикалық, мистикалық мағына ашуға да қолданылған. Ислам өркениетінде бұл жүйе арқылы Құран аяттарындағы кейбір жасырын мәндерге сілтеме жасау дәстүрі де болған. Қытайдың и цзин (易经) немесе «Өзгерістер кітабы» жүйесінде сандар – табиғаттың өзгерісін сипаттайтын гексаграммалар арқылы көрсетіледі. Бұл – әлемдік үйлесімділікті, адам мен ғалам арасындағы байланысты түсіндіретін символикалық құрылым. Үнді мәдениетінде сандар карма, чакралар, планеталармен тығыз байланысты. Әсіресе, «нөл» ұғымының осы өркениетте пайда болуы – адамзат ойлауындағы үлкен төңкеріс. Бұл деректер сандардың тарихи-мәдени маңызын айғақтайды. Сандар тек математика тілі емес, олар – әлемді ұғынудың әмбебап символдары. Әрбір мәдениет өзінше түсінгенімен, ортақ идея – сандардың космостық тәртіппен байланысы – адамзат санасында берік орныққан. Сондықтан қазіргі тілдік немесе мәдени зерттеулерде сандарға жай белгі ретінде емес, семиотикалық, этномәдени, философиялық символ ретінде қарау – терең түсінікке

жол ашады. Бұл әсіресе қазақ және ағылшын мәдениетіндегі сандардың репрезентациясын салыстырғанда айқын байқалады [1,46].

Сандар – адамзат тілінің ежелгі қабаттарына жататын, әрі сандық қана емес, символдық мәнге де ие лексемалар. Әрбір мәдениетте кейбір сандар ерекше қасиетке, киелі мағынаға ие болады. Мұндай сандардың репрезентациясы тілде ғана емес, сонымен қатар халықтың дүниетанымында, салт-дәстүрінде, әдебиетінде кеңінен көрініс табады. Бұл мақалада «үш» және «төрт» сандарының қазақ және ағылшын ұлттық мәдениеттеріндегі репрезентациясы салыстырмалы түрде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – аталған сандардың екі халықтың танымындағы орны мен символикалық мағынасын ашып көрсету.

Қазақ халқының дүниетанымында «үш» саны қасиетті, киелі ұғым ретінде қалыптасқан. Бұл сан көбінесе құрылымдық, жүйелілік пен тұрақтылықтың символы ретінде танылады.

Мысалы, *Үш жүз* – қазақ халқының этникалық құрылымын білдіреді. *Үш арсыз* – ұйқы, күлкі, тамақ; адамның бойындағы туа біткен қажеттіліктер. *Үш би* – Төле, Қазыбек, Әйтеке – әділет пен бірлікті сақтау символдары. *Үш тоғыз* – дәстүрлі сыйлық беру жүйесі.

Қазақ фольклорында, әсіресе ертегілер мен аңыздарда, «үш» саны оқиғалар желісін ұйымдастырушы қызмет атқарады. Бұл санда белгілі бір ритуалдық мән де бар, мысалы, марқұмның үшінші күні өткізілетін ас т.б. Қазақ халқы үшін «үш» саны – тек сандық өлшем емес, **дүниетанымдық құрылымның негізі, рухани әрі әлеуметтік координат**. Ол адамның ішкі болмысы мен қоғамдағы орнына, салт-дәстүр мен таным жүйесіне терең сіңген. Қазақ тілі мен мәдениетіндегі «үш» санының жиілігі мен мазмұн байлығы оның ұлттық символика ретіндегі рөлін дәлелдейді.

Ағылшын мәдениетінде де «three» саны маңызды орын алады. Оның символдық мәні негізінен, христиан діні мен әдеби дәстүрлерден бастау алады. Мысалы, *Holy Trinity* – Қасиетті Үштік: Father (Әке), Son (Ұл), Holy Spirit (Қасиетті Рух). *Three wishes, third time's the charm* – фольклор мен мақал-мәтелдерде сәттіліктің белгісі ретінде. Әдеби шығармаларда: *The Three Little Pigs, Three Musketeers, Goldilocks and the Three Bears*. Ағылшын ертегілерінде «three» саны оқиғалардың логикалық дамуы мен кульминациясын құру үшін қолданылады. Бұл санда аяқталғандық, жүйелілік көрініс табады [2,102].

Қазақ халқының дүниетанымында «төрт» саны табиғатпен, кеңістікпен және өмірлік тұрақтылықпен тығыз байланысты. Бұл сан көбінесе кеңістіктің толықтығын, тұтастығын бейнелейді. Мысалы, *Төрт құбыласы тең болу* – адамның барлық жағдайының үйлесімділігі. *Төрт түлік* – қазақ мал шаруашылығы мәдениетінің негізі (түйе, жылқы, сиыр, қой). *Төрт тарап* – дүниенің төрт жағы: шығыс, батыс, оңтүстік, солтүстік. Қазақ этникалық санасында бұл

сан әлем құрылымының тұрақты жүйесі ретінде танылған. Сонымен қатар, «төрт» саны көбінесе дәстүрлі шаруашылық пен табиғи циклдермен байланысты. Қазақ мәдениетінде «төрт» саны – дүниенің кеңістіктік және маусымдық құрылымын бейнелейтін, мал шаруашылығы, руханият және салт-дәстүрмен тығыз байланыстағы символдық мәні бар сан. Ол **үйлесімділік, тұрақтылық, тұтастық** ұғымдарымен қатар, **табиғатпен үндестікті** де білдіреді. Бұл сан қазақ халқының табиғатты терең түсінуі мен болмысты құрылымдауға деген ұмтылысын көрсетеді.

Ағылшын тілінде «four» саны көбінесе табиғи және кеңістіктік жүйелерде қолданылады. Ол тұрақтылық пен толықтықтың белгісі ретінде көрінеді. Мысалы, *Four seasons* – жылдың төрт мезгілі. *Four directions* – дүниенің төрт бұрышы (north, south, east, west). *Four elements* – классикалық философияда: earth, air, fire, water. «Төрт» саны ағылшын мәдениетінде көбінесе ғылыми немесе жүйелік құрылымдармен байланысты. Дегенмен, бұл сан қазақ мәдениетіндегідей ритуалдық немесе символдық мәнде жиі қолданылмайды [3].

Қорыта келгенде, «Үш» және «төрт» сандары – қазақ және ағылшын мәдениеттерінде ерекше символикалық мәнге ие сандар. Қазақ мәдениетінде бұл сандар тұрмыстық, ритуалдық, дүниетанымдық жүйенің белсенді бөлшегі ретінде көрінсе, ағылшын мәдениетінде көбіне діни және әдеби контексте байқалады. Осыған байланысты сандардың репрезентациясы арқылы екі халықтың дүниені қабылдау ерекшеліктері мен мәдени кодтарын тануға болады. Мұндай зерттеу тіл мен мәдениеттің өзара байланысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Есембекова Г. *Сандар семиотикасы және тілдегі көрінісі*. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. –248 б.
2. Crystal D. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. – Cambridge University Press, 2003. –509 p.
3. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. – University of Chicago Press, 1980. –242 p.

**«Бақыт» ұғымының когнитивтік құрылымы мен
семантикалық өрісі**

Жүнісбекова К.Ш., ф.ғ.к., аға оқытушы,
Қуаныш М.А., КЯ-24М оқу тобының магистранты,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье рассматривается когнитивная природа концепта «Счастье» в мировоззрении казахского народа. Анализ выявил, что данный концепт отражает ценности, культурные традиции и духовные ориентиры, зафиксированные в языке.

Resume

The article explores the cognitive nature of the concept of «Happiness» in the worldview of the Kazakh people. The analysis reveals that this concept reflects the values, cultural traditions, and spiritual orientations embedded in the language.

Когнитивтік лингвистика – ХХ ғасырда философия, психология және тіл ғылымының тоғысынан пайда болған бағыт, ол танымдық үдерістер мен білімнің тілдік көріністерін зерттеуге бағытталған. Бұл бағытта әлемнің тілдік бейнесінің адам санасында қалай қалыптасатыны басты мәселелердің бірі болып табылады. Себебі әр ұлттың, тіпті әр жеке адамның концептуалдық дүниетанымы өзіндік ерекшеліктерге ие.

Когнитивтік лингвистиканың негізін құрайтын басты ұғым – **концепт**. Концепт – адамның білімін құрылымдаушы ұғымдардың жүйесі. Концепт ұғымын түсіндіру барысында көптеген өзара байланысты терминдер мен түсініктер қолданылады. Жалпы алғанда, концепт ұғым мен мағынаға сүйенеді және бұл термин тіл біліміне философиядан енген.

Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, концептіні үш түрлі тәсілмен қарастыруға болады. Бірінші тәсіл бойынша, кең мағынада концепт – ұлттық тілдік сананың мазмұнын құрайтын және дүниенің қарапайым бейнесін сипаттайтын лексемалар жиынтығы. Мұндай концепттер тілдің концептуалдық кеңістігін қалыптастырып, ұлттық мәдениеттің шоғырлану орталығына айналады. Екінші тәсіл – тар мағынадағы концепт, яғни белгілі бір этностың мәдени ерекшеліктерін сипаттайтын, тіл арқылы берілетін семантикалық білім. Үшінші тәсіл концептіні адам санасымен байланыстыра отырып қарастырады. Бұл жағдайда адам– ақпаратты қабылдайтын, сақтайтын және өңдейтін жүйе ретінде сипатталады. Барлық танымдық үдерістер тілдің көмегімен мида жүзеге асады. Бала жасынан бастап тілді ғана

емес, сонымен қатар өз ұлтының мәдениетін де бойына сіңіреді. Мәдениетке тән белгілердің барлығы тілде көрініс табады.

Концептіні зерттеу арқылы халықтың менталитетін тереңірек ұғынуға, сол ұлттың рухани дүниесін, қоршаған әлемге деген көзқарасын өз көзқарас жүйесі арқылы бағамдауға болады [1].

Когнитивтік лингвистика – тіл мен ойлаудың, сананың өзара байланысын зерттейтін заманауи ғылым. Бұл бағыт бастапқыда АҚШ-та қалыптасып, теориялық негіздері сол елде кеңінен дамығанымен, Еуропада да өзіндік мектептері мен зерттеу бағыттары қалыптасты. Әсіресе, неміс және австриялық мектептердің сөйлеу әрекеті барысында ақпаратты қабылдау мен өңдеу үдерістерін зерттеудегі үлесі ерекше.

Еуропада бұл салаға қатысты алғашқы оқулықтардың XX ғасырдың 90-жылдары жарық көруі – когнитивтік лингвистиканың ғылыми жүйе ретінде орныға бастағанын көрсетеді. Орыс тілінде когнитивтік лингвистиканың алғаш рет В.И.Герасимов еңбегінде сөз болуы – посткеңестік кеңістіктегі зерттеулерге жол ашты [2,18].

Ғылымда когнитивтік лингвистиканың теориялық негізін салған әлемдік ғалымдардың (Н.Хомский, Дж.Лакофф, М.Минский, Г.Филлмор, Э.Кассирер және т.б.) еңбектері бұл бағыттың көпқырлы сипатын көрсетті. Олар тілдің тек коммуникациялық құрал ғана емес, сананың, мәдениеттің, ұлттық дүниетанымның көрінісі екенін дәлелдеді [3,45].

Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың қалыптасуына этнолингвистиканың ықпалы зор болды. Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, Г.Смағұлова сынды ғалымдардың еңбектері қазақ халқының дүниетанымдық ерекшеліктерін тілдік бірліктер арқылы сипаттауға жол ашты. Таза когнитивтік бағыттағы зерттеулерде Г.Гиздатов, Э.Сүлейменова, Қ.Жаманбаева, С.Жапақов және басқа зерттеушілердің еңбектері отандық ғылымға елеулі үлес қосты.

Когнитивтік лингвистиканың басты мақсаты– тілді ішкі когнитивтік құрылым ретінде түсініп, сөйлеуші мен тыңдаушыны ақпаратты қабылдайтын, өңдейтін, жадыда сақтайтын күрделі танымдық жүйе ретінде сипаттау [4,28]. Бұл бағытта тіл – тек сөздер жиынтығы емес, адамның санасындағы әлем бейнесінің вербалданған формасы. Осы орайда, тілдік бірліктерді когнитивтік тұрғыдан зерттеу – ұлттың рухани, мәдени болмысын, тарихи жадын, дүниетанымын ғылыми негізде ашуға мүмкіндік береді.

Концептіні жан-жақты түсіну үшін оны қалыптастыратын дүниенің заттық және рухани элементтерімен қатар, сол элементтердің адам санасындағы бағалануы, қызметі, және ұлттық мәдениетпен байланысы міндетті түрде ескерілуі тиіс. Тілдік бірлік белгілі бір ұлттың концептілік жүйесіне енуі үшін ол сөздің ғасырлар бойғы мәдени тәжірибемен, ұлттық ділмен, салт-дәстүрмен және діни дүниетаныммен тығыз байланыста болуы қажет. Бұл – концептінің

тек лексикалық мағынамен шектелмейтінін, керісінше, ол ұлттың тарихи-мәдени жадын бейнелейтін күрделі танымдық құрылым екенін көрсетеді.

Осындай концептілердің бірі – **«бақыт»**. Ол әрбір ұлттың тілінде бар, әмбебап ұғым болып саналса да, әр этностың мәдени, діни және тарихи ерекшеліктеріне байланысты бұл концептінің мазмұны мен мәні өзгеріп отырады. Қазақ дүниетанымында бақыт ұғымы тек жеке адамның ішкі күйі немесе сәттілік емес, ол – отбасының амандығы, ел тыныштығы, адал еңбек, ар-ождан, және рухани тепе-теңдікпен тығыз байланысты.

Бақыт концептісі ұлттық сананың, тарихи жадының көрінісі ретінде этикалық және дүниетанымдық сипатқа ие. Ол – жеке адамның ғана емес, тұтас қоғамның арманы мен құндылықтар жүйесін бейнелейтін мазмұн. Сондықтан бақыт туралы түсінік – тек тілдік факт емес, бұл ұғым белгілі бір халықтың өмір сүру философиясын айқындайтын концепт ретінде қарастырылуы қажет.

Қазақ мәдениетінде «бақыт» ұғымы адамның өмірлік жолындағы сәттілікпен шектелмейді, ол ұрпақ жалғастығы, ата-ананың разылығы, елге қызмет ету сияқты рухани категориялармен тығыз сабақтасып жатады. Бұл ұғым тілде түрлі метафоралар мен тұрақты тіркестер арқылы көрініс табады: *«бақ қонды»*, *«бақ-дәулет»*, *«бақыттың құсы»*, *«бақыттың кілті»* т.б.

Осылайша, «бақыт» концептісі ұлттық-мәдени кодтың, дүниетанымның көрінісі бола отырып, әрбір тіл иесінің когнитивтік кеңістігінде ерекше орын алады. Мұны зерттеу – ұлттың рухани болмысын, мәдениетін және құндылықтар иерархиясын терең түсінуге жол ашады.

Қазақ халқының ұлттық дүниетанымында **«бақыт»** ұғымы терең танымдық және концептуалдық мәнге ие. Бұл ұғым – тек эмоционалдық күйдің немесе сәттіліктің сипаттамасы ғана емес, ол – ұлттың рухани болмысын, өмір сүру философиясын, құндылықтар жүйесін бейнелейтін іргелі концепт. Қазақ тіліндегі «бақыт» сөзінің мазмұны ғасырлар бойғы өмір тәжірибесімен, рухани-мәдени құндылықтармен тығыз сабақтасып дамыған.

Қазақтың тілдік санасында «бақыт» ұғымы адамның тек жеке басына қатысты ғана емес, отбасымен, қоғаммен, ел-жұртпен, ұрпақпен байланыстырыла беріледі. Бұл – бақыттың ұлттық танымда индивидуалистік емес, ұжымдық (коллективтік) сипатқа ие екенін көрсетеді. Мысалы, балалы-шағалы болу, дені сау ұрпақ өсіру, берекелі үйде тұру, адал еңбек ету – осының бәрі қазақ үшін бақыт өлшемдері.

Қазақ халқы үшін бақыт – адамның жұлдызының жануы, дәуірінің жүруі, тасы өрге домалауы, жолының ашық болуы, бай-қуатты өмір сүруі, ұрпақ сүйіп, елге сыйлы болуы сияқты ізгі ұстанымдармен өлшенеді. Бұл ұғым көбінесе рухани және әлеуметтік

аспектілермен ұштасып жатады. Бақытты тек байлықпен немесе материалдық жетістікпен шектеу қазақ менталитетіне тән емес. Қарапайым тіршілік, тыныш өмір, салауатты ұрпақ, жан мен тән саулығы да халық түсінігінде бақыттың ажырамас бөлігі.

Осы таным тілде айқын көрініс табады. Мысалы, «бақ қонсын», «жолы болсын», «дәурені жүрсін», «бақ құсы қонды», «жұлдызы жанды» сияқты фразеологиялық тіркестер, мақал-мәтелдер мен бата-тілектер – «бақыт» концептісінің ұлттық мәдениеттегі орны мен мәнін айқындайды. Бұл тілдік бірліктер ұлттың дүниетанымын, өмірлік философиясын, рухани идеалдарын көрсетеді.

Сонымен қатар, «бақыт» ұғымының субъективті сипаты да бар: әр адам өз өміріндегі ерекше сәттерді бақыт ретінде қабылдайды. Біреуге – ұзақ өмір, екіншісіне – еңбек жемісі, үшіншісіне – бала сүйіп, отбасылық тыныштықта өмір сүру – нағыз бақыт болуы мүмкін. Бұл – «бақыт» концептісінің көпқырлылығын және жеке тәжірибемен ұштасуын дәлелдейді.

«Бақыт» – қазақ халқының сан ғасырлық мәдени, діни, әлеуметтік тәжірибесін бойына жинақтаған, ұлттық дүниетанымды бейнелейтін әмбебап, бірақ сонымен қатар ұлтқа тән ерекше концепт. Ол тіл арқылы танылып, халықтың рухани-мәдени әлемінің кілтін айналып отыр.

Зерттеу нәтижесінде «бақыт» концептісінің когнитивтік табиғаты оның тек тілдік құбылыс емес, терең танымдық, мәдени және рухани мәнге ие екені анықталды. Қазақ халқының ұлттық дүниетанымында «бақыт» ұғымы – ұлттың өмір сүру философиясын, құндылықтар жүйесін, рухани-этикалық бағдарын бейнелейтін маңызды концепт болып табылады.

Бұл концепт ұрпақ жалғастығы, денсаулық, береке, еңбек, елдің тыныштығы мен отбасының амандығы сияқты ұғымдармен тығыз байланыста қалыптасқан. «Бақыт» ұғымының тілдік көріністері – фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, бата-тілектер – қазақ халқының тарихи жадысы мен дүниетанымын, ұлттық ойлау моделін көрсететін маңызды лингвомәдени деректер болып табылады.

Сонымен қатар, бақыт концептісі әмбебап болғанымен, оның мазмұны әрбір этностың дүниетанымдық ерекшеліктеріне сай әртүрлі деңгейде қалыптасады. Қазақ тіліндегі «бақыт» концептісі – ұлттық таным мен мәдени кодты танытатын, когнитивтік лингвистика тұрғысынан зерттеуді қажет ететін күрделі әрі мағыналы құрылым.

Зерттеу барысында анықталған тұжырымдар болашақта ұлттық концептосфераны кеңірек талдауға, қазақ халқының рухани дүниесін тіл арқылы тануға бағытталған когнитивтік, этнолингвистикалық зерттеулерге негіз бола алады.

Әдебиет

1. Апресян Ю.Д. Концепт и концептуальная система. -Москва: Наука, 2005. -240 с.
2. Герасимов В.И. Когнитивная лингвистика: основные понятия и направления. -Москва: Лингвистический институт РАН, 1985. -180 с.
3. Филлмор Г. Frame semantics. In Linguistics in the Morning Calm, Seoul: Hanshin Publishing, 1982. -50 с.
4. Жанпейісов Е.Ж. Этнолингвистика и когнитивная лингвистика. -Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2010. -220 бет.

ӘӨЖ 81'373

Қазақ тіл біліміндегі мәдениаралық қатысым туралы зерттеулер

Икромхонова Ф.И., ф.ғ.д., профессор,
Низами атындағы Ташкент мемлекеттік
педагогикалық университеті,
Майданқызы Г., АҚ-24М оқу тобының магистранты,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье рассматривается развитие теории и практики межкультурной коммуникации в казахстанской лингвистике, связанное с исследованиями этнолингвистики, когнитивистики и лингвокультурологии.

Abstract

The article discusses the development of the theory and practice of intercultural communication in Kazakhstani linguistics, related to the studies of ethnolinguistics, cognitive linguistics, and linguoculturology.

Қазіргі таңда жаһандану үрдістері мен мәдениеттердің өзара ықпалдастығы нәтижесінде тіл мен мәдениет арасындағы қарым-қатынас маңызды зерттеу объектісіне айналып отыр. Әсіресе, қазақ тіл білімінде мәдениаралық қатысым мәселесі айтарлықтай өзекті болып табылады. Қоғамдық өмірде тіл тек ақпарат жеткізу құралы ғана емес, сонымен қатар мәдениеттің, дәстүрдің, тарихтың және дүниетанымның тасымалдаушысы болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, мәдениаралық қатысым—тілдің мәдениетпен байланысындағы және басқа мәдениеттермен қарым-қатынасындағы негізгі компонент болып табылады.

Бұл мақалада қазақ тіл біліміндегі мәдениаралық қатысым тақырыбына арналған зерттеулерді талдай отырып, тіл мен мәдениет арасындағы байланыс, қазақ тілінде мәдениаралық қатысымның

ерекшеліктері, сондай-ақ осы саладағы ғылыми жұмыстардың даму бағыттары қарастырылады.

Мәдениаралық қатысым – әртүрлі мәдениет өкілдері арасындағы тілдік және мәдени қатынастарды түсіну мен орнатуға бағытталған процесс. Бұл ұғымның түп тамыры лингвистикалық және мәдени антропологиялық зерттеулерде жатыр. Тіл мен мәдениет арасындағы тығыз байланыс алғаш рет Вильгельм фон Гумбольдттың (1767–1835) еңбектерінде атап өтілген. Ол мәдениеттің тіл арқылы көрініс табатынын және тілдің тек ой мен мәдениетті жеткізу құралы ғана емес, мәдениеттің өзін де қалыптастыратынын айтқан. Бұл тұрғыда мәдениаралық қатысымның негізі тілдің коммуникативтік қабілетінде, сонымен қатар әртүрлі мәдениеттің нормалары мен құндылықтарына сәйкес әрекет ету қабілетінде жатыр.

Мәдениаралық қатысымның теориялық негіздеріне байланысты көптеген зерттеушілер жұмыс істеген. Алдыңғы қатарлы ғалымдардың ішінде Эдвард Т. Холл, Георг Лакоф, Джон С. Сёрл сынды тіл мен мәдениет арасындағы қарым-қатынасты зерттеген ғалымдардың теориялары ерекше маңызға ие. Бұл ғалымдар тіл мен мәдениет арасындағы байланыстарды, тілдік ерекшеліктер мен қарым-қатынас жағдайларын сипаттау арқылы мәдениаралық қатысым мәселесіне көп көңіл бөлді.

Қазақ тілі мен мәдениетінің байланысы терең әрі күрделі. Қазақ тілі – қазақ халқының мәдениетінің негізін қалаушы элементтердің бірі. Сондықтан да қазақ тіліндегі мәдениаралық қатысымның ерекшеліктері көпқырлы болып келеді. Мысалы, қазақ тіліндегі сәлемдесу мен ықылас таныту, өтініш айту, келісім мен келіспеушілік білдіру сияқты қарым-қатынас формаларының өзіндік ерекшеліктері бар.

Қазақ халқының мәдениетіндегі негізгі құндылықтар – сыйластық, тәртіп, әдептілік, адамгершілік және отбасы құндылықтары болып табылады. Бұл құндылықтар қазақ тіліндегі қарым-қатынастың құрылымында ерекше көрініс табады. Мысалы, қазақ тіліндегі «сәлеметсіз бе?» немесе «қалайсыз?» деген сыпайы сөйлемдер мен қаратпа сөздер арқылы қазақтардың бір-біріне деген құрметін, ішкі мәдениетін, өзара түсіністігін аңғаруға болады. Ал бұл мәдениеттік элементтер басқа тілдерде немесе басқа мәдениеттерде басқа түрде көрінуі мүмкін.

Сондай-ақ, қазақ тіліндегі сөз тіркестерінде мәдениетке тән ерекшеліктер бар. Мысалы, қазақ тілінде «жақсы болу», «келешекке сенім», «ар-намыс» деген ұғымдар арқылы әлеуметтік байланыстар мен адамдар арасындағы құрмет, адалдық және жауапкершілік сияқты аспектілер байқалады. Бұл сөздер мен тіркестер қазақ қоғамының менталитетін, дүниетанымын және әлеуметтік қатынастарын бейнелейді.

Қазақ тіл біліміндегі мәдениаралық қатысым мәселесі соңғы жылдары кеңінен зерттеле бастады. Бұл салада көптеген ғалымдар ғылыми зерттеулер жүргізіп, мәдениаралық қатысымның теориясы мен практикасы тұрғысынан қазақ тілінің ерекшеліктерін талдады. Осы бағыттағы негізгі зерттеулер қазақ тілінің коммуникативтік жүйесінің мәдениетпен өзара байланысын, тілдік мәдениеттің қалыптасу үрдісін зерттеуге бағытталды.

Қазақ тілінің мәдениаралық қатысымдағы орны туралы алғашқы зерттеулер 1990-жылдары басталды. Бұл кезеңде Қазақстандағы тілдік саясаттың өзгеруі мен қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі маңыздылығы осы мәселенің өзектілігін арттырды. Қазақ тілінде мәдениаралық қатысым мәселелері ең алғаш рет тілдік норма, этнолингвистика және әлеуметтік лингвистика тұрғысынан қарастырылды. Қазақстандағы тілтанушылар қазақ мәдениетінің тілдік көрінісін, қоғамдық өмірдегі тілдік және мәдени қарым-қатынас түрлерін зерттеді.

Қазақстандық лингвистика ғылымында мәдениаралық қатысым теориясының дамуы этнолингвистика, когнитивистика мен лингвомәдениеттанудың жан-жақты зерттелуіне тығыз байланысты болып табылады. Бұл бағыттардың дамуы мәдени экспансия, антропоөзектілік, функционалдылық және тілдік құбылыстарды түсіндіруге ұмтылыс сияқты қазіргі лингвистика ғылымының негізгі белгілеріне негізделген. Қазіргі таңда мәдениаралық қатысымның теориясы мен тәжірибесі Қазақстанда кеңінен зерттелуде, әсіресе бұл салада Ә.Т.Қайдаров, М.М.Копыленко, Р.Ғ.Сыздықова, Э.Д.Сүлейменова сынды ғалымдардың еңбектері үлкен рөл атқарады.

М.М.Копыленко этнолингвистиканың лингвоантропоөзектілік бағытын өзінің «Основы этнолингвистики» кітабында ашып көрсетіп, халықтың өз тілін тарихи және географиялық жағдайларға байланысты қалыптастырып, оны әлемді түсіну және игеру құралы ретінде пайдаланғанын атап өтеді. Академик Ә.Т.Қайдаров фразеологизмдер мен паремияларда тілдің кумулятивтік қызметін зерттеген және бұл зерттеулерде халықтың тарихи тәжірибесі мен мәдениетінің тіл арқылы қалай көрініс табатынына ерекше мән берілген.

Когнитивтік лингвистика аясында қазақ тіліндегі алғашқы ірі зерттеулердің бірі—К.А. Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана» монографиясы болып табылады [1]. Бұл жұмыс тілдің когнитивтік құрылымын түсінуге жол ашты, сондай-ақ концепт және гештальт теориясы сияқты маңызды ұғымдарды талқылап, қазақ тілінің когнитивтік ерекшеліктерін сипаттауға үлес қосты. Б.К.Момынова да когнитивтік бірліктердің аксиологиялық аспектілерін қарастырып, қазақ тіліндегі мәдени құндылықтар мен тілдік бірліктердің танымдық негіздерін тереңірек зерттеген [2].

Э.Н. Оразалиеваның «Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік парадигма» атты докторлық диссертациясы қазақ тіл біліміндегі когнитивтік парадигманың қалыптасуын зерттейді [3]. Зерттеу тілтану парадигмасының даму кезеңдерін, когнитивтік ғылымның құрылуындағы негізгі кезеңдерді қарастыра отырып, қазақ тіліндегі когнитивтік және кумулятивтік қызметтердің ертеректе зерттеле бастағанын көрсетеді.

Қазіргі таңда когнитивтік лингвистика мен лингвомәдениеттану пәндері филология бағытында мамандарды даярлау бағдарламасына енгізілген. Бұл саладағы оқулықтар мен оқу құралдары қазақ тіл білімінің теориялық және практикалық аспектілерін кеңінен зерттеуге мүмкіндік береді. Б.И. Нұрдәулетова, С.А. Жиренов, Ш.М. Мажитаева сынды ғалымдардың оқулықтары студенттер мен зерттеушілер үшін маңызды ғылыми құралдар болып табылады.

Қазақстандық лингвистика ғылымында мәдениаралық қатысым, этнолингвистика және когнитивтік лингвистика сияқты салалар ғылыми зерттеулердің жаңа бағытына айналып, тіл мен мәдениет арасындағы байланыстарды терең түсінуге жол ашады. Осы зерттеулер қазақ тіліндегі мәдениеттің, дүниетанымның және когнитивтік құрылымдардың қалай тіл арқылы көрініс табатынын түсінуге мүмкіндік береді.

Мәдениаралық қатысымның негізгі тілдік аспектілері – бұл тілдің өзара түсіністікке ықпал ету қабілеті. Мәдениаралық қатысым жағдайында тіл тек ақпарат беру ғана емес, басқа мәдениет өкілдерінің көзқарастары мен құндылықтарына түсіністікпен қарауды да қамтамасыз етуі керек. Бұл аспектіде екі түрлі мәдениет өкілдері арасындағы мәдени шекаралар мен айырмашылықтарды ескеру маңызды.

Қазақ тіліндегі мәдениаралық қатысымның маңызды аспектісі – тілдік этикет, яғни қазақ тіліндегі сыпайылық, құрмет көрсету және адамгершілік ұстанымдары. Тілдік этикет қазақ қоғамында үлкен орын алады, және ол басқа мәдениеттерде басқа түрде көрінуі мүмкін. Мысалы, қазақ тілінде адамды құрметтеу мен сыпайылықтың көрсеткіші ретінде «сіз» деген сөздің жиі қолданылуы, үлкендерге деген ерекше құрмет, сондай-ақ тілдік формалардың көптігі – бұлардың барлығы мәдениаралық қатысымның маңызды элементтері болып табылады.

Қорыта келгенде, қазақ тіл біліміндегі мәдениаралық қатысым мәселесі қазіргі заманғы тіл білімі мен мәдениеттану саласының маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Тіл мен мәдениет арасындағы өзара байланыс, қазақ тілінің мәдениетімен байланысты ерекшеліктер мен мәдениаралық қарым-қатынас жүйесі тілдік зерттеулерде терең зерттелуде. Қазақ тілі мен мәдениетінің өзара байланысын түсіну мәдениаралық қатысымның тиімділігін арттыруға

мүмкіндік береді. Ал бұл өз кезегінде халықтардың арасындағы түсіністік пен өзара сыйластықты қалыптастырады.

Әдебиет

1. Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздірі: эмоция, символ, тілідік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 137 с.
2. Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалаушылық сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 140 б.
3. Оразалиева Э.Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы: ғылым монография. – Алматы: Ан Арыс, 2007. 312 б.

ӨОЖ 001:37.01:376.5

«Инновация», «дарындылық» феноменінің педагогикалық негіздері

Ескараева А.Д., ф.ғ.к.,
Сапартаева Л.Е., п.ғ.м., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В данной статье рассматриваются понятия «инновация» и «талант» во многих научных и педагогических трудах как деятельность по созданию, освоению, применению и распространению инноваций в системе образования.

Abstract

This article considers the concepts of "innovation" and "talent" in many scientific and pedagogical works as the activity of creating, mastering, applying and disseminating innovations in the education system.

Соңғы кезде білім беру орталығында жаңа процесс – педагогикалық инновация орын алуда. Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді зерттеу барысында инновация ұғымы ең алғаш XIX ғасырда мәдениеттанушылардың зерттеулерінен пайда болғанын, яғни бір ел мәдениет элементтерін екінші ел мәдениетіне енгізу дегенді білдіреді және бұл ұғым этнографияда әлі күнге дейін сақталады дегенді көрдік [1].

Инновация термині педагогика теориясы мен практикасында кеңінен қолданылуында. Бірақ бұл терминнің белгілі бір педагогикалық категория ретінде әлі де қалыптасу үстінде екені анық. Сондықтан да біз инновация ұғымын толық пайымдау үшін, оның тарихи даму деректеріне шолу жасаймыз.

Зерттеуші мұғалімнің жаңашылдығына қандай әлеуметтік факторлар әсер етеді, жаңашылдыққа мұғалімдердің көзқарасы қандай, оның мұндай іс-әрекетке қатысуы немен белгіленеді деген

сұрақтарға жауап іздейді. Мұнда автор инновация термині экономика немесе техника ғылымдарынан педагогика саласына келуі мүмкін, бірақ бұл терминнің нақты қайдан алынғанын анықтау аса маңызды емес дей отырып, инновацияға жақын туыстас ұғымдарға тоқталады. Ол: «Кейбір педагогтер инновация терминінің реформа, жаңаландыру, жетілдіру, оптимизация, оқыту модернизациясы т.с.с. ұғымдарды пайдаланады».

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттердісаралай отырып инновация мәселесі әр түрлі салаларда зерттелгенін және инновация ұғымына берілген анықтамалар зерттеу саласына байланысты екеніне және педагогикадағы білім беру мен тәрбие ісіндегі жаңалықтар мәселесіне аз көңіл аударылғандығына көзіміз жетті.

Көптеген ғалымдар: «Инновация дегеніміз – білім берумен тәрбиелеу технологиясын дамыту және жақсарту мақсатында жүзеге асатын нақтылы сапалы өзгерістер. Бірақ бұл өзгерістерде жаңа идея болмауы да мүмкін, бұрын кейбір жерлерде қолданылып анықталса да, қазіргі жаңа жағдайда, жаңа ортада олар онды нәтиже берсе, ол инновация деп есептеледі»-дейді [2].

Неміс ғалымдарының ішінен инновация теориясының негізін салушылар В. Замбарт, В.В. Мейтчерлих. Бұлардың көзқарастары австралиялық И.Шумпетердің көзқарастарымен ұқсас. Олар бұл ұғымды саяси технологиялық процестерге байланысты қолдануды қарастырады. Инновациялар И. Шумпетер 1911 жылы экономика саласында «жаңа комбинациялар» ретінде қолданып, кейін «инновация» терминімен алмастырды. Ғалым зерттеулерінде: «инновация» – сұраныс тауарларының жаңа түрлерін өндірістің, көліктің жаңа құралдарын өндіру мен пайдалану мақсатындағы өзгерістер деп түсіндіреді. Осы пікірге ұқсас американдық ғалым Э. Найхоф инновация қандай да бір идеялардан басталатынын, өзгерістерге әсерін тигізетін тұтынушылардың не қолдануы, не бас тартуымен аяқталатын процесс деп есептелінеді. Мұндай әр түрлі бағытта берілген анықтамалар біздің ойымызша, зерттеу нәтижелерінің сапасының төменділігіне, жүйесіздікке әкеліп соғады [3].

Ғылымның қайнар көзі Ресейде де «инновация» ұғымына өте үлкен күдікпен қараған. XX ғасыр басындағы бірде-бір білім реформаларында бұл термин кезікпейді.

Инновация дегеніміз – жаңа мазмұнды ұйымдастыру, ал жаңалық енгізу дегеніміз – тек қана жаңалық енгізу, ұйымдастыру яғни, инновациялық процесті мазмұнды дамыту, жаңаны ұйымдастыру, қалыптастыруда анықтайды, ал «жаңаша» деп жаңаның мазмұны, оны енгізудің әдіс-тәсілі мен технологиясын қамтитын құбылысты түсінеміз.

Л.Д. Гирева педагогикалық инновацияларға 20 ғасырдың 60-80 жылдар аралығына талдау жасаған. Біз үшін мұғалімнің

шығармашылық тәжірибесінің басты өлшемі «жаңа идеялар мен әдіс-тәсілдерді жүзеге асыра білуі», - дейді.

Сондай-ақ ол 70-жылдардың ортасында инновациялық тенденциялардың алғашқы нәтижелі түп негізі қаланды.

Демек, көптеген ғылыми-педагогикалық еңбектерде инновация ұғымын білім беру жүйесінде жаңалықтарды жасап шығару, игеру, қолдану және тарату іс-әрекеті деп сипаттайды екен.

Сондықтан, ғалымдар «инновация» деген ұғымды білім беру ісіне тұрақты жаңа элементтер кіргізетін жүйенің бір жағдайдан екінші жағдайға көшуіне апаратын жаңалық, жаңадан кіргізілетін әрекет деп түсіндіреді.

Біздің ойымызша, «инновация – білім беру жүйесінде жаңалық енгізу», - деп айтсақ, бұл ұғымның ауқымын тарылтқандай боламыз.

Сонымен қатар, белгілі бейімделуден өткен идеялар жаңа жағдайда қолданылса, оларды инновациялық деуге болады екен.

Сондықтан, бұл ұғымды тәжірибеден өткен жаңалықтар, қайта өзгертілген идеялар белгілі бір уақыт мезгілінде маңызды роль атқаруы деп түсінуге болады.

Қабілеттің дамуы мен көрінісінің ең жоғарғы деңгейі «талант», «дана» деген терминдермен аталады. Талантты және дана адамдар практикада, өнерде, ғылымда зор қоғамдық мәні бар нәтижелерге жетеді. Дана адам әдебиет, өнер, өндіріс, ғылым саласында бұрын-соңды болмаған соны жаңалықтар ашады.

Талантты адам да жасампаз, бірақ өзіндік жаңалықты белгілі идеялар, бағыттар, зерттеу тәсілдері шеңберінде жасайды.

Таланттылық даналықтың қалыптасуына аса қолайлы жағдайлар жеке адамның жан-жақты дамыған кезінде туады. Мысалы, Леонардо де Винчи, Гете, Ломоносовтар шығармашылық қызметтегі даналықтың және адамның жан-жақты дамуының үлгісі болып табылады.

Психологияда қабілеттің үш концепциясы бар. Олардың бірі – қабілеттер жеке адамның биологиялық анықталған қасиеттері, олардың көрініс беруі және дамуы атадан мұра болып қалған қорға тәуелді екенін қолдайды. Мұндай пікірді буржуазиялық маман психологтар ғана емес, сондай-ақ ғылым мен өнердің кейбір өкілдері де қуаттайды. Мысалы, он тоғызыншы ғасырда өмір сүрген Гальтон-таланттың тұқым қуалаушылық жолмен болатынын көрнекті қайраткерлердің өмірбаяндарын зерттеу арқылы дәлелдегісі келген. Гальтонның көзқарасын ілгері дамытқан Котс жиырмамыншы ғасырда адамдарының деңгейін белгілі адамдарға энциклопедиялық сөздіктер берілген орын санымен анықтаған.

Қабілеттілік тұқым қуалайды дейтін көзқарастың шындықпен сәйкес еместігін өмір шындығы көрсетіп отыр. Мұнымен бірге атақты адамдардың өмірбаяндарын нысанды тұрғыдан талдау көп жағдайда көрнекті адамдардың ерекше дарыны жоқ отбасынан шыққандығын,

сондай-ақ атақты адамдардың балалары мен немере-шөберелері дарындылық көрсетпегенін дәлелдейді.

Қабілет жайлы бірінші концепцияға қарама-қарсы екінші концепция - қабілетті түгелімен орта мен тәрбие анықтайды деп табады. Қабілетке қатысты мәселелерді қорыта айтсақ, қабілет - адамның даралық психологиялық қасиеті. Мұндай өзіндік қасиеттер жеке адамның тұлғасын, кісілік сипатын, іс-әрекетінің нәтижелерін жалпы қауымның игілігіне айналдырады. Психология ғылымында соңғы бір, бір жарым ғасыр бойында адам қабілетінің даму деңгейі және оның қалыптасуы тәжірибелік зерттеулер арқылы анықтала бастады.

Сурет 1. Дарынды болуға апаратын жол

Өмір шындығының көрсетуі басқаша.

Біріншіден, арнаулы қабілеттер, жалын, ақыл-ой қабілеттерімен табиғи байланыста. Адамның жалпы қабілетінің жақсы жетілуі оның арнаулы қабілетінің өрістеуіне ішкі жағдай туғызады. Арнаулы қабілеттер өз тарапынан белгілі жағдайларда ақыл-ойдың дамуына жақсы әсерін тигізеді.

Екіншіден, әр түрлі: әдеби, математикалық, ғылыми, өнерлік қабілеттері жоғарғы дәрежеде дамыған жеке адамдар аз кездеспейді. Бұл жайт қабілет түрлерін бір-біріне қарсы қоятын концепциялық жалған екендігін көрсетеді.

Үшіншіден, практикалық қабілеттер шығармашылық әрекетте жоғарғы деңгейде дамыған, интеллектсіз дамымайды және іс-жүзіне аспайды. Мысалы, адамның конструктивтік техникалық қабілеті көбінде үлкен ғылыми дарынмен байланысты, дарынды өнертапқыш жиі-жиі өндіріске ғана емес, ғылымға да жаңалық енгізеді. Дарынды ғалымда үлкен конструкторлық қабілет те болуы мүмкін (Жуковский, Эдисон, Фарадей).

Сөйтіп, іс-әрекеттің қай-қайсысы да қабілеттің жалпысына да, арнаулысына да белгілі бір талап қояды. Адамдар тар өрісті

мамандыққа баулудың, қабілет аясын тарылтудың дұрыс емес екені осыдан шығады. Тек жеке адамның жан-жақты дамуығана жалпы және арнаулы қабілеттің көрініс беруіне, қалыптасуына көмегін тигізеді. Бұдан, әрине адам қабілеті мен бейімділігі байқалған салада маманданбауы керек деген қорытынды шықпайды.

Қабілеттіліктің жоғарғы түрінің бірі - талант. Адам аянбай еңбек етсе, ұдайы оқыса, үнемі ізденсе, белгілі бір істі орындауға дағдыланса, кәсіптік ебдейлігін жетілдіріп отырса өзінің талантын дамыта алады. М. Горький «Талантты өсіретін нәрсе істі сүю деген болатын».

Дарынды киноактер, әрі режиссер Шәкен Аймановтың да жалпы өнерге деген құштарлығы бала кезінен-ақ айқын байқалғандығы жайлы Қазақстанның халық әртісі Кәукен Кенжетәев тебірене еске алады [4].

Талант - күрделі, қиын іс-әрекеттегі өзіндік ерекшелікпен, сонылық дәрежеде, нәтижелі орындай алуға мүмкіндік беретін әр түрлі қабілеттіктердің жиынтығы.

Қабілеттің жоғарғы деңгейде дамуы талант деп аталады. Талант - адамның нақты бір істі нәтижелі орындаудағы қабілетінің біршама жағымды қасиеттердің өзара байланысты түрде үндесуі. Талантты адам өмірде белгілі бір пайдалы әрекетпен шұғылданады, сол бағыттарда ірі жетістіктерге де жетеді. Соның арқасында оның іс-әрекеті өзгелерге өнеге болады, жемісті нәтижелер береді. Ал қабілеттіліктің ең жоғарғы түрі әрі сирек кездесетін таңқаларлық тамаша қасиет, ол - данышпадық. Екінші сөзбен айтқанда данышпандық - адамның шығармашылық қабілетінің ең жоғарғы дәрежеде көрінуі [5].

Адам қабілетіндегі дарындылықпен талант одан әрі дамып, данышпандық қасиет туғызады. Бұл адамның ақыл-ойы мен іс-әрекетінің ең жоғарғы дәрежеге көтерілуі. Данышпандық қасиет - адамның жалпы және арнаулы қабілеттерінің жинақталып, ерекше нәтижелерге қол жеткізуі. Данышпан адамның іс-әрекет нәтижелері адамның әлеуметтік өмір мен қоғамдық тіршілігінің жақсаруына елеулі үлес қосып, мәдени, рухани, саяси-экономикалық т. б. салалардың өркендеуіне әсер етеді. Қоғамның тарихи дамуына өшпес із қалдырады. Сондай адамдар қатарына Аристотель, Платон, Әбу-Насыр әль Фараби, Ұлықбек сынды ғұламалар, қазақтың Абылай хан Бұқар жырау, Төле, Қазыбек, Әйтеке билер, Абай сияқты бір туар перзенттерін жатқызуға болады.

Әдебиет

1. Турчанинова Ю. Площадка для педагогических инноваций // Первое сентября. - 1993. - 21 января. – С.4

2. Воронин А.М. Управление развития инновационной образовательной средней школы: дис. 2 канд. пед. наук. М.: 1995.- 135 с.

3. Внутришкольное управление: теория и опыт педагогических управленческих инноваций/Под ред. Н.В.Горбуновой. – М.: Нов. Школа, 1995.-107 с.

4. Студенттердің ғылыми жұмыстарының жинағы. – Өскемен. - 2007. – 135 б.

5. Современная психология/Под. ред. В.Н. Дружинина. - М.: Инфра, - 2000.

ӘОЖ 02.01.15

Білім мен технологияның дамуы аясындағы кітапхана ісінің жаңа бағыты

Абенова Ж.А., аға оқытушы
Қызылорда Болашақ университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

В статье рассматривается влияние цифровых технологий на сферу образования и развитие библиотечного дела. В современную эпоху библиотеки выполняют роль не только хранилища информации, но и цифрового образовательного центра. В работе анализируются электронные ресурсы, смарт-библиотеки, роль искусственного интеллекта и новый профессиональный облик библиотекаря.

Abstract

The article examines the impact of digital technologies on education and the development of library science. In the modern era, libraries serve not only as repositories of information but also as digital educational centers. The paper analyzes electronic resources, smart libraries, the role of artificial intelligence, and the new professional identity of librarians.

XXI ғасыр – ақпараттық қоғам мен технологияның өркендеген кезеңі. Бұл дәуірде білім беру жүйесі, ғылым мен мәдениет саласы жаңа даму жолына түсті. Инновациялық технологиялардың дамуы ақпарат алмасу жылдамдығын арттырып, қоғам өмірінің барлық саласын қамтыды. Әсіресе, кітапхана ісінің жаңа деңгейге көтерілуі – уақыт талабы.

Қазақстанда 2017 жылдан бері іске асырылып келе жатқан «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы осы өзгерістердің негізгі қозғаушы күші болып отыр. Бағдарламаның басты мақсаты – халыққа ақпараттық қызмет көрсетуді жаңа сапалық деңгейге көтеру, сонымен бірге білім мен мәдениеттің қолжетімділігін арттыру. Бұл

тұрғыда кітапханалардың рөлі ерекше, себебі олар халық пен ақпаратты жалғайтын негізгі институттардың бірі болып табылады.

Дәстүрлі кітапхана енді тек кітап сақтайтын орын емес, ол – электронды ресурстарға қол жеткізетін, білім мен ғылымның дамуына үлес қосатын ақпараттық орталыққа айналууда.

Цифрландырудың білім беру мен кітапхана ісіне әсері.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде қашықтықтан оқыту, онлайн курстар, ашық білім беру ресурстары (Open Educational Resources – OER) кең қолданысқа енді. Мұндай жағдайда кітапхана жаңа форматтағы қызметті ұсына отырып, студент пен оқытушыға, зерттеушіге электронды ресурстар арқылы қолдау көрсетеді [1, 25 б.].

Қазақстандық ұлттық электронды кітапхана– Kazneb – еліміздегі ең ірі ақпараттық жүйелердің бірі. Ол оқырманға онлайн кітаптарға, мақалаларға, мерзімді басылымдарға қол жеткізу мүмкіндігін береді. Университеттердің кітапханалары да өз қорларын цифрландыруға ден қойып отыр. Мысалы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ кітапханасы студенттерге әлемдік деректер базасына (Scopus, Web of Science) қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Әлемдік тәжірибеде де осындай үрдіс белсенді жүруде. Мәселен, Финляндияда барлық кітапханалар бірыңғай электронды жүйеге біріктірілген, ал Оңтүстік Кореяда смарт кітапханаларда оқырман RFID-картасы арқылы кітапты өздігінен алып, қайтарып бере алады.

Кітапханадағы жаңа технологиялар.

Кітапхана қорларын цифрландыру үрдісі – қазіргі кезеңнің басты міндеті. Қағаз кітаптарды электронды форматқа көшіру арқылы ұлттық мұраны сақтау мен оны кең аудиторияға қолжетімді ету қамтамасыз етіледі [2, 40 б.].

Жаңа технологиялардың ішінде мына бағыттар ерекше маңызға ие:

- Электронды каталогтар мен базалар – іздеуді жеңілдетеді, уақытты үнемдейді;
- QR-код жүйесі – кітап немесе мақалаға жылдам қол жеткізуді қамтамасыз етеді;
- Мультимедиялық ресурстар – бейнематериалдар, подкасттар, презентациялар арқылы ақпаратты кеңінен таратуға мүмкіндік береді;
- Жасанды интеллект – оқырман сұранысына қарай ұсыныстар жасайды, деректерді талдайды;

Әлеуметтік желілердегі кітапхана қызметі–жастар аудиториясын тартудың заманауи тәсілі. Кейбір қазақстандық университет кітапханалары студенттер үшін арнайы мобильді қосымшаларды іске қосуда. Бұл қосымшалар арқылы кітап іздеу, тапсырыс беру немесе мерзімін ұзарту мүмкіндігі қарастырылған.

Кітапханашының жаңа рөлі.

Дәстүрлі кітапханашының бейнесі түбегейлі өзгеруде. Қазіргі заманда ол тек кітап беруші ғана емес, ақпараттық кеңесші, медиатренер, цифрлық сауаттылықты қалыптастырушы маман болып табылады.

Кітапханашының жаңа міндеттері:

- пайдаланушыларға электронды ресурстарды дұрыс қолдануды үйрету;
- ғылыми ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға көмектесу;
- деректерді талдау және іздеу жүйелерін меңгеру;
- жаңа технологияларды енгізуге қатысу.

Сонымен қатар кітапханашылар қоғамда медиасауаттылық пен ақпараттық қауіпсіздікті насихаттауда маңызды рөл атқарады. Жалған ақпараттың көп тараған кезеңінде бұл мәселе аса өзекті.

Болашаққа қадам.

Кітапхана ісінің болашағы – инновациялық технологияларды кеңінен қолдануда. «Смарт кітапханалар» құру, виртуалды (VR) және толықтырылған шындық (AR) технологияларын енгізу – жаңа мүмкіндіктерге жол ашады. Мысалы, тарихи жәдігерлерді VR арқылы көру немесе сирек кітаптарды 3D форматта таныстыру – жастардың қызығушылығын арттыратын жаңа бағыттар. Мұндай әдістер білім беру процесін де жеңілдетеді.

Кітапханалардың болашақ миссиясы – тек ақпарат жеткізу емес, сонымен қатар ғылыми, мәдени және инновациялық орталық болу. Бұл мақсатқа жету үшін кітапханашылардың кәсіби біліктілігін арттыру, жаңа технологияларды меңгеру қажет.

Қорыта айтқанда, цифрлы технология – қазіргі қоғам дамуының негізгі факторы. Білім беру мен ғылым саласында бұл үрдіс күннен-күнге күшейіп отыр. Кітапхана ісі де жаңа талаптарға бейімделіп, дәстүрлі қызметтен бөлек инновациялық форматтарға көшуде. Кітапханашының рөлі ақпараттық кеңесшіге айналып, оқырмандарға заманауи білім ортасын қалыптастыруға ықпал етуде. Алдағы уақытта смарт кітапханалар мен жасанды интеллект негізіндегі жүйелердің енгізілуі кітапхана қызметін жаңа деңгейге шығарады.

Әдебиет

1. Құсайынова Ж. Ақпараттық қоғам және білім беру. – Алматы: Білім, 2020. – 215 б.
2. Дүйсенова А. Цифрландыру жағдайындағы кітапхана ісінің дамуы. // Қазақстан кітапханалары. – 2022. – №3. – 35–42 б.
3. Smith J. Digital Libraries and Learning. – Oxford: Oxford Press, 2019. – 178 p.
4. «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2018.

5.OECD Report. The Future of Digital Education. – Paris: OECD, 2021.

6. Kim S. Smart Libraries in South Korea. // Library Trends. – 2020. – Vol. 68(3). – P. 321–335.

ӘОЖ. 811.512.122'373.612.2

Қос сөздер арқылы жасалған адамды сипаттайтын синонимдер

Мейрамқызы Г., АҚ-24М
оқу тобының магистранты
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье рассматриваются лексико-семантические и стилистические особенности синонимов, образованных с помощью словосочетаний, характеризующих человека.

Abstract

The article explores the lexical-semantic and stylistic features of synonyms formed through reduplicated words used to describe a person.

Қазақ тілі – көркемдік бейнелеу құралдарына бай, терең мазмұнды, мағына қырлары мол, динамикалық даму үстіндегі тілдердің бірі. Осы тілдің сөздік қоры мен стилистикалық байлығын айшықтап тұратын маңызды тілдік бірліктердің бірі – қос сөздер. Қос сөздер көркем әдебиетте де, ауызекі сөйлеу тілінде де жиі қолданылып, сөзге реңк, ойға нақтылық, сөйлемге экспрессивтік өң береді. Әсіресе адамды сипаттауға арналған лексикалық жүйеде қос сөздердің қызметі ерекше байқалады.

Қазіргі қазақ тіл білімінде адам мінезін, болмысын, сыртқы келбетін немесе ішкі жан дүниесін сипаттайтын синонимдер жүйесін зерттеу – өзекті бағыттардың бірі. Себебі адамның күрделі табиғатын бейнелеуде тілдік құралдардың әсерлі әрі бейнелі болуы аса маңызды. Осындай бейнелеу құралдарының ішінде қос сөздер арқылы жасалған синонимдер – адамның сипаттамасын нақтылап қана қоймай, оған эмоциялық-экспрессивтік реңк береді [1,976.]. Мәселен, жақсы-жайсаң, жуас-момын, салмақты-сабырлы, ашушаң-тезекі секілді қос сөздер арқылы берілген синонимдер белгілі бір адам бейнесін ұлттық дүниетаным аясында тұтас сипаттайды.

Осыған байланысты, зерттеу жұмысының мақсаты – қос сөздер арқылы жасалған адамды сипаттайтын синонимдердің лексика-семантикалық ерекшеліктерін анықтау, олардың стильдік-мазмұндық қызметін саралау.

Қос сөздер арқылы жасалған синонимдер тек тілдік жүйенің көркемдік қабатын байытып қана қоймай, ұлттық мәдениеттің, халықтық танымның көрінісі ретінде де құнды. Сондықтан аталған

мәселені қарастыру – қазақ тілінің ішкі құрылымын тереңірек тануға және оны оқыту мен зерттеудің ғылыми-теориялық негіздерін толықтыруға мүмкіндік береді.

Қос сөздер – қазақ тілінің байырғы сөзжасам тетіктерінің бірі. Олар формасы жағынан екі немесе одан көп сөздің бірігуінен жасалады және әртүрлі семантикалық, стилистикалық қызмет атқарады [2,89б.]. Қос сөздер адамның бейнесін, мінезін, психологиялық қалпын, әлеуметтік орнын бейнелеуде көркем әрі экспрессивті құрал ретінде кеңінен қолданылады.

Қос сөздер мағынасы мен құрылымына қарай бірнеше түрге бөлінеді:

1. Қайталама қос сөздер – бір түбірдің қайталануы арқылы жасалады (күлкі-күлкі, жай-жай, жүрек-жүрек).

2. Қосарлама қос сөздер – мағыналас немесе мағыналық байланысы бар екі түбірдің тіркесуімен жасалады (жақсы-жайсаң, жуас-момын, ашушаң-күйгелек).

3. Мағыналық қос сөздер – бір-бірін толықтыратын, нақтылайтын, мағына жағынан үйлескен сөздер (ақылды-парасатты, ұстамды-салмақты).

Бұл қос сөздер сөйлеу барысында бейнелілік үстеп, адамның ішкі және сыртқы болмысын нақты әрі әсерлі жеткізеді. Атап айтқанда, адамды сипаттауға арналған қос сөздердің ерекше бір тобы – синонимдік мағынада қолданылатындар.

Қазақ тілінде адамды сипаттауға арналған синонимдердің түрі көп. Солардың ішінде қос сөздер арқылы жасалған синонимдер бейнелілік пен ұлттық дүниетаным тұрғысынан ерекше мәнге ие. Олар көбіне адамның адамгершілік сапаларын, мінез-құлқын, көңіл күйін және әлеуметтік рөлін сипаттайды [3,45 б.].

Төмендегі кестеде осындай қос сөздерден жасалған синонимдер үш негізгі тақырыптық топқа бөлініп берілген (Кесте 1).

Кесте 1. Адамды сипаттайтын қос сөзден жасалған синонимдер

Қос сөз	Синонимдер	Мағынасы / Қолданылуы
Жақсы-жайсаң	Мейірімді, адал	Ізгі қасиетті, үлгілі тұлға
Ақылды-парасатты	Зиялы, кемеңгер	Ақыл-ойы терең, пайымды адам
Сыпайы-инабатты	Әдепті, мәдениетті	Көргенді, тәртіпті, сыпайы
Жуас-момын	Сабырлы, биязы	Үнсіз, тыныш, бейбіт мінезді адам
Ұстамды-салмақты	Байсалды, сабырлы	Тәртіпті, өзін-өзі ұстайтын
Ашушаң-тезекі	Күйгелек, шамшыл	Тез ашуланатын, мінезі тұрақсыз
Жылауық-мазасыз	Көңілшек, ынжық	Жиі ренжитін, сезімтал
Ашық-жарқын	Көпшіл, шыншыл	Көңілді, ақжарқын адам бейнесі

Бұл синонимдер ауызекі сөйлеу тілінде де, әдеби мәтіндерде де жиі кездеседі. Мәселен, «жақсы-жайсаң» тіркесі халық арасында абыройлы, көпке үлгі болатын адамды білдірсе, «ашушаң-тезекі» тіркесі адамның мінезінің шапшаң, күйгелек екенін нақты көрсетеді. Сонымен қатар, «ақылды-парасатты» сияқты тіркестер адамның терең ойлы, кемеңгер екенін сипаттай отырып, сөзге көркемдік те қосады.

Қос сөздерден жасалған мұндай синонимдер адамның тек сыртқы сипатын ғана емес, ішкі жан дүниесін, өмірге көзқарасын, қарым-қатынас стилін де сипаттауға мүмкіндік береді. Олар арқылы халықтың адамға деген моральдық талаптары, ұлттық мінезге тән ұғымдар көрініс табады [4,384 б.].

Қос сөздер арқылы жасалған адамды сипаттайтын синонимдердің қазақ тілінің әртүрлі стильдік қабаттарында кең қолданыс табуы олардың тілдік әлеуетінің жоғары екенін көрсетеді. Әсіресе көркем әдебиетте, фольклорлық мәтіндерде және ауызекі сөйлеу тілінде бұл синонимдер бейнелілік, экспрессивтілік, эмоциялық тереңдік беру мақсатында жиі қолданылады. Олар адамның болмысын, ішкі жан дүниесін және мінез-құлқын дәл әрі әсерлі жеткізудің көркем тәсілі ретінде қызмет етеді.

Фольклорлық шығармаларда қос сөздермен берілетін синонимдер халық даналығының, ұлттық мінездің көрінісі іспетті. Мысалы, «жақсы-жайсаң» тіркесі мақал-мәтелдер мен жырларда жиі кездесіп, ел ішіндегі беделді, абыройлы тұлғаларды сипаттауда қолданылады. «Жақсы-жайсаң жиналса, ел іргелі болады» секілді тіркестер халықтың адамгершілікке, ізгілікке, сыйластыққа негізделген дүниетанымын танытады. Сол сияқты «жуас-момын» тіркесі адамның бейбіт, сабырлы мінезін сипаттау үшін қолданылады және бұл сипат кейде жағымды, кейде әлсіздік мағынасында берілуі мүмкін – бұл контекске байланысты анықталады.

Ауыз екі тілде де қос сөздерден тұратын синонимдер жиі қолданылады. Тұрмыстық қатынас барысында, күнделікті сөйлесу кезінде адамды сипаттауға арналған осындай тіркестер тыңдаушыға нақты әрі әсерлі ақпарат береді. Мысалы, «Ол жігіт жуас-момын, үндемейтін жан», «Біздің ауылда жақсы-жайсаң адамдар азайып барады» деген сияқты сөйлемдерде бұл тіркестер сөйлеушінің бағалауыш көзқарасын білдіріп қана қоймай, тыңдаушының көз алдына нақты бейне елестетуге мүмкіндік береді. Бұл – тілдің прагматикалық қызметінің айқын көрінісі.

Қос сөздерден жасалған синонимдердің стильдік қызметінің бірі – сөйлеу не мәтінге эмоциялық-экспрессивтік реңк беру. Мұндай тіркестер адамның көңіл күйін, психологиялық жағдайын немесе қатынас стилін бейнелеуде тиімді құрауыш болып табылады. Мысалы, «ашушаң-тезекі», «жылауық-мазасыз», «ақкөңіл-ашық» сынды тіркестер бір жағынан адамның эмоционалдық күйін сипаттаса, екінші жағынан бағалауыштық сипат береді. Бұл сөздердің стилистикалық

куаты олардың тілдік қолданыстағы қызметін кеңейтіп, коммуникативтік әсерін арттырады.

Көркем әдебиетте қос сөздерден жасалған синонимдер жазушының стиліне, мәтіннің поэтикалық құрылымына үйлесімді түрде еніп, кейіпкер бейнесін даралауға, мінезін ашуға, психологиялық портретін құруға көмектеседі. М. Әуезовтің «Абай жолы» романында «жақсы-жайсаң» тіркесі бірнеше рет кездесіп, белгілі бір әлеуметтік топтың өкілін – зиялы, беделді, елге сыйлы адам бейнесін жасау үшін қолданылады. Мысалы: «Жақсы-жайсаңның басы қосылған үлкен жиын өтті» деген сөйлемде бұл тіркес тек жақсы адамдар деген мағынада емес, қоғамға ықпалы бар тұлғаларды білдіреді. Ал С. Мұқановтың «Ботакөз» романында «жуас-момын» тіркесі кейіпкердің тыныш, сабырлы, ешкімге дау айтпайтын, көнбіс мінезін жеткізу мақсатында қолданылған: «Ол жігіт жуас-момын, жұртқа қылдай зияны жоқ». Мұндай мысалдар бұл тіркестердің көркем мәтінде бейне жасаудағы көркемдік-эстетикалық қызметін айқын көрсетеді [5,74 б.].

Жалпы алғанда, қос сөздерден жасалған синонимдердің функционалдық қызметі тек мағыналық емес, сонымен бірге стильдік, эмоциялық, бейнелеуіш тұрғыдан да маңызды. Олар тілдің байлығын арттырып, сөйлеудің көркемдік сапасын көтереді.

Әдебиет

1. Әділов М.Е., Құрманбайұлы С. Абай шығармаларындағы қос сөздердің семантикалық ерекшеліктері//Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. – 2023. – №1. – Б. 95–102.

2. Жақұпов З.А., Шаймерден Г.Т. Абай «Қара сөздеріндегі» синонимдердің қолданысы//Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №3. – Б. 87–93.

3. Шормақова А.Н., Түкеев У.А. Қазақ тіліндегі автоматтандырылған синонимдер тізімін құру//Механика және технологиялар. – 2022. – №3. – Б. 44–49.

4. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана: Елорда, 2000. – 384 б.

5. Қалдығозова С.Е., Абдуғаппарова Р.М. Сөзжасамның аналитикалық форма арқылы жасалуы//Қазақтану. М. Әуезов атындағы ОҚУ ғылыми журналы. – 2025. – №2. – Б. 73–80.

Қазіргі журналистиканың қоғам дамуындағы орны

Нурмаханов Н., аға оқытушы, ф.ғ.к,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда қаласы

Резюме

Ответственность профессии журналиста возросла, когда общество изменилось. В новом обществе новые медиа смешались с традиционной журналистикой и повлияли на развитие общества. В потоке информации он избегает ложных и непроверенных сообщений, смотрит на каждого читателя, слушателя и зрителя как на потребителя информации, предоставляет своей аудитории правильную и точную информацию и удовлетворяет потребности людей.

Abstract

The responsibility of the journalistic profession has increased as society has changed. In the new society, new media mixed with traditional journalism and influenced the development of society. In the flow of information, he avoids false and unverified messages, looks at every reader, listener and viewer as a consumer of information, provides correct and accurate information to his audience and satisfies the needs of the people.

Журналистика басқаға ұқсамайтын, өзгелерден айырмашылығы бар мамандық. Журналист өз шығармашылығы арқылы қоғамға, адамға қызмет етеді. Ол әркезде жаңаны жақтаушы, жақсылықты қолдаушы. Редакция жұмысында біріншішығармашылықпен, екінші редакцияның хат қоржынына келіп түскен хаттарды әдеби өңдеумен, үшінші ұйымдастырушылықпен айналысады, яғни көптің алдында өз ойын бүкпесіз, шынайы жеткізе алуы тиіс. Ол үшін журналистке білім мен қабілет керек. Оған қоса өмірдегі құбылыстардың мәнін түсіне білу, оны сезініп, ой елегінде қорыта білу де үлкен қасиет. Қандай оқиғаны болсын, тапқырлықпен, сенімді түрде, көз жеткізіп барып жазу журналистке тән.

Осы қасиеттерді бойына сіңірген журналист қоғамдық қайраткер бола алады. Ол уақыт, заман ағымын жақсы түсінуі тиіс. Идеяға толы материалдар жазып, көпшіліктің назарын аударып, қоғам дамуына серпін бере алуы керек. Журналистің тағы бір қасиеті, оның саяси-әлеуметтік сауаттылығына, дүниеге деген көзқарасына, өзіндік позициясына байланысты. Ол үшін журналистке жан-жақты білім мен саяси тұрғыдан өсу, өз өмірін халық болашағы үшін арнайтын азаматтық ұстанымы болуы керек. Әрбір журналист өз елінің шын патриоты болумен бірге, сол мемлекеттегі және жер жүзіндегі оқиғалар мен құбылыстарға сергектікпен қарап, жедел жариялап отыруы міндет.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының: «Газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі» деген сөзі бар, бұл – теория. Дамыған елдердегі журналистердің функциясына қайшы емес. «Өткен ғасырдан бері журналистика әлеуметтік дербес институт ретінде өз аудиториясына қызмет етіп келеді. Ақпараттандырады, сараптама жасайды, талдайды. Ел ішінде және әлемде болып жатқан оқиғаларды шынайы баяндап, халықты құлағдар етеді. Халықтың өкілі ретінде билік пен бизнестің әр қадамын бақылап, көпшілікке ақпарат жеткізіп отырады» [1,77 б.].

Бүгінде интернет-журналистика дамып келеді. Негізі интернет-журналистика өткен ғасырдың 60-жылдары АҚШ-та пайда болды. Олар мұны өзінің қарулы күштері саласы бойынша пайдалануға шығарған еді. Қазіргі жаһандану кезінде интернет-журналистика ақпарат алмасудың құралына айналды. Соған сай ақпараттық порталдар, сайттар оқырманға қызмет ете бастады. Бүгінгі қоғамның талабына сай жасанды интелектіні қолдану да ақпарат құралдарына ене бастады. Бұл журналистикаға да жаңашылдықтың еніп, цифрлы технологияға бет бұрғанын көрсетеді. Осы тұрғыда біз ұлттық контентті толтыра отырып, өзіміздің мемлекеттік мүддемізді ойлағанымыз жөн.

Журналистика бүкіл әлемде құрметке ие және елдің көз алдында бақылауда болатындықтан да, сынға көп ұшырайтын мамандық. Басқа кәсіп иелерінің қателіктерін халық көп біле бермейді, ал журналистің олқылығы бірден жария болады. Себебі, оның айтқандарын миллиондаған адам тыңдап, көріп, оқып отырады. Бізге үлгі-өнегені алыстан іздеудің қажеті жоқ. Кешегі Алаш азаматтары нағыз идеал болуға әбден лайық. Олар халыққа қалтқысыз қызмет етудің нағыз үлгісін көрсетті. Кейінгі кезеңде журналистика табыс көзіне де айналып келеді. Ол – нарық талабы. Бірақ журналистика тек пайда табудың құралына айналып кетсе, онда қоғамда үлкен қақтығыстар туғызуы мүмкін. Оған жол бермес үшін журналистика қоғамның бейбіт дамуына қызмет етуге тиіс. Яғни, қазақ журналистикасы, ең алдымен, халықтың білім-білігін, талғамын арттыруға қызмет еткені жөн. Айналып келгенде, қоғам дамуында журналистің ролі зор болуы тиіс.

«Қазіргі уақытта баспасөздің керегі жоқ» деген де пікір туа бастады. Шындығына келсек, мұндай пікір өткен ғасырда бастау алған. Телевизия шыққан кезде газет-журналдардың күні қараң дегенді айтушылар болған еді. Одан бері де бір ғасырға жуық уақыт өтті. Оның бәрі құр сәуегейлік екенін өмір өзі дәлелдеп шықты. Дәл қазір интернет-журналистиканың отаны саналатын Американың өзінде дәстүрлі баспасөз бұрынғыша жұмысын жалғастырып жатыр. Олардың өзінде интернет-журналистика баспасөзді алмастыра алған жоқ. Журналистиканың классикалық үлгісі саналатын дәстүрлі журналистика қоғам үдерісімен бірге жүріп, бірге дамып, бойына жаңа технологияны сіңіріп алды. Сондықтан бір жақты пікір

айтпауымыз керек. Бұл жерде аяғымызды байқап баспасақ, ертең опынып қалуымыз әбден мүмкін. Демек, Міржақып Дулатов айтқандай, «Қай елдің баспасөзі мықты болса, сол елдің болашағы зор» екені айдан анық.

Кез келген бағытта кәсіби маман жүрмесе, ол саланың жұмысы міндетті түрде ақсайды. Әр салада өзінің кәсіби маманы болғаны дұрыс. Ол сапалы өнім шығарады, сонда ғана бәсекеге қабілеттілік артады. Қазір БАҚ-та тарихшылар да, аграрлар, әртістер де жүр. Олар БАҚ технологиясын, техникасын білсек, жұмыс істеп кете береміз деп ойлайды. Бірақ, журналистиканың функциясын, жауапкершілігін, жанрларын, тілі мен стилін, олардың ерекшеліктерін терең білмей, нағыз журналист бола алмайды. Соның салдарынан бұқаралық ақпарат құралдарында жанр деген жойылып барады. Қойыртпақ дүниелер көбейді. Әр жанрдың өз ерекшелігі, стилистикасы бар. Жанрлардың көп болуы БАҚ-тың шырайын келтіреді. Оқырмандар мен көрермендердің, тыңдармандардың қызығушылығын арттырады. Технология сыртқы көрінісі, ал сауатты ақпарат тарату журналистиканың – мазмұны. Уақыт өткен сайын технология өзгере береді, ал мазмұн өз қалпын сақтайды.

Сондықтан журналистің университеттік білімі болғаны дұрыс. Себебі, журналистика жауапкершілігі өте зор. Осы саланың тізгінін қолына ұстаған мамандар жұмыстарының қоғамдағы орнын терең түсінбесе, көптеген ереуілдерге, төңкерістерге себепші болуы мүмкін. Төңкерістер адам баласын еш уақытта жақсылыққа әкелмеген. Оны болдырмауға бірден бір кепіл – журналистика. Қоғамның эволюциялық дамуына әсер ететін үлкен әлеуметтік институт болып отырғаны да осы себепті. Келелі мәселелерді қоғамдық пікір мен санаға ықпал ету арқылы шешуге болады. Ол үшін журналистерде кемел білім болуы қажет. Ондай болмаған жағдайда журналистиканы әртүрлі күштер өз мүдделеріне пайдаланып кетеді. Саналы түрде дұрыс шешім қабылдауына оның білімі көмектеседі. Университеттік білім оның мамандығын терең сезінуге мүмкіндік береді. Дәстүрлі һәм классикалық үлгідегі журналистиканың мақсаты, бағыты, ролі әлі жойылған жоқ. Соңғы уақытта «журналистика машық па әлде мамандық па?» деген сауал туындады. Егер техниканың тілін меңгеріп жұмыс істесе, онда бұл машық болады. Ал, журналистика шығармашылық пен талантты ұштастыра білетін мамандық. Бұл мамандықтың терең болмысын сезінген адамдар ғана журналист бола алады. Маман бойындағы дарынын кемел білімімен туған халқының игілігіне жұмсай білуі тиіс. Қазір Қазақстанның журналистикасын өрге сүйреп жүргендер БАҚ басшыларының дені журналистика факультеттері мен бөлімдерінің түлектері екенінің өзі біраз жайдан хабар береді.

Бүгінде еліміз Конституциясына талабына сәйкес цензураға тыйым салынбай, кім және не туралы болса да бәрін айтуға

болатындай ахуал қалыптасты. Ашық пікір білдіруге кімнің болсын құқысы бар. Қоғамдық мәселелерге талқылауға, ой тастауға болады. Ақпарат құралдары өкілдері бұл жолдан да аттап өтпей, өз аудиториясымен тікелей байланыс орнатқан. Оқиғаның қақ ортасында жүрген журналистің көзбен көргені мен көкейге түйгені кейде маңызды роль атқарады, қоғамдық пікір қалыптастыруға әсерін тигізеді. Журналист ақпарат жинауда өсек-аянның жетегінде кетуге болмайды, өз аудиториясына тексерілген, нақты ақпарат ұсынуы міндетті. «Ал кез келген мемлекеттік қызметкердің әлеуметтік желіде жеке өз атынан ашылған, қызметі көрсетілмеген, тек өз достарына ғана ашық аккаунты болса, ондағы кез келген жазба ақпарат көзі бола алмайды» [2,144 б.].

Тоталитарлық тәртіп тұсында “Билік – БАҚ – халық” бірыңғай жоғарыдан төменге дейін әмір беретін әкімшілік сипатта болды. Ал, демократиялық қоғамда керісінше, халық билікке бұқаралық ақпарат құралдары арқылы ықпал етеді. «Өз кезегінде мемлекет БАҚ арқылы өз нұсқауларын халыққа жеткізіп отырады. Яғни, байланыс төменнен жоғарыға қарай және жоғарыдан төменге қарай өзара пайдалы тұрғыда өрістейді» [3].

Қоғамда мәселе көп. Оның шешімін табуда кейде тығырыққа тірелсе, кейде шытырман оқиғаға ұласып, соңы сиырқұйымшақтанып кетеді. Осы тұста зардап шеккен адам немесе әділдік іздеген жан бұқаралық ақпарат құралдарына сүйенеді. Редакциядағы журналист мәселені егжей-тегжейлі біліп алғаннан кейін журналистік зерттеу жұмыстарына кіріседі, заңдылық аясында сұратулар арқылы мәселенің түйінін шешеді. Адам құқығын қалпына келтіріп, қоғамда әділдік орнатуда белгілі бір деңгейде әрекет ете алады. Ақпарат тасқынында жалған, тексерілмеген, жала жабылған хабарларды елпекшеп, өз аудиториясына дұрыс, нақты, зерттелген ақпараттарды ұсынып, халықтың сұранысын қанағаттандырып келеді, халықтың талғамына сай әр жанрда, әр ситуацияда хабар таратады.

Бүгінгі қазақ журналистикасының қоғамдық-саяси ортадағы орны, қоғамдық-әлеуметтік белсенділігі өзі өмір сүріп отырған қоғамның дамуына айтарлықтай әсер етіп отырғанын ешкім жоққа шығармайды.

Әдебиет

- 1.Тұрсын Қ. Қазақ журналистикасы: қалыптасу, даму проблемалары. – Алматы, 2017. -314 б.
- 2.Қазақстандағы практикалық журналистика. «MediaNet» Халықаралық журналистика орталығы. – Алматы, 2017. – 168 б.
- 3.Нәрібаев К. Қазіргі кезеңде ақпарат құралдарының рөлін арттыру//Хабаршы. 2017, №1. 18 б.

**Лингвистикалық когнитивизм және жүрек, жан
концептілерінің танымдық бейнесі (қазақ-ағылшын тілдері
бойынша)**

Оралбаева Г.С., магистр, аға оқытушы,
Қуанышбай Н.Б., АҚ-24М оқу тобының магистранты,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

Статья рассматривает концепты «жүрек» и «жан» в казахском и английском языках, анализируя их когнитивные образы, культурные и духовные аспекты, отраженные в языке.

Abstract

The article examines the concepts of «жүрек» (heart) and «жан» (soul) in Kazakh and English, analyzing their cognitive images, cultural, and spiritual aspects reflected in the language.

Қазіргі тіл біліміндегі маңызды бағыттардың бірі – **лингвистикалық когнитивизм**, яғни тілді адамның ойлау жүйесімен, танымдық қабілетімен байланыста қарастыру. Бұл бағыт тілдің тек қарым-қатынас құралы ғана емес, **дүниетаным құралы** екенін негізге алады. Осы орайда, тілдегі **концепт** ұғымы ерекше орын алады.

Когнитивті лингвистика – тіл мен ойлау, тіл мен сана арасындағы байланыстарды зерттейтін лингвистикалық бағыт. Бұл салада тілдің құрылымы мен оның қолданылуы адамның когнитивтік процестеріне, яғни ойлау, қабылдау, есте сақтау, сана мен әлемді тану сияқты құбылыстарға тікелей байланысты қарастырылады. Когнитивті лингвистика тіл мен ойлау арасындағы байланыстың табиғатын түсіндіруге бағытталған және тілдің когнитивтік құрылымдарын талдауға көңіл бөледі.

Когнитивті лингвистикада тіл тек қана коммуникативті құрал ретінде емес, сонымен бірге **адамның ойлау жүйесін көрсететін құрал** ретінде қарастырылады.

Когнитивті лингвистика тілдің тек қана әлеуметтік немесе қарым-қатынас құралы емес, адамның дүниені тану, қабылдау және ойлау процесімен тығыз байланыста екендігін мойындайды. Тіл – адамның әлемді тану тәсілдерін айқындайтын айнасы. **Тілдің метафоралық табиғаты:** Тілді қолдану көбінесе **метафоралар** мен **метонимияларға** негізделеді. Адам әлемді метафоралар арқылы түсінеді. Мысалы, уақытты «ақша» метафорасымен көрсету («жоғалтқан уақытымды қайтару»), немесе көңіл-күйді «жылу» метафорасымен сипаттау («жүрегім жылып қалды»).

Когнитивті лингвистиканың дамуына негіз болған көптеген ғалымдардың еңбектері осы салаға елеулі үлес қосты. Олардың ішінде негізгі зерттеушілер мен олардың көзқарастары төменде көрсетілген:

Джордж Лейкхоф – когнитивті лингвистиканың негізін қалаушы ғалымдардың бірі. Оның еңбектері тіл мен ойлау арасындағы байланысты түсінуге мүмкіндік берді. Лейкхоф метафоралар тілдің құрылымында маңызды орын алатынын дәлелдеді. Оның **«Metaphors We Live By»** (1980) атты еңбегінде метафоралардың адам санасындағы рөлін зерттейді [1]. Ол метафораларды тек тілдік құбылыс емес, адамдардың ойлау және түсіну тәсілдерін анықтайтын маңызды құрал ретінде қарастырды. Лейкхофтың айтуынша, метафоралар біздің әлемді түсінуімізге және әлеммен өзара әрекетімізге негіз болады. Марк Джонсон – Джордж Лейкхофпен бірге **«Metaphors We Live By»** кітабының авторы [2,45]. Ол метафораның тек тілде емес, сонымен бірге адамның ойлау процесінде маңызды рөл атқаратынын көрсеткен. Джонсон тіл мен метафоралық ойлаудың адамның тәжірибесіне және денесінің сезімдеріне қалай тәуелді екенін зерттейді. Рональд Лангакер когнитивті лингвистиканың дамуына айтарлықтай ықпал етті. Ол **«Cognitive Grammar»** атты теориясын ұсынды, ол тілдің грамматикалық құрылымдарының адамның когнитивтік құрылымдарымен байланысты екенін көрсетеді. Лангакер тілдің құрылымын және оның синтаксистік, семантикалық аспектілерін когнитивтік тұрғыдан талдады. Ол грамматиканың тек тілдік емес, когнитивтік құбылыс екенін алға тартты [3].

Когнитивті лингвистика тіл мен ойлау арасындағы тығыз байланысты түсінуге мүмкіндік береді. Бұл бағыттың басты зерттеушілері Джордж Лейкхоф, Марк Джонсон, Рональд Лангакер және басқа ғалымдар тіл мен сананың, ойлау мен тілдің өзара әрекеттесуін терең зерттеп, адам тілі мен ойының күрделі құрылымдарын ашуға бағытталған. Когнитивті лингвистика тек тіл білімінде ғана емес, сонымен қатар психология, философия, антропология және басқа гуманитарлық ғылымдарда маңызды рөл атқарады.

Концепт–адамның санасында белгілі бір тілдік бірліктер арқылы қалыптасатын **абстрактілі менталды құрылым**. Әр тілде, әр мәдениетте белгілі бір концептілер әртүрлі көрініс табады. Қазақ және ағылшын тілдерінде кең таралған, әрі терең философиялық-рухани мәні бар концептілердің қатарында **«жүрек»** және **«жан»** сөздерін атауға болады.

Бұл мақалада **«жүрек»** және **«жан»** концептілерінің **танымдық сипаты** қазақ және ағылшын тілдеріндегі қолданыс арқылы салыстырмалы түрде талданады. Мақсат – екі тілдегі мәдени-ұлттық ерекшеліктерді айқындау және осы концептілердің когнитивтік бейнесін көрсету.

Когнитивті лингвистикада тіл – әлемді танудың құралы. Бұл бағыттың басты ұстанымы – **тіл мен ойлау жүйесінің өзара байланысы**. Когнитивті көзқараста концепт – адамның өмірлік тәжірибесі, мәдениеті мен санасы арқылы қалыптасқан **ұғым мен образдың жиынтығы**.

Концептіні таныту үшін әр түрлі тілдік бірліктер, яғни лексикалық мағынасы бар сөздер пайдаланылады. Алайда барлық ұғымдарды концепт ретінде қабылдай алмаймыз. Концепт – тек мәдениеттің мәнін ашатын, сол мәдениет үшін маңызды, автордың шығармашылығында ерекше рөл атқаратын күрделі ұғымдар ғана. Бұл ұғымдар, ең алдымен, **жалпы адамзаттық, жалпыхалықтық және ұлттық құндылықтарды** білдіретін болуы керек.

Мысалы, қазақ мәдениеті үшін **киіз үй, шаңырақ, қамшы, жазық дала, көш, бөрік, бесік, домбыра, тұмар** сияқты сөздер ұлттық мәдени концепт ретінде қарастырылады. Бұл сөздер қазақ халқының өмір салты, тарихы және дүниетанымымен тығыз байланысты. Ал орыс халқының мәдениетінде **баспалдақ** пен **қоңырау** сияқты сөздер лингвомәдени бірліктер ретінде маңызды болып табылады, себебі олар орыс халқына тән дәстүрлер мен символдарды білдіреді.

Қазақ халқының дүниетанымында жүрек – **адамның ішкі әлемінің, рухының, ақылының, иманының мекені**. Бұл концепт тек физиологиялық мүше ретінде емес, **моральдық-этикалық орталық** ретінде танылады.

Жүрек пен жан концептілері әрбір халықтың мәдениетінде өзіндік ерекшеліктермен бейнеленеді. Мысалы, **жүрек** – бұл тек адам мен жануарлардың қан айналу жүйесінің орталығы ғана емес, сонымен қатар адам өмірінің рухани және эмоциялық орталығы. Жүректің физиологиялық қызметі – қан айналымын реттеу, оған қосымша гормондардың әсері, сондай-ақ, жүйке жүйесінің қатысуы арқылы жүзеге асады. Адам ағзасында жүрек ерекше орын алады, өйткені оның жұмысы біздің денсаулығымыз бен тіршілігіміздің негізі болып табылады.

Діни тұрғыдан алғанда, жүрек – **иманның мекені және Аллаға сенімнің орны**. Ислам мәдениетінде жүрек адамның рухани дамуының басты қайнар көзі болып саналады. Хадисте «Алла адамның түр-әлпеті мен мал-мүлкіне қарамайды, тек жүрегіне қарайды» делінген. Бұл түсінік мұсылман халқына тән және жүректің рухани мәнін терең көрсетеді. Жүрек арқылы адам өзінің ішкі дүниесін жетілдіреді, игі қасиеттерді бойына сіңіреді.

Жүрек концептісі адамның тек эмоциялық ортасын ғана емес, сонымен қатар оның рухани өмірінің барлық аспектілерін де білдіреді. Тілімізде жүреппен байланысты сөздер мен тіркестер жиі кездеседі, мысалы, **«ержүрек»** деген сөз батыр, қайсар адамды сипаттау үшін қолданылады. Бұл жүректің адамдағы ерік-жігер мен батыллықтың

символы екенін көрсетеді. Мысалы, «Жүрегі таза», «Жүрек қалауы», «Жүрегі бар адам», «Жүрексіз» (катігез, мейірімсіз).

«Жүрек» концептісі арқылы адамның **адамгершілік қасиеті, мейірімділігі, батырлығы, сезімталдығы** сипатталады.

Қазақ поэзиясында, сондай-ақ тұрақты сөз тіркестерінде «жүрек» пен «жан» концептілері адамзаттың ішкі дүниесі мен құндылықтарының күрделі динамикасын, әсіресе жақсы мен жаман, бақыт пен қайғының арасындағы күресті бейнелеуде жиі қолданылады. Бұл екі ұғым метафизикалық деңгейде адамның сезімдері мен рухани күйін көрсететін маңызды құралдарға айналады.

Мысалы, «жүрек» адамның ішкі дүниесіндегі сезімдер мен эмоциялардың басты орталығы болып табылады. Ал «жан» болса адамның рухани әлемін, оның ішкі тыныштығы мен дүниетанымын білдіреді. Бұл екі ұғым поэзияда әрі метафора ретінде, әрі өмірдің арпалысқан күштерін көрсету үшін жиі алмасып отырады.

Мысалы, Қ.Шаңғытбаевтың «Жан нұрына мас болып, жаралы жүрек талған күн» деген жолында автор жанның жарық нұрына мас болып, бірақ жүректің жарақаты мен қайғысын айқындайды. Бұл жерде **жан** өмірдің мәні, ал **жүрек** ауыртпалықтың, қайғының бейнесі ретінде көрінеді.

М.Жұмабаевтың «Жанған жүрек жасты көріп, көңілі сенгіш перизат» деген шумағында, жүрек сезімдердің қызуын, адамгершілік пен сезімталдықтың өсуін бейнелейді. Ал жанның ғұмырдағы, өмірдегі орны мен оның мәні осы жүрек арқылы көрінеді.

Бұл мысалдар қазақ поэзиясында жүрек пен жан концептілерінің рухани және сезімталдық әлемін қалыптастырудағы маңызды рөлін көрсетеді. Жүрек пен жанның өзара әрекеті адам болмысын, оның ішкі күресін және рухани болмысын тереңнен сездіретін символикалық құралдарға айналады.

Ағылшын тілінде де «heart» концептісі кең қолданылады. Ол көбіне эмоциялық, романтикалық, жеке сезімдермен байланысты. **Мысалдар**, «Follow your heart» (Жүрегіңді тыңда), «Heart of gold» (Алтын жүрек), «Heartbroken» (Жүрегі жаралы), «Lose heart» (Үмітін үзу).

Ағылшын тілінде «heart» көбіне **сүйіспеншілік, қайғы, ерлік** ұғымдарымен ұштасады.

Қазақ дүниетанымында «жан» – **адамның өмірлік энергиясы, рухы, болмысы**. Бұл ұғым **физикалық тән мен рухани жанның қарама-қарсылығын** көрсетеді. **Мысалдар**: «Жаным арымның садақасы», «Жан тыныштығы», «Жан дүниесі», «Жаны жайсаң».

Қазақ тіліндегі «жан» – **адамның ішкі рухани әлемі, ар-ұжданы мен мінезінің айнасы**.

«Soul» ағылшын тілінде де адамның рухани мәнін білдіреді. Ол көбіне **діни, философиялық контексте** қолданылады. Мысалы, «А

kind soul» (Жақсы жан), «Lost soul» (Жоғалған жан), «Body and soul» (Тән мен жан), «Soulmate» (Жан серік).

«Soul» сөзі көбіне **романтикалық, рухани, мистикалық** мәнде қолданылып, адамның ішкі мәнін сипаттайды.

«Жүрек» пен «жан» концептілері – адамның ішкі әлемін сипаттайтын, ұлт мәдениеті мен рухани құндылықтарын танытатын негізгі когнитивтік бірліктер. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі осы концептілердің салыстырмалы талдауы **лингвомәдениетаралық ерекшеліктерді** ашуға мүмкіндік береді.

Лингвистикалық когнитивизм тұрғысынан бұл концептілер тек тілдік бірлік емес, сонымен қатар **ұлттың ойлау жүйесі мен менталитетінің айнасы** ретінде қызмет етеді.

Әдебиет

1. Джордж Лейкхоф (George Lakoff). «Metaphors We Live By» (1980). University of Chicago Press, 1980. -196 p.

2. Марк Джонсон (Mark Johnson). The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. University of Chicago Press, 1987. -358 p.

3. Рональд Лангакер (Ronald Langacker). Cognitive Grammar: A Basic Introduction. Oxford University Press, 2008. -402 p.

ӘОЖ 81'42'82-1

Поэтикалық дискурс және оның негізгі категориялары

Байдаулетова А.Ө., ф.ғ.к., аға оқытушы,
Нуржанова Ж.Ж., АҚ-24М оқу
тобының магистранты,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье рассматриваются особенности поэтического дискурса и его основные категориальные признаки, такие как образность, эмоциональность и интертекстуальность.

Resume

The article explores the features of poetic discourse and its main categorical aspects, such as imagery, emotionality, and intertextuality.

Поэтикалық дискурс – тілдік тұлғаның көркем шығармашылық қызметінің нәтижесі ретінде қарастырылатын, поэзиялық мәтіннің мазмұндық және формалық ерекшеліктерін сипаттайтын күрделі тілдік-мәдени феномен. Қазіргі лингвистикада дискурс категориясы кеңінен зерттеліп, түрлі типтері айқындалуда. Соның ішінде

поэтикалық дискурс эстетикалық, когнитивтік және мәдени ақпаратты қатар қамтитын ерекше форма ретінде ерекшеленеді.

Бұл мақалада поэтикалық дискурстың теориялық негіздері мен оның негізгі категориялары қарастырылады. Зерттеу мақсаты – поэтикалық дискурстың құрылымдық және мағыналық ерекшеліктерін анықтап, оның тілдік құралдар арқылы қалай жүзеге асатынын сипаттау.

Поэтикалық дискурс – бұл тек эстетикалық тілдік форма ғана емес, сонымен қатар ерекше семиозис жүйесі ретінде көрінетін күрделі мағыналық құрылым. Ол табиғи тілдің семантикалық әлеуетін толық көлемде іске қосып, мағына тудырудың түрлі механизмдерін пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл дискурста мағына біржақты берілмей, көпқабатты, көп интерпретациялы сипатқа ие болады. Сол себепті де, **түсіну процесі** поэтикалық дискурста орталық категориялардың біріне айналады. Оқырманның мәтінді түсінуі – бұл тек мағынаны тану ғана емес, сонымен бірге оны өзінше қайта жасау, жекелей қабылдау әрекеті. Осы тұрғыдан алғанда, поэтикалық дискурс әртүрлі интерпретация теориялары аясында қаралуы тиіс, себебі әрбір оқылым жаңа мағыналармен толықтырылып отырады.

Поэтикалық дискурс – көркем мәтіндегі эстетикалық мазмұн мен тілдік форма арасындағы қатынасты сипаттайтын күрделі құрылым. Ол тек поэзияда ғана емес, прозалық шығармалардағы поэтикалық элементтерді де қамти алады. Бұл дискурс түрі көркемдік бейнелеу, эмоционалдық әсер, метафоралық мағына беру сияқты тілдік және бейнелік тәсілдермен ерекшеленеді.

Тіл білімінде дискурс жалпы мағынада «контексте қолданылған тіл» деген ұғымды білдіреді. Ал поэтикалық дискурс – автор мен оқырман арасындағы эстетикалық қарым-қатынасты білдіретін ерекше коммуникативтік форма.

Орыс лингвистикасында поэтикалық дискурс ұғымы XX ғасырдың екінші жартысынан бастап ғылыми айналымға белсенді енгізілді. Бұл салада көрнекті ғалымдардың еңбектері маңызды рөл атқарды. Р.Якобсон алғашқылардың бірі болып тілдік актіде поэтикалық функцияның ерекшелігін сипаттады. Ол поэзиядағы тіл элементтерінің өзара үйлесімін, дыбыстық қайталаулар мен ритмикалық құрылымның маңызын атап өтті. Оның «Лингвистика және поэтика» атты еңбегі бұл бағыттағы негізгі теориялық тірек саналады [1]. Ю.М.Лотман поэтикалық мәтінді семиотикалық жүйе ретінде зерттеді. Ол көркем мәтіндегі таңбалар жүйесі, поэтикалық тілдің мәдени кодпен байланысы, интертекстуалдылық туралы тұжырымдар жасады [2, 200]. Оның «Поэтикалық мәтінді талдау» еңбегі – қазіргі поэтикалық дискурс теориясының негізі. В.В.Виноградов, Е.Ф.Тарасов., В.Е.Чернявская, В.И.Карасик сияқты зерттеушілер поэтикалық дискурсты жалпы дискурс теориясы

аясында қарастырып, лингвостилистика, мәтін теориясы, прагмалингвистикамен ұштастырды.

Орыс тіл білімінде поэтикалық дискурс тек лингвистикалық құрылым ретінде ғана емес, автор мен оқырман арасындағы мәдени-эстетикалық диалог ретінде де қарастырылады. Сонымен қатар, дискурс пен мәтіннің арақатынасы, коммуникативтік стратегиялар, риторикалық тәсілдер кеңінен зерттеледі.

Қазақ тіл білімінде поэтикалық дискурс ұғымы кейінгі жылдары кеңінен зерттеле бастады. Әсіресе, тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде ұлттық поэзияны тілдік-мәдени, когнитивтік тұрғыда зерделеуге бетбұрыс байқалды. Поэтикалық мәтіннің тілдік ерекшеліктерін, образдылық жүйесін, стильдік құралдарын зерттеуде Р.Сыздық, З.Ахметжанова, Б.Шалабай, М.Жұбанова, А.Жанпейісова, А.Әлімжанова сынды ғалымдардың еңбектері ерекше атап өтуге тұрарлық. Академик Р.Сыздық көркем мәтіндегі сөз қолданыс, поэтикалық синтаксис, авторлық интонация мәселелерін жан-жақты зерттеді. Оның «Сөз күдіреті», «Абай шығармаларының тілі» еңбектері – поэтикалық дискурсты тануда маңызды дереккөз [3;4].

М.Жұбанова өз еңбектерінде поэтикалық мәтінді прагмалингвистикалық аспектіде қарастырып, автор мен лирикалық кейіпкер арасындағы қатынас, эмоционалдық мазмұн, интенция мәселелерін қарастырды. А.Әлімжанова дискурс теориясын қазақ тіл білімінде алғашқылардың бірі болып жүйелі зерттеген ғалым. Оның поэтикалық дискурстың құрылымын, типтерін, категорияларын талдауы бұл саладағы іргелі зерттеулердің қатарына жатады.

Қазақ тіл білімінде поэтикалық дискурс зерттеулері көбіне ұлттық дүниетаныммен, фразеологизмдер мен метафоралардың мәдени сипатын танумен ұштасады. Бұл зерттеулер арқылы қазақ поэзиясының көркемдік ерекшеліктері мен тілдік бейнелеу құралдары терең сипатталады.

Поэтикалық дискурс – тіл мен мәдениеттің, таным мен эмоцияның тоғысқан кеңістігі. Орыс тіл білімінде бұл дискурс жүйелі түрде теориялық тұрғыда қалыптасса, қазақ тіл білімінде поэтикалық дискурстың ұлттық ерекшеліктерге бейімделе зерттелуі байқалады.

Екі ғылыми мектептің де ортақ мақсаты – көркем мәтінді тілдік және мағыналық тұрғыдан терең тану. Бұл зерттеулер қазақ поэзиясының эстетикалық табиғатын

Поэтикалық дискурстың категориялары оның көркемдік мәнін ашуға, семантикалық құрылымын түсінуге мүмкіндік береді. Негізгі категорияларына мыналар жатады:

Поэтикалық дискурста эстетикалық құндылықтар негізгі орында тұрады. Эстетикалық категория мәтіннің поэтикалық табиғатын, оның сұлулығын, образдылығын сипаттайды. Бұл категория арқылы автордың ішкі дүниесі мен әлемге көзқарасы көрініс табады.

Поэтикалық дискурстың басты ерекшеліктерінің бірі – образдылық. Бұл тілдік бейнелердің (метафора, метонимия, символ, аллегория) көмегімен жүзеге асады. Образдылық оқырманның қиялын оятып, көркем әсер қалдырады. Поэтикалық мәтіндерде эмоционалдық мазмұн ерекше рөл атқарады. Ақынның көңіл-күйі, ішкі сезімі, лирикалық кейіпкердің психологиялық күйі тілдік құралдар арқылы беріледі. Эмоционалдық мазмұн интонация, лексика-семантикалық таңдау, ырғақ арқылы көрініс табады. Поэтикалық дискурста басқа мәтіндермен байланыс – интертекстуалдылық – маңызды орын алады. Бұл көркем шығарманың басқа туындылармен диалогқа түсуін білдіреді. Мысалы, белгілі бір тарихи немесе мәдени контексте бұрын қолданылған сөздер мен мотивтерді қайта жаңғырту арқылы жаңа мағына туады.

Поэтикалық дискурс көбіне жазбаша түрде ұсынылғанымен, ол өзінің құрылымдық және дыбыстық ерекшеліктері арқылы ауызекі сөздің элементтерін де қамтиды. Бұл ырғақ, ұйқас, интонация сияқты белгілерде көрініс табады. Поэтикалық дискурс көбінесе лирикалық мәтін арқылы жүзеге асады. Онда классикалық поэзияның заңдылықтары – ырғақ, ұйқас, строфа, лексикалық үйлесім сақталады. Сонымен қатар, заманауи поэтикалық мәтіндерде дискурстың деконструкциялануы да байқалады, яғни тілдік нормаларды бұзу, жаңа форма іздеу арқылы автор тың эстетикалық әсерге ұмтылады.

Поэтикалық дискурстың тағы бір ерекшелігі – көпқабатты мағына. Бір сөз немесе тіркес бірнеше мағына бере алады. Бұл – дискурстың көп интерпретациялығын (полиинтерпретативтілігін) арттырады.

Қорыта келгенде, поэтикалық дискурс – көркемдік мазмұн мен тілдік форманың өзара байланысы арқылы жүзеге асатын, эстетикалық әсерге бағытталған ерекше дискурс түрі. Оның негізгі категориялары – эстетикалық мән, образдылық, эмоционалдық, интертекстуалдылық және құрылымдық күрделілік – поэзияны басқа дискурс түрлерінен ерекшелендіреді. Осы категориялар поэтикалық мәтінді тану мен түсіну барысында маңызды қызмет атқарады.

Бүгінгі таңда поэтикалық дискурсты зерттеу тек лингвистикалық емес, мәдениеттанулық, философиялық және психолінгвистикалық тұрғыда да маңызды болып отыр. Ол арқылы ұлттық дүниетаным мен көркем ойдың даму заңдылықтарын тереңірек ұғынуға болады.

Әдебиет

1. Якобсон Р. *Лингвистика и поэтика*. –Москва, 1960. -35 с.
2. Лотман Ю.М. *Анализ поэтического текста. Структура стиха*. –Ленинград, 1972. -223 с.
3. Сыздық Р. Сөз құдіреті. –Алматы, 1997. -216 б.
4. Сыздық Р. Абай шығармаларының тілі. –Алматы, 1995. -264 б.

**Саяси коммуникацияның зерттелу барысы мен қалыптасу
жолдары**

Байдалиева О.Т., АҚ-24М оқу тобының магистранты,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье рассматривается процесс становления и эволюции политической коммуникации как важного механизма взаимодействия между государством и обществом. Особое внимание уделяется влиянию медиа-инструментов на политические процессы и их роль в формировании общественного мнения. Современные тенденции, такие как социальные сети и интернет-технологии, значительно изменили способы политического общения и участия граждан в политической жизни.

Abstract

The article discusses the process of the formation and evolution of political communication as an important mechanism of interaction between the state and society. Special attention is given to the influence of media tools on political processes and their role in shaping public opinion. Modern trends, such as social networks and internet technologies, have significantly changed the ways of political communication and citizen participation in political life.

Саяси коммуникация – бұл саясаттың негізгі құралдарының бірі, қоғам мен мемлекет арасындағы ақпараттық байланыс жүйесін құрайтын механизм. Саяси коммуникацияның мәні мен маңызы қазіргі заманғы қоғамда барған сайын артып келеді, себебі ақпараттық технологиялар мен әлеуметтік медианың дамуы саясатқа тікелей әсер етуде. Оның зерттелуі бірнеше ғасырға созылған процесс болып табылады, себебі саясаттың өзегі ақпаратпен байланысты. Саяси коммуникацияның зерттелу тарихы, қалыптасуы мен эволюциясы әртүрлі тарихи кезеңдерде айтарлықтай өзгерді және қазіргі уақытта бұл бағыттың зерттелуі айтарлықтай кеңейіп келеді. Мақалада саяси коммуникацияның қалыптасу жолдары мен оның ғылыми тұрғыдан зерттелу барысы қарастырылады [1].

Саяси коммуникацияны зерттеу алғаш рет классикалық саяси философия мен коммуникация теориясынан бастау алады. Бастапқы кезеңдерде саяси коммуникация көбінесе мемлекеттің билік құрылымдары мен жеке тұлғалар арасындағы өзара қарым-қатынасты білдірді. Ол жерде халықтың мемлекеттік билікке деген сенімін қалыптастыру, саясаткерлердің өздерінің бағдарламаларын насихаттау сияқты процестер болды.

Қазіргі кезде саяси коммуникация, негізінен, ақпараттың тарапынан алмасуын және саясаттың барлық деңгейінде қоғаммен байланыс орнатуды білдіреді. Саяси коммуникацияның негізгі тұжырымдамаларының бірі – ақпараттың таралуы мен қабылдануы. Бұл процестерде медианың рөлі ерекше, себебі медиа қоғамның саяси өміріне елеулі ықпал етеді.

Саяси коммуникацияның алғашқы зерттеулері, негізінен, қоғамның мемлекеттік билікке деген қатынасын, биліктің өз мәлімдемелерін жариялау тәсілдерін зерттеу бағытында жүргізілді. Бұл тұрғыда XVIII-XIX ғасырлардағы саяси философтар мен ғалымдар маңызды роль атқарды [2,19].

Классикалық кезеңде саяси коммуникацияны зерттеу негізінен Грек және Рим философиясымен байланысты болды. Платон мен Аристотель өздерінің шығармаларында қоғам мен мемлекет арасындағы ақпараттық алмасуды қарастырып, оны реттеу жолдарын ұсынды. Олар қоғамдық пікірдің қалыптасуы мен саясаткерлердің шешім қабылдауына әсер ету мәселелерін көтерді.

Рим философы Цицерон да өз кезегінде саясаттағы тілдің, сөздің және коммуникацияның маңызды рөлін атап өтті. Ол азаматтық қоғамда пікірталастар мен дебаттардың маңыздылығын түсіндіріп, демократиялық процестерде ақпараттың әсерін талдады [3,89].

XX ғасырдың басында, әсіресе Вебер мен Маркс сияқты ғалымдардың ықпалымен, саяси коммуникацияның ғылыми зерттелуі жаңа бағыт алды. Макс Вебер бюрократияның және мемлекет аппаратының рөлін түсіндіруде коммуникацияның маңыздылығын атап көрсетті, ал Карл Маркс медианың қоғамды бақылау құралы ретінде рөлін атап өтті.

XX ғасырдың екінші жартысында саяси коммуникацияның зерттелуіне жаңа тәсілдер енгізілді. Бұл кезеңде медиа теорияларының қалыптасуы және саяси жарнама мен пікір қалыптастырудың зерттелуі күшейді. Грамши, Лассуэль, Бернштейн және т.б. ғалымдар саяси коммуникация мен масс-медиа арасындағы өзара байланысты зерттеді. Лассуэльдің айтуынша, масс-медиа халықтың пікірін қалыптастыруда және саяси қатысуын күшейтуде үлкен рөл атқарады.

Саяси коммуникацияның қалыптасу процесі ақпараттық құралдардың дамуына тікелей байланысты. Қоғамдағы ақпараттық ағындар қоғамның саяси қатысуына әсер етеді. Саяси коммуникацияның қалыптасу жолдары бірнеше кезеңдерден өтеді [4].

XIX ғасырдың екінші жартысында баспасөздің пайда болуы саяси коммуникацияның жаңа кезеңін ашты. Баспасөз азаматтық қоғамда пікірталастарды қозғау құралына айналды. Радио мен телевизияның дамуы XX ғасырдың басында саяси жарнама мен қоғамдық пікір қалыптастыруда айтарлықтай өзгерістерге әкелді. Бұл жаңа құралдар саяси көшбасшылар мен партияларға тікелей халықпен қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік берді.

XXI ғасырдың басында интернет пен әлеуметтік медианың дамуы саяси коммуникацияны түбегейлі өзгертті. Интернет саяси пікірталастарды бірден бүкіл әлемге таратуға мүмкіндік берді. Әлеуметтік медиа платформалары, мысалы, Facebook, Twitter, Instagram, саясаткерлердің өздерінің бағдарламаларын тікелей және жылдам жариялауына ықпал етті. Осы арқылы жаңа әлеуметтік қозғалыстар мен саяси пікірталастар орын алды. Әлеуметтік медиа саяси коммуникацияның жаңа түрін қалыптастырды, ол бұрын болмаған дәрежеде азаматтардың белсенділігі мен пікірін демократиялық процестерге тартуға мүмкіндік берді.

Қазіргі таңда саяси коммуникация тек медиа құралдарының бір ғана аспектісі емес. Оны түсіну үшін бірнеше маңызды тұжырымдамалар мен әдістемелерді қарастыру қажет. Саяси коммуникация зерттеушілері, әсіресе, ақпараттың қабылдануы, саяси қатысу, демократия және билікке әсер ету мәселелерін зерттеуде. Бүгінгі таңда саяси коммуникацияның зерттелуі тек ақпараттық ағындарды түсіну ғана емес, сондай-ақ қоғамдағы тұлғалардың пікірлері мен олардың саяси қатысуын зерттеу маңызды.

Саяси коммуникацияны зерттеудің заманауи трендтеріне азаматтық журналистика, блогосфераның әсері және онлайн-кампаниялар сияқты мәселелер қосылды. Осыған байланысты саяси коммуникацияның жаңа формалары мен құралдарын зерттеу маңызды.

Қорыта келгенде, саяси коммуникацияның зерттелуі қоғамның саяси жүйесіне үлкен әсер етеді. Қазіргі кезде оның әлеуметтік медиа, интернет және жаңа технологиялармен тығыз байланысы саяси процестердің өзгеруіне әкелді. Саяси коммуникацияның зерттелуі әлі де жалғасуда және оның дамуы біздің қоғамның демократиялық құрылымдарын түсінуге және жаңғыртуға мүмкіндік береді. Осы тұрғыда саяси коммуникацияның рөлі мен мәнін зерттеу өте маңызды, себебі ол қоғамның саяси өмірін қалыптастырып, азаматтардың қатысуын ынталандырады.

Әдебиет

1. Лассуэлл Г. *Политическая коммуникация: Теория и практика*. -Москва: Наука, 2001. – 320 с.
2. Шеремет С. *Масс-медиа и политика: Теории и методы*. Санкт-Петербург: Питер, 2010. – 250 с.
3. Бенжамин В. (2008). *Масс-медиа и культура: Публицистика и политика*. -Москва: Искусство, 2008. – 280 с.
4. Петров В. *Саяси коммуникация және оның рөлі*. Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 210 бет.

«Әлеуметтік медиа және блог жүргізу арқылы ағылшын тілін оқытудың тиімділігі»

Оралбаева Г.С., п.ғ.м., аға оқытушы,
Өмірсерікова Н.Ү., АҚ-22 оқу тобының студенті,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В данной статье рассматриваются новые тенденции в образовании XXI века. Анализируется роль социальных медиа в изучении языков и влияние ведения блога на развитие языковых навыков. Научно описываются возможности, которые открываются для студентов и преподавателей, а также показываются способы развития устной и письменной речи и получения обратной связи. Определяется будущее цифрового образования.

Abstract

This article examines new trends in 21st-century education. It analyzes the role of social media in language learning and the impact of blogging on the development of language skills. The study scientifically describes the opportunities it provides for students and teachers, while highlighting methods of improving speaking, writing, and receiving feedback. It also defines the future of digital education.

XXI ғасыр – білім беру саласында түбегейлі өзгерістерге жол ашқан дәуір. Бұрынғы кезеңдерде оқу процесі негізінен оқулықтар, дәстүрлі дәріс және жаттығу үлгілері арқылы жүзеге асса, бүгінгі күні білім алушылардың қажеттілігі мен қызығушылығы мүлде жаңа сипатқа ие болды. Ақпараттық қоғам жағдайында студенттердің басым бөлігі білімді кітаптан емес, сандық ортадан қабылдауға бейімделген. Сондықтан қазіргі педагогика ғылымында ең өзекті мәселе – жастардың күнделікті өмірінде кең қолданыстағы құралдарды оқу процесіне тиімді енгізу.

Осы тұрғыда әлеуметтік медиа мәдениетінің рөлі айрықша. YouTube, TikTok, Instagram сынды платформалар жастардың уақытын тек көңіл көтеру немесе байланыс құралы ретінде емес, сонымен қатар білім мен тәжірибенің көзі ретінде де қамтып отыр. Бүгінгі студент үшін әлеуметтік желі – қарым-қатынас кеңістігі ғана емес, сонымен қатар тілдік ортаға еліктейтін ерекше алаң. Әлеуметтік желілерде жүргізілетін шағын блогтар мен бейнежазбалар студенттің өзіндік пікірін ағылшын тілінде жеткізуге, ойын көпшілік алдында айтуға, жаңа сөздер мен тіркестерді табиғи қолданыста меңгеруге мүмкіндік береді.

Сонымен бірге дәстүрлі оқыту әдістерінің шектеулерін ескермеуге болмайды. Грамматикалық ережелерді жаттауға немесе

дайын мәтіндерді аударуға негізделген тәсілдер студенттің белсенділігін арттырмайды, керісінше оқуға деген құлшынысын төмендетуі мүмкін. Көп жағдайда білім алушылар теориялық ақпаратты меңгергенімен, оны шынайы қарым-қатынас барысында қолдануда қиындықтарға тап болады. Бұл құбылыстың негізгі себебі – оқу процесінде практикалық, интерактивті элементтердің жетіспеуі.

Осыған байланысты білім берудің жаңа формаларын іздестіру – уақыт талабы. Әлеуметтік медиа мен блог жүргізу әдістерін ағылшын тілін оқытуға кіріктіру – студенттің белсенділігін оятып, оның тілдік қабілетін шыңдауға арналған заманауи шешімдердің бірі. Бұл тәсіл студенттің танымдық әрекетін тек бақылаушыдан белсенді қатысушыға айналдырып қана қоймайды, сонымен қатар оқытушыға да білім алушының тілдік деңгейін шынайы бағалауға мүмкіндік береді. Демек, ағылшын тілін оқытуда әлеуметтік медиа мен блог жүргізуді пайдалану – тек көмекші құрал емес, оқытудың стратегиялық бағытына айналып отыр. Бұл құбылысты ғылыми тұрғыдан зерделеу педагогикадағы жаңашылдықты айқындап қана қоймай, болашақ мұғалімдер мен білім алушыларға да тиімді тәжірибелік бағдар ұсынады.

Бүгінгі күні тіл үйренудің тиімділігі тек дәстүрлі оқулықтар мен грамматикалық жаттығуларға тәуелді емес. Қазіргі студент үшін білім алу процесі әлеуметтік медиа арқылы жүзеге асатын күнделікті тәжірибеге айналды. YouTube, TikTok, Instagram сияқты платформаларда жарияланатын бейнематериалдар ағылшын тілін табиғи қолданыста тыңдап, сөйлеу үлгілерін көруге мүмкіндік береді. Бұл қатарға **BBC Learning English** немесе **The English We Speak** сияқты подкасттарды да қосуға болады, себебі олар студентке ресми және ауызекі ағылшын тілін нақты мысалдар арқылы меңгеруге жәрдемдеседі. Осындай ресурстар студентке тек тіл үйретіп қана қоймай, оны шынайы тілдік ортаға еліктетеді.

Әлеуметтік медианың ерекшелігі – қысқа әрі мазмұнды контент ұсынуы. «Микро-оқыту» (short-form learning) феномені дәл осыдан туындайды: бірнеше минуттық видео немесе подкаст үзіндісі студенттің назарын ұзақ уақытқа жүктемей, шағын бөліктер арқылы білімді бекітуге жағдай жасайды. Тілді үйрену барысында адамның қысқа мерзімді жадысын белсенді пайдалану – жаңа сөздерді тез меңгерудің ең тиімді жолдарының бірі. Осы орайда ерекше атап өтуге болатын әдістің бірі – **shadowing техникасы**. Бұл әдісте студент ағылшын тіліндегі аудио немесе бейнематериалды тыңдап қана қоймай, диктордың соңынан бірден қайталайды. Яғни, тыңдау мен сөйлеу әрекеті қатар іске қосылады. TikTok-тағы немесе YouTube-тағы қысқа видеоларды shadowing арқылы қайталау студенттің айтылымын автоматтандырып, акцентін жақсартады, сөйлем құрылымдарын саналы емес, табиғи деңгейде қолдануға үйретеді.

Әлеуметтік медиа осылайша тыңдау, көру және сөйлеуді бір уақытта дамытуға мүмкіндік беретін әмбебап құралға айналып отыр.

Дегенмен, әлеуметтік медианы тек дәстүрлі желілермен шектеп қарастыру жеткіліксіз. Қазіргі таңда арнайы жасалған білім беру платформалары да осы кеңістікке енді. **Duolingo** күнделікті жаттығуды ойынмен ұштастырып, студентті тұрақты оқуға ынталандырады. **Wordwall** интерактивті тапсырмалар арқылы сөздік қор мен грамматикалық құрылымдарды бекітуді жеңілдетеді. **Miro App** топтық жұмыс пен креативті ойлауды дамытуға бағытталған орта қалыптастырады. Ал **ChatGPT** жасанды интеллект жүйесі студент үшін тілдік серіктеске айналып, сөйлем құрастыру, мәтін жазу немесе диалог жүргізу барысында қолдау көрсетеді. Мұндай құралдар дәстүрлі әлеуметтік медиа мен білім беру платформаларын тоғыстырып, ағылшын тілін оқытуда жаңа интеграциялық тәсіл қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік медианың тіл үйренудегі басты құндылығы – студентті пассивті тыңдаушыдан белсенді қолданушыға айналдыруында. Оқушы тек ақпаратты қабылдап қана қоймай, оны қайталап, бейнежазба немесе блог арқылы қайта өндіреді. Бұл әдіс студенттің өзіндік белсенділігін арттырып, дербестік пен шығармашылықты дамытуға жол ашады. Оқытушы үшін де әлеуметтік медиа тиімді құрал болып табылады: студенттің тілдік қабілетін, айтылымдағы қиындықтарын, сөздік қорының шынайы деңгейін бақылауға мүмкіндік береді. Білім алушының ағылшын тілін меңгерудегі басты мақсаты – оны нақты қарым-қатынаста қолдана алу. Осы тұрғыдан алғанда блог жүргізу әдісі тіл үйретудің заманауи әрі нәтижелі құралы ретінде ерекше мәнге ие. Блог форматы студентті теориялық білімді жаттап қана қоймай, оны практикада қолдануға мәжбүрлейді. Камера алдында сөйлеу, аудиторияға ойды жеткізу немесе әлеуметтік желіде жазба қалдыру – бұлардың барлығы тілдік дағдыларды кешенді дамытудың тиімді жолдары болып табылады.

Ең алдымен, блог жүргізу сөйлеу дағдысына тікелей ықпал етеді. Кітаптағы дайын мәтінді оқу мен камера алдындағы сөйлеу арасында айтарлықтай айырмашылық бар. Алғашқысы пассивті әрекет болса, соңғысы белсенді коммуникативтік процесс болып табылады. Камера алдында сөйлеу кезінде студент өз ойын жүйелі құруға, сөздерді дұрыс таңдауға, эмоцияны жеткізуге және дауыс ырғағын реттеуге үйренеді. Ғылыми зерттеулерде адамның көпшілік алдында сөйлеу барысында белсенді ойлау процестері іске қосылып, ақпаратты есте сақтау деңгейі арта түсетіні дәлелденген. Демек, блог жүргізу студенттің ағылшын тілінде еркін сөйлеуіне ықпал ететін «мини-спикинг-клуб» рөлін атқарады.

Блог жүргізудің тағы бір артықшылығы – кері байланыс алу мүмкіндігі. Әдетте студент қателігін тек мұғалімнің тексеруінен кейін біледі. Ал блог форматы аудитория тарапынан жедел пікір алуға жол

ашады. Тыңдарманның немесе оқырманның пікірлері студентке өз қателерін көруге, тілдік әлсіз тұстарын анықтауға мүмкіндік береді. Тіпті шағын түзетулердің өзі студенттің айтылымы мен жазбасын жетілдіруге ықпал етеді. Психологиялық тұрғыдан алғанда, аудиториядан кері байланыс алу студентке жаңа мотивация береді, өйткені ол өз еңбегінің бірден бағаланғанын көреді. Мотивация факторы блог жүргізуде ерекше орын алады. Дәстүрлі тапсырмада студент тек баға үшін жұмыс істейді, ал блог форматында ол нақты аудитория алдында жауапты сезінеді. Бұл жауапкершілік оның оқу процесіне деген ынтасын арттырады. Көп жағдайда студент өз деңгейін жақсарту үшін қосымша сөз үйренеді, сөйлемдерді алдын ала ойластырады, сөйлеу мәнерін жаттықтырады. «Мен дұрыс сөйлей алмаймын» деген қорқыныштың орнына «Менің видеомды басқалар көреді» деген ой мотивацияның қуатты көзіне айналады. Блог жүргізудің тіл үйретудегі тиімділігін түсіндіру үшін мынадай мысалды қарастыруға болады: студент күн сайын 30 секундтық бейнежазба түсіреді делік. Орта есеппен бір бейнеде 25–30 жаңа сөз қолданылады. Демек, бір айдың ішінде студент 700-ден астам сөзді тәжірибеде қолданып үлгереді. Бұл – дәстүрлі әдіспен бірнеше айда ғана жететін нәтижеге тең. Мұндай тәжірибе тек сөздік қорды емес, сөйлеу жылдамдығын, сөйлем құрау машығын да дамытады.

Осылайша, блог жүргізу сөйлеу, жазу, тыңдау және интерактивті қарым-қатынас сияқты тілдің барлық негізгі аспектілерін қамтиды. Ол студентті тек оқушы рөлінен шығарып, өз бетінше ойлайтын, пікірін білдіретін, аудиториямен байланыс жасайтын тұлғаға айналдырады. Ал оқытушы үшін блог – студенттің шынайы деңгейін анық көрсететін айна іспетті.

Қорытындылай келе, әлеуметтік медиа мен блог жүргізу ағылшын тілін оқытудың қосымша тәсілі емес, жаңа педагогикалық парадигманың бастамасы болып отыр. Бұл тәсілдер арқылы тіл үйрету білімді беру ғана емес, мәдениетаралық қатынастың, тұлғалық дамудың және шығармашылық еркіндіктің алаңына айналады. Демек, білім берудің болашағы тек аудитория қабырғасында емес, сандық кеңістікте, яғни әлеуметтік медианың шексіз мүмкіндіктерінде өрістемек.

Әдебиет

1. Құдайбергенова К.С. Жаңа білім беру парадигмасы және цифрлық орта. – Алматы: Қазақ университеті, 2020.

2. Әбілқасымова А.Е. Педагогика ғылымының қазіргі бағыттары. – Нұр-Сұлтан: ЕҰУ баспасы, 2019.

3. Warschauer M. Learning in the Cloud: How (and Why) to Transform Schools with Digital Media. – New York: Teachers College Press, 2015.

4. Godwin-Jones, R. Emerging technologies: Language learning and social media. *Language Learning & Technology*, 17(1), 2013, pp. 8–14.

5. Richards J.C., & Rodgers, T. S. *Approaches and Methods in Language Teaching*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

6. Беляева Е.Ю. Социальные сети как инструмент обучения иностранным языкам. // *Вестник МГУ. Серия «Педагогика и психология образования»*. – 2018. – №4. – С. 45–52.

ӘӨЖ 94(574.3)

Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс: себептері, барысы, салдары

Сартаева Р.Т., тарих пәнінің мұғалімі,
педагог-зерттеуші,
КММ №149 ЖББ мектеп,
Алматы қаласы,

Резюме

В этой статье рассматривается восстание, возглавленное Кенесары Касымұлы, одно из крупнейших национально-освободительных движений в Казахстане XIX века, направленное против экспансии Российской империи. Анализируются причины восстания, его ход, основные сражения и последствия, а также влияние этого события на формирование национальной идентичности казахского народа и его стремление к независимости.

Abstract

This article examines the uprising led by Kenesary Kasymuly, one of the largest national liberation movements in 19th-century Kazakhstan, aimed against the expansion of the Russian Empire. The article analyzes the causes of the uprising, its course, key battles, and consequences, as well as the impact of this event on the formation of the national identity of the Kazakh people and their aspiration for independence.

XIX ғасырдың ортасында қазақ қоғамы Ресей империясының отарлау саясатына қарсы күшті қарсылық танытты. Қазақ хандығының соңғы тұсында қалыптасқан әлеуметтік-саяси дағдарыс, сыртқы саяси жағдайлар және Ресей империясының ішкі жағдайы қазақ жерінде ұлт-азаттық қозғалысының өршуіне алып келді. Осы тарихи кезеңде Кенесары Қасымұлының бастаған көтерілісі ерекше орын алады. Бұл қозғалыс қазақ халқының тәуелсіздік үшін күресінің символына айналды және қазақ тарихында маңызды із қалдырды [1,21].

XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресей империясы Орта Азия мен Қазақстанды толықтай отарлауды бастады. Ресейдің әскери және саяси ықпалының артуы қазақтардың әлеуметтік құрылымына әсер

етіп, дәстүрлі өмір салтын бұзды. Қазақ қоғамы, әсіресе ұлт зиялылары мен хандық басқару жүйесінің өкілдері, Ресей империясының отарлық саясатына қарсы көтерілді.

Қазақ хандығының XV ғасырда құрылып, XVI-XVII ғасырлар аралығында өзінің саяси күшін сақтап қалуы, мемлекет ретінде қалыптасуы қазақ халқының тарихындағы маңызды кезең болды. Алайда, XVIII ғасырдың соңында және XIX ғасырдың басында хандықтың әлсіреуі мен саяси және әлеуметтік дағдарыс кезеңі басталды. Бұл дағдарыс қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымына, хандық биліктің тұрақтылығына, сондай-ақ халықтың саяси тәуелсіздігіне теріс әсер етті [2,71].

Қазақ хандығының саяси және әлеуметтік дағдарысы бірнеше факторлармен байланысты. Олар негізінен сыртқы қысымдар, ішкі саяси қарама-қайшылықтар мен әлеуметтік теңсіздіктің артуымен сипатталады. Сонымен қатар, Ресей империясының қазақ жеріне саяси ықпалын арттыруы, қазақ билеушілерінің арасындағы бірліктің болмауы, әлеуметтік құрылымның тұрақсыздығы хандықтың әлсіреуіне әкелді.

Қазақ хандығы құрылымындағы басты ерекшеліктердің бірі – оның хан билігі арқылы басқарылуы болатын. Алайда, хандықтың алғашқы кезеңдерінде Қазақ хандығының билеушісі (хан) халықтың шынайы қолдауына ие болып, саяси шешімдер қабылдаған. Бұл жүйе ханның жеке билігінің өте күшті болғанын білдірді. Дегенмен, XVII ғасырдан бастап хандық билігі әлсірей бастады.

Бірнеше себептерге байланысты хандық билік орталықсызданды. Біріншіден, хандықтағы өзара қақтығыстар мен ішкі билікке таласулар хандықтың саяси тұрақтылығын бұзды. Мысалы, Қазақ хандығында билікке таласқан әртүрлі ру-тайпалар арасындағы қақтығыстар билік жүйесін әлсіретті. Сонымен қатар, ханның ықпалы мен билігі тек оның жеке қабілеттеріне, күшіне байланысты болды, бұл жүйенің ұзақ мерзімде тұрақсыз болуына себеп болды [3,48].

XVIII ғасырдың соңында Ресей империясының Қазақстан жеріне саяси ықпалы күшейді. Қазақ жеріне Ресейдің әскери шапқыншылығы мен саяси экспансиясы қазақтардың тәуелсіздігін қатты шайқалтып, хандықты әлсіретті. Ресей империясы қазақ жерінде өзінің саяси билігін орнатуды мақсат етті, соның нәтижесінде қазақ хандары мен билеушілерінің тәуелсіздігі шектеліп, Ресейдің билігіне бағынышты бола бастады.

Ресейдің отарлау саясаты қазақ хандығының ішкі саяси өміріне үлкен өзгерістер әкелді. Ресей билігінің ықпалы артқан сайын, Қазақ хандығының билеушілері мен қарапайым халықтың арасындағы байланыс күрделене түсті. Қазақ хандары көбіне Ресей империясының келісімімен және бекітуімен билік жүргізуге мәжбүр болды, бұл олардың ішкі саясаттағы еркіндігін шектеді.

Қазақ хандығындағы әлеуметтік құрылымның күрделенуі мен әлеуметтік теңсіздіктің артуы оның әлсіреуіне әкелді. Қазақ қоғамында белгілі бір топтар (ақсүйектер, батырлар, би-билер) арасындағы әлеуметтік шекаралар біршама бекіді, ал қарапайым халықтың жағдайы нашарлады.

Қазақ қоғамында феодалдық қатынастардың күшеюі мен руаралық қайшылықтардың салдарынан әлеуметтік теңсіздік артты. Әлеуметтік топтар арасында бедел үшін күрес және билікке таласқан кезде, көп жағдайда жергілікті тұрғындар, яғни қарапайым халық өз құқықтарынан айырылды. Бұл теңсіздік қазақ қоғамының әлеуметтік тұрақтылығын бұзды және халықтың наразылығын туғызды.

Қазақ хандығының экономикалық жағдайы да әлеуметтік дағдарысқа себеп болды. Қазақ халқының көбісі көшпелі мал шаруашылығымен айналысқанымен, аграрлық өнімдердің аздығы мен табиғи жағдайлардың нашарлауы экономикалық қиындықтарға әкелді. Одан бөлек, Ресей мен Қытайдың қысымы, сондай-ақ Орта Азиядағы саяси тұрақсыздық қазақ халқының экономикалық жағдайына кері әсер етті [4,65].

Қазақтардың мал шаруашылығына тәуелділігі, сонымен қатар сауда жолдарының шектелуі экономикалық дағдарыстың бір себебі болды. Қазақтардың жерлері Ресей империясының әскери аймақтарына айнала бастады, ал бұл өз кезегінде көшпелі шаруашылықты жүргізуге қолайсыз болды. Соның нәтижесінде халықтың көп бөлігі ауыр жағдайға тап болды.

Қазақ хандығында билікке таласқан әртүрлі тайпалар мен ру басшылары арасындағы қарама-қайшылықтар биліктің әлсіреуіне әкелді. Мысалы, XVIII ғасырдың басында Жоңғар империясы тарапынан жасалған шабуылдар кезінде Қазақ хандығы ішкі саяси тұрақсыздықтан зардап шекті. Хандар мен билер арасында келісімнің болмауы мемлекетішілік тұрақсыздықтың негізін қалады [5,11].

Қазақ хандығының ішкі әлсіздігін сыртқы саясат та тереңдетті. Ресей империясының отарлау әрекеттері, сондай-ақ Жоңғар империясының шапқыншылықтары Қазақ хандығының тәуелсіздігіне қатер төндірді. Қазақ хандығы өз тәуелсіздігін сақтап қалу үшін сыртқы және ішкі жағдайлар арасында тепе-теңдікті сақтауға тырысқанымен, бұл оның әлсіреуіне әкелді.

Қазақ хандығының билік жүйесі орталықтандырылмаған, оның салдарынан билікке біркелкі бақылау болмады. Бұл жүйе қазақ қоғамында феодалдық қатынастардың тереңдеуіне, түрлі әлеуметтік топтардың өзара қақтығыстарын өршітуге ықпал етті.

Қазақ хандығының саяси және әлеуметтік дағдарысы – ұзақ уақыт бойы қалыптасқан ішкі және сыртқы факторлардың күрделі әсері нәтижесінде орын алды. Бұл дағдарыс хандықтың саяси әлсіреуі мен әлеуметтік тұрақсыздығына себеп болды. Ресей империясының отарлау саясаты, билікке таласқан ішкі алауыздықтар және

экономикалық қиындықтар қазақ хандығының ыдырауына жол ашты. Алайда, қазақ халқының ұлттық санасы мен тәуелсіздік үшін күресі осы кезеңнің маңызды аспектісі болды және кейінгі ұрпақтарға ел тәуелсіздігін қорғау үшін көп нәрсе үйретті.

Кенесарының көтерілісі 1837 жылы басталды. Кенесары Қасымұлының басқаруымен қазақтың көптеген батырлары мен хандықтың дәстүрлі билік құрылымдарының өкілдері күреске шықты. Ол, ең алдымен, өзінің әскерін жинап, Орта жүздің қожалықтарын біріктіріп, Ресей империясының шекараларына қарсы әрекет етті [6,47].

Кенесарының әскерлері Ресейдің қорғаныс күштеріне бірнеше сәтті шабуылдар жасады. Әсіресе, Қараөткел шайқасы, Арал бойындағы қақтығыстар, Бөкей Ордасындағы және Сырдариядағы іс-қимылдар Кенесарының қарсыласынан ірі жеңістерге жетуіне себеп болды. Ол собынмен қатар қазақтың би-батырларын өзіне тартуды мақсат етіп, әртүрлі әлеуметтік топтардың қолдауын алды.

Кенесары Ресейдің ықпалымен ғана шектелмей, көршілес Орта Азия хандықтары мен Қытай империясымен де қатынастар орнатты. Оған Бұқара, Хиуа хандықтарынан әскери көмек көрсету ұсынылды, бірақ ол ұсыныстар іске аспады. Кенесары Қасымұлы өз әскерінің көбін тек қазақ халқының мүддесіне бағыттады.

Кенесарының көтерілісі ұзақ уақытқа созылды, бірақ бірнеше стратегиялық қателіктер мен ресурс тапшылығы оны жеңіліске әкелді. 1847 жылы Кенесары өз әскерін басқаруда сәтсіздіктерге ұшырап, қырғыздармен болған қақтығыста қаза тапты. Бұл көтерілістің жеңіліс тапқанын білдірді, бірақ оның тарихи маңызы жойылмады.

Кенесарының көтерілісі қазақ халқының отарлауға қарсы күресін жаңа деңгейге көтерді. Ол тәуелсіздік пен ұлттық бірліктің белгісі ретінде қазақтар үшін маңызды символға айналды. Ресей империясы қазақ жеріндегі ықпалын күшейткенмен, бұл қозғалыс халық арасында ұлттық сана-сезімнің дамуына әсер етті.

Кенесарының көтерілісі Ресей империясының қазақ жеріндегі саясатын қайта қарауға мәжбүр етті. Отарлаудың жаңа әдістері мен басқару жүйелері енгізілді, бірақ бұл күрес қазақтардың тәуелсіздікке ұмтылысын жойған жоқ. Кенесарының күресі мен ерлігі кейінгі ұрпақтарға ұлттық тәуелсіздік идеясын сақтап қалды.

Кенесары Қасымұлының көтерілісі қазақ халқының ұлттық тәуелсіздігін қорғау жолындағы алғашқы ірі қозғалыс болды. Оның күресі қазақтардың ұлт ретінде қалыптасу процесіне әсер етті, ал оның есімі кейінгі ұрпақтар үшін ұлттық батыр мен тәуелсіздік идеясының символына айналды.

Қорыта келегінде, Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс Қазақстан тарихындағы маңызды оқиғалардың бірі болып табылады. Бұл көтеріліс тек әскери қақтығыстармен ғана емес, сонымен қатар қазақ қоғамындағы әлеуметтік-саяси процестермен тығыз

байланысты. Кенесарының есімі ұлт-азаттық қозғалысының тарихи шежіресіне алтын әріптермен жазылды. Оның күресі қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күрестің символы болып қалды, және бұл оқиға Қазақстанның болашақ тарихында үлкен із қалдырды.

Әдебиет

1. Нұрпейісов М. Қазақтың ұлт-азаттық көтерілістері. – Алматы: Ғылым баспасы, 2005. – 256 б.
2. Бөкейхан А. Қазақ тарихы. – Алматы: Атамұра баспасы, 2010. – 312 б.
3. Қойгелдиев М. Кенесары Қасымұлы және оның ұлттық қозғалысы. – Алматы: Қазақстан баспасы, 2001. – 184 б.
4. Ашықбаев А. Қазақ хандығының соңғы кезеңі. – Алматы: Жазушы баспасы, 2012. – 198 б.
5. Әбжанов Ә. Кенесары Қасымұлы және оның саяси тұлғасы. – Астана: Елорда баспасы, 2014. – 210 б.
6. Диваев С. Кенесары Қасымұлы көтерілісі: зерттеу және талдау. – Алматы: Жаналық баспасы, 2009. – 143 б.

ӨОЖ 004 : 371.3 (574+100)

Цифрлық бағалау платформалары арқылы оқу сауаттылығын арттыру: шетелдік тәжірибелер мен қазақстандық тәжірибелердің тоғысуы

Нурмагамбетова Л.К., оқытушы, п.ғ.м,
Оралбаева Г.С., аға оқытушы, п.ғ.м,
Қызылорда Болашақ университеті,
Қызылорда қ.

Резюме

В этой статье анализируется роль цифровых оценочных платформ в повышении грамотности чтения (reading literacy). Сравнивается международный и казахстанский опыт и приводятся доказательства на основе цифровых измерений концепции грамотности чтения PISA 2018, результатов метаанализа систем автоматизированной письменной оценки (AWE) и данных таких экосистем Казахстана, как «Kundelik», Bilimland, OnlineMektep. В конце статьи были даны политические и практические рекомендации, адаптированные к условиям Казахстана.

Abstract

This article analyzes the role of digital assessment platforms in improving reading literacy. International and Kazakhstan practices are compared, evidence is given on the basis of digital dimensions of the PISA 2018 Reading Literacy concept, the results of meta-analysis of automated written assessment (AWE) systems and data from such ecosystems of

Kazakhstan as "Kundelik", Bilimland, Online Mektep. At the end of the article, policy and practical recommendations adapted to the conditions of Kazakhstan were given.

XXI ғасырда оқу сауаттылығы тек мәтінді түсінумен шектелмейді; оқушы сан түрлі дереккөзді цифрлық ортада ақпаратты табу, бағалау, салыстыру және сыни тұрғыдан қорыту қабілетін дамытуы тиіс. PISA 2018 шеңбері оқу сауаттылығын «мәтіндерді түсіну, пайдалану, бағалау, олар туралы ой қорыту және қоғамға қатысу мақсаттарында мәтінмен әрекеттесу» ретінде, соның ішінде **цифрлық форматтағы** мәтіндермен жұмыс дағдыларын қамтитын кең ұғым ретінде сипаттайды. Цифрлық бағалау платформалары— электрондық журналдар, онлайн тестілеу, автоматтандырылған жазба талдауы, деректер тақталары—осы құзыреттерді қалыптастыру мен өлшеуді жеделдететін құралға айналды. Қазақстанда қашықтан оқыту тәжірибесі (2020–2022) «Kundelik», Bilimland, Online Mektep, Daryn Online секілді платформалардың жаппай қолданылуына жол ашып, бағалау мәдениетінің цифрлануын жылдамдатты.

Бұл мақалада халықаралық зерттеулердегі дәлелдер мен Қазақстандағы деректер/тәжірибелерді тоғыстыра отырып, оқу сауаттылығын ілгерілетудегі цифрлық бағалау платформаларының ықпалын талқылаймыз.

Әдеби шолу және теориялық негіз

Оқу сауаттылығының цифрлық өлшемдері

PISA 2018 және кейінгі құжаттарда оқу сауаттылығы цифрлық ортадағы навигация, көпдереккөзді синтез, ақпараттың шынайылығын бағалау, факті мен пікірді айыру сияқты дағдыларды қамтитыны көрсетілген. Бұл бағалау тапсырмаларының өзі де онлайн ортада, интерактивті форматта құрылуын талап етеді. Демек, оқу сауаттылығының **бағалау дизайны** оқу әрекетінің цифрлық табиғатына сәйкес келуі тиіс [1].

Цифрлық формативті бағалау және кері байланыс

Формативті бағалау—оқу үдерісін үздіксіз жақсартуға бағытталған ақпарат беру тетігі. Цифрлық платформалар (онлайн тесттер, шағын викториналар, жазбаша жауаптарға лездік кері байланыс) формативті бағалаудың жиілігін, беделін және деректілігін арттырады. Қазіргі мета-талдаулар автоматтандырылған кері байланыстың жазу сапасына **орташа және елеулі оң әсерін** көрсетеді ($g \approx 0.5$ деңгейінде), ал бұл оқу сауаттылығының мәтінді құрастыру және дәлелдеу бөліктеріне тікелей ықпал етеді. Оқушыға дерекзді, нақты және әрекетке бағытталған кері байланыс беру — оқу нәтижесін күшейтудің маңызды факторы.

Деректерге негізделген дараландыру

Платформалар жинаған оқу-бағалау деректері (тапсырма деңгейіндегі нәтижелер, қателер картасы, жауап уақыты) мұғалімге

оқушылардың оқудағы олқылықтарын дер кезінде айқындауға мүмкіндік береді. Бұл RTI (Response to Intervention) немесе «критерийлік бағалау» логикасымен тиімді ұштасып, оқу мақсаттарына жетуді жеделдетеді. Деректердің визуализациясы (дашборд) мектеп деңгейінде де, сынып деңгейінде де шешім қабылдауды қолдайды [2].

Халықаралық тәжірибелердің дәлелдері

1. **PISA тұжырымдамасы және цифрлық оқу:** PISA 2018-ден бері оқуда цифрлық форматтардың рөлі күшейіп, тапсырмалар көпдереккөзді мәтіндермен жұмысқа бағытталуда. Бұл бағалау платформаларына оқу сауаттылығының «саралау және дәлелдеу» дағдыларын өлшеуге мүмкіндік беретін күрделі, сценарийлік тапсырмаларды енгізуді талап етеді [3].

2. **Автоматтандырылған жазба бағалау (AWE):** 2010–2024 жылдар аралығындағы мета-талдаулар AWE жүйелерінің (мыс., тілдік өңдеу негізіндегі бағалау құралдары) жазу сапасын жақсартуда орташа әсер көрсететінін, сондай-ақ оқушының жазуға деген ынтасын арттырып, жазу үрейін төмендететінін анықтайды. Жазу—оқу сауаттылығының өзегі болғандықтан, мұндай жүйелер оқу нәтижесіне жанама түрде ықпал етеді [4].

3. **Қашықтан оқыту және деректер экожүйесі:** Дүниежүзілік банк және ЮНИСЕФ есептері көптеген елдерде қашықтан оқыту кезеңінде цифрлық бағалаудың жедел ендірілгенін, әрі «оқу шығындарын (learning loss) өтеу» стратегиялары үшін платформа деректерін пайдаланудың тиімді екенін көрсетеді. Мемлекеттік деңгейде дәйекті деректер саясаты—сапалы бағалау мен теңдікті бақылаудың шарты [5].

Қазақстан тәжірибесі: платформалар, деректер және бағалау мәдениеті

Платформалар панорамасы

Қазақстанда 1) **Kundelik** — электрондық күнделік пен журнал, бөлім/тоқсандық жиынтық бағалауды тіркеу, үй тапсырмасын және кері байланысты ұйымдастыру; 2) **Bilimland/Online Mektep** — оқу контенті, бейнесабақтар, тапсырмалар банкі және онлайн тесттер; 3) **Google Classroom, Microsoft Teams** — мектептер мен мұғалімдер қолданып отырған халықаралық экожүйелер кең таралды. Бұл платформалардың интеграциясы оқу-бағалау деректерінің толымдығын арттырды.

Деректер және оқу нәтижелері

ЮНИСЕФ пен серіктес ұйымдардың Қазақстан бойынша зерттеулерінде Kundelik жүйесінің тоқсандық бағалары, пәндер кесіндісіндегі динамика және бастауыш–жоғары буын айырмашылықтары талданды. Бірқатар есептерде қашықтан оқыту кезеңінде кей пәндер бойынша тоқсандық бағалар жақсарғаны, алайда бұл «нағыз оқу жетістігінің» артуын автоматты түрде білдірмейтіні

(бағалау стандарттарының ауытқуы, академиялық адалдық тәуекелі, тапсырмалардың күрделілік деңгейі) ескертіледі. Дүниежүзілік банк талдаулары пандемиядан кейінгі кезеңде теңсіздік пен оқу олқылықтарының күшею қаупін айқындады. Сондықтан платформа деректерін **жүйелі модерация** және сыртқы валидизациямен ұштастыру маңызды.

Kundelik аясындағы формативті және жиынтық бағалау тәжірибесі

Зерттеулерде Kundelik электрондық журналы арқылы **формативті бағалауды** (күнделікті кері байланыс, рубрикалар, тапсырмалар) тіркеу мүмкіндігі оқу үдерісіне ашықтық пен жүйелілік енгізетіні айтылады. Сонымен қатар бөлім/тоқсандық **жиынтық бағалау** нәтижелерін цифрлық жүргізу мұғалім мен мектепке деректерді жедел талдауға жол ашады [6].

Талқылама:

- **AWE және оқу сауаттылығы:** AWE жүйелері жазу сапасын арттыруда тұрақты оң әсер көрсетеді; бұл дәлел жинау, құрылымдау және дәлелді пікір жазу дағдыларын күшейтеді. Оқу сауаттылығы тұрғысынан бұл «мәтінді құрастыру» және «бағалау» процестерін күшейтіп, оқылымнан жазылымға және кері трансфер тудырады. Алайда AWE-ді классикалық мұғалім кері байланысын алмастыру емес, **аралас модель** ретінде қолдану ұсынылады (машина+мұғалім модерациясы).

- **Деректердің валидтілігі:** Платформадағы тоқсандық бағалардың өсуі әрдайым оқу жетістігінің ақиқат өсімін білдірмейді; бағалау критерийлерінің біркелкілігі, тапсырмалар күрделілігі және академиялық адалдық — бақылауды талап етеді. Сондықтан сыртқы салыстырмалы деректермен (ұлттық мониторинг, халықаралық зерттеулер) **калибрлеу** қажет.

- **Тапсырмалар экологиясы:** Оқу сауаттылығының цифрлық дағдыларын бағалау үшін көпдереккөзді, сценарийлік, дәлелжинақтаушы тапсырмалар үлесін көбейту керек. Бұл жерде платформа функционалы (көпфайлдық жауап, цитата салу, дәйексөз форматы, рецензиялау) маңызды.

- **Әділдік және қолжетімділік:** Цифрлық бағалау цифрлық теңсіздікті күшейтпеуі тиіс. Құрылғы/интернетке қолжетімділікті, тілдік әртүрлілікті, қолдау технологияларын (оқуды жеңілдететін құралдар) ескеру қажет.

Цифрлық бағалау платформалары оқу сауаттылығын арттыруда қуатты тетік: олар деркезді кері байланыс береді, деректер негізінде оқуды дараландырады және цифрлық мәтіндермен күрделі әрекеттерді бағалауға мүмкіндік жасайды. Халықаралық дәлелдер (PISA тұжырымдамасы, AWE мета-талдаулары) мен Қазақстан тәжірибесі (Kundelik экожүйесі, пандемия кезіндегі деректер) бұл бағыттың әлеуетін көрсетеді. Ендігі міндет—платформаларды педагогикалық

тұрғыдан байыту, деректер сапасын қамтамасыз ету және әділдік қағидатын сақтау.

Әдебиет

1. OECD. (2019). *PISA 2018 Assessment and Analytical Framework*.
2. OECD. (2019). *PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do*.
3. OECD. (n.d.). *Reading literacy* (policy brief).
4. Fleckenstein, J., et al. (2023). Automated feedback and writing: A multi-level meta-analysis. *Frontiers in Artificial Intelligence*.
5. NCES. (2020). *Highlights of U.S. PISA 2018 Results Web Report*.

УДК 37.018.43

Развитие знаний и технологий в условиях цифровой трансформации

Султанова Ш.К.,
Кызылординский университет «Болашақ»
г. Кызылорда

Резюме

Мақала цифрландырудың қазіргі қоғамға әсерін талдауға арналған. ХХІ ғасырдың басты ресурсы ретіндегі білімнің рөліне ерекше назар аударылды. Мақалада цифрландыру әсер ететін негізгі салалар қарастырылады.

Abstract

The article analyzes the impact of digitalization on modern society. Special attention is paid to the role of knowledge as the main resource of the 21st century. The article examines the key areas where digitalization has an impact.

Современный мир вступил в эпоху стремительных преобразований. Развитие цифровых технологий изменяет не только сферу производства, но и повседневную жизнь человека, его восприятие информации, образование, способы общения. Если в прошлом прогресс измерялся десятилетиями, то сегодня новые открытия и инновации приходят в течение нескольких месяцев. Эти перемены открывают широкие возможности, но одновременно требуют готовности к постоянному обучению и адаптации.

Цифровое будущее— это не только новые устройства и программы, но и трансформация самого мышления, формирование новой культуры знаний, в которой скорость усвоения и применения информации становится ключевым навыком [1].

Технологическая революция ХХІ века

Ключевым явлением последних десятилетий стало бурное развитие информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Если раньше компьютер был лишь инструментом для обработки данных, то сегодня он стал центром целой цифровой экосистемы. Смартфоны, облачные сервисы, искусственный интеллект и интернет вещей — это фундаментальные компоненты нового мира.

Особое значение имеет искусственный интеллект (ИИ). Он уже применяется в медицине, образовании, транспорте, промышленности. Алгоритмы способны распознавать изображения и речь, прогнозировать заболевания, оптимизировать логистику и даже создавать художественные произведения.

Наряду с ИИ развиваются и другие направления:

- Большие данные (Big Data) — анализ колоссальных объёмов информации для прогнозов и исследований;
- Интернет вещей (IoT) — объединение бытовых приборов, автомобилей и производственного оборудования в единую сеть;
- Робототехника — автоматизация процессов и создание новых рабочих мест в высокотехнологичных сферах;
- Кибербезопасность — защита данных и личности в условиях цифровизации.

Эти технологии становятся основой будущего общества, определяя его развитие на десятилетия вперёд [2].

Знания как главный ресурс цифровой эпохи

Если в индустриальном веке главным богатством были земля и сырьё, то в XXI веке главным капиталом стали знания. Именно умение находить, перерабатывать и применять информацию превращается в главный фактор успеха.

Цифровые технологии ускорили доступ к образовательным ресурсам. Онлайн-курсы, виртуальные лаборатории, цифровые библиотеки сделали знания доступными для миллиардов людей. Теперь можно получить образование мирового уровня, находясь в любой точке планеты, где есть интернет.

Однако, доступность информации порождает и новые вызовы. Огромное количество данных требует умения критически мыслить, отделять правду от ложных сведений. Поэтому важнейшей компетенцией будущего становится цифровая грамотность — способность эффективно и безопасно работать с информацией [3].

Важную роль в этом процессе играет образование. Традиционная школа должна трансформироваться в пространство, где наряду с классическими знаниями развиваются навыки работы с цифровыми инструментами, умение сотрудничать и решать творческие задачи.

Влияние цифровых технологий на общество

Цифровизация затронула практически все сферы жизни:
- Электронная коммерция, удалённая работа, цифровые платформы изменили привычные формы труда и бизнеса.

- Социальная сфера. Социальные сети стали новой средой общения, влияя на культуру, политику и даже психологическое состояние человека.

- Медицина. Телемедицина, роботизированные операции, генетические исследования открыли возможности для продления жизни и повышения её качества.

- Культура и искусство. Виртуальная и дополненная реальность позволяют создавать уникальные произведения, объединяя традицию и инновации.

При этом цифровизация несёт и риски: потерю приватности, зависимость от технологий, угрозу кибератак. Общество должно найти баланс между открытостью и безопасностью, свободой и ответственностью [4].

Шаги в будущее: что важно уже сегодня

Чтобы уверенно двигаться в цифровое будущее, человечеству необходимо сделать несколько ключевых шагов:

1.Развивать образование. Оно должно быть гибким, интегрировать новые технологии и готовить человека к профессиям будущего.

2.Формировать цифровую культуру. Не только владение устройствами, но и понимание этики, экологии и социальной ответственности цифрового мира.

3.Сохранять гуманистические ценности. Технологии не должны вытеснить человека, наоборот — их цель служить его развитию.

4.Поддерживать инновации. Государство, бизнес и наука должны работать вместе, чтобы создавать благоприятную среду для изобретений.

5.Готовиться к новым вызовам. Экологические проблемы, киберугрозы, социальное неравенство требуют комплексных решений с применением цифровых инструментов [5].

Заключение

Цифровое будущее уже наступило, и каждый наш день связан с его проявлениями. Но от того, как мы используем эти возможности, зависит не только уровень развития технологий, но и качество человеческой жизни.

Знания становятся главным двигателем прогресса, а технологии—инструментом, который помогает раскрывать потенциал человека. Если общество сможет совместить инновации с гуманистическими ценностями, цифровое будущее откроет перед нами новые горизонты—от победы над болезнями до создания справедливого и гармоничного мира.

Мы стоим на пороге великой эпохи, и именно сейчас делаем первые шаги в цифровое завтра.

Литература

1. Дежина И.Г. Наука, технологии и инновации в цифровую эпоху. — М.: Инфра-М, 2021.
2. Халин В.Г., Чернова Г. В. Цифровизация и большие данные. // Экономика и управление. — 2019.
3. Журавлёва И.В. Цифровая грамотность и медиакультура. — СПб.: Лань, 2020.
4. Киселёв В.Н. Информационная безопасность личности в цифровом обществе. — М.: Наука, 2020.
5. Глазьев С.Ю. Прорыв в будущее: стратегия опережающего развития. — М.: Книжный мир, 2018.

ӨОЖ:9.929

Абыз ақсақал туралы толғау

Қыпшақбаев Қ.З., п.ғ.м.,
Серкебаев Д.Ж., з.ғ.м.,
«Болашақ» университетінің жоғары колледжі
(Қызылорда қаласы, Қазақстан)

*Құтты болсын бүгінгі,
Сексен атты жасыңыз
Жаратқаным жар болып,
Жүзге қадам басыңыз
Әр күніңіз қуантып,
Бақытына бөлесін
Немерелер, шөбере
Ән-жырымен тербесін!*

Қызылорда «Болашақ» университеті осыдан 30 жыл бұрын Мәскеу халықаралық бизнес және ақпараттық технологиялар университетінің базасында ашылып, Сыр өңіріндегі білім, ғылым мәдениеттің орталығына айналды. Университеттің негізін қалаушы, ғылыми жетекшісі, бүгінгі күні сексен жасқа толып отырған Сыр елінің абыз ақсақалы, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының Академигі, экономика ғылымдарының докторы, профессор Бақберген Сәрсенұлы Досманбетов 1945 жылдың 21 қыркүйегінде Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы, Диірментөбе темір жол бекетінде туған.

Мәскеу инженер-экономикалық институтының (қазіргі аты — басқару университеті) құрылыс және қала шаруашылығының экономикасы, оны басқаруды ұйымдастыру факультетін, оның

аспирантурасын бітірген. Экономика ғылымдарының докторы, профессор, Академик.

Еліміздің экономика ғылымының теориясы мен халық шаруашылығы практикасына ғылыми зерттеулерді енгізуге елеулі үлес қосқан экономист-ғалым. Зерттеулерінің негізгі бағыттары — құрылыстың экономикасы, демографиясы, статистика, еңбек, әлеуметтік проблемалар. 100-ден аса ғылыми жарияланымның, оның ішінде 10 монографиялық еңбектің авторы.

Ғылыми, педагогикалық және ұйымдастырушылық қызметі Қорқыт Атаатындағы Қызылорда мемлекеттік университетімен тікелей байланысты. Аға оқытушы, кафедра меңгерушісі, проректор, ректор қызметтерін атқарған. Он бес кандидаттық, үш докторлық диссертация қорғаушыларға ғылыми жетекшілік етті.

1996–1999 жылдары Қызылорда қаласының әкімі — арнайы экономикалық аймақ Әкімшілік кеңесінің төрағасы қызметін атқарды.

Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі ұйымының (ЕҚЫҰ) Парламентаралық Ассамблеясының 12 жылдан бері тұрақты мүшесі. 2010 жылы Астанада өткен ЕҚЫҰ VII Саммитіне Қазақстан делегациясы құрамында қатысты.

Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының, Қазақстан инженерлік ғылымдар академиясының, Халықаралық жоғары мектеп ғылымдары академиясының, әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі, Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, Сеул (Оңтүстік Корея) университетінің құрметті профессоры. Қызылорда облысының құрметті азаматы.

Экономика және білім беру саласында, мемлекеттік, қоғамдық қызметтерде сіңірген нәтижелі еңбектері үшін

«Құрмет» (2004 жыл), «Парасат» (2010), II дәрежелі «Барыс» (2020 жыл) ордендерімен, бірнеше мерекелік медальдармен, Елбасы және Президент Алғыс хаттарымен, Қазақстан Республикасының «Құрметті құрылысшысы» төсбелгісі (2016), Қызылорда облысының, қаласының «Құрметті азаматы» марапатталған. Жақында Қызылорда облысының әкімі Н.Нәлібаевтың қолынан «Қазақстан Республикасының Конституциясына 30 жыл» медалі табысталды.

1993 жылы «Қазақстан халқының дамуы», 1994 жылы «Население Казахстана», 1998 жылы авторлық құраммен «Арал аймағы: медициналық, әлеуметтік демографиялық сипаттама», 2005 жылы «Сүйем сені, Сыр елі» ғұмырнамалық дилогиясының бірінші кітабы жарық көрсе, 2011 жылы «Ұстаным» атты кітабы жарық көрді. Кітапта Сыр бойынан Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының депутаттығына екі кезеңге сайланған автор кітабында заң шығарушы органның іскерлік белсенділігі, күнделікті тыныс-тіршілігі және әріптестердің іс-қимыл бағытындағы заң қабылдаудағы ой-пікір жиынтығы, зерделеу үдірісі, халықтың мүддесін көздейтін депутаттық сауалдар жолдаудағы Сенат жұмысы туралы депутаттардың кәсіби

деңгейін ашып көрсетеді. 2012 жылы «Демографическое развития Казахстана» кітабы, 2015 жылы «Түркі халықтары тарихы (этнодемографиялық аспект)» кітабында түркі тілдес халықтардың қалыптасу тарихы, атаулардың шығу шежіресі, олардың қоныстануы, шаруашылығы, тіршілік көздері, тілдік диалектілері, қазіргі кезеңдегі өмірлерінің кейбір көріністері этнодемографиялық аспектіде ғылыми негізде талданып, әдебиет-тарихшы ғалымдарға арналған.

Бақберген Сәрсенұлы — жас кезінде Қызылорда педагогикалық институтының комсомол ұйымының жетекшісі, кейін ректоры, Қызылорда қаласының әкімі қызметтерін атқарған. 1999–2011 жылдары Сенат депутаты болды.

Сенатта Бақберген Сәрсенұлы экономикалық реформа және қаржы комитетінің хатшысы қызметін атқарады. Республикамыз тәуелсіздік алған алғашқы жылдан бастап он жылға жуық мерзімде мейлінше жайлаған экономикалық дағдарысты басынан өткізгені мәлім. Әсіресе, еліміздің әлеуметтік салалары көп зардап шекті. 90-жылдардың соңы 2000-шы жылдардың басында ғана жаңа экономикалық реформалардың алғашқы нәтижелері бой көрсете бастады. Жаңа технологиялар іске қосылып, өнім өндіру тұрақталуға бет алды. Үкімет қазынасы түсімдермен толығып, қаржылық тиянақтылық қалыптасып, экономиканың жүрісі түзеліп, тіршілік тынысы кеңі түсті. Дағдарыс басталғалы доғарылып қалған әлеуметтік нысандарды қайта жаңғыртып жандандыруға бет түзелді. Мемлекетімізде мектептер, ауруханалар, тағы басқа әлеуметтік, халық тұрмысының мұқтаждарын қамту шаралары, жаңа құрылыс салу қолға алына бастады. Ауылдардың әлеуметтік тұрмысын жақсарту бағытында «Ауыз су» бағдарламасы жүзеге асырылды.

Сенатор Бақберген Досманбетов сол жылдары Сенаттың өкілетті жиындарында өзі сайланған Қызылорда облысының әлеуметтік мәселелерін үздіксіз әрі орынды түрде біліктілікпен көтере отырып, оның әділ шешілуіне барынша, атсалысып, мемлекеттің заң шығарушы құзырлы жоғары органының ең белсенді мүшелерінің бірі болып танылды. Ол республикалық бюджеттің ұтымды жоспарланып, тиімді орындалуына білікті маман, білгір ұйымдастырушы дәрежесінде білек сыбана араласты [1, 6-9 бб].

Сондай-ақ, ол сол жылдары Сенаттан Еуропадағы Қауіпсіздікпен ынтымақтастық ұйымының (ЕҚЫҰ) Қазақстан делегациясының мүшесі болып сайланып, халықаралық парламенттік мінберден талай толымды ой, келелі пікір айта білді. Байқоңырдағы ғарыш алағының қызметіне байланысты қала тұрғындарының әлеуметтік тұрмысы мен мектеп оқушыларының құқықтық мәселелерінің әділдікпен шешілу мәселелерінде Бәкең аянып қалған жоқ. Бақберген Сәрсенұлының бөліп айтар бір қасиеті — еш нарсеге бей-жай қарай алмайтындығы. Сөзінде тұратындығы, айтқан уәдесін орындауға жанын салатындығы. Бұл тұрғыда Үкіметке де орынды,

дәлелді сын айтудан тартынбауымен бірге, ол кемшілітерді жою жолдарын да ортаға салатын.

Сондай ұстанымының дәлелі ретінде оның 2000 жылы Сенаттың бір отырысында сөйлеген мына сөзіне назар аударсақ та жеткілікті «... Біздің көбіміз қан базардай қиналған елдің ортасынан, әлеуметтік, экономикалық реформалардың күрделі де қиын тұстарын игеруге ұмтылған ат үстінен су ішкен кезеңмен бетпе-бет жүздескен халықтың арасынан олардың мұқтаждықтары мен қажеттіліктерін зерттеп-саралап, екшеп келіп отырмыз.

Еліміздің әл-ауқатын жақсарту үшін зиялы заңдар керек екенін, шала туған заңдарға терапевтік емдеу қажеттігін Үкімет ұмытып кеткен сияқты. Соның салдарынан Парламенттік талқылауға нақты жобалар ұсынылмай отыр. Үкімет Күлтөбенің басында күнде кеңес құрып, Цицеронның шеңберінен шеберліктерін шыңдаудан ары аса алар емес.

Үкімет тарапынан аса қажетті заңдар жобасының дер кезінде ұсынылмауы, Елбасымыздың ел экономикасын реформалауға негізгі стратегиялық бағыттарына кедергі келтіруі емес пе?-дей келіп, Парламент жұмысының сапасын көтеруге қатысты нақты ұсыныстарын ортаға салған.

Жоғарыда аталған өмірбаяндық кітабында Бақберген Сәрсенұлы өзінің балалық, бозбалалық, жігіттік шақтарын дәл сол кезеңдердегі сезім, әсермен, дүниетаным ой байламдарын қаз қалпында өте нанымды, тартымды баяндаған. Ұтқырлығы сол— баяндаулар өмірдің шынайы оқиға, суреттерімен, адамдардың мінез, құлықтары, іс-әрекеттері арқылы өте ширақ әрі табиғи суреттелген. Бастап оқыған адам, әсіресе замандастары, әрқайсысы өз әлеміне кіріп кеткендей бас алмай, қызыға оқып, ризалығымен тәмамдайды.

Балалық шақтағы кішкентай «Диірментөбе» ауылы, Теміржол бекеті. Құм. Шексіз дала. Алғашқы мұғалім. Класстас достар. Ержету, оқу бітіріп, еңбекке араласу жолындағы тамаша адамдар, ізгілікті істер. Ат жалын тартып, азамат болып, ел жүгін арқалап, ел алдына шыққан лау азымды қызметтер. Адамдар арасындағы әрқилы қатынастар. Бір-біріне ұқсамайтын образдар. Барлығы да өте бір жинақылықпен әрі сезімтал көркем шығармаға бейім шеберлікпен, шұрайлы тілмен жазылған. Кітап авторының әңгімелері жалықтырмайды, қайта қызықтырады. «Мен кереметпін» дегеннен аулақ, кәдімгі адамдардың өмірі шынайылықпен кітаптің дәрежесін көтеріп тұр.

Әсіресе, есейген шағында Шыңғыс Айтматовтың әйгілі «Ғасырдан да ұзақ күн» («Боранды бекет») шығармасынан өзінің «Диірментөбесін» көруі, ұлы суреткермен арнайы іздеп барып, әңгімелесуі— адам жанына шуақ түсірер сана мәдениетінің көрінісі. Сондай-ақ, Бөкең өзі де осы өмірбаяндық шығармасында халық қазынасынан бала кезінде естіген талай әдемі, әсерлі аңыздар мен

оқиғаларды орынды, ұтымды пайдалана білген. Ол да болса Бәкеннің интеллектуалдық, білімділік мүмкіндігі мен білгіштік қорын көрсетері анық.

Бақберген Сәрсенұлы экономика, демография әлеуметтік қатынастар саласында он шақты монографиялық, жүзден астам зерттеу мақалаларын жариялады. Оның еңбектері жоғары оқу орындары студенттерінің, сарапшыларының, саясаткерлердың, жас ғалымдардың сұранысына әрқашан ие [2, 12-24 бб].

Ғалымның зерттеушілік, шығармашылық қабілеттері оның ұйымдастырушылық, қайраткерлік талантарымен мейлінше ұштасып жатады. Ол Қызылорда облысының «Болашақ» университетін ұйымдастырып, оны заман талабына сай жаңа технологиямен жабдықтау негізінде дамытып, еліміздің әлеуеті жоғары оқу орнына айналдыра алды. Университет студенттеріне, оқытушы-профессорлардың оқу, тұрмыстық жағдайлары толық қамтамасыз етілген. Әсіресе, университетін оқу кешендері жаңа үлгіде, сапалы құрылыс материалдарымен, сәулет өнерінің сән-салтанатымен салынған. Бәкең суреткер-дизайнерлік өнерімен оқу ғимараттарының іші-сыртын әшекейлеуден шығармашылық ләззат алып еңбектенетінімен орынды мақтана алады.

Бақберген Сәрсенұлы—ізденімпаз адам. Бір шаруаны тындырдым деп тыным тауып отыра алмайды. Әр кезде жолыққан сайын өз тіршілігінде бір жаңалық айтып отырады. Оқу корпусының құрылысы аяқталса-не соныңфойесін немесе ауласын әшекейлеп, жаңа істі бастап жатқаны.

Соңғы ретте жас ұрпақ, студенттер тәуелсіз мемлекетіміздің жаңа тарихын қалтқысыз оқып, білсін деген мақсатпен Астанадағы Ұлттық музеймен әріптесіп, оның қорынан құнды жәдігерлердің көшірмелерін жинақтап, «Болашақ» университетінде Елбасы, ҚР Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлының және Әбіш Кекілбаев атындағы аудиториялар ашты. Сонымен бірге мемлекет және қоғам қайраткері Бердібек Сапарбаев атындағы Атриум залы ашылды.

2019-2025 жылдар аралығында оқу ғимаратында заман талабына аудиториялар, конференц-залдар, «Болашақ» спорт сауықтыру кешені, оқушыларға арналған екі жатақхана, 500 орындық Атриум залы, қысқы бақтар, электрондық және оқу залымен жасақталған бай қоры бар кітапхана, 200 орындық асхана, «Болашақ ТВ» журналистика студиясы, медициналық клиника, 1100 орындық «Болашақ Холл» ғимараты жақында ашылады деп күтілуде.

Бақберген Сәрсенұлы тек университет Құрылысымен шектеліп жүрген жоқ. Өз өмірінде де, өңір өмірінде де, жүрген жерінде де жаңалық ашумен, жаңалыққа деген іңкәр құштарлығымен келеді. Осыдан бірнеше жыл бұрын Қызылордадан қырық шақырым жерде қамыс, қоға қаулап өсіп, суы тартылып бара жатқан көлге қамқорлық жасап, тінін тазартып, суын жаңартып, балық өсіріп, жағасын

жайқалтты. Құм, сор, тұз-ешнарсе өспейді деген он гектардан астам жерге Сыр өзенінен насоспен су шығарып, қияр, қызанақ, асқабақ, қауын, қарбыз, пияз, сәбіз басқа да көкөніс өнімдерін жайқалтты. Алты мың түп алма ағашының, үш мың түп жүзімнің жас көшеттерін отырғызды. Шаруаға жұмылдырылған жігіттерге жағдай жасап, оларды жерді пайдалануға, игеруге үйретті. Шөлейт жатқан алқапты алма баққа, бау-бақшаға айналдырып, сазарып, шаң қауып жатқан даланы өзгертті, құлпыртты. Сырдариясының жағасындағы қалың жыңғылға омарта орналастырып, жыңғыл гүлінен бал өндіре бастады. Бір кісінің басына осылардың өзі де ғажап істер емес пе? Әсіресе, табиғатты қатаң, жері сортаң, желі аңызак, жазы ыстық, қысы қара суық Сыр өңіріндегі әлгіндей тіршіліктің әрқайсысына тағзым етіп, құрмет көрсетуге болар еді-ау. Мен Бәкеннің, абзал тіршіліктерін көріп, көңілім толып, көргенімді өнеге етіп, таяқ шаншыса саялы бақ өсетін жай- қалған Жетісудың жігіттеріне де әлденеше рет айттым... Жердің жұмағындай көкорай шалғын, атты кісінің бойымен таласып өсетін мың түрлі қалың шөпке оранған Шалкөде, Белжайлау, Асы алқаптарында бірде-бір бал омартасы жоқ қой.

Бәкең «бұл жер сортаң, құм, жел, ыстық-бау-бақша өспейді, омарта ұстайтын Алтайдың, Алатаудың гүл шөптері жоқ» деп қалыптасқан ұғымды, сананы түбірімен өзгертіп отыр. Бәкеңмен бірге сол өзгерістерге еңбек етіп жүрген Сырдың азаматтарының өздерінің көзі жетіп, санасы, көзқарастарының өрісі кеңіп, тұрмыстары, әлеуеті жаңа сапаға көтерілумен келеді [3,103-113 бб].

Бақберген Сарсенұлы осы үлгіні Елбасының Астананың айналасына 70 мың гектар орман өсіріп, аң, құс жібергенінен алды. Нұрсұлтан Әбішұлы Арқаның кең даласын орманмен орап, көмкеру туралы айтып, орындата бастағаннан-ақ Бәкеннің «Қызылорданың төңірегіне де бау-бақша, орман отырғызып, өсіруге кірісуім керек» деп өзіне өзі тапсырма беріп, міндеттеме алып, мақсат қойып жүргеніне ғалым Әділ Ахметов пен Куаныш Сұлтанов куә болғандары да шындық. Осы бағытта Бәкеннің әлі де ойына алған арманы, айтылмаған сыры баршылық. Оның ойы, істеген жұмысы, ізденімпаздығы мен жасампаздығы қандай да құрметке лайық.

Бақберген Сәрсенұлының таланты сан қырлы, қабілеті қайран қаларлық. Оның саятшылдығы, аңшылығы, мергендігі туралы бөлек хикая жазу керек. Аңшылық дегенде тоқтауы да, тағаты да жоқ. Көпшілігіміздің түсінігімізде аңшылық сапарға алдын ала жабдықталып, сайланып, киімінді ыңғайлап, мылтығыңды баптап, бірнеше күн бұрын жоспарлап шығу қажет сияқты. Бәкеннің жолы ашық, аяғы жеңіл. Қазір ғана жағасына галстук тағып, қалада жүрсе, бірер сағатта далада, тауда жүргенінен хабар аласың. Әуежайға кетіп барам, Оңтүстік Африкаға. Аңшылыққа...» дегені саятшылыққа деген күдіреті. Өз елімізде оның кезбеген даласы, араламаған орманы, шықпаған тауы, кешпеген суы кемде-кем деуге болады. Табиғат

құмар. Табиғатпен үндес. Ыстыққа да, суыққа да көнбіс, көнтері. Төзімді. Желге төсін, жауынға басын тосады.

Тыным таппайды. Біржолы Мәскеуден хабарласып, «Болашақ» университеті мен Мәскеу университеттері арасында әріптестік байланыс орнатып жатырмын»,— десе, келесі кезекте Қытайдан Пекин қаласынан соғады, Қызылордада Конфуций институтын ашайын деп жүрмін деп. Іздегені ізгілік [4,156-157бб].

Бақберген Сарсенұлының дәл осылай шарықтап жүруі— отбасының берекесі-зайыбы Зейнегүл Рамазанқызының ақылы мен сабырлығы, ұлдарының өмірден өз орындарын тауып азамат, келіндерінің құт, немерелерінің нұр болуының арқасы десек те артық болмас. Туысқандарына қолынан келгенін аямай, қамқор бола білді. 2021 жылы сұм ажал әулеттің Отанасы Зейнегүл Рамазанқызы науқастан ауырып, қайтыс болды. Бақберген Сарсенұлы «Зейнешімнің бейнесі» аты кітабында автор 53 жыл отасқан асыл жарының өмірдегі қас-қағым сәтін бейнелеген сырлы суреттерге сөзбен жан жалған. ХҮІІ ғасырда сүйіктісі Мұмтазға арнап Тәж-Махалды тұрғызған Жаһан шахтан бастапжарын жоқтаған қаншама адамдар өшпес із қалдырды. Қызылорда қаласындағы Сырдарияның сол жағалауындағы еліміздің белгілі жоғары оқу орны «Болашақ» университетінің кампусы алыстан көз тартады. Жақын барған адам алып қақпа алдында болашаққа ой жүздірген ғалым-ұстаз, Кете әулетінің абыз келіні, ізденімпаз студенттердің демеуші Анасы, «Болашақ» университетінің негізін қалаушылардың бірі Зейнегүл Рамазанқызының қола бейнесімен кездеседі. Бұл бейне Бақберген Сарсенұлының сүйген жары, махаббатпен безендірілген ескерткіші, өзі сүйген жарының әдемі болмысы сомдалып, оқу ордасының аяулы жанға арналған махаббат іспетті ескерткіші болып табылады [5,3-4бб].

Жоғарыда айтылған қыр-сырларынан басқа бойында ақындық таланты да жеткілікті. Сексен деген ата жасына жетіп отырған абыз ақсақал Бақберген Сарсенұлы шаршамай, шалдықпай, қалғымай, мүлгімей тынымсыз еңбек, талмай ізденіс үстінде жетіп отырғаны тек оның қайраттылығын ғана көрсетіп отырған жоқ, Бәкең сияқты азаматтардың мүмкүндігін, біздің мемлекетіміздің азаматтық қоғамының келбеті мен қуатын да көрсетсе керек. Бақберген Сарсенұлы өзінің жас кезіндегідей оқуға, білуге, көруге, солардан жинақтаған жаңа жобаларын жариялап, жарқыратып сән-салтанат жасап қоюға жаны құштар. Сондықтан да оның «болдым, толдым» деп тоқмейілсуге ыңғайы да, бейімі де, ойы да жоқ. Ол-бюрократиялық марғаулықтан аулақ, ішкі, сыртқы мәдениеті бай, жаңалыққа жаны құштар тұлға. Ондай адамдар тек өздері ғана жарылқанбайды, төңірегіне нұр шашып, өмірдің жарығы мен жақсылығын көбейтіп жүреді. 80-ке толып отырған мақтан тұтар әулет мақтанышы, абыз ақсақал Бақберген Сарсенұлына 100 жасап ортамызда жүре беруін Алладан тілейміз. Әумин!

Әдебиет

- 1.Қыпшақбаев Қ.З. «Аға туралы толғау». «Молодой ученый» Халықаралық журналы, 2015 жыл, №19, 6-9 беттер
- 2.Досманбетов Б.С. «Сүйем сені Сыр елі». Астана, 2015 жыл. 146-147 беттер
- 3.Досманбетов Б.С. «Ұстаным». Астана, 2011 жыл, 119-125 беттер.
- 4.Бауыржан Омарұлы. «Қос қолтаңба». Алматы, 2015 жыл. 103-113 беттер
- 5.Досманбетов Б.С. «Зейнешімнің бейнесі». Қызылорда, 2021 жыл. 3-4 беттер

ӘӨЖ 181.15

Руханилық негізіндегі достық/friendship ұғымы

Нұрсұлтанқызы Ж., ф. ф.к., доцент,
Усенова Г.Ә., АҚ-24М оқу тобының магистранты,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье рассматривается концепция дружбы, основанной на духовности, как важный философский, психологический и социальный феномен. Анализируются ключевые аспекты дружбы, такие как доверие, уважение и взаимная поддержка, а также её влияние на личностное развитие и гармонию в обществе.

Abstract

The article discusses the concept of friendship based on spirituality as an important philosophical, psychological, and social phenomenon. It analyzes key aspects of friendship, such as trust, respect, and mutual support, as well as its impact on personal development and societal harmony.

Руханилық ұғымы философияда әртүрлі тұрғыдан қарастырылады. Ол адамның ішкі дүниесінің мәнін, адамгершілік құндылықтарын және оның әлеммен байланысын білдіреді. Достықтың философиялық мағынасы да тереңде жатыр. Достықтың негізінде өзара құрмет, сенім және сүйіспеншілік жатыр, ал руханилық осы құндылықтарды тереңдетіп, оларды адамзаттың жоғары моральдық жетістігіне бағыттайды. Платонның «Пир» еңбегінде достықты адам мен адамның арасындағы «жоғарғы жақындық» ретінде сипаттайды. Ол үшін достық тек сыртқы пайда немесе қажеттілік үшін емес, рухани келісім мен ортақ құндылықтар негізінде құрылған қатынас болып табылады. Аристотель де өзінің «Никомах философиясы» еңбегінде достықты үш түрлі категорияға бөледі: пайдалы, ләззат беретін және рухани (жоғары деңгейдегі).

Соңғы түрі адамның рухани дамуы мен өзін-өзі жетілдіруі үшін маңызды болып табылады.

Психологияда достық адамдардың эмоционалды және әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыратын күрделі құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыда руханилық достықтың адам психикасына әсерін зерттеу маңызды. Руханилықтың негізінде сенім, өзара түсіністік және ішкі үйлесім жатыр. Мұндай достық адамға өзіндік қорқыныштарынан арылуға, моральдық күші мен жауапкершілігін сезінуге көмектеседі.

Руханилық негізіндегі достық адамның өзін-өзі тану процесін жеделдетіп, оның ішкі дамуына ықпал етеді. Психологтар бұл феноменді «суперсолидарлық» деп атайды, яғни достар арасында тек эмоциялық емес, сонымен қатар рухани байланыстар орнату, жоғары құндылықтарды бөлісу және осы арқылы өзара көмек көрсету.

Қоғамдық тұрғыдан алғанда, руханилық негізіндегі достық қоғамдағы тұрақтылықты, үйлесімділікті және келісімді қалыптастыруға ықпал етеді. Әлеуметтік байланыстың мұндай түрі адамдардың арасындағы жеке мүдделерді өшіріп, жалпыадамзаттық құндылықтарды бірінші орынға қояды. Бұл қоғамда адамдардың бір-біріне деген сенімін арттырады және олардың өзара құрметіне негізделген тұрақты қарым-қатынастарды құруға мүмкіндік береді. Достықтың руханилық негізінде болуы адамның моральдық жауапкершілігін арттырып, әділдік, қайырымдылық, жанашырлық сияқты құндылықтарды насихаттайды. Мұндай қарым-қатынастар әлемдік деңгейде мәдени алмасуға және ынтымақтастыққа мүмкіндік береді.

Руханилық негізіндегі достық тек жеке тұлғаның дамуы үшін ғана емес, бүкіл қоғам үшін маңызды. Оның негізгі маңызы – адамның рухани өсуін қолдау және моральдық құндылықтарды қоғамда насихаттау. Бұл достық түрі адамдардың бір-біріне деген қарым-қатынасын тереңдетіп, олардың арасындағы қайшылықтарды болдырмауға көмектеседі.

Қазіргі заманда адамгершілік пен рухани құндылықтардың мәні өсіп, материалдық құндылықтардан жоғары тұрғанын атап өту қажет. Руханилық негізіндегі достықтың маңызы, әсіресе, жеке тұлғаның өзіндік тұрмысы мен моральдық ұстанымдарын қалыптастыруда айқын көрінеді.

Достықтың мәні мен шындығы ұлттық және мәдени тұрғыдан әртүрлі тілдерде бейнеленіп, ерекше сипатта көрініс табады. Қазақ тіліндегі паремиялар достықтың терең мағынасын, оның адамның ішкі әлеміне қалай әсер ететінін жарқын түрде көрсетеді. Мысалы, «Дос көргеннен түңілмес», «Дос көтерер көңілді, мал көтерер өлімді» деген нақылдар достықтың тек ауыр сәттерде ғана емес, адам өмірінің барлық кезеңдерінде маңызды екенін айғақтайды. Қанша қиындық болса да, нағыз дос сені қолдайды, көтермелейді, қиындықтарды бірге

еңсереді. Ал «Досыңның көзінде болғанша, көңілінде бол» деген сөзде, досыңның сыртқы көрінісінен гөрі, оның сенің жан дүниеңе, сезімдеріңе шынайы қамқорлық көрсетуі маңыздырақ екенін аңғартады.

Кейбір қазақтың мақал-мәтелдерінде достықтың нәзік, әрі бір сәттік өзгерістерге бейім екенін көрсететін мысалдар бар. Мысалы, «Достың көңілі бір атым насыбайдан қалады» деген ойды түсіндірсек, достың көңілін қалдырудың өзі үлкен өкінішке әкеліп, сол реніштің өсуі ұзақ уақытқа созылуы мүмкін екенін білдіреді. Бұл жерде насыбайдың кішкене ғана бір шөкімінің адамның көңілін ауытқытуға жеткілікті болуы метафора ретінде қолданылып тұр.

Ағылшын мәдениетінде достықты бөлек қарастырсақ, мұнда достар арасында ешқандай есеп-қисап, немесе міндеттемелер болмайтыны айтылады. «Between friends all is common» деген тіркес достықтың табиғатының ашықтығын және өзара түсіністік пен қарым-қатынастың ешқандай кедергісіз болатынын білдіреді. Сонымен қатар, «Friends are thieves of time» деген мақалды жиі кездестіруге болады, ол достықтың тереңдігінде уақыттың ешқашан босқа өтпейтіні, керісінше, доспен бөліскен әр сәттің мәні бар екенін меңзейді.

Ағылшын тіліндегі «good friends», «great friends», «trusted friends», «true friends», «lifelong friends» сияқты сөз тіркестері достықтың әр түрлі деңгейлерін көрсетеді. «We might be very good friends, but our tobacco is of different brands» деген сөйлемде, достардың арасында жалпы жақсы қарым-қатынас бола тұра, әр адамда өз ерекшеліктері мен таңдаулары бар екенін білдіреді. Ал «Old friends and old wine are best» деген сөзде достықтың ұзақ уақытқа созылуы мен ескі достардың бағалылығы айтылады. Сонымен бірге, «They are rich who have true friends» деген тіркес нағыз достың құндылығын, оның материалдық нәрселерден әлдеқайда қымбат екенін білдіреді [1,25].

Демокриттің сөзімен айтсақ, «Тым болмаса бір нағыз досы жоқ адам өмір сүрмей-ақ қойса болады» деген пікірдің түпкі мағынасы, адамның нағыз досының болмауы өмірінің мәнін жоғалтуға ұқсайды. Осылайша, қазақтың «Басыңды дауға берсең де, жолдасыңды жауға берме» деген нақыл сөзіндегі идея да достықтың шынайылығы мен беріктігін көрсетеді.

Аристотельдің «A friend to all is a friend to none» деген сөзі де достықтың мәнін терең түсінуге шақырады. Егер адам барлығына дос болғысы келсе, ол ешкімге шынайы дос бола алмайды. Бұл сөз достықтың тек шын, адал қарым-қатынастар арқылы қалыптасатынын, ал әлдебір әлеуметтік немесе саяси себептермен оны кеңейтуге болмайтынын білдіреді.

Сондықтан, достықтың мәні мен құндылығы тек жеке тұлғаларға ғана емес, қоғамға да айтарлықтай әсер етеді. Ол адамның ішкі әлемін ашып, адамгершілік құндылықтарды қалыптастырады,

өмірдің қиын кезеңдерінде тірек болып, алдағы мақсаттарға жетуге көмектеседі.

Достықтың шынайылығы адамның қиындықтарда, сын сәттерінде көрінеді. «Дос тұтқанды қадірле, дос көргеннен түрлі емес» деген сөзде достықтың маңыздылығы мен тұрақтылығы жайлы айтылады. Дос, қанша қиын жағдай болса да, сенің қасыңда болып, қолдауы тиіс. «Жақсы дос пайдасын тигізбесе де, зиянын тигізбейді» деген қазақ мақалының мәні де осы, шынайы дос ешқашан сенің жамандығыңа себеп болмайды [2,78].

Ағылшын тіліндегі «A friend in need is a friend indeed», «A friend is never known till a man has need», «A friend is never known till needed» деген мақалдар достықтың шынайы көрінісін қиын-қыстау сәттерде ашатынын білдіреді. Дос шын мәнінде адамға мұқтаж болған кезде ғана танылады, ал жақын болудың шын мағынасы сол қиын шақта көрініс табады.

Адамдар бір-бірімен үйлесіп, жақындасуы үшін өзара құрмет пен сенім қажет. Әрбір адам жолдастықты достық деп ұғуы мүмкін, бірақ барлығы да достық дәрежесіне көтеріле алмайды. Біреу сенің жан-жақты қолдаушың, ал екінші біреу тек материалдық қажеттілігіңді қанағаттандырады. Қазақтың «Жолдас қадірін жорықта білерсің, дос қадірін соғыста білерсің» деген сөзінде осы мағына бар: жолдас тек белгілі бір жағдайда ғана керек болады, ал дос – әрқашан сенің қасыңда.

Туыстар мен ерлі-зайыптылар арасында да достық сезімдер туындайды. Олар бір-бірінің өмірінде өте маңызды рөл атқарады, бірақ олар арасындағы байланыс пен сезімнің тереңдігі достық деңгейіне көтерілгенде ғана шынайы мағынаға ие болады. Достықты тек шынайы адам ғана түсінеді және жоғары бағалайды. Достықтың мәні – өзара адалдықта, құрметте, берілгендікте. Қазақтың «Табы бірдің ары бір, адал достың жаны бір» деген мақалы да достықтың адалдық, сенімділік екенін айғақтайды [3,52].

Қиын-қыстау кезде бір-бірін қолдайтын адамдардың қоғамында «Company in distress makes trouble less» дегендей, қиыншылықтар бір-біріне көмектесетін достардың арқасында жеңілдейді. Ал «Between friends all is common» деген ағылшын мақалы достықтың шынайы табиғатын көрсетеді: досыңа бәрі ортақ, ешқандай шекара мен кедергілер болмайды. Осылайша, достықтың негізінде ар, ұят, адалдық, сенім және берілгендік сияқты жоғары адамгершілік құндылықтар болуы керек. Бұл құндылықтар достықта үнемі сақталуы және бағалануы тиіс.

Достық – бұл тек ұсақ-түйек мәселелерді шешетін ғана емес, сондай-ақ адам өміріндегі маңызды құндылықтарды нығайтатын, оны терең түсінетін, өзара сенім мен құрметті талап ететін байланыс. Адам өмірінде шынайы достықтың мәні мен рөлі өте зор, ол адамның рухани және моральдық дамуында басты орын алады.

Қорыта келгенде, руханилық негізіндегі достық – адамның ішкі дүниесінің тереңдігі мен моральдық құндылықтарын айқындайтын ерекше әлеуметтік құбылыс. Бұл достықтың негізінде адамгершілік, сенім және сүйіспеншілік сияқты маңызды құндылықтар жатыр. Оның психологиялық, әлеуметтік және философиялық аспектілерін зерттеу арқылы біз адам мен қоғамның рухани өсуі мен дамуына ықпал ету жолдарын түсіне аламыз. Руханилық негізіндегі достық тек жеке тұлға үшін емес, бүкіл қоғам үшін маңызды құрал болып табылады.

Әдебиет

1 Кеңесбаева Ү. Ағылшын халқының мақал-мәтелдері. – Алматы: Өлке, 2004. – 214 б.

2 Нұрғазин А. Аталы сөздер ізімен (мақал-мәтелдер). – Павлодар: Имидж Мастер, 2002. – 75 б.

3 Жусупова Р.Б. Ағылшын және қазақ мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық сипаты: филол. ғыл. канд. дисс.- Алматы, 2004. – 171 б.

ӘОЖ: 371.3 : 004

Қазіргі кезеңдегі цифрлық білім беру: қиындықтар мен перспективалары

Бақтиярова Г.П., аға оқытушы,
Орымбай Н.М., аға оқытушы,
Қызылорда ашық университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье даётся оценка перспектив развития цифрового образования. Составлена матрица оценок, отражающая опыт участия преподавателей и студентов в цифровом образовании в период пандемии. На основе анализа составленной матрицы и дополняющей её диаграммы сделан вывод о недостаточной эффективности цифрового образования на современном этапе вследствие наличия определённых проблем в процессе организации онлайн-обучения. В кризисный период цифровизация образования значительно ускорилась, однако в дальнейшем потребует введения определённых мер по её интеграции с традиционным образованием, одновременно устраняя недостатки обеих форм образования.

Abstract

The article evaluates the prospects for the development of digital education. A matrix of assessments reflecting the experience of teachers and students participating in digital education during the pandemic was developed. Based on the analysis of the matrix and the accompanying diagram, a conclusion was made about the insufficient effectiveness of

digital education at the present stage due to the presence of certain problems in the organization of online learning. During the crisis period, the digitalization of education accelerated significantly; however, in the future, it will require the introduction of specific measures for its integration with traditional education while simultaneously eliminating the shortcomings of both educational forms.

Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайында және цифрлық экономиканың қалыптасу кезеңінде цифрландыру қоғам қызметінің барлық салаларын, соның ішінде білім беруді де қамтиды [4]. Білім беруді цифрландыру білім беру мазмұнының, әдістерінің және технологияларының трансформациясының, оқыту процесінің өзіне және оның нәтижелеріне қойылатын талаптардың өзгеруінің **занды әрі сөзсіз үдерісі** ретінде қарастырылады [5]. Цифрлық трансформацияның мәні – ең жаңа технологияларды тиімді әрі икемді қолдану арқылы жекелендірілген және нәтижеге бағытталған білім беру процесіне көшу болып табылады. Осыған байланысты, білім беруді цифрландыру мәселелерін зерттеу саласындағы ғылыми ізденістер бағыты өзекті сипатқа ие болып отыр [6].

Бұл тақырыпқа қатысты ғылыми ортадағы пікірталастар 2010 жылдан басталды. Дәл осы кезеңде **web 2.0 дәуіріндегі интернет-технологиялардың дамуы** онлайн-білім беру әдістемелерін әзірлеу және білім беру онлайн-платформаларын құру мүмкіндіктерін толық көлемде қарастыруға жол ашты [2]. Онлайн-білім берудің кеңейтілген мүмкіндіктері мен білікті мамандарды даярлаудың тиімді жүйесі туралы мәселе көтерілді. Алайда, **коронавирус пандемиясының күтпеген жерден кеңінен таралуы** және соның салдарынан халық денсаулығына төнген қауіп-қатер білім жүйесін жедел түрде қашықтан оқыту форматына көшіруге мәжбүр етті.

COVID-19 пандемиясы қазіргі білім беру тарихындағы бұрын-соңды болмаған оқиға болды. Пандемия уақыты аралығында жинақталған тәжірибе цифрлық білім берудің барлық артықшылықтары мен кемшіліктерін ескере отырып, оның шынайы мүмкіндіктерін және даму перспективаларын жан-жақты бағалауға мүмкіндік беретін көптеген объективті факторларды көре алдық [7].

Зерттеудің мақсаты – «цифрлық білім беру» ұғымының мәнін қарастыру және цифрлық білім берудің артықшылықтары мен кемшіліктерін сипаттауға мүмкіндік беретін факторларды анықтау.

Зерттеу материалы ретінде цифрлық білім беру туралы ғылыми мақалалар алынды. Сондай-ақ цифрлық білім берудің оң және теріс жақтарын анықтауға мүмкіндік беретін негізгі факторларды көрсететін сауалнама негізіндегі эмпирикалық деректер алынды.

Зерттеу барысында қолданылған әдістер: әдеби шолу, эмпирикалық зерттеу, матрицалық талдау, салыстырмалы талдау. Негізгі әдіс ретінде Қызылорда ашық университетінің білім

алушылары мен оқытушылары арасында жүргізілген сауалнама таңдалды.

«Цифрлық білім беру» ұғымының мазмұнын нақтылау үшін бар ғылыми көзқарастарды талдау қажеттілігі туындайды. Зерттеушілер бұл ұғымды өздерінің қызмет саласына байланысты әртүрлі түсіндіреді. Негізінен, цифрлық білім берудің мәндік сипаттамасы ретінде білім берудің әртүрлі контекстінде компьютерлік құралдарды және ақпараттық технологияларды қолдану қарастырылады [1].

В.В. Иванова, Р.В. Мещерякова және А.А. Энготоватова цифрлық білім беруді «Интернет арқылы жүзеге асырылатын экономиканың бір бөлігі» ретінде қарастыруды ұсынады [3, 26-б.]. Зерттеушілер атап өткендей, «цифрлық экономика» ұғымы алғаш рет 1995 жылы америкалық математик әрі бағдарламашы Николас Негропonte енгізген және ол тікелей «цифрлық экономика» ұғымымен байланысты.

Бұл өзара байланысты нақтылайтын түсініктемелердің бірі – негізгі даму факторы ретінде деректерді сандық түрде өңдеуді қарастыратын шаруашылық қызмет (экономиканың бір бөлігі), бұл жалпы алғанда іс-әрекеттің барлық түрлерінің тиімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік береді.

«Цифрлық білім беру» ұғымының мәнін анықтайтын көптеген тұжырымдар оны қазіргі экономиканың болашақ маман даярлаудың түбегейлі жаңа жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, бұл интернет-технологиялардың үнемі кеңейіп келе жатқан мүмкіндіктерінің арқасында мүмкін болып отыр. Сондықтан цифрлық білім беру қазіргі еңбек нарығы үшін кадрларды даярлау функциясын атқарады, ол дәстүрлі шаруашылық қызмет түрлерін де қамтиды, олар да цифрландыруға ұшырауда. Осыған байланысты цифрлық білім беру екі рөлді орындайды: бір жағынан, ол қазіргі еңбек нарығы үшін мамандар даярлауды қамтамасыз етсе, екінші жағынан, білім беру ресурстарын онлайн ортада шоғырландырады, сөйтіп экономиканы оқыту жағдайындағы түрлі қауіп-қатерлерден қорғайды. Дәл осы екінші рөл аясында онлайн-білім беру жүйесі және пандемия кезінде экономиканың жекелеген секторлары тиімді дамыды, бұл кезде білім беру мекемелері әлемнің 192 елінде жабылып, жаһандық білім алушылары қауымдастығының 72–91%-ын қамтыды. Бұл Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі заманауи тарихтағы білім беру жүйесі мен еңбек нарығындағы алғашқы дағдарыс болды [5].

Жаңа құбылыс ретінде цифрлық білім беру оның артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау үшін жан-жақты ғылыми зерттеуді талап етеді. Пандемия кезеңінен кейін айқындалған артықшылықтар мен кемшіліктер, оның енгізілу қарқынының жеделдеуі білім сапасына әсеріне және бұрын байқалмаған проблемалардың тұтас ауқымын анықтауға қатысты көптеген ғылыми болжамдарды растады. Атап айтқанда, жаппай онлайн-оқыту

технологиялық кедергілермен, толыққанды онлайн-оқытуды жүзеге асыруға арналған нақты әдістер мен модельдердің болмауымен, сондай-ақ оқытушылар мен білім алушылардың бұл форматқа жеткілікті дайын еместігімен байланысты қиындықтарсыз өткен жоқ [1]. Әлбетте, қалыптасқан жағдай білім беруді цифрландыруға қатысты «оптимистер» мен «скептиктер» арасындағы ғылыми және кәсіби пікірталасты күшейтті.

Қызылорда ашық университетінде білім алушылар мен оқытушылар арасында сауалнама жүргізілді, ол цифрлық білім берудің оң және теріс жақтарын анықтауға мүмкіндік берді (Кесте 1).

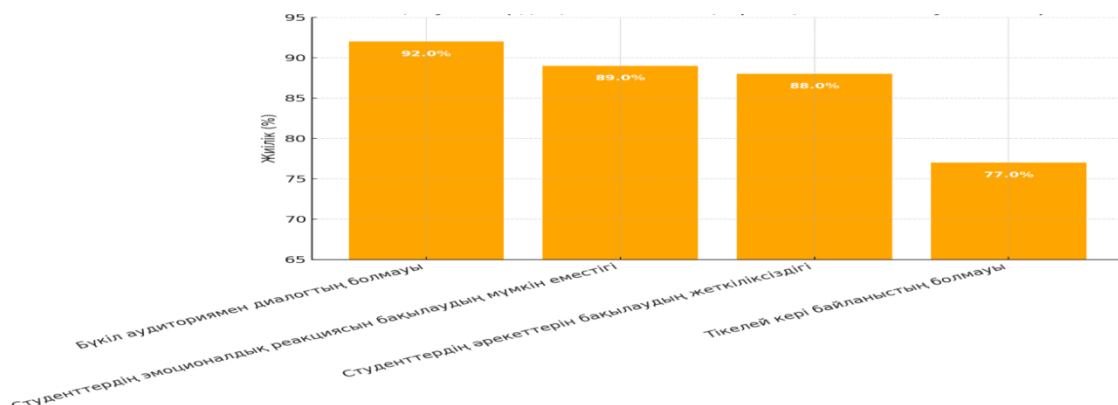
Кесте 1. Онлайн-форматтағы дәріс, семинар-практикалық сабақтарға қатысты пікірлерді бағалау матрицасы

	Профессор-оқытушылар	Білім алушылар
Теріс жақтары	1. Білім беру үдерісін «белгісіздік жағдайында» басқару құзыреттерінің қалыптаспауы. 2. Жоғары оқу орындары қызметкерлерінің жеткіліксіз мотивациясы. 3. Бұл бағытта жұмыс істеуге техникалық базаның болмауы. 4. Профессор-оқытушылардың онлайн-платформаларда жұмыс тәжірибесінің жоқтығы. 5. Профессор-оқытушыларға түсетін жүктеменің артуы. 6. Оқу нәтижелерін бағалау мәселесі. 7. Оқытуға қажетті техникалық құралдардың жеткіліксіздігі. 8. Онлайн-режимде көптеген практикалық дағдыларды үйретудің мүмкін еместігі.	1. Мотивацияның төмендеуі. 2. Өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі ұйымдастыруды арттыру қажеттілігі, бұл барлығына ыңғайлы емес. 3. Әлеуметтік белсенділіктің төмендеуі. 4. Компьютер алдында ұзақ уақыт отырудың денсаулыққа кері әсері. 5. Оқытуға қажетті техникалық құралдардың жеткіліксіздігі. 6. Онлайн-режимде көптеген практикалық дағдыларды үйренудің мүмкін еместігі. 7. Интернетке тәуелділік.
Оң жақтары	1. Университетке баруға уақыт жұмсаудың қажет еместігі. 2. Оқытудағы инновациялық құралдардың әртүрлілігі. 3. Тесттерді өткізу ыңғайлылығы. 4. Сабақ материалдарының қолжетімділігі.	1. Уақыт үнемдеу. 2. Ыңғайлы жағдайлар. 3. Өзін-өзі бақылау дағдыларын дамыту.

1-ші кестеден көрініп тұрғандай, цифрлық білім берудің кемшіліктері жеткілікті көп, сондықтан оның жетілмегендігін айтуға

болады. Мұндай оқу форматының теріс жақтары (мотивацияның төмендігі, оқытуға қажетті техникалық құралдармен қамтамасыз етілмеуі және көптеген практикалық дағдыларды онлайн-режимде меңгерудің мүмкін еместігі) әрі профессор-оқытушыларға, әрі білім алдушыларға тән болып отыр.

Профессор-оқытушылардың толыққанды цифрлық білім беру тәжірибесіне қанағаттанбауының негізгі себептері 1-ші суретте көрсетілген.

Сурет 1. Профессор-оқытушылардың онлайн-сабақтарға қанағаттанбауының негізгі себептері

Сауалнама нәтижелері профессор-оқытушылар мен білім алушылардың цифрлық білім беруге деген көзқарасында ұқсастықтар да, айырмашылықтар да бар екенін көрсетті. Екі тарап та негізгі қиындық ретінде техникалық құралдардың жеткіліксіздігін және онлайн форматта практикалық дағдыларды меңгерудің мүмкін еместігін атады. Дегенмен, оқытушылар үшін басты мәселе – оқу үдерісін онлайн басқару құзыреттерінің жеткіліксіздігі мен жүктеменің артуы болса, студенттер үшін – мотивацияның төмендеуі мен өзін-өзі ұйымдастырудағы қиындықтар айқын байқалды. Оң қырынан алғанда, цифрлық білім беру екі тарапқа да уақытты үнемдеуге және оқу процесін жеңілдетуге мүмкіндік берді. Алайда, профессор-оқытушылар бұл артықшылықты инновациялық әдістерді қолдану тұрғысынан бағаласа, білім алушылар үшін басты артықшылық – үй жағдайында оқудың жайлылығы мен өзін-өзі бақылау дағдыларының дамуы болды. Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері цифрлық білім берудің бірқатар тиімді тұстарымен қатар, оны жетілдіруді қажет ететін елеулі мәселелер бар екенін айқындады.

Жоғарыда қарастырылған цифрлық білім берудің «цифрлық экономикамен» тығыз байланысын ескере отырып, қазіргі таңда ол заманауи еңбек нарығына кәсіби маман даярлау функциясын толық орындай алмай отыр. Оның орнына «ерекше жағдайларда» білім беру ресурстарының «қосымша қоры» рөлін ғана атқаруда. Сондықтан

бүгінгі кезеңде цифрлық білім беруді дәстүрлі күндізгі білім берумен тығыз байланысты болған жағдайда ғана тиімді деп есептеуге болады. Бұл байланыс интернет-технологиялардың көмегімен білім беру мүмкіндіктерін кеңейтуге және болашаққа бағдар жасауға ықпал етеді. Ал күндізгі білім беру өмірлік құндылықтар мен бағдарларды жеткізу, әлеуметтік өзара әрекеттесуді қалыптастыру тұрғысынан алмастырылмайды.

Осылайша, онлайн-режимде алынған оң тәжірибені дәстүрлі оқытумен ұштастырып, біртіндеп екі білім беру формасының да кемшіліктерін жою қажеттілігі туындайды. Бейнеконференциялық байланыс жүйелерін қолдану, жаппай ашық онлайн-курстарды енгізу, аудиториялық және қашықтан оқытудың арасындағы шекараны жою – мұның барлығы білім берудің сапасы мен қолжетімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл аспектілер білім беруді әрі қарай табысты цифрландыруға жол ашады.

Әдебиет

1. Андрюхина Л.М. Цифровизация профессионального образования: перспективы и незримые барьеры / Л.М. Андрюхина // Образование и наука. – 2020. – № 22 (3). – С. 116-147.

2. Бочков В.Е. Электронное обучение как ключевой аспект конкурентных преимуществ smart-вузов на рынке образования / В.Е. Бочков, С.Н. Исаев, Е.А. Хицков // Вестник Казанского государственного энергетического университета. – 2014. – № 22. – С. 26-38.

3. Вайндорф-Сысоева М.Е. «Цифровое образование» как системообразующая категория: подходы к определению / М.Е. Вайндорф-Сысоева, М.Л. Субочева // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Педагогика. – 2018. – № 3. – С. 25-33.

4. Галимов А. М. Электронная информационно-образовательная среда вуза как инструмент повышения качества образовательного процесса / А.М. Галимов, Р.Р. Хадиуллина // Вестник Томского государственного университета. – 2019. – С. 241-254.

5. Игнатова Н. Ю. Образование в цифровую эпоху : монография / Н.Ю. Игнатова. – Нижний Тагил : НТИ (филиал) УрФУ, 2017. – 128 с.

6. Ковалев В.В. Онлайн-образование в высшей школе России: фактор разрушения или источник развития? / В.В. Ковалев, В.В. Касьянов, А.К. Манучарян // Гуманитарий Юга России. – 2020. – № 3. – С. 72-91.

7. Лутфуллаев Г.У. Опыт дистанционного обучения в условиях пандемии COVID-19 / Г.У. Лутфуллаев // Проблемы педагогики. – 2020. – № 4. – С. 66–69.

Искусственный интеллект как инструмент формирования читательской грамотности на уроках русского языка и литературы

Ыбышева А.С., старший преподаватель кафедры
«Общественно - гуманитарного направления»
ФАО «НЦПК «Өрлеу» по городу Алматы
Кадралиева А.А., педагог-мастер,
учитель русского языка и литературы
КГУ СШ с.Кыргауылды

Түйіндеме

Мақалада жасанды интеллектті (ЖИ) мақсатты түрде қолданудың қажеттілігі дәлелденген. Жоғары сыныптарда оқырмандық сауаттылықты дамытуға арналған тапсырмаларды әзірлеуде ЖИ мүмкіндіктерін пайдалану әдістемелік тұрғыдан негізделеді. Мақалада функционалдық және метапәндік сауаттылық, когнитивтік-дидактикалық қағидалар, халықаралық зерттеулер (PIRLS, PISA) талданған.

Abstract

The article substantiates the necessity of the purposeful use of Artificial Intelligence (AI) in designing reading literacy tasks for high school students. A theoretical and methodological framework is proposed, based on modern concepts of functional and cross-curricular literacy, cognitive-didactic principles, and international benchmarks (PIRLS, PISA).

Современная школа стоит перед необходимостью обеспечения учащихся универсальными компетенциями XXI века: критическим мышлением, информационной и медийной грамотностью, готовностью к решению комплексных проблем. Читательская грамотность выступает одним из центральных метапредметных результатов образования. Она обеспечивает когнитивную опору для математических рассуждений, научного мышления и цифровой грамотности.

Параллельно с этим развивается технологическая среда: искусственный интеллект предоставляет инструменты для быстрого создания и адаптации учебных материалов. Однако их качество определяется педагогической конъюнктурой, методологической проработкой и умением учителя грамотно формулировать запросы — промты. В статье предлагается системный подход к использованию ИИ как вспомогательного, но методически контролируемого ресурса при разработке заданий по читательской грамотности.

Теоретическая база и методологические ориентиры

1. Концепция метапредметных результатов: читательская грамотность рассматривается как ядро функциональной грамотности (functionalliteracy), обеспечивающее межпредметное освоение содержания.

2. Когнитивно-психологические основания: опора на работы Л. Выготского (зона ближайшего развития) , Блума (таксономия познавательных целей) и современных исследований по метакогниции (регуляция понимания текста).

3. Международные ориентиры: исследования PIRLS и PISA демонстрируют, что высокие результаты в чтении коррелируют с успешностью в математике и естественно-научных дисциплинах; образовательные стандарты ориентированы на формирование умений смысловой интеграции и критической оценки.

4. Дидактические принципы: интегративность, проблемность, жизненная значимость, дифференциация, формирующее оценивание (formativeassessment).

На методологическом уровне акцент делается на сочетании: (а) дисциплинарной компетенции учителя; (б) способности формализовать задачу для ИИ (промтинг); (в) критической обработки и педагогической адаптации сгенерированных материалов.

Оценка конъюнктуры и роль промта

Конъюнктура — совокупность внешних условий (стандарты, запросы общества, уровень подготовки обучающихся, доступные технологии), которые определяют содержание и форму задания. Промт — текстовый запрос к ИИ, формализующий требования к создаваемому заданию. Если промт некорректен (неполон, двусмысленен), результат будет нефункциональным. Следовательно, одна из основных компетенций современного учителя — промтинг как педагогическая технология.

Пример шаблонного промта:

«Создай интегрированное задание для 10 класса (русский язык и биология) на тему «Исчезающие виды»: 1) предложи художественный отрывок для анализа (или дай ссылку на общеизвестный текст), 2) придумай 3 открытых вопроса на аналитическом и критическом уровнях (уровни Блума: анализ, синтез, оценка), 3) добавь практическое задание — мини-проект (сбор информации и инфографика), 4) разработаи рубрику оценивания на 10 баллов, 5) укажи примерный временной план и пояснительную записку для учителя.

Принципы разработки современных заданий: научное обоснование

Читательская грамотность является фундаментом формирования всех других видов функциональной грамотности, включая математическую и естественнонаучную [4; 5]. Она предполагает не только умение воспринимать текст, но и способность

интерпретировать, критически осмысливать и использовать информацию в новых ситуациях.

Как отмечал Л. С. Выготский, мышление и речь развиваются во взаимодействии и формируют основу познавательной деятельности школьника [1]. Современные исследования в области педагогики (Дж. Брунер) показывают, что культура образования должна быть динамичной и учитывать изменяющийся социокультурный контекст [2]. В этой связи новые цифровые технологии, включая ИИ, становятся значимым инструментом модернизации образовательного процесса.

Методологической основой проектирования заданий выступает таксономия образовательных целей Б. Блума, которая позволяет выстраивать уровни сложности от простого воспроизведения информации до анализа и синтеза [3].

1. Актуальность (relevance): задания должны быть связаны с реальными социальными и экологическими вызовами; они формируют гражданскую позицию и практические навыки анализа информации.

2. Коммуникативная и когнитивная направленность: развитие семантической декодировки, инференциальных операций (выведение скрытого смысла), аргументации и ретроспективной рефлексии.

3. Интердисциплинарность: задания конструируются таким образом, чтобы учащийся использовал языковые и предметные ресурсы одновременно (литературный анализ + биологическая фактология; исторический документ + художественная проза). Это стимулирует интердисциплинарное мышление и снижает фрагментацию знаний.

4. Метапознавательная рефлексия: обязательный компонент — этап рефлексии, где ученик описывает собственные стратегии чтения и проверки информации.

5. Формирующее оценивание: использование рубрик, частых обратных связей и портфолио как инструмента мониторинга прогресса.

6. Учёт когнитивной нагрузки: дифференцированные этапы работы (предтекстовые операции → чтение → посттекстовый анализ → применение) снижают перегрузку и способствуют устойчивому усвоению.

Пример интегрированного задания

Задание. (Литература + биология. 10 класс)

Текст: Отрывок из «Бежина луга» И. С. Тургенева.

Вопросы:

1. Какие природные явления описаны в тексте? Подчеркните термины, относящиеся к биологии.

2. Как художественный текст может способствовать формированию экологического сознания?

3. Напишите мини-эссе (7–8 предложений) «Что может сделать человек для сохранения природы в XXI веке?».

Критерии оценивания:

- Выделение биологических терминов — 1 балл.
- Аргументированный ответ на вопрос 2 — 2 балла.
- Логичность и связность мини-эссе — 3 балла.
- Языковое оформление — 2 балла.

Итого: 8 баллов.

Этические и организационные аспекты использования ИИ

1. **Педагогическая ответственность:** ИИ — инструмент, результаты которого педагог обязан верифицировать; нельзя полагаться на генерацию «на автомате».

2. **Конфиденциальность данных учеников:** при использовании платформ ИИ необходимо соблюдать требования защиты персональных данных.

3. **Преодоление системных предубеждений:** проверка на наличие гендерных, культурных или других искажений в генерируемых текстах.

4. **Доказательная верификация:** любые фактические данные, предложенные ИИ, должны быть проверены источниками.

Методические рекомендации

Использование ИИ требует развития у учителя компетенций в области промт-инжиниринга. Как отмечает Е. С. Полат, новые педагогические технологии предполагают умение адаптировать цифровые инструменты к образовательному процессу [6]. Учитель должен уметь формулировать чёткие и содержательные запросы к ИИ, что позволяет получать задания, отвечающие современным образовательным целям.

Международные исследования (PISA, PIRLS) показывают, что успешность учащихся во многом зависит от способности применять навыки чтения в реальных жизненных ситуациях [4;5]. Следовательно, задания должны быть современными, практически значимыми и связанными с повседневной жизнью школьников. Опыт показывает, что создание промтов требует от педагога не только языковой компетентности, но и знания психологии обучения (Эльконин) [7], а также теории развивающего обучения (Давыдов) [8].

Выводы

Таким образом, использование ИИ в обучении русскому языку и литературе открывает новые перспективы:

- Повышает эффективность формирования читательской грамотности.
- Позволяет интегрировать задания с другими школьными дисциплинами.

- Формирует у школьников критическое мышление и умение работать с информацией.
- Способствует реализации идей развивающего обучения [7; 8].

Заключение. В условиях цифровой трансформации образования роль учителя меняется: он становится не только хранителем литературного канона, но и архитектором образовательных задач, медиатором между культурным наследием и цифровыми инструментами. Искусственный интеллект — мощный помощник в этой работе, если его использование опирается на научно обоснованные методики, ясную педагогическую конъюнктуру и строгие критерии качества.

Целенаправленное формирование читательской грамотности через современные, интегрированные, жизненно значимые задания обеспечит выпускника способностью к критическому мышлению, межпредметной коммуникации и эффективному решению реальных задач. Именно такая школа готовит гражданина и профессионала XXI века.

Литературы

1. Выготский Л. С. *Мышление и речь*. — М.: Педагогика, 1982.
2. Брунер Дж. *Культура образования*. — М.: Просвещение, 2006.
3. Блум Б. *Таксономия образовательных целей*. — Нью-Йорк: McKay, 1956.
4. OECD. *PISA 2018 Results*. — Paris: OECD Publishing, 2019.
5. PIRLS. *Progress in International Reading Literacy Study. Report 2021*. — IEA, 2022.
6. Полат Е. С. *Новые педагогические и информационные технологии в системе образования*. — М.: Академия, 2020.
7. Эльконин Д. Б. *Психология обучения младшего школьника*. — М.: Просвещение, 1994.
8. Давыдов В. В. *Теория развивающего обучения*. — М.: Институт развития образования, 1996.

**Техно-оқыту: Студенттердің цифрлық дағдыларын
дамытуда ағылшын пәнін қолдану**

Дәдікбай Т., аға оқытушы,
Қызылорда Болашақ университеті
Қызылорда қ.

Резюме

В статье рассматривается роль цифровизации в современном обществе, её влияние на систему образования и перспективы технологического развития. Автор анализирует преимущества цифровой эпохи и подчеркивает значение перехода к цифровому будущему для Казахстана.

Abstract

The article examines the role of digitalization in modern society, its impact on the education system, and the prospects for technological development. The author analyzes the advantages of the digital era and highlights the importance of moving towards a digital future for Kazakhstan.

Кіріспе.XXI ғасыр – технологиялық серпіліс ғасыры. Қазіргі қоғамда ақпараттың жылдам таралуы, интернеттің дамуы, жасанды интеллекттің өркендеуі және роботтандырудың күшеюі – барлығы адамзат өмірін түбегейлі өзгертуде. Қазақстан да бұл өзгерістерден тыс қалмай, цифрлы болашаққа нық қадам басуда. Елдің бәсекеге қабілеттілігі білім мен технологияның даму деңгейіне тікелей байланысты [1].

Цифрлы болашаққа өту – тек техникалық прогресс емес, сонымен қатар әлеуметтік, мәдени және білім беру жүйесінің жаңғыруы. Бұл мақалада цифрландырудың қоғамға, білімге және технологияға ықпалы қарастырылады [4].

1.Цифрландыру–заманауи өркениеттің негізі
Цифрлы технологиялар бүгінде экономиканың барлық саласында қолданылады. Электронды үкімет, онлайн-банкинг, электронды сауда, қашықтан жұмыс істеу форматы – барлығы да цифрландырудың жемісі.

Қазақстан «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру арқылы халықтың өмір сапасын жақсартуды, мемлекеттік қызметті тиімді етуді, сондай-ақ кәсіпкерлікті жаңа деңгейге шығаруды көздеп отыр [4].

1 сурет. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасының жүзеге асу жолдары

Дамыған елдердің тәжірибесі көрсеткендей, цифрлы технологияларды дұрыс енгізу экономикалық өсімнің басты драйверіне айналады. Мәселен, Оңтүстік Корея, Жапония, Финляндия сияқты мемлекеттер цифрландыру арқылы инновациялық серпіліске қол жеткізді [2].

2.Білім жүйесіндегі жаңа мүмкіндіктер. Цифрлы дәуір білім беру саласын түбегейлі өзгертуде. Бұрын тек сынып ішінде немесе аудиторияда жүргізілетін сабақтар бүгінде онлайн-платформалар арқылы кез келген жерде қолжетімді болып отыр.

3. Студенттердің цифрлық дағдыларын дамыту:

Цифрлық сауаттылықты арттыру.

Ағылшын тілінде ақпараттық технологияларды қолдану.

Командалық жұмыс пен ынтымақтастықты дамыту [2].

4. Практикалық мысалдар:

Ағылшын пәнінде цифрлық дағдыларды дамытуға арналған нақты сабақ жоспарлары.

Студенттердің цифрлық дағдыларын бағалау әдістері.

Техно-оқыту тәжірибелері мен нәтижелері.

Негізгі бағыттар:

-Қашықтан оқыту – пандемия кезеңінде әлем бойынша кең таралған формат. Бұл әдіс ауылдық жерлердегі оқушыларға да сапалы білім алуға мүмкіндік берді.

-Электронды оқулықтар мен цифрлы кітапханалар–дәстүрлі кітаптарды толықтырып, ақпаратқа қолжетімділікті арттырады.

-Жасанды интеллект негізіндегі білім беру жүйелері–әрбір оқушының қабілетіне қарай жеке оқу бағдарламасын ұсынады.

- STEM және STEAM білім беру – ғылым, технология, инженерия, өнер және математика салаларын интеграциялау арқылы жаңа буын мамандарын даярлайды.

Цифрлы білім беру болашақ мамандардың креативтілігін арттырып қана қоймай, еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді [3].

3.Технологияның қоғамдағы рөлі. Технология дамыған сайын адамның күнделікті өмірі жеңілдеп келеді. Ақылды үйлер, мобильді қосымшалар, биотехнологиялар – барлығы қоғамға жаңа мүмкіндіктер сыйлайды.

Технологиялық жетістіктердің әсері:

-Экономикада – өндірістің автоматтандырылуы шығынды азайтып, өнімділікті арттырады.

-Медицинада – робот-хирургтар, телемедицина және гендік зерттеулер адам өмірін ұзартуға жол ашады.

-Әлеуметтік салада–әлеуметтік желілер адамдарды байланыстырады, бірақ сонымен қатар ақпараттық қауіпсіздік мәселесін де туындатады [5].

Жасанды интеллекттің дамуы болашақта көптеген мамандықтарды алмастыруы мүмкін. Сондықтан қоғам жаңа кәсіби дағдыларды меңгеруі тиіс [3].

4. Болашаққа қадам. Цифрлы болашақ – тек технология емес, ол – адамдардың ойлау мәдениеті мен өмір салтының өзгеруі. Қазақстан жастарды жаңа технологияларды меңгеруге баулу арқылы елдің инновациялық әлеуетін арттыра алады [4].

Білім беру саласында креативті ойлау, сыни талдау қабілеті, IT-біліктілік басты құндылыққа айналады. Әрбір азамат цифрлы сауатты болуы – ел дамуының кепілі [2].

Қорытынды

Цифрлы болашаққа қадам жасау – уақыт талабы. Технология мен білімді ұштастыру арқылы Қазақстан бәсекеге қабілетті елге айналады. Жаңа ғасырдың басты капиталы – білімді, креативті, технологияны еркін меңгерген жас ұрпақ [4].

Сондықтан цифрландыруды тек техникалық үрдіс ретінде емес, ұлттық дамудың стратегиялық бағыты ретінде қарастырған жөн [2].

Әдебиет

1.Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050» стратегиясы. – Астана, 2012.

2.Castells M. The Rise of the Network Society.– Oxford: Blackwell, 2000.

3.Schwab K. The Fourth Industrial Revolution.– Geneva: World Economic Forum, 2016.

4.ҚР БҒМ. «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы.– Астана, 2018.

5.Tapscott D. Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. – New York: McGraw-Hill, 1995.

Әмірханқызы Ж., КЯ-24М оқу
тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В данной статье рассматривается языковое отражение национальных ценностей в казахском языке.

Abstract

This article explores the linguistic representation of national values in the Kazakh language.

Тіл – адамзаттың когнитивтік тәжірибесін, яғни әлем туралы жинақталған білімін бейнелейтін күрделі құрал. Ол адам санасында қалыптасқан дүниетанымдық құрылымдардың тілдік формада көрініс табуына мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, тіл мен таным, тіл мен сана арасында тығыз байланыстың бар екендігі анықталады. Аталған мәселе төңірегінде зерттеуші А.Байтұрсынұлы: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге», – дей келе, осы үшеуінің қызметін нақты сипаттайды. Ғалымның пайымдауынша, ақыл – құбылыстар мен нысандарды ұғыну, ой елегінен өткізу қызметін атқарса, қиял – бейнелеу, ұқсату, меңзеу арқылы ойды көркем түрде жеткізуді қамтамасыз етеді. Ал көңіл – талғау мен тұжырым жасау әрекетіне негіз болады. Осы үш танымдық қызметтің нәтижесі тілде көрініс тауып, адам ойын нақты әрі бейнелі жеткізуге мүмкіндік береді. Байтұрсынұлы тілдің қызметін осы танымдық үдерістермен байланыстыра отырып: «Тілдің міндеті — ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйгенін түйгенінше айтуға жарау», – деп атап көрсетеді. Ол тілдің толыққанды қызмет етуі үшін оны шеберлікпен қолданаалатын адам қажет екенінде ерекше ескертеді: «Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек» [1].

Ұлттың рухани болмысын, дүниетанымын, моральдық-этикалық ұстанымдарын танытатын негізгі өлшем – ұлттық құндылықтар жүйесі. Бұл құндылықтар халықтың тарихи тәжірибесімен, тұрмыс-тіршілігімен, сенім-нанымымен тығыз байланысты қалыптасады. Ұлттық құндылықтардың сақталуымен берілуі көбінесе тіл арқылы жүзеге асады. Өйткені тіл – халықтың рухани-мәдени жадын, болмысын, менталитетін бейнелейтін феномен. Осы мақалада қазақ тіліндегі ұлттық құндылықтардың бейнесі фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, бата-тілектер, халық ауыз әдебиеті арқылы талданып, қазіргі тілдік кеңістіктегі өзгерістерде қарастырылады.

Кез келген этносөзінің дүниеге деген көзқарасын, танымдық жүйесін, соған сәйкес қалыптасқан «әлем бейнесін» тіл арқылы құрастырып, тілдік сананың көмегімен өзінің рухани-мәдени болмысын айқындайды. Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар ұлттың өмір сүру салтына, дүниетанымына, мінез-құлқына сай қалыптасқан «әлемнің тілдік бейнесін» танытатын негізгі факторлардың бірі болып табылады. Осы орайда, қазақ халқының кең байтақ даласы – тіл мен мәдениеттің, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың тұтастығын көрсететін феномен ретінде қарастырылады. Бұл тұтастық, ең алдымен, қазақтың көшпелі мәдениетінде айқын көрініс табады.

Қазіргі тіл білімінде этностың мәдени-танымдық жүйесін тіл арқылы тану маңызды бағыттардың бірі ретінде қалыптасып отыр. Себебі тіл – белгілі бір ұлттың тарихын, менталитетін, өмірлік құндылықтарын бейнелейтін басты құрал. Бұл тұрғыда зерттеушілер мәдениеттің әрбір элементінің сыртқы формасымен ішкі мазмұнының өзіндік ерекшелігі болатынын алғатартады. Мәдени құбылыстар, мәніне қарай, қосарлы сипатқа ие: олардың бір жағынан заттық-бейнелік формасы болса, екінші жағынан терең мағыналық және танымдық қыры, яғни «екінші өмірі» болады [2, 7-б.].

Мысалы, «*Намыс*», «*ар*», «*ұят*», «*парыз*», «*кісіақысы*», «*әруақ*» адамның ішкі рухани жауапкершілігімен ар-ожданын бейнелейтін ұлттық мәні зор ұғымдар.

«*Құт*», «*кие*», «*ынсап*», «*обал*», «*сауап*» – сенім мен нанымға негізделген қазақы дүниетанымның өзегін құрайды.

Мысалы, «обал болады» тіркесі бір қарағанда тыйым түріндегі ескерту болсада, оның ар жағында ұлттың адамгершілік қағидаты мен діни-рухани танымы жатыр.

Фразеологизмдер – ұлттық тілдің бейнелі, тұрақты құрылымдары. Олар белгілі бір ұлттың таным-түсінігі мен менталитетін көрсетеді. Қазақ фразеологиясы халқымыздың рухани-мәдени болмысын бейнелейтін бай мұра болып табылады.

Мысалы, «*Аттан түсіп, жаяу жұртпен жалғасу*» – кішіпейілділік пен қарапайымдылықты білдіреді.

«*Бас жарылса, бөрікішінде, қолсынса, жеңішінде*» – татулық пен кешірімшілдікті насихаттайды.

«*Тілтасжарады, тасжармаса, басжарады*» – сөз құдіретіне сенуді білдіреді.

Көптеген фразеологизмдерде ата-анаға құрмет, бауырмалдық, тектілік, ерлік, отан сүйгіштік сияқты ұлттық құндылықтар ұрпақ санасына тіл арқылы сіңіріледі.

Ұлттық дискурста ерекше назар аударатын маңызды аспектілердің бірі – ұлттық тілді ұлтты танытатын белгілік жүйеретін де қарастыру. Ұлттық тіл – белгілі бір этностың рухани болмысын, мінез-құлқын, дүниетанымын айқындайтын әрі ғылыми негізде

дәлелдеуге болатын маңызды дереккөзі. Тіл – теккоммуникация құралы ғана емес, сонымен қатар ұлттың менталитетімен мінез-құлық ерекшеліктерін бейнелейтін жүйе ретінде қызмет етеді. Ұлт өкілдерінің дүниетанымы мен мінез-құлықтық сипаттары ұлттық тіл құрылымында көрініс тауып, ұлттық мінезді қалыптастыруға ықпал етеді.

Ұлттық дүниетаным мен құндылықтар халық ауыз әдебиетінде көркем түрде шебер бейнеленген. Батырлар жырында ерлік, адалдық, әділеттілік сынды ұстанымдар бірінші орында тұрады. Ал ертегілер мен аңыздарда ақиқат, ізгілік пен зұлымдықтың мәңгілік күресі арқылы тәрбиелік идея беріледі.

Мысалы, «Қобыланды батыр» жырындағы Қобыландының елін қорғауы – отансүйгіштік пен батырлықтың айқын көрінісі.

«Асан қайғы» аңызында жерұйықты іздеу арқылы халыққа бейбіт өмір, әділетті қоғам іздеудің ұлттық идеясы көрініс табады.

Қазақ халқының рухани-мәдени дүниетанымын тануда бата мен мақал-мәтелдер маңызды лингвомәдени дереккөз болып табылады. Олар ұлттың ғасырлар бойы қалыптасқан рухани тәжірибесін, өмірлік қағидаларын, моральдық-этикалық ұстанымдарын бейнелейтін, ауызша дәстүрде сақталып келген тілдік бірліктер қатарына жатады.

Баталар қазақ халқының ізгі тілек пен рухани қолдау формасы ретінде танылып, көбінесе өмірдің маңызды сәттерінде–жаңа жолға шығу, той-думан, сынақ алдында, қиын-қыстау кезеңдерде айтылады. Бата мәтіндері арқылы халық ұрпағына бағыт-бағдар беріп, оларға жақсы қасиеттерді дарытуды көздеген. Бата тілектерінің мазмұнында жиі кездесетін құндылықтарға **денсаулық, береке, ынтымақ, ерлік, еңбек, тазалық, әдептілік, шешендік, кәсіпқорлық** сияқты ұғымдар жатады.

Мысалы: «Батыр бол, балам, ел қорғар,
Жақсы бол, жұртты таң қылар,
Өнерлі бол, өрісің кең,
Берекелі бол, ырысың тең».

Бұл батада ұлттық идеал ретінде **батырлық, өнер, береке** сынды ұғымдар көрсетілген. Мұндай баталардан ұлт өкілдерінің болашақ ұрпаққа қандай мұрат жүктегенін анық байқауға болады.

Баталарда **құндылықтық иерархия** да байқалады. Мысалы, материалдық байлықтан бұрын рухани байлық, ақыл мен білімге басымдық беріледі:

«Басқа дәулет бітпесін,
Ақылыңа парасат бітсін».

Мақал-мәтелдердегі этномәдени код: *Қазақ мақал-мәтелдері–өмір тәжірибесі негізінде жинақталған ұлт даналығының көркем формасы. Олар халықтың әлеуметтік, этикалық, еңбектік, отбасылық, патриоттық, адамгершілік құндылықтарын қысқа да нұсқа тілмен жеткізеді.*

Еңбекке құрмет: «Еңбектің наны тәтті, жалқаудың жаны тәтті». Бұл мақал еңбекқорлық пен жалқаулықты салыстыра отырып, ұлттық дүниетанымда еңбек ең басты құндылық ретінде танылатынын аңғартады.

Тәртіп пен мораль: «Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілерсің». Мұнда отбасындағы тәрбиенің маңыздылығы, ұрпақ тәрбиесі ұлттық құндылық ретінде көрініс табады.

Бірлік пен ынтымақ: «Бірлік бар жерде – тірлік бар». Қоғамдағы татулық пен келісімді ұлттық тұрақтылықтың негізі ретінде сипаттайды.

Адалдық пен кісілік: «Атаның ұлы болма, адамның ұлы бол». Жеке мүддеден гөрі қоғамдық, адамзаттық құндылықтар жоғары қойылады.

Баталар мен мақал-мәтелдер ұлттық сана мен руханиятты тіл арқылы шебер жеткізе отырып, ұлт болмысының тілдік көрінісін қалыптастырады. Бұл мәтіндерде жиі қолданылатын сөздер – **ырыс, береке, ақыл, парасат, ерлік, ар, намыс** – қазақ халқы үшін аса маңызды ұғымдардың тілдік репрезентациясы болып табылады. Осы ұғымдар маңында жинақталған лексика **ұлттық мәдени когнитивтік модельдерді** құрайды.

Сондай-ақ, бұл тілдік бірліктерде **метафора, теңеу, эпитет, символика** тәрізді көркемдік құралдар арқылы ұлттық дүниетаным ерекше бейнеленеді. Мәселен, «Жер – ырыстың кіндігі», «Асыл сөз – ақылдың кені» деген жолдарда табиғат пен сөз, ырыс пен еңбек арасындағы байланыс ұлттық таным аясында символдық мәнге ие.

Баталар мен мақал-мәтелдер — тек тілдік емес, сонымен қатар **ұлттың мәдени-танымдық кодының** көрінісі. Олар арқылы қазақ халқының ұрпаққа жеткізген рухани мұрасы мен өмірлік ұстанымдары көрініс табады. Бұл мәтіндер ұлттық құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің, ұлттық сананы қалыптастырудың маңызды тетігі болып табылады. Сондықтан оларды тіл мен мәдениет сабақтастығы тұрғысынан зерттеу—қазіргі қазақ тіл біліміндегі өзекті бағыттардың бірі.

Мұндай мәтіндер тіл арқылы ұлттық менталитетті, мәдени кодтарды сақтап, ұрпаққа жеткізеді.

XXI ғасыр – жаһандану, ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы және цифрлық коммуникацияның басымдық алған дәуірі. Бұл үдерістер ұлттық тіл мен мәдениетке тікелей ықпал етіп, тілдік жүйенің трансформациясына себеп болуда. Әсіресе, жастар арасында кеңінен таралып жатқан сленгтер, калька тәрізді аудармалар мен ағылшын тіліне негізделген гибрид сөздердің (мысалы: *лайктау, шэрлеу, стористеу, дисплей ауыстыру, пост салу*) тілдік кеңістікте белсенді қолданылуы—ұлттық тілдің табиғи заңдылықтарына және тілдік нормаларына кері әсер етуі мүмкін.

Осындай тілдік құбылыстар тілдің ішкі құрылымына ғана емес, сонымен қатар ұлттық дүниетаным мен құндылықтар жүйесіне де ықпал етуде. Өйткені тіл – тек коммуникациялық құрал ғана емес, сонымен бірге ұлттың болмысын, мәдениетін, дүниетанымын бейнелейтін рухани мұра. Ұлттық тілдің лексикалық қоры, фразеологизмдері, мақал-мәтелдері мен дәстүрлі тілдік формалары ұлттың тарихи-мәдени тәжірибесін сақтап, келер ұрпаққа жеткізу қызметін атқарады. Сондықтан да бұл құндылықтардың көмескіленуі немесе шет тілдік бірліктердің үстемдік етуі–ұлттық санаға, тілдік бірегейлікке төнген нақты қауіп ретінде қарастырылуы тиіс.

Сондай-ақ, тілді шұбарлау арқылы ұлттық құндылықтардың мәні жоғалып, дәстүрлі ұғымдардың мазмұны бұрмалануы мүмкін. Мысалы, жастар арасында кең тараған «контент жасау», «байқауға қатысу» деген тіркестердің орнына бұрын қолданылған «мазмұн әзірлеу», «жарысқа қатысу» сияқты сөздер сирек ұшырасады. Бұл үрдіс жалғаса берсе, тілді тұтынушылардың санасында дәстүрлі сөздер мен ұғымдардың семантикалық аясы тарыла түседі. Нәтижесінде, ұлттық тілдің тарихи сабақтастығы үзіліп, мәдени жалғастыққа қауіп төнеді.

Дегенмен, ұлттық кодтар қазіргі тілдік кеңістікте өз орнын жоғалта қойған жоқ. Мысалы, қазақша мультфильмдер (мысалы, «Ер Төстік», «Мұзбалақ») арқылы балаларға ұлттық құндылықтарды сіңіру; мектеп бағдарламасында «Атадан қалған асыл сөз», «Мәңгілік Ел құндылықтары» секілді сабақтарда мақал-мәтелдер мен дәстүрлердің тілдік мағынасына талдау жүргізу; тіл мерекелері мен дәстүрлі әдеби байқауларда ұлттық дүниетаным мен тілдің сабақтастығы жаңаша форматта ұсынылуы – оң тенденциялар қатарынан.

Ұлттық құндылықтар – тіл арқылы өмір сүретін, тіл арқылы жасалатын рухани мұра. Қазақ тілі – халқымыздың тарихы мен дүниетанымының айнасы. Тілдегі ұлттық құндылықтарды тану – ұлттың рухани болмысын тану. Бүгінгі заман талабы – тілді тек қатынас құралы ретінде емес, ұлттық сана мен мәдениеттің басты көзі ретінде бағалап, оны ұрпақ тәрбиесіне тиімді қолдану. Ұлттық кодтарды сақтаудың бірден-бір жолы – тілді дамыту және оның ішкі мазмұнын терең түсіну.

Әдебиет

1 Байтұрсынұлы А. Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу/ Құраст. Р.Нұрғалиев. — Алматы: Жалын, 1991. — 343-б.

2 Жәнібек Ө. Уақыт керуені. — Алматы: Жазушы, 1992. — 192 б.

3 Жәрдем К. Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі. Алматы: «Өлке», 2002. 450 б.

Кемал М.С.,
АК-24М оқу тобының магистранты,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье рассматривается сопоставительное языкознание, являющееся компонентом сравнительного языкознания.

Abstract

The article discusses comparative linguistics, which is a component of comparative linguistics.

Тіл білімінде тілдік және тіларалық салыстыруды ажырата білу керек. Тіл бірліктерін фонемадан бастап, күрделі синтаксистік тұтастықты бүтінге дейін салыстыру арқылы анықтайды.

Салыстыру – бұл жеке құбылыстардың арасында ұқсастықтар мен айырмашылықтарды, теңдік пен теңсіздіктерді, тепе-теңдік пен қарама-қарсылықтарды орнатуда айқын көрінетін ойлағыштық операция [1,210б]. Ұғыну мен біліп тану процестеріндегі салыстырудың маңызды мағынасын көрсету үшін К.Д. Ушинский былай анықтама берген: «Салыстыру – ол әрбір ұғыну мен әрбір ойлаудың негізі. Бұл әлемде біз бәрін салыстыру арқылы танимыз [2, 436б].

Тіл білімі саласы үшін де салыстыру маңызды қызмет атқарады. Тіл білімінде баяндаудың салыстырмалы әдісі мүлдем жат болатын бірде-бір сала жоқ. Тіл білімі мамандары салыстыруды тіл материалын зерттеуде анағұрлым универсалды әдіс (немесе тәсіл) деп санайды.

Бір тілдің жүйесін зерттеуде тіл ішіндегі салыстырудың өте маңызды екендігіне көз жеткізуге болады. Тіларалық салыстыру кезінде екі не одан да көп тілдер салғастырылады. Тіларалық салыстыру жүйелік немесе жүйесіз болуы мүмкін.

Тіларалық жүйесіз салыстыру зерттелген тілдің белгілі бір құбылысының ерекшелігін көрсету үшін, белгілі бір құбылыстың басқа тілдерде болу, болмауын айқындау үшін немес көрнекілік үшін қолданылады. Осындай салыстыру әдісі бір тілді зерттеуге арналған көптеген ірі мамандардың, атап айтар болсақ А.И. Смирницкий, В.Г. Адмони, Ю.С. Степанов еңбектерінде қолданылған.

Туыс тілдердің тарихи дамуын анықтауды, тілдердің, ата тілдердің туыстығын анықтауды көздейтін жүйелік тіларалық салыстыру негізінде «салыстырмалы-тарихи әдіс» атауын, ал осы әдісті қолданатын тіл білімінің саласы – «салыстырмалы-тарихи тіл білімі» атауын алды. Салыстырмалы-тарихи әдісті қолдану арқылы

жүргізілген көптеген зерттеулер нәтижесінде тілдердің генетикалық классификациясы пайда болды.

Соңғы онжылдықтарда салыстырмалы-тарихи тіл білімінде тілдерді шыққан тегіне қарай талдау үшін типологиялық көзқарас қолданыла бастады. Тілдердің түрлерін анықтау мақсатымен жүргізілген тіларалық салыстыру классикалық типологияның негізін тудырды. Тіл білімі ғылымында тілдердің туыстығы мен аймақтық таралуына қарамастан еркінше алынған екі тілдің салыстырмалы зерттеуіне арналған (мысалы: қазақ және орыс, қазақ және ағылшын, қазақ және қытай, орыс және өзбек және т.б.) көптеген ғылыми еңбектер бар. Тілдердің осындай сипаты бар зерттеулері «салғастырмалы тіл білімі» атауын алды.

Салғастырмалы тіл білімі— әртүрлі тілдердің құрылымын, лексикасын, фонетикасын, грамматикасын және басқа да жүйелерін өзара салыстыру арқылы зерттейтін лингвистиканың бір саласы. Бұл ғылым тілдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға бағытталған.

Қазақ тіл білімінде салғастырмалы тіл біліміне арналған көптеген еңбектер бар. Қазақ тіл білімінде тарихи-салыстырмалы және салғастырмалы зерттеу ерте қолға алынған. Салғастырмалы тіл білімінің қазіргі тіл туралы ғылымдағы орны жайлы мәселе ғалымдар арасында алуан түрлі пікірлер туғызады. Ғалымдардың пікірлері бойынша, салғастырмалы тіл білімі типологияға жатады. Кейбір тіл білімі мамандары салғастырмалы тіл білімінің типологиямен жақындасқандығы жайлы тенденцияның пайда болуын дұрыс деп санайды және бұл құбылысқа ғылыми дәлелдеме береді. Мысалы: В.Г. Гак бұл туралы былай дейді: «Тілдердің туыстығына қарамастан, тілдер арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауды мақсат ететін және әркез жат тілді оқытудың тіл білімдік негізі болып саналатын тілдердің салғастырмалы зерттеуі соңғы жылдары салыстыру арқылы тілдерге (универсалияларға) лайықты анағұрлым ортақ қасиеттерді анықтауды және олардың фонында белгілі бір тілдің ерекшелігін шығаруды мақсат ететін жалпы тіл білімінің саласы тіл білімдік типологиямен жақындасты» [3, 546].

Салғастырмалы типологияның тек теориялық қана емес, практикалық маңызы да зор. Салғастырмалы типологияның кейбір нәтижелерін жат тілді оқытуда, бір тілден басқа тілге аударғанда қолдануға болады.

Сонымен, салғастырмалы тіл білімі салыстырмалы тіл білімінің компоненті болып саналады.

Салғастырмалы тіл білімі мен салыстырмалы-тарихи тіл білімі арасында негізгі айырмашылықтар төмендегідей:

1) салыстырмалы-тарихи тіл білімінде туыс тілдер салыстырылады, ал салғастырмалы тіл білімі үшін тілдердің

туыстығы мәселесі қарастырылмайды, бұл жерде туыс, сондай-ақ туыс емес тілдер салыстырылады;

2) салыстырмалы-тарихи тіл білімінде негізінде этикалық элементтер салыстырылады, ал салғастырмалы тіл білімінде тілдердің этикалық, сондай-ақ эмикалық элементтері салыстырылады;

3) салыстырмалы-тарихи тіл білімінде салыстыру үшін материал болып – генетикалық тепе-тең единицалар қызмет етеді. Бұл тепе-теңдіктің жалғыз ғана критеріі болып, тек заңды дыбыстық сәйкестіктері ғана бола алады. Салғастырмалы тіл білімінде салыстыру материалы болып тілдердің генетикалық тепе-тең, сондай-ақ генетикалық бірдей емес единицалары да қызмет ете алады. Салғастырмалы тіл білімі үшін ең алдымен, салыстырмалы единицаларда функционалды ұқсастықтардың болуы маңызды. Тек осы функционалды ұқсастықтардың арқасында әртүрлі тілдер салыстырмалы бола алады;

4) салғастырмалы тіл білімінің салыстырмалы-тарихи тіл білімінен өзгешелігі – ол (салғастырмалы тіл білімі) туыс тілдердің даму процессін, праформаларын, ата тілдік схемаларын зерттемейді;

5) салыстырмалы тіл білімінде тілдер диахрония жоспарында салыстырылады, ал салғастырмалы тіл білімінде олар, негізінде синхрония жоспарында салыстырылады;

6) салыстырмалы-тарихи тіл білімінің мақсаттары тек нақты теориялық, ал салғастырмалы тіл білімінің мақсаттары – теориялық және лингводидактикалық болып келеді [4, 126].

Сонымен, салғастырмалы тіл білімі салыстырмалы тіл білімінің бір бөлігі болып есептеледі. Салғастырмалы тіл білімі тіл туралы ғылымда лайықты орынды иеленуі үшін оның мақсатын кеңейтіп, теориялық негіздерін тереңдету керек. Қазіргі кезде салғастырмалы тіл білімі бірнеше теориялық және лингводидактикалық мәселелерді орындай алады.

Салғастырмалы тіл білімі үшін тілдер арасындағы семантикалық ұқсастықтардың болуы өте маңызды. Тек осы семантикалық ұқсастықтардың болуы нәтижесінде тілдер салыстырмалы бола алады. Сонымен тілдерді салғастырмалы зерттеу мақсаты-міндеттерімен ғана емес, ұстанымдарымен де өзгешеленеді.

Әдебиет

1 Иванов П.И. Общая психология. – Ташкент, 1964. – 210 с.

2 Ушинский К.Д. Избранные сочинения. – М., 1963. – Т. 11. – 436 с.

3 Гак В.Г. Сопоставительное изучение языков и лингвистическая типология // РЯ за рубежом. – 1974. - №3. – 54 с.

4 Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Ташкент: Фан, 2007. – 126 с.

Кенжебаева А.Т.,

КЯ-24М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматривается характер пословиц и поговорок.

Abstract

The article examines the nature of proverbs and sayings.

Қазақ әдебиеті халықтық сипаттағы бай мұраларымен өміршең әрі мазмұнды. Халық ауыз әдебиетінің үлгілері қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен біте қайнаған оқиғалардың негізінде жасалған дүниелер. Мысалы, жаңылтпаш, жұмбақ, ұлттық ойындар мен мысалдар, жырлар, ертегі-аңыздардың барлығы мифтік сипатта қалыптасты дегенімізбен, мазмұнды қастарынд ахалықтық сенім, ырым, дәстүр жатыр. Жалпы ауыз әдебиеті үлгілерінің қайсысын алсақта адамды жан-жақты тәрбиелеуге бағытталған. Бірі – адамның ой-өрісін дамытса, енді бірі сөйлеуге баулиды, ал ұлттық ойындары адам физиологиясын дұрыс қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бүгінгі біз тілге тиек ететін тақырыбымызда кешегі күннің мұрасы бола тұра бүгінгі күннің өзекті дүниесіне айналды. Қазақтың белгілі ғалымы Ә.Қайдар мақал-мәтел туралы былай дейді: «Қазақ мақал-мәтелдерінің халықтың өткен өмірі мен бүгінгі болмысын танып білуде дүниетанымдық, логикалық, этнолингвистикалық жағынан мәні өте зор. Себебі, дүниеде, қоғамда, табиғатта қалыптасқан құбылыстардың бәріне мақал-мәтелдердің қатысы бар. Дүние болмысының өзінде о бастан-ақ қалыптасқан табиғи реттілік бар. Ол реттілік барша заттар мен құбылыстарды үлкен үш салаға топтастырып, ішкі жүйесі мен мағынасына қарай шоғырландырып қарағанда ғана көрінеді» [1,142б]. Мақал-мәтелдер – қазақ әдебиетінің ең биік, көрнекті әрі тәрбиелік мән-маңызға ие. Қазақ халқы бір ауыз сөздің қадіріне жетіп, бір ауыз сөзге тоқтаған сөздің құнын білетін дана халық. Қай дәуірін көсемі сөзге шешен, шешені дауды шешер алмас қылыш, от ауыз орақ тілді тұлғаларды қалыптастырды. «Мақал-мәтелдің табиғатына тән ерекшеліктердің қатарына, ең алдымен, олардың жанр түрінде іштей жіктелуін, өмір-тіршілігіміздің сан-саласын қамтитын көп тақырыптылығын жатқызуға болады. Сондай-ақ, мақал-мәтелдер өзінің өте көнелігімен де, ғасырлар асып, бізге жеткен өзіндік дәстүрімен де ерекшеленетін, ой мен тілдің өзара түйісуі негізінде дүниеге келіп, жанр ретінде қалыптасқан құбылыс ретінде де назар аударады. Осы ерекшеліктеріне байланысты мақал-мәтелдер ауыз әдебиетінің әрі көркем сөз өрнегі, үлгісі, көркем

мәтіннің тілі ретінде лингвистиканың зерттеу объектісі бола алады. Сонымен қатар, мақал-мәтелдер этнолингвистиканың да ең бір құнарлы объектісі болып саналады» [2]. Бірде жоңғар қонтайшысы Цеван Рабданның қолына түскен 90 қазақ тұтқынын бала Қазыбек өзінің тапқырлығымен, сөзінің жүйелігінің арқасында құтқарып алса керек. Осылайшы шұрайлы сөз бен тәтті тілдің арқасында қазақ бабаларымыз дауды шешіп, соғысты тоқтата білді. Сөз – құдырет, сөз-жібек жіп. Бірде адамға қиял бітіріп, шыңға шығарса, енді бірде қиып түсер наркескен қылыштай турашыл бола алады. Ал сөзге осында өң беріп, құдырет сыйлайтын не? Таңдайға тіл, көмейге сөз бітірген құдыретті қазақтың бағына біткен екен дерсіз. Бүгінгі таңда жастарымыз трендтен қалмаймыз деп «сленгке» бой алдырып жатқанын байқамай жатыр. Еуропалық, батыстық мәдениетті жатырқамай қабылдап, бар болмысын сай етіп алудан да қашар емес.

Ертеректе қазақтың бас ақыны атанған Абай да, Алашты бастаған Әлихан мен Ахметтер де еуропалық мәдениеттен үлгілеуді ұсынды. Дегенмен өзіміздің тіліміз бен бітім-болмысына сай бейімдеп қолдану арқылы қазақ халқын осындай жетістікке жеткізді. Мойындауымыз керек, батыс пен еуропаның дамыған өркениеті ықылым заманнан бері дамушы елдерге мысал болып келеді. Осылайша, біздің жастарымыз да, ұлттық болмыстан ажырамай, ұлттық мәдениетімізді сақтаудың жолын іздесе нұр үстіне нұр болар еді. Ұлттық мәдениет дегеніміз не? Ол бірінші біздің тіліміз, дініміз бен салт-дәстүріміз. Ұлттық тіл арқылы осы құндылықтар адамның бойына сіңіп, санасында салтанат құрады. Қазақтың мақал-мәтелі де ұлттық тілге өң беріп, ажарын айшықтайтын маңызды элемент десем болады. Орынды жерде биікте, үлесті жерде олжалы ететін ұлттық сөз қолданыстарын жас ұрпақтың санасына сіңіру – ұлттық мәдениетті сақтауға қосқан үлес. Мақал-мәтелдердің тәрбиелік, танымдық мәніне үңілетін болсақ:

1. *Адамгершілік;*
2. *Отансүйгіштік;*
3. *Еңбекке баулы;*
4. *Білімге, өнерге баулу;*
5. *Жақсы мінез-құлыққа тәрбиелеу.*

Мысалы: «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас», «Өнерлі – өрге жүзер», «Білім – инемен құдық қазғандай» т.б осы мазмұндағы сөз оралымдарының бүгінгі күні де өміршең екендігін мойындауымыз керек. Адамға берілетін тәрбие ата-анасынан, отбасынан, достарынан, жақсы ұстазынан болады. Ал осы тұлғалардың сөз, сөйлеу мәдениеті дұрыс қалыптасып, дамитын болса, болашақ ұрпақтың отаншыл, тәрбиелі, танымдық қабілеті жоғары болып өсетіні анық.

Мақал –сөздің шұрайы. Сөзді өрнегін келтіріп тіккен кестедей, жинақы, тыңдаушыға өтімді ететін қасиеті бар. Қазіргі таңда кейбір

оқу орындары мен мекемелерге жұмысқа орналасу талаптарында көрсетілген эссе жазу емтиханы басты талаптар тізіміне қосылды. Эссені бағалау критерийлерінің бірі ретінде ұлттық сөз саптау, сөз оралымдарының болуы мақал-мәтелдердің болуын міндеттейді. Қанша ғасыр бұрын, жазу-сызуы жоқ қоғамда қазақтың тұрмыстынысынан туындаған дүниелердің күні бүгінге дейін сақталуы әрі өзектілігін жоғалпауы – мақал-мәтелдердің мән-маңызын тереңдете түседі. Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы: «Мақал – сөздің мәйегі. Қазақ мақалды сүйеді, себебі ол – қысқа да нұсқа» десе, ұлт ағартушысы Ы.Алтынсарин: «Халықтың асыл қазынасы – мақал-мәтелдер. Олар тәрбиенің көзі, ақылдың кені» деген тамаша тағылым қалдырыпты. Бұдан шығатын қорытынды: мақал – мәтелдер тек сөз емес, халықтың рухани мектебі. Қазақ қоғамында мақалдатып сөйлейтін тұлғалар, өнер иелері аз емес. Егер сол кісілерді бақылап қарайтын болсаңыз, сөзі өтімді, тартымды, аудиторияға әсерлі екенін байқау қиын емес. Осылайша адамдар бір-біріне үлгі болып, қызықтыра түссе, ұлттық мәдениетіміздің қайт түлеп, жаңарып, болашаққа сеніммен қадам басары сөзсіз.

Мақал-мәтелдерді тек шұрайлы сөйлеу үшін ғана емес, тәрбие құралы ретінде қолдануды меңгеруіміз қажет. Мысалы, әжемнің: «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» деген сөзі есімде қалып қойыпты. Қазақ шынымен де дана халық, сондай-ақ көріпкел халық дер етім. Талдап көретін болсақ, егер еңбек етпейтін жалқау болсаң, қарның аш болады, ал талаптанып, қимылдайтын болсаң несібенді тауып, ел қатарлы тоқ боласың. Тағы да «Аш бала тоқ баламен ойнамайды». Жоғарыда айтқан аш, жалқау адам тоқ адамға ілесе алмайды, яғни топтан қалып, қоғамнан шеттейді. Бұл адам үшін ең ауыр қасірет. Сонда бір ауыз сөздің қаншама адамды тәрбиелеп, адамның психологиясына әсер ететінін ойлай беріңіз. Сөзді ұққанға айту керек. Әр сөздің бекерге айтылмағанын ойласаңыз, оның тереңдігіне бойлап көріңіз. Бала Абайды дана қылған, Құнанбайды шешен, әділ би қылған, Алашты ардақты еткен кесімді де шұрайлы таза сөз. Тіліміз шұрайлы, тұнық, мөлдір болсын десеңіз ұлттық сөз саптау үлгілерін қайта парақтаңыз, оқыңыз, зердеге тоқып, зейінге салыңыз. Адамның айбаты – сөз. Сіздің аузыңыздан шыққан сөздің парқы болсын десеңіз халықтық мұраны насихаттаудан жалықпаңыз!

Әдебиет

1. Қайдар Ә. Халық даналығы.- Алматы: Толғанай, 2004. -560 б.
2. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы.- Алматы: 1988.- 134 б.

Майлыбаева И Қ.,
ҚЯ-24М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматривается медиа лингвистика, междисциплинарная область лингвистики, изучающая язык средств массовой информации.

Abstract

The article examines media linguistics, an inter disciplinary field of linguistics that studies the language of mass media.

Тыңдаушыларды жаңалықтармен қамтамасыз етуді, ақпарат тасымалдауды бұқаралық ақпарат құралдары жүзеге асырады, халыққа этикалық-эстетикалық тәрбие беруді негізгі мақсат етеді. Бұл қызмет түрлерін теледидар, радио және газет-журналдар атқарады. Жалпы, теледидар қоғам өміріне газет пен радиодан кейін келсе де, солармен қатар тұрған, бұқаралық ақпарат құралдарына тән ерекшеліктердің бәрін өз бойын жинақтаған, синтезделген өнер түрі болып табылады. Теледидарды ХХІ ғасырдағы адамзат өмірін рухани тұрғыдан қамтамасыз ететін құрал деуге болады. Теледидар арқылы берілетін ақпараттар бүгінгі қоғамдағы әрбір адамға қолжетімді, сондай-ақ елдің тілін, қоғамда жүргізіліп отырған саясатты, идеологияны таратуда теледидардың маңызы ерекше.

Балаларға арналған телебағдарламалар—бұл білім беріп, тәрбиелеумен қатар, оларды қызықтыратын және дамытатын құрал. Қоғамдық пікірді жинақтауда, елді ақпараттандыруда, сондай-ақ адамдардың моральдық-эстетикалық құндылықтарын қалыптастыруда теледидардың маңызы зор. Кез келген телехабар адамды мәдениеттілікке үйретеді. Көрсерментелебағдарламаға қатысушылардың сөз саптауынан, сөйлеу мәнерінен, тіл тазалығынан өзіне қажетті білім мен білікті қабылдайды. Осыдан келіп, теледидар мәтініне халықтың тіл мәдениетіне әсер ететін, тіл тазалығын сақтауға ықпал ететін құрал ретінде қарау қажеттілігі туындайды.

ХХІ ғасыр кеңістігіндегі медиамәтіндер — балалардың білім көкжиегін кеңейтіп, дүниетанымын қалыптастыратын, сөз байлығын арттыратын, тәрбие беретін құралдардың бірі. Қазіргі уақытта мектеп оқушыларының көркем шығарма оқудан гөрі теледидар мен интернеттегі түрлі ақпараттарға көбірек қызығатыны белгілі. Мұның себебі радио немесе баспасөз құралдарына қарағанда теледидар ақпаратты мейлінше толық, жылдам, нақты және қызықты етіп бере алады.

Теледидардың қоғамдық сана мен тілдің лексикологиялық және функционалдық-стильдік жүйесіне ықпалы зор. Әсіресе бүгінгі ақпараттандырылған заманда теледидар мен интернеттің тілі жаңа шығып келе жатқан бүлдіршіндер мен жасөспірімдердің сөз байлығына, тіл тазалығына, дүниетанымына тікелей әсер етеді.

Басқа да медиамәтіндер сияқты балаларға арналған телебағдарламалар мәтіндері өзіне тән бірқатар сипаттарға ие. Солардың бірнешеуіне тоқталайық:

- **Медиалық сипаты.** Медиалдылықтың ерекшелігі оның мәтін табиғатына, қалыптасуына, құрылымына, көрсетілуіне және қабылдауына әсер ететін фактор болып табылатындығында.

Телебағдарламалардың қай-қайсысы болмасын белгілі бір ақпаратты жеткізуді мақсат етеді. Балаларға арналған бағдарламалар танымдық, тәрбиелік, ағартушылық ақпарат беру арқылы балалардың білім қорын арттыруға ықпал етеді. Балаларға арналған танымдық интеллектуалдық бағдарламалар әртүрлі ғылым салаларына қатысты тақырыптарды қамти отырып, көрермендердің интеллектуалдық деңгейін жоғарылатуға, ойлау, сөйлеу қабілеттерін арттыруға қызмет етеді.

- **Мультимодальділік.** Мультимодальділік – ақпарат берудің тілдік және бейвербалды амалдарды қолдану, олар медиадискурс аясында белгілі бір ақпараттық-коммуникациялық қызметті орындайды.

Балаларға арналған телебағдарламаларда бейвербалды компонент вербалды компонентке бағынады және көмекші рөл, яғни бейнелеу қызметін атқарады.

Мультимодальділік сипаты балаларға арналған әдеби шығармалар немесе газет журналдарға қарағанда, медиамәтіндердің балаларға әсер ету мүмкіндігінің жоғары болуына ықпал етеді. Себебі теледидар мәтіндерінде тілдік құралдармен қатар дыбыс және қозғалатын сурет көмегімен ақпаратты қабылдаушыға барынша әсерлі етіп жеткізуге болады. «Мультимодальділікпен ойнау коммуникация процесіне хабарды қабылдаудың әртүрлі арналарын – есту және көруді қосуға және адамның ақыл-ойына ғана емес, оның сұлулық сезіміне де әсер етуге, сонымен қатар оның сұлулығына әсер етуге мүмкіндік береді» [1, 75-76бб].

- **Аксиологиялық.** Балаларға арналған телебағдарлама мәтіндерінде кездесетін лингвоаксиологемалар медиамәтіндердің жасөспірімдердің санасында дүниенің тілдік бейнесіне сәйкес құндылықтарды жаңғырту, модельдеу, түзету және құру қабілетін көрсетеді.

Қоғамдағы құндылықтардың басымдығы өзгеруіне сәйкес «объектінің құндылық көрсеткіштері де өзгеріп отырады, бағалау қызметі де өзгеріп, нәтижесінде құндылықтар құрылымы жаңартылады.

Балаларға арналған телебағдарламалардың жас жеткіншектердің құндылық бағдарларын қалыптастыруға, жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды олардың санасына сіңіруге ықпалы зор.

- **Экспрессивтілік** медиамәтіннің адресатқа әсер ету, ақпарат бөліктеріне екпін түсіру және оның санасында әртүрлі сипаттағы бейнелерді ояту қабілетінде көрінеді. Балаларға арналған медиамәтіндер тілі тұтастай алғанда эмоционалдық сипаты бар сан алуан стилистикалық құралдар мен лексикалық бірліктер арқылы ерекшеленеді. «Даралау параметрін элементтерінде – фотосуреттерде, автордың қолтаңбасында, жеке автордың субъекті позициясындағы бағалау мәлімдемелері түрінде жүзеге асырылады» [2, 236].

Медиалингвистика – бұқаралық ақпарат құралдары тілін кешенді түрде зерттейтін тіл білімінің пәнаралық саласы болып табылады. Жеке сала ретінде қалыптасқанына аз ғана уақыт болғанына қарамастан, шетелдік және орыс тіл білімінде бұл бағытта біршама зерттеулер жасалып, медиамәтіндер тілі түрлі аспектіде зерттелуде. Қазақ тіл білімінде де медиамәтіндер терминология тұрғысынан, прагматикалық және стилистикалық аспектілерде зерттеліп келеді.

Әдебиет

1. Чичерина Н.В. Медиа́текст как средство формирования медиаграмотности у студентов языковых факультетов. – М.:ЛКИ, 2008. – С. 12

2. Тырыгина В.А. Жанровая стратификация масс-медийного дискурса. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 320 с.

ӨОЖ 16.21.33

Сандардың символдық мағынасы

Наурызбаева Қ.С.,
КЯ-24М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматривается символическое значение категории числа, позволяющее распознать картину мира.

Abstract

The article examines the symbolic meaning of the number category, which makes it possible to recognize the picture of the world.

Сандар – тек математикалық өлшем бірліктері ғана емес, олар адамзат мәдениетінде, мифологиясында, дінінде және халықтық дүниетанымында терең мағынаға ие. Әсіресе шығыс халықтары, оның ішінде қазақ халқы, сандарды ерекше символдық мәнде қолданған.

Әрбір сан – белгілі бір идеяны, ұғымды немесе өмірлік қағиданы бейнелейді.

Сандар халық дүниетанымынан хабар береді. Себебі сандардың сырын түсіну арқылы сол халықтың тұрмыс-тіршілігін, танымын, салт-дәстүрін білуге болады. Әр санның түбінде терең мазмұн, мән жатыр. Грек ғұламасы Пифагор бүкіл әлем саннан құралатынын және бастау алатынын атап көрсеткен болатын [1]. Жалпы сандар – адам баласының табиғаттың сырын түсінуге бағытталған іс-әрекетінің жемісі. Көне мифологиялық таным әр санның магиялық күші бар деп санаған. Ежелгі түсінік бойынша сандарда қасиет бар, оларды құдайлар әлемді билеу үшін қолданған деп сенген.

Қазақ тіл білімінде сан атаулары І. Кеңесбаевтың, Ә. Хасеновтің, Т. Жанұзақовтың, Н. Уәлиұлының, Қ.Күркебаевтың, А. Елешеваның, Л.Асқардың, Қ. Дүсіпбаеваның, Е.Маралбектің, Л.Қабылдинаның, Ж.Курмамбаеваның зерттеулерінде түрлі қырынан қарастырылған. Халық дүниетанымында ақиқат дүниені танудың бірден бір тірегі – сандар. Сандар бастапқыда сандық ерекшелігіне қарай адамзаттың танымында терең сақталып, кейіннен сиқырлы сандар ретінде семантикалық жағынан дамыған. Кейін философиялық, логикалық, психологиялық таным аясында басқа да мағыналарға жұмсалған.

Жалпы әлем халқының материалдық мәдениетінде маңызды болып табылатын сан есімдерге әмбебаптық қасиет тән. Нақтырақ айтқанда, сандар – тек математикалық ұғым ғана емес, философиялық, діни, мәдени, танымдық, тілдік, астрологиялық, мифологиялық категория. Сандар кез келген ғылымның мазмұнына еніп, сол ғылым үшін қызмет етіп келеді. Сонымен бірге қай тілде болмасын ұлттың сандарға қасиет бергені байқалады.

Сандардың символдық мәні көне мифологиядан бастау алады. Бұл тұрғыдан ежелгі грек ойшылдары ерекше қызығушылық танытып, сандардың құпиясын зерттейтін нумерология ғылымын қалыптастырды.

Сан атауларына қасиет беру, оны киелі санау дәстүрі – көптеген халықтарда тым ертеден келе жатқан құбылыс. Себебі қасиетті сандар адамзаттық жалпы дүниетаным жүйесіне негізделген. Сакралдылық жұп та, тақ та сандарға тән. Жұп сандар қарама-қарсылық, сыңарлық, тұрақтылық мазмұнында қолданылады. Мысалы: ақ-қара, жұп санды бөлгенде қалдық қалмайды, төрт бұрыш т.б. Тақ және жұп сандарға байланысты түсінік те түрліше. Кейбір халықтарда тақ сандар жақсылықпен байланысты болса, ал кейбірі өлімге байланысты жек көрген. Сондықтан сан есімдерді таза сандық тұрғыдан ғана емес, танымдық сипаты тұрғысынан да зерттеудің маңызы зор. Санға байланысты ұғымдардың халық танымында алатын орны ерекше. Көптеген ғалымдар қасиетті сандардың әлем халықтарының этномәдени дүниетанымындағы ортақтығына талдаулар жасағанын

ескерсек, сан есімдердің мәдениетаралық категория екенін аңғармау мүмкін емес. Мысалы, бір, үш, жеті сандары тек түркі халықтарында ғана емес, грек, қытай, үнді, араб, маньчжур, монғол халықтарының мәліметтерінде де кездеседі. Мұндай ортақтық тек тарихи мәдени ауыс түйістен туындаған болуы керек деген болжаммен бірге танымдық ортақтықтың бар екенін де білдіреді.

Сан есімдердің қалыптасуы шынайы өмірмен, халықтың күнделікті тұрмыс тіршілігімен тікелей қатысты екенін ескерсек, соңғы жылдары сандарды түрлі қырынан зерттеу үрдісі байқалады. Соның ішінде киелі сандардың ортақтығы, этнолингвистикалық сипаты, лингвомәдени мәнділігі де қаралып келеді.

Сан есім жүйесін зерттеу нысанына арқау еткен Ә.Хасенов: «Түркі тілдеріндегі негізгі сөздік қорға жататын сан атаулары өмір шындығынан, конкретті заттан алынған. Әрине, бұл жалпы сандық ұғымдардың дамуы математика ғылымының дамуына байланысты, адамзат қажеттілігінен туды деген пікір ешбір қайшы келмейді, қайта оны толықтыра, растай түседі. Екіншіден, белгілі бір ұғымның, құбылыстың өткен тарихын қазіргімен салыстыра, қазіргі формаларын зерттей отырып ашуға, тануға болады,» - дейді [2].

Қандайда бір ортақ тіл иелерінің ұжымы бар жерде сан да бар. Себебі сандар қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың бір-біріне қатысты мөлшер, көлемін анықтаудан туындап, адамның дүниені тануының бір құралына айналған. Қазіргі кезде сандар кез келген ғылымның мазмұнына еніп, сол ғылым үшін қызмет етіп келеді. Сонымен бірге қай тілде болмасын ұлттың сандарға қасиет бергені байқалады. Сан атауларына қасиет беру, оны киелі санау дәстүрі – көптеген халықтарда тым ертеден келе жатқан құбылыс. Мәселен, жапондықтарда бұл «сан туралы ілім» деп аталады. Бұл ілім бойынша сан атаулары планеталарға сәйкес келеді. Осы планетаға байланысты әр санның өзіндік ерекшелігі болады. Бір санына – Күн, екіге – Ай, үшке - Юпитер, төртке - Сатурн, беске – Меркурий, алтыға - Венера, жетіге – Уран, сегізге - Марс, тоғызға – Нептун телінген. Шумерлердің мифтік санасында сандар жалпы тақ сандар, сиқырлы сандар, магиялық сандар ретінде қалыптаса бастады. Осы деректер негізінде сандардың психоллингвистикалық, логикалық аспектілері ескеріліп, тіл білімінде де ескіліктер тілдің танымдық қызметі тұрғысынан, тіл мен миф сабақтастығында қарастырыла бастады. Соның негізінде, мысалы, сандар арқылы адамның тағдырын да болжауға болатыны белгілі болды. Тіл қоғамдағы тарихи, әлеуметтік, мәдени, рухани өзгерістерінің айнасы іспетті. Осыған байланысты тілдік жүйенің құрылымдық бірліктері тек лингвистиканың ғана емес, этностану, әлеуметтану, елтану т.б. нысанына алынып отыр. Ендігі кезекте лингвистика ғылымы да өзінің зерттеу нысанын әлдеқайда кеңейте түсті.

Сандар – адамзат өмірінің бір бөлігі. Сандар — халықтың рухани және мәдени болмысында терең орын алған, мағынасы бай ұғымдар. Әр санның өз символикасы бар және олар өмірдің әр саласынан орын алады. Қазақ халқы сандарды тек есептеу құралы емес, **тәрбиелік, дүниетанымдық, тіпті философиялық** мәні бар символ ретінде қабылдаған.

Әдебиет

- 1,Қожахметова М. Адам құпия. - Алматы, 1997. - 234 б.
- 2,Хасенов Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер. - 1954. - 63 б.

ӘОЖ 94(574):9-05

«Кеңестік билік пен террор: 1937–1938 жылдардағы Қазақстандағы саяси репрессиялар

Еспенбетова А.Т., т.ғ.к., аға оқытушы,
Бегимкулова Ш.А., т.ғ.к., доцент,
Жаксыбеков Д.С., т.ғ.к., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматривается, как неограниченное господство и централизованные механизмы управления советской власти привели к массовым преследованиям и наказаниям политических противников, интеллигенции нации и даже простых граждан.

Abstract

The article examines how the unlimited domination and centralized management mechanisms of the Soviet government led to mass persecution and punishment of political opponents, the nation's intelligentsia, and even ordinary citizens.

Тоталитарлық жүйедегі жаппай қуғын-сүргін кезеңіндегі негізсіз жазалау шаралары тек жекелеген адамдарға, дін ұстанушыларға, әр түрлі әлеуметтік топтардың өкілдеріне ғана емес, сондай-ақ жекелеген халықтарға да қарсы қолданылды. Зұлмат жылдары халқымыздың басына түскен тауқымет әр азаматтың жүрегіне жара салды.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен» қымбат» мақаласында «Біз кезінде елге қызмет етудің озық үлгісін көрсеткен Алаш қайраткерлерінен тағылым аламыз. Олар өткен ғасырдың басында тәуелсіздік идеяларын халық арасында дәріптеуге зор еңбек сіңіріп, азаттық жолында құрбан болды. Тәуелсіздігіміздің мерейтойы аясында осындай біртуар тұлғаларды еске алып, олардың мұрасын жастарымызға және бүкіл әлемге паш етуіміз керек. Сонымен бірге, осы тақырыпты зерттеп жүрген ғалымдар мен

жазушылардың да еңбегі қолдауға ие болуы және бағалануы қажет. Алаш арыстарының асыл мұрасын игеру жалғаса беруге тиіс» – деді [1].

Тәуелсіз Қазақстан жағдайында бұл тарихи кезеңді қайта зерттеу, архивтік материалдарды ғылыми айналымға енгізу және репрессия құрбандарын ақтау – мемлекеттің тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге бағытталған саясатының бір бөлігіне айналды. Ел Президентінің тапсырмасымен қуғын-сүргінге ұшырағандарды толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның құрылуы – осы бағыттағы жұмыстың жалғасы болып табылады. Тарих ғылымында Қазақстан дамуының әр кезеңін, соның ішінде сталиндік репрессия жылдарын жаңаша көзқараспен қайта қарау аса өзекті.

Кеңестік жүйе кезінде жүзеге асырылған саяси қуғын-сүргіндер идеологиялық қысымның, адам құқықтарының жаппай бұзылуының көрінісі болды. Ашаршылық, жаппай саяси қуғын-сүргін және халықтарды күштеп көшіру сияқты қайғылы оқиғалар тоталитарлық жүйенің ажырамас белгілеріне айналды.

1930-жылдардың екінші жартысында И.В. Сталиннің жеке билігі күшейіп, елде жаппай қорқыныш пен сенімсіздік қалыптасты. Бұл жағдай Қазақстанда кең ауқымда жүзеге асып, ұлттық сана мен саяси еркіндікті тұншықтыруға бағытталды.

1937–1938 жылдардағы саяси қуғын-сүргіндер Кеңес Одағы тарихындағы ең қайғылы, әрі қарама-қайшылыққа толы кезеңдердің бірі ретінде саналады. Бұл кезең тарихқа «үлкен террор» немесе «Ежовщина» (Ежов кезеңі) деген атаумен енді. «Ежовщина» кезеңінің репрессиялардың шыңы деп танылуының себебі – дәл осы кезеңде КСРО-ның және одақтас республикалардың саяси, әскери және зиялы элитасына негізгі соққы жасалды. Екі жыл ішінде Одақ көлемінде 1548 366 адам қамауға алынып, оның 681 692-сі атылды [2]. Бұл дерек мемлекеттің осы жылдар ішінде күн сайын орта есеппен мыңға жуық жазықсыз адамдарды ажалға итермелегенін көрсетеді.

Тарихшылардың дерегі бойынша, Қазақстанда 120 мыңға жуық адам қудаланып, 25 мың адам атылған. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Хангелді Әбжановтың пікірінше, Қазақстанда сталиндік репрессиялар салдарынан кемінде бір миллион адам зардап шеккен. «Атылып кеткен 25 мың адам туралы дерек – тым шағын, әрі шынайы көріністі бермейді. Шынайы құжаттарға сүйенсек, елімізде кем дегенде 1 миллионға жуық адам қуғын-сүргінге ұшыраған. Ғалымның пайымдауынша, Қазақстандағы сталиндік қуғын-сүргін құрбандарының нақты саны ресми көрсеткіштерден едәуір жоғары. Сонымен қатар, профессор сол жылдары тағылған айыптардың көпшілігі шындыққа жанаспайтын, саяси астары бар болғанын атап өтеді [3].

Бүгінгі биік тұғырдан қарағанда, Сталин бастаған «үлкен тазарту» науқанының астарында идеологиялық себептерден гөрі,

карапайым ғана билік үшін күрес жатқаны айқын көрінеді. Бұл үрдіске республикалар мен облыстар деңгейінде де белсенді қатысқан. Қызмет пен артықшылықтар үшін «адам тағдырын таптау» арқылы биікке ұмтылғандар аз болмады.

Сталин троцкийшілдікпен күресте «түп орнымен құрту», «көздерін жою» деген сөздерді нақты атайды. Бұл негізінен, қызмет басында жүргендер мен көзі ашық, көңілі ояу, сауаттылар мен білімділерді, соның ішінде ақын-жазушылар мен өнер адамдарын құртуға бағытталды. Зиялы қауыммен қатар дін өкілдерін де түп орнымен құрту мақсат етілді. Сондықтан, 1937 жылдың көктемінен бастап өлкедегі жаулар мен тыңшыларды табу науқаны шапшаң дамыды. «Тазарту» жүргізу бойынша өлтірілуге тиісті адамдардың саны жоспарға енгізілді. Жергілікті жердегі жазалаушы органдар жоспарды атқарып болып, сол кездегі ұранмен артық орындау үшін жарысқа түсіп, қосымша тізімдер талап еткен.

Репрессия науқанын 1937 жылғы 5 тамызда бастап, төрт ай мерзім ішінде аяқтау және Қазақстанда 2500 адамға ату жазасы үкімін орындап, 5000 адамды ұзақ мерзімге түрмеге қамау туралы пәрмен берілді. Бірақ, қуғын-сүргін төрт ай емес 1938 жылдың қарашасына дейін, яғни 15 айға жалғасты [3]. Оның негізгі мақсаты – сталиндік режим үшін потенциалды қауіпті деп танылған халық топтарының көзін жою немесе лагерьлерге оқшаулау болды.

Зорлық пен қатыгездікке толы науқан бұрын архивтер ашылғанға дейін бейберекет, түсініксіз құбылыс ретінде қарастырылып келді. Алайда 1992 жылы құпия құжаттардың ашылуы 1937–1938 жылдардағы террордың да кеңестік жүйеге тән жоспарлы сипатта жүргізілгенін көрсетті. Адам өлтіру ісі мемлекеттік жоспарға енгізіліп, жоғарыдан төменге дейін нақты механизмдер арқылы жүзеге асырылған. Кейінгі архивтік зерттеулер бұл жүйенің барлық сатыларын жан-жақты зерделеуге мүмкіндік берді.

Тіпті, орталықта не болып жатқанын білмейтіндер тағылған айыптардың еш дәлелсіздігіне қарамай жазаланды. Қазалы ауданы «Дихан» колхозының басқарма бастығы Қазалы аудандық партия комитетінің, 1937 жылғы 17 желтоқсандағы қаулысымен партиядан шығарылған. С. Дүйсенеевке тағылған басты айып та осы негізде болған, яғни, ол «халық жаулары аудан басшылары Досымбаев пен Худайбергенов сынды ұлтшылдармен тығыз идеологиялық байланыста болғандығы, зиянкестік әрекет ретінде 150 бау шөпті әдейі өртегені, 450 сом колхоз мүлкін иемденгені үшін» айыпталған. Дүйсенеев Сермағанбеттің ісі қайта қаралып, Қызылорда облыстық партия комитеті 28.08.1938 жылғы №18 бюро қаулысымен партиялылығын қалпына келтірген [4,45].

1930-жылдардың ортасынан бастап кеңестік партиялық органдар тарапынан дінге қарсы күрес пен контрреволюциялық элементтерді жою саясаты саяси репрессиялармен қатар,

идеологиялық насихат түрінде де белсенді жүрді. 1936–1937 жылдары Қызылорда өңіріндегі партия ұйымдары дінге қарсы күрес бағытында нақты шаралар қабылдаған. Аудандық партия комитетінің шешімімен мәдени-ағарту бөлімінің меңгерушісі Абдулқасымовқа білікті дәріскерлер тобын іріктеп, оларды колхоздар мен жұмысшы ұжымдарына жіберіп, дінге қарсы бағыттағы тақырыптарда баяндамалар өткізу тапсырылған. Сонымен бірге, алғашқы партия ұйымдарына дінге қарсы үгіт-насихатты жүйелі түрде ұйымдастыру жүктелген болатын. Бұл кеңестік биліктің дінді «ескі мешеу сананың қалдығы» ретінде тану саясатының аймақтардағы көрінісі болып табылады. Сонымен қатар, жоғары партия органдарының нұсқауларына сәйкес барлық техникумдарда «Троцкийшіл-зиновьевшіл контрреволюциялық блоктың террористік әрекеті және Камеров руднигінде әшкереленген диверсиялық топ туралы» атты жаппай студенттік жиналыстар өткізу қажеттілігі туындады. Аудандық партия комитеті бюросының мүшелері баяндамашы ретінде бөлініп, жастар арасында саяси сергектік пен сенімділікті қалыптастыру міндетін атқарған. Аталған идеологиялық науқан тек үгітпен шектелмей, нақты «қаскүнем элементтерге» қарсы бағытталған әрекеттермен қатар жүргізілді.

Қазақстанда жүргізілген жаппай саяси қуғын-сүргіннің ауқымын жоғарыда келтірілген сандық деректерден айқын көруге болады. Алайда бұл ресми сандардың ар жағында миллиондаған жазықсыз адамның қайғылы тағдыры, бірнеше буын ұрпақтың психологиялық, рухани күйреуі, идеологиялық қысым жатқанын түсіну өте маңызды.

Қоғамдық санада репрессия мен сатқындық «қалыпты» құбылыс ретінде сіңірілді. Соған қарамастан, адамзаттық құндылықтар толық жойылған жоқ. Көпшілік азаматтар қиын-қыстау кезеңде де рухани тұтастығын сақтап қалуға тырысты. Қудалау, нақақтан жала жабу қоғамдық өмірдің барлық саласынан көрініс табатын, тіпті үйреншікті деп атауға болатын құбылысқа айналды. Бұл әдетте жерлестер, әріптестер, көршілер, кейде тіпті жақын туыстар тарапынан жасалған. Олардың әрекеттері көп жағдайда қызғаныш, жеке араздық немесе мансаптық мүдде сынды себептермен түсіндірілді. Алайда бір-бірінің үстінен арыз-шағым түсіру, сөз тасу құбылысы тек кездейсоқ немесе стихиялық сипатта болмағанын атап өткен жөн. Кеңестік билік мұндай арыз-шағымдардың туындауын саналы түрде ынталандырып, қоғамда жаппай күдік пен үрей атмосферасын қалыптастыруға ықпал еткен.

Әдебиет

1 Қасым-Жомарт Тоқаев. Тәуелсіздік бәрінен қымбат.// Ege men Qazaqstan 2021. – 5 қаңтар.

2 Осторожная память, или Почему о репрессиях вспоминают один раз в год.// <https://ulysmmedia.kz/analitika/16666-ostorozhnaia-pamiat-ili-pochemu-o-repressiiakh-vspominaiut-odin-raz-v-god/3>

3 «Үлкен террорға» 80 жыл: репрессия тарихы қалай зерттеліп жатыр?/ [/https://www.azattyq.org/a/azattyqlive_with_khangeldi_abzhan/28644475.html](https://www.azattyq.org/a/azattyqlive_with_khangeldi_abzhan/28644475.html)

4 Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары: XX ғасырдың 20-50 жылдары. Том 52: Кеңестік саясат құрбандары: Сыр өңірінің материалдары негізінде (1920–1950 жж.) [ғылыми басылым] / құрастырушылар: ҚР Мәдениет және апарат министрлігінің кітап ісі басқармасы; жалпы редакциясын басқарған Е.Т. Қарин; редакциялық алқа: С. Нұрбек және т.б. – Астана: [б.ж.], 2023. – 328 б

ӘОЖ 16.21.

Ақын-қыздар поэзиясында «Дүние», «Жүрек» сөздерінің қолданысы

Орынбасар Ж.Н.,
КЯ-24М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматривается использование слов «Мир», «Сердце» в поэзии девушек-поэтов.

Abstract

The article examines the use of the words "World" and "Heart" in the poetry of female poets.

Сөз – өте күрделі құбылыс. Тілдегі сөздер бір-бірімен дыбыстық ерекшелігі мен құрылымы-құрылысы жағынан ғана емес, білдіретін мағынасы жағынан да қилы-қилы. Сөз дыбысталу мен мағынаның бірлігінен тұрады. Әрбір сөз белгілі бір құбылыстың аты. Сол себептен, олардың әрқайсысының өзіне тән белгілі мағынасы бар. Өмірдегі заттар мен құбылыстар сөздер арқылы бейнеленіп, сөз мағыналары арқылы топшыланып барып ұғынылады. Бірақ құбылыстар мен заттар тілдегі сөздерге ешбір тәуелсіз дербес өмір сүреді. Сөздердің белгілі мағынаны, ұғымды жалпылап, топшылап барып ұғындыру қасиеті-олардың бойына біткен ең негізгі ерекшелік.

«Сөздің негізгі мағынасы айтушы мен тыңдаушыға ортақ нақты заттық ұғымды білдіреді. Нақты заттық ұғым сөз арқылы сөйлемде өзге сөздер мен ешбір қарым-қатынасқа түспей-ақ статикалық күйде ұғынылады. Бұлар шындық өмірдің көрінісі ретінде белгіленеді.

Сөздің лексикалық мағынасы, негізгі мағынасы, тура мағынасы деген сөздер өзара синоним ретінде жұмсалады» [1,156.].

Сөз белгілі бір затты не құбылысты атап қана қоймайды, сонымен қатар тіліміздегі басқа сөздермен байланықа түсіп, ерекше образ жасап та қолданылып жатады. Кез келген суреткер өзі өмір сүріп отырған қоғамдағы шындықты оқырманына жеткізу үшін бейнелі сөз орамдарын сомдап, жалпыхалықтық қолданыстан өзінің ой-жүйесіне сай сөздерді таңдап жұмсайды және оларды тиімді, жүйелі түрде қолданады.

Ақын-қыздар лирикасының (Ф.Оңғарсынова, К.Ахметова) лексикалық қабаттары әр алуан болып келеді. Көп мағыналы сөздер, синоним, антонимдерді өте шебер қолданып, өлеңнің көркемдігін арттырып, стильдік бояуын айқындай түседі.

Ақын-қыздар өлеңдерінен сөздің негізгі мағынасынан басқа туынды мағынасында жұмсалған коннотативтік қызметін (қосымша мағыналық реңктерді) айқын көруімізге болады.

Шын мәніндегі поэтикалық тіл мен немесе поэтикалық тәсілдер өмір бейнесін, адамның жан-дүниесіндегі өзгерістерді білдіреді. Шығарманың көркемдігі, тіл көркемдігі, мазмұн мен түр арасындағы үйлесімділік. Дәл осындай тіл көркемдігі ақын-қыздар поэзиясынан байқалады. Олардың шығармасынан ой айқындығын, дәлдігін, сезім сұлудығын, жинақылық, ықшамдылық, жылпы көркемдіктің барлық негізгі белгілерін көре аламыз. Ф. Оңғарсынова мен К. Ахметованың өлеңдеріне зер сала отырып, біз осы екі ақынның шығармашылығынан дәстүр жалғастығы, ақындардың ұлы мектебі – Абай, Махамбет өлеңдерін шығармашылықтарында шеберлікпен пайдалана білгендігі көре аламыз.

Ақындар поэзиясына көз сала отырсақ, әр ақынның шығармасында белгілі бір сөз қоры бар. Сол сөздік қорды әр ақын өзінше пайдаланады. Осындай ұқсас сөздік қорлар әр ақынның қолданылуында ерекше бір сол ақынға тән тілдік көркемдігі тұрғысынан жұмсалады. Мысалы, мынадай сөздер: **жүрек, көңіл, жастық, жан, көз, жүз, дүние** т.б. Суреткер осы сөздердің өз шығармасында құбылту арқылы өмір мәнін, тағдыр сырын, адам тіршілігін ұғындыруға тырысады. Жалпыхалықтық тілдің сөз байлығын әр ақын өз поэзиясында өзіндік образдылықпен, суреткерлікпен, нәзіктік, шеберлік қолданыспен пайдаланады. Сондықтан ақын-қыздар лексикасындағы ұқсас сөздердің қолданысына біраз мысал келтірейік: Мысалы,

Өзім сонда тұтас бір ғасырдаймын
Жүргендеймін жарқылдап қасында Айдың.
Мынау бей-жай дүниені сілкіндіріп
Бір таң қылмай мен, сірә, басылмаймын!

(Өлең. 16 б, Ф.О).

Өмір берсе мың жылдардан кейін де,

Дүниеге келетұғын адамға!

Жақсылық бар, еш жамандық жоқ онда!

(«Өмір сұлу». 138 б К.А).

«Дүние» сөзінің негізгі мағынасы өмір, тіршілік дегенді білдіреді. Өлеңде кездесетін дүние сөзі екі ақынымызда да жалпы ғаламдағы дүние, тіршілік ету, дүниеге, өмірге келу мәнінде. Өлең жолдарындағы өмір, дүние сөздердің қатар келуі осы ұғымды қатар мегзейді.

Ақын-қыздар поэзиясында қолданылатын сөздердің бірі – «жүрек» сөзі. Осы сөздерді ақындар шығармаларында жиі пайдаланған. Адамның адамдық қасиеттерінің бірінде жүректің тұруы – халық ұғымында адам баласының ішкі сезімдік дүниесінің өлшемі ретінде ертеден қалыптасып, тіл деректерінде адамның жан дүниесіне қатысты көбірек қолданыста болып, танымдық әлемімізде ерекше мәнде жұмсалған.

Тіл қазынамызды өзіндік сөз өрнегімен айшықтаған Абай туындыларында жүрек сөзі 150-ден астам рет жұмсалып, олардың дені «адам, адамның ішкі дүниесі, сезімі» деген ауыспалы мағынада келіп [2,79б.], қазақ поэзиясында бұрын кездеспеген тың поэтикалық дүниелерді бергені белгілі.

«Жүрек» сөзі адам сезімінің, көңіл-күйінің сан-алуан катпарына, мазасыз шақтарына байланысты бағытталады. Осы жиі пайдаланған сөздердің табиғи қасиетін, барша қырын, мән-мағынасын терең түсінгенінгеннен кейін қазақ поэзиясында бұрын кездеспеген тың поэтикалық дүниелерді байқауға болады. Мысалы:

Қыстағы байсалдылық былай қалып,
Жайықтың суы жатыр ылайланып.
Бұлқынған **сағыныштыжүректердей**,
Соғады жарға толқын шыр айналып.

(«Ақ Жайық». 11б, Ф. О).

Қиындықтар туғанда бір басыңа,
Достың бәрі болса да тұлға, сірә,
Арашашы бола алмас мұң-шеріңе
Байғұс жүрек, онан да тұр, жасыма!

(«Ақ Жайық».87б, Ф.О).

Сабырлы ойларымен келіспейді,
Мазасы **жас жүрегім** жаны ашығыш.

(«Кеш келген хат». 74б, К.А).

Қуанышсыз жүректе құралмас ән,
Қайғы басса есіңе ал мұңы әрқашан.

(«Көркем келсе». 80б, К.А).

Үмітті жүрегімнен ұшып шықтың,
Үкідей қайран менің қиял құсым.

(«Сарыөзек сәлемі».1356, К.А)

Махаббаттың сездіріп демін, өртін,
Жомарт жүрек шынайы егілер тым.
О ғасыр бұрқанып шыққан дауыс,
Бұ ғасыр жетіп тұр емін-еркін.

(«Көктем»1556, К.А).

Мұндағы «**жүрек**» сөзі номинативті, негізгі мағынасы адамның дене мүшесінің атауы болып табылады. Өлең жолдарындағы «жүрек» сөзі ақын-қыздарда әрқайсысының тілдік ерекшелігіне байланысты ауыспалы қолданыста берілген. Мысалы, Ф. Оңғарсыновада «**сағыныш жүрек**», «**жас жүрек**», К.Ахметова «**қуанышсыз жүрек**», «**үмітті жүрек**», **жомарт жүрек** деп ауыспалы мағынасы сындық мәнінде қолданыс тапқан. Адамның айналасындағы дүниеге деген қарым-қатынасында жүректің баға беруші, реттеуші, құбылыстарға жауап беруші басты ролін тануда адам интеллектісінің басты категориялары ақыл, оймен біртұтастықта берілуімен байқалады.

Поэзия атты осындай тылсым дүниенің сарайын күмбірлеткен ақындар өз жырларында объективті, субъективті зат ұғымдарды кәдесіне жаратып пайдаланғандығы байқалады.

Ақын-қыздар өлеңдерінде лексикалық ұқсас сөздердің еркін пайдаланады. Әдеби тілдің бай сөздік қорынан нәр ала отырып, өлең жолдарында сөздерге жаңа мағына беріп, жаңа бейнелі сөзге айналдыра жұмсайды. Сөздердің мәнерлілік қасиетін, сол сияқты сөз мағыналарын белгілі контексте түрлендіре қолданылуы арқылы жүзеге асырады. Ақын-қыздар өз жырларында көп қолданыс тапқан сөздердің табиғи қасиетін барша қырынан терең түсінеді. Бұл сөздер – ақындардың поэтикалық тілінің ой айқындығын, дәлдігін, сезім сұлулығын айқындауға қызмет етеді. Суретшілдіктің, поэтикалық көркемдіктің негізгі шарттарының орындалуына жәрдемдеседі.

Ақын-қыздар көркем тілінің поэзиялық лексикасындағы осындай сөздердің тура және ауыспалы мағынасы контексте жан-жақты түрленіп, әртүрлі бояуларға еніп, шығарманың көркемдік қуатын әрі сөздің әр қилы сипаттағы мағынасына зер сала бағдарлағанда, сөзбен жасалған суреттегі ой мен сезім дәлдігіне қызмет атқарғандығын байқауға болады. Сол арқылы шығармаға әсерлі күш дарытқанын, қандай құбылыс пен оқиғаны болсын баяндау мен суреттеудегі дәлдік, ақындардың шеберлік қырларының бір екендігіне дау туғызбаса керек. Ақындардың өлеңдерін оқи отырып, әйел жанының нәзіктігі, сезімталдығы байқалса, жан-дүниесіндегі рухани сәтсіздіктеріне мойымайтын жігерлілік, өршілдігін сезінеміз.

Қорыта келгенде, ақын-қыздар поэзиясының лексикалық қорынан сөздердің біраз бөлігі қарастырылады.

1. Сөздік қорларында кездесетін ұқсас сөздерді әр ақын өз стиліне тән қолданыспен жұмсағандығы байқалады.

2. Әр ақынның өлеңдерін оқи отырып, ақын-қыздар кез келген тақырыпты өздеріне тән ыстық, нәзік, сезімтал жүрекпен, аналық сезіммен жырлайды, керек кезде салиқалы, салмақты, ойлы өлеңдерді де жырлай алатындығына көз жеткізілді.

Әдебиет

1. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 1998. -223 бет.

2. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Санат, 1995. – 250 бет.

ӨОЖ 16.21.33

Іскери және кәсіби қарым-қатынас

Рахман Д.Б.,

КЯ-24М оқу тобының магистранты,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматривается профессиональная речь, осуществляемая в процессе делового общения.

Abstract

The article examines the professional speech carried out in the process of business communication.

Тіл – адамдар арасындағы қарым-қатынастың басты құралы. Ал тілдік қатынас — бұл сол қарым-қатынастың түрлі жағдайдағы, әртүрлі мақсаттағы жүзеге асу үдерісі. Әрбір тілдік жағдайдың өзіне тән сөйлеу стилі болады. Солардың ішінде **іскери қатынас** – ресми қарым-қатынастың ерекше түрі ретінде **ресми-іскери стильмен** тығыз байланысты.

Іскерлік қарым-қатынас пен кәсіби сөйлеудің арақатынасы – қазіргі тіл біліміндегі, әсіресе **іскерлік лингвистика** мен **коммуникативтік мәдениет** саласындағы маңызды мәселе.

Қазіргі кезде сөйлеудің әлеуметтік-коммуникативтік қызметі іскери қатынаста айқын сезіледі. Іскерлік қарым-қатынастың басты ерекшелігі белгілі бір проблеманы талқылау, шешу, келісімге келумен байланысты. Сондықтан іскерлік қарым-қатынасқа кез келген адам емес, кәсіби деңгейі тең дәржелі адамдар түседі. Олардың кәсіби салаға қатысты ой-пікірін білдіруі кәсіби сөйлеу болып табылады.

Іскери қарым-қатынастағы сөйлеу А.Байтұрсынұлы атап көрсеткендей, кәсіби шеберлікті талап етеді. Сөйлеудегі кәсіби шеберліктен кәсіби сөйлеу заңдылықтары қалыптасады.

Ғалым Т.Қордабаев сөйлеу мен тілдің айырым белгілерін атай келе, сөйлеуге тән ерекшеліктерді жіктеп көрсетті. Сөйлеуде тілдік материалдардың бойындағы мағыналар жанданып, қолданылу мүмкіндігі жан-жақты ашылатынын, біреулер оның ішіндегі асылдарын іріктеп алуға қабілетті екенін, оларды өз мақсаттарына сай тиісті орындарына қоя білетінін, ал енді біреулердің ондай шеберлікпен, дарындылықпен емес өз шама-шарқына қарай пайдалана алатынын айтады [1,118-119бб.]. Тілге жан бітіру, «тілдің асылдарын іріктеп алып, оларды өз мақсаттарына лайықты тиісті орындарына қоя білу» яғни «тілді шеберлікпен, дарындылықпен қолдану» кәсіби сөйлеуге тән негізгі ұстаным деп тануға болады. Кәсіби сөйлеуде іске, кәсіпке қатысты қажетті сөздерді іріктеу, оларды коммуникативтік мақсатқа сай жұмсай білу талабы қойылады. Бұл талапты өтеу үшін іскерлік салаға қатысты тілдік заңдылықтарды тілдік қатынас жасауға негіз болатын грамматикалық жүйеге байлай білу қажет. Сонда кәсіби сөйлеу іскерлік қарым-қатынастың жүзеге асу процесін анықтайтын лингвистикалық көрсеткішке айналады. Ғалым Н.А.Ильясова сөйлеу процесін адаммен байланысты болып жатқан нақты жағдаяттармен, халықтың күнделікті қызметімен, тыныс-тіршілігімен байланысты қарастырып, сол кездегі оқиғаны хабарлау деп түсіндіреді [2, 10б.]. Сол сияқты кәсіби сөйлеу де белгілі бір кәсіби салада адамдардың нақты жағдаяттарға, күнделікті қызметіне байланысты тілдік материалдарға жан бітіріп, мағыналық мүмкіндіктерді жан-жақты қолдана алу, көрсете білу деген қорытынды жасауға болады.

Іскери қарым-қатынастағы сөйлеуге тән динамикалық, психологиялық, мәдени белгілер кәсіби сөйлеуге де тән сипаттар болып табылады. Коммуникация жүзеге асатындықтан, кәсіби сөйлеу де сөйлеу ағымы арқылы қатынас орнайтын, есту, тыңдау арқылы түсінілетін, сөйлеуші мақсатына қарай іріктеліп қолданылатын, сұрақ-жауап арқылы диалогқа түсетін динамикалық сипатқа ие.

Іскери қарым-қатынастағы сөйлеудегідей, индивидуалды психологизм мәселелері кәсіби сөйлеуге де тән құбылыс. Белгілі бір кәсіп субъектісі болып табылатын сөйлеуші мен тыңдаушының ойды жеткізу барысындағы ішкі психологиялық дайындығы, ақпаратты қабылдау кезіндегі тыңдаушының сезімі, сұрақ қою, жауап беру, қарсы пікір айту барысындағы коммуниканттардың эмоционалдық жай-күйі т.б. іскери қарым-қатынастағыдай, кәсіби сөйлеуде де индивидуалды-психологиялық ерекшелікке ие. Сондай-ақ кәсіби сөйлеуде де психологиялық белгі іскери қатынастағыдай, түсіне алу; саралай алу (умозаключение); ойлау операцияларын жүзеге асыра алу факторлары арқылы анықталады. Іскери қарым-қатынасқа тән сөйлеудің мәдени белгісі кәсіби сөйлесім субъектілерінің қатысым

кезінде этикалық нормаларды қызмет бабында басты ұстанымдардың бірі ретінде қатаң сақтауынан көрінеді.

Кәсіби сөйлеу іскерлік қарым-қатынас барысында жүзеге асатындықтан, іскери қарым-қатынастағы сөйлеу деп те атауға болады. Сөйлеудің бұл түрі мынадай әлеуметтік сипатымен ерекшеленеді: біріншіден, сөйлеу мазмұны белгілі бір қызметтік жағдаятпен байланысты болады; екіншіден, сөйлеу процесіне белгілі бір кәсіпке қатысты әлеуметтік топ мүшелері түседі.

Ғалым Н.А.Ильясова сөйлеуді ауызекі сөйлеу, көркем сөйлеу, тұрпайы сөйлеу, қарапайым сөйлеу, ғылыми сөйлеу түрінде жіктеп, ауызекі сөйлеуді адамдардың күнделікті қарым-қатынасы барысында жүзеге асатын және жалпыхалықтың сөйлеу дағдысына айналған сөйлеу түрі; қарапайым сөйлеуді жергілікті халықтың тілдік дәстүрі, дағдысы көрініс табатын, диалектілік ерекшеліктерге негізделген сөйлеу түрі; тұрпайы сөйлеуді тілдік норманы сақтамау, сөз әдебін ескермеу, тыңдаушыға жағымсыз әсер қалдыратын, сөйлеу мәдениетіне қарама-қайшы келетін сөйлеу түрі; көркем сөйлеуді сөздің экспрессивті-эмоционалдық қуатын арттыратын асыл сөздерді қолдану арқылы қабылдаушының қызығушылығын оятатын, танымдық мәні зор сөйлеу түрі; ғылыми сөйлеуді ырықты зейін, космикалық ойлау, таным тереңдігі арқылы көпшілік аса мән бере бермейтін мәселенің сырын ашатын сөйлеу түрі деп таниды [3, 125-169бб.].

Іскери қарым-қатынастағы сөйлеу де қоғамдық-әлеуметтік, экономикалық салаға байланысты әртүрлі мазмұнда болады. Қазіргі заман – кәсіби қарым-қатынас мәдениетіне жоғары талап қоятын дәуір. Әсіресе іскерлік салада тілдік құралдарды дұрыс, сауатты әрі орынды қолдану – табысты қатынастың басты шарты. Бұл жағдайда **іскерлік қарым-қатынас пен кәсіби сөйлеу** ұғымдары өзара тығыз байланысты болып табылады. **Іскерлік қарым-қатынас** – жұмыс, қызмет, басқару, келіссөз, ұйым ішіндегі және ұйымаралық қатынастарда қалыптасатын **ресми әрі мақсатты тілдік өзара әрекеттестік**.

Кәсіби сөйлеу–белгілі бір мамандыққа тән ерекше терминологияны, сөйлеу тәсілін және тілдік құралдарды қолдану арқылы жүзеге асатын **сөйлеу түрі**. Іскерлік қарым-қатынас пен кәсіби сөйлеу – бірін-бірі толықтыратын, әрі нақты тілдік мәдениеттің негізін құрайтын ұғымдар. Қазіргі кәсіби ортада бұл екеуін қатар меңгеру– **маманның беделі мен табысының маңызды көрсеткіші** болып табылады.

Әдебиет

1. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары. – Алматы: «Мектеп», 1987. – 124 б.

2. Ильясова Н.А. Қазіргі қазақ тіліндегі қатысымдық бірліктер: когнитивтік аспектісі: филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. – Алматы, 2010. – 280 б.

3. Ильясова Н.А. Тілдік бірліктердің коммуникативтік-танымдық мәні. Ғылыми монография.– Алматы: «Нұр-Диас» баспасы, 2017. – 328 б.

ӨОЖ 332.012.2(574.54): 378.245.2

**Ұлы отан соғысы тұтқындарының тағдыры: саяси
айыптаулар мен ақтаулар**

Алтынбек Е.Ж., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматривается судьба военнопленных Великой Отечественной войны, выдвинутые против них обвинения и последующая реабилитация.

Abstract

The article examines the fate of prisoners of war of the Great Patriotic War, the charges brought against them and their subsequent rehabilitation.

Соғыс басталған 1941 ж. 22 маусымнан бастап 1945 ж. маусымға дейінгі аралықта Қазақстаннан майданға 1 млн. 210 мың адам алынған. Егер соғысқа дейін Қызыл Армия қатарында қызмет еткен қазақстандық жауынгерлерді есепке алсақ, соғысқа Республикадан 1 млн 366 мың адам қатысқан. Оның 200 мыңы майдандық құрылыс батальондарында болған [1]. Фашистік Германияның тұтқиылдан жасалған жойқын шабуылынан қызыл армияның негізгі қарулы күштері қоршауда қалып, жау жағына берілуге мәжбүр болған. Сондықтан, күні бүгінге дейін шетелдік ғалымдар мен әскери тарихшылар арасында соғыс статистикасына байланысты талас-тартыс толастар емес. Екінші дүниежүзілік соғыстың бастапқы кезеңінде кеңес үкіметі де, фашистік Германия да адам шығыны жайында сенімді статистика жүргізбеуіне байланысты қазір соғыс құрбандары, соның ішінде әскери тұтқындар туралы дәл деректі табу мүмкін емес.

Неміс ғылыми әдебиетінде де кеңестік соғыс тұтқындарының саны туралы әртүрлі мәліметтер берілген. Й.Хоффманның зерттеуінде кеңес тұтқындарының жалпы саны 5,24 миллион, оның 3,8 миллионы соғыстың алғашқы айларында тұтқынға алынған деп көрсетеді. Неғұрлым толық мәліметтер Х.Штрайттың еңбегінде берілген: 1941 жылдың желтоқсанында кеңестік соғыс тұтқындарының саны –

3 350 000 адам, 1942 жылдың шілдесінде – 4 716 903 адам, 1943 жылдың қаңтарында – 5 003 697 адам, 1944 жылдың ақпанында – 5 637 482 адам, 1945 жылдың ақпанында – 5 734 528 адам болған, Үшінші Рейх лагерьлеріндегі 3,3 миллион кеңес тұтқыны, яғни барлық тұтқынның 57,8 пайызы аштықтан, ауыр азаптан, жазалаулардан қаза тапқан.

Осы тақырыпты зерттеп жүрген Ә.Бәкіровтың Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағат мәліметтеріне сүйеніп жазған ақпараты бойынша 5 млн.734 мың кеңестік адамдар тұтқындық қасіреттің ащы дәмін басынан өткерген. Олардың ішінде 1 миллион 700 мыңы түркістандықтар болған. Оның мәліметі бойынша лагерьлерде 280 мың адам, ал 1 млн. 30 мың 157 адам тұтқыннан кашу кезінде немесе Германияның шахталары мен заводтарында мерт болған. Тек 500 мыңдай адам концлагерьлерден қашқан [2, 33].

Ұлы Отан соғысының алғашқы айлары КСРО үшін өте ауыр болып, кеңес жауынгерлерінің сәтсіздіктерімен жалғасып жатты. 1937-1938 жылдардағы «тазалау» Қызыл Армияны да айналып өтпеді. Армия моральдық-психологиялық тұрғыдан әбден жанышталған, абақтыларда ауыр соққының астында қалып рухы түскен офицерлер мен әскери оқу орындарын жаңадан тәмамдаған бітірушілердің қарамағында болды. Соғыс басталған кезде офицерлік корпус пен саяси комиссарлар корпусының үштен екі бөлігінің еңбек өтілі әлі жылға да жетпеген еді. Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында командирлердің 7 пайызының ғана жоғары білімі болса, ал 37 пайызы орта әскери білім де алмаған. Жазалауға ұшыраған әскери мамандардың орнына бейбіт мамандық иелері шақырылған. Олар арнаулы дайындықтан өтіп үлгермей-ақ соғыс басталып кетеді. 497-ші атқыштар полкінің командирі М.Н. Мищенко, полктың жеке құрамының 99 пайызы орыс тілін білмегенін айта келіп, «Не болып жатқанын елестете аласыз ба: командалық құрам тек орыстар. Қызыл Армия жауынгерлері бізді түсінбейді, біз оларды түсінбейміз, біз өзімізді саусақпен және әртүрлі белгілермен түсіндіреміз», дейді [3,124]. Тағдыр тәлкегіне түскен тұтқындардың тірі қалуының өзі неғайбыл болатын. Ал тірі қалғандарын елге оралғаннан кейін өз елінде ату жазасы, не Сібір күтіп тұр еді. «Немістердің тұтқынында Кеңес жауынгерлері жоқ, тек сатқындар ғана бар» деген сөзімен миллиондаған адамдардың тағдырын ойыншыққа айналдырған Сталин өлген соң соғыс тұтқындарына рақымшылық жасалса да, олардың кеңестік қоғамдағы жағдайы қиын болды. Туған жеріне оралғаннан кейін де айналасындағы адамдардың күмәндануы, жаппай тексеру, Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті тарапынан анду, ызғарлы қабақ таныту секілді жағдайларды да басынан өткереді.

Қызылордалық Тұрсын Мамраймов 1944 жылы қыркүйекте югослав партизандарына өз еркімен беріліп, кеңес әскері қатарында айып батальонында фашистік Германияға қарсы әскери қимылдарға

қатысқан. Вена қаласы маңында ауыр жараланып, 1945 жылы маусымда III топтағы мүгедек болып армия қатарынан босатылады. Алайда елге келген соң тұтқындалып, 58-бап негізінде ТуркВО әскери трибуналы сотының шешімімен 25 жылға бас бостандығынан айырылған. Әскери тұтқында, «Түркістан легионында» болғандардың көпшілігі майдандағы шайқастарға қатыспаған. Олар сол жерде молда, аспаз, атқосшы қызметтерін атқарған. Мысалы, жаңақорғандық Қали Мамадиев 1942 жылы 26-27 мамырда ауыр жараланып, қарусыз, госпитальға барар жолда немістерге тұтқынға түскен. Лагерь лазаретінде емделген соң қыркүйек айында Польшадағы Вениаминов лагеріне жіберіліп, ішкі шаруашылық жұмыстарды атқарған. 1943 жылы Батыс Германияның Киль қаласына «Түркістан легионына» жұмысшы батальонына жіберіледі. Немістерге қызмет етуден бас тартқандар табан астында атылғасын Мамадиев амалсыз келісті. Бірақ кеңес армиясына қарсы соғыспаған, қару ұстамаған, немістерге ант бермеген. Осы жұмысшы батальонда 1943 жылдың қыркүйегінен 1945 жылдың наурызына дейін қызмет атқарған. Денсаулығына байланысты еңбек етуден бас тартқасын айып лагеріне отырғызылып, 1945 жылы 5 мамырда ағылшындар азат етіп, Кеңес үкіметіне берілген [4].

1953 жылы Сталин қайтыс болғаннан кейін, 1954-1960 жылдар аралығында кең көлемді ақтау процестері жүргізілді. Бұл процесте көптеген қылмыстық істер қайта қаралып, негізсіз айыптаулар жойылды. Кеңес Одағының репрессиялық саясатының күрделі кезеңін айқындайтын маңызды құжаттардың бірінде Қызылорда облысының бірнеше тұрғыны Отанға опасыздық жасады деген айыппен сотталып, 1955 жылы 5 қазанда істері қайта қаралғанының куәсі боламыз. Барлығы дерлік 5 жылға сайлау құқықтарынан айырылған. Олардың арасында Кокибаев Шомен, Ешмуратов Зайнулла, Абубакиров Шадиль және Ежегеев Избасхан сынды азаматтар бар. Қызылорда облысы, Тереңөзек ауданы, Аламесек ауылының тумасы 1898 жылы дүниеге келген Кокибаев Шомен 1952 жылы Түркістан әскери трибуналының үкімімен РСФСР Қылмыстық кодексінің 58-1 «б» бабы бойынша Отанға опасыздық жасағаны үшін 25 жыл мерзімге еңбекпен түзеу лагеріне (ИТЛ) айдалған. Кокибаев Шоменнің жағдайында оның жас мөлшері, қоғамдық пайдалы еңбекпен шұғылдануы және колхоз өндірісіндегі жағымды мінездемесі ескеріліп, жаза мерзімі 10 жылға дейін қысқартылған.

Ешмуратов Зайнулла 1949 жылы 12 қыркүйекте Түркістан әскери округінің әскери трибуналының шешімімен Отанға опасыздық жасағаны үшін 20 жылға сотталған. 1949 жылғы 3 желтоқсанда КСРО Жоғарғы Сотының әскери алқасының қаулысымен жаза мерзімі 10 жылға дейін қысқартылған. Оның Германия армиясының «Түркістан легионы» құрамында болғаны, бірақ тұтқынға өз еркімен түспегені және ұрыстарға тікелей қатыспағаны анықталған. Сондай-ақ

Абубакиров Шадиль 1951 жылы Түркістан әскери округінің әскери трибуналының үкімімен еңбекпен түзету лагеріне 25 жыл жаза арқалаған. Оның да неміс әскерлеріне тұтқынға еріксіз түскені, «Түркістан легионының» құрамында тек шаруашылық қызметінде болғаны, ұрысқа қатыспағаны дәлелденіп, жазасы 8 жылға дейін қысқартылды. Ежегеев Избасхан, 1951 жылы 27 тамызда Отанға опасыздық жасады деген айыппен 25 жылға еңбекпен түзету лагеріне жазасын өтеуге кесілген. Алайда, оның тұтқынға ерікті түспегені, қоршауда болған кезде сатқындық әрекеттері дәлелденбегені, тұтқыннан босатылған соң Кеңес Қарулы күштерінің құрамында шайқастарға қатысып, жарақат алғаны анықталған. Осы негізде жаза мерзімі 10 жылға дейін қысқартылған [5, 245-246].

Отанға опасыздық айыптары негізінде көптеген азаматтар әділетсіз түрде сотталып, ұзақ мерзімге еңбекпен түзеу лагерлеріне жіберілген. Алайда, Сталин қайтыс болғаннан кейін айыпталушылардың жеке және әлеуметтік мінез-құлықтық факторлары ескеріліп, жазалары жеңілдетілді.

Осылайша жазықсыз айыпталғандардың біршамасы 1953-1954 жылдар аралығында еріксіз легионерлер қатарында, кейін партизандар және кеңес әскерінде болып, айыбын қанмен жуғандар рақымшылыққа ілігіп, үйлеріне қайтарылғандары, жазалары жеңілдетілгендері болды. Алайда, рақымшылық жасалғанымен, олардың соғыста болды деген құқы қайтарылмады. Рақымшылыққа ілінбегендері кеңестік лагерьлерде қайтыс болды.

Әрине, соғыста қорқақтық пен батырлықтың сыналатын кезі болады. Дегенмен, майдан даласында жау қолында қоршауда қалып жапа шегуі, жаралы шала-жансар қалуы немесе азулы дұшпан алдында әлсіздік көрсетуі әбден мүмкін жағдай. Сондықтан да соғыс тұтқындарын ақтау әділеттілік болар еді.

Әдебиет

1 Алдажұманов Қ. сталиншілдік және 1941-1945 жылдардағы соғыс кезіндегі Қазақстан//<https://abai.kz/post/4291>

2 Бакиров А. Операция «Франц». – Кызылорда, 2000– 73 с.

3 Безугольный А.Ю. Национальный состав Красной армии 1918-1945 : историко-статистическое исследование / А. Ю. Безугольный. – Москва: Центрполиграф, 2021. – 510 с.

4 Тайман С. Соғыс тұтқындарының қилы тағдыры <https://syrboyi.kz/tanim/soghys-tutqyndarynyng-qily-taghdry-66928/>

5 Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары: XX ғасырдың 20-50 жылдары. Том 52: Кеңестік саясат құрбандары: Сыр өңірінің материалдары негізінде (1920–1950 жж.)[ғылыми басылым]. – Астана: [б.ж.], 2023. – 328 б

«ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ» СЕКЦИЯСЫ

УДК631.8:633.18

Эффективность биопрепаратов для органического земледелия при некорневой подкормке сортов риса

Белоусов И.Е., канд. с.-х.н.,
Чижиков В.Н., канд. с.-х.н. г. Краснодар, Россия,
Воронин Ю.А., г.Новосибирск, Россия,
Токтамысов А.М., доктор с.-х.н.,
Баимбетова Г.З., магистр с.-х.н., г.Кызылорда, Казахстан

Резюме

Посевные площади под рисом в России расположены в самой северной зоне мирового возделывания этой культуры. В этой зоне прорастание семян чаще всего происходит в условиях пониженных температур в затопленной или полностью насыщенной водой почве при остром недостатке кислорода. При этом одним из ключевых условий достижения планируемой урожайности риса является получение равномерных всходов. Однако, реализация потенциала районированных сортов риса невозможна без обеспечения полного и сбалансированного минерального питания растений. Наилучшие результаты достигаются при сочетании внесения удобрений в основной прием с корневыми и некорневыми подкормками вегетирующих растений. В условиях полевых опытов изучалось влияние некорневых подкормок сортов риса, различающихся по реакции на уровень минерального питания, на урожайность и элементы ее структуры. Показано, что некорневые подкормки препаратом для органического земледелия «АФГ-В» обеспечили повышение урожайности сортов риса. Прибавка урожая у биологически интенсивных сортов обусловлена, главным образом, снижением числа стерильных колосков. У сортов универсального типа рост урожая получен не только за счет данного признака, но и увеличения массы семян с растения и 1000 шт

Установленная эффективность препарата «АФГ-В» позволяет рекомендовать его применение в производственных условиях. Рекомендуемая область применения: при выращивании риса в условиях постоянного затопления (без сброса воды), на низких чеках и участках, где имеются проблемы со сбросом воды, на изреженных посевах, где прогнозируется высокая кустистость, на поздних сроках посева

Abstract

Rice sowing area in Russia is located in the northernmost zone of world cultivation of this crop. In this zone, seed germination most often occurs under conditions of low temperatures in flooded or completely

water-saturated soil with an acute lack of oxygen. At the same time, one of the key conditions for achieving the planned rice yield is obtaining uniform seedlings. However, realizing the potential of released rice varieties is impossible without ensuring complete and balanced mineral nutrition of plants. The best results are achieved by combining the application of fertilizers in the main application with root and foliar fertilizing of vegetative plants. In field experiments, the effect of foliar fertilizing of rice varieties, differing in their response to the level of mineral nutrition, on yield and elements of its structure was studied. It was shown that foliar fertilizing with the "AFG-V" preparation for organic farming ensured an increase in the yield of rice varieties. The increase in yield in biologically intensive varieties is mainly due to a decrease in the number of sterile spikelets. In universal type varieties, the yield increase was obtained not only due to this trait, but also due to an increase in the mass of seeds per plant and 1000 pcs. The established efficiency of the "AFG-V" preparation allows us to recommend its use in industrial conditions. Recommended area of application: when growing rice in conditions of constant flooding (without water discharge), in low fields and areas where there are problems with water discharge, in sparse crops where high tillering is predicted, in late sowing periods

The introduction of rice varieties with high potential productivity into production has significantly increased the yield and gross yield of this crop. Realization of their potential is impossible without ensuring complete and balanced mineral nutrition of plants. In this case, the final result of plant growth and development, i.e. their yield is determined by the consistent interaction of the influence of a number of factors, some of which are unregulated (weather conditions, water availability, the sum of effective temperatures during the growing season), and some are regulated, which can be influenced by certain technological methods [7].

One of the key conditions for achieving high rice yields is obtaining uniform seedlings. The broadcast sowing method currently used in most rice-growing farms in Krasnodar region with minimal covering of seeds and a shortened flooding regime create the necessary prerequisites for increasing the field germination of seeds, which, as a rule, leads to thickened crops. At the same time, seed germination rate is largely determined by the weather conditions of the current year, which can vary quite significantly compared to long-term averages. At low air and accordingly irrigation water temperatures germination of seeds can proceed slowly, which ultimately leads to their low field germination and sparse crops [4,8], which leads to a significant shortfall in yield and cannot be compensated for in the future by other technological measures.

An effective technique that allows leveling out unfavorable conditions for seed germination is their treatment with preparations containing biologically active substances in various combinations [5]. They

are designed to activate the most important metabolic reactions that increase germination energy and field germination of seeds, resistance to adverse environmental conditions, and growth of the root system. As a result of the research, it was established that the treatment of seeds of released rice varieties with the bacterial-humic complex AFG is an effective agricultural practice, as a result of which the sowing qualities of seeds of released rice varieties have significantly improved. A mathematically reliable increase in their germination energy and laboratory germination was noted [2]. Treatment of seeds of rice varieties with AFG had a positive effect on their growth vigor. This indicates the possibility of increasing the germination of sown seeds and obtaining a higher density.

Obtaining uniform seedlings is the first of the key conditions for achieving the planned rice yield. After this, it is necessary to ensure complete and balanced mineral nutrition of the plants. Intensive rice varieties released for production are characterized by high responsiveness to the level of mineral nutrition, while acutely reacting to a deficiency of one or another element. At the same time, the combination of the main fertilizing with root and foliar fertilizing allows optimizing the costs, increasing the efficiency of applied fertilizers, primarily nitrogen ones, by ensuring a balanced mineral nutrition of plants.

Foliar fertilizers are an effective addition to the root nutrition of plants, especially in conditions where certain types of fertilizers are not included in the main application or are used in non-optimal doses. Nutrients are applied directly to vegetative plants, firmly retained on them and quickly absorbed, immediately becoming involved in metabolic processes. This makes it possible to ensure a balanced mineral nutrition of plants, to promptly eliminate the deficiency of one or another nutrient, while avoiding, at the same time, excessive use of fertilizers [5]. The main advantage of foliar nutrition is its cost-effectiveness. When spraying plants with nutrient solutions, losses are practically eliminated and much less fertilizer is consumed than when applying them to the soil. Combining fertilizers, insecticides or herbicides in one solution saves time and material resources.

Growth regulators are designed to activate the most important metabolic reactions that increase germination energy and field germination of seeds, resistance to adverse environmental conditions, growth of the root system and leaf surface. They contain biologically active substances in various combinations; it is possible to add microelements to the composition. They are used for treating seeds and (or) foliar fertilizing of vegetative plants.

In recent years, a whole group of organomineral-based preparations has occurred in the range of fertilizers offered to agricultural producers for foliar fertilizing. They usually contain various humates in combination with biologically active substances and microelements, and their concentration rarely exceeds 1%. The efficiency of such compounds, as a rule, varies

greatly depending on their composition, application dose and application period, which requires determining their place in the technology of applying fertilizers for rice.

Objectives of the research. To study the effect of foliar fertilizing with the bacterialhumic complex “AFG-V” on rice varieties that differ in their response to the level of mineral nutrition, on yield and elements of its structure.

Materials and methods. The experiments were carried out on rice irrigation system of FSBSI Federal Scientific Rice Centre on the varieties differing by their response to the level of mineral nutrition: extensive (biologically intensive) (Leader) and general (Nautilus).

Experimental design:

Experiment 1: Variety Leader

1. N92P50 - background, no treatments
2. background + “AFG-V”, (7-8 leaves phase), 0,33 l/ha
3. background + “AFG-V”, (booting phase), 0,33 l/ha

Experiment 2: Variety Nautilus

1. N138P50 - background, no treatments
2. background + “AFG-V”, (7-8 leaves phase), 0,33 l/ha
3. background + “AFG-V”, (booting), 0,33 l/ha

Each experiment had 4 replications. Plot area: total – 15 m² , accounted – 11,4 m² . Seeding rate – 7 million germinating seeds /ha.

The following observations and records were carried out:

- density of rice plants (by seedlings) [6];
- selection of model sheaves and biometric analysis of plants [6];
- rice grain yield [9].

Foliar feeding was carried out during the tillering (7-8 leaves) and booting phases with the bacterial-humic complex “AFG-V” (patent No. 2729388) consisting of a normalized ballastfree 4-6% aqueous solution of potassium and sodium salts of natural humic acids. The biologically active substance contains at least 0.3×10^7 CFU of living microbial cells of strains of microorganisms *Bacillus* sp. and *B. amyloliquefaciens*. The composition of the drug includes phosphorus, potassium, S, Ca, B, Fe, Mn, Mo and other trace elements. Produced by NPO AGRO-FIT LLC, Novosibirsk.

For biometric analysis, 15 plants were selected from each variant and replication of the experiment. The following characteristics were determined: plant height, panicle length, productive tillering, grain weight from the main and lateral panicles, mass of 1000 grains, number of grains from the main and lateral panicles; grain sterility was calculated.

Harvesting was carried out by direct combining. Rice yield was taken into account for each plot and brought to standard indicators for grain purity (100%) and grain moisture (14%), followed by mathematical processing using the analysis of variance method.

Results and discussion. One of the key conditions for achieving the planned rice yield is obtaining uniform seedlings. At the same time, sowing with minimal seed covering and a shortened flooding regime create the necessary prerequisites for increasing the field germination of seeds, which, as a rule, leads to thickened crops. At the same time, seed germination rate is largely determined by the weather conditions of the current year, which can vary quite significantly compared to long-term averages [11].

The plant density in the experimental plots was accounted in the full germination phase. On average, it was: for the variety Leader - 250-270 plants/m² and 210-220 plants/m² for the variety Nautilus, which is close to the optimal indicators. Uniformity in the plant density was noted across variants and replications of the experiment, which makes it possible to reliably evaluate the results obtained.

According to the experimental methodology, foliar fertilizing was carried out in 2 periods: in the tillering (7-8 leaves) and booting phases. By this time, mineral fertilizers were fully applied to the experimental plots: N46P50 during the main application for all variants of the experiment, N46 in the fertilizing phase at the beginning of tillering (3-4 leaves) and N46 in the tillering phase (5-6 leaves) only on the variety Nautilus. Doses of mineral fertilizers were selected optimal for the variety and its predecessor. In this way, a background was created for foliar fertilizing, which makes it possible to determine their effect on the yield of rice varieties (Table 1).

The results obtained show that both studied periods of foliar fertilizing with the AFG-B preparation ensured an increase in rice yield.

Table 1 – Yield of rice varieties and elements of its structure with “AFG-V” foliar fertilizing

Variant	Yield,t/ha	Plantheight ,cm.	Paniclelength h,cm.	Tilleringcoefficient	Massofgrain,g	
					fromplant	1000pcs.
Leader						
N92P50- background	8,16	93,1	15,7	1,4	4,51	28,87
Background+AF G,tillering	8,49	91,3	15,2	1,4	4,89	29,45
Background+AF G,booting	8,68	91,3	15,0	1,3	5,57	27,69
LSD05	0,32	3,56	0,96		0,302	0,221
Nautilus						
N138P50- background	8,26	90,5	16,4	1,8	4,79	26,18
Background+AF G,tillering	8,84	93,5	16,5	1,9	5,31	27,10
Background+AF G,booting	8,96	90,9	15,8	2,0	5,61	27,27
LSD05	0,53	7,21	1,59		0,45	1,01

As a result of treatment in the tillering phase, the increase in yield of the variety Leader was 0.33 t/ha, and for Nautilus - 0.58 t/ha, which is mathematically reliable. Treatment during the booting phase also had a positive effect - the amount of additional yield obtained was 0.52 and 0.7 t/ha, respectively. This indicates the equal efficiency of foliar feeding in the studied periods, which makes it possible to increase the period of implementation of this technological method.

Analysis of the yield structure elements allows us to identify due to which indicators it changed in one or another direction. As follows from the data in Table 1, there were no significant differences in plant height and length of the main panicle in both varieties. Plant height is mainly affected by the dose of nitrogen fertilizer, which in our studies is the same within the varietal block. The length of the main panicle is a genetically determined trait; as a rule, in this parameter the differences between the experimental variants are minimal. More informative are the indicators of tillering, as well as the mass of grain per plant and mass of 1000 grains.

The indicator of tillering intensity of rice plants is one of the key ones, because it shows how many productive shoots per unit area were formed, and this is important for analyzing the contribution of structural elements to the yield formation. Due to the high density of the resulting seedlings, the tillering of the plants was generally low. Thus, in the variety Leader, the productive tillering averaged 1.4 shoots per plant. These indicators highly correlate with the mass of grain - both per plant and 1000 pieces: the first is higher where tillering is stronger, the second - where it is lower. The differences in these indicators are also mathematically unreliable, which suggests that the increase was obtained due to other factors.

The variety Nautilus had a higher tillering coefficient; in the overall experiment it was 1.9. However, with equal tillering, significant differences in grain mass were revealed: both per plant and 1000 pieces. For an intensive type variety with an optimal level of mineral nutrition, the conditions for grain formation and ripening are of great importance, i.e. exactly those parameters that are affected by the preparation being studied.

In experiments with fertilizers, yield growth is determined, as a rule, by the action of several factors, and the contribution of one or more of them may be mathematically unreliable while the total influence is reliable. If the fertilizer used contains boron and biologically active substances, an increase in yield can be formed due to such characteristics as the grain content of the main and lateral panicles, as well as their grain sterility [3, 5, 10].

Calculation of the grain sterility percentage showed that in the experimental variants with foliar application of the AFG-V preparation, a decrease in the number of sterile spikelets was noted on both the main and lateral panicles (Table 2).

Table 2. Biometric analysis and yield structure

Variant	Number of spikelets, pcs.						Grain sterility, %		
	main panicle			lateral panicles			main panicle	lateral panicles	
	full	empty	total	full	empty	total			
Leader									
N92P50-background	116	20	136	31	5	36	14,88	13,92	14,76
Background+AF G.tillering	110	22	132	9	1	10	14,13	9,88	10,13
Background+AF G.booting	125	16	141	24	4	28	11,30	14,14	11,75
Nautilus									
N138P50-background	122	35	157	42	23	65	26,18	34,21	26,22
Background+AF G.tillering									
Background+AF G.booting	121	39	160	84	31	115	24,60	25,74	24,99

It should be taken into account that the main shoot has better conditions for grain filling and ripening. Therefore, grain sterility of such shoots is always lower, which makes it difficult to objectively assess the effect of the studied complex fertilizers on this trait. The grain sterility percentage is more relevant when assessing the productivity of lateral shoots, the ripening conditions of which are often less favorable [1]. As follows from the data in the table, the decrease in plant sterility is largely due to the improvement in the maturation of the lateral shoots.

This was especially evident in the variety Leader, where, with an approximately equal number of spikelets on the main panicle, there were much more filled spikelets on the lateral shoots, due to which an increase in yield was obtained. This pattern was also noted in the variety Nautilus: on the lateral shoots there were 2 times more filled spikelets and the grain sterility of the lateral panicles is lower. Taken together, this led to additional yield.

Thus, when treating plants of released rice varieties, an increase in yield was obtained. In biologically intensive varieties (Leader), it is mainly due to a decrease in the number of sterile spikelets. In universal type varieties, the yield increase was obtained not only due to this trait, but also due to an increase in the mass of seeds per plant and 1000 pcs. Conclusions As a result of research, it was established:

1. Foliar fertilizing with the “AFG-V” preparation ensured an increase in the yield of rice varieties. The increase in yield of variety Leader when treated in the tillering phase was 0.33 t/ha, and for variety Nautilus – 0.58 t/ha. Treatment during the booting phase also had a positive effect - the amount of additional yield obtained was 0.52 and 0.7 t/ha, respectively. This indicates the equal efficiency of foliar fertilizing in the studied periods, which makes it possible to increase the period of implementation of this technological method.

2. The increase in yield in biologically intensive varieties (Leader) is mainly due to a decrease in the number of sterile spikelets. In varieties of

the universal type (Nautilus), the increase in yield is obtained not only due to this trait, but also due to an increase in the mass of seeds per plant and 1000 pcs.

3. The established efficiency of the “AFG” and “AFG-V” preparations allows us to recommend their use in industrial conditions. Recommended scope of application of this agricultural technique: when growing rice under conditions of constant flooding (without water discharge), in low fields and areas where there are problems with water discharge, to restore seed germination, when sowing biologically intensive varieties, on sparse crops with high tillering, in late sowing periods.

References

1. Belousov I.E., The influence of foliar fertilizing on the productivity of rice plants depending on the size of tillering -/I.E. Belousov in the collection of the International summit of young scientists “Modern solutions in the development of agricultural science and production” - Krasnodar, All-Russian Rice Research Institute, July 26-30, 2016. – pp. 15-20

2. Belousov I.E., The effect of treating seeds of rice varieties with biological products for organic farming on their sowing qualities - / I.E. Belousov, V.N. Chizhikov, O.I. Sleptsova in the collection of the international scientific and practical conference “Sustainable development of agriculture in a changing climate” - Krasnodar, Federal State Budgetary Institution “FSC of Rice”, June 8-9, 2023 – pp. 13-16

3. Belousov I.E. The efficiency of foliar fertilizing with boron-containing complex fertilizers for rice plants, depending on the period of their implementation - /I. E. Belousov in the collection of the international scientific and practical Internet conference “Current ecological state of the natural environment and scientific and practical aspects of rational environmental management” - p. Solenoye Zaimishche, FGBNU PNIAZ, February 28, 2019 – P. 405-10

4. Vorobiev N.V. The production process of rice. - / N.V. Vorobyov, M. A. Skazhennik, V. S. Kovalev - Krasnodar: Prosveschenie-Yug, 2001. - 199 p.

5. Garkusha S.V. Fertilizers for foliar treatment and their use in rice growing -/S.V. Garkusha, I.E. Belousov, N.M. Kremzin - Krasnodar: EDVI. - 2021 – 134 p.

6. Dzyuba V.A. Theoretical and applied plant growing the example of wheat, barley and rice. – Krasnodar, 2010 – 475 p.

7. Rice growing system of the Russian Federation /under editorship of S.V. Garkusha / (co-authored) - Krasnodar: Federal State Budgetary Institution "Federal Scientific Rice Centre": Prosveshchenie-Yug, 2022. - 368 p.

8. Sheudzhen A.Kh. Techniques for increasing field germination of seeds and rice yield.-/A.Kh.Sheudzhen, T.N.Bondareva, V.V. Anoshenkov. – Maykop, 2001. – 100 p.

9. Sheudzhen A.Kh. Agrochemistry. Part 2 Methods of agrochemical research /A.Kh. Sheudzhen, T.N. Bondareva. – Krasnodar: KubSAU. 2015. – 703 p.

10. Freeborn J.R. Soybean yield response to reproductive stage soil-applied nitrogen and foliar-applied boron / J.R. Freeborn, D.L. Holshouser, M.M. Alley, N.L. Powell, D.M. Orcutt // Agron.J. - 2001. - Vol.93. - № 6. - P. 12001209.

11. Osada A. Differences in sprouting and respiration of seeds between Japonica and Indica rice under low oxygen tensions /A. Osada //JARQ. – 1983, - V.16. – N 4. - P. 229-234

УДК 597.2/.5

Промысловые рыбы малого аральского моря

Плотников И.С.¹, Смуров А.О.¹, Аладин Н.В.¹,
Ермаханов З.², Муханов Н.Б.³, Ермаханова Ж.²

¹Зоологический институт РАН (ЗИН РАН),
Санкт-Петербург, Россия

²Аральский филиал ТОО «Научно-исследовательский
институт экологии и биоресурсов

Арало-Сырдаринского бассейна», г.Кызылорда, РК

³ ТОО «Научно-исследовательский институт «Болашак»,
г.Кызылорда, РК

Түйіндеме

Мақалада Кіші Арал теңізіндегі өнеркәсіптік балық түрлерінің негізгі популяцияларының биологиялық сипаттамалары жайлы деректер келтірілген.

Abstract

The article provides data on the biological characteristics of the main populations of industrial fish species in the small Aral Sea.

С 1961 г. началась регрессия Арала, причиной которой было изменение баланса прихода и расхода воды в водоеме, вызванное изъятием воды на орошение. Регрессия уровня сопровождалась увеличением солености моря. На момент разделения в 1988–1989 гг. ранее единого водоема на Большой и Малый Арал в них обитали 7 видов рыб. Постройка в 1992 г. временной дамбы приостановила падение уровня Малого Арала и, соответственно, его солености [1, С.275–296]. Малый Арал к началу 2000 гг. «созрел» для возвращения пресноводных рыб.

В результате строительства Кокаральской плотины и увеличения в отдельные годы стока р. Сырдарьи привело к повышению уровня моря и снижению солености, что в свою очередь ускорило возвращение пресноводных рыб в Малый Арал и привело к постепенному формированию в водоеме постоянных популяций рыб.

В настоящее время Малое Аральское море, наряду с Каспийским морем и оз. Балхаш имеет большое рыбохозяйственное значение для республики Казахстан. Официальные выловы на этом водоеме достигают 7 тыс. т в год. Если считать, что общий вылов рыбы на внутренних водоемах Казахстана не превышает 40–45 тыс. т в год [2, 41 с.], то на долю Малого Арала ежегодно приходится 15–20% общей добычи рыбы в Казахстане.

С целью изучения биологических характеристик основных популяций промысловых рыб Малого Арала в апреле 2022 года были собраны материалы на всей акватории Малого Аральского моря в шести промысловых районах. По итогам анализа промысловая ихтиофауна водоема была представлена 15 видами рыб. В фауне отмечены: сазан, лещ, жерех, белый амур, белый толстолобик, серебряный карась, чехонь, плотва, красноперка, шемая, сом, щука, судак, змееголов и камбала глосса. Самыми многочисленными видами были лещ, судак, плотва и сазан. Остальные виды в выловах составляли 0.5–5%.

Малое Аральское море по своему гидрографическому расположению, распределению минерализации воды и биотопов делится на следующие 6 промысловых районов: залив Шевченко, центральный район, залив Бутакова, северо-восточная часть, приустьевой район и залив Сарышыганак [3, С.652–660].

Рыб ловили ставными сетями. Длину рыб в миллиметрах измеряли мерной доской, а массу в граммах – бытовыми весами (до 20 кг). Общий объем материала в составил 1368 экземпляров. Во всех уловах доминировали лещ и аральская плотва.

Сазан является одним из основных объектов промысла в Малом Аральском море. В уловах длина сазана варьировала от 170 мм до 500 мм, масса с 117 до 3150 г при средней длине тела 345 мм и массе 1615 г. Анализ размерно-веса показал, что в промысловом стаде доминировали особи размером от 351 до 400 мм и массой 1001–1200 г.

В сетных уловах длина **леща** колебалась от 140 мм до 340 мм, в среднем составляя 245 мм. Масса леща варьировала от 86 до 1095 г, в среднем 524 г. Анализ размерно-веса показал, что в стаде преобладают особи размером от 226 до 250 мм и массой 301–350 г.

В уловах длина **жереха** варьировала от 250 мм до 510 мм, масса с 262 до 1880 г, при средней длине тела 364 мм и массе 746 г. Анализ

размерно-весового состава показал, что в промысловом стаде доминировали особи размером от 301 до 350 мм и массой 401–600 г.

В опытных уловах длина **белого толстолобика** колебалась от 320 мм до 780 мм, в среднем составляя 573 мм. Масса варьировала от 670 до 9545 г, в среднем составляя 3960 г. Анализ размерно-весовой структуры показал, что в стаде преобладали особи размером 601–650 мм и массой 4001–5000 г.

В последние годы **белый амур** достиг промысловой численности. Длина белого амура колебалась от 250 мм до 690 мм, в среднем составляя 502 мм. Масса варьировала от 790 до 7190 г, в среднем составляя 3305 г. Анализ размерно-весового состава показал, что в популяции доминировали особи размером 401–500 мм и массой 3501–4000 г.

В уловах длина **серебряного карася** колебалась от 150 мм до 270 мм, в среднем составляя 243.5 мм. Масса варьировала от 75 до 708 г, в среднем составляя 415 г. Анализ размерно-весового состава показал, что в популяции преобладали особи размером 226–250 мм и массой 401–450 г.

Основная масса **чехони** нерестится вдоль морских берегов на глубинах 2–6 м. В уловах длина чехони колебалась от 250 мм до 300 мм, масса от 135 до 330 г, при средней тела 275 мм и массе 286 г. Промысловом стаде доминировали особи размером 251–300 мм и массой 251–300 г.

В уловах длина **плотвы** колебалась от 110 мм до 240 мм, в среднем составляя 171 мм. Масса варьировала от 46 до 267 г, в среднем составляя 138 г. Анализ размерно-весового состава показал, что в популяции преобладали особи размером 151–175 мм и весом 101–150 г.

Всего было поймано 6 экземпляров **красноперка**. Длина красноперки в уловах колебалась от 180 мм до 200 мм, масса с 165 до 245 г. при средней длине тела 183.3 мм и массе 227 г. Анализ размерно-весового состава показал, что промысловое стадо представлено особями размером 176–200 мм и весом 151–250 г.

В настоящее время **шемая** является редко встречающейся рыбой в Аральском море. Всего было поймано 5 экземпляров этого вида. В уловах длина шемаи колебалась от 200 мм до 240 мм, масса от 112 до 245 г. при средней длине тела 216 мм и массе 6157 г. Анализ показал, что в промысловом стаде доминировали особи размером 126–150 мм и массой 101–150 г.

В последние годы **сом** достиг промысловой численности. В уловах длина сома колебалась от 400 мм до 1050 мм, в среднем составила 733 мм. Масса сома варьировала от 741 до 9360 г. и в среднем составила 4665 г. Анализ размерно-весового состава показал, что в популяции преобладали особи размером 801–900 мм и весом 6001–8000 г.

В уловах длина **щуки** варьировала от 240 мм до 650 мм, масса с 143 до 1740 г, при средней длине тела 431 мм и массе 744 г. Анализ размерно-весового состава показывает, что в стаде преобладают особи размером от 401 до 450 мм и массой 601–800 г.

Судак в последние годы встречается во всех районах. В уловах длина судака варьировала от 21.0 до 62 см, при средней длине тела 38.5 см и массе 787 г. В последние годы **змееголов** в Малом Аральском море достиг промысловой численности. В опытных уловах длина колебалась от 30.0 до 64.0 см, в среднем составляя 42.7 см.

В уловах длина **камбалы-гlossы** колебалась от 170 мм до 300 мм, масса с 80 до 410 г, при средней длине тела 223 мм и массе 180 г. В уловах камбала-гlossа была представлена особями, длина тела которых колебалась в пределах 18.0–30.0 см. Средняя длина тела камбалы была 22.8 см. Таким образом, состояние популяции камбалы-гlossы остается стабильным в течение последних 10 лет.

По сравнению с 2013 г. видовой состав промысловых рыб Малого Арала почти не изменился. Средние размеры большинства видов рыб за период 2013–2022 гг. практически не изменились. Можно отметить только незначительное измельчение леща и плотвы, которые являются основными объектами промысла в Малом Аральском море. Возрастной состав некоторых рыб заметно изменился.

В целом, можно констатировать, что популяции промысловых рыб Малого Аральского моря мало изменились за прошедшее десятилетие. По-видимому, период их адаптации после вселения в водоем закончился.

Литература

1.Аладин Н.В., Плотников И.С., Смуров А.О., Гонтарь В.И. Роль чужеродных видов в экосистеме Аральского моря // Биологические инвазии в водных и наземных экосистемах. С/Пб: КМК, 2004, С. 275–296.

2.Исбеков К.Б. Устойчивое использование рыбных ресурсов и перспективы сохранения биологического разнообразия ихтиофауны в основных рыбохозяйственных водоемах Казахстана: Автореферат дис. ... докт. биол.наук. Новосибирск, 2020, 41 с.

3.Смуров А.О., Плотников И.С., Аладин Н.В. Настоящее и будущее рыбных ресурсов Малого Аральского моря (Казахстан) // Рыбоводство и рыбное хозяйство. 2022, № 10. С. 652–660.

Противотурбулентная присадка для перекачки нефти

Амантаева Д.Б., докторант,

Надиров К.С., д.т.н., профессор,

Южно-Казахстанский университет

им. М. Ауэзова,

(город Шымкент)

Кадыров Н.А. PhD, доцент,

Ташкентский государственный технический

университет им. И. Каримова

(город Ташкент)

Түйіндеме

Мақалада ҚР магистральдық құбырлары арқылы мұнай тасымалдауды арттырудың өзекті мәселелері қарастырылады. Еліміздің мұнай-газ саласының негізгі міндеттерінің бірі мұнайды экспорттық нарықтарға тиімді және экономикалық тиімді жеткізуді қамтамасыз ету болып табылады. Турбуленттікке қарсы қоспаларды (ТҚҚ) қолдануды қоса алғанда, көмірсутек шикізатын айдау кезінде гидродинамикалық кедергіні төмендетудің заманауи тәсілдері қарастырылды. ТҚҚ пайдалану мұнайды тасымалдауға жұмсалатын энергия шығынын 30-40%-ға төмендетуге және құбырлардың өткізу қабілетін 20-50%-ға арттыруға мүмкіндік беретінін көрсететін зерттеулер мәліметтері келтірілген. Мұнайдың құбырышыл ағынын күшейтудің дәстүрлі әдістерімен салыстырғанда қоспалардың әсер ету механизмдеріне және олардың артықшылықтарына ерекше назар аударылады. Температуралар мен ағын жылдамдығының кең ауқымы кезінде ТҚҚ-ның жоғары тиімділігі атап өтілді, бұл оларды Қазақстанда мұнай өндіру мен тасымалдаудың әртүрлі жағдайларында қолдануға мүмкіндік береді.

Abstract

The article discusses the current issues of intensifying oil transportation through the main pipelines of the RK. It is shown that one of the key tasks of the country's oil and gas industry is to ensure efficient and cost-effective delivery of oil to export markets. The article examines modern approaches to reducing hydrodynamic resistance during the transportation of hydrocarbon raw materials, including the use of anti-turbulence additives (ATA). The article presents research data showing that the use of ATA can reduce energy costs for oil transportation by 30-40% and increase pipeline capacity by 20-50%. Special attention is given to the mechanisms of action of the additives and their advantages over traditional methods of pumping intensification. The article highlights the high efficiency of PTP in a wide range of temperatures and flow rates, making it

applicable for various conditions of oil production and transportation in Kazakhstan.

Одними из ключевых задач Стратегии вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира являются диверсификация и обеспечение устойчивых каналов поставок энергоресурсов республики на мировые рынки. Казахстан — страна, не имеющая выхода к мировому океану. Но тем не менее экспортирует более 80 миллионов тонн нефти в год, большая часть которой проходит по магистральным трубопроводам. Поэтому ключевое значение для республики имеет доступ к экспортным рынкам в первую очередь при помощи магистральных трубопроводов. Очевидно, что реализация этих задач невозможна без дальнейшего расширения и развития транспортной инфраструктуры. В связи с этим повышение эффективности систем — стратегическая задача, связанная с ростом объемов переработки и увеличением вязкости транспортируемых нефтей [1].

Одним из перспективных подходов к интенсификации транспортировки нефти является использование противотурбулентных присадок (ПТП)—веществ, способных подавлять турбулентные пульсации потока и снижать гидравлическое сопротивление. Наибольшую практическую ценность представляют композиционные ПТП, сочетающие в себе свойства нескольких компонентов и демонстрирующие улучшенные характеристики по сравнению с традиционными полимерными аналогами.

Как показано в ряде исследований применение ПТП позволяет добиться снижения энергозатрат на перекачку до 30–40% и увеличения дебита трубопровода на 20–50%. Особенно важно, что эффективность таких добавок сохраняется в широком диапазоне температур и при высоких скоростях потока, что делает их применимыми для нефти месторождений Казахстана [2,3].

Перекачка нефти в условиях трубопроводного транспорта связана со сложностью, при котором необходимы меры, направленные на снижение гидродинамического сопротивления в движущемся потоке углеводородного сырья. При переменных значениях плотности и вязкости нефти в трубопроводе ламинарное течение ее может переходить турбулентное, обусловленное пульсациями давления в пристеночной области трубопровода. Это создает дополнительное сопротивление, доля которого в случае маловязких жидкостей доходит до 80% от общего гидродинамического сопротивления (ГДС). В этом случае, соответственно увеличиваются энергозатраты на перекачку транспортируемой нефти.

При трубопроводном транспорте нефти на большинстве нефтеперекачивающих станциях (НПС) применяют специальные

методы, в частности, перекачки с растворителями, перекачку термически обработанной нефти, высоковязкой нефти (вязкость около 2 Ст). Эти методы, главным образом, основаны на снижении вязкости перекачиваемой жидкости, что приводит к существенному снижению гидродинамического сопротивления.

Сущность гидротранспорта нефти состоит в том, чтобы создать пристеночный кольцевой слой маловязкой жидкости - перекачка нефти внутри водяного кольца. Двухслойное течение с устойчивой границей раздела фаз особенно актуально для снижения гидродинамического сопротивления в трубопроводах высоковязких и неньютоновских жидкостей за счет водяного слоя. Водяной слой из-за сил турбулентной и молекулярной диффузии постепенно «размывается» с образованием эмульсии. Такая эмульсия имеет вязкость иногда большую, чем вязкость исходной нефти. Метод гидротранспорта не эффективен при перекачке водонефтяной эмульсии по промысловым трубопроводам.

На практике трубопроводного транспорта углеводородов для увеличения пропускной способности нефти при снижении гидродинамического сопротивления используют, так называемые полимерные антитурбулентные присадки. При этом установлено, компонентом присадки, регулирующим турбулентные характеристики являются, как правило, высокомолекулярные поли- α -олефины.

При трубопроводном транспорте антитурбулентные присадки вводят в нефть в пределах концентраций 0,001-0,01% [4], что позволяет снизить коэффициент гидродинамического сопротивления потока нефти на 30-50%.

В целом принцип действия таких противотурбулентных присадок (ПТП) основан на гашении турбулентных пульсаций вблизи внутренней поверхности трубопровода за счет взаимодействия длинномерных молекул присадки с турбулентными вихрями, зарождающимися вблизи стенок трубопровода. Результатом является уменьшение потерь энергии на трение, что позволяет на 30-50% увеличить пропускную способность трубопровода. Естественно, антитурбулентная присадка позволяет значительно снизить затраты на перекачку нефти и нефтепродуктов и затраты на перекачивающее оборудование.

Трубопроводный транспорт маловязких нефтей предполагает управлением энергией межмолекулярных взаимодействий в нефтяной системе путем теплового воздействия различных физических полей, либо за счет введения химических реагентов в нефтяную систему [5,6].

На практике дозировка противотурбулентной присадки в нефть составляет в пределах концентраций 0,001-0,01%, что позволяет снизить коэффициент гидродинамического сопротивления потока нефти на 30-50%.

Целью приведенных в данной статье исследований являлась разработка состава композиционной присадки расширенного спектра действия, которая предполагает снижение вязкости, придание нефтяной системе противотурбулентных свойств [5,6].

Композиционную противотурбулентную присадку (КПТП) получали в настольном реакторе высокого давления из нержавеющей стали TGYF-C объемом 0,5 литра. На лабораторной установке была исследована противотурбулентная активность КПТП, полученной на основе полиолефинового полимера поли- α -гексена (ПАОП) и бутилового эфира олеиновой кислоты (БЭОК) [7,8].

Результаты испытаний эффективности предлагаемых составов КПТП на нефти месторождения Акшабулак представлены в таблице 1 [6].

Таблица 1. Влияние состава КПТП на свойства образца нефти

Номер примера	Температура застывания (ниже 0 °С)	Кинематическая вязкость при 20° С, сСт	Расход КПТП на 1 т нефти, %	Эффективность присадки OR, %	Стабильность нефтяной композиции, месяц
Без присадки	6-8	6,4	-	-	-
1	15-18	5,3	0,008	22	1,4
2	22-28	5,2	0,010	38	1,9
3	32-33	5,4	0,040	42	2,2
4	32-35	5,6	0,060	44	2,3
5	34-35	5,8	0,080	45	2,3

Наиболее эффективным является состав №3, при котором получены наиболее эффективные результаты.

На рисунке 1 представлены зависимости, показывающие зависимость снижения сопротивления потока нефти (месторождение Кенкияк) от концентрации присадки КПТП. Исследования были выполнены на лабораторном турбулентном реометре [7,9].

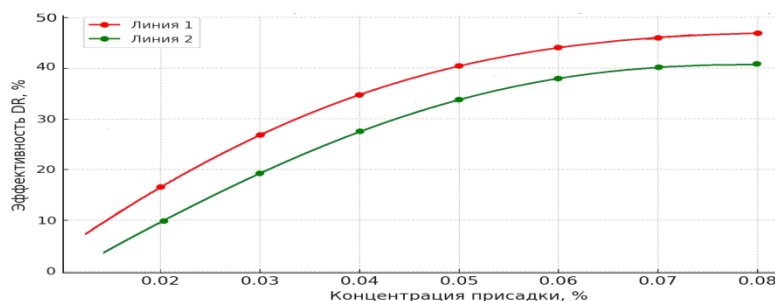

Рисунок 1. Зависимость снижения сопротивления потока нефти Кенкияк от концентрации присадки КПТП: 1- полиальфаолефиновый полимер;
2- полиальфаолефиновый полимер + бутиловый эфир олеиновой кислоты в дизельном топливе

Из данных, приведенных на рисунке 1, следует, что состав 1 эффективен при концентрациях 0,06-0,08 %, при значениях этих концентраций эффективность (DR) составляет 42-46% (кривая 1). В другом случае, при добавлении в нефтяную систему дополнительно бутилового эфира олеиновой кислоты в дизельном топливе (БЭОК), эффективность растет лишь до значений концентрации 0,003% [10].

Применение КППП позволяет при дозировке на нефть 0,06-0,08% достичь эффективности и периода стабильности нефтяной системы при ее транспортировке по трубопроводу в течение 8-10 суток [8,11].

Данные исследования были выполнены при поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, Программа BR24992809.

Заключение

Использование композиционных противотурбулентных присадок является эффективным решением для повышения пропускной способности нефтепроводов и снижения энергетических затрат на транспортировку нефти. Для Казахстана, где добываются как лёгкие, так и высоковязкие нефти, применение таких реагентов особенно актуально, что подтверждается примерами месторождений Кумоль и Кенкияк.

Научная новизна работы заключается в обобщении современных подходов к созданию композиционных присадок, способных эффективно действовать в различных режимах течения и для разных типов нефти. Практическая значимость заключается в возможности применения полученных результатов для оптимизации транспортных процессов и повышения надёжности эксплуатации магистральных нефтепроводов.

Литература

1. Чурикова, Л. А. Эксплуатационные проблемы магистральных нефтепроводов Западного Казахстана/Л.А.Чурикова, А.К. Сулейменов. Текст: непосредственный//Технические науки в России и за рубежом: материалы V Междунар. науч. конф. (г. Москва, январь 2016 г.). — Москва: Буки-Веди, 2016. — с. 45-49.

2. Ahmed, M., Al-Masoudi, A., & Al-Ameri, K. (2022). Application of drag reducing agents in crude oil pipelines: A review. *Petroleum Science and Technology*, 40(1), с.12–22.

3. Рысбеков А.Е., Калиев К.К., Жанибеков М.Б. (2021). Эффективность противотурбулентных добавок при транспортировке нефти. *Известия НАН РК. Серия химическая*, №3, 55–63.

4. Иванова Л.В. Регулирование низкотемпературных свойств нефтяных систем разного уровня сложности: дисс. докт. хим. наук. — М. — 2016. — 304с.

5.Сюняев З.И., Сюняев Р.З., Сафиева Р.З. Нефтяные дисперсные системы. – М.: Химия. - 1990. – 226 с.

6.Ахмедов А.И., Рустамова С.Н., Исмаилова Н.Д. Депрессорные присадки к нефтепродуктам //ХТТМ. -1985. №2. -с. 45-46.

7.Ермекбаев Т.С., Тажибаева С.М. Применение полимерных противотурбулентных присадок при транспортировке нефти в условиях низких температур // Нефтегазовое дело. – 2018. – №6. – С. 84–90.

8.Смагулов А.С., Сейтказиев Е.Ш. Оптимизация транспорта парафинистой нефти Казахстана с применением депрессорных добавок // Нефть и газ. – 2017. – №4. – С. 29–34.

9.Жунусбеков А.К., Абдрахманова С.К. Влияние композиционных присадок на реологические свойства высокопарафинистой нефти // Известия НАН РК. Серия химическая. – 2020. – Т. 5, №437. – С. 102–108.

10. Aliyev A.M., Huseynov F.S. Application of drag reducing agents for crude oil transportation // Petroleum Science and Technology. – 2015. – Vol. 33, №2. – P. 123–131.

11.Nurpeisova G.T., Nurgalieva A.S., Kudaibergenov S.E. Development of composite depressant additives for waxy crude oils of Kazakhstan // Chemical Bulletin of Kazakh National University. – 2020. – Vol. 98, №2. – P. 45–52.

ӘОЖ 37.02:51:004

Цифрлы білім беру кеңістігінде математика мен жаратылыстану пәндерінің өзара байланысы

Раушанбек А.А., оқытушы,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
«Физика, математика және цифрлық технологиялар»
кафедрасының магистрі, Қазақстан

Резюме

В данной статье рассматривается важность интегрированного преподавания математики с естественнонаучными предметами в условиях развития цифровых технологий. Цель – повышение функциональной грамотности обучающихся, установление межпредметных связей и развитие компетенций в направлении STEM. Опираясь на опыт казахстанской системы образования и международные научные труды, демонстрируется эффективность использования симуляций PhET, GeoGebra, компьютерного моделирования и современных цифровых ресурсов.

Abstract

This article examines the significance of integrating mathematics with natural science subjects in the context of digital technology

development. The aim is to enhance students' functional literacy, establish interdisciplinary connections, and develop competencies in the STEM field. Drawing on the experiences of the Kazakhstani educational system and international scientific works, the effectiveness of using PhET simulations, GeoGebra, computer modeling, and modern digital resources is demonstrated.

Кіріспе

Қоғамдағы цифрландыру үдерісі білім беру жүйесін жаңа заман талаптарына бейімдеуді қажет етеді. Қазіргі уақытта білім алушыны тек формулалар мен деректерді жаттауға емес, оларды нақты өмірлік жағдаяттарда, әсіресе ғылым мен технология салаларында қолдана білуге үйрету маңызды болып отыр. Осыған байланысты математика мен жаратылыстану пәндері (физика, химия, биология) арасындағы дәстүрлі шекаралар жойылып, интеграцияланған оқыту өзектілігін сақтауда. Мұндай кіріктіру үдерісі цифрлық білім беру кеңістігінің құралдары арқылы барынша тиімді жүзеге асырылады.

Бұл мақаланың негізгі мақсаты – цифрлық ортаның мүмкіндіктерін пайдалана отырып, математика мен жаратылыстану пәндерінің байланысын күшейтудің әдіснамалық негіздерін қарастыру және STEM-білімді дамыту жолдарын айқындау [1].

1. Пәнаралық байланыстың теориялық-педагогикалық негіздері

Математика – барлық нақты ғылымдардың әмбебап тілі. Ол табиғат құбылыстарын сандық тұрғыдан сипаттап қана қоймай, модельдеуге және нәтижесін болжауға мүмкіндік береді. Физикадағы қозғалыс заңдары, химиядағы молярлық концентрация ұғымы, биологиядағы популяция динамикасы – барлығы математикалық тәсілдерсіз түсіндірілмейді. Алайда дәстүрлі оқыту тәжірибесінде бұл байланыстар формалды сипат алып, білім алушылар көбіне математиканы жеке пән ретінде оқып, оны басқа ғылымдарда қолдануда қиындықтарға тап болады. Пәнаралық байланысты құру – тек бір пәннің екіншісіне қызмет етуі емес, керісінше білімді тұтастықта ұйымдастыратын, жүйелілік пен дүниетанымдық бірлікті қамтамасыз ететін күрделі әдістемелік жүйе болып саналады. Мұндай көзқарас білім алушылардың функционалдық сауаттылығын, яғни алған білімді өмірлік жағдайларда қолдана алу дағдыларын тікелей қалыптастырады [4].

2. Цифрлық ресурстар – пәндер арасындағы көпір

Цифрлық орта пәнаралық интеграцияны іске асырудың ең тиімді құралдарының бірі ретінде ерекшеленеді. Ол мынадай мүмкіндіктерді қамтамасыз етеді:

Көрнекілік пен абстракцияны үйлестіру: математикалық ұғымдар мен физикалық құбылыстарды интерактивті графика, анимация және үшөлшемді модельдер арқылы көрсету.

Тәжірибе мен модельдеуді жетілдіру: мектеп зертханасында өткізуге қиын немесе мүмкін емес тәжірибелерді виртуалды ортада орындау.

Зерттеушілік әрекетке жағдай жасау: оқушыларға гипотеза ұсынуға, оны тексеруге және нәтижелерді сандық тұрғыдан талдауға мүмкіндік беру.

3. Практикада цифрлық құралдарды пайдалану үлгілері

GeoGebra – геометрия мен алгебраны біріктіруде таптырмас бағдарлама. Оның көмегімен физикадағы қозғалыс траекторияларын, механикалық жүйелерді модельдеуге, химиядағы реакция жылдамдығын функциялар графигі арқылы талдауға болады.

PhET симуляциялары (Colorado University) – физика, химия, биология және математика бойынша интерактивті зерттеулердің ірі жинағы. Мысалы, «Сәуле сыну заңдары» симуляциясында оқушылар бұрыштарды өзгерте отырып, тәжірибе нәтижелерін бақылайды, кейін оны Снеллиус заңымен математикалық түрде өрнектей алады [5].

Компьютерлік модельдеу (Excel және арнайы бағдарламалар) экологиялық жүйелердің дамуын, химиялық тепе-теңдікті немесе экономикалық процестерді болжауға мүмкіндік береді. Бұл – математикалық талдау мен жаратылыстану ғылымдарының өзара ықпалдасуының нақты мысалы.

4. STEM-тәсілін қалыптастырудағы цифрлық интеграция

Цифрлық ортада математика мен жаратылыстану пәндерін кіріктіру STEM-білім берудің негізін құрайды. Бұл тәсіл келесі нәтижелерге әкеледі:

1. зерттеу және жобалау дағдыларын қалыптастыру;
2. сыни тұрғыдан ойлау мен есептеу қабілеттерін дамыту;
3. инженерлік көзқарасты жетілдіру;
4. шешім қабылдауда сандық деректерді пайдаланудың маңызын көрсету.

Осылайша, цифрлық білім беру кеңістігі пәндер арасындағы байланысты теориялық қана емес, практикалық деңгейде нығайтуға мүмкіндік береді. GeoGebra, PhET, компьютерлік модельдеу жүйелері сынды құралдарды тиімді пайдалану оқу үдерісін қолжетімді әрі нәтижелі етеді. Мұндай интеграция оқушылардың танымдық қызығушылығын арттырып, олардың функционалдық сауаттылығын дамытады және болашақ ғылым мен технология саласының білікті маманы ретінде қалыптасуына ықпал етеді.

Бүгінгі таңда білім беру жүйесінің басты бағыты – ХХІ ғасыр талаптарына сай тұлға дайындау. Бұл үдерісте цифрлық технологияларды меңгеру, пәнаралық ойлау дағдылары, функционалдық сауаттылық пен STEM құзыреттіліктері шешуші рөлге ие. Жаңартылған білім мазмұнында математика мен жаратылыстану пәндерінің кіріктірілуіне басымдық берілуі де осы қажеттіліктен туындап отыр. Математика–жаратылыстану

ғылымдарының тілі. Ол физикалық құбылыстарды сипаттауға, химиялық есептеулерді орындауға, биологиялық статистиканы талдауға, географиялық модельдеулерге сүйенеді [3]. Қазіргі цифрлық дәуірде бұл байланыстар компьютерлік модельдеу, визуализация және цифрлық ресурстарды қолдану арқылы жаңа деңгейге көтерілуде. STEM-білім беруде PhET симуляцияларын пайдалану – оқушылардың зерттеушілік құзыреттілігін арттырудың тиімді құралы. Ол болжам жасау, қорытынды шығару, тәжірибе жүргізу, деректерді талдау және аргументтеу дағдыларын дамытады. Сонымен қатар, GeoGebra мен Desmos сияқты платформалар алгебралық және геометриялық есептерді визуализациялауға, физикалық қозғалыстарды модельдеуге кеңінен қолданылады. Қазақстандық білім беру жүйесінде робототехника, 3D-модельдеу және онлайн-платформаларды дамыту оқушылардың зерттеушілік қабілетін жетілдірсе, халықаралық тәжірибе STEM-білімнің негізгі мақсаты – ғылым мен техниканы интеграциялай отырып, оқушыларды кәсіби ортаға бейімдеу екенін көрсетеді [2].

Қорытындылай келе, цифрлық ортада математиканы жаратылыстану пәндерімен кіріктіре оқыту білім алушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға, шығармашылық ойлауын дамытуға және STEM бағытындағы құзыреттіліктерін қалыптастыруға ықпал етеді. Білім беру ұйымдарында цифрлық ресурстарды кешенді қолдану Қазақстанда STEM-білім беруді дамыту үшін перспективалы бағыт болып табылады. Бұл тәсіл оқушылардың ғылымға деген қызығушылығын оятып қана қоймай, олардың ғылыми білімді тәжірибеде қолдануға деген ұмтылысын арттырады.

Әдебиет

6. ҚР Білім және ғылым министрлігі. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2018.

7. Bybee R.W. The Case for STEM Education: Challenges and Opportunities. – Arlington: NSTA Press, 2019.

8. Айтбаева А.Ж. Жаратылыстану пәндерін оқытуда цифрлық технологияларды қолдану. // «Қазақстан мектебі» журналы. – 2021. – №4. – 33–38-бб.

9. Құсайынов А.К. Математиканы оқытудың заманауи әдістемесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2020.

10. Yesnazar A.Zh.,(2024).The use of PhET simulation in STEM education.Ilim42(4).34-47.

Қоршаған орта факторларының мал денсаулығы мен өнімділігіне әсері

Мұханов Н.Б., «Болашақ» ҒЗИ директоры,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье описано влияние факторов внешней окружающей среды на здоровье и продуктивность животных.

Abstract

The article describes the influence of environmental factors on the health and productivity of animals.

Келешек өнімділігі жоғары организмнің дұрыс қалыптасуы, денсаулығының мықты болуы көп жағдайда оның енесін, әрі жаңа туған төлдің өзін алғашқы апталардан бастап қажетті деңгейде азықтандыру мен күтіп-бағуға байланысты.

Дені сау, өнімділігі жоғары төл өсіруде оларды күтіп-бағу режимдерінің дұрыс орындалуы үлкен роль атқарады. Мал организмнің жағдайы көптеген микроклимат факторларының жиынтығымен анықталады: температура, ылғалдылық, қысым, ауа қозғалысының жылдамдығы, жарық күші, механикалық және газды қоспалар. Салқын және жылы ауа температураларының төл организмне, денсаулығына әсерін анықтау малды салқын ауада өсірудің пайдалы жақтары бар екендігін көрсетті.

Ауыл шаруашылығы малдарының жергілікті табиғи-климаттық жағдайларға төзімділігін арттырудың ерекше маңызы бар екендігі белгілі. Жас малдың ағза жүйелерінің қызметін күшейту олардың жылдам өсіп-жетілуіне, организмнің шынығуына, жоғары және төмен ауа температураларының зиянды әсерлерін болдырмауға, сонымен қатар олардың өміршеңдігі мен төзімділігін арттыруға септігін тигізеді.

Малдың өсіп-жетілуіне, оның кейбір мүшелері мен ұлпаларының дамуына қоршаған ауа температурасы, жарық, бағып-күту жағдайы, тағы басқа да сыртқы ортаның факторлары тұрақты түрде әсер етеді. Сыртқы ортаның қолайсыз жағдайы, әсіресе азықтандырудың жеткіліксіздігі өсуді тежейді, керісінше, организм талабына сай бағып-күту, сондай-ақ құнарлы азықпен қоректендіру мығым, денсаулығы жақсы малдың өсіп жетілуіне мүмкіндік береді.

Мал шаруашылығында өнеркәсіптік әдістерді қолдану және ірі фермалардың құрылуы мал қозғалысының тежелуіне әкелді. Бұл өз кезегінде көбею көрсеткіштерінің төмендеуіне және мал сапасының нашарлауына әсер етті. Малды күнделікті белсенді түрде

серуендетудің олардың денсаулығына, организмнің қорғаныш қызметінің күшеюіне оң әсер ететіндігі және мал өнімділігінің көтерілуіне сеп болатындығын ғылым мен тәжірибе көрсетіп отыр. Жас малды қыс мезгілінде жиі серуенге шығару, ал жазда жайылымда бағу олардың организмнің физиологиялық қажеттілігіне толық сай келеді және дені сау малдардың қалыптасуына әсер етеді [1, 115-120 б].

Мал организмнің резистенттілігі көптеген факторларға байланысты өзгеріп отырады. Олар малдың жасына, тұқымына, конституциялық типіне т.б. жағдайларға тәуелді болады. Сонымен қатар мал организміндегі физиологиялық процесстердің қалыпты өтуі көбіне сыртқы орта факторларына, оның ішінде әсіресе қоршаған орта ауасының жағдайына байланысты. Қоршаған орта ауасы жануарлар организмне күшті ықпал ете отырып, олардың жауап реакциясын тудырады [2, 211-242 б].

Мал организмне стресс жағдайын тудыратын көптеген факторлар әсер етеді. Зерттеулер малдың стресске ұшырауына 70-80% жағдайда азықтандыру мен күтіп-бағу, ал 20-30% жағдайда генетикалық факторлар әсер ететінін көрсетеді. Сыртқы орта факторлары ішінде мал қорасының микроклиматын қажетті деңгейде ұстап тұрудың маңызы зор. Мысалы, жайсыз микроклимат мал өнімділігін 10-35%, көбею қабілетін 15-30% кемітсе, өнім бірлігіне жұмсалатын азық мөлшерін 15-40%, жас төлдердің өлім-жітімге, ауруға ұшырауын 15-30% өсіреді.

Мал организмне әсер ететін стресс факторлары бірнеше топқа бөлінеді:

- экологиялық (ауа температурасы, ылғалдылығы, шаң-тозаңмен және микроорганизмдермен ластануы т.б.);

- алиментарлық (акуыз, минерал заттар, витамин, су жетіспеушілігі);

- технологиялық (күтіп-бағу тәсілдері).

Өндіріс технологиясы, сыртқы орта факторлары ауыл шаруашылығы малдарының өнімділік көрсеткіштері мен олардың мінез-қимыл ерекшеліктеріне әсер ететіндігі ғылыми дәлелденген.

Мал организмнің қорғанысын үш түрлі тосқауыл топтары қамтамасыз етеді:

- сыртқы (тері, кілегей қабықша, асқазан сөлі, т.б.);

- ішкі (лимфа, қан плазмасы, лизоцим, интерферон);

- жасушалық (қан және лимфа лейкоциттері, бауырдың куппер жасушалары, көкбауыр, сүйек миы, лимфа түйіндерінің жасушалары).

Тірі организмдердің бейімделушілік қасиетінің арқасында оның ішкі ортасының тұрақтылығы (гомеостаз), қышқылдық-сілтілік тепе теңдік, осмостық қысым сияқты т.б. қан константаларының бірқалыптылығы қамтамасыз етіледі. Организмге кері әсер ететін факторлар күшті әрі ұзақ ықпал жасаса бұл константалар қалыпты

деңгейден ауытқып кетуі мүмкін. Бұл жағдайда организмнің физиологиялық қызметтері бұзылып, патологиялық процесстер басталады [3, 343-348 б].

Организмнің негізгі физиологиялық қызметтерінің бірі – ауру тудырғыш факторлармен күресу немесе оған қарсы тұру қабілеті. Малдарды азықтандыру және күтіп-бағу кезінде жіберілген кемшіліктер әсерінен олардың резистенттілігі төмендеп, төлдердің қоршаған ортаның қолайсыз факторларына қарсы тұру қабілеті нашарлайды.

Мал қорасының микроклиматына жер бедері, су көздерінің жақындығы, күн радиациясының қарқыны, ауа-райы жағдайлары, құрылыс конструкцияларының жылу сақтағыштығы, малдың орналасу тығыздығы, желдету жүйелерінің жұмыс сапасы, мал азықтандыру типтері мен технологиялары т.б. ықпал етеді. Қорада жылу, ылғал, зиянды газдар, шаң-тозаң, микроорганизмдер көбейген сайын мал организміндегі физиологиялық процесстер баяулап, малдың өнімділігі кеми береді.

Ауа температурасы кең көлемде ауытқығанда мал организмi тұрақты дене температурасын ұстап тұру үшін берілген азықтың және денесінің қуатын жұмсайды. Дене температурасының тұрақтылығы күрделі екі процесстің–жылу өндіру (химиялық) және жылу бөлу (физикалық) арқасында қамтамасыз етіледі. Ыстық, құрғақ өңірлерде өсірілетін малдардың организмінде жылу бөлуді азайту негізінен қатты терлеу және жиі тыныс алу көмегімен реттеледі. Мал түгінің жылу реттегіштік қасиеттері көп жағдайда оның тығыздығына, ұзындығына, құрылысына және түсіне байланысты.

Ауа-райы ыстық аймақтарда мал организмiнің қызуы оның асқазан мүшелерінің қызметін әлсіретеді. Сондықтан мұндай өңірлерде мал азықтандыруға ерекше көзқарас қажет. Зерттеулер мал организмінде бөлінетін жылу мөлшерін қоршаған орта температурасына қарай тиісті азықтарды беру арқылы реттеуге болатындығын көрсетіп отыр. Мысалы, құнарлы жеммен азықтандырылған малдардың дене температурасы және жылу бөлуі көк шөп берілген малдардан жоғары болған.

Ауа температурасының жоғары болуы малдардың жайылуына кедергі болады, олардың тәбеті төмендейді, қан мен сүт құрамына әсер етеді, жүрек қызметі мен тыныс алу жиілігін өзгертеді. Мұның бәрі өнімділіктің деңгейіне ықпал етеді. Жылулық стресс сауын малының сүт өнімділігін 10-15%, ұрықтану қабілетін 25-30% кемітеді. Жылулық стресс әсерінен буаздықтың алғашқы 7 күні ішінде эмбриондардың 30% өлімге ұшырайды.

Қазақстанда үш жылу-техникалық аймақ бар. Олар мынадай шекаралардан өтеді: Торғай – Семейдің солтүстігі – 1 аймақ, Атырау – Алматының солтүстігі – 2 аймақ және осы бағыттың оңтүстігі – 3

аймақ. Үшінші аймақта жаздың қапырық кезеңінде мал ұдайы ыстықтап, өнімділігі айтарлықтай төмендейді [4, 176-177 б].

Барлық тірі организмдерге тән қасиеттердің бірі – олардың қоршаған орта жағдайына бейімделу мүмкіндігінің жоғары болуы. Қазіргі кезеңде мал организмнің адаптациялық, резистенттілік мәселелерінің өзектілігі артып отыр. Мал шаруашылығы үшін маңыздысы стресске жауап ретінде болатын қорғаныс механизмдерінің белсенділігінің артуымен қатар малдың өсуімен, ас қорытуымен, жыныстық белсенділігімен және лактациясымен байланысты қызметтерінің бәсеңдеуі болып табылады. Сыртқы ықпалдарға бейімделудің тиімді элементінің бірі – малдың сол ортаның өзгеріп отырған жағдайларына өзінің қимыл-қозғалысын, мінез-құлқын үйлестіру қабілеті болып табылады. Бұл бейімделудің ең белсенді түрі, ол сол ортада болатын өзгерістерге организмді алдын-ала дайындайды. Бұл дайындықтың негізінде шартты-рефлекторлық байланыс немесе биологиялық ырғақты қалыптастыру жатыр [5, 45-47 б].

Арал өңірі сияқты шөл және шөлейт аймақтарда негізгі мақсат – берік жем-шөп қорын жасау, малдарды ыстық күн сәулесі әсерінен, шанды борандардан, қыстың ызғарлы желдерінен қорғау болып табылады. Тіке түскен күн сәулелері мал денесін қатты қыздырады. Бұл әсіресе жас мал үшін зиянды: олардың тыныс алу жүйесіне салмақ көп түседі, өкпедегі газ алмасу, зат алмасудың барлық түрлері бұзылады. Бұл өз кезегінде мал өнімділігіне теріс ықпал етіп, жас төлдің өміршеңдігін күрт кемітеді.

Бұл мәселелердің әсіресе Арал өңірінің табиғи-экологиялық жағдайында маңызы ерекше. Себебі жыл мезгілдері арасындағы 80-90С-тық температуралық амплитуда жағдайында ауыл шаруашылығы малдарының жүріп-тұруында, мінез-құлқында елеулі өзгерістердің болмауы мүмкін емес.

Әдебиет

1. Фаткуллин Р.Р. Состояние здоровья крупного рогатого скота в условиях техногенной агроэкосистемы. – М., 2014. – 245 б.
2. Сарычев Н.Г. Животноводство с основами общей гигиены. – С/Пб., 2015. – 321 б.
3. Лютинский С.И. Патологическая физиология животных. – С/Пб., 2011. – 443 б.
4. Мұханов Н.Б. Арал өңірі жағдайында мал шаруашылығын дамытудың селекциялық-технологиялық мәселелері. Монография. – Қарағанды, «Aktaulovas» ЖШС. 2023. – 203 б.
5. Чикалев А.И. Разведение с основами частной зоотехнии. – М., 2012. – 276 б.

Білім беру жүйесін цифрландырудағы геймификацияның рөлі

Мұханова Ж.Ә., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматривается роль геймификации в процессе цифровизации системы образования. Геймификация – это эффективный инструмент, который оживляет учебный процесс с помощью игровых элементов, повышая мотивацию и активность студентов. В исследовании сравнительно анализируются уровни применения геймификации в вузах, школах, онлайн-курсах и корпоративном обучении. Результаты показали, что геймификация способствует росту посещаемости занятий, выполнению домашних заданий и общей учебной активности. В статье также описывается потенциал геймификации для цифровых образовательных платформ в будущем.

Abstract

This article examines the role of gamification in the digitalization of the education system. Gamification is an effective tool that revitalizes the learning process through game elements, increasing student motivation and engagement. The study provides a comparative analysis of the levels of gamification use in universities, schools, online courses, and corporate training. The results show that gamification contributes to improved class attendance, homework completion, and overall learning activity. The article also highlights the future potential of gamification for digital educational platforms.

XXI ғасырда цифрландыру жаһандық дамудың басты бағытына айналды. Әсіресе білім беру жүйесі заманауи технологияларды кеңінен енгізудің нәтижесінде түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Білім беру саласындағы цифрландыру тек жаңа платформалар мен электронды ресурстарды ғана емес, сонымен қатар студенттердің оқу белсенділігін арттыруға бағытталған инновациялық тәсілдерді қолдануды да талап етеді. Осындай инновациялық әдістердің бірі – геймификация [1, 4].

Соңғы жылдары білім беру жүйесі белсенді түрде цифрландыру үдерісінен өтіп жатыр. Онлайн платформалар, интерактивті курстармен қашықтан оқыту құралдары дәстүрлі оқыту модельдерін жаңа деңгейге көтерді. Осы өзгерістер аясында геймификация–яғни білім беру процесіне ойын элементтерін енгізу–ерекше маңызға ие бола бастады. Геймификация студенттердің оқу мотивациясын арттырып, оқу материалына қызығушылығын күшейтіп, цифрлық ортадағы белсенділігін қолдайды.

Геймификация – бұл ойын элементтерін ойыннан тыс ортада пайдалану арқылы қатысушылардың мотивациясын, белсенділігін және қызығушылығын арттыруға бағытталған тәсіл. Білім беру саласында ол оқу процесін тартымды әрі интерактивті етуге, білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Геймификация термині алғаш рет 2002 жылы енгізілгенімен, білім беру саласында кеңінен тарала бастағанына көп уақыт өткен жоқ. Бастапқыда ол маркетинг пен бизнес салаларында пайдаланылған. Цифрландырудың дамуы нәтижесінде онлайн-білім беру платформалары, электрондық курстар мен мобильді қосымшалар оқу процесін жаңа деңгейге көтерді. Сол платформалардың тиімділігін арттыру мақсатында геймификация кеңінен қолданысқа енді.

Цифрлық білім беру жүйесінде геймификация келесі міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

Оқу мотивациясы нарттыру– ұпай, бейдж, рейтинг жүйелері арқылы студенттердің қызығушылығын ояту;

Бәсекелестік пен ынтымақтастық қалыптастыру – командалық ойындар мен жеке жетістіктерді көрсету арқылы оқушылар арасындағы өзара әрекеттестікті дамыту;

Кері байланысты жеделдету – тапсырмалардың нәтижесін бірден көрсету арқылы оқу тиімділігін арттыру;

Цифрлық сауаттылықты дамыту – заманауи құралдармен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіру.

Зерттеулер көрсеткендей, геймификация оқу нәтижелеріне оң әсер етеді [3, 7]. Әдеттегі дәстүрлі әдістермен салыстырғанда, ойын элементтерін қолданған сабақтарда студенттердің сабаққа қатысу деңгейі мен тапсырмаларды орындау белсенділігі жоғарылайды.

Кесте 1. Бұл мәліметтер цифрландырылған білім беру жүйесінде геймификацияның тиімді құралы

Көрсеткіш	Дәстүрлі оқыту (%)	Геймификация енгізілгеннен кейін (%)
Сабаққа қатысу	62	87
Үй тапсырмасын орындау	68	91
Қосымша материалды меңгеру	55	83
Жалпы оқу белсенділігі	60	88

Білім беру жүйесін цифрландыру жағдайында геймификация әртүрлі формада жүзеге асырылуы мүмкін:

1. *Ойын платформалары* (Kahoot, Quizizz, Classcraft) – интерактивті викториналар мен командалық ойындар;

2. *Марапаттау жүйесі* – бейждер, виртуалды медальдар, сертификаттар;

3. *Деңгейлер мен рейтингтер* – студенттердің жетістігін салыстырып көрсету арқылы ынталандыру;

4. *Сюжетке негізделген оқу* – пәнді ойын сценарийіне енгізу (role-play, квесттер) [2].

Геймификация жасанды интеллект (AI), виртуалды (VR) және толықтырылған шындық (AR) технологияларымен үйлескен кезде білім беру сапасын жаңа деңгейге көтере алады. Мысалы:

VR-квесттер – нақты тәжірибеге негізделген зертханалық жұмыстарды виртуалды ортада орындау;

AI-талдау – студенттің оқу профилін ескере отырып, жеке ойын сценарийлерін құру;

Бейімделген марапаттау – әр студенттің оқу қарқыны мен деңгейіне сәйкес жетістік жүйесін автоматты баптау.

Жасанды интеллект (AI), виртуалды және толықтырылған шындық (VR/AR) технологияларының дамуы білім берудегі геймификацияны жаңа деңгейге көтермек. Бейімделген оқу сценарийлері, интерактивті ойын әлемінде білім алу, автоматты бағалау жүйелері – болашақ цифрлық білім беру трендтері.

Геймификация – білім беру жүйесін цифрландырудың маңызды құралы. Ол оқыту процесін жандандырып, студенттердің мотивациясын арттырады, білімді меңгеру сапасын жақсартады және оқу тәжірибесін заманауи талаптарға сай етеді. Дұрыс жобаланған геймификация ұзақ мерзімді әрі тұрақты нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Геймификация цифрландырылған білім беру жүйесінде тек қосымша элемент ғана емес, стратегиялық маңызы бар құрал болып отыр. Ол студенттердің оқу белсенділігін арттырып қана қоймай, оқу процесін қызықты әрі нәтижелі етеді. Бәсекелестік рухы мен ойынға тән ынталандыру механизмдері студенттердің тұрақты мотивациясын қалыптастырады [5].

Болашақта геймификация технологиялары жасанды интеллект, виртуалды және толықтырылған шындық сияқты басқа цифрлық инновациялармен ұштасып, білім беруді одан әрі жетілдіре алады [6].

Білім беру жүйесін цифрландырудағы геймификация – тек уақытша тренд емес, бұл – оқытудың жаңа философиясы. Ол оқушылар мен студенттердің белсенділігін арттырып қана қоймай, цифрлық дағдыларын жетілдіруге, өздігінен білім алуға ынталандырады. Болашақта білім беру платформалары геймификацияны негізгі компонент ретінде қолдана отырып, сапалы әрі қызықты білім беруді қамтамасыз ете алады.

Әдебиет

1. Капп К. М. Оқыту мен оқытудағы геймификация// Капп К. М. - Алматы: Білім баспасы, 2015.

2.Детердинг С., Диксон Д., Халед Р., Накке Л. Ойын элементтерін қолдану арқылы геймификацияны анықтау// Deterding S., Dixon D., Khaled R., Naecke L. - Алматы, 2014.

3.Зихерманн Г., Каннингем К. Геймификация жобалау негіздері// Zichermann G., Cunningham C. - Нұр-Сұлтан: ЖШС Білім баспасы, 2016.

4.Хамари Дж., Коивисто Й., Сарса Х. Геймификация тиімділігін зерттеу: әдеби шолу// Hamari J., Koivisto J., Sarsa H. - Алматы: Ғылыми журнал, 2017.

5.Райан Р., Деси Э. Өзін-өзі анықтау теориясы және ішкі мотивацияны дамыту// Ryan R., Deci E. - Нұр-Сұлтан: Психологиялық зерттеулер, 2013.

6. Сейтқазы Б. Цифрлық білім беру жүйесіндегі инновациялар- Алматы: ЖШС Білім баспасы, 2022.

7.Жұмаділов Қ. Геймификацияның педагогикалық мүмкіндіктері -Нұр-Сұлтан: ҰҒЗИ басылымы, 2023.

ӘӨЖ 636. 22/28. 082

Арал аймағындағы қаламақ тұқымы ірі қарасының өсіп-жетілу ерекшеліктері

Длиббетов М.К., а-ш.ғ.к., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В данной статье описывается сравнительная оценка роста и развития молодняка калмыцкой породы с местным скотом в условиях казахстанского Приаралья

Abstract

This article describes a comparative assessment of the growth and development of young Kalmyk cattle with local cattle in the conditions of the Kazakhstan Aral Sea region.

Ірі қара малынан алынатын ет өнімінің жоғырылауы және сапасының жақсаруына байланысты арнайы етті ірі қара тұқымдарын өсірудің қажеттілігі біздің аймағымызда зор маңызды жұмыстардың бірі болып табылады. Осыған байланысты, аймағымызда қазақтың ақ бас, санта-гертруда, қалмақ, абердин – ангусс тұқымдары өсірілуде. Олар әр тұқымның биологиялық қасиетіне байланысты аудандастырылуда. Сол етті қара тұқымдарының ішіндегі қалмақ тұқымының орны ерекше. Себебі бұл тұқым жергілікті жердің қатал табиғи-климаттық жағдайына жерсінгендігімен көзге түседі.

Бұл тұқым аймағымызға 2020 жылы Ресейдің Ростов облысындағы асылтұқымды мал зауытынан Қызылорда облысы Сырдария ауданының «Мақсат» шаруа қожалығына әкелінген.

Бастапқыда 135 бас 8 айлық қалмақ тұқымының ұрғашы баспақтары мен 7 бас 12 айлық элита класты бұқашықтары да әкелінді.

Ірі қараның қалмақ тұқымының шыққан тегі Батыс Қытай, Моңғолия, Тибет және Алтай өлкесі болып есептеледі. Ресейге шамамен 420 жыл бұрын жоңғар тайпалары Еділ өзенінің төменгі сағаларына қоныс аударғанда ірі қараның осы тұқымын өздерімен ала келген.

Азия континентінің солтүстік-шығысының қатал континенталдық климаты, жұтаң жайылымы жағдайларында табиғи сұрыпталған қалмақ тұқыммалы сыртқы ортаның қолайсыз жағдайларына аса төзімділігімен ерекшеленеді. Өртүрлі географиялық белдеулердегі далалық, шөл-шөлейт өңірлерде өз азығын өзі тауып, шөп талғамай өсіп-өнген мал. Етті ірі қараның басқа тұқымдарына қарағанда қалмақ тұқымы малы өзінің берік, ширақ және шымыр, үйлесімді дене бітімімен құнды. Мүйіз, тұяқтары қатты, өткір және буын, сіңірлері мықты әрі серпімді келеді, сондықтан бұл ірі қара малы қыс айларында да жайылымдарда тебіндеп жайылады. Терісі тығыз, қалың болғандықтан жаз айларында олар қансорғыштарға, кене мен бөгелек шыбын –шіркейлерге шыдамды.

Қалмақ тұқымының сиырлары аса төлшендігімен ерекшеленеді. Тауарлы табындардағы әрбір 100 аналықтан орта есеппен жылына 89-91 бұзау алу шаруашылықтарда қалыпты жағдай болып есептеледі, сондықтан басқа тұқым сиырларымен салыстырғанда олар жылына 12-14 бұзау артық береді. Қалмақ тұқымының сиырлары табын айналымында орта есеппен 20 жылда 17-18 рет бұзаулайды. Бұзаулаған сиырлардың табиғи аналық сезімі өте жоғары, бұзауларын жанынан тастамай 8 айға дейін бауырында емізіп өсіреді. Төлдері туғаннан ширақ, шымыр, өміршең болып келеді және тәулігіне орта есеппен олар 950-1000 г дейін салмақ қосып, тез жетіледі.

Бұл тұқымның малдыры тез жетілгіштігімен ерекшеленеді, сиырларының салмағы 460-480 кг, бұқаларыныңкі 810-850 кг дейін тартады. Тәулігіне 800-950 кг салмақ қосып, сойыс шығымы 56-58 пайыздан асады, ал ет сапасы өте жоғары. Халықаралық стандарттарға сәйкес келетін етінің 23-25%-ы мрамор суретінде, дәмді, кулинарлық қасиеті жоғары. [2,45 б., 3,10 б.]

Міне осы қалмақ тұқымының биологиялық ерекшелігі мен өсімділік, өнімділік сапасына байланысты еліміздің көптеген аймағына таралуына себеп болып отыр. Осы шаруашылыққа әкелінген қаламақ тұқымы малдары жергілікті жерге жақсы бейімделіп өнімділігі жоғары болғандықтан осы топтағы малдарды асылдандыру жұмыстарын қарқынды жүргізуге мүмкіндік берді.

«Мақсат» шаруа қожалығындағы малдар ерте көктемде бұзаулайды, қысы жазы жайылымда бағылады. Бұзаулар 8 айлығына дейін енесінің бауырында ұсталып, кейін оларды енесінен бөледі де, жынысына қарай топтап өсіреді. Сиырларға қыс кезінде мал басына 3-

4 кг пішен беріліп, жаңа бұзаулаған сиырларға 2-3 кг жем беріледі. Осылай баққан сиырлардың өнімі жаман болған жоқ.

Сараптаудың нәтижесі бұл шаруашылық малдарының сапасы қанағаттарлық дәрежеде екенін көрсетті. Шаруашылық малдарының 17,1% элита-рекорд, 32,0%-элита 43,7%-I кластың 7,2%-II кластың сұранысына жауап береді.

2024 жылы тәжірибеге төрт топ, әрқайсысына 10 бастан (екі топ бұқашықтар және екі топ торпақтар) алынды. Бірінші және үшінші топтарда қалмақ тұқымы алынса, ал екінші және төртінші топтарға жергілікті малдардың төлдері алынды. Тәжірибеге алынған жас малдар 8 айлығына дейін енелерімен жайылымда болды, Енелерінен бөлінген соң жас малдарды жыныстарына қарай топтарғы бөліп, әр топты жеке қораларда бір деңгейдегі азықтандыруда ұстадық. Бұзауларды енесінен бөлгеннен кейін оларды 15 күнге дейін жақсы азықтандырып, әр түрлі қолайсыз жағдайлардың болмауын қадағалап отырдық. Осы кезде оларға тәулігіне 2-3 кг жоңышқа пішенін, 1,5-2 кг жем беріліп, күндіз жайылымға шығарылды.

Қыс кезінде наурыз айының соңына дейін тәжірибедегі малдарға жайылымнан басқа 3-5 кг пішен мен 1-2 кг сабан берілді. Көктемгі жазғы кезеңдерде олар жайылымда болып, қосымша азықтар берілді. Сондықтан олардың салмақ қосуы жайылым шығымдылығына тікелей байланысты болды. «Мақсат» шаруа қожалығындағы бұзаулардың өсуін зерттегенімізде, олар жалпы алғанда қанағаттарлық дәрежеде екендігін көрсетті (Кесте 1)

Кесте 1. Тәжірибедегі жас малдар салмағының өсуі

р/с	Жасы, ай	Қалмақ тұқымы		Жергілікті мал	
		бұқашықтар (п-10)	торпақтар (п-10)	бұқашықтар (п-10)	торпақтар (п-10)
1	Туғандағы салмағы	22,2	20,7	20,4	19,6
2	3 айлығында	84,9	77,1	72,1	68,3
3	6 айлығында	161,4	140,3	127,1	119,2
4	8 айлығында	197,2	171,5	162,2	155,5
5	12 айлығында	289,3	242,7	221,3	214,6
6	15 айлығында	341,6	286,6	255,3	242,5
7	18 айлығында	410,6	330,7	305,7	290,5

Жайылым кездеріне қарай тәжірибедегі малдардың салмақ қосулары әр түрлі деңгейде болды. Туғаннан кейінгі үш айлығында қалмақ бұқашықтары 62,7 кг, ал торпақтары-56,4 кг салмақ қосса, тәуліктік салмақ қосулары тисінше 696 г және 626 г болды [1,30 б., 4,63 б., 5, 40 б.].

Осы уақыт ішінде жергілікті малдардың төлдері 51,7 және 48,6 кг салмақ қосып, тәуліктік салмақ қосулары 574 және 541 г-ға жетті.

Оларда қалмақ малдарына қарағанда тәуліктік салмақ 122 және 85 г аз қосылды. Ал, бұл көрсеткіш 6 айлығында бұқашықтарда 139,2 кг, торпақтарда 119,6 кг тең болып, тәуліктік салмақ тиісінше 773 және 664 г болды. Бұл көрсеткіш жергілікті малдарда 6 айлығында тиісінше 106,7 және 99,6 кг-ға тең болып, тәуліктік салмақ қосуы 592 және 553 г-ға тең болды. Қалмақ тұқымының 15 айлық бұқашықтары мен торпақтары жергілікті тетелестерінен тиісінше 86,3 және 44,1 кг-ға, ал 18 айлығында тиісінше 104,9 және 40,2 кг-ға басым түсті. Бұл көрсеткіш жергілікті малдармен салыстырғанда қалмақ тұқымының өсіп – жетілуінің өте жоғары екендігін көрсетеді. Сондықтан қалмақ тұқымы малдарының Арал өңірінің қатал табиғи-климаттық жағдайына жақсы бейімделіп, өсіп-жетілуі жоғары болатына дәлелденді.

Әдебиет

- 1.Әбу А.Ә. Жетісу өңіріндегі әулиекөл тұқымының өсіп-жетілу ерекшеліктері. //Жаршы № 10 2006, 29-31бб
- 2.Басангов Н. П., Баринов В.Э. Калмыцкий скот. Монография. Элиста, Россия:ММП «БоТКН», 1992.
- 3.Гармаев Д.Ц. Технология калмыцкого мясного скотоводства: Монография . Улан-Удэ. Бурятская гос. с.-х. акад. – 2007.
- 4.Қарымсақов Т.Н., Әбу А.Ә., Садыбаев У. Ж., Джанабаев И. Р. Бұзауды енесінен айырғандағы тірілей салмағының енесінің жасына қарай салыстырмалы түзету коэффициенті// Жаршы №10, 2006, 61-66 бб.
5. Тәжиев Қ.П., Өмірзақов Б.Ө. Жас бұзаулардың өсіп дамуына олар туған жыл мезгілінің әсері // Жаршы 2014, № 11, 37-42 бб.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардағы сирек және жойылу қауіпіндегі өсімдіктердің кадастрін жасаудағы кейбір мәселелері

Сатаева Д. К-Ш, а-ш.ғ.к., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье приведены сведения о таксономии, ареале, почве, геологическом строении и рельефе видов, охраняемом статусе вида, месте в популяции, растительном сообществе, занимаемой территории популяций растений, встречающихся в исследуемой зоне при составлении кадастра редких и находящихся под угрозой исчезновения растений.

Abstract

The article provides information on the taxonomy, range, soil, geological structure and relief of species, protected status of the species, place in the population, plant community, occupied territory of plant populations found in the study area when compiling the inventory of rare and endangered plants.

Климаттың өзгеруімен, энергетикалық мәселелермен, су және азық-түлік қауіпсіздігімен, сондай-ақ аймақтық шиеленістермен байланысты үдемелі жаһандық қауіп-қатерлер жаңа шешімдерді және барлық әлемдік қауымдастық күшінің жұмылдырылуын талап етеді. Бұл ойлар РИО+20 Орнықты даму бойынша БҰҰ Конференциясының жаһандық пікірлерінен көрініс тапты: «Болашақ үшін көпірлер салу» пікірі елдердің «жасыл» экономикаға өту тұжырымдамасын айқындайды [1,366]7

Биоалуантүрліліктің жойылу қаупі әлсіз шөлдену дәрежесі кезінде мүмкін. Орташа дәрежеде— қауіп өте жоғары. Экожүйелердің күшті және өте қатты деградация барысында қауіп те, тиісінше, өте жоғары болады.

Антропогендік факторлардың әсер ету салдары әр түрлі, мысалы, дала өсімдіктеріндегі өрт ормандағы өрт секілді шабындық шөпті бұзады.

Бұл өрттер ағаш ярустылығының толық деградациясына алып келіп, өзін-өзі қалпына келтіру үрдісін өте баяулатады. Таулы аумақтардың ішкі шөлдену қаупі өздігінен жоғары, оған дәлел төтенше жағдайлардың қалыптасуы, ауыр болжалмаған зардаптарға алып келетін жарылымдар, көшкіндер, тасты селдер және т.б. болып табылады. Соңғы жылдары тау алды және аласа таулы аумақтарда құрылыстың қарқынды жүруі ормандар мен бұталардың жойылуымен

іске асуы көшкіндер, топырақ эрозиясының қалыптасуына итермелейді.

Су қорларының таусылуы өнеркәсіптің құлдырап, жұмыс орындарын қысқартып, халықтың тұрмыс жағдайын нашарлатты және экологиялық дағдарыс аудандарынан халықтардың көшуімен себептелді.

Жыртылған жерлерде топырақ эрозиясы мен дегумификация үрдісі күшейген. Қарашіріктің мөлшері 25-30% азайған. Осыған байланысты топырақтың құнарлығы нашарлап, астық дақылдардың өнімділігі төмендеген. 17 млн. га жыртылған жерлер тынайған, жайылымға шығарылды. Бірақ ұзын шөпті арамшөптермен қаптаған тың жерлер егістердің зиянкестерінің санының артуына ықпал етеді. Топырақтың сортадануы, су және жел эрозиясы, қарашіріктің азаюы, суарудан қалған сулардың қайтадан жібергенде жерлердің сортадануы республикада топырақтық 90% астамын қамтиды.

Жер бетінде биологиялық әралуандылықты сақтаудың ғаламдық мақсаты зерттеушілердің алдына оны жан-жақты бағалауды міндеттейді, осыған байланысты сирек және жойылып бара жатқан өсімдіктерді зерттеу өзекті мәселе, түрдің биологиясын, популяция тіршілігін, өмір сүру ерекшелігін жан-жақты зерттегенде ғана сирек өсімдіктердің ценопопуляциясын қорғаудың жолдарын ұйымдастыруға болады. Сондықтан жекелеген аймақтардың табиғи қоршаған орталарына кешенді талдау жасау арқылы, қорғау шараларының бағыттарының моделін жасау қажет.

Флораның тұрақтылық деңгейі флорогенездің жүруінің табиғи жолын бұзатын факторларға байланысты, бұл процесс нәтижесінде түрлі деструктивті факторлар әсеріне төзімсіз түрлер қалып қояды. Бұлардың қатарына жасанды (антропогенді) және табиғи түрлер жатады, олардың әсерін жекелей өсімдіктермен қатар олардың қауымдастығы да сезінеді [4, 496]. Жекелеген түрлердің санының азаюы тарихи себептермен де жүруі мүмкін. Эволюция барысында бір түрлер екінші түрлермен ауысып отырады. Нақты бір флораға талдау жасау әр түрлі жағдайда қандай өзгерістер болатынын түсіну, биоалуантүрлілікті көтеру үшін қандай шаралар қолдану керектігі, жергілікті аймақтағы өсімдік популяциясын қолдау және көтеру үшін қосымша материалдар жинауға көмектеседі [5, 526].

Бұл проблеманы шешудің ең алғашқы бастамасы болып Қызыл кітаптың шығуы болып табылады, ол сирек және жойылып бара жатқан түрлердің тізімін жасау және оларды қорғаудың ғылыми бастамасы, экологиялық негізі болып табылады.

Қызыл кітапты құрастырудағы негізгі мақсат қорғауға жататын түрлерді анықтау болып табылады. Ол тізімге популяция саны күрт азайған өсімдіктер, бірнеше географиялық аймақтарда ғана таралған және ең сирек кеткен түрлер енгізіледі. Түрлі көрсеткіштеріне қарап сирек және жойылып бара жатқан өсімдіктердің бірнеше шкаласын

анықтау жұмысы енгізілді [1, 686]. Онда түрлердің ареалы, саны, кездесу жиілігі, тіршілік ету жағдайы, шаруашылық маңызына сипаттама беріледі. Көп жағдайда қорғауға алынған өсімдіктердің қазіргі ареалы және факторы олардың тіршілігін шектеуі жайлы нақты мәлімет жоқ [3, 1526]. Ол өз кезегінде оның санының қалпына келтіру жолын табуды қиындатады.

Жойылып бара жатқан түрлерді анықтау үздіксіз жүргізілуі керек, ол осы түрге жататын өсімдіктер табылған кезде белгіленуі керек.

Сирек және жойылып бара жатқан өсімдіктерді анықтау, сиректік категориясымен жүйеленеді. Халықаралық табиғатты және ресурстарды қорғау бірлестігінің соңғы классификациясы бойынша төмендегі категориялар ұсынылды:

1. Extinct (Ex) – жойылғандар;
2. Extinct in the Wild (EW) – жабайы табиғатта жоғалғандар;
3. Critically Endangered (CR) – қауіпті жағдайдағылар;
4. Endangered (EN)- жойылу қауіпіндегілер;
5. Vulnerable (VU) - төзімділер;
6. Near Threatened (NT) – жойылуға жақын түрлер;
7. Least Concern (LC) –қауіптілігі аз түрлер;
8. Data Deficient (DD) – мәлімет жетіспеушілік;
9. Not Evaluated (NE) – бағаланбағандар;

Бұл категориялар маңызды критерийлерге байланысты топтастырылады, олар популяция ауқымын, 10 жылдағы популяцияның азаюын, дарақтар санын есепке алады. МСОПР ұсыныстарын пайдалану түрді керекті категорияға жатқызуға [4,566], оларды қорғаудың нақты шараларын жасауға, өңдеу және пайдалануға көмектеседі.

Қорғауды қажет ететін кез–келген өсімдіктердің тізімін жасауда бір мәселе туындайды. Адам еңбегінің әсерінен үнемі флора құрамының өзгеруі жүріп жатады. Бұл өз кезегінде сирек және жойылып бара жатқан өсімдіктердің тұрақсыз және өз ауқымын өзгертіп отыратынын дәлелдейді. Осының нәтижесінде жақсы жасалған тізімдер де ескеріліп отырады. Осы өзгерістерді ескере отырып алдын–алу үшін үнемі флораның динамикасын, әсіресе антропогенді әсерге қатты ұшыраған аудандарды бақылап отыру керек.

Биоалуантүрліліктегі әртүрлі сапалықтың көрінуі оны әр қырынан зерттеудің керектігін қажет етеді [6,336], тек қана тереңдей зерттеу флора өзгерісінің қазіргі жағдайын дұрыс тануға мүмкіндік береді [3,686].

Биоалуантүрлікті қорғауда маманданудың өзіндік қиындықтары болады [5, 1026]. Сирек түрлерді қорғауда нақты бір шара қабылдау қате болып саналады. Әрбір жағдайда қорғауға алынған өсімдіктердің тіршілігі оның биологиясы, тіршілік ортасының ерекшелігі,

шаруашылық маңызы жайлы біле отырып оларды қорғаудың ғылыми бағдарламасын жасау керек [6,996]. Түрлердің қайта қалпына келуі әр түрлі және ол тіршілік стратегиясына, биологиялық даму ерекшелігіне, оған сыртқы жағдайдың әсеріне байланысты.

Ал Қазақстанда «Жануарлар мен өсімдіктердің сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерінің тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 31 қазандағы № 1034 қаулысы бекітілді

«Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 7 шілдедегі Заңына сәйкес Қазақстан Республикасының Үкіметі қаулы етеді:

1) Жануарлардың сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерінің тізбесі;

2) Өсімдіктердің сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерінің тізбесі бекітілсін делінген [2, 876].

In situ шарасымен қорғау сирек өсімдіктердің 60% қамту қарастырылуда, дәл осындай түрлердің көрсеткіші ex situ коллекциясында да көрсетілуі тиіс. Осыған орай олардың 40 % реинтродукция бағдарламасына енгізілуі керек.

Сирек және жойылу қаупіндегі өсімдіктердің кадастрін жасауда зерттелетін аймақта кездесетін түрлердің таксономиясы, ареалы, топырағы геологиялық құрылымы және рельеф, түрдің қорғалу мәртебесі, популяциядағы орны, өсімдік қауымдастығы, өсімдіктер популяциясының алып жатқан аумағы жөнінде толық мәліметтер жинақталу қажет.

Сирек және жойылу қаупіндегі өсімдіктердің кадастрін жасаудың әдістемесі ғылыми негізделді. Сирек және жойылу қаупіндегі өсімдіктердің кадастрін жасауда өсімдік түрлерінің жалпы таралуы, түрдің қорғалу мәртебесі, аймақтың табиғатты қорғаудағы статусы, геологиялық құрылымы және рельеф, өсімдік қауымдастығы, өсімдіктер қауымдастығының антропогендік тасымалдану деңгейінің қолданылуына сипаттама, популяция жағдайы т.б. пункттерден тұратын формасы ұсынылды.

Нәтижесінде өсімдік түрлеріне кері әсер етуші факторлар анықталып, сирек және жойылу қаупіндегі өсімдік түрлерін қорғау шараларының бағдарламасы жасалынды.

Әдебиет

1.Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі 09.01.2007 ж.

2.Күлтелеев, С. Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. Жалпы және Ерекше бөлімі: оқулық / С.Т. Күлтелеев, Е.Ш. Рахметов. – Алматы : HAS, 2008. – 325 б.

3.Байдельдинов Д.Л. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы.- Алматы, 2005.

4.Культелеев С.Т. Экологическое право Республики Казахстан: учебное пособие. – Алматы: «NURPRESS», 2011. – 432 с.

5.«Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 7 шілдедегі N175 заңы

6.Малышев Л.И., Пешкова Г.А. Нуждаются в охране редкие и исчезающие растения Центральной Сибири. - Новосибирск: Наука, 1979.

ӘОЖ 372.891

**Географияны оқытуда тұлғаға бағытталған және
сараланған білім беру модельдерін қолдану**

Баширова Ж.Е., аға оқытушы
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы),
Баширов Е.Е.,
педагогика ғылымдарының магистрі
«№230 орта мектебі» КММ
(Арал ауданы)

Резюме

В статье рассмотрены история развития проблем личностно-ориентированного и дифференцированного обучения, признаки системы дифференцированного обучения. Приведены способы и виды работы по дифференцированному обучению детей на начальном этапе обучения чтению, содержание. Предлагаются дифференцированные задания в зависимости от уровня развития учебных навыков учащихся.

Abstract

The article examines the history of the development of personality-oriented and differentiated learning problems, as well as the features of a differentiated learning system. The methods and types of work on differentiated teaching of children at the initial stage of learning to read, the content are given. Differentiated tasks are offered depending on the level of development of students' learning skills.

Жеке тұлғаға бағыттап оқыту оқушының дамуы мен өзін-өзі дамытуға, оның жеке ерекшеліктерін, қызығушылықтары мен қабілеттерін ескере отырып, тұлға ретінде қалыптасуына бағытталған. Тұлғаға бағдарланған білім беруде «білім алушы - оқытушы» бірлескен оқу іс-әрекетінде білім алушыға саналы әрі жауапкершілікті тұлға ретінде қарау және оның танымдық қабілеттерін дамыту болып табылады [1].

Бірақ, мұғалімнің жұмысы, егер ол оқушылардың жеке ерекшеліктерін білсе, олардың оқу материалына деген таңдаулы

көзқарасын ескерсе, тиімдірек болады. Өйткені, әрбір оқушы оқу материалымен жұмыс істеудің өзіндік, ерекше тәсілдерін пайдаланады. Географияға қызығушылық тек жеке тақырыптарды зерттеу кезінде ғана емес, сонымен қатар тапсырмалардың жекелеген түрлерін орындау кезінде де көрінеді [3,4].

Тұлғаға бағытталған сабақты ұйымдастырудың формалары әр түрлі болуы мүмкін. Мұғалім әр түрлі іс-әрекеттің үйлесімі негізінде әр оқушыны белсенді мақсатты оқу-танымдық іс-әрекетке қосуға қол жеткізетін осындай құралдарды қолдану маңызды. Жеке тұлғаға бағытталған сабақтың нақты нәтижесі, ең алдымен, білім алушылар сабақ барысында алған білімдерінде, дағдыларында көрінеді.

Осылайша, жеке тұлғаға бағытталған сабақ:

1. Мұғалім білім алушыны оқуға, өзін-өзі дамытуға мүдделі субъектіге айналдыратын жағдайлар жасайды.

2. Мұғалім сабақта басты кейіпкер емес, білім алушылардың оқу-танымдық іс-әрекетінің ұйымдастырушысы және көмекшісі болады.

3. Оқушының субъективті рөлі оқу деңгейін, оның қарқынын таңдау еркіндігін қамтиды.

4. Оқу процесі диалог немесе полилог арқылы ұйымдастырылады.

Кесте 1. Дәстүрлі және тұлғаға бағытталған сабақтарды ұйымдастырудағы мұғалім қызметінің мақсаттарын салыстыру

Дәстүрлі сабақтың мақсаттары	Тұлғаға бағытталған сабақтың мақсаттары
1. Барлық балаларға белгіленген білім, білік, дағдыларды үйретеді	1. Әр баланың жеке тәжірибесін тиімді жинақтауға ықпал етеді
2. Оқу тапсырмаларын, балалардың жұмыс формасын анықтайды және оларға тапсырмалардың дұрыс орындалу үлгісін көрсетеді	2. Балаларға әртүрлі оқу тапсырмалары мен жұмыс түрлерін таңдауға мүмкіндік береді, балаларды осы тапсырмаларды шешудің жолдарын өз бетінше іздеуге мүмкіндік береді
3. Балаларды өзі ұсынатын оқу материалына қызықтыруға тырысады	3. Балалардың нақты мүдделерін анықтауға және олармен оқу материалын таңдау мен ұйымдастыруды үйлестіруге тырысады
4. Артта қалған немесе неғұрлым дайындалған балалармен жеке сабақтар өткізеді	4. Әр баламен жеке жұмыс жүргізеді
5. Балалар қызметін жоспарлайды және бағыттайды	5. Балаларға өз қызметін жоспарлауға көмектеседі
6. Жіберілген қателерді байқап және түзету арқылы балалардың жұмыс нәтижелерін бағалайды	6. Балаларды өз жұмысының нәтижелерін дербес бағалауға және жіберілген қателерді түзетуге ынталандырады.
7. Сыныптағы мінез құлық ережелерін анықтайды және олардың сақталуын қадағалайды	7. Балаларды мінез құлық ережелерін өз бетінше жасауға және олардың сақталуын бақылауға үйретеді
8. Балалар арасындағы туындайтын қақтығыстарды шешеді: оңшылдарды көтермелейді және кінәлілерді жазалайды	8. Балаларды олардың арасындағы жанжалды жағдайларды талқылауға және оларды шешудің жолдарын өз бетінше іздеуге машықтандырады

Жоғарыда, яғни 1-кестеде аталған түсініктемелер тұлғаға бағыттап оқытудың сипаттамасын айқындауға мүмкіндік береді.

Тұлғаға бағытталған оқыту арқылы танымдық қызығушылықты дамытуға география сабағында қолданатын ойын технологиялары ықпал етеді [5]. Оқушылар ойынға қызығушылықпен қатысады. Тапсырмаларды орындау барысында оқушылар орналасу факторларын, шикізат қорын, кен орындарының сипаттамаларын нақтылайды. Оқытудағы дербестікті қамтамасыз ету мақсатында көп деңгейлі тапсырмалар, практикалық жұмыстар әзірленеді. Ол- 3 деңгейлі бақылау карточкалары.

Репродуктивті деңгейдегі сұрақтардың *бірінші блогы*, жауаптарын оқулық мәтіндерінен оңай табуға болады. Бұл негізінен ұғымдар, мысалы, 9-сыныпта салааралық кешеннің салалық құрамы, олардың орналасу факторлары және басқа да мәселелер.

Сұрақтардың *екінші блогы*—*шығармашылық ізденіс деңгейі*. Әдетте, тұжырымдау сөздерден басталады: «Неге...?», «Салыстыр...», «... себептері қандай?», «Жалпы не...?» және т.б. Мысалы, «Еңбекті көп қажет ететін» және «металды көп қажет ететін» машина жасау ұғымдарының айырмашылығын қайдан көресіз? Растайтын мысалдар келтіріңіз.

Үшінші блок — проблемалық деңгейдегі мәселелер. Шығыс Қазақстанның экономикалық дамуы мен Алтайдың экологиялық мәселелері қалай тереңдей түсті?

Мұндай тапсырмалар маған оқушылардың білім деңгейін анықтауға ғана емес, сонымен қатар олардың ойлау қабілетін, сыныптың «Іскерлік ойын», «Сабақ — пікірталас» т.б. сабақтарына дайындығын нығайтады. Осылайша, тұлғалық-бағдарлы оқыту тек білімді меңгеруге және дағдыларды қалыптастыруға ғана емес, сонымен бірге шығармашылық және дербес іс-әрекетке қабілетті тұлғаны тәрбиелеуге бағытталған [2].

Күнделікті сабақтарда әсіресе 7-8-сынып оқушыларымен деңгейлік тапсырмалар беру арқылы саралап оқыту технологиясын пайдаланған өте тиімді. Айта кететін жағдай, бұл технологияны пайдаланғанда сынып оқушыларын білім, білік, дағдыларының қалыптасуына, зейіні мен есте сақтау қабілеттеріне қарай бірнеше топқа бөлу қажет. Оны «А», «Б», «С» тобы деп немесе I, II және III-топ деп бөлуге болады. Тағы бір ескеретін жағдай білім алу барысында оқушылар бір топтан екінші топқа даму қабілетіне қарай көшіп отырады. Тапсырма үлгілері төмендегіше құрастыруға болады:

1-деңгейде: (ойлау қабілеті ортадан төмен деңгейдегі топ оқушылары үшін) Тақырыптық карталардың элементтерін құрамдас бөліктерімен (2-кесте) сәйкестендіріңіз.

Кесте 2. Тақырыптық карталардың элементтері

№	Карта элементтері		Карта элементтерінің бөліктері
1	Математикалық негіз	a	Графиктер, диаграммалар, профильдер, мәтіндік және Сандық деректер
2	Картографиялық бейне	b	Карта кілті (шартты белгілері), картометриялық және Анықтамалық мәліметтер
3	Көмекші құралдар	c	Гидрография, елді мекендер, шекаралар, жолдар
4	Қосымша мәліметтер	d	Геодезиялық негіз, масштаб, картографиялық проекция

2-деңгейде: (орташа ойлау деңгейіндегі топ оқушылары үшін)
Астана қаласында кешкі сағат 20:00 болғанда Токио қаласында сағат _____ болады.

Астана қаласында сағат 12:00 болғанда Вашингтон қаласында сағат тілі _____ көрсетеді.

3-деңгейде: (жоғары ойлау қабілеті бар топ оқушыларына)
Астанасының географиялық координаттары — $52^{\circ}31' \text{ с.е. және } 13^{\circ}24' \text{ ш.б.}$ болатын мемлекетті тиісті тақырыптық картадан анықтап:

1. Оның шекараларын, астанасын кескін картаға түсіріңіз.
2. Осы елге көрші мемлекеттерді кескін картаға түсіріңіз.
3. Көрші мемлекеттерді көршілік жағдайларына қарай 3- кестеге толтырып жазыңыз (Көрші елдер: Франция, Бельгия, Швейцария, Дания, Польша, Люксембург, Чехия, Нидерланд, Аустрия)

Сонымен саралап оқыту дегеніміз – оқушының туа біткен ақыл–ой қабілетінің жеке дамуының жан- жақтығына негізделген білім беру жүйесі.

Мектеп географиясы курсына тұлғаға бағытталған оқыту идеяларын жүзеге асыру әр оқушының жеке тәжірибесіне негізделген әлемнің жеке маңызды бейнесін құруды білдіреді [2].

Сонымен, тұлғаға бағытталған оқыту оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыру, олардың танымдық белсенділігін арттыру, жеке компонентті ескере отырып, оқу процесін құру, яғни әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескеру, сонымен қатар олардың танымдық қабілеттерін дамытуға және шығармашылық, танымдық белсенділігін арттыруға бағытталған.

Жоғарғыда келтірілген ұстанымдар мен тұжырымдар географияны жеке тұлғаға бағыттап оқытудың зор мүмкіндіктерінің бар екендігін көрсетеді.

Әдебиет

1 Арапов А.И. Дифференциация обучения в истории отечественной педагогики и школы /А.И. Арапов. - Новосибирск: НГПУ, 2003. - 243 б.

2 Подласый И.П. Педагогика: Новый курс: Учебник для студентов высших учебных заведений: В.2 кн. /И.П. Подласый. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2002. – 576 б.

3 Разина Н.А. Технологические характеристики личностно-ориентированного урока // Завуч. № 3. – 2004. – 125-127бб.

4 Мухина В.С. Возрастная психологии: Учебник для студентов, вузов. – 7-е изд. Стереотип/В.С. Мухина.– М.:Издательский центр «Академия», 2003. – 456 с.

5 Негізгі орта білім беру деңгейінің 7-9-сыныптарына арналған «География» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. ҚР БҒМ №668 Бұйрығы, 23.11.2016. URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600014605>.

УДК 579.258

Мектеп оқушыларының еске сақтау қабілетін арттырудың тиімді тәсілдері (7 сынып, Биология пәні)

Болатова А.Б., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье изложены современные парадигмы образования мирового уровня: ориентация на результат в образовании, ориентация учебного дела на личность учащегося, адаптация методов обучения к межличностным отношениям и эффективные способы повышения памяти учащихся.

Abstract

The article presents the current paradigm of world-class education as a result-oriented approach to education, orientation of educational activities to the personality of the student, adaptation of teaching methods to interpersonal relationships and effective ways to increase the memory of students.

Оқытудың технологиясын жетілдірудің педагогикалық бағыты негізгі ой-тұжырымдары бұрынғы меңгергендерді пайдалана отырып, ақыл-ойды дамытатын оқуға көшу, білім алушыға орташа деңгейде білім беретін бағдарламадан жекелеп, саралап оқыту бағдарламасына өту болып табылады. Барлық жаңа

технологияның алдымен қоятын мақсаты- білім алушының жеке басының дара және дербес ерекшеліктерін ескеріп, олардың өз бетінше ізденуін арттырып, шығармашылықтарын қалыптастыру. Қазіргі білім беру саласындағы инновациялық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты білгір маман болу мүмкін емес. Инновациялық технологияны меңгеру мұғалімнің зейін-зерделік, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген ұстаздық келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін жүйелі ұйымдастыруына көмектеседі [1,12].

Ал ендігі ретте есте сақтау дағдысы туралы айтатын болсақ, бұл саналы есте сақтауды білдіреді, яғни, ми автоматты түрде есте сақтамайтын ақпаратты есте сақтауы мүмкін. Сонымен, саналы түрде есте сақтау-бұл әрекет. Адамның зейінін, энергия шығынын қажет ететін әрекет. Бұл жұмыс. Мнемотехника болса да, нақты ақпарат өздігінен есте қалмайды. Есте сақтау дағдысы есте сақтау жүзеге асырылатын ойлау операцияларын автоматтандыруды білдіреді. Егер есте сақтау қабілеті жеткіліксіз болса, онда ақпаратты есте сақтау операциялары баяу және сапалы болмайды. Есте сақтау әрекеттерін автоматизмнің қажетті деңгейіне жеткізу есте сақтау жылдамдығын, оның сапасын қамтамасыз етеді және есте сақтау процесі қиындықтар мен шиеленістерді тудырмайды [9].

Мнемотехникамен бәрі де солай. Есте сақтау дағдысы автоматизмге әкелгенде, ол жақсы жұмыс істеп қана қоймайды және тез және сапалы есте сақтауды қамтамасыз етеді, сонымен қатар өз шеберлігін пайдаланатын адамға рахат сыйлайды.

Білім саласына түрлі технологиялар енгізілуде. Сол технологиялардың ішінен өзімізге қажеттісін таңдап, оқу қызметінің әр кезеңінде тиімді қолдана білу қажет. Қазіргі кезде мектептер интерактивті тақталармен жабдықталған. Сол аталмыш техникада дидактикалық материалдарды қамтамасыз етіп, балалардың қызығушылық қабілеттерін ашып сөздің айтылуын, оқылуын, жазылуын, суретті интерактивті тақтаға шығарып қойсақ, оны өру арқылы, тыңдау арқылы есте сақтап қалу қабілеттерін жақсы дамытуға болады. Психолог ғалымдардың айтуынша: «Көрнекіліктерді қолдану мидың қабығында қосымша тітіркендіргіштердің пайда болуына ықпал жасап, есте сақтау қабілетін нығайтады екен» [5,6].

Есте сақтау қабілетін тұрақтандыру үшін қарапайым қағидаларды да ұстанған дұрыс. Ғалымдар есте сақтаудың бірнеше жолдары барын мәлімдеді. Мысалы, бос уақытта сурет салу есте сақтауды жақсартады екен. Бұл жерде суреттің сапасы мен көркемдігі маңызды емес, бастысы - сурет ойды тынықтырады. Ойдың тынығуы есте сақтау қабілетін жоғарылатады. Көзге арналған жаттығулар да естің дамуына пайдалы. Егер таңертен күнде 30 секунд жаттығу

жасап отырса, есте сақтау қабілетіміз 10%-ға жақсарады. Бұл да ғалымдармен дәлелденген [3].

Сөзжұмбақтар, ойша санау, логикалық сұрақтарды шешу, өлеңдерді жаттау, шет тілдерін меңгеру - миды жұмыс істеуге арналған ең тиімді әдістер болып саналады.

Жалаң аяқ жүгірудің өзі есте сақтау қабілетінді жақсартады. Себебі, адам жалаң аяқ жүрген кезде, аяғын жарақаттап алмайын деп айналасына барлай арап жүреді емес пе, мұндай сәтте ми да белгілі бір қызмет атқарады. Ол қызметтер есті жақсартуға көмектеседі екен. Келесі тәсіл – жазу. Қазіргі кезде қолмен жазу қалып келеді. Көбінесе біз пернетақта көмегімен жұмыс жасаймыз. Дегенмен, есте сақтау қабілетімізді жақсарту үшін бір ауық қолға қалам алып, жазу жазып та тұру өте қажет [4].

Жаңа зерттеулер дәлелдегендей, жаттығу кезінде салмағы ауыр заттарды көтерген кезде есте сақтау 20%-ға жақсарды делінген. Биікке өрмелеу, шыңға шығу мен ағашқа өрмелеу де есте сақтау қабілеті үшін пайдалы. Себебі, тепе-теңдікті сақтау арқылы жады жұмысы жақсара түседі екен.

Бір сөзбен айтар болсақ, миды үнемі жұмыс істетіп тұру қажет.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу барысында білімгерлердің есте сақтау деңгейлерін анықтау үшін төрт түрлі тесттер қолданылды:

- қысқа мерзімді есте сақтау деңгейін анықтау;
- бейнені қысқа мерзімді есте сақтау деңгейін анықтау;
- логикалық және механикалық есте сақтауды анықтау;
- зейін деңгейін анықтау.

Қысқа мерзімді есте сақтау көлемін анықтау.

1 минут ішінде зерттеуші 25 сөзден тұратын тест мұқият оқиды. Кейін 5 минут ішінде есте сақталған сөздерді әртүрлі ретпен жазады. Тест сөздері: *пішен, кілт, ұшақ, поезд, сурет, ай, әнші, радио, шөп, өту, автомобиль, жүрек, бума, тротуар, жүзжылдық, фильм, аромат, таулар, мұхит, тыныштық, күнтізбе, ер, әйел, абстракция, вертолет.*

Әр сөзге 1 балл беріледі. Балл қосындысы бойынша зерттеушінің қай категорияға жататынын анықтауға болады (кесте 1).

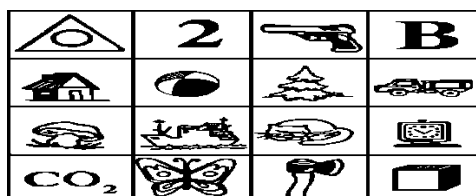
Кесте 1. Есте сақтау деңгейлері

Балл саны	Есте сақтау деңгейлері
6 және одан төмен	Есте сақтау қабілеті төмен
7–12	Есте сақтау қабілеті орташадан төмендеу
13–17	Есте сақтау қабілеті жақсы
18–21	Есте сақтау қабілеті өте жақсы
22-ден жоғары	Есте сақтау қабілеті феноменалды

Бейнені қысқа мерзімді есте сақтау деңгейін анықтау.

Зерттеуші 20 секунд ішінде берілген кестеден максималды бейнелерді есте сақтап қалуы тиіс. Кейін 1 мин ішінде есте сақталғанын жазып не суреттеп беруі тиіс. Есте сақтаудың бірлігі ретінде бір бейне алынады (заттың суреттелуі, геометриялық фигура, символ).

Бейнені қысқа мерзімді есте сақтау деңгейін анықтау тесті 1 суретте берілген.

Сурет 1. Бейнелі қысқа мерзімді есте сақтау деңгейін анықтау тесті

Балл қосындысы бойынша зерттеушінің қай категорияға жататынын анықтауға болады (кесте 2).

Кесте 2. Бейнелі қысқа мерзімді есте сақтау деңгейін анықтау

Балл саны	Есте сақтау қабілеті
5 және одан төмен	Бейнелі қысқа мерзімді есте сақтау деңгейі қалыпты жағдайдан төмен
6-дан жоғары	Бейнелі қысқа мерзімді есте сақтау деңгейі қалыпты

Механикалық және логикалық есте сақтау деңгейін анықтау. Зерттеуші логикалық қатардан бірнеше сөздерді оқиды. 1 минуттан кейін зерттеуші сол сөздерді жазуы тиіс. 3–4 минуттан кейін экспериментатор қайтадан механикалық қатардан сөздерді оқиды. 1 минуттан кейін зерттеуші сол сөздерді жазуы тиіс [9].

Логикалық есте сақтау сөздері – түс, жуыну, таңғы ас, жол, университет, жұп, қоңырау, үзіліс, зачет, дискотека.

Механикалық есте сақтау сөздері – пәтер, шырша, жұлдыз, парус, керосин, бомба, піл, бұрыш, су, шлейф.

Нәтижесінде қай есте сақтау қабілеті басым екенін анықтайды.

Зейін деңгейін анықтау.Зерттеушіге инструкциялық тапсырмалар беріледі:

«Әр шаршыда кездейсоқ 101-ден 136-ға дейін сандар «шашылған». Сіз оларды өсу ретімен табуыңыз қажет - 101, 102, 103 т.б. Тапсырманы экспериментатордың командасымен бастайсыз».

Зейін деңгейін анықтау үшін 3 кестедегі тест берілді.

Кесте 3. Зейін деңгейін анықтау кестесі

112	105	117	126	102	123
122	127	109	119	131	108
107	115	134	124	104	116
132	136	101	111	135	128
118	129	114	130	133	120
103	110	121	125	113	106

Зейін деңгейін анықтау формуласы: $B = 648 / t$,

Мұнда: B – зейін деңгейі, t – уақыт, секунд.

Зейін деңгейін бағалау үшін 4 кесте қолданылды.

Кесте 4. Зейін деңгейін бағалау

Зейін деңгейі көрсеткіштері	Бағалау
6 – дан жоғары	Жоғары
4–6	Орташа
4-тен төмен	Төмен

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау.

Зерттеу жұмысына бөлінген 10 сабақ ішінде зерттеу жұмыстарының негізінде мынадай болжам жасалынды: биология сабақтарын оқытуда есте сақтау қабілеттерін арттырудың тиімді әдістерін пайдаланса онда мынадай нәтижені байқауға болады:

- білімгерлердің есте сақтау дағдысы дағдыланады;
- білімгерлердің технология арқылы қызығушылықтары арта түсіп, тілді меңгереді;
- өзге тілді түпнұсқада ести отырып, түрлі эмоционалдық жолдар арқылы есте сақтау қабілеті пайда болады;
- білімгерлердің танымдық қабылдау қабілеттерін қалыптастыруға мүмкіндік беріледі.

Зерттеу нәтижелерін салыстыра келе, биология сабағын оқытуда жүйелі түрде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы төмен деңгейдегі оқушылар санын біршама азайтып, олардың заман талабына сай жаңа технологиялар арқылы сыныптан тыс үйірме сабағында қосымша ретінде меңгерулерін және ең бастысы оқуға деген тұрақты қызығушылықтарын ояту болып табылатындығы.

Әдебиет

1. Амирова М.А. Ресей психологиясындағы ес мәселесі //Қазақ қыздар мемлекетті қыздар педагогика институты Хабаршысы, 2007.-№6 22б.

2. Блонский П.П. Память и мышление спб 6.: Питер, 2001.- 5-6 с.

3. Бастауыш сынып оқушыларының есте сақтау қабілетін

дамытудың тәсілдері мен зерттеу әдістері <http://kursik.kz/kurstyq-zhumystar/psixologiya-kurstyq-zhumysta>

4. Қыпшақова Р. Жаңа технологияларды қолдана отырып, білімгерлердің таным интерактивтілігін арттыру //Қазақстан мектептеріндегі шетел тілдері.-2012 №4.-33б.

5. «Қазақстан- 2050» Стратегиясы Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы (14 желтоқсан 2012 жыл). -Алматы: Баспа Lem. -2014. - 64 б.

6. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Ұлт Жоспары-«100 нақты қадам» атты жоспары - 2015 // <http://bnews.kz/kk/news/post>

7. Брунер Дж. Психология познания. М., Прогресс, 2002.- 458 с.

8. Немов Р.С. Психология. Учеб. для студентов высш. пед. учеб. заведений. В 3 кн. 1.Общие основы психологии -2-е издание. - М.: Просвещение ВЛАДОС, 1995.

9. Механизмы управления памятью./ Под редакцией Бехтеревой. СПб., 2001.

10. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2 т. -М., 1983.

11. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Учебное пособие. - Ростов на Дону.: Издательство «Феникс», 2001. 412 с.

12. Кулагина И.Ю. Возрастная психология. - М.: ТЦ «Сфера», 2003. - 429 с.

ӘОЖ: 003:004:8:004.896

Жаңа дәуірдің кодтары: жасанды интеллект пен цифрлық трансформация

Мұхамметәлиева А., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

Эта работа посвящена анализу процессов цифровой трансформации, происходящих в настоящее время в экономике, производстве, образовании и обществе в целом. Основная причина цифровой трансформации-влияние цифровых технологий. Современные цифровые технологии, услуги и системы имеют решающее значение для социального развития.

Abstract

This work is devoted to the analysis of the processes of digital transformation that are currently taking place in the economy, industry, education and society as a whole. The main reason for digital transformation is the impact of digital technologies. Modern digital

technologies, services and systems are very important for Social Development.

Бұл мақала қазіргі уақытта экономикада, өндірісте, білім беруде және қоғам өмірінде жүріп жатқан цифрлық трансформация үдерістерін талдауға арналған. Цифрлық трансформацияның негізгі қозғаушы күші – цифрлық технологиялардың ықпалы. Заманауи технологиялар, қызметтер мен жүйелер әлеуметтік-экономикалық дамудың маңызды факторына айналды. Цифрлық трансформацияны жүзеге асырудағы басты мәселелердің бірі – ойлау жүйесінің өзгеруі және қызметкерлердің құзыреттілігіне қойылатын жаңа талаптар. Біріншіден, бұл халықтың цифрлық өзгерістерді түсінуімен және технологияларды тиімді пайдалана білуімен байланысты [1]. Қазақстандағы «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы, eGov, Kaspi.kz және Astana Hub сияқты бастамалар осының нақты мысалы болып табылады [2].

XXI ғасыр – адамзат тарихындағы жаңа өркениеттік кезең. Бұл дәуірді жиі «Цифрлық дәуір» деп атайды, себебі қоғамның барлық саласы ақпараттық-коммуникациялық технологияларға сүйеніп, түбегейлі өзгерістерге ұшырап отыр. Цифрлық трансформация тек техникалық жаңалықтарды енгізу емес, ол – әлеуметтік, экономикалық, мәдени және басқару жүйелерін жаңа негізде қайта құру процесі.

Қазіргі қоғамның даму негізін жасанды интеллект, робототехника, заттар интернеті (IoT), блокчейн, 3D-технологиялар және киберқауіпсіздік құрайды [3-7]. Цифрлық технологиялардың күнделікті өмірге енуін көрсететін мысал ретінде аталған инфографиканы алуға болады (1-сурет) [8]. Әсіресе COVID-19 пандемиясы кезінде олардың рөлі ерекше байқалды. Бастапқыда белгілі бір қиындықтар болғанымен, кейіннен цифрлық шешімдер кеңінен таралып, жаңа қарқын алды. 2025 жылғы деректер адамның бір минут ішіндегі әрекетінің өзі қаншалықты үлкен көлемдегі цифрлық із қалдыратынын дәлелдейді.

Accenture консалтингтік компаниясының 2017 жылғы есебінде жаһандық экономикалық дамуға ықпал ететін негізгі технологиялар анықталған [9]: заттар интернеті (IoT), жасанды интеллект (AI), блокчейн, үлкен деректер (Big Data), роботтық процестерді автоматтандыру (RPA). Бұл технологиялар бизнес-модельдерді түбегейлі өзгертуде, жаңа өнімдер мен қызметтердің пайда болуына ықпал етуде. Олардың қатарына онлайн платформалар, аутсорсинг, жетілдірілген автоматика мен робототехника жатады. Цифрлық деректерді нақты уақыт режимінде пайдалану басқару, өндіріс, сату және тұтыну тәсілдерін жаңа деңгейге көтерді [10].

Сурет 1. 2025 жылы бір минут ішінде цифрлық технологияларды қолдана отырып, адамның күнделікті іс-әрекетінің нәтижелері. Дереккөз: <https://www.domo.com/learn/infographic/data-never-sleeps-ai-edition-2025>.

Цифрлық трансформация мемлекеттік басқару жүйесінде де тың мүмкіндіктер ашты. Электрондық үкімет, онлайн-қызметтер мен мобильді қосымшалар халыққа көрсетілетін қызметтердің сапасын арттырып, бюрократиялық кедергілерді азайтуда. Қазақстандағы eGov платформасы мен Kaspi.kz сияқты финтех шешімдері цифрлық экожүйенің дамуына үлгі бола алады. Сондай-ақ, Astana Hub халықаралық технопаркi IT-стартаптарға қолдау көрсетіп, инновациялық жобаларды жүзеге асыруға жағдай жасап отыр.

Цифрлық трансформация қоғам мәдениеті мен өмір салтына да елеулі ықпал етті. Қашықтан жұмыс, онлайн-білім және виртуалды қарым-қатынас мәдениеті – қазіргі заманның жаңа шындығына айналды. Бұл өзгерістер адамдардың кәсіби дағдыларына, уақытты пайдалануына және коммуникация тәсілдеріне әсер етті. Дегенмен, цифрлық теңсіздік мәселесі де туындап отыр: интернетке және заманауи технологияларға қолжетімділігі шектеулі әлеуметтік топтар жаңа мүмкіндіктерден тыс қалуы ықтимал.

Қорытынды

Жалпы алғанда, цифрлық трансформация – қазіргі өркениеттің басты даму бағыты. Жасанды интеллект, Big Data және киберқауіпсіздік бұл процестің негізгі құралдары ретінде жаңа әлеуметтік-экономикалық мүмкіндіктерге жол ашып отыр. Алайда, цифрлық дамуды тек техникалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар этикалық, құқықтық және мәдени тұрғыдан да үйлестіру маңызды.

Бұл – тұрақты әрі қауіпсіз цифрлық болашаққа қол жеткізудің басты шарты.

Әдебиет

1. Schwab, K. The Fourth Industrial Revolution//World Economic Forum. -2016.
2. Қазақстан Республикасының «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. – 2017.
3. Haranin O and Moiseienko N 2018 CEUR Workshop Proceedings 2292 143150
4. Abuselidze G and Mamaladze L 2021 Journal of Physics: Conference Series 1840 012040 URL <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1840/1/012040>
5. Merzlykin P, Kharadzjan N, Medvedev D, Zakarljuka I and Fadeeva L 2018 CEUR Workshop Proceedings 2104 359365
6. Goncharenko T, Kushnir N, Valko N and Osipova N 2019 CEUR Workshop Proceedings 2393 132143
7. Hrybiuk O, Vedyshcheva O, Lukavyi P, Ivaniuk A and Kulish N 2020 CEUR Workshop Proceedings 2732 770785
8. Domo 2021 Data never sleeps 8.0 URL <https://www.domo.com/learn/data-never-sleeps-8>
9. Ford F R and Lobo I 2017 Digital disruption: Development unleashed. multiply innovation, collaboration and impact through digital in international development URL <https://tinyurl.com/6cy3duw6>
10. Vyshnevskyi V P, Harkushenko O, Kniaziev S, Lypnytskyi D and Chekina V 2000 Digitalization of Ukraine s economy: transformational potential (Kyiv, NAS of Ukraine, Institute of Industrial Economics: Akadempriodyka)

**Физика ғылымы мен білім саласының интеграциясы
арқылы цифрлы болашаққа жол ашу мәселелері**

Ошақбай Н.Ғ., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье рассматриваются современные направления развития физики в контексте цифровой эпохи. Особое внимание уделяется квантовым технологиям, искусственному интеллекту, виртуальным лабораториям с использованием VR/AR и интеграционным моделям STEM и STEAM. Авторы анализируют их влияние на формирование новых образовательных практик, развитие научного мышления и подготовку специалистов будущего. Делается вывод о том, что интеграция новейших технологий с физикой открывает широкие перспективы для науки, образования и общества в целом.

Abstract

The article examines modern trends in the development of physics within the context of the digital era. Special attention is given to quantum technologies, artificial intelligence, virtual laboratories using VR/AR, and the integration models of STEM and STEAM. The authors analyze their impact on the formation of new educational practices, the development of scientific thinking, and the training of future specialists. It is concluded that the integration of cutting-edge technologies with physics opens broad prospects for science, education, and society as a whole.

Бүгінгі таңда адамзат өркениеті жаңа ғылыми-техникалық төңкерістің табалдырығында тұр. Цифрландыру дәуірінің басты ерекшелігі – ақпарат алмасудың жылдамдығы мен деректерді өңдеу қабілетінің үздіксіз артуы. Дегенмен, дәстүрлі компьютерлік жүйелердің мүмкіндіктері біртіндеп шектеліп келеді. Осы жағдайда кванттық физика заңдылықтарына негізделген жаңа технологиялар ғылым мен қоғамның дамуына тың серпін беруде. Кванттық технологиялар тек ғылыми-зерттеу саласында ғана емес, білім беру жүйесінде де жаңа мүмкіндіктер ашып отыр.

Кванттық технологиялар – микродүниенің заңдарына сүйене отырып жасалған есептеу, байланыс және ақпаратты қорғау жүйелерінің жиынтығы. Оның негізгі бағыттарына кванттық компьютерлер, кванттық байланыс және кванттық сенсорлар жатады. Кванттық компьютерлер классикалық компьютерлерге қарағанда миллиондаған есе жылдам есептеу мүмкіндігін беріп, күрделі физикалық модельдерді, молекулалық құрылымдарды және климаттық өзгерістерді болжауда аса тиімді. Кванттық байланыс

жүйелері ақпараттың қауіпсіздігін толық қамтамасыз етсе, кванттық сенсорлар ғарыштық зерттеулерде, медицинада және экологияда жоғары дәлдікті өлшеулер жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл бағыттардың барлығы болашақта тек ғылыми зерттеулерді ғана емес, күнделікті өмірді де түбегейлі өзгертетіні анық. Осы мүмкіндіктерді толық пайдалану үшін білім беру жүйесі түбегейлі жаңаруы қажет. Әлемдік тәжірибеде мектептен бастап кванттық физика элементтерін оқыту қолға алынып, жастарды жаңа ғылыми ойлауға бейімдеу үрдісі байқалады. Кванттық технологияларды білім саласында қолдану оқыту әдістерін жаңғыртып, виртуалды зертханалар мен симуляциялар арқылы студенттердің қымбат жабдықсыз-ақ күрделі тәжірибелер жасауына жол ашады. Сонымен қатар, жасанды интеллект көмегімен әр студенттің қабілетіне сәйкес жеке тапсырмалар беру мүмкіндігі артып, ғылыми ойлау дағдыларын жетілдіруге ықпал етеді. Жасанды интеллект физикадағы ең күрделі мәселелерді шешуге көмек беруде. Мысалы, элементар бөлшектер физикасында жүргізілетін тәжірибелер нәтижесінде миллиардтаған деректер жиналады. Оларды дәстүрлі әдістермен өңдеу көп уақыт алатын болса, жасанды интеллект мұндай мәліметтерді қысқа мерзімде жүйелеп, жаңа заңдылықтарды табуға мүмкіндік береді. Астрономияда да AI технологиялары ерекше маңызға ие. Ғарыш телескоптарынан алынған орасан зор деректер ағынын талдау арқылы жаңа ғаламшарларды анықтау, галактикалардың қозғалысын бақылау және ғаламның дамуын болжау жеңілдей түсуде [1].

Физикалық процестерді модельдеуде жасанды интеллекттің орны ерекше. Атмосферадағы өзгерістерді, плазманың қозғалысын немесе жаңа материалдардың қасиеттерін болжау дәстүрлі әдістерде үлкен есептеу ресурстарын қажет етеді. Ал жасанды интеллект бұл процестерді жылдам әрі тиімді модельдеп, тәжірибелік зерттеулердің сапасын арттыруға жол ашады. Сонымен бірге, жаңа материалдарды іздеу барысында машина арқылы оқыту әдістері молекулалардың құрылымын талдап, олардың физикалық қасиеттерін алдын ала болжай алады. Бұл энергетика, нанотехнология және медицина салаларындағы ірі жаңалықтарға әкелуі ықтимал.

Жасанды интеллект тек ғылыми зерттеулерде ғана емес, білім беру саласында да маңызды орын алып келеді. Физиканы оқытуда интеллектуалды платформалар мен виртуалды зертханалар қолданыла бастады. Мұндай жүйелер әрбір студенттің білім деңгейіне бейімделіп, жеке оқыту траекториясын қалыптастырады. Сонымен қатар, жасанды интеллект негізіндегі тренажерлар мен симуляциялар күрделі тәжірибелерді қауіпсіз әрі қолжетімді жағдайда орындауға мүмкіндік береді. Бұл болашақ мамандардың практикалық дағдыларын жетілдіріп қана қоймай, олардың ғылыми қызығушылығын арттырады.

Алдағы уақытта жасанды интеллект пен физиканың тоғысуы жаңа ғылыми бағыттардың дамуына ықпал етпек. Соның бірі – кванттық машиналық оқыту саласы. Бұл бағыт кванттық физика мен жасанды интеллект әдістерін біріктіре отырып, есептеу мүмкіндіктерін мүлде жаңа деңгейге көтеруді мақсат етеді. Сонымен бірге, ғарыштық зерттеулерде жасанды интеллекттің көмегімен галактикалардың эволюциясын болжау, қара құрдымдарды зерттеу және гравитациялық толқындарды анықтау мүмкіндігі артып келеді [2].

Қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – теориялық білімді тәжірибемен ұштастыра отырып, оқушылар мен студенттердің ғылыми-зерттеу қабілеттерін дамыту. Алайда дәстүрлі зертханалық жұмыстарды ұйымдастыру қымбат құрал-жабдықтарды, күрделі техникалық базаны және арнайы жағдайларды талап етеді. Осыған байланысты заманауи білім беруде виртуалды зертханалар мен толықтырылған шындық (VR/AR) технологиялары ерекше маңызға ие бола бастады.

Виртуалды зертханалар – бұл компьютерлік бағдарламалар мен модельдеу құралдары арқылы жүзеге асырылатын тәжірибелер ортасы. Мұнда студент нақты құралдарсыз-ақ күрделі физикалық құбылыстарды зерттеп, эксперимент жүргізе алады. Мысалы, электр тізбектерін құрастыру, кванттық процестерді бақылау немесе механикалық қозғалысты модельдеу виртуалды ортада қауіпсіз әрі қолжетімді түрде жүзеге асады. Мұндай зертханалар оқушыларға тәжірибе жасауға деген қызығушылықты арттырып, олардың ғылыми ойлау қабілеттерін дамытады.

Толықтырылған шындық (AR) пен виртуалды шындық (VR) технологиялары білім беру процесін жаңа деңгейге көтерді. VR жүйелері студентті толығымен жасанды ортаға енгізіп, тәжірибені шынайы жағдайда орындағандай әсер береді. Ал AR технологиясы нақты әлемді виртуалды элементтермен толықтырып, күрделі құбылыстарды көзбен көруге мүмкіндік жасайды. Мысалы, физика сабақтарында ғаламшарлардың қозғалысын үш өлшемді форматта бақылау немесе атомдық құрылымды кеңістікте көру оқушылардың абстрактілі ойлауын дамытуға ықпал етеді [3].

Бұл технологиялардың басты артықшылығы – тәжірибелерді кез келген уақытта және кез келген жерде орындауға болатындығы. Қауіпсіздік талаптарын сақтай отырып, студенттер күрделі және қауіпті тәжірибелерді де виртуалды ортада орындай алады. Сонымен қатар, мұндай әдістер материалдық шығынды азайтып, оқу процесінің тиімділігін арттырады.

VR/AR технологиялары білім беру саласында тек практикалық жұмыстарды орындауға ғана емес, сонымен бірге қашықтан оқытуда да кеңінен қолданылады. Әсіресе пандемия кезеңінде бұл әдіс онлайн сабақтардың тиімділігін арттыруға зор үлес қосты. Алдағы уақытта

жасанды интеллектпен біріктірілген виртуалды зертханалар студенттердің жеке оқу траекториясын қалыптастырып, білім беру процесін жекелендіруге мүмкіндік бермек.

Бүгінгі қоғамдағы басты мақсаттардың бірі – жас ұрпақтың ғылыми тұрғыдан ойлауын, шығармашылық әлеуетін және тәжірибелік дағдыларын дамыту. Осы бағытта әлемдік білім кеңістігінде кеңінен таралған STEM және STEAM үлгілері ерекше назарға ие. STEM термині ғылым (Science), технология (Technology), инженерия (Engineering) және математика (Mathematics) салаларын қамтиды, ал STEAM жүйесінде осы төрт бағытқа өнер (Art) қосылады. Бұл интеграциялық тәсілдер білім алушыларды жан-жақты дамытып, заманауи қоғам талаптарына жауап бере алатын мамандарды даярлауға жол ашады [4].

Аталған модельдерде физика ерекше орын алады. Табиғат заңдарын зерттейтін іргелі ғылым ретінде ол барлық технологиялық жетістіктердің теориялық негізін құрайды. Электр энергиясын өндіру, ғарыштық зерттеулер, жаңа материалдар жасау немесе цифрлық құрылғыларды жетілдіру сияқты жетістіктердің барлығы физикалық заңдарға сүйенеді. Сондықтан STEM бағыты аясында физиканы меңгеру оқушылардың инженерлік ойлауын қалыптастырып, зерттеушілік қабілетін жетілдіруде шешуші рөл атқарады.

STEAM үлгісінде физиканың қолданылу аясы кеңейе түседі. Ғылым мен өнердің тоғысуы түрлі шығармашылық салаларда көрініс табады: акустика музыкада, жарық пен түстің таралуы бейнелеу өнерінде, қозғалыс заңдылықтары би қойылымдарында қолданылады. Осы арқылы физика тек табиғи құбылыстарды түсіндіру құралы ғана емес, шығармашылық ойды дамытудың да маңызды тетігіне айналады.

Интеграциялық білім беру тәжірибесінде физика сабақтары дәстүрлі әдістермен шектелмейді. Виртуалды зертханалар, жобалық тапсырмалар, робототехника элементтері және тәжірибелік эксперименттер кеңінен пайдаланылады. Мұндай амалдар оқушылардың ғылыми қызығушылығын арттырып, сыни тұрғыдан ойлауын дамытады және топпен жұмыс істеу қабілеттерін жетілдіреді [5].

Физика ғылымы адамзат өркениетінің дамуына үнемі ықпал етіп келген және болашақта да оның жетекші күші болып қала береді. Кванттық технологиялар, жасанды интеллект, виртуалды зертханалар мен STEM/STEAM бағытындағы білім беру үлгілері – барлығы да ғылым мен қоғамды жаңа сатыға көтерудің кілті. Бұл үрдістердің тоғысуы физиканың тек табиғат заңдылықтарын түсіндірумен шектелмей, инновациялық идеялар мен технологиялық серпілістердің негізіне айналып отырғанын көрсетеді. Болашақта физика білім мен технологияны біріктіре отырып, цифрлы өркениеттің дамуына стратегиялық үлес қосатыны сөзсіз.

Әдебиет

1. Jordan M. I., Mitchell T. M. Machine learning: Trends, perspectives, and prospects // Science. – 2015. – Vol. 349, No. 6245. – P. 255–260.

2. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. (2022). Физика және цифрлық технологиялар: ғылыми еңбектер жинағы. Алматы: ҚазҰУ баспасы. – 250 б.

3. Сейітов Ә. (2019). STEM және STEAM білім беру жүйесіндегі физиканың рөлі. Қазақстан мектебі, №4, 45–52 б.

4. Қожахметова, Ш. Т. (2021). Цифрландыру дәуіріндегі білім берудің жаңа бағыттары. Білім және ғылым әлемі, №3(68), 12–18 б.

5. Жұмабаев С. (2020). Физика пәнін оқытуда инновациялық технологияларды қолдану. Нұр-Сұлтан: Фолиант. – 198 б.

УДК 639.2.05

Гидрофизическая характеристика, гидрохимический режим и кормовая база рыб озера Бутбасай Арало-Сырдарьинского бассейна Республики Казахстан.

Ермаханов З., м.с-х., Жанзаков М.М.,
Сатаева Д.К-Ш., к.с-х.н.,
Кызылординский университет «Болашақ»

Резюме

Бұл мақалада Қазақстан Республикасы су айдындарының бірі – Арал-Сырдария бассейніне жататын Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы төңірегіндегі III-интернационал ауылының батыс бағытында орналасқан, Ақсай-Қуандария көлдер жүйесіне жататын Бұтбасай көлінің гидрофизикасы, гидрохимиялық режимі және балықтарының жемазықтық қоры баяндалады.

Abstract

This article presents the hydrophysical characteristics, hydrochemical regime and food supply of fish in Lake Butbasai of the Aral-Syrdarya basin of the Republic of Kazakhstan.

Озеро Бутбасай расположено в западном направлении 38км от поселка III-интернационал Кармакшинского района Кызылординской области и относится к Ақсай-Куандаринской системе озер (рис.1).

Рисунок 1. Спутниковая съемка расположения о. Бутбасай

Площадь озера в период исследований составило 400га, длина – 2,3км, ширина 1,8км. Приток коллекторно-дренажные воды рисовых полей орошения рисоводческих хозяйств поселков III Интернационал и Актобе. В период исследования водность озера было стабильным. Максимальная глубина при исследовании составило 5м, минимальная – 2м.

Подводная растительность развито средне в основном составляет рдест пронзеннолистный и горец земноводный. Береговая линия средне заросшее камышово-тростниково растительностью, что составляет 40% покрытия акватории озера (табл.1).

Таблица 1. Координаты расположение и физические параметры о. Бутбасай

Водо-ем	Координаты		Площадь, га	Длина, км	Ширина, км	Глуби-на, м
	широта	долгота				
Бутба-сай	45°15'58,4041"	63°39'21,9390"	400	2,3	1,8	2-5
	45°17'9,9855"	63°39'32,8262"				
	45°17'21,1869"	63°40'58,1513"				
	45°17'5,4102"	63°40'56,6953"				
	45°16'43,5706"	63°41'2,9984"				
	45°15'45,6196"	63°40'52,7475"				
	45°15'55,0748"	63°40'17,5603"				

Гидрохимический режим озера Бутбасай в период исследований отличалось в относительно оптимальном состояний. Наличие растворенного кислорода в центральной части составило 7,40мг/дм³, в прибрежной 6,5мг/дм³. Водородный показатель регистрировалось в слабощелочной значений – 8,35ед. Перманганатная окисляемость

озера среднее – 2,18 мгО/л. Прозрачность воды водоема по мерам диска Секки составило 1,5м.

Содержание биогенных соединений зависит от времени сезонных стока приточных вод. По анализам отобранных проб на четырех станциях содержание регистрировалось выше значения ПДК, аммонийный азот – 1,25мг/дм³, нитриты- 0,22мг/дм³, нитраты – 2,33мг/дм³ и минерального фосфата – 0,0021 мг/дм³.

Минерализация воды озера отличается невысоким содержанием ионных соединений и регистрировался в значениях 2100 мг/дм³.(табл. 2).

Таблица 2. Гидрохимические показатели о. Бутбасай

рН	О ₂ , мг/л	Окисляе- мость мгО/л	Биогенные соединения, мг/дм ³				Минерали- зация, мг/дм ³
			NH ₄	NO ₂	NO ₃	P _{po4}	
8,35	7,40	2,18	1,25	0,22	2,33	0,0021	2100

В ионном составе среди катионов преимущественно преобладают ионы магния и сульфатных соединений составляющие от 65 до 2542 мг/дм³.

Вода солоноватая. Следовательно по ионному составу вода относится к сульфатно-магниевый. Значение жесткости воды о. Бутбасай составляет 10мг-экв/л, свидетельствует об отношении их к категории «очень жестких».

В целом подводя итог гидрохимического режима о. Бутбасай можно охарактеризовать как стабильном состоянием качества вод с невысоким содержанием азотистых и нитрифицирующих соединений. Качественные изменения свойств воды зависит от стока воды и седиментации образования в весенне-осенний период также временно-пространственных отношений.

В пробах отмечено присутствие трех основных групп беспозвоночных – это коловратки (класс Rotifera), ветвистоусые ракообразные (Cladocera) и веслоногие рачки (Copepoda). В группу «прочие» вошли личинки моллюсков (табл.3).

Таблица 3. Таксономический состав зоопланктона о.Бутбасай

Таксон	Латинское (русское) название
Тип	Nemathelminthes (Первичнополостные черви)
Класс	Rotifera (Коловратки)
Подкласс	Eurotatoria
Надотряд	Pseudotrocha Beauchamp, 1965
Отряд	Ploimida
Семейство	Brachionidae
Род	Brachionus Pallas
Вид	Brachionus quadridentatus Hermann, 1783
Вид	Brachionus plicatilis Müller, 1786
Род	Keratella Bory de St. Vincent, 1822
Вид	Keratella tropica (Apstein, 1907)
Семейство	Lecanidae
Род	Lecane Nitsch, 1827
Вид	Lecane luna (Müller)
Тип	Arthropoda (Членистоногие)
Класс	Crustacea (Ракообразные)
Подкласс	Copepoda (Веслоногие)
Отряд	Cyclopoida
Семейство	Cyclopidae
Род	Cyclops O.F.Müller, 1776
Вид	Cyclops vicinus Uljanin, 1875
Род	Acanthocyclops Kiefer, 1927
Вид	Acanthocyclops sp.
Подкласс	Branchiopoda (Phyllopoda) (Листоногие)
Отряд	Cladocera (Ветвистоусые)
Семейство	Daphniidae (Straus)
Род	Daphnia O.F.Müller
Вид	Daphnia longispina (O.F.Müller)

Общие численность и биомасса зоопланктона составили 83,67 тыс. экз/м³ и 686,9мг/м³ (табл.4).

Таблица 4. Количественная характеристика (численность, биомасса) основных групп зоопланктона о. Бутбасай

Наименование группы	Численность, тыс. экз/м ³	Биомасса, мг/м ³
Rotifera	29,69	8,93
Cyclopidae	51,37	322,25
Cladocera	0,44	350,94
Прочие	2,17	4,78
Всего	83,67	686,9

Уровень количественного развития беспозвоночных соответствовал низкой кормности для рыб.

Биологические показатели по состоянию зоопланктона (в соответствии со «шкалой трофности» С.П.Китаева) характеризовали о. Бутбасай как водоем «низкого» класса, β - олиготрофного типа.

Среднее значение глубин в точках расположения гидро биологических станций 4м, прозрачность воды – 0,5м, температура водной толщи у поверхности – 26°С. Наиболее распространенный тип грунта – песок.

Донная фауна озера была представлена одной группой беспозвоночных – личинками двукрылых насекомых семейства Chironomidae.

Хирономиды немногочисленны и представлены подсемейством Tanypodinae (род Ablabesmyia Jochannsen, 1905: Ablabesmyia гр. lentiginosa Fries, 1823; Ablabesmyia гр. monilis Linne, 1758) (табл.5).

Таблица 5. Таксономический состав бентоса о. Бутбасай

Таксон	Латинское (русское) название
Класс	Insecta (Насекомые)
Отряд	Diptera (Двукрылые)
Семейство	Chironomidae (Мотыли)
Подсемейство	Tanypodinae
Род	Ablabesmyia Jochannsen, 1905
Группа	Ablabesmyia гр. Lentiginosa Fries, 1823
Группа	Ablabesmyia гр. Monilis Linne, 1758

Общая численность бентонтов составила 326экз/м², общая биомасса – 1,12г/м².

Уровень биомассы донных беспозвоночных соответствует низкому значению кормности для рыб («очень низкий» класс биологических показателей, α-олиготрофный тип водоема по шкале трофности С.П.Китаева).

Литература

- 1.Планктон и бентос внутренних водоемов. – М.-Л.: Наука, 1966. –С.199-298
2. Жадин В.И. Методы гидробиологических исследований. – М., 1960. –19с.
- 3.Методические рекомендации по сбору и обработке материалов при гидробиологических исследованиях на пресноводных водоемах. – Л., 1984. –376с.
4. Китаев С.П. О соотношении некоторых трофических уровней и «шкалы трофности» озер разных природных зон/ Тезисы доклада V съезда ВГБО г. Тольятти, 15-19 сентября 1986г. – Куйбышев, 1986. – Ч.2. – С.254-255
5. Изучение условий воспроизводства рыбных запасов бассейна Аральского моря и разработка путей повышения рыбопродуктивности в условиях зарегулированного стока рек Сыр-Дарьи и Аму-Дарьи. Раздел: Биологический режим и состояние ихтиофауны озер низовьев

ӘОЖ.631.535.4

Лимонды жасыл қалемшелеумен көбейту технологиясы

Әлібекова Ғ.Б., а-ш.ғ.к., доцент,
Жанзақов М.М., а-ш.ғ.к., доцент,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы)

Резюме

В статье изложены новые элементы технологии размножения лимона зелеными черенками для тепличного производства. Разработанные приёмы и способы технологии подготовки саженцев лимона способствует ускоренному пригововлению саженцев и экономии материально-технических средств.

Abstract

The article presents new elements of the technology of propagation by green cuttings for greenhouse lemon production. The developed methods and techniques of lemon seedling preparation technology contribute to accelerated seedling preparation and savings in material and technical resources.

Жеміс шаруашылығында негізінен тұқыммен және вегетативті көбейту тәсілдері қолданылады, Зерттеулермен анықталғаны, жеміс дақылдарын тұқыммен көбейтуде жеміссалу уақыты созылып кетеді және ата-аналық формалардың қасиеттері мен белгілері ыдырап кетеді, бірақ бұл тәсіл жаңа сорттар шығаруда кеңінен қолданылады, яғни тұқымнан шыққан лимондар телуде жақсы телітуші.

Лимонды вегетативті көбейту тәсілі – телумен (бүршіктерді телу – көз сабақтау), қалемшелеумен (өсімдіктің жас өркендері кесінділері) және сұлама бұтақтармен (негізгі өсімдіктен бөліп алмай тамырландырылатын өркендер) атқарылады. Осылардың ішінде қалемшелеуі, басқа әдістердің арасында басымдылық танытады. Оның сүректенбеген өркендері өскіндерін жыл бойына қалемшелеуге болады және анықталғаны қалемшенің өміршендігі, жылдың мезгілі бойынша – ол ерте көктем, наурыз-сәуір айлары [1, 2, 3, 4].

Жылыжайлық лимон өндірісіне арналған тікпе көшеттер дайындау тәжірибелері жылыжайға қойылатын талаптарға сай келетін Қызылорда «Болашақ» университетінің поликарбонатты жылыжай кешенінде жүргізілді.

Лимонның жылыжайлық өндірісіне арналған тікпе көшеттік материал дайындауға арналған қалемшелер университет жылыжайы кешенінде жеміс беріп тұрған лимонның Мейер сорты бөрікбастарын

калыпқа келтіруде – күтіп-баптауда кесіліп тасталған бұтақтардың сүректенбеген жасыл сабақтары пайдаланылды.

Қалемшелерді өсіп-жетілу барысында қоректендіру университет жылыжайында дайындалған биогумус пен органикалық коктейль «Active» (Россия, Новосибирск) пайдаланылды. Субстрат – қоректік орын «Универсальный», «Агробалт» және «Агроперлит» қоспасынан (сәйкес 1:1:0,1 қатынаста) дайындалды.

Суаруларда жұмсалатын қоректердің мөлшері 1,5л суға 5мл шамасында. Үстеп қоректендіру наурыз-қазан аралығында аптасына 1 рет, қараша-ақпанда – айына 1 рет. Тамырмен және тамырдан тыс қоректендірулер кезектестіріп жүргізілді. Фенологиялық бақылаулар И.Н.Бейдеманның геоботаникалық зерттеулер әдістемесі бойынша жүргізілді [5].

Қалемше дайындауды бастамас бұрын, жақсы аналық өсімдік таңдау қажет. Лимон бұтасы сау, зиянкестер әрекетінің іздері немесе аурудың белгілері болмауы, кем дегенде 1 рет жемістер салған болуы керек. Мықты, жасыл қатайыңқыраған, бірақ әлі сүректенбеген бұтақшалар сабақтарын таңдаймыз да, секатордың көмегімен 45°-тық бұрышпен қиямыз. Құралды алдын ала спиртпен сүртеміз, немесе оны от жалынында ұстаймыз. Ағаштағы қиылған жерді бақ нұмымен инфекция болдырмау үшін өңдеу және қалемшелеу кезінде онда гүлдер мен жемістер болмауы маңызды. Болса, оларды алып тастау (жою). Лимонды қалемшеден өсіруге, бөрікбасты қалыпқа келтірудегі түзету кесуіндегі бұтақтарды да пайдалануға болады.

Ұзындығы 10-12см, бес-алты жапырақты қалемшелерді жүзі өткір, спирт ерітіндісімен дезинфекцияланған арнайы пышақпен кесіп дайындаймыз: қалемшені кесу төменгі жағынан 0,3-0,6см қалдыра бүршік астынан, жоғарғысы – бүршіктің үстінен жүргізіледі. Төменгі екі-үш жапырақты сағағымен қоса қиып, қалған жапырақтардың алақандарын көлденеңінен, көлеміне байланысты 1/2; 1/3; 1,4 қысқарта қиып тастаймыз. Егер де жапырақтар ұсақ болса, оларды қимай қалдырамыз. Әрі қарай қалемшелердің төменгі жағын ұнтақты «Корневин» препаратымен – тамыртүзу үдеткішімен опадалаймыз. Корневиннің сулы ерітіндісін де (1л суға 1г препарат) пайдалануға болады, бірақ онда қалемшенің 1см-дей төменгі жағын ерітіндіде кемінде 6 сағат ұстау керек. Қалемшелерді отырғызғаннан кейін, қалған ерітіндімен субстратты суарамыз. Біздің тәжірибемізде өте ыңғайлы бірінші тәсіл қолданылды.

Қалемшелерді тамырлатуға арналған ыдыстарды дұрыс таңдау – олардың қалыпты өсуіне кепіл. Қалемшелер өсіретін ыдыстарды таңдауда негізгі назар ыдыстың диаметріне аударылады және субстраты қышқылданып кететіндіктен үлкен көлемді ыдыс қажет емес. Қалемшелерді тамырлатуға түрлі ыдыстарды пайдалануға болады – ол көлемі әртүрлі түссіз (мөлдір) арнайы дайын пластик стакандар мен қолжетімді кәдімгі көлемі 1,0; 1,5 және 2,0л пластик

бөтелкелер. Егер арнайы стакандар болмаса, жоғарыда аталған сусындарға арналған түссіз бір рет пайдаланылған, таза бөтелкелерді пайдалану керек. Бөтелкелер тамыртүзу процесін бақылауға мүмкіндік берсе, олардың жоғары бөлігі қалемшелерге бужайлық жағдай жасау үшін жақсы қақпақ, жабын қызметін атқарады. Қажетінде қақпақтың, немесе жұқа полиэтилендік материалдың көмегімен бужайдағы қалемшелерді ашып-жауып желдетуге мүмкіндік болады.

Сонымен, бөтелкеден ыдыс дайындау технологиясы: пластикті бөтелке өткір пышақпен немесе қайшымен төменгі бөлігі шамамен 12-15 см қалдырыла, екіге кесіліп бөлінеді. Кесу бөтелкенің цилиндр бөлігі аяқтала жіңішкере бастайтын жерден жасаған дұрыс. Ол әрі қарайғы конструкцияны жинауды жеңілдетеді.

Дайындалған ыдыстар залалсыздандыратын ерітінділермен мұқият жуылып, кептіріледі, әйтпесе ыдыстар қабырғалары, сондай-ақ отырғызылған калемшелер де зеңденіп кетеді. Сонан соң қоректі қабат – субстрат төселеді. Лимонның тікпе көшет дайындауға арналған қалемшелерін тамырлату үшін ыдыстарға отырғызу мына тәртіпте орындалады: алдымен ыдыстардағы субстратты ылғалдаймыз, қалемшелерді екінші көзшеге дейін субстратқа тереңдете енгіземіз де, сабақты айнала субстрат бетін сәл нығыздаймыз, Сонан соң ғана қалемшені пульверизатор көмегімен жылы сумен бүркеміз.

Қалемшелерге түрлі материалдарды пайдаланып бужайлық жағдайлар жасауға болады: пластик бөтелкенің жоғарғы жартысын, түссіз полиэтилендік материал және т.с.с. Күнде 10 минутқа бужайды желдету және қалемшелерді тамырлағанға дейін күніне 3-4 рет суарып тұру қажет. Егер бөтелкенің жоғарғы жартысында, немесе пленкада үлкен конденсат байқалса, зең пайда болуын болдырмау үшін суару – бүрку жиілігін азайтамыз.

Қоршаған ауа температурасы 20-25°C болуы қажет. Жарықтану жеткілікті болуы керек, бірақ күн сәулесінің тура түсуінсіз. Ал ала-көлеңкелі орындарды қосымша жарықтандыру. Ауаның жоғары ылғалдығын жасауда үнемі сумен бүрку және суару.

Лимонның жасыл сабақ кесінділерін шағын ыдыстардағы қоректік қоспаларға – субстратқа отырғызғаннан кейін бастау алатын қалемшелердегі тамыр түзілу процесі, кескеннен болған жарақатқа реакция ретінде каллус пайда болуынан басталады.

Каллус – өсімдіктің жарақатты жеріндегі, онымен шектесетін жасушалардың бөлінуінен нығыздалған ұлпа түріндегі жасушалар. Бұндай жасушалардан түзілген каллусты ұлпалар жасушалардың ретсіз бөлінуінің нәтижесінде болғанымен, олар өсімдікке сыртқы ортаның қолайсыз жағдайларына және инфекцияның енуіне төзімділік танытады. Жылыжайдағы лимон ағашынан алынған жасыл сабақ кесінділерінің тамыр түзетін жерасты ұшында каллустың түзілуі және каллус түзілуімен қатар тамырлап жатқан, сондай-ақ біраз уақыт болса да каллус түзілмеген көріністер.

Әдетте, қалемшелер тамырлануы 4-5 аптаны құрайды. Лимонды қалемшелеп көбейту арқылы тікпе көшеттер дайындауға арналған сабақ кесінділерін субстратты шағын ыдыстарға отырғызып, оларды бастапқы кезде бужайлық жағдайда ұстаумен, тамырлануы мен бүршіктенуі және әрі қарай жаңа жас жапырақшалар пайда болуына жағдайлар жасауға арналған күтіп-баптауларды атқару барысында байқағанымыз, отырғызылған бірқатар сабақ кесінділерінде, тіпті отырғызғанына бір айдай ғана болған, әлі бой ала қоймаған кесінділер бойында вегетативтік бүршіктердің оянуымен қатар, генеративтік – гүлқауыздардың пайда бола бастауы болды.

Лимон өсімдігі жаратылысынан жасына қарамай, жеміс салуға бейім болады екен. Бұл құбылыс қалемшенің әрі қарай бойлап, қалыпты өсіп-жетілуіне мүмкіндік бермейді және де ол тіпті әрі қарай тіршілікке қабілетсіз де болып қалады. Сондықтан міндетті түрде тікпе көшет дайындауға арнап отырғызылған сабақ кесінділеріндегі бастапқы кездегі гүлшанақтарды (гүлқауыз) және де жылыжайдағы тұрақты орындарына тамырлы кесек топырағымен отырғызылған 1-2 жылдық тікпе көшеттіктердің де гүлшанақтарын да бір-екі жыл бойына, лимон бұтасындағы 4-ші қатарлы сабақтар пайда болғанша шырпу және бөрікбас сабақтарын 3-4 бүршіктерді қалдыра қырқып қалыпқа келтіріп отыру керек.

Бужайлықтағы қалемшелерді тамырланғаннан кейін, ашық ауаға үйрете бастау: бужайлықты күнде 1 сағатқа ашып тастау, 1-2 апта бойына таза ауамен шынығу уақытын ұлғайтумен. Сонан соң ыдыстарды толықтай ашып тастау керек.

Қалемшелерді өсіп-жетілу барысында бастапқы ыдыстан көлемі үлкеніректеу ыдысқа ауыстырып отыру қажет болса, қалемшелердің ыдыстағы қалыбын бұзбай, тамырларын зақымдамай орналастыру, ал жаңа ыдыстардағы артық (ашық) жерлерді субстратпен толтыра, тамыр мойынын жауып тастамай отырғызу керек.

Қалемшелерді ыдыстағы субстрат формасын сақтай отырғызу себебі, лимонның тамырларында суды және суда еріген қоректік заттарды сіңіріп алатын түктердің болмайтындығынан. Олардың функциясы өсімдік тамырлары мен субстраттағы саңырауқұлақшалар арасындағы байланыспен атқарылады. Микоризаның жайын жәй көзбен көру мүмкін емес, ал соңғысында оның электрондық микроскоптағы көрінісі. Онда өсімдік тамырларын құрым басқандай көрініс байқалады. Олар бір-біріне зиян келтірмейді, қайта саңырауқұлақша өсімдіктің шырынын пайдаланса, тамырдың қоректерді сіңіруі жақсара түседі. Негізінде көптеген жоғары сатыдағы өсімдіктердің тамыр бөлігі мен саңырауқұлақшалар өздеріне пайдалы қарым-қатынасқа түседі.

Микориза процесі лимонның қоректенуіне көмектесетіндіктен, саңырауқұлақшалар арасындағы симбиоз – микоризамен атқарылады. Мұндай қарым-қатынасты тамырды саңырауқұлақша мицелийлерімен

өзара байланыстығынан «саңырауқұлақ тамыр» деп атайды, яғни тамырлар түктеріне тән функцияны атқаратындықтан, лимон өсімдігін бір орыннан (ыдыстан) екіншіге, сондай-ақ ыдыстан жылыжай топырағына отырғызуда тамырларды ыдыстағы субстратымен, немесе жылыжай топырағында орналастыруда қалыпын мүмкін болғанша бұзбай, сақтай жайғастыру қажет.

Әрі қарай, қалемшелерді уақытылы күтіп-баптау жүргізу және белгілі бір уақыттан кейін, яғни 3 және 6 айдан кейін ыдыстардан жылыжай топырағына – лимонның өсіп-жетілу (адаптациялық) тәлімбағына орналастыру, ал келесі жылы оларды жылыжайлардағы тұрақты орындарға жайғастыру. Бұл тәлімбақта тікпе көшеттерге жыл бойына түрлі күтіп-баптаулар жүргізіледі: фенологиялық қадағалау, суару, үстеп коректендіру (тамырлары және тамырдан тыс – жапырақ-сабақтары арқылы), лимонның оңтайлы бөрікбастарын жасауға арналған сабақтарды түзету (жөндеу) кесулері, жылыжай орнында зиянкестер көріне бастаса, сондай-ақ өсімдік ауруларының белгілері пайда бола бастаса, дереу өсімдіктерді қорғау шараларын қолдану: ранцалы, немесе қол бүріккішінің көмегімен инсектицидтік және фунгицидтік препарат ерітінділерімен бүрку, күннің аптап ыстығында өсімдіктерді көлеңкелеу мақсатында жылыжайды арнайы тормен жабындау және т.б. іс-шараларды атқару. Лимон өсімдіктерін күйдіретін күннен қорғау, жылыжайдың төбесі мен бүйір жақтарын көлеңкелі торлармен жабумен, жылыжай ішінде температура 35°C-қа жеткенде, барлық ашпалы шағын терезелерді жауып, сырттағы аптап ыстықтың әсерін сейілтумен және жылыжайды желдету үшін желдеткіштерді қосумен атқарылады.

Лимон өсімдігі инфекциялық ауруларға тым сезімтал келеді, сондықтан өсімдіктердің аурулар зардабына шалдығуын және аса зиянкес жәндіктер шабуылына ұрынуын тыңғылықты қадағалап отыру қажет. Оларды солған жапырақ, немесе теңбіл пигментациялар пайда болуынан сақтау. Әдетте, бұл залалданудың бірінші симптомы. Залалданғандарды фунгицидті препараттармен өңдеу, одан оң нәтиже болмағандарын дереу жою. Тіпті залалдануы күдік тудыратын өсімдіктерді де жою – залалданудан сақтаудың жалғыз мүмкіндігі.

Жақсы өсіп-жетілу және жеміссалу үшін бөрікбасты дұрыс қалыпқа келтіріп отыру қажет. Лимонды бұтатүрінде қалыпқа келтіруде, 1-ші қатарлы бүйір өркендері түзілген, тамырлаған тікпе көшеттерді (әдетте, олар 3-тен көп емес) 20-25см дейін өсіреді де, әрі қарай өсуін шектеуге және өркеннің жуандап өсуіне мүмкіндік беру үшін, кесіп тастайды. Ал өркендер сүректенгеннен кейін, олардың 5 бүршігін, немесе жапырақтарын қалдыра, 15-20см дейін қысқартады және бұдан кейін де шырпу жұмысы осындай тәртіпте жасалынады, бірақта 2-3-ші және 4-ші қатарлы өркендер 1-қатарлыдан 5см-ге ұзындау етіп қалдырылады. Бөрікбастарды қалыпқа келтіру жемістер түзілетін 4-ші қатарлы өркендерде аяқталады. Бұтаның қалыпқа

келтіру аяқталғанша лимонды гүлдеуге жібермеу керек, себебі гүлқауыз пайда бола бастағаннан, өсімдіктің вегетативтік өсуі тоқтайды.

Әдебиет

- 1.Билалова Э.Г., Ишмуратова М.М., Садыкова Ф.В., Валишина А.Н.Особенности вегетативного размножения Citrus Limon и Citrus Medica Башкирской селекции в Уфимском лимонарии. -Уфа, 2019. -С.61-65
- 2.Жанзаков М.М., Алибекова Г.Б., Токтамысов А.М. Тажекеева А.К., Нортожиев Б.Ш. Размножение лимона молодыми отростками – черенками. Вестник аграрной науки Узбекистана. №6(12/3), -Ташкент, 2023. -С.77-80
- 3.Жанзаков М.М., Алибекова Г.Б., Длимбетов М.К., Тажекеева А.К., Нортожиев Б.Ш. История происхождения, морфологические и биологические особенности лимона сорта «Мейер». Вестник аграрной науки Узбекистана. №6 (12/3). -Ташкент. 2023. -С.80-83
- 4.Жанзаков М.М., Алибекова Г.Б., Тажекеева А.К., Нортожиев Б.Ш. Лимонное дерево в теплице и его органоминеральное питание. Вестник аграрной науки Узбекистана. №6 (12/3). -Ташкент. 2023. -С.83-87
- 5.Бейдеман И.Н. Методика фенологических наблюдений при геоботанических исследованиях. -Москва; Ленинград, 2016). -131с.

УДК 0681.3

Проектирование и исследование гидроцилиндра станка с ЧПУ

Ахметова А.С., преподаватель спецдисциплин,
КГКП «Темиртауский высший политехнический
колледж» Управления образования акимата
Карагандинской области

Түйіндеме

Жұмыс СББ машинасының гидравликалық цилиндрінің дизайнын зерттеуге арналған. Гидравликалық цилиндрлер-бұл сұйықтық ағынының энергиясын механикалық күшке айналдыратын кері немесе айналмалы гидравликалық қозғалтқыштар. Цилиндрлердің негізгі түрлері және олардың мақсаты қарастырылады, негізгі элементтерді сипаттайтын жалпы дизайн келтірілген.

Abstract

The work is devoted to the study of the design of a CNC machine hydraulic cylinder. Hydraulic cylinders are hydraulic motors of reciprocating or rotary action, converting the energy of the fluid flow into mechanical force. The main types of cylinders and their purpose are

considered, the general design is given with a description of the main elements.

Гидравлические цилиндры станков представляют собой гидродвигатели возвратно-поступательного или возвратно-поворотного действия и предназначены для преобразования энергии потока жидкости в механическую энергию прямолинейного или качательного движения. По конструкции поршня или штока гидроцилиндры станков бывают простые, уравновешенные, с утолщенным штоком, плунжерные, одностороннего действия с неподвижным штоком, мембранные и поворотно-лопастные [1, 56 стр.].

Данная работа направлена на изучения конструкции гидроцилиндра станка, построив модели гидроцилиндра и определив толщину цилиндра, также выбирается способ нанесения полимерного покрытия. Определяется стойкость покрытия цилиндра.

Принцип работы гидроцилиндра любого типа основан на оказании давления рабочей жидкости на поршень. В результате воздействия на поршень гидроцилиндра шток начинает совершать циклическую работу, передавая усилие на рабочий узел обслуживаемого устройством оборудования. Таким рабочим узлом, функционирование которого обеспечивает цилиндр гидравлический, в зависимости от типа и назначения оборудования может быть уплотняющая платформа, гибочный или прессующий механизм, а также устройство любого другого типа, обеспечивающее передачу усилия гидроцилиндра конечному получателю силовой энергии [1, 60 стр.].

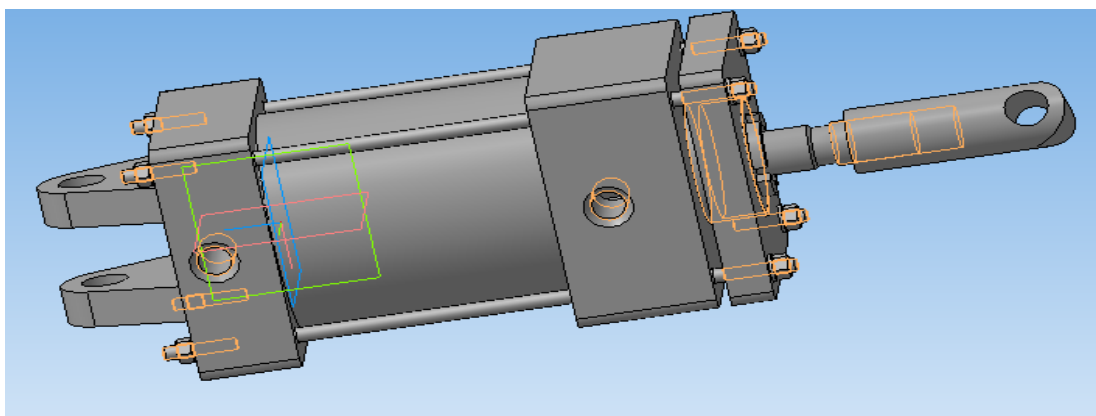

Рисунок 1. Гидроцилиндр станка

Конструкция любого гидравлического цилиндра станка с ЧПУ включает в себя следующие элементы [1, 62 стр.]:

1. Крышка опорная
2. Цилиндр

3. Крышка нижняя
4. Фланец
5. Втулка
6. Шток поршня
7. Проушина
8. Поршень.

Исследование состоит из следующих частей: изучение конструкции гидроцилиндра, построение 3D модели цилиндра, выбор способа покрытия для повышения стойкости цилиндра [2, раздел 2].

Во введении объясняется актуальность работы.

В теоретической части хорошо описано назначение гидроцилиндра станка, влияние на обработку детали и в целом на работоспособность станка.

В практической части описывается построение модели гидроцилиндра.

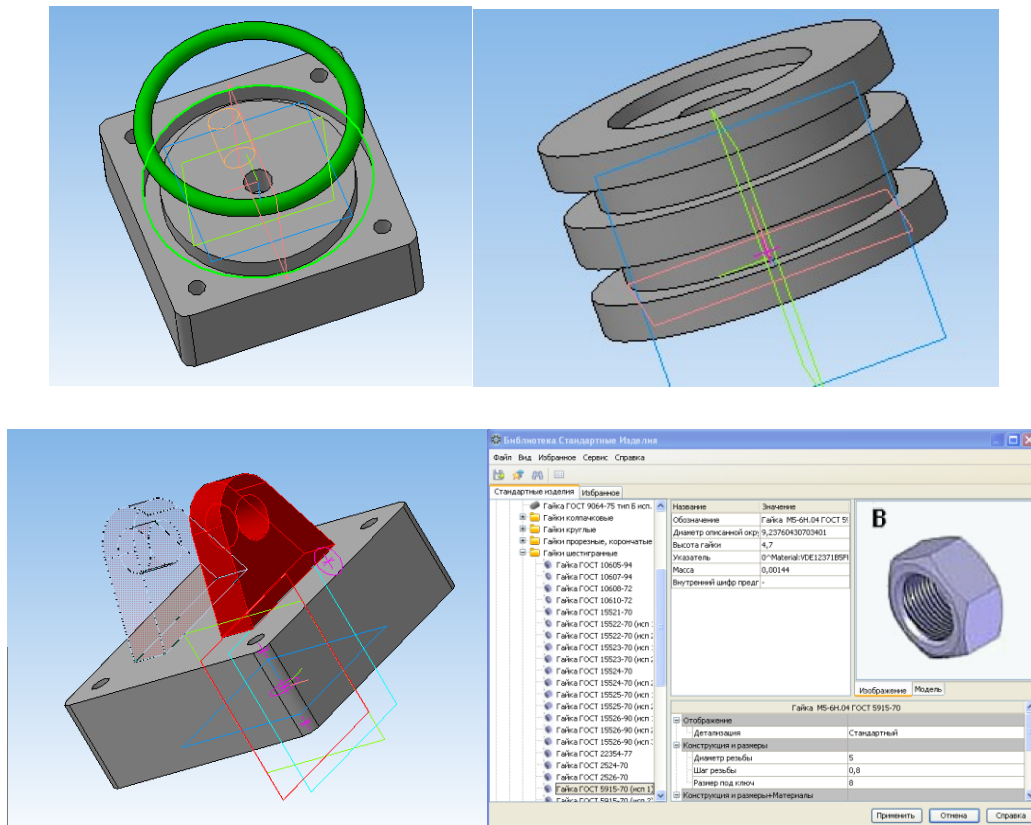

Рисунок 2. Построение 3D модели гидроцилиндра [2]

Проект на тему «Изучение конструкции и проектирование 3D модели гидроцилиндра станка с ЧПУ» является частью дипломного проекта и исследование продолжается. Данная работа представляет только первую часть проекта.

Предлагаемая работа представляет: изучение конструкции гидроцилиндра станка; построение модели гидроцилиндра в системе

Компас 3D; расчет толщины стенки цилиндра; определение способов покрытия стенки цилиндра для повышения стойкости; повышение стойкости цилиндра; развитие пространственных мышлений и воображений [3].

В ходе данной научной работы были изучены конструкция гидроцилиндра; создание 2D и 3D модели цилиндра с последующим составлением спецификации.

Литература

1. Гидроцилиндры: учеб. -метод. пособие/Д.Ю. Воронов [и др.]. – Тольятти: ТГУ, 2011 – 72 с.: обл.
2. Система Компас 3D.
3. К.П. Помпеев, А.Д. Николаев, Н.К. Нгуен. Методика наладки и программирования токарного станка с ЧПУ, оснащенного системой FANUC

УДК 004
ББК 32.973
Ц42

Бакберген К., Снасапова Г.Ж.

«Шаги в цифровое будущее: развитие знаний и технологий»

ISBN 978-601-273-246-7

ISBN 978-601-273-246-7